ЗОЛОТОНІСЬКЕ ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО:

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОСОБИСТОСТІ

Київ, 2026 р.

УДК 352.075.1/.2 (477.46-213олотоноша) «1865/1917»
З–78
DOI: https://doi.org/10.31651/978-617-8928-74-2

Автори:
Силка Оксана Захарівна (*керівник авторського колективу)* – д. і. н., проф.; Національний університет біоресурсів і природокористування України; член Національної спілки краєзнавців України;
Верховцева Ірина Геннадіївна – д. і. н., проф.; Державний університет «Київський авіаційний інститут»;
Козоріз Віктор Петрович – журналіст, краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України;
Мельниченко Василь Миколайович – к. і. н., проф.; Черкаський державний технологічний університет; член Національної спілки краєзнавців України;
Петренко Ірина Миколаївна – д. і. н., проф.; Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка; член Національної спілки краєзнавців України;
Побиванець Володимир Григорович – краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України;
Синявська Лариса Іванівна – д. і. н., проф.; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; член Національної спілки краєзнавців України.

Рекомендовано до друку вченою радою
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького,
протокол № 4 від 23.10.2025 р.

Рекомендовано до друку Черкаською обласною організацією
Національної спілки краєзнавців України, протокол № 1 від 13.01.2026 р.

Рецензенти:
Іванородський Костянтин Васильович – д. і. н., проф., Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького;
Пивоваренко Олена Андріївна – к. і. н., доц., Національний університет харчових технологій;
Тюрменко Ірина Іванівна – д. і. н., проф., Державний університет «Київський авіаційний інститут».

З–78
Золотоніське повітове земство: діяльність та особистості. Колективна монографія / керів. автор. кол. і наук. ред. О. З. Силка. Київ: РВВ НУБіП України, 2026. 555 с.
ISBN 978-617-8928-74-2

У монографії на основі полідисциплінарного підходу висвітлено діяльність Золотоніського повітового земства від середини XIX до початку XX ст. На основі архівних документів, статистичних матеріалів, періодики та мемуарних джерел проаналізовано роль земства у розвитку місцевої інфраструктури, господарства, економіки, освіти, медицини, сільського господарства та культурно-просвітницької сфери. Особливу увагу приділено постатям гласних, земських техніків, лікарів і педагогів, які зробили вагомий внесок у модернізацію м. Золотоноша та повіту. Видання доповнене довідковими матеріалами. Монографія має наукове та практичне значення, поглиблює вивчення історії регіонального самоврядування й робить вагомий внесок у сучасну українську регіональну історіографію. Праця адресована дослідникам історії земства, викладачам, студентам і всім, хто цікавиться минулим Лівобережної Черкащини (історичної Полтавщини) другої половини XIX – початку XX ст.

© Автори, 2026

ЗМІСТ

Від авторів 6

Вступ (*О. З. Силка*) 9

Розділ І. Українське земство: між імперією та батьківщиною *(І. Г. Верховцева)* 24

1.1. Земський феномен: осмислення 24

1.2. Земське самоврядування як реформаторський компроміс 33

1.3. Українські земства за умов революцій початку ХХ ст. та Першої світової війни 42

1.4. Земства у соціокультурному оновленні регіонів: комунікаційний вимір (на матеріалах Золотоніського повіту Полтавщини) 60

Розділ ІІ. Виникнення Золотоніського повітового земства 66

2.1. Золотоніське повітове земство та головні напрями його діяльності (*В. П. Козоріз, О. З. Силка*) 66

2.2. Провідні діячі земського руху: гласні Михайло Максимович, Степан Лукашевич, Михайло Злобинець, Василь Косюра (*В. П. Козоріз)* 83

Розділ ІІІ. Земські проєкти інфраструктурного та господарського розвитку Золотоніського повіту 108

3.1. Розвиток дорожньої мережі, поромних переправ та залізничного сполучення (*В. П. Козоріз*) 108

3.2. Проведення меліоративних робіт, заліснення пісків й укріплення ярів *(В. Г. Побиванець)* 130

3.3. Організація земської поштової служби (*О. З. Силка*) 144

3.4. Будівельні проєкти адміністративних будівель Золотоніського повітового земства (*В. П. Козоріз*) 156

3.5. Технічна модернізація м. Золотоноша (*Л. І. Синявська, О. З. Силка*) 168

Розділ IV. Економічні проєкти Золотоніського повітового земства 186
4.1. Економічні стратегії і практики *(В. М. Мельниченко)* 186
4.2. Забезпечення продовольчої безпеки (*В. Г. Побиванець*) 207

Розділ V. Розбудова освітньої сфери в Золотоніському повіті 220
5.1. Мережа церковнопарафіяльних шкіл та внесок Золотоніського повітового земства в її розвиток (*І. М. Петренко*) 220
5.2. Організація системи земської початкової освіти (*В. П. Козоріз*) 261
5.3. Розбудова середньої освіти в м. Золотоноша (*О. З. Силка*) 280

Розділ VI. Створення системи земської медицини в Золотоніському повіті 317
6.1. Започаткування Золотоніським повітовим земством системи медичної допомоги (*В. П. Козоріз*) 317
6.2. Організація стаціонарної медичної допомоги. Відкриття Драбівської лікарні (*В. П. Козоріз*) 334

Розділ VII. Вплив Золотоніського повітового земства на впровадження інновацій у сільське господарство 350
7.1. Підтримка сільськогосподарської освіти, агрономічної грамотності та народних ремесел (*В. Г. Побиванець*) 350
7.2. Організація новітніх форм сільськогосподарської дослідної справи: демонстраційні поля, парувальні пункти, метеорологічні спостереження (*В. Г. Побиванець*) 385
7.3. Започаткування повітової земської ветеринарії (*З. Силка*) 404
7.4. Взаємодія з місцевими громадськими сільськогосподарськими об'єднаннями (*О. З. Силка*) 415

Розділ VIII. Підтримка Золотоніським повітовим земством культурно-просвітницьких і соціальних ініціатив 432
8.1. Організація бібліотечної мережі в Золотоніському повіті. Участь земських посадовців у започаткуванні архівної та музейної справи (*В. П. Козоріз*) 432
8.2. Співпраця земства з громадськими об'єднаннями Золотоніського повіту. Благодійні та піклувальні проєкти (*О. З. Силка*) 451
8.3. Аматорське театральне мистецтво в м. Золотоноша. Приватний театр В. І. Маринича та В. В. Маринич-Яковенко (*О. З. Силка, Л. І. Синявська*) 467
8.4. Золотоніська шевченкіана. Меморіальні заходи щодо вшанування пам'яті знаних працівників Золотоніського повітового земства (*О. З. Силка*) 501

Висновки (*О. З. Силка*) 512

Додатки (*В. П. Козоріз, О. З. Силка*)
№1. Адміністративно-територіальний поділ Золотоніського повіту (станом на 1912 р.). 516
№2. Хронологія засідань Золотоніських повітових земських зборів (1865–1917 рр.) 521
№3. Гласні Золотоніських повітових земських зборів (1865–1917 рр.) 524
№4. Адміністрація канцелярії Золотоніської повітової земської управи (частково) 540
№5. Персональний склад Золотоніської міської управи (частково) 542
№6. Предводителі дворянства Золотоніського повіту (частково) 547
№7. Мирові судді Золотоніського повітового з'їзду (частково) 548
№8. Безкоштовні публічні бібліотеки в Золотоніському повіті (на 01.01.1914 р.) 550
№9. Безкоштовні бібліотеки в навчальних закладах (шкільні бібліотеки) в Золотоніському повіті (на 01.01.1914 р.) 551

Застарілі одиниці виміру 554

Умовні скорочення 555

ВІД АВТОРІВ

Реформа децентралізації, розпочата в Україні у 2014 р., поставила перед новоствореними територіальними громадами завдання, які виявилися напрочуд подібними до тих, що їх свого часу розв'язували земства: як розпорядитися обмеженим бюджетом, кого залучити до ухвалення рішень, за що відповідає громада, а за що відповідає держава. Досвід Золотоніського повітового земства, з усіма його здобутками й труднощами, дає рідкісну змогу побачити, як подібні питання вирішувалися на цій-таки території понад століття тому, і, відповідно, критично осмислити, що з цього досвіду досі актуальне, а що безповоротно належить минулому.

У 1864 р. в Російській імперії було запроваджено земську реформу – подію, що змінила обличчя українських земель, зокрема й Золотоніщини. Уперше в історії місцеві громади отримали право самостійно вирішувати нагальні питання свого повсякденного буття: будувати школи та лікарні, дбати про дороги й пошту, підтримувати сільське господарство та ремесла. Земський досвід Золотоніщини – це передусім історія конкретних людей, які власною щоденною працею, а не рішеннями, ухваленими нагорі, зводили школи, лікарні й дороги свого повіту, утверджуючи розуміння того, що доля рідного краю залежить від ініціативи й небайдужості тих, хто в ньому живе. Тож досвід земського руху сьогодні набуває нового, практичного звучання для кожного, хто працює над розвитком своєї громади. Ця монографія створювалася як спроба повернути із забуття цю сторінку історії Золотоніщини, показати землякам і всій українській громадськості, наскільки глибоке коріння має традиція місцевого самоврядування на цих теренах, і, зрештою, зберегти для майбутніх поколінь пам'ять про людей, чия праця заслуговує на вдячність і повагу нащадків.

Книга, яку ви тримаєте у руках, – результат кількарічної копіткої праці авторського колективу, який досліджував діяльність Золотоніського повітового земства. Для цієї роботи свої зусилля об'єднали доктори історичних наук, професори кількох університетів України, а також краєзнавці на місцях, які роками по крихтах збирали свідчення про минувшину. Таке поєднання наукових підходів із живим краєзнавчим досвідом і знанням місцевого контексту дало змогу подивитися на діяльність Золотоніського повітового земства водночас і з висоти узагальнень історичної науки, і з глибини конкретного, добре знайомого авторам краю. Утім, чесність перед читачем вимагає визнати й певні обмеження цієї праці. Минуло понад півтора століття, і архіви розпорошилися між різними установами, чимало документів було втрачено

в горнилі воєн, революцій та радянських перетворень. Тому не про кожного діяча земства, чиє ім'я збереглося на сторінках цієї книги, вдалося відтворити повну життєву історію – з датами народження й смерті, деталями родинного життя, особистими переживаннями. Часто в нашому розпорядженні залишалися лише сухі рядки службових звітів, протоколів засідань чи газетних заміток, за якими важко розгледіти живу людину в усій повноті її долі. Ми свідомо не йшли шляхом домислів і реконструкцій там, де джерела мовчали, натомість чесно окреслювали межі того, що можна стверджувати напевне. Сподіваємося, що ця книга стане поштовхом для подальших пошуків, і, можливо, читачі, чиї родини пов'язані з Золотоніським повітом, зможуть доповнити ці сторінки власними родинними переказами, документами чи фотографіями.

Кілька зауваг щодо особливостей роботи з джерелами:

- хронологічні межі дослідження визначено 1917 р., попри те що земські установи в Золотоніському повіті формально проіснували до листопада 1919 р. Це зумовлено тим, що після Лютневої революції 1917 р. й особливо після більшовицького перевороту земства фактично втратили попередній характер діяльності: змінився принцип їх формування, зазнала руйнації звична система управління та фінансування, а самі установи дедалі більше перетворювалися на органи, підпорядковані новій владі, втрачаючи ознаки того класичного земського самоврядування, яке було предметом нашого дослідження. Тому період після 1917 р., хоча й становить окремий цікавий сюжет, виходить за межі концептуальних рамок цієї монографії;

- у монографії подано адміністративно-територіальний поділ станом на 1912 р., відповідно до видання «Список населенных мест Полтавской губернии, с кратким географическим очерком губернии» (Полтава, 1912 р.), тому колишні містечка позначені в тексті як села (зокрема, с. Вереміївка, с. Драбів, с. Чорнобай та інші);

- у земських документах прізвища діячів нерідко подавалися без зазначення повного імені та по батькові. У випадках, коли ідентифікувати повне ім'я не вдалося, у тексті монографії наводиться лише прізвище особи;

- автори спиралися передусім на комплекс джерел, безпосередньо пов'язаних із діяльністю земства, – протоколи засідань, звіти управ, офіційні видання земської статистики та інші подібні матеріали. Звісно, залучення ширшого кола джерел у подальших дослідженнях, зокрема особових фондів, приватного листування, місцевої періодики, може розширити чи уточнити висновки, викладені в цій монографії. Автори свідомо не претендують на вичерпність і розглядають свою працю як важливий, але не останній етап вивчення історії Золотоніського повітового земства;

- деякі теми в монографії розкрито лише частково, оскільки вони потребують окремого, ґрунтовнішого дослідження. Зокрема, поза межами повного висвітлення залишилися історія земської преси, історія взаємодії земства з єврейською громадою м. Золотоноша й Золотоніщини, реагування земства на події Першої світової війни, сприйняття й реакція самого селянства на земські ініціативи, а також те, як діяльність земства співвідносилася з розвитком місцевої промисловості та приватного підприємництва – фотографічних ательє, друкарень, бакалійних крамниць, магазинів, кравецьких і швацьких майстерень та інших форм місцевого дрібного бізнесу. Ці теми, безумовно, заслуговують на окрему увагу дослідників і можуть стати предметом майбутніх наукових розвідок.

Ця праця не постала б без наукових консультацій і допомоги кандидата історичних наук, доцента, директора наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, голови Золотоніської районної організації Національної спілки краєзнавців Григорія Михайловича Голиша, директора Золотоніського краєзнавчого музею ім. М. Ф. Пономаренка Віти Миколаївни Ямборської, директора народного музею с. Пішане Сергія Олександровича Чайки, завідувача відділом наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка Лариси Павлівни Козоріз, філолога Людмили Віталіївни Леус, кандидата педагогічних наук, вченого секретаря музею історії Національного університету біоресурсів і природокористування України Тетяни Миколаївни Чумак, чиї фахові поради, підтримка й щира зацікавленість у нашому дослідженні супроводжували авторський колектив на різних етапах роботи над монографією. Висловлюємо їм щиру вдячність за час, увагу та цінні зауваги, які допомогли зробити цю книгу глибшою та точнішою.

Окремі й щирі слова вдячності висловлюємо краєзнавцям-волонтерам, без сумлінної та безкорисливої праці яких ця книга навряд чи набула б такої повноти – Геннадію Миколайовичу Яценку, Віталію Григоровичу Побиванцю, Тамарі Василівні Вербі, Максиму Сергійовичу Любакову, Олександру Олександровичу Дубині, Олегу Станіславовичу Блінову та багатьом іншим. Саме завдяки їхній наполегливості вдалося зібрати чимало цінної інформації, віднайти рідкісні фотографії та документи, що зберігалися в родинних архівах і приватних колекціях, а часом здавалися назавжди втраченими для науки. Це дослідження – свідчення того, що історія рідного краю твориться не лише в стінах наукових установ, а й завдяки небайдужості та любові до своєї малої батьківщини звичайних людей, готових ділитися тим, що дбайливо зберігали покоління їхніх родин.

ВСТУП

У 2024 р. виповнилося 160 років від часу запровадження земських установ – однієї з найважливіших інституцій місцевого самоврядування другої половини XIX – початку XX ст., що суттєво вплинули на соціально-економічний і культурний розвиток українських земель, які перебували у складі Російської імперії. Початок діяльності земств був зумовлений ухваленням «Положення про губернські та повітові земські установи» від 1 січня 1864 р., створенням тимчасових комісій для введення цього нормативного акта в дію та проведенням перших виборів земських гласних. Саме земства стали важливим чинником модернізаційних процесів, узявши на себе вирішення широкого кола питань місцевого значення – від розвитку освіти, медицини й шляхового господарства до підтримки аграрного сектору та соціального забезпечення населення.

У сучасних умовах особливої актуальності набуває переосмислення історичного досвіду земського самоврядування крізь призму історико-краєзнавчих студій і підходів локальної або мікроісторії. Такий дослідницький ракурс дає змогу не лише конкретизувати загальнонаціональні тенденції, а й глибше зрозуміти специфіку розвитку окремих регіонів, повітів і міст, простежити взаємодію інституцій із місцевими громадами та роль окремих особистостей у реалізації земської політики. У цьому контексті об'єктивне вивчення соціального та економічного розвитку як м. Золотоноша, так і Золотоніського повіту є неможливим без комплексного аналізу діяльності повітового земства. Золотоніське повітове земство виступало важливим осередком суспільного життя регіону, формувало інфраструктурні та гуманітарні засади його розвитку, а також стало простором активної діяльності представників місцевої інтелігенції, підприємців і громадських діячів.

Колективна монографія «Золотоніське повітове земство: діяльність та особистості» покликана заповнити наявні прогалини в дослідженні історії земського самоврядування на локальному рівні, узагальнити напрацьований фактичний матеріал і представити цілісне бачення ролі земства в розвитку регіону. Її актуальність зумовлена як ювілейною датою, так і сучасною потребою осмислення історичних практик місцевого самоврядування в контексті сьогодення.

Об'єкт дослідження – Золотоніське повітове земство як інституція місцевого самоврядування другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – Золотоніське повітове земство та його гласні, службовці й провідні діячі як суб'єкт адміністративно-господарського, соціально-економічного й культурно-освітнього процесів у контексті

розвитку суспільно-політичного, господарського та духовного життя Золотоніського повіту й українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст.

В основу методології дослідження покладено полідисциплінарний підхід, що передбачає поєднання методів історичної науки – зокрема історії повсякдення, історії інституцій та локальної (регіональної) історії – з дослідницьким інструментарієм суміжних галузей знання: наукознавства, соціальної антропології, психології. Поєднання цих підходів дає змогу відтворити цілісну картину становлення й розвитку Золотоніського повітового земства як інституції місцевого самоврядування, простежити його вплив на соціально-економічне, культурне та громадське життя Золотоніського повіту другої половини XIX – початку XX ст.

Джерела. Дослідження діяльності золотоніських повітових земських структур у другій половині XIX – на початку XX ст. базується на комплексі опублікованих та неопублікованих матеріалів. Процеси створення, становлення, діяльності та результатів функціонування земських органів влади знайшли своє відображення у достатньому, але не вичерпному обсязі різних за видовими ознаками писемних історичних джерел, що зберігаються в архівних і бібліотечних установах України. У ході дослідження авторами було опрацьовано матеріали відповідної спрямованості загальних та спеціалізованих фондів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НАН України, Наукової бібліотеки Інституту історії НАН України, Національної парламентської бібліотеки імені Ярослава Мудрого, Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Наукової бібліотеки Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції ім. М. Вавилова, Черкаської обласної бібліотеки ім. Т. Шевченка та низки інших регіональних книгозбірень.

Окрему й непересічну роль у нашому дослідженні відіграли матеріальні та рукописні фонди Золотоніського краєзнавчого музею. Саме тут, у стінах музею, дбайливо збережено речі, документи, світлини та інші свідчення епохи, які часом не мають аналогів у жодному з державних архівів. Робота з музейними фондами дала змогу не лише доповнити офіційну, «паперову» картину діяльності земства живими деталями повсякденного життя, а й буквально доторкнутися до речей, якими користувалися земці понад століття тому. Саме поєднання архівних документів із матеріальною спадщиною, збереженою музеєм, дозволило авторському колективу

створити об'ємніший, багатовимірніший образ Золотоніського повітового земства та його діячів.

Корпус неопублікованих джерел, які використовувалися у дослідженні, виявлено у кількох архівних зібраннях України. Так, найбільш інформаційно насиченим є фонд 476 «Золотоніська повітова земська управа» Державного архіву Черкаської області, який містить листування з волосними правліннями, документацію щодо наявних земельних ресурсів та їхнє відведення під дорожнє та залізничне будівництво, циркуляри Золотоніського департаменту (відділу) народної освіти; обговорення необхідності побудови земських народних будинків; відкриття нових земських шкіл та бібліотек; обговорення питання про спільне навчання хлопців та дівчат; фінансові документи щодо оплати праці вчителів. Важливою частиною фонду є документи, які ілюструють розвиток промисловості у Золотоніському земстві, такі як «оцінка прибутковості» виробничих потужностей тощо. Фонд 401 «Золотоніське повітове поліцейське управління» містить листування з волосними управліннями за 1890–1891 рр. У фонді 402 «Золотоніське повітове казначейство» збереглися, зокрема, ревізькі казки поміщицьких селян, сімей священників і псаломщика, купців і міщан іудейської громади, селян-власників та козаків у селах Золотоніського повіту за 1870–1880-ті рр. Для аналізу взаємовідносин між Православною церквою та Золотоніським повітовим земством, особливо у царині сільської початкової освіти, був опрацьований фонд 404 «Золотоніське духовне правління Полтавської духовної консисторії». Процеси становлення та розвитку золотоніських міських і повітових/земських початкових шкіл відображені у документах фондів 408 «Золотоніське повітове училище Міністерства народної освіти», 470 «Золотоніське чотирикласне міське училище», 471 «Золотоніське повітове училище», 475 «Золотоніське вище початкове училище» та 473 «Золотоніська повітова училищна рада»; документи про виникнення та функціонування в м. Золотоноша середнього жіночого навчального закладу – гімназії зосереджені у фонді 472. Сфера громадського дозвілля та реалізації власних інтересів частково представлена у фонді 486 «Золотоніський повітовий комітет попечительства про народну тверезість». Зокрема, у ньому містяться документи, що ілюструють зародження в м. Золотоноша аматорського театрального простору. Документи, у яких частково відображені окремі аспекти економічного розвитку Золотоніського повітового земства, зосереджені, наприклад, у фонді 489 «Золотоніське розкладочне присутствіє».

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, у фонді 360 «Богомазов Олександр Костянтинович, художник»

виявлено акварель О. Богомазова «Золотоноша»[1]. Справа в тому, що відомий художник у 1917 р. кілька місяців жив у місті і працював у комерційному училищі Товариства розповсюдження технічних знань. Це училище було переміщене з м. Бердянськ до м. Золотоноша. У цьому ж архіві, у фонді 11 «Вербицький Олександр Матвійович» знайдено текст обґрунтування необхідності будівництва залізниці Золотоноша-Дарниця у Золотоніському повіті на початку ХХ ст.[2] У фонді 467 зберігаються унікальні документи знаного золотонісця, випускника Золотоніської чоловічої гімназії, письменника Семена Скляренка (1901–1962 рр.), три примірники газети «Молоді сили» за 1917 р., у якій друкувалися золотоніські гімназисти[3]. Для вивчення історії аматорського театрального життя початку ХХ ст. важливою є збережена в архіві фотографія знаної акторки Наталії Ужвій (1898–1986 рр.), на якій вона зафіксована саме на золотоніській сцені у 1916 р. під час виконання ролі в п'єсі І. Карпенка-Карого «Бондарівна» (фонд 1147)[4].

Також у роботі використані окремі документи з кількох інших архівів: Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, Державного архіву Київської області, Державного архіву Полтавської області, музею історії Національного університету біоресурсів і природокористування України та інших.

Інформаційно насиченим джерелом для нашого дослідження став особовий фонд уродженця Золотоніщини, правника, активного прихильника земських реформ Сергія Шелухіна (1864–1938 рр.), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (фонд XI)[5]. Він містить чимало унікальних документів, зміст яких розкриває діяльність Золотоніського повітового земства за напрямами аграрного розвитку краю та підтримки нових культурно-просвітницьких ініціатив. Матеріали цього фонду дали змогу глибше зрозуміти не лише офіційний, статистичний вимір земської роботи, а й живий контекст тогочасних реформаторських задумів і прагнень[6].

---

[1] Золотоноша. Місто. Папір, акварель. *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України* (далі – ЦДАМЛМУ). Ф. 360. Оп. 1. Спр. 119. 1 арк.

[2] Пояснювальна економічна записка до проєкту залізниць Дарниця-Золотоноша, Прилуки-Лохвиця, Золотоноша-Білгород. *ЦДАМЛМУ.* Ф. 11. Оп. 1. Спр. 385. 25 арк.

[3] Молоді сили (Молодые силы). 1917. № 1. 17 листопада; № 2. 28 листопада. *ЦДАМЛМУ*. Ф. 467. Оп. 2. Спр. 53.

[4] Фотографія Ужвій Н. М. в ролі Наталії («Бондарівна»), зіграна на аматорській сцені в м. Золотоноша. *ЦДАМЛМУ.* Ф. 1147. Оп. 1. Спр. 54.

[5] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. XI. Од. зб. 2001.

[6] Синявська Л. Особовий фонд Сергія Шелухіна в інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Сергій Шелухін: життя на вівтарі української ідеї. Матеріали*

Не менш цінним джерелом став Науковий архів Інституту археології НАН України, де віднайдено документи, які засвідчують перші спроби створення музею в м. Золотоноша у 1920 р.[7] Цей матеріал становить особливий інтерес для нашого дослідження, оскільки перші музейні фонди формувалися значною мірою на основі речей та колекцій, вилучених із маєтків земських діячів, – а отже, історія зародження музейної справи в м. Золотоноша виявилася тісно переплетеною з долею самого земства та його представників.

Варто зазначити, що значна кількість документів, які б доповнили наші знання про історію Золотоніського повіту та діяльність Золотоніського повітового земства у різних сферах суспільного життя, була знищена ще у XIX ст. Перша велика втрата сталася у 1838 р., коли місто постраждало від пожежі. Ми маємо відомості, що на середину XIX ст. свої «архіви» мали Золотоніська земська управа, Золотоніська міська управа, Золотоніське дворянське присутствіє, Золотоніське дворянське опікунство, Сирітський суд, Міщанська управа, Золотоніське початкове училище, Акцизне управління 4-го округу. А вже на початок XX ст. повністю збереглися лише документи Золотоніського початкового училища (школи), оскільки «містились у будинку завідувача». Інші ж документальні фонди частково або повністю були знищені. Наприклад, документи Ремісничої управи, що зберігались спочатку в міській управі, а потім у Золотоніському поліційному управлінні були продані: «Хлопчик, який служив при управі, виносив документи із архіва та продавав торговцям для загортання продуктів». Частина документів земської управи «не збереглись», а причина цієї ситуації «невідома»; відсутність документів Дворянської опіки з 1839 до 1876 рр., Сирітського суду до 1861 р., Міщанської управи до 1879 р. пояснювалась просто – «загинули» або «скоріш за все, пропали, загинули», «встановити кількість знищених справ неможливо».

Основна частина опублікованого джерельного забезпечення для вивчення історії Золотоніського повітового земства – це офіційні видання земства: «Журнали Золотоніської земської управи», «Звіти про діяльність Золотоніської повітової земської управи», «Збірники журналів та постанов Золотоніських повітових земських зборів», «Доповіді Золотоніської

Перших Шелухінських читань, присвячених 160-й річниці від дня народження С. П. Шелухіна, 18 жовтня 2024 р. Черкаси, 2025. С. 30–41.

[7] Золотоношский музей. Про археологічну роботу Музею. 1925 рік. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. № 4616. 1 арк.; ВУАК. Про стан музеїв (акти про передачу музеїв, листування з приводу ліквідації музеїв, з приводу охорони музейних цінностей та інше. 1925 рік. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. № 46. 109+6 арк.

повітової земської управи» та інші за 1865–1917 рр. За нашими підрахунками, загалом було надруковано не менше 200 томів.

Складовою джерельної бази є особисті джерела, серед яких виділяємо спогади (мемуари). У 1972 р. у США опубліковано спогади Марії Лівицької, яка була дружиною славетного золотонісця, українського громадсько-політичного діяча, Президента Української Народної Республіки в екзилі Андрія Миколайовича Лівицького[8]. У своїх спогадах про спільне з чоловіком життя вона згадує важливі події з місцевої історії початку ХХ ст. Наприклад, виступ капели М. Леонтовича в м. Золотоноша у 1907 р. («Заля концертова була по береги виповнена провінціяльною публікою, яка стужилася за культурними розвагами»)[9], про родину свідомого українця Михайла Деркача, про популярні на той час вистави аматорів, про службу Андрія Миколайовича на посаді мирового судді Золотоніського повіту у 1913–1917 рр., про його участь і роль у процесах Національно-визвольних змагань 1917 р. у м. Золотоноша тощо. Своєрідним продовженням родинної історії Лівицьких на тлі нових історичних реалій початку ХХ ст. є мемуари племінниці А. Лівицького – Мірри Мірзи-Авакянц, доньки української історикині Н. Ю. Мірзи-Авакянц[10]. На основі своїх дитячих спогадів вона, зокрема, реконструює побутове життя золотонісців, частково занурює читачів у період функціонування Золотоніського повітового земства: «Візитівками Золотоноші були: Базарна площа з лабазами та торговельними рядами, пожежна каланча, цегляна будівля гімназії, дві церкви та монастир. У міському саду по неділях «крутили» німе кіно під акомпанемент неналаштованого піаніно. Була у місті і «монополька» – лавка, де торгували горілкою, льодяниками, оселедцями з діжок та господарським милом»[11].

Цінним джерелом для дослідження історії Золотоніського повітового земства початку ХХ ст. є мемуари студента-практиканта Василя Емільовича Спроге «Записки інженера»[12]. У своїх спогадах автор описує не лише власну професійну діяльність як інженера шляхів сполучення, а й загальні суспільно-політичні, економічні та побутові обставини, в яких йому доводилося працювати. Особливу цінність становлять згадки про м. Золотоноша та її околиці у контексті будівництва залізничних ліній, що прямо впливало на розвиток інфраструктури повіту та економічні

[8] Лівицька М. На грані двох епох. Нью-Йорк: б.в., [1972]. 335 с.
[9] Там само. С. 89.
[10] Мирза-Авакянц М. Хлеб и Камень. История одной семьи. Липецк: издательство «Гравис», 2017. 211 с.
[11] Там само. С. 188.
[12] Кригер-Войновский Э. Б., Спроге В. Э. Записки инженера. Воспоминания, впечатления, мысли о революции. Москва: Рус. путь, 1999. 517 с.

можливості земства. Через особисті враження В. Спроге подає неофіційний погляд на функціонування земських інституцій, побут чиновників, відносини між місцевим населенням і владою, а також на соціальні настрої в регіоні напередодні революційних змін. Крім того, ці спогади дають змогу побачити технічну сторону земської роботи, зокрема в галузі транспорту, що зазвичай залишається поза увагою офіційних звітів. Описані труднощі в організації праці, постачанні матеріалів, бюрократичні суперечності – усе це створює живу картину роботи земства з середини.

Унікальні відомості про соціально-економічне та культурно-духовне життя в м. Золотоноша та повіті на початку ХХ ст. відтворені в спогадах Ганни Михайлівни Черненко – доньки заможного селянина М. Савченка із с. Деньги Золотоніського повіту[13]. Частину свого життя вона, разом із батьками та братами і сестрами, прожила у місті. Старші діти навчались у золотоніських гімназіях, дядько – Іван Дмитрович Романенко – був гласним Золотоніських повітових земських зборів, а батько – Михайло Іванович Савченко – отримав підряд на будівництво частини залізничної колії, яка проходила поблизу с. Деньги. Старша сестра Ганни Михайлівни – Євгенія, була заміжня за золотоніським дворянином Леонідом Мушкетом, який навчався у нині вшанованого учителя Золотоніської чоловічої гімназії, поета та бандуриста Михайла Олександровича Злобинця грі на музичному інструменті. Бандура Леоніда Павловича Мушкета, за підписом «Л. М.», нині зберігається у Золотоніському краєзнавчому музеї. Також Леонід Мушкет був учасником Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.[14] У книзі спогадів також представлено фотографії із сімейного архіву Ганни Михайлівни, які збереглися в єдиному примірнику.

Для ілюстрації щоденного життя в Золотоніській сільськогосподарській школі особливо цінними стали спогади її випускника 1917 р. Копила Івана Федоровича, які дбайливо збережені в музеї Золотоніського коледжу ветеринарної медицини Білоцерківського національного аграрного університету[15]. Ці спогади дозволяють поглянути на навчальний процес, побут і атмосферу школи очима безпосереднього учасника подій – не крізь призму офіційних звітів і статистики, а живим, безпосереднім поглядом людини, яка сама пройшла через ці стіни, і завдяки цьому суттєво доповнюють та оживляють загальну картину аграрної освітньої діяльності Золотоніського повітового земства.

---

[13] Черненко Г. М. Моїм онукам дорогим… / за ред. О. З. Силки. Черкаси: б.в., 2011. 180 с.

[14] Карна справа щодо звинувачення Л. Мушкета в антирадянській діяльності зберігається у ГДА СБУ (Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1136).

[15] Копил І. Ф. Спогади. Рукопи. *Музей Золотоніського коледжу ветеринарної медицини Білоцерківського національного університету*. 8 арк.

Інформаційною насиченістю виділяється група статистичних та довідникових матеріалів. Цей блок інформації дає змогу з'ясувати як кількісні показники у різних напрямках діяльності Золотоніського повітового земства, так і персональний склад земських установ, а також структур, у функціонуванні яких земство брало активну участь. Увесь комплекс джерел цієї групи ми умовно поділяємо на кілька рівнів – загальнодержавний, губернський та повітовий, зважаючи на рівень збору та аналізу інформації. Так, щорічно держава друкувала звітність департаменту землеробства головного управління землеустрою та землеробства[16], узагальнену статистичну інформацію про земські дослідні установи[17], агрономічний персонал[18] тощо, у яких були присутні дані і про Золотоніський повіт. Важливе значення для реконструкції списку золотоніських повітових земських лікарів, фельдшерів та аптекарів мають щорічні загальнодержавні списки[19]. Для дослідження кінного господарства Золотоніського повіту, зокрема для реконструкції кількості кінних станцій та кількості голів коней у них, імен кіннозаводчиків та інших складових, важливими є «Пам'ятні книжки головного управління державного конярства»[20]. Окремо наголошуємо на виданнях, що містять списки волостей, кількісно-статистичні дані, які характеризують соціально-економічний та освітньо-культурний рівень розвитку Золотоніського повіту. Серед них – довідникові книги[21], переліки населених пунктів[22], сільськогосподарських інновацій[23] тощо. Частина джерельних матеріалів з

[16] Ежегодник Главного управления землеустройства и земледелия по департаменту земледелия и лесному департаменту. Санкт-Петербург: тип. В. Ф. Киршбаума, 1908. 995 с.

[17] Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях России. Санкт-Петербург: типо-лит. М. П. Фроловой, 1911. 394 с.; Список казенных и субсидируемых сельскохозяйственных опытных учреждений, находящихся в ведении Департамента земледелия. Года 1909 и 1910. Санкт-Петербург: тип. В. Ф. Киршбаума, 1909. 9 с.; Список казенных и субсидируемых Департаментом земледелия опытных учреждений. Составлен к 1 января 1912 года. Санкт-Петербург: тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. 20 с.

[18] Местный агрономический персонал, состоявший на правительственной и общественной службе на 1 января 1910 года. Справочник. Санкт-Петербург: тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. 190 с.; Местный агрономический персонал, состоявший на правительственной и общественной службе на 1 января 1914 года. Справочник. Петроград: тип. В. Ф. Киршбаума, 1914. 630 с.

[19] Российский медицинский список на 1891 год. Санкт-Петербург: тип. Мин. внутр. дел, 1891. 475 с.

[20] Памятная книжка по Главному управлению государственного коннозаводства. Санкт-Петербург: типо-лит. Ю. Я. Римана, 1907. 233 с.

[21] Вся Золотоноша и уезд: справ. кн. и адрес-календарь / под ред. Я. Динера. Золотоноша: тип. Рабиновича и Шефтеля, 1913. 220 с.

[22] Список населенных мест Золотоношского уезда Полтавской губернии: Составлен по данным подворно-хозяйственной земской переписи 1910 года: статистический материал. Полтава: электр. тип. Г. И. Маркевича, 1913. 18 с.

[23] Справочный указатель земских сельскохозяйственных учреждений (по сведениям на 1895 год). Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1896. 385 с.

проблематики розвитку сільського господарства у Золотоніському повіті міститься у звітних матеріалах, які розкривають діяльність Золотоніської сільськогосподарської нижчої школи[24], функціонування Золотоніського дослідного поля, земської метеорологічної станції та приватних спостережень за погодними змінами[25]. Окрема сторінка у діяльності Золотоніського повітового земства – це розвиток та підтримка місцевих промислів, джерельні матеріали про діяльність яких містить український спеціалізований часопис «Хуторянин»[26].

Отже, дослідження історії Золотоніського повітового земства має достатню джерельну базу, яка дає змогу здійснювати комплексний аналіз його діяльності в соціально-економічному, культурно-освітньому та адміністративному вимірах. Основу джерельного корпусу становлять офіційні документи земських установ: журнали засідань повітових земських зборів та управи, звіти, кошториси, статистичні огляди, матеріали ревізій і листування. Вони дають можливість простежити структуру управління, напрями роботи, фінансову політику та конкретні результати діяльності земства. Цінним доповненням виступають мемуарні джерела, біографічні довідки, а також статистичні збірники губернського рівня, що

---

[24] Отчет Золотоношской сельскохозяйственной школы II-а часть за 1899/1900 учебный год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1906. 132 с.; Отчет Золотоношской сельскохозяйственной школы за 1902 год. Переяслав: тип. Вурмана, 1903. 147 с.; Отчет Золотоношской сельскохозяйственной школы за 1905 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1906. 132 с.; Из отчета за 1901 г. Золотоношской сельскохозяйственной школы. *Журнал опытной агрономии*. 1902. Т. 3. № 6. С. 732; Из отчета за 1901 г. Золотоношской сельскохозяйственной школы. *Хуторянин*. 1902. № 36. С. 642–643; Приемные экзамены в Золотоношскую сельскохозяйственную школу *Хуторянин*. 1902. № 29. С. 532; Выпускные испытания в Золотоношской сельскохозяйственной школе. *Хуторянин*. 1903. № 34. С. 669.

[25] Свод работ по 1911 год включительно 4-х опытных полей Полтавской губернии: Золотоношского, Андреевского, Роменского и Прилукского: отчет / под ред. С. Ф. Третьякова. Полтава: типо-лит. Д. Н. Подземского, 1914. 128 с.; Золотоношское опытное поле, его организация, программа и технические приемы опытов / сост. М. Д. Семенов. Золотоноша: тип. П. Лепского, 1907. 35 с.; Цифровые данные Золотоношского опытного поля за 1908 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1909. 15 с.; Семенов М. Д. Результаты опытов Золотоношского опытного поля в 1905 году. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. 40 с.; Семенов М. Д. Золотоношское опытное поле, его организация, программа и технические приемы опытов. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. 35 с. Цифровые данные Золотоношского опытного поля за 1906 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. 15 с.; Цифровые данные Золотоношского опытного поля за 1907 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1908. 18 с.; Анцибор С. Ф. Ценность навоза на черноземе (сообщение с Золотоношского опытного поля). *Земледельческая газета*. 1899. № 47. С. 965–966; Из сельскохозяйственной печати: вопрос о повышении урожаев культурных растений; о навозном удобрении на Золотоношском опытном поле в статье г. Душкина. *Хуторянин*. 1900. № 9. С. 126–127 та інші.

[26] О курсах ткачества и курсах крашения кустарным путем шерсти, бумаги, льна и пеньки при Золотоношском уездном земстве. *Хуторянин*. 1903. № 17. С. 362; Бесплатная выдача Золотоношской земской управой ткацких станков и венских ремизоподъемных машин ученицам, окончившим Денежскую ткацкую мастерскую. *Хуторянин*. 1901. № 35. С. 568.

дозволяють співвідносити діяльність Золотоніського повітового земства з регіональними та загальноімперськими тенденціями. Важливе значення мають також матеріали періодичної преси кінця XIX – початку XX ст.[27], які відображають суспільний резонанс земських ініціатив, дискусії довкола реформ і персональний склад гласних та службовців.

Водночас джерельна база має певні прогалини. Частина документів втрачена внаслідок воєн і політичних трансформацій XX ст., окремі фонди збереглися фрагментарно, що ускладнює реконструкцію повного спектра діяльності земства. Потребують подальшого введення до наукового обігу архівні матеріали, зокрема особові справи службовців, звіти земських лікарів та вчителів, а також документи, що відображають взаємодію земства з міською думою та іншими інституціями. Але, попри наявність окремих лакун, джерельне забезпечення досліджень історії Золотоніського повітового земства можна оцінити як достатнє для створення ґрунтовної наукової реконструкції його діяльності. Подальша систематизація, критичний аналіз та введення нових архівних матеріалів сприятимуть поглибленню знань про роль земського самоврядування в розвитку регіону.

Сучасна українська історіографія. Після розпаду Радянського Союзу українська історична наука поступово звільнялась від ідеологічних обмежень і отримала можливість неупередженого переосмислення ролі земств у суспільному розвитку України. Протягом останніх трьох десятиліть з'явилися наукові статті, дисертації та монографії, присвячені різним аспектам діяльності земських установ. Частково у них висвітлюється й історія Золотоніського повітового земства, позитивний досвід якого дедалі частіше привертає увагу дослідників. Переконані, що настав час узагальнити всі ці напрацювання й опублікувати історію Золотоніського повітового земства, яка розкривала б один із динамічних періодів в історії Златокраю. Сьогодні ця історія твориться вже в інших політичних і соціально-економічних реаліях, але той факт, що після проведення адміністративно-територіальної реформи 2020 р. Золотоніський район фактично повернувся до тих меж, в яких існував Золотоніський повіт, є дуже символічним.

В останні кілька років українська історіографія поповнилася низкою досліджень, які тією чи іншою мірою присвячені історії Золотоніщини у другій половині XIX – на початку XX ст., її земському періоду, активним громадським та культурним діячам. Так, проблематика діяльності

[27] У м. Золотоноша протягом досліджуваного періоду друкували: «Голос труда», «Золотоніський голос», «Вісник Золотоніського сільськогосподарського товариства», «Молоді сили» та «Вільне слово».

Золотоніського повітового земства відображена у наукових розвідках Г. М. Голиша, В. П. Козоріза, Володимира та Віталія Побиванців, В. М. Мельниченка, О. З. Силки, Л. І. Синявської та інших дослідників. Окремо наголосимо, що кожен із них у своїх наукових пошуках так чи інакше звертався до робіт знаного історика Золотоніського краю Михайла Пономаренка (1920–2010 рр.)[28].

Голова Золотоніської районної організації Національної спілки краєзнавців України Г. М. Голиш належить до провідних сучасних дослідників історії Золотоніщини, чия науково-краєзнавча діяльність істотно розширила джерельну та фактологічну базу регіональних студій. У його працях послідовно простежується прагнення поєднати локальний матеріал із ширшими суспільно-політичними процесами другої половини XIX – початку XX ст. Вагоме місце у творчому доробку займають «Подорож Златокраєм» (у співавторстві з М. Пономаренко та Л. Лисицею)[29] та «Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події» (у співавторстві з А. Воропаєм та Л. Лисицею)[30], які стали своєрідними узагальнювальними працями з історії краю. Дослідження Г. М. Голиша вирізняються опертям на архівні джерела, статистичні матеріали, пресу та мемуаристику, а також увагою до персоналій – діячів освіти, культури, місцевого самоврядування. Хоча проблематика Золотоніського повітового земства не завжди є самостійним предметом його студій, у працях ученого окреслено соціокультурний і адміністративний контекст, у межах якого функціонували земські установи. Таким чином, доробок Григорія Михайловича формує важливе історіографічне підґрунтя для комплексного дослідження земського періоду в історії регіону.

Знаний дослідник Золотоніщини В. П. Козоріз відомий передусім як дослідник історії Драбівщини, що історично входила до складу Золотоніського повіту. Його наукові розвідки, серед яких «Драбів і Драбівщина: нариси з історії рідного краю»[31], мають виразно джерелознавчий характер і ґрунтуються виключно на матеріалах архівних фондів та періодичної преси, що забезпечує високий рівень документальної аргументованості й фактологічної насиченості праць. Значну увагу

---

[28] Вивченню інтелектуальної спадщини М. Ф. Пономаренка присвячена робота Б. В. Карабін «Краєзнавець Михайло Федорович Пономаренко (1920–2010): професійна, наукова та просвітницька діяльність» (Глухів, 2026).

[29] Голиш Г. М., Голиш Л. Г., Пономаренко М. Ф. Подорож Златокраєм. Черкаси: «Вертикаль», видавець П. П. Кандич С. Г., 2008. 572 с.

[30] Голиш Г. М., Воропай А. Ю., Лисиця Л. Г. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події: історико-краєзнавчий нарис. Черкаси: Вертикаль, 2022. 328 с.

[31] Козоріз В. П. Драбів і Драбівщина: нариси з історії рідного краю: 330-й річниці Драбова присвячується. Черкаси: Вертикаль, 2019. 563 с.

дослідник приділяє діяльності активних представників земського руху, зокрема Михайлу Максимовичу, Михайлу Злобинцю, Федору Щербині, Василю Косюрі та іншим[32], простежуючи їхню роль у розвитку місцевого самоврядування, освітніх і громадських ініціатив. У працях В. П. Козоріза показано механізми функціонування земських органів влади на повітовому рівні, а також висвітлено впливи й взаємовідносини між земськими інституціями та громадами на місцях. Через аналіз протоколів засідань, звітів, службового листування автор відтворює реальні управлінські практики, конфлікти та форми співпраці, що дає змогу конкретизувати загальні тенденції розвитку Золотоніщини в земський період. У сукупності його доробок становить важливу складову джерельної та історіографічної бази дослідження історії Золотоніського повітового земства.

Важливим підґрунтям для опрацювання земського періоду історії краю стали праці відомого черкаського історика та багаторічного керівника (2001–2021 рр.), а нині – першого заступника голови Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України В. М. Мельниченка. Його краєзнавчі дослідження й багаторічна редакторська робота над збірником «Краєзнавство Черкащини»[33] сформували цілу школу вивчення історії рідного краю, методологічні підходи якої виявилися вельми корисними і для нашого дослідження земської проблематики. Саме завдяки таким системним краєзнавчим студіям вдалося глибше вписати діяльність Золотоніського повітового земства в загальний контекст історії Черкащини кінця XIX – початку XX ст.

Дослідниця явища громадського гуртування О. З. Силка у своїй монографії «Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя)»[34] висвітлила питання функціонування у Золотоніському повіті сільських громадських добровільних товариств та їхні комунікаційні зв'язки з повітовим земством. Її ж історико-бібліографічне дослідження «Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.)»[35] цілком присвячене зародженню та становленню видавничої справи в м. Золотоноша, розвиток якої сприяв появі та розповсюдженню в межах

---

[32] Козоріз В. Михайло Максимович та його діяльність у Золотоніському повітовому земстві. *Краєзнавство*. 2013. № 1. С. 181–187; Козоріз В. Історія Золотоніського земства у працях Федора Щербини. *Краєзнавство*. 2024. № 2. С. 46–53; Козоріз В. Земський діяч Василь Косюра та його внесок у розвиток Золотоніського краю. URL: https://biblioteka.cdu.edu.ua/images/Kozoriz1_compressed.pdf (дата звернення: 20.10.2025).

[33] Станом на 2025 р. надруковано 20 номерів.

[34] Силка О. З. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя). Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І., 2015. 574 с.

[35] Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.). Історико-бібліографічне дослідження / за ред. та упоряд. О. З. Силки. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. 232 с.

повіту газетної та книжкової продукції. Ця ж проблематика знайшла своє продовження в монографічному дослідженні О. З. Силки та Л. І. Синявської «Зародження видавничої справи на Черкащині. Книговидання у Золотоноші (кінець XIX – початок XX ст.)»[36]. У співпраці названих вище науковиць у 2017 р. була опублікована наукова розвідка «Бандури пісня недоспівана, або суспільний виклик Михайла Злобинця»[37], присвячена постаті вже згадуваного золотоніського просвітника, гласного Золотоніського повітового земства, учителя Золотоніської чоловічої гімназії, засновника й очільника Золотоніської «Просвіти», громадсько-культурного діяча Михайла Олександровича Злобинця. Праця має виразний персоналістичний характер. У ній здійснено спробу реконструювати життєвий і громадський шлях діяча, окреслити його внесок у культурно-просвітницьке та суспільне життя регіону, а також показати складність історичних обставин, у яких формувалися й реалізовувалися його ініціативи. Через аналіз архівних матеріалів, спогадів і публікацій у пресі автори намагались розкрити ширший соціальний контекст доби, що дає змогу розглядати постать М. Злобинця як репрезентанта активної частини місцевої інтелігенції початку XX ст. І вже у 2023 р., до 140-річчя від дня народження Михайла Олександровича побачило світ науково-популярне видання «Просвітник та бандурист Михайло Злобинець. Самонавчатель до гри на кобзі або бандурі»[38]. У цьому виданні, на основі архівних документів та спогадів, представлені розвідки В. П. Козоріза, В. Ю. Мішалова, О. З. Силки та Л. І. Синявської, зміст яких розкриває неординарну особистість поета, бандуриста, просвітника, педагога, життя якого було пронизане ідеєю служіння українському народові.

Низка публікацій з історії золотоніських церков була здійснена Володимиром та Віталієм Побиванцями. Зокрема, автори, висвітлюючи історію Благовіщенської церкви[39], частину своєї уваги приділили внеску цього духовного осередку в розвиток початкової освіти м. Золотоноша наприкінці XIX – на початку XX ст., у формування православної духовності та культури своїх парафіян, у підтримку благодійних та опікунських заходів. У своїй роботі вони, спираючись на «Звіти» Золотоніських

[36] Силка О. З., Синявська Л. І. Зародження видавничої справи на Черкащині. Книговидання у Золотоноші (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2021. 196 с.

[37] Силка О., Синявська Л. Бандури пісня недоспівана, або суспільний виклик Михайла Злобинця. Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2017. 246 с.

[38] Просвітник та бандурист Михайло Злобинець. Самонавчатель до гри на кобзі або бандурі / авт.-уклад.: О. Силка, В. Козоріз. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2023. 192 с.

[39] Побиванець Вол., Побиванець Віт. Обитель на Зозулівці. Чорнобай: Чорноб. комун. полігр. підпр., 2022. 176 с.

повітових земських зборів, подають коротку статистику захворюваності у Золотоніському повіті земського періоду на черевний та висипний тиф, віспу, кір, скарлатину, коклюш, дифтерит та дизентерію. Окремо відзначали важливу роль земських фельдшерів-віспощепіїв у боротьбі з інфекційними хворобами. Чи не вперше у сучасній краєзнавчій літературі на сторінках свого дослідження автори персоніфікували тих учителів церковнопарафіяльних шкіл, які працювали у Золотоніському повіті. Це, зокрема: Клавдія Андрієвська (м. Золотоноша), Федір Майборода (с. Драбів), Ганна Опалінська (с. Коврай), Ганна Барчан (с. Васютинці), Ксенія Волкова (м. Золотоноша), Григорій Роговенко (м. Золотоноша) та інші подвижники своєї праці. У дослідженні про золотоніський Успенський собор, автори подали відомості про кількісні показники церков та кліру у Золотоніському повіті на кінець XIX ст.: 103 церкви (94 парафіяльні, 2 монастирські, 5 кладовищенських) та 251 представник кліру (1 протоієрей, 104 священники, 15 дияконів, 131 псаломщик)[40]. Реформування освітньої галузі у Золотоніському повіті зусиллями земства автори дослідження оцінюють як позитивне, підкріплюючи свої висновки звітно-статистичними показниками. Окремо наголосимо на дослідженні Володимира Побиванця «Золотоніщина аграрна в цифрах та постатях»[41]. Хоча видання зосереджене передусім на аграрній історії регіону, статистичних показниках та біографіях діячів сільськогосподарської сфери, воно опосередковано висвітлює й діяльність земських установ, які відігравали ключову роль у розвитку сільського господарства, агрономічної служби, кредитної кооперації та освітніх ініціатив на повітовому рівні. Використання автором широкого масиву статистичних матеріалів і персональних даних дає змогу простежити вплив земської політики на господарське життя краю та конкретизувати участь земських діячів у модернізаційних процесах другої половини XIX – початку XX ст.

Упродовж останніх років важливим чинником активізації досліджень з історії Золотоніщини стали краєзнавчі конференції, науково-практичні семінари та круглі столи, присвячені минулому регіону й окремим його постатям. Такі заходи, що проводяться за участю науковців, музейних працівників, педагогів, архівістів і громадських діячів, сприяють обміну результатами нових досліджень, введенню до наукового обігу архівних матеріалів та актуалізації локальної історичної проблематики. Серед питань, які виносяться на обговорення, актуалізуються і питання

[40] Побиванець Вол., Побиванець Віт. Храм при дорозі. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2019. С. 36.

[41] Побиванець В. Золотоніщина аграрна в цифрах та постатях. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2020. 296 с.

соціально-економічного розвитку Золотоніщини в XIX–XX ст., діяльність земських установ, культурно-освітні ініціативи, а також внесок окремих діячів краю у розвиток зазначених процесів. Матеріали доповідей і виступів публікуються у збірниках тез, у фахових часописах та на сторінках місцевої преси, формуючи сучасний пласт регіональної історіографії. Серед наукових заходів назвемо: Першу районну історико-краєзнавчу конференцію (с. Драбів, 2015), присвячену 150-річчю Золотоніського повітового земства, «Перші Шелухінські читання», які відбулися 18 жовтня 2024 р. у с. Деньги Золотоніського району Черкаської області з нагоди 160-ї річниці від дня народження державотворця, вченого-правника, публіциста, письменника, нашого земляка С. П. Шелухіна. За результатами читань опубліковано збірник, до якого увійшли розвідки А. Воропая, Г. Голиша, С. Корновенка, А. Ландіної, Л. Лисиці, О. Силки, Л. Синявської, М. Томенка, В. Ямборської та інших авторів[42]. А також з нагоди 160-річчя від створення Золотоніського повітового земства, 27 серпня 2025 р. у м. Золотоноша був проведений регіональний круглий стіл, у роботі якого узяли участь фахові історики та краєзнавці: І. Верховцева, А. Воропай, Г. Голиш, Т. Клименко, В. Козоріз, Л. Козоріз, О. Козоріз, В. Мельниченко, Т. Москаленко, О. Силка та В. Ямборська[43].

Підсумовуючи, слід зазначити, що історія Золотоніського повітового земства має достатню, хоча й нерівномірно опрацьовану джерельну та історіографічну базу. Архівні матеріали, земські звіти, статистичні збірники, публікації тогочасної преси й персональні документи створюють можливість для комплексної реконструкції діяльності земських установ у соціально-економічному та культурному вимірах. Водночас наявні наукові праці здебільшого висвітлюють окремі аспекти проблеми – персоналії, аграрну політику, освітні ініціативи чи регіональний контекст – що зумовлює потребу їхнього узагальнення та систематизації. Отже, сучасний стан джерельного забезпечення та історіографічних напрацювань створює підґрунтя для підготовки цілісного дослідження історії Золотоніського повітового земства як важливого інституту місцевого самоврядування другої половини XIX – початку XX ст.

---

[42] Сергій Шелухін: життя на вівтарі української ідеї: матеріали Перших Шелухінських читань, присвячених 160-й річниці від дня народження С. П. Шелухіна, 18 жовтня 2024 р. / упоряд. і відп. ред. Г. М. Голиш. Черкаси: Вертикаль, 2025. 62 с.

[43] Золотоніське повітове земство в контексті регіональної історії: матеріали засідання регіонального круглого столу, присвяченого 160-річчю від дня створення Золотоніського повітового земства, 27 серпня 2025 р. / упоряд. і відп. ред. Г. М. Голиш. Черкаси: Вертикаль, 2025. 116 с.

РОЗДІЛ І

УКРАЇНСЬКЕ ЗЕМСТВО: МІЖ ІМПЕРІЄЮ ТА БАТЬКІВЩИНОЮ

1.1. Земський феномен: осмислення

Своєрідність історичного явища «українське земство», запровадження якого в 1864 р. стало певним рубежем у модернізації місцевого управління в підросійській Україні, насамперед зумовлена становленням у «російському колоссі» нової управлінської практики – всестанового місцевого самоврядування, яке за визначенням мало територіальний характер. Нові управлінські структури –губернські та повітові земські збори і управи, настільки принципово різнились від інших відповідних імперських структур, що в цьому ключі радше слід вести мову про управлінську революцію на «одній шостій суходолу», аніж про корекцію чи оновлення чогось традиційного. Разом із міським самоврядуванням, земське самоврядування на теренах цієї колоніальної імперії мало дати імпульс соціальним і політичним трансформаціям, які б сприяли ефективності управління, насамперед фіскального, адже хронічний дефіцит державного бюджету щонайменше півтора крайніми століттями на тлі політики інтенсивного експансіонізму на теренах Євразії вимагав пошуку якісно нових управлінських заходів. Натомість контури змін в очах тогочасних імперських реформаторів окреслювались доволі схематично: нове намагалися вмонтувати в старі імперські форми. Аграрна країна, 9/10 соціуму якої становили сільські товаровиробники – вони ж основні платники податків, конче потребувала впорядкування села. Проте необхідних бюрократичних ресурсів (освічених управлінців на місцях, фінансів для їх навчання та утримання тощо) бракувало. З огляду на це, вищий імперський істеблішмент наважився на впровадження в місцевому управлінні напрацьованих країнами Західної Європи самоврядних практик у місцевому управлінні.

Однією з умов успішної діяльності органів місцевого самоврядування є спільна праця місцевої громадськості на користь свого краю. Потенціал цієї діяльності пов’язується з локальною демократією. При цьому самоврядні практики породжують дещо принципово нове для постсередньовічних країн – публічну сферу з її особливими публічними простором і комунікаціями, в нетрях яких власне напрацьовується досвід демократичного урядування. Відтак, із введенням місцевого самоврядування країна отримує «стрижень», на котрий нанизуються якісно інші соціальні взаємодії різного масштабу – від окремих сіл, міст до регіону та всієї

держави. Суб'єктом самоврядування є самокерована територіальна громада, всі члени якої несуть податковий тягар на її користь і відповідальність за стан господарства та соціокультурної сфери загалом. У західноєвропейських країнах, де ці практики формувались упродовж XVIII – першої половини XIX ст. (Німеччина, Бельгія, країни Скандинавії та інші), такий досвід місцевого співжиття запроваджувався у міру утвердження в них демократичних свобід, законодавчого гарантування прав людини, інтенсифікації процесів соціальної солідарності в рамках поступового усталення відносин між політичною владою і громадянським суспільством. Поставали такі новації разом із становленням відповідних державних інститутів та зміцненням системи суспільних цінностей, в якій повага до людини, її гідність, розуміння особистості як унікального Божого творіння, владу над яким має тільки Творець, досі характеризує соціокультурне поле Західного світу й пов'язується із розвинутими демократіями Євроатлантичної цивілізації.

Запозичення цих самоврядних європейських практик російськими імперськими реформаторами в XIX ст. супроводжувалося суттєвим їх спотворенням через спроби адаптувати означені практики до умов колоніальної держави, що обіймала величезну територію й поєднувала в своїх кордонах батьківщини сотень євразійських етносів. Вони перебували на різних щаблях цивілізаційного розвитку – від родових відносин до формування ринкових взаємин і буржуазних рис у межах їх господарських та соціальних систем. З огляду на це, імперські амбіції «батьків» управлінських реформ диктували їм винайдення «квадратури кола». З одного боку, передбачалося сформувати й зміцнити вірнопідданські почуття місцевого населення регіонів щодо самодержавства та уклінне ставлення до імперського чиновництва різного штибу – без цього за тих соціокультурних умов неможливою була адміністративна уніфікація такої величезної країни. Натомість, з іншого боку, – потрібна була основа для її економічної модернізації, насамперед оптимізації виробництва й підвищення ефективності фіску, що передбачало ініціативність, підприємливість, почуття самоповаги й навіть певний егоїзм товаровиробника, а також, що не менш важливо, його звільнення від пут традиційних колективізму та корпоративізму. Поєднати такі несумісні речі й намагалися діячі епохи «великих реформ». Одним із суперечливих результатів цього реформаторського компромісу й стало запроваджене в 1864 р. земське самоврядування.

Феноменові земств за понад 160 років його вивчення приділено чималу увагу. Причому, варто наголосити, кожне нове покоління істориків бачить у земському досвіді нові грані, що насамперед зумовлено широким

масштабом земської діяльності – вона охоплювала практично всі сфери життя регіональних (губернських і повітових) соціумів. Однак нові ракурси студіювання земської тематики, що окреслюються кожною новою генерацією дослідників, пов'язуються також із тим, які питання до минулого формулюються науковцем, який «відштовхується» від проблем свого часу.

Останньою третиною XIX – на початку XX ст. у вивченні земств виокремилися декілька напрямів. Консервативно налаштовані дослідники, відстоюючи інтереси самодержавства, наголошували на недоцільності запровадження будь-яких форм самоврядування, бо це, мовляв, загрожувало цілісності «єдиної і неділимої». Тому земства, на їх переконання, слід було виключити з політичного життя, а їх компетенцію обмежити окремими питаннями управління господарством регіонів[44]. Ліберально налаштовані автори обстоювали, по суті, дві позиції: а) земства – самоврядні громадські організації, незалежні від держави й наділені владними функціями[45]; б) земства – органи місцевого самоврядування, яким держава передає частину своїх функцій у вирішенні питань місцевого господарства, освіти, охорони здоров'я тощо[46]. Дослідники соціалістичних переконань у поглядах на земства стояли на близьких до ліберальних учених позиціях і позитивно оцінювали роль земств у модернізації економіки й суспільно-політичної системи країни, виступаючи за політизацію та одержавлення земських структур, при цьому майбутню демократизацію країни вони вважали можливою лише на підвалинах широкого місцевого самоврядування[47]. Представники радикального крила соціал-демократії оцінювали земську діяльність з позицій класової

---

[44] Головин К. Наше местное правление и местное представительство. Санкт-Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1884. 158 с.; Пазухин А. Д. Современное состояние России и сословный вопрос. Санкт-Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1886. 38 с.; Витте С. Ю. Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка министра финансов статс-секретаря С. Ю. Витте «По поводу непреложности законов государственной жизни» (1899 г.). 2-е изд. Штутгардт: Заря, 1903. 224 с.

[45] Кузьмин-Караваев В. Д. Земство и деревня. 1898–1903. Санкт-Петербург: Общест. польза, 1904; Гессен В. И. Вопросы местного управления. Санкт-Петербург: Право, 1904. 235 с.; Белоконский И. П. Самоуправление и земство. Ростов-на-Дону: Донская речь, 1905. 60 с.; Корнилов А. А. Из истории вопроса об избирательном праве в земстве. Происхождение земской избирательной системы 1864 г. и ее дальнейшие изменения. Санкт-Петербург: типо-литогр. Б. Авидона, 1906. 62 с.

[46] Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: В 3 т. Т. 1. Санкт-Петербург: Мюллер, 1869. 352 с.; Безобразов В. П. Земские учреждения и самоуправление. Санкт-Петербург: университетская типография, 1874. 52 с.; Чичерин Б. И. О народном представительстве. Москва: тип. И. Д. Сытина, 1899. 810 с.

[47] Струве П. Б. Предисловие к первому изданию. *Витте С. Ю. Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка министра финансов статс-секретаря С. Ю. Витте «По поводу непреложности законов государственной жизни» (1899 г.).* 2-е изд. Штутгардт: Заря, 1903. С. VII–XLVII.

боротьби та диктатури пролетаріату і заперечували роль земств у суспільно-політичних перетвореннях кінця XIX – початку XX ст.[48]

На тлі таких відмінностей у теоретичних підходах, у міру розгортання земської діяльності, оформлялись дискусійні питання практичного характеру. Серед них – розподіл повноважень між повітовими й губернськими земствами; вплив земств на модернізацію селянського господарювання[49]; бюджетні спори між органами земського та міського самоврядування; розгортання земської самоврядної системи у напрямах *вертикальному* (створення нижчої ланки – волосного земства та «увінчання» земської системи верховною структурою, що пов'язувалося із запровадженням народного представництва загальнодержавного масштабу[50]) та *горизонтальному* (поширення земств на регіони, де під час реалізації реформи 1864 р. влада не наважилась їх поширити, наприклад, на губернії українського Правобережжя – Київську, Волинську, Подільську (в них, з огляду на потребу обмежити вплив на місцеве життя опозиційно налаштованого польського населення, самоврядні земства були запроваджені лише в 1911 р.[51])).

Українські суспільствознавці кінця XIX – початку XX ст. з удосконаленням земської системи пов'язували успішність національних домагань українців. Зокрема, як вважав М. Драгоманов, забезпечення широкого місцевого самоврядування, разом із демократизацією політичної системи країни та вільною «громадсько-політичною творчістю знизу», мало бути найкращою гарантією національних прав українців. Діяльність земств з піднесення народної освіти, поліпшення добробуту народу, вивчення народного життя загалом, на думку цього відомого українця, могли з гідністю витримати порівняння з працями багатьох європейських

---

[48] Ленин В. И. Гонители земства и аннибалы либерализма. *Полное собрание сочинений.* 5-е изд. Т. 5. Москва: Изд. полит. лит., 1976. С. 21–72; Його ж. Письмо к земцам. *Там само.* Т. 6. С. 349–358.

[49] Мелкая земская единица. Санкт-Петербург: Общест. польза, 1902. Вып. I. 472 с.; За всесословное волостное земство. Санкт-Петербург: Грамотность, 1914. 57 с.; Нужды деревни. По работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: в 2 т. Санкт-Петербург: Слово, 1904. С. 375–485; Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4-х т. Санкт-Петербург: тип. О. Н. Поповой, 1909; Крестовский О. Земство как потребитель продуктов русской металлургической промышленности. *Земское дело*. 1913. № 4. С. 319–328; Юбилейный земский сборник. 1864–1914. Санкт-Петербург: Изд. Тов-ва О. Н. Поповой, 1914. С. 342–358; Скалон В. Ю. Земские учреждения. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* Т. XII. Санкт-Петербург: типо-литогр. И. А. Ефрона, 1894. С. 533–542; Сазонов Г. П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865–1895 гг.): в 3 т. Т. III. Санкт-Петербург: И. Богельман, 1896. 770 с.; Тихонов Т. И. Земство в России и на окраинах. Санкт-Петербург: тип. Я. Бадянского, 1907. 150 с.

[50] Шипов Д. Н. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств. Москва: тип. Васильева, 1899. 61 с.; Страдомский Н. Ф. Города и земство (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). Киев: тип. Петра Барского, 1905. 48 с.

[51] Ворт В. М. На пути изломов и борьбы. Очерки русского земства. 1864–1914. Проскуров: Труд, 1915. 88 с.; Трутовский В. Современное земство. Петроград: Изд. П. И. Певина, 1915. 288 с.

представництв[52]. М. Грушевський, слідуючи таким поглядам, вважав реформоване на демократичних підвалинах земське самоврядування основою територіальної організації майбутньої української держави[53]. У цьому ж ключі В. Садовський, С. Русов, О. Русова, К. Мацієвич, А. Терниченко та інші наголошували на важливому значенні земської господарської й культурно-просвітницької роботи для розбудови національної державності[54].

З розпадом імперії Романових і початком революційних процесів у 1917 р. дослідники звернулись до реформи волосного земства Тимчасового уряду та піддали цей захід критиці за поспішність у запровадженні нижчої ланки земського управління, невизначеність меж її компетенції, політизацію діяльності земств та їх перетворення на місцеві «установчі збори». Однак, у своїй масі історики, поділяючи вимоги партії соціалістів-революціонерів, наголошували, що вся країна зверху до низу має бути вкритою установами місцевого самоврядування, при цьому весь народ, організований завдяки самоврядним структурам, мав брати безпосередню участь в управлінні державою на місцях – це розглядалося як «розумне доповнення демократичного республіканського ладу»[55].

Українська історична думка часів Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. мало в чому різнилась у поглядах на земство від уявлень М. Драгоманова та М. Грушевського попередніх десятиліть і обстоювала тезу про земське самоврядування як організаційну основу для розбудови демократичної Української держави в складі федеративної

---

[52] Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. *Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова*: в 2 т. Т. I. Paris, 1905. С. 3–272; Його ж. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. *Там само*. С. 273–375; Його ж. Либерализм и земство в России. *Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова*: в 2 т. Т. II. Paris, 1906. С. 787–857; Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. *Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці*: у 2 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1970. С. 428–482.

[53] Грушевський М. С. Конституційне питання і українство в Росії. *Грушевський М. Твори*: у 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 301–312; Його ж. Національне питання й автономія. *Там само*. С. 413–420; Його ж. Наші вимоги. *Там само.* С. 425–428.

[54] Садовский В. Из земской жизни на Украине. *Украинская жизнь*. 1912. № 1. С. 70–76; Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти. *Світло.* 1911. Кн. 3. Листопад. С. 32–57; Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. Киев: Кружок студентов «Киевлянин», 1914. 115 с.; Його ж. Земское движение и «украинофилы». *Украинская жизнь.* 1914. № 1. С. 88–90; Мациевич К. Роль правительства, земства и других организаций в деле поднятия сельского хозяйства. Харьков: Агрономич. журнал, 1913. 37 с.; Терниченко А. Особенности культурно-агрономической работы на Украине. *Украинская жизнь*. 1913. № 10. С. 13–20.

[55] Андропов Д., Ульянов Н. Основы народного самоуправления. [Б.м.]: [без вид.], 1917. 16 с.; Бертлиев. Что такое земство и как оно должно быть устроено. Москва: Земля и воля, 1917. 31 с.; Игумнов С. Н. Земство и его реформы. Харьков: тип. Харьк. губ. земства, 1917. 31 с.

Російської республіки[56]. На цьому етапі, осмислюючи роль місцевого самоврядування в демократизації країни, більшість вітчизняних суспільствознавців проявляли справжній романтизм і недалекозорість, сподіваючись на сталість демократичних революційних перетворень. Лише в міру чіткішого окреслення тоталітарної суті радянської влади у творах провідників Української революції з'явився сум щодо втрачених можливостей і недостатньої уваги до поліпшення якості селянської участі у самоврядних процесах. Ця лінія проступає у працях дослідників української діаспори 1920-х – 1940-х рр. Зокрема, С. Петлюра, осмислюючи причини поразки Української революції, докоряв українським політикам за недооцінку «чорної державної праці» земств у розбудові національної держави – саме цією працею, як картав себе й своїх соратників цей очільник УНР, творились «певні реальні цінності». Інші діячі наголошували, що в земських установах проходили школу управління кадри національної інтелігенції та акцентували на значній ролі земських установ в українізації місцевого життя[57].

Науковці 1950-х – 1970-х рр. відзначали роль самоврядних установ в організації місцевого господарства, розвитку народної освіти і наголошували, що земські діячі на початку ХХ ст. виявилися «найбільш державотворчим елементом». О. Моргун, Н. Полонська-Василенко, І. Лисяк-Рудницький вважали земське самоврядування одним із найвидатніших явищ у суспільному, економічному, культурному житті України кінця ХІХ – початку ХХ ст. та особливою сторінкою формування модерної України[58].

Радянські науковці, попри зневажливі оцінки цього інституту «батьком» радянської історичної думки В. Леніним (Ульяновим), який назвав земство «п'ятим колесом у візку державного управління», та попри ідеологізацію історіописання радянською епохою, студіюючи місцеве

---

[56] Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії й федерації. *Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ: Знання України, 1991. С. 121–133; Його ж. Підстави Великої України. *Грушевський М. Вибрані праці.* Нью-Йорк: Прометей, 1960. С. 90–110; Бойко В. Земство і народні управи. Київ: Час, 1917. 16 с.; Королів В. Про народне самоврядування (земство). Київ: Тов. «Просвіта» у Києві, 1917. 31 с.

[57] Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. І: у 2 т. Т. 1. Нью-Йорк: Вид. Чарторийських, 1921. 204 с.; Андрієвський В. З минулого: у 2 т. Т. ІІ. Берлін: Українське слово, 1923. 307 с.; Мазепа І. Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини недозрілості сил української революції. Львів–Київ, 1922. 480 с.; Петлюра С. В. Лист до Генерала-хорунжого Миколи Удовиченка. *Петлюра С. В. Статті*. Київ: Дніпро, 1993. С. 220–228.

[58] Левчук Д. Сили демократії і консерватизму у визвольних змаганнях України. *Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923 рр*. Нью-Йорк: Булава, 1968. С. 41–106; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Укр. письменник, 1993. 413 с.; Моргун О. Українські діячі в земствах. *Український історик.* Ч. 1–3 (21–23). Мюнхен, 1969. С. 56–64; Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. Т. 2. Київ: Либідь, 1993. 606 с.; Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*: у 2 т. Т. 1. Київ: Основи, 1994. С. 145–171.

управління «російського колоссу» другої половини XIX – початку XX ст., зверталися до окремих аспектів земської діяльності. Зокрема, до її впливу на агрокультуру селянства, медичну та статистичну справи тощо. Відзначались господарська діяльність земських установ та опозиційна щодо імперської влади діяльність земської інтелігенції[59].

Зарубіжні вчені, зокрема, японський історик К. Мацузато, британський науковець Т. Шанін, австрійський дослідник А. Каппелер, французький історик Д. Бовуа та канадський історик О. Субтельний, відзначають позитивний вплив земств на розвиток господарського й суспільно-політичного життя тогочасної України, студіюють працю земської інтелігенції та вказують на чималу роль земств у агротехнологічному оновленні українських губерній загалом[60].

Новітня доба у розвитку вітчизняних земськознавчих студій позначена висвітленням питань розвитку земського опозиційного руху в Україні, агрокультурного просвітництва, участі цих органів у кооперативній розбудові регіонів, сприяння розвитку народних промислів, реформування національної освіти в 1917–1920 рр., допомоги нужденним, соціальної та етнокультурної інтеграції населення тощо[61]. Авторами введено до

---

[59] Погребинский А. П. К истории земств и городов в годы империалистической войны. *Исторические записки*. Т. 12. Москва: АН СССР, 1947. С. 39–60; Лекарев Л. Г. Развитие здравоохранения на Подолии (1796–1953*). Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине*. Київ: Госмедиздат УССР, 1954. С. 151–169; Гозулов А. И. История отечественной статистики (Краткие очерки). Москва: Госстатиздат, 1957. 180 с.; Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 года. Москва: МГУ, 1957. 264 с.; Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. Москва: МГУ, 1968. 178 с.; Шлемин П. И. Земско-либеральное движение на рубеже XIX–XX веков: автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02. Москва: МГУ, 1973. 16 с.

[60] Земский феномен: политологический подход. Саппоро: Slavik Research Center, Hokkaido University, 2000; Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1994. 736 с.; Шанин Т. Революция как момент истины. 1905–1917 гг. Москва: Весь мир, 1997. 560 с.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с.; Мацузато К. Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция. *Отечественная история*. 1992. № 6. С. 194–200.

[61] Мойсієнко В. М. Ліберально-демократичний рух (опозиційний) в Україні (середина 60-х – 80-ті роки XIX ст.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 19 с.; Корнійчук Л. Економічні питання в діяльності земств. *Економіка України*. 1995. № 1. С. 58–64; Лобас Т. В. Деятельность земств Украины по организации кредитования населения. *Вісник Східноукраїнського державного університету*. Історичні науки. 2000. № 2 (24). С. 35–41; Заєць О. Комерційна діяльність та сприяння Чернігівського земства розвитку торгівлі в губернії. *Київська старовина*. 2002. № 4. С. 39–46; Лохматова А. Катеринославське земство. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. 198 с.; Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 1998. 16 с.; Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917 рр.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 14 с.; Захарова І. В. Підготовчі заходи земств по запровадженню системи загальної початкової освіти в Україні на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст*. Київ: Ін-т історії України, 2000. С. 228–236; Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): дис. … канд. іст. наук. Ізмаїл, 2004. 240 с.; Її ж. Земства Правобережної України у розбудові національної культури. *Науковий вісник Ізмаїльського*

наукового обігу значну кількість відповідних нових архівних джерел. Окрему увагу приділено персоналіям – з глибин минулого для нащадків проступає копітка праця земців українських губерній з налагодження місцевого медичного, ветеринарного, агротехнічного, статистичного життя, що сприяє усвідомленню потужного внеску земської громадськості у національне державотворення й формування національної ідентичності українців[62]. З огляду на це, знаковими стали роботи О. та М. Копиленків, О. Реєнта, О. Мироненка, В. Лозового, О. Рубльова, В. Литвина, в яких досліджено становище земств за доби Української революції, організація ними національного життя[63].

І все ж варто констатувати: земський феномен достатньою мірою досі не вивчений, чимало його якостей вислизнуло з-під наукового ока. Бракує праць узагальнювального характеру, в яких аналізується історіографічний огляд діяльності земств, хоча певні напрацювання в цій сфері слід відзначити[64]. Серед тем, які чекають своїх сумлінних дослідників і студіювання яких, безумовно, наблизить учених до «розкодовування» українського земства, варто вказати на земські комунікаційні практики, які доцільно розглядати в контексті становлення тими часами публічної сфери.

державного гуманітарного університету. Вип. 19. Ізмаїл, 2005. С. 6–10; Її ж. До питання націєтворчої діяльності земських найманих працівників в Україні. *Інтелігенція і влада*: громадсько-політичний збірник. Вип. 22. Серія: Історія. Одеса, 2011. С. 23–29; Її ж. Т. Г. Шевченко та українські земці. *Філологічні діалоги:* збірн. наук. праць. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2015. Вип. 3. С. 15–23; Задерейчук А. А. Участие крымских татар в Таврическом губернском земском собрании. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2013. Вип. 35. С. 69–74; Арабаджи С. С. Повсякденність дітей у земських школах грецьких сіл Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. *Чорноморський літопис*. 2013. Вип. 7. С. 150–156.

[62] Городнича О. Ю., Федущак А. Л. Земський лікар Богаєвський: життєвий шлях і суперечності вітчизняної біографістики. *Клінічна фармація, фармакотерапія та медична стандартизація*. 2014. № 3–4. С. 47–57; Силка О. З. Науково-статистичні матеріали земських агрономів В. Л'Етьєнна, П. Гавсевича, Т. Зенченка. *Гуржіївські історичні читання.* 2015. Вип. 10. С. 80–81; Рахно О. Земська діяльність М. А. Іскрицького. *Ніжинська старовина.* 2014. Вип. 18. С. 212–220; Шевцова Є. С. Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні (друга половина XIX – початок XX століть): дис. … д-ра філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки»; спец. 032 «Історія та археологія». Київ, 2025. 240 с.

[63] Копиленко О., Копиленко М. Місцеве самоврядування в УНР: теоретична модель і практика державного будівництва. *Місцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції*. Київ, 1994. С. 17–27; Мироненко О. М. Формування національних земств і міських дум. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ: Генеза, 1996. С. 428–431; Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1920 рр. *Україна крізь віки*: у 15 т. Т. 10. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.; Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2003. 304 с.; Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). Київ: Альтернативи, 2003. 488 с.

[64] Бакуменко О. О., Тавшунський О. М. Сучасне українське земствознавство як складова частина історико-краєзнавчих досліджень. *Південний архів. Історичні науки*. 2024. Вип. 47. С. 13–20; Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2003. 20 с.

Нечисельні публікації, присвячені цій проблематиці[65], свідчать, що саме в цьому сегменті соціального життя українських регіонів на початку ХХ ст. відбувалися якісні зрушення, котрі надалі посприяли, як це не парадоксально, і розгортанню Української революції 1917–1921 рр. – однієї з ключових подій вітчизняної історії, і поразці цієї революції, оскільки перше та друге напряму було пов'язане із змаганнями тогочасних політичних сил за українське село з його своєрідністю самоврядних процесів. А вони не останньою мірою визначались саме попереднім понад півстолітнім досвідом земського самоврядування[66].

У цьому ключі окрему лакуну в земськознавчих дослідженнях становить питання публічно-управлінської діяльності земств щодо сільського самоврядування, суб'єктами якого були сільські громади – також самоврядні структури, які формально входили до системи земського самоврядування, але мали законодавчо визначені підстави поводитись як самостійні розпорядники своїх місцевостей – сіл і волостей. Для найбільшої соціальної верстви – селян, території, якими опікувались земства, були батьківщиною, землею-годувальницею й водночас об'єктом обслуговування не тільки на користь самих себе, а й на користь інших станів. Насамперед це різноманітні повинності – грошові й натуральні (ті, що виконувалися фізичною працею із залученням власних, селянських, матеріальних або фізичних ресурсів, з військовою повинністю включно). Здобутки та прорахунки земств у ставленні до селян, працею та чималими

---

[65] Силка О. З. Вектори взаємодії повітових земств із громадськими статутними сільськогосподарськими об'єднаннями (на прикладі Золотоніського земства Полтавської губернії). *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 5. С. 70–81; Її ж. Взаємодія повітових земств Лівобережної України з сільськогосподарськими товариствами на початку ХХ ст.: торговий вектор (на прикладі Золотоніського земства Полтавської губернії). *XIV міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита»* (22–23 жовтня 2020 р., Дніпро): тези доповідей. Київ: Ін-т істор. Укр. НАН України. 2020. С. 63–65; Її ж. Комунікація у земському середовищі наприкінці XIX – на початку ХХ ст.: ветеринарна справа (на матеріалах Золотоніського повіту Полтавської губернії). *Вісник Черкаського університету.* 2023. № 1. С. 127–136; Бакуменко О. О. Харківське губернське земство та розвиток інформаційного простору губернії 1864–1890 рр. (У контексті формування елементів громадянського суспільства). *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України*. 2014. № 54. С. 12–21; Верховцева І. Г. Вітчизняний досвід взаємин між органами місцевого самоврядування: сільське самоврядування та земство. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: публічне управління та адміністрування*. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 152–161; Її ж. Земське та сільське самоврядування у становленні вітчизняної бібліотечної справи в другій половині XIX – на початку ХХ ст. (до передумов Української революції 1917–1921 рр.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. Вип. 1 (36). С. 150–169.

[66] Верховцева І. Г. Українська революція 1917–1921 рр.: чинник сільського самоврядування. *Вісник аграрної історії.* 2024. № 47–48. С. 151–167; Її ж. Земський проект Центральної Ради: сутність, умови реалізації, результати. *Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох* (18–19 листопада 2005 р.): матер. І Міжнар. наук. конф. Одеса: Одес. юр. ін-т ХНУВС, 2005. С. 126–131.

фінансовими відрахуваннями яких утримувалося земське господарство, передусім інфраструктура губерній, далися взнаки у кризові часи Української революції і вплинули на долю вітчизняного державотворення наступними десятиліттями.

Отже, «селянська тема» в земськознавстві потребує значно більшої уваги, аніж отримала, оскільки, запровадивши земське самоврядування, імперський уряд помістив головного товаровиробника у становище водночас і господаря, і слуги, чим, по суті, було закладено бомбу уповільненої дії під весь імперський державно-управлінський механізм. Із скасуванням на селі в 1861 р. кріпацтва та всіх соціальних залежностей середньовічного характеру, у міру емансипації селян та їх звільнення від тягаря корпоративізму, село включалося в ринкові відносини. Це сприяло усвідомленню селянином себе господарем землі, яку плекали його руки. Однак і суттєво розходилося з баченням правлячих кіл на роль сільської верстви в житті країни – не тільки найчисельнішої, а й тої, яка утримувала економіку країни та сплачувала найвищий земський податок. На цьому тлі, пробудженням в людності регіонів ініціативи та підприємливості, відповідального ставлення до своєї місцевості, земською працею будилися й патріотичні почуття сільських мешканців.

Представники всіх станів, що знайшли в земській праці своє покликання служити батьківській землі – і ліберально налаштована частина дворянської верстви, і різночинна інтелігенція, що формально могла належати будь-якому станові, а також селянство, отримали в земстві канал не тільки вираження своїх інтересів, а й основу для соціальної інтеграції в рамках регіональних соціумів українських губерній. З огляду на це, по запровадженню земського самоврядування його активні діячі опинилися між імперією і батьківщиною. Як засвідчили події Української революції 1917–1921 рр., різночинна інтелігенція, переважно представлена земськими найманими працівниками, а також селянство, в своїй масі обрали служіння батьківщині. Щоправда шляхи, якими вони йшли, подеколи мали різні вектори.

1.2. *Земське самоврядування як реформаторський компроміс*

Запровадження земського самоврядування в 1864 р. насамперед було зумовлено тривалою управлінською кризою, в якій Російська імперія перебувала практично декілька попередніх століть. Найбільш болючий сегмент для її економіки становило невпорядковане фіскальне адміністрування (саме воно мало забезпечити реалізацію всіх амбітних імперських проєктів експансіоністського та колонізаційного характеру на

просторах Євразії). Але іншою, не менш важливою, була проблема усунення від керівництва країною «на місцях» дворянської верстви, котра, ігноруючи свій становий обов'язок з управління місцевостями, мала значні борги перед імперською скарбницею, обчислювані декількома річними бюджетами держави, а в деяких регіонах (зокрема, в українському Правобережжі, Остзейських губерніях) також демонструвала чіткі сепаратистські наміри. Це загрожувало імперським планам із збільшення зони впливу Романових на євразійських просторах, у рамках чого шлях прокладався в напрямі Індії, де російські інтереси зіштовхувались з британськими.

Розв'язання проблем бюджету, сепаратизму місцевих еліт та, звісно, ефективного опанування фізичними ресурсами регіонів вимагали розроблення оптимальної моделі управління величезними обширами країни, зокрема, новоприєднаними землями. Тільки в першій половині XIX ст. «третій Рим» завдяки своїй експансії «приріс» на 1,5 млн кв. км Грузією, Фінляндією, Бессарабією, Примор'ям, північно-східним Казахстаном, етнічними польськими землями тощо. Одним із нагальних завдань стало залучити на бік імперської влади чисельну верству сільських товаровиробників, організувавши їх на сплату податків і виконання повинностей на користь імперії. Згідно з оголошеною в 1830-і рр. доктриною «офіційної народності», саме ця верства мала стати новою підтримкою трону та забезпечити стабільність політичної влади. Упорядкування верстви аграріїв сприяло б упорядкуванню всієї етнічно та соціокультурно вельми строкатої країни[67].

Під впливом західної доктрини «добре впорядкованої поліцейської держави» основним вектором соціальної та управлінської організації імперського простору визначили раціоналізацію, стандартизацію та уніфікацію державного регулювання соціально-економічною сферою, а також опіку над підданими. Освічена бюрократія, визнаючи неефективність управлінських практик попередніх часів, у пошуках засобів внутрішньої стабілізації «російського колоссу», розгорнула масштабну соціальну уніфікацію країни, насамперед – сільських товаровиробників. В українських губерніях це були чисельні розряди аграріїв – від кріпаків поміщицьких сіл та державних і палацевих селян (відповідно, належали царській родині чи були приписані до палаців) до особисто вільних козаків, іноземних переселенців (німців, швейцарців тощо), бессарабських царан, військових поселян тощо. Упродовж декількох десятиліть, у 1840-і – 1870-і рр., їх поступово, розряд за розрядом, включали до стану сільських обивателів,

[67] Верховцева І. Г. Селянське самоврядування ... С. 101–114.

який, разом із дворянським станом, отримав право володіти землею (інші два стани – духовенства й міщан, цього права не мали).

Реалізації таких планів освічених бюрократів сприяло ідейно-теоретичне опанування відповідними здобутками європейських інтелектуалів та практичні напрацювання в новоприєднаних регіонах, які соціокультурно суттєво різнилися між собою. Приміром, у Бессарабії, яка в 1812 р., по завершенню чергової війни з Туреччиною, потребувала нагального запровадження нової системи управління, було апробовано низку реформ з управління селом, суттю яких стали елементи територіального всестанового самоврядування. Інші взірці імперським реформаторам дали фінляндські губернії, що мали тривалі традиції місцевого самоврядування та тими часами увійшли до складу «третього Риму» як Велике князівство Фінляндське. Саме з цих регіонів черпався і досвід з позбавлення дворян провідної ролі в місцевому управлінні та із встановлення контролю бюрократії над усіма соціальними процесами. Окремий імпульс реформаторським пошукам російських ліберaлів дали практичні контакти між ними та західноєвропейськими урядовцями. Зокрема, наприкінці 1830-х рр. до Австрії, Німеччини, Франції було відряджено представників дворянського істеблішменту з метою запозичення відповідного досвіду.

Ідейно ці реформаторські плани спиралися на певні погляди європейських мислителів. У 1830-ті рр. завдяки розробкам Дж. Тульміна Сміта російські ліберали ознайомилися з терміном «local government», яким позначалася поширена в тогочасних Британії й Німеччині модерна управлінська практика – місцеве самоврядування. Підтримано було й висловлені французом А. де Токвілем та австрійцем Л. фон Штайном пропозиції з управлінської модернізації країн: перший наголосив на іманентності демократичних самоврядних практик у традиційних громадах, а другий, будучи учнем Г. Гегеля, в роботі «Соціалізм і комунізм у сучасній Франції» (1842 р.) окреслив план розбудови справедливої соціальної організації та політики державного соціалізму, які, на думку, Л. фон Штайна, слід було реалізовувати, аби запобігти революційним виступам мас. Складником штайнового проєкту було залучення до управління регіонами обраних за майновими принципами представників місцевих соціумів.

У 1850-і рр. в імперському реформаторському середовищі набула поширення теорія вільної громади (К.-Ф. Гербер, Г. Аренс, О. Лабанд, Е. Мейєр), що акцентувала на праві місцевої громади опікуватись власними справами як на природному й такому, що не може бути відчужено тією ж мірою, що й природні та невідчужувані права людини. Вільну громаду оголосили первинною стосовно держави, яка мала поважати свободу

громадського самоврядування. Відтак, поряд із законодавчою, виконавчою і судовою владою, визнавалася четверта влада – місцева / муніципальна / громадська. Поступово на цій базі було сформульовано господарську, а надалі – громадську теорії місцевого самоврядування (Р. Моль, О. Весслер, О. Гірке тощо). Ними громадське / місцеве самоврядування протиставлялося державному управлінню. Проте з часом, у міру практичних напрацювань, у європейському реформаторському полі постав комплекс ідей, що склав базу державницької теорії місцевого самоврядування. Нею на місцеве самоврядування мали покладатися обов'язки з державного управління своїми місцевостями (Л. фон Штайн, Р. фон Гнейст). При цьому місцеве самоврядування стало розглядатись як засіб не тільки управлінського, а й соціального та політичного оновлення країни, адже це самоврядування формувало базу локальної демократії, привчало населення до управління країною на засадах представництва й впроваджувало в суспільне життя інші буржуазно-демократичні цінності[68].

Оптика аналізу цих ідейних засад місцевого самоврядування російськими інтелектуалами була своєрідною. «Творчо опановуючи» закордонні новації шляхом їх корекцій з метою адаптації до умов своєї величезної аграрної країни та збереження її цілісності, різні дворянські угрупування сприймали ці ідеї по-різному. Попри симпатії освічених бюрократів, основна маса імперських нобелів чинила їм опір. Зокрема, слов'янофіли (їм симпатизували цар, Романови, частина сановної бюрократії), речником яких виступив С. Аксаков, закликали «поважно» поставитись до природних соціальних «форм» народу (звісно, під ним розумівся сільський люд так званих «великоруських» губерній), критикуючи при цьому опонентів, котрі відстоювали розбудову нового місцевого управління на базі європейських відповідних ідей та позитивного права («юридичного начала»). Представники західницького реформаторського крила (В. Лєшков, О. Васильчиков) проаналізували організацію місцевого самоврядування в Британії, Пруссії, Франції, США і також резюмували, що їх досвід не можна було переносити на російський ґрунт, оскільки основою «іноземних асоціацій» був грошовий капітал, а в Росії – земля. Інші західники – М. Лазаревський, О. Градовський, В. Безобразов, Б. Чичерін, підтримали державницьку модель місцевого самоврядування та наголосили, що це самоврядування має бути не тільки правом місцевих громад, а й їх обов'язком. Мовляв, ці громади є суб'єктами самоврядування настільки, наскільки центральна адміністрація «вміняла» їм функції з державного управління – як натуральну повинність (тобто, повинність, яку слід було

[68] Верховцева І. Г. Селянське самоврядування ... С. 114–118.

відпрацьовувати), а значить влада не тільки мала право, а й мусила контролювати місцеве самоврядування. Загалом, попри відмінності у поглядах різних груп в імперському реформаторському середовищі, більшість висловлених ними ідей суттєво нівелювали відповідні європейські ідеї та були, по суті, їх синкретизацією з уявленнями російських дворян, базованими на емпіричному досвіді власних, «великоруських», регіонів.

Гучні дебати в цій сфері, на тлі квапливості, з якою дворянський істеблішмент наприкінці 1850-х рр. розробляв земську реформу 1864 р., пояснювалися необхідністю якомога скоріше визначитись із тим, чиїм коштом та в який спосіб по скасуванню кріпацтва утримуватиметься місцеве (земське) господарство. У 1861–1863 рр. на розробку земської реформи вплинули й роботи з уніфікації управління повітами та губерніями, «цвяхом» чого було питання домінування в ньому представників шляхетного стану. Однак, попри дискусії в дворянському середовищі, нова система місцевого управління власне напрацьовувалась у тиші міністерських кабінетів. По її оприлюдненню вона викликала хвилю невдоволень, оскільки не відповідала ані уявленням слов'янофілів, ані уявленням західників. На це суттєво вплинула ротація «кабінетних» реформаторів: у 1863 р. їх очільника в Міністерстві внутрішніх справ М. Мілютіна, який обстоював ідеї ізоляції земств та органів сільського самоврядування від впливу дворян, замінили П. Валуєвим – симпатиком ідеї провідної ролі дворян у місцевому управлінні. І хоча слов'янофілам вдалося відстояти облаштування сільського самоврядування на рівні сіл і волостей на засадах громадської теорії місцевого самоврядування, прибічникам П. Валуєва, які формально погодились на конструювання земств за принципами цієї теорії, частково вдалося реалізувати ідеї державницької відповідної теорії. Саме тому в земському Положенні 1864 р. подибуємо вплив обох теорій – громадської та державницької. З одного боку, згідно з громадською теорією, сільські громади визнавались «вільними громадами» в контексті ідей природнього права, відтак, ставши складником системи земського самоврядування, репрезентували «дух» громадської теорії, відповідно. Натомість, з іншого, в річищі державницької теорії земства отримали надані їм державою певні повноваження з управління справами місцевого господарства у межах своїх регіонів, що створювало прецедент для подальшого одержавлення земської системи управління[69].

[69] Высочайше утвержденное положение о губернских и уездных земских. *Полное собрание законов Российской империи: собрание второе:* в 55 т. (1825–1881). Т. XXXIX. Санкт-Петербург, 1867. С. 1–14.

Надалі, в 1890 р., в новому земському Положенні реформаторам вдалося утвердити лінію на зміцнення позицій дворян як провідної сили земського самоврядування, а також посилити контрольну роль держави в ньому. Це самоврядування втратило частину своїх рис, що зближали його з громадською відповідною теорією. Земства практично стали бюрократичними структурами і в своїх функціях суттєво зблизились з урядовими управлінськими структурами[70]. Проміжною ланкою між земськими реформами 1864 р. та 1890 р. стала управлінська реформа 1874 р. Хоча вона й не була суто земською, а стосувалась змін статусу сільських самоврядних установ у місцевому управлінні, саме цією реформою був зроблений суттєвий крок на шляху бюрократизації земства – воно практично перетворилося на поліцейського. На цьому тлі пропозиції передати земству всі справи нагляду за установами самоврядування селян, які залунали в земському середовищі, були радше змаганням земців із державними структурами за домінування в місцевому управлінні[71] (див. Таблиця 1).

Земське самоврядування функціонувало на рівні повітів і губерній, а його складниками були станові самоврядування дворянське (на рівні повітів та губерній), міщанське (у містах) та селянське (у селах і волостях). На відміну від дворян і міщан, селяни брали участь у виборах до земств шляхом делегування до них своїх представників засобом багатоступеневих виборів: спочатку обрані сільськими громадами члени волосного сходу обирали виборців (не більше третини складу сходу), які потім на спеціальних з'їздах обирали власне земських гласних. Попри те, що на волосних з'їздах мала бути представлена кожна сільська громада, село не обов'язково могло отримати свого представника в місцевому земстві, оскільки балотуватися по селянській курії, крім селян, могли дрібні дворяни та священнослужителі. Очолювали земські збори голови дворянських зібрань: у повітах – повітових, у губернських, відповідно, губернських. Відтак найчисельніша верства імперського соціуму була позбавлена пропорційного представництва в місцевому управлінні. Уряд забезпечив домінування в земстві дворян і мінімізував вплив на земську діяльність неписьменного й неосвіченого в управлінні селянського загалу. Це суперечило проєктам «батьків» реформи 1861 р., у контексті яких участь

[70] Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях. *Полное собрание законов Российской империи: собрание третье:* в 33 т. (1881–1913). Т. X. 1890. Санкт-Петербург, 1893. С. 493–512.

[71] Высочайше утвержденное Положение об изменениях в устройстве местных учреждений по крестьянским делам. *Полное собрание законов Российской империи: собрание второе*: в 55 т. (1825–1881). Т. XLIX. Санкт-Петербург, 1876. С. 929–934.

селян у земському самоврядуванні, як і в своєму, сільському, мала стати школою народного представництва (див. Таблиця 2).

Узгодження завдань, структури, функцій земських установ із відповідними міських та сільських самоврядних установ, які всі разом мали стати ланками єдиної системи місцевого самоврядування країни, не менших за бюрократичні ресурси вимагало й урахування соціокультурної специфіки регіонів, насамперед антиросійських настроїв місцевих еліт. Останнє суттєво гальмувало поширення земського самоврядування в регіонах. Зокрема, в Українському Правобережжі (Південно-Західному краї) через сепаратизм місцевих поляків самоврядні земства були запроваджені лише в 1911 р. Але й тоді імперський істеблішмент вдався до корекції європейських принципів місцевого самоврядування: у цих регіонах по суті було запроваджено етнічний ценз – участь у земській праці представників польських мешканців суттєво обмежувалася[72].

Натомість фатальним для всього реформаторського проєкту із розбудови місцевого самоврядування на «одній шостій суходолу» став інший чинник: несприйняття земств та навіть опір йому найбільшої соціальної верстви – селян, через неузгодженість між собою селянської і земської ланок місцевого самоврядування – єдиною системою воно так і не стало. Тому багато причин. Вкажемо на принципові моменти, пов’язані з ідейно-теоретичними та організаційними суперечностями між земським та сільським самоврядуванням. Відповідно до державницької моделі місцевого самоврядування, крім обраних населенням земських гласних, до складу земств потрапляли й місцеві чиновники, що нівелювало самоврядні принципи земської діяльності. Будучи суто територіальним за своїм колом обов’язків, земство руйнувало корпоративність імперського соціуму, входячи в принципову суперечність із становим характером селянського самоврядування з його орієнтацією на громадську модель місцевого самоврядування, котра протиставляла місцеві громади державі. Не дивно, що у відносинах із селянським самоврядуванням земство, по суті, перебрало на себе частину контрольних функцій.

Для забезпечення земських функцій на селі було запроваджено спеціальні земські «повинності»: податкові в грошовій формі (стягувалися насамперед з нерухомості, найважливішою з яких для селян була земля, при цьому податком землі селян обкладалися на тих же засадах, що й дворянські) та натуральній формі (продуктові, збіжжям і результатами

[72] Верховцева І. Г. Діяльність земств ... С. 58–61.

Таблиця 1

Органи земського самоврядування у місцевому управлінні в 1874–1917 рр.

<table>
<tr><th colspan="2">1874–1888 рр.</th><th colspan="3">1889–1917 рр.</th></tr>
<tr><td rowspan="2">Губернський рівень</td><td>Губернатор</td><td rowspan="3">(Земський відділ МВС)</td><td colspan="2">Губернатор</td></tr>
<tr><td>Губернське із селянських справ присутствіє</td><td>Губернське присутствіє</td><td>Губернське із земських справ присутствіє (з 1890 р.)

Губернські земські збори
Губернська земська управа</td></tr>
<tr><td>Повітовий рівень</td><td>Повітове із селянських справ присутствіє</td><td>Повітовий з'їзд</td><td>Повітові земські збори
Повітова земська управа</td></tr>
<tr><td>Волосний рівень</td><td>Волосний схід

Волосний старшина
Волосне правління</td><td colspan="3">Земський дільничний начальник

Волосний схід

Волосний старшина
Волосне правління</td></tr>
<tr><td>Сільський рівень</td><td>Сільський схід
Сільські старости</td><td colspan="3">Сільський схід
Сільські старости

Селищний схід (з 1899 р.)</td></tr>
</table>

Таблиця 2

Формування структур земського самоврядування в 1864–1917 рр.

<table>
<tr><td>Губернський рівень</td><td colspan="3">ГУБЕРНСЬКЕ ЗЕМСТВО
ГУБЕРНСЬКІ ЗЕМСЬКІ ЗБОРИ
ГУБЕРНСЬКІ ЗЕМСЬКІ УПРАВИ</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Повітовий рівень</td><td colspan="3">ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО
ПОВІТОВІ ЗЕМСЬКІ ЗБОРИ
ПОВІТОВІ ЗЕМСЬКІ УПРАВИ</td></tr>
<tr><td>ВИБОРЧА КУРІЯ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ

(у 1890–1906 рр. – ДВОРЯНСЬКА КУРІЯ)
у 1864–1890 та 1906–1917 рр. входили землевласники повіту;
у 1890–1906 рр. – спадкові та особисті дворяни повіту</td><td>МІСЬКА ВИБОРЧА КУРІЯ

формувалася міськими громадами
(з 1890 р. – ДРУГА ВИБОРЧА КУРІЯ, до якої входили всі, крім дворян і представників волостей)</td><td>«СЕЛЯНСЬКА» ВИБОРЧА КУРІЯ
(у 1864–1890 рр. входили представники усіх станів повіту, крім землевласників)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Волосний рівень</td><td colspan="2" rowspan="3"></td><td>ВОЛОСНІ СХОДИ</td></tr>
<tr><td>у 1906–1917 рр. обирали представників на спеціальні виборчі з'їзди для обрання повітових земських гласних

у 1890–1906 рр. обирали повітових земських гласних</td></tr>
<tr><td>СІЛЬСЬКІ СХОДИ
формували склад волосних сходів, делегуючи по 1 представнику від кожних 10 дворів сільського населеного пункту або по 1 представнику від малого населеного пункту</td></tr>
</table>

селянської праці загалом), а також зобов'язання: виконувати певні фізичні роботи з благоустрою своїх місцевостей, утримувати адміністративні будівлі, сільські школи й бібліотеки, постачати необхідне чиновникам і розміщеним «на постой» військовим тощо.

Організовувати виконання повинностей та стягнення земського податку мали сільські самоврядні установи (до них відносились сільські сходи і старости) засобом кругової поруки. Цей принцип передбачав, що, відповідно до рішень сходів, за слабких, багатодітних чи неповних родин, де не вистачало робочих рук, повинності виконували інші члени сільської громади. Оскільки, крім земських повинностей, селяни також виконували повинності на користь держави та власних громад, запровадження в 1864 р. земських повинностей стало відчутним тягарем для бюджетів і фізичних ресурсів цих громад і, відповідно, кожної окремої селянської родини – «домогосподарства» (було податковою одиницею та окремим суб'єктом у складі сільської громади в рамках виконання її зобов'язань перед державою та земством).

Покликані модернізувати місцеве управління, зокрема, управління господарським життям своїх місцевостей в розрізі повітів і губерній на засадах всестанового самоврядування, земства мали залучити до цього сільські й волосні громади, які, по суті, становили окрему ланку всієї земської самоврядної системи повітів і губерній. Однак щодо селянських громад земці пересічно поводилися зверхньо, маючи повноваження наглядати, наприклад, за продовольчою справою в сільських громадах, контролювати рішення («приговори») сільських сходів щодо капіталізації вмісту «хлібозапасних магазинів», а також ревізувати останні й вимагати від волосних правлінь інформацію про стан хлібних запасів. У 1890 р., коли, відчуваючи брак повноважень державних установ щодо земств, уряд бюрократизував їх, практично повністю перейшовши на рейки державницької теорії місцевого самоврядування, земства отримали право видавати постанови, обов'язкові для виконання місцевим населенням, і могли в суто адміністративний спосіб впливати на селянське самоврядування. У цьому контексті повітові земства були наділені правом втручатися навіть у господарювання сільських громад, що породжувало певні зловживання: деякі земства наважувались вказувати сільським сходам прийняти приговори щодо змін агрокультур – приміром, сіяти кукурудзу замість пшениці й жита.

Звісно, таке ще більше звужувало коло самоврядних повноважень сільських громад і налаштовувало селян на опір земству. Тому не дивно, що сільські та волосні громади, будучи радше самодостатніми квазіреспубліками, аніж ланками єдиної системи самоврядування повіту

разом із земством, ставилися до нього не як до партнера, а як до адміністратора, який запровадив нові податки й посилив податкове ярмо (один селянський голос у земстві був у 50 разів «легшим» за дворянський). При цьому становленню модерних практик самоврядування у волостях земства уваги практично не приділяли, лише констатували нездатність селянських установ до самодіяльності й свавілля «сільських властей», їх фактичну незалежність від повітової та губернської адміністрації. З огляду на це, природньо, що відразу по створенню земств розпочалося їх протистояння із селянськими самоврядними установами. З боку земств це було доволі легковажним, адже селянство було потужним платником земського податку, який, до того ж, постійно збільшувався (в середньому селяни сплачували вдвічі більший за поміщиків земський податок, а внесок селян у земські бюджети загалом втричі й більше перевищував те, що сплачували дворяни)[73]. Надалі фінансове питання стало одним із найбільш болючих у відносинах земств із селянським самоврядуванням, а тягар земського податку – одним із чинників революційного зриву села.

1.3. Українські земства за умов революцій початку XX ст. та Першої світової війни

На рубежі XIX–XX ст. уряд зміцнив адміністративні позиції земств у місцевому управлінні. Це не тільки негативно вплинуло на ставлення селян до земств, а й надало свій імпульс революційним процесам, що розпочалися селянськими повстаннями 1902 р. на Полтавщині й Харківщині та поширилися всією імперією Романових і тривали до 1922 р. Пізніше історики назвуть ці масштабні селянські виступи селянською революцією та акцентують на її доленосному значенні для країни. І хоча чинників, що призвели до опору села імперській владі, було чимало, земський чинник серед них був одним із тих, «вибух» якого, визрівавши тривалий час на тлі протистояння земств із селянством, виявився фатальним не тільки для «російського колоссу», а й для більшості нових урядів революційної доби, в тому числі, за умов Української революції 1917–1921 рр.

У 1899–1903 рр. земства отримали право перекладати на місцеву сільську громаду обов’язки з утримання місцевих шляхів сполучення та домоглися зняття із себе витрат на утримання адміністративних установ, які контролювали село. Обкладаючи населення повітів земським податком, розмір якого кожне регіональне земство встановлювало самостійно, на початку 1900-х рр. земства досягли межі фінансових можливостей селян. Навіть представники сановної бюрократії констатували, що земство, встановлюючи свій податок без участі уряду, обкладало землероба понад його сили, й цьому практично не було гальм. Натомість, суттєво зросли

[73] Верховцева І. Г. Селянське самоврядування ... 237; 255–259.

витрати земств на власне утримання. Зокрема, земства витрачали чималі кошти на друк своєї документації: від протоколів земських зібрань до стенограм з'їздів ветеринарів. За таких умов звичайними стали адміністративні форми контактів між земством і селянськими самоврядними установами. На адресу останніх з боку земств сільських самоврядних установ усе частіше лунали вимоги «терміново оплатити земські недоїмки» або «негайно стягнути всі суми» на користь земських лікарень чи богаділень. Земства наказували волосним правлінням поширити часописи, виконувати доручення бюрократичного характеру або терміново надавати якусь інформацію чи навпаки – поширити інформацію на селі, «сприяти» земству в боротьбі з епідеміями, наглядати за станом здоров'я осіб, що прибули з місцевостей, де поширювалися небезпечні хвороби, тощо. Часто земства наказували сільським громадам виділяти приговорами сходів земельні ділянки й розпочинати будівництво шкіл. Нерідкісними явищами в земському середовищі були кумівство та непотизм[74].

Існує чимало свідчень сприяння земств соціокультурному оновленню села, розвиткові медичної, агрономічної, ветеринарної справ на селі, статистичним обстеженням місцевостей, наданню продовольчої допомоги нужденним та юридичної допомоги сільським мешканцям загалом. Земства клопоталися про скасування тілесних покарань і вимагали впорядкування діяльності волосних судів, яка, на погляд земців, «відучали» селян від законності. Земські вчителі, наймані працівники – так званий «третій елемент у земстві» були ініціаторами відкриття шкіл на селі, пропонуючи сільським сходам прийняти відповідні приговори. Ліберальні земці розробляли проєкти управлінської модернізації країни на засадах всестановості, в контексті чого передбачалося запровадження волосної земської одиниці.

Окремо слід відзначити діяльність українських земців із щоденної системної роботи з пропаганди знань і освіти на селі. Чимала частина демократично налаштованих земських службовців симпатизувала пропагандистському крилу народницького руху (надалі, із заснуванням у 1901 р. Партії соціалістів-революціонерів, а в українських губерніях у 1905 р. – Партії українських соціалістів-революціонерів, – у своїй масі земські службовці пристали до них). Чисельні вечірні курси, народні читання, гуртки, що організовувалися цими службовцями при школах чи інших закладах (приміром, чайних), були осередками просвіти на селі, де не тільки підвищувався рівень грамотності його мешканців, а й гартувався

[74] Верховцева І. Г. Селянське самоврядування ... С. 262–264.

народний опір імперській владі, формулювалися запити щодо задоволення потреб селян. Завдяки цьому зростали й самі потреби найбільшого стану. В тому числі – щодо сільських бібліотек, котрі мали утримуватися коштом сільських громад і відкривалися при земських початкових школах. Поступово земство перебрало на себе левову частку відповідних витрат. А з кінця 1870-х рр. перейшло до організації сільських бібліотек нового типу – публічних бібліотек. Головними їхніми ознаками були загальнодоступність і безкоштовність.

Ефективною була діяльність земських сільськогосподарських складів, які купували й поширювали серед селян книги аграрно-просвітницького характеру, навчальну літературу, посібники для шкіл тощо. Ініціатором цього в 1868 р. став видатний учений, професор Харківського університету, гласний Харківського повітового земства М. Бекетов. Він запропонував облаштувати при губернській управі склад для торгівлі книгами. У 1879 р. ця ідея була реалізована, на такий склад виділили 1500 руб. Запозичення цього досвіду земствами інших регіонів суттєво вплинуло на постачання книг до сільських бібліотек.

Мережа бібліотек, якими опікувалися земства, неухильно зростала. На Чернігівщині наприкінці XIX ст. земства відкрили 155 сільських бібліотек. На Харківщині в 1903 р. таких діяло 256 та 61 читальня із загальною кількістю близько 136 тис. примірників у їхніх фондах. Щороку повітові земства витрачали на утримання бібліотек по 300–1000 руб. У 1909 р. земства цього регіону розробили норми, згідно з якими кожна нова бібліотека отримувала дотацію на придбання книг і періодичних видань у 100 руб. (до 1909 р. - виділялося 50 руб.). Завдяки такій праці щороку фонди бібліотек поповнювалися. Приміром, на Катеринославщині в 1908 р. сільські бібліотеки налічували в середньому 560 томів, а на початок 1912 р. цей показник збільшився до 795 томів.

Ефективність бібліотечної діяльності на селі завдяки праці земського самоврядування була чималою. Першими роками XX ст. представники демократичної інтелігенції, узагальнюючи культурно-освітній доробок самоврядування на селі, вказували, що «нижчі стани» зробили величезний крок уперед. Особливим етапом вітчизняного бібліотекотворення на селі стали виступи селянських громад і земців під час масштабного революційного руху 1905–1907 рр. У контексті опору реакційній політиці у сфері державного управління, земельній, судовій, освітній, культурній загалом, висувалися вимоги щодо сільських бібліотек. Земці прагнули «права громадянства» на селі друкованого слова. На Катеринославщині вимагалося скасувати обмеження кількості періодичних видань і книг у народних бібліотеках. Харківські земці в 1906 р. запропонували збільшити

щорічне утримання цих бібліотек до 600 руб. У контексті так званого «приговорного руху» сільські сходи, часто за участі земських службовців, ухвалювали рішення (приговори) й надсилали їх урядовцям та царю з вимогами демократизації культурно-освітньої сфери, зокрема збільшення мережі сільських бібліотек. Наприклад, таке містилося в приговорі Трубайцівського сільського сходу Хорольського повіту Полтавщини. Кульмінацією опору селян за умов революції було створення в 1905–1906 рр. «селянських республік», зокрема Сорочинської на Полтавщині, Сумської в однойменному повіті. За устроєм вони копіювали самоврядну структуру волості. У Сумській, крім «скасування» приватної власності на землю, передання її народу та інших заходів з демократизації життя, видавалася «Селянська газета». В одному з її номерів царський уряд було оголошено «поза законом». Зрозуміло, вихід цієї газети, перетворення її на рупор революційного селянства стали можливими завдяки тому, що на той час селяни вже мали певний рівень книжної культури, сформованої насамперед зусиллями земців[75].

Однак, поряд із цим, загалом у очах селян земство виступало чужою, «панською», установою. Зверхнє ставлення земств до селянського самоврядування, яке наприкінці 1890-х р. суб'єктивізувалося в «особі» своїх сходів, що вирішували практично всі питання господарського й соціального життя своїх місцевостей, включно із самопоміччю, революційними роками обернулося потужним опором села земству та загрожувало повним відривом сільської самоврядної ланки від земського самоврядування повітів і губерній.

Вагому роль в організації села на антиімперські революційні виступи відіграли соціалісти-революціонери, більшість з яких були земськими найманими працівниками. Проте, безумовно, лише агітація земців-соціалістів у сільських громадах не могла дати того результату, що став вагомим імпульсом руйнації всього державного організму за умов селянської революції першої третини ХХ ст. Потенціал для системних антидержавних протестів селян було закладено самоорганізацією сільського самоврядування та соціальною самопоміччю, а також щирим прагненням допомогти селянам в їх економічному зростанні з боку цієї частини земців. Більшість найманих працівників земств походили із середніх прошарків (збіднілих дворянських родин, міщан, духовенства тощо, які надихались християнськими ідеями соціального служіння

[75] Верховцева І. Г. Земське та сільське самоврядування у становленні вітчизняної бібліотечної справи ... С. 160–161.

співвітчизникам і часто становили соціальний потенціал антиімперських виступів)[76].

У 1902–1907 рр., у міру поширення революційних процесів, чимало сільських громад відмовлялося відраховувати платежі земству, мотивуючи це тим, що не знають, на що останні витрачаються. Земля ж, на переконання селян, була їх власністю, відповідно, сплачувати земству податок з неї не слід. У 1905 р., під час приговорного руху, сільськими й волосними сходами масово ухвалювали рішення з вимогами, крім іншого, зрівняльного розподілу земського податку між усіма станами. Поступово село припиняло виконання земських повинностей. Поширеним явищем стали селянські «податкові страйки», пограбування та руйнація земських будівель, земського майна. Лунали заклики скоротити платню членам земських управ та скасувати пенсії всім земським службовцям, крім вчителів, адже загалом у свідомості селян тим часом земські управи часто ототожнювалися із «буржуями». Однак і в шкільній справі селяни часто виступали проти співпраці із земством, відмовляючись виділяти ресурси на будівництво та утримання сільських шкіл.

Під час реалізації аграрних реформ 1906–1911 рр. земства були залучені до агрономічної допомоги відрубникам і хуторянам. Образливим для загалу сільських громад було, коли тим, хто вийшов з сільської громади, земські агрономи пропонували насіння для дослідів задарма, а загалу селян – лише в позику.

Історичні документи свідчать, що таке ставлення земств до потреб села і забезпечення власних, земських, бюрократичних потреб, разюче контрастувало зі становищем тих сільських регіонів, де не було земств, а обов'язки з місцевого благоустрою виконували селянські самоврядні установи. Саме вони виділяли чималі суми на шкільництво, фельдшерську й медичну справи, бурили артезіанські свердловини тощо, не витрачаючи зайвих коштів на утримання земств[77].

У роки Першої світової війни влада стала на позиції тіснішої співпраці із земствами. Роль земств у внутрішньому житті країни зросла: збільшилося коло завдань, які вони мали вирішувати, відбулися зміни в їх структурі. Земства переорієнтували свою повсякденну роботу на допомогу фронту та облаштування тилу. Зокрема, до відання земств було передано таку важливу за умов військового часу справу, як продовольчу. Голови губернських земських управ були наділені більшими адміністративними правами й стали уповноваженими уряду на місцях із продовольчих справ.

[76] Верховцева І. Г. Селянське самоврядування ... С. 330–339; Її ж. До питання націєтворчої діяльності ... С. 24–26.

[77] Верховцева І. Г. Селянське самоврядування ... С. 262.

Водночас тими часами бюрократична форма контактів між земськими та селянськими установами «зцементувалася» й радше відповідала командно-адміністративній моделі відносин, аніж партнерським відносинам між установами самоврядування. Адміністративний стиль з боку земств у взаєминах із селянськими самоврядними установами став нормою[78].

Особливу сторінку земської діяльності на землях України на початку XX ст. становить вшанування земцями пам'яті Кобзаря. Піонерами багатьох «шевченківських» ініціатив виступили земці Полтавщини та Київщини. Після відкриття у 1903 р. пам'ятника І. П. Котляревському Полтава продовжувала притягувати до себе увагу української інтелігенції. Все активніше тут стали проявляти себе культурно-просвітницькі інституції, побачив світ україномовний часопис «Рідний край», на всіх рівнях, у тому числі і в земських установах, заговорили про вшанування знаменних шевченківських дат – 50-річчя від дня смерті та 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. В таких умовах Золотоніська повітова управа порушила питання про спорудження в м. Київ пам'ятника Шевченкові та збір коштів на його будівництво. До ініціативи полтавських земців приєднались гласні (депутати) Київської міської думи. В 1904 р. при цій думі постав комітет по створенню пам'ятника Кобзарю, у 1906 р. почався збір пожертвувань на цю справу. 13 квітня 1906 р. міністр внутрішніх справ П. Дурново повідомив полтавському губернатору, що «він дозволив земству відкрити підписку на спорудження в м. Київ пам'ятника Т. Г. Шевченку». В грудні 1907 р. полтавчани постановили збирати кошти сумісно з киянами, і на початку жовтня 1908 р. було проведено засідання Об'єднаного комітету. Проте певний час справа гальмувалася, оскільки не було узгодженості позицій між Києвом, Полтавою і Золотоношею. Тоді для координації дій між головними організаторами проекту було створено об'єднаний Полтавсько-Київський комітет зі спеціальним статутом. Очолив його голова Полтавської губернської земської управи Федір Лизогуб, до складу комітету увійшли граф Микита Капніст, Григорій Коваленко, Григорій Маркевич, Панас Мирний, Лев Падалка (секретар), Григорій Ротмістров, Євген Сіяльський. У 1912 р. склад земських установ, що долучились до цієї справи, був розширений. Ініціативи земств також підтримали і відомі діячі культури, вчені, меценати. Серед таких М. Грушевський, М. Лисенко, Є. Чикаленко, Р. Капніст, подружжя Русових, Л. Старицька-Черняхівская, Ф. Лизогуб та інші. З часом до кола тих, хто послідував за земцями і долучився до справи вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, увійшли також колективи багатьох громадських

[78] Верховцева І. Г. Діяльність земств ... С. 72–73.

організацій, міських управ Полтавщини та Харківщини. Тими ж днями Канівські повітові земські збори постановило привести до ладу могилу Кобзаря, виділивши на це 1 тис. руб., але голова Київської губернської управи Суковкин угледів в цьому велику крамолу і скасував цю постанову. Тоді земські збори вдалися до хитрощів: платежі були проведені за статтею «на укріплення ярів». Чимало інших земських установ Київщини в такий же спосіб виділили кошти на пам'ятник Т. Г. Шевченку. Доклали зусилля у справі популяризації української культури та творчості Кобзаря земські діячі Волині та Чернігівщини.

На Житомирщині 25 лютого 1914 р. службовці місцевої повітової земської управи вдалися до організації одноденного страйку на знак протесту проти заборони влади святкувати 100-річний ювілей Кобзаря. Земці організували збір підписів під заявою до міської думи і звернулися до київських українофілів з проханням допомогти їм організувати демонстрацію. Кияни відгукнулись і за три дні зібрали понад 1500 підписів під заявами на проведення урочистостей. У Дубенському повіті у вересні 1914 р. земський агроном Гутовський на зборах членів товариства дрібного кредиту с. Княгиня Варковичської волості запропонував земським зборам виділити кошти на пам'ятник Великому Тарасу в м. Київ і переконував селян, що Т. Г. Шевченко як письменник багато зробив для народу. Працівники земського училища Вербовської волості того ж повіту розробили програму для популяризації національної культури. Як свідчать архівні матеріали, розмовляли між собою земці українською мовою, а в квартирах в усіх були портрети Т. Г. Шевченка. Чернігівське губернське земство тими ж часами перерахувало кошти на видання ювілейного альбому репродукцій художніх творів Т. Г. Шевченка з фондів місцевого музею.

Останній факт особливо знаменний, оскільки пов'язаний з наступним цікавим епізодом і знаковим явищем, що свідчив про надзвичайно шанобливе ставлення земських діячів Чернігівщини до Т. Г. Шевченка. Відразу по смерті поета, 10 березня 1861 р. художник Григорій Честахівський, який в останні роки життя Шевченка був для нього особливо близьким другом, склав докладний опис мистецьких творів, робочого приладдя та інших речей, що на той час знаходилися у майстерні, і тривалий час зберігав їх у себе. Деякі речі Г. Честахівський придбав власним коштом під час їх розпродажу після смерті Кобзаря. У 1888 р. художник передав цей скарб чернігівському колекціонеру-меценату Василю Тарновському із зауваженнями, що матеріальна культурна спадщина Т. Шевченка має зберігатися саме у «національному хранилищі». Зусиллями В. Тарновського колекція Г. Честахівського постійно поповнювалась, невдовзі вона стала

найбільшою в Україні. У 1900 р. колекція нараховувала 760 експонатів (324 картини та малюнки, два альбоми з малюнками і фольклорними записами, 34 автографи, оригінальні фото, книги з дарчими написами, документи тощо). В. Тарновський волів передати її до Києва, однак міська Дума побоялася прийняти такий дар: не кожному, хто був тоді при владі, хотілося опинитися серед покровителів поета-бунтаря. У 1903 р. В. Тарновський передав Тарасове зібрання Чернігівському губернському земству. Пізніше, з утворенням у 1920-х рр. Чернігівського історичного музею, ця спадщина земства стала частиною останнього[79].

З початком Лютневої революції 1917 р., коли розпочалась корінна реорганізація державного управління на засадах демократизації, безстановості та виборності, земське й міське самоврядування стали стрижнем нового місцевого управління. Губернії очолили комісари, які призначалися з числа колишніх голів земських або міських управ. Компетенцію земств поширили практично на всі сфери місцевого життя. До функцій земств додалися юридична допомога населенню, шкільна справа, облаштування бірж праці, заходи з охорони праці та громадської безпеки, завідування місцевою міліцією тощо. Земствам дозволили вступати у спілкування з іншими установами місцевого самоврядування. Крім того, земська система поповнилася волосною ланкою – по суті, селянською за своїм складом структурою, хоча формально й всестанового характеру. Відтак, село стало управлятись у межах єдиної уніфікованої системи самоврядування в розрізі земств губернських, повітових, волосних, разом із сільськими самоврядними органами в складі останніх. При цьому під юрисдикцію повітових і губернських земств підпало й міське самоврядування. Фактично, земства перетворилися на самостійних суб'єктів внутрішньополітичного життя. Проте відносини земств із владною вертикаллю, до якої належали губернські, повітові та волосні комісари Тимчасового уряду, врегульовані не були. Формально, юридично, земства не були підконтрольні уряду й не мали зобов'язань виконувати його вказівки[80].

Із проголошенням Української народної республіки (далі УНР), як відзначала наприкінці 1917 р. земська преса, вітчизняні земства отримали більше прав, аніж установи місцевого самоврядування в будь-якій іншій європейській країні, відповідно до тих засадничих ідей щодо використання земств у національно-державному будівництві, висловлених М. П. Драгомановим наприкінці XIX ст. та М. С. Грушевським на початку

[79] Верховцева І. Г. Т. Г. Шевченко та українські земці … С. 18–20.
[80] Верховцева І. Г. Земства України у Національно-демократичній революції ... С. 186–187.

XX ст.[81] Послуговуючись їх настановами, Українська Центральна Рада підтримала заходи щодо демократизації системи земського самоврядування, визнала земства революційними органами місцевої влади і наголосила, що українізація земств є одним із перших кроків на шляху демократизації життя в України. У своїй першій відозві до народу Рада закликала населення організовуватися та, скориставшись «наданими революцією правами», домагатись українізації місцевого життя, в тому числі – земств. Водночас Центральна Рада намагалася взяти під контроль земства і використати їх у розбудові національної держави. У її Першому універсалі вказувалося: «Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші … зносини з Центральною Радою». У Декларації Генерального секретаріату від 27 червня 1917 р. зазначалося, що «вся організація влади», в тому числі й земські установи, має стати «в органічний зв'язок з Центральною Радою». В своїй роботі Генеральний секретаріат виявив готовність «спиратися» на земства. Земські збори та управи в урядових документах 1917 р. стали називатися народними радами та управами, народними «самоуправліннями».

Навесні 1917 р. в Україні почалася реорганізація земств. Фактично, відбулися позачергові земські вибори. Склад земств поповнювався за рахунок земських службовців, селян, духовенства, вчителів, представників місцевої громадськості. На Київщині до складу губернського земства, за свідченням П. Христюка, збори постановили, що до складу управи може бути обраний «тільки такий кандидат, який визнає необхідність автономного устрою для України». Проте був і зворотній бік таких процесів. Як вказує Д. Яневський, проведення «негайної революційної українізації» установ місцевого управління «практично означало розгін кваліфікованих кадрів, заміщення їх випадковими людьми» та вело «до паралічу державного апарату».

До проголошення Центральною Радою автономії України земства поставилися схвально. Зокрема, в червні 1917 р. земства Київщини підтримали Перший Універсал Центральної Ради. Позитивну оцінку земців викликало і проголошення Української Народної Республіки. Наприклад, майже всі земства Херсонщини в грудні 1917 р. прийняли резолюції про включення територій їх повітів до складу УНР. Однак, не всі земства і не відразу сприйняли позитивно цей рішучий крок Центральної Ради. Зокрема, Волинське губернське земство визнало УНР лише на початку 1918 р., коли в результаті земських виборів кінця 1917 р. склад цього

[81] Верховцева І. Г. Земський проект Центральної Ради ... С. 127–130.

земства демократизувався. Хоча загалом на цьому етапі правові відносини земств із Центральною Радою не були достатньо врегульовані. Рада поставилася прихильно до реформи волосного земства, наголосила, що в Україні заводиться «справжнє народоправство». Надалі Генеральний секретаріат визначив волосні земські установи своїми виконавчими органами на місцях і вказав, що їм належить уся влада в межах волості[82].

У Третьому універсалі Центральної Ради Генеральному Секретарству внутрішніх справ предписувалося вжити заходів по закріпленню та поширенню прав місцевого самоврядування, що являються органами адміністративної влади на місцях. З іншого боку, в систему органів місцевої влади УНР було включено не тільки земства, а й, зокрема, ради робітничих, селянських та солдатських депутатів, які Центральна Рада «додала до помочі» установам місцевого самоврядування своїм Четвертим універсалом. Це ускладнило правове становище земств за Центральної Ради.

У липні – серпні 1917 р. в Україні було розпочато підготовку до земських виборів. Інструктори Центральної Ради виїжджали на місця та допомагали селянам підготуватися до виборчої компанії. Центральна Рада закликала населення «жваво і дружно стати до виборів у ці народні установи». Контроль над виборами перебрали українські есери. На передвиборчих зборах вони пропагували серед селян свою земельну програму. Вибори відбулися у вересні-грудні 1917 р. Їх результати були неоднозначними. Активність селян на виборах була низькою, що пояснювалося, зокрема, необізнаністю селян із земською виборчою системою. Загалом спостерігався абсентеїзм виборців. Чималою мірою це було наслідком неуважного ставлення земств до становлення на селі демократичних самоврядних практик попередніми часами. Інструктори Центральної Ради повідомляли, що «селянство в якомусь сонному состоянії», селяни говорять «нам не треба ніякого земства». Водночас самоврядні громади припинили сплату земських податків, які вважали непотрібними та обтяжливими для громадського бюджету, вдалися до самочинного розбирання земського майна, чим завдали шкоди земському господарству.

Вибори до земських установ кінця 1917 р. успішним досвідом демократичних виборів назвати важко. Як писав земський діяч з Чернігівщини М. Могилянський, «багато залежало від загальної політичної атмосфери, … недотепності» місцевих активістів, які порушували порядок виборів. Голосування відбувалося за списками, часто – партійними.

[82] Верховцева І. Г. Земства України у Національно-демократичній революції ... С. 186–188.

Непоодинокими були випадки порушення принципу таємного голосування. Свідченням демократичності виборів до земств було хіба-що активна участь у них представників лівих партій, які розгорнули боротьбу за контроль над земством. У цілому на виборах вела партія есерів. Селяни ж, маючи низький рівень політичної культури та символічний досвід участі у земських виборах попередніми роками, часто на виборах перевагу віддавали замість ділових якостей кандидатів їх особистим стосункам із виборцями. Нерідко на виборчих зборах лунали гасла обрати «кума Єгора чи свата Івана». Справило свій вплив на хід земських виборів і те, що проходили вони на тлі поширення в суспільстві радикальних гасел, більшовизації рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. При цьому чималу роль відіграли збільшовизовані солдати-дезертири, що тікали з фронту. З початком наступу на Україну більшовиків у грудні 1917 р. антиземські настрої посилилися. На земських зборах залунали гасла підпорядкувати земства радам робітничих і селянських депутатів.

За таких умов політизація земських виборів вела до надмірної політизації діяльності земств: замість вирішення нагальних соціально-економічних питань місцевого життя земські гласні вдавалися до політичних дискусій, а земські збори перетворювалися на політичні мітинги. Часто новообрані гласні не мали ані досвіду роботи в установах самоврядування, ані освіти. Нерідкими були випадки, коли радикально налаштовані земські гласні закликали населення не сплачувати податки. Проте були й випадки, коли земці рішуче виступали проти більшовизації земств. Наприклад, Канівське повітове земство висловило «обурену ганьбу» «всім злочинцям, котрі роблять погроми», і прийняло резолюцію, де зазначалося: «всякі самочинні Совіти та Комітети, котрі … не визнають законної влади на Вкраїні, повинні бути знищені». Службовці Київського губернського земства в листопаді 1917 р. прийняли резолюцію, в якою засудили анархію і висловили рішення про необхідність встановлення в країні «сильної і твердої влади». Такою владою в Україні, на переконання земців, могла бути тільки Українська Центральна Рада. Висловили обурення репресіями щодо земців з боку більшовиків і гласні новообраного Харківського губернського земства[83].

Навесні 1918 р. мали місце окремі випадки протистояння земств із Центральною Радою, зумовлені посиленням централізаторських тенденцій в діяльності останньої та її спроб повернути земства до виконання своїх прямих обов'язків. Міністерство внутрішніх справ УНР видало циркуляр, у

[83] Верховцева І. Г. Земства України у Національно-демократичній революції 1917–1920 рр. … С. 188–190.

якому засуджувалися прояви політиканства з боку земств. Він з'явився 9 березня 1918 р. і закликав земства «приступити до упорядкування місцевого життя». Земцям нагадувалося, що крім прав вони мають й обов'язки, «відповідальність державної служби», за невиконання яких, недбальство та бездіяльність, винні бути суворо покарані «як за невиконання обов'язків державної служби». Через громадську пресу Центральна Рада звернулася до земств із закликом «не руйнувати … своєю працею Української держави».

Наприкінці 1917 р. Центральна Рада зробила спробу визначити правові засади діяльності земств в УНР та розпочала роботу над земською реформою. Було утворено спеціальну комісію, до складу якої увійшли провідні вчені-економісти, земські діячі, представники уряду, а саме: К. Воблий, Л. Яснопольський, П. Кованько, Х. Барановський, Б. Мартос, М. Суковкін, А. Зеньковський, П. Пожарський, М. Бала, Б. Преснухін, В. Головня, І. Архангельський. Комісія обрала зі свого складу бюро, яке працювало при Київському губернському земстві. Проте закінчити роботу над проєктом реформи місцевого самоврядування Центральна Рада не встигла.

Уряд Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) в питаннях розбудови місцевого самоврядування дотримувався дореволюційних підходів у його організації: земства – це напівгромадські – напівдержавні установи, які виконують доручення уряду по управлінню місцевим господарством. Уперше з початку революції було чітко визначено правовий статус земств. До компетенції земських установ, як і за дореволюційних часів, було віднесено лише питання культурно-господарського розвитку своєї місцевості. Політична діяльність земств заборонялася. Земськими справами відало міністерство внутрішніх справ, яке мало право призначати й звільняти особовий склад земських управ. Губернські та повітові старости, що стали на чолі місцевої адміністрації і заступили на цих посадах комісарів Центральної Ради, отримали право необмеженого контролю за діяльністю земств. Вони затверджували рішення земських управ, могли вносити зміни до особового складу й навіть розпускати їх. Тимчасово було призупинено скликання повітових і губернських земських зборів, їхні повноваження перейшли до управ.

У травні 1918 р. уряд Української Держави розпочав роботу над проєктом земської реформи. Голова уряду Ф. Лизогуб з цього приводу в своєму виступі наголосив: «потрібно …, зберегши загальний демократичний характер земських … управ, внести у виборчий закон … такі зміни, котрі забезпечували б продуману та плодотворну роботу для добра місцевого населення». Передбачалося наприкінці 1918 р. провести нові вибори до земств. Для цього у червні 1918 р. було створено спеціальну

комісію на чолі з кн. О. Голіциним, завданням якої стало проведення ревізії діяльностей земських установ та вироблення нового закону про земські вибори. До складу комісії увійшли юристи, політики, громадські діячі – всього 31 особа. У кожному повіті утворювалися місцеві ревізійні комісії для перевірки діяльності повітових і волосних земств. За результатами роботи комісії було зроблено висновки, що діяльність земств у 1917 – на початку 1918 рр. була шкідливою для української державності. У висновку комісії зазначалося, що надмірно політизованою була діяльність земств Харківської, Катеринославської, Полтавської губерній, де замість виконання своїх прямих обов'язків земські діячі займалися протиправною ідеологічною діяльністю. Зловживання з боку земств в губерніях були виявлені, як правило, в економічній сфері. На окремих земських діячів були заведені карні справи. Вже у травні 1918 р. урядом було розпущено 115 земських управ.

У вересні 1918 р. було скасовано земський виборчий закон Тимчасового уряду та видано новий, відповідно. Відновлювалися майновий ценз та куріальна система у виборах до земств. Виборчим правом відтепер володіли особи, які досягли 25 років, мали українське громадянство, проживали в Україні не менше одного року. Обмежувалися у виборчих правах представники незаможних верств населення. Ті, хто не володів нерухомістю, виділялися в окрему виборчу курію, разом із власниками нижчих цензових ставок, визначених урядом. Вони обирали лише третину всіх земських гласних. Зрозуміло, що таких була переважна більшість населення. До двох інших виборчих курій належали платники вищих та середніх земських ставок, відповідно. Гетьманський уряд взяв курс на співпрацю з поміркованими та консервативними земськими діячами, які працювали у земствах до 1917 р. Засадничими принципами залучення людини до державної діяльності стали кваліфікованість і фах, а не її політичні погляди. На земських посадах було поновлено чимало старих земських фахівців, серед яких були і представники антиукраїнських та промонархічно налаштованих політичних сил. Зокрема, на Волині було повністю поновлено дореволюційний склад земства, обраний за цензовими принципами[84].

Земці України неприхильно поставилися до політики гетьманського уряду щодо установ місцевого самоврядування. Непоодинокими були випадки репресій з боку місцевої влади щодо них, коли зводилися рахунки за діяльність останніх у період Центральної Ради. Земська громадськість виступала проти відновлення майнового цензу, впровадження якого

[84] Верховцева І. Г. Земства України у Національно-демократичній революції ... С. 187–191.

усувало від участі у земській роботі національну інтелігенцію, заважало консолідації українського суспільства. Відомий земський діяч Кость Мацієвич з цього приводу у 1918 р. зазначав: «земство – це українська інтелігенція, не оформивши якої не можна оформити ні влади, ні адміністративного апарату, ні навіть нашого війська». У липні 1918 р., виконуючи обов'язки голови Всеукраїнського земського союзу, К. Мацієвич звернувся до П. Скоропадського з листом, в якому піддав гострій критиці урядове ставлення до земств. К. Мацієвич застерігав владу, що її заходи нічого спільного з боротьбою проти політичного максималізму не мають і ведуть до денаціоналізації українського земства.

За таких умов на захист демократичних принципів діяльності земств став Всеукраїнський земський союз, що був утворений на зламі 1917–1918 рр. Ініціатором його створення були земства Правобережної України, а центром об'єднання земств стала Київська губернська земська управа. У грудні 1917 р. вона розробила статут Союзу земств і звернулася до земських управ інших губерній надіслати своїх представників до Всеукраїнських Установчих земських зборів. У січні–квітні 1918 р. до складу земської спілки увійшли більшість земських установ Правобережної України, а також Чернігівщини та Херсонщини. Упродовж травня–серпня 1918 р. до Союзу приєдналися земські установи Полтавщини, Харківщини. На кінець 1918 р. Союз українських земств об'єднував понад половину земських управ України. Завдання Союзу полягали в координації діяльності земських установ України та захисті їх інтересів, пристосуванні земської системи до вимог національної та економічної розбудови молодої української держави, збереженні матеріальних і культурних цінностей земств, вирішенні продовольчої проблеми в Україні та «об'єднанні всіх творчих сил України на грунті ... культурної праці». Важливе значення надавалося майбутній земській реформі, яку розробляв гетьманський уряд. Земський Союз наполягав, щоб до розробки реформи було залучено широкі кола земської громадськості, представником яких власне й був Союз. Сама реформа, на думку земців, мала «закріпити та поширити права органів місцевого самоврядування».

Очолив Союз Симон Петлюра. Будучи з квітня 1918 р. головою Київської губернської управи, він доклав чимало зусиль для утворення цієї земської організації. Всеукраїнський земський союз розгорнув свою діяльність як національна земська організація і намагався створити противагу діяльності гетьманського уряду в сфері місцевого самоврядування, став на захист демократичних прав земців. Неодноразово С. Петлюра від імені Союзу звертався до гетьманської влади та окупаційних

сил з протестом проти арештів і репресій земських діячів, у зв'язку з розпуском старостами земських установ.

17 червня 1918 р. розпочали роботу установчі збори Земського союзу, на яких представники земств України виступили з протестом проти репресивної політики гетьманського уряду і каральних заходів австро-німецьких окупаційних сил щодо земських діячів, вимагали передачі земствам парафіяльних шкіл, повернення українському Земському союзу власності Всеросійського земського союзу, яка перебувала на території України, надання фінансової підтримки земським установам, реформи земського оподаткування. Збори вирішили надіслати до гетьмана делегацію, яку очолив С. Петлюра. У розмові з гетьманом він наголосив на неконструктивних взаємовідносинах влади з установами земського самоврядування і підкреслив, що ці відносини мають носити характер співпраці. П. Скоропадський висловив готовність розглянути вимоги земців і стати на позиції співпраці із Всеукраїнським союзом земств. Але в липні 1918 р. С. Петлюру звинуватили в антигетьманській діяльності та заарештували. Протистояння земств із гетьманською владою продовжувалося. По суті, Земський союз став осередком легальної опозиції гетьманському режиму та представницьким органом земської громадськості України.

Окремо варто відзначити акції українських земців із вшанування пам'яті Кобзаря, що сталися в часи Української революції. На Полтавщині місцеві «Єпархіальні відомості» в квітні 1917 р. описали урочистості з нагоди шевченківських роковин. Зокрема, було вказано, що на соборній площі була справлена урочиста панахида «за великим нашім поетові Т. Г. Шевченком». Площу зайняли конні та піші військові, що прибули з національними українськими прапорами жовто-блакитного кольору. Представники однієї із земських шкіл були одягнені в національні українські костюми та тримали національні прапорці. Організували святкування Дня народження Т. Г. Шевченка в 1918 р. і земства Поділля. Земський часопис «Життя Поділля» закликав перетворити цей день на «урочисте національне свято» і присвятити знаменній події спеціальний випуск журналу «Освіта». По селах земці розіслали 5 тис. примірників брошюри «Шевченківські свята на селі». У школах і дитячих закладах краю з нагоди річниці народження Кобзаря за сприяння земств проводилися концерти, лекції.

Значних зусиль до вшанування пам'яті Великого Поета тими часами доклали земства Київщини. Приміром, Канівське повітове земство вирішило розпочати роботи по впорядкуванню могили Т. Г. Шевченка. Київське губернське земство підтримало цю ініціативу. Було вирішено

викупити пристань біля Чернечої гори, полагодити дороги, побудувати мости і готель для туристів на 25 кімнат, облаштувати штучні водоймища тощо. Передбаченні роботи розпочалися, коли головою Київського губернського земства став С. Петлюра (квітень 1918 р.). Земство виділило 14 тис. крб та організувало збір коштів для фінансування проекту. Впродовж квітня–липня 1918 р. від 52 земських та громадських установ України, Тирасполя, Воронежчини тощо надійшло близько 50 тис. крб. У травні 1918 р. до Канева виїхала комісія в складі С. Петлюри, Є. Лукашевича, А. Ніковського, художника-архітектора Д. Дяченка, голови Київської «Просвіти» О. Лотоцького, інженерів та членів Київської губернської земської управи. Комісія розглянула питання технічного облаштування комплексу. Його було вирішено назвати «Тарасів стан». У складі комплексу запланували побудувати готель в українському стилі. Незабаром встановили прямий зв'язок з Києвом човнами та шосейними шляхами, завезли необхідне обладнання, посуд, налагодили роботу земської пошти. Як писала земська преса тими часами, Чернеча гора на Канівщині стала для українців справжнім місцем паломництва[85].

Крім цієї славної сторінки діяльності земств, завдяки їй революційними роками на селі суттєво інтенсифікувалась бібліотечна справа. Збільшилася мережа сільських бібліотек. На Волині таких було найбільше – 999 (24,4% від загальної кількості в Україні); на Харківщині, відповідно, – 789; на Полтавщині, відповідно, – 767; Катеринославщині, відповідно, – 578; у Таврії, відповідно, – 327; на Чернігівщині, відповідно, – 298; на Київщині відповідно, – 88. Загалом в Україні тими роками діяло 4094 земські книгозбірні. Чималу роль у цій праці відігравали місцеві Просвіти: вони допомагали облаштовувати нові бібліотеки й поповнювати фонди чинних [86].

З приходом до влади в грудні 1918 р. Директорії УНР було скасовано всі постанови гетьманського уряду щодо земств і відновлено склад земських установ, обраних восени 1917 р. 24 червня 1919 р. Директорія видала постанову «Про організацію влади на місцях», за якою відновлювався інститут комісарів і встановлювалася система вертикального підпорядкування органів влади знизу до гори. На звільнених від більшовиків територіях відновлювалася діяльність земств. Ключовою фігурою у системі місцевого управління став повітовий комісар – голова повітової земської управи. Волосними комісарами, відповідно, призначалися голови волосних земських управ. Влітку 1919 р. Директорія

[85] Верховцева І. Г. Т. Г. Шевченко та українські земці … С. 19–21.
[86] Верховцева І. Г. Земське та сільське самоврядування у становленні вітчизняної бібліотечної справи ... С. 162.

скликала з'їзди голів та секретарів волосних земських управ, де обговорювалися питання відновлення діяльності волосних земств. Одним із нагальних питань стали відносини місцевої адміністрації із земствами. У березні 1919 р. Директорія видала Тимчасову інструкцію земствам, де наголошувалося, що їм «належить порядкувати земським господарством» і не зазіхати на адміністративні функції.

Земською громадськістю визнавалося, що організаційно-правові засади діяльності земств потребують суттєвих змін. «Волинська народна газета» в грудні 1918 р. писала: «Як буде місцева влада організована на тих підставах, що були за Центральної Ради, то Українська Народна Республіка не матиме того державного апарату, який здатний створити підвалини державної влади та спокою…». Відновлені земські установи, на думку кореспондентів газети, мали сприяти встановленню державного ладу та «полагодити всякі господарські справи». Директорія УНР приступила до підготовки нової земської реформи. Виборче право мали отримати всі громадяни УНР, які досягли 20 років, не менше 6 місяців мешкали у повіті і «мали там господарство або перебували на посаді». Вибори мали відбуватися на основі рівного, таємного, без обмежень статі голосування. Проте, розробка земської реформи, за свідченням П. Христюка, гальмувалася через те, що більшість членів урядової комісії дбали про юридичну досконалість закону і не брали до уваги «революційної необхідності якнайшвидшого його ухвалення і втілення в життя».

У квітні 1919 р. делегація комісарів подала доповідну Директорії, де піддала критиці політику зволікання із упровадженням нового земського положення. Значною перешкодою на шляху відновлення діяльності земств було постійне втручання військових у роботу установ місцевого самоврядування. По суті, на місцях, було двовладдя. Не вистачало обізнаних у земській справі та національно свідомих кадрів. Через це місцеві земства, за свідченням І. Мазепи, часто знаходилися в руках антиукраїнських сил, що не давало змоги успішно втілювати у життя політику центральних органів. Восени 1920 р. в Україні мали відбутися чергові земські вибори за новим законом, розробленим Радою народних міністрів УНР. Але на більшості території України на той момент утвердилася радянська влада. Термін повноважень чинних на той час земських установ закінчився, подальше функціонування земств не відповідало планам радянської влади щодо розбудови місцевого управління.

Радянський уряд упродовж грудня 1917 – початку 1918 р. займав неоднозначну позицію щодо земств. З одного боку, вони розглядались як установи, що мали виконувати господарські функції та діяти під контролем рад робітничих, селянських та солдатських депутатів. З огляду на це,

наприкінці 1917 р. земства були підпорядковані комісаріату місцевого самоврядування. З іншого – в грудні 1917 р. земствам було відмовлено у державному кредиті, а в січні 1918 р. наркомат внутрішніх справ надав радам робітничих, селянських і солдатських депутатів право скасовувати земства, якщо останні виступатимуть проти радянської влади. Водночас ставилося завдання поставити земства під контроль рад та злити з радами ті земства, що перебувають у контакті з радянською владою. Фактично на місцях мало місце протистояння земств і рад. З відновленням наприкінці 1918 р. в Україні радянської влади більшовицький уряд взяв курс на скасування земського самоврядування та заміну земств радянськими установами місцевого управління – військовими революційними комітетами (ревкомами) й комітетами бідноти (комбідами), а з березня 1919 р. – радами робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Земські підрозділи включалися до підрозділів рад народного господарства (раднаргоспів) – горизонтальних структур управління господарством. Структури повітових земств включалися до повітових структур раднаргоспів, губернські, відповідно, – губернських. Раднаргоспи активно залучали до свого складу кваліфікований аппарат земських службовців. Попри це, в деяких місцевостях зокрема на Поділлі, земства продовжували виконувати свої обов'язки до осені 1920 р., коли фактично по всій Україні було запроваджено радянську модель місцевого управління.

В умовах тотальної політизації суспільного життя часів революції, внутрішньої нестабільності та перманентних змін урядового курсу щодо установ місцевого самоврядування діяльність земств України носила надто політизований характер, що скоріше мало негативні наслідки, аніж створювало сприятливі умови для національно-державного будівництва. Проте, водночас непоодинокими були випадки, коли у кризові моменти земства залишалися чи не єдиними осередками стабільності та реальною владою на місцях і ставали на захист прав місцевого населення, як це сталося, зокрема у Єлисаветграді в березні 1918 р., коли з відступом червоноармійських формувань розбіглися місцеві ради та ревкоми; або, приміром, як у Бессарабії, коли на початку того ж 1918 р. з'їзд Придунайських земств виступив проти румунської агресії у краї. На користь земств свідчать і факти їх сумлінного виконання своїх обов'язків із соціального захисту населення та відданого служіння справі відродження національної культури у катастрофічних умовах господарської руїни. Загалом земства України в 1917–1921 рр. були активними учасниками

революційних процесів та продовжували служити своїй батьківщині, облаштовувати господарське і соціальне життя своїх регіонів[87].

1.4. Земства у соціокультурному оновленні регіонів: комунікаційний вимір (на матеріалах Золотоніського повіту Полтавщини)

Окремий перспективний напрям у межах вивчення історичного досвіду земств становить студіювання поки недооцінених науковцями завдань з аналізу соціокомунікаційних процесів в українському селі. У цьому контексті земський досвід комунікацій із сільськими громадами – колективними самоврядними розпорядниками всього соціального і господарського буття села, є ключовим, оскільки сприятиме розумінню основних векторів та якості тогочасних публічно-комунікаційних процесів, що формували буденну тканину життя та зумовлювали спад чи піднесення селянської активності у політичних змаганнях 1917–1921 рр. Придушення цієї активності в 1920-х рр. стало однією з ознак встановлення тоталітарного більшовицького режиму. Складниками вказаних комунікацій були і бюджетні взаємини між земствами та сільськими громадами, і вся соціокультурна діяльність земств на селі – освітня, бібліотечна, з економічного просвітництва, налагодження комунікаційних мереж (поштового зв'язку, шляхів сполучення тощо), організації медичної й ветеринарної справ тощо.

Чималий сегмент джерельної бази в цьому ключі становить масив друкованих офіційних праць земських установ – документація земських зборів і управ. Розпорошені по різних бібліотечних та архівних фондах України й зарубіжжя, вони є цінним свідченням копіткої земської праці на користь найбільшої тогочасної соціальної верстви, яка була основним товаровиробником і платником податків, працею якої забезпечувалося життя самого села й утримання місцевих та загальноімперських управлінських структур, а отже – всього державного організму.

Офіційна видавнича документаційна праця Золотоніського повітового земства Полтавщини тривала півстоліття – з 1870-х рр. до 1920-го р., і була однією з найбільш активних, відповідно, як серед земств українських губерній, так і на просторах «російського колоссу». В контексті аналізу публічно-комунікаційної земської діяльності в сегменті взаємин із сільськими громадами ці видання свідчать про ставлення цього земства до своєї головної місії – упорядкування господарського життя сільської

[87] Верховцева І. Г. Верховцева І. Г. Діяльність земств ... С. 79–89; Її ж. Земства України у Національно-демократичній революції ... С. 191–192.

місцевості, яке втім упливало й на інші сфери місцевого життя – освітню, продовольчу, транспортну тощо.

Це питання, безумовно, перебувало у фокусі уваги вказаного земства, яке опікувалося різноманітними заходами із сприяння народній освіті та охороні здоров'я сільських мешканців[88], відстежувало ситуацію із наділенням селян землею[89], розвитком сільської інфраструктури загалом[90]. Однак, значно вагомішу частину земських турбот, як свідчать вказані видання, становило виховання в селян «вірнопідданних» почуттів та виконання ними повинностей на користь держави – підводної, військової, кибиткової тощо[91]. Характерним для опису комунікацій земств із сільськими громадами є й той факт, що певними прерогативами користувалися сільські посадовці, обрані земськими гласними – їм надавались підводи для пересування своїми місцевостями для участі у земських комунікаціях[92].

Ще більш промовистим є факт відсутності в Золотоніському повіті ремісничих училищ та класів з рукоділля, якими зазвичай також опікувались земства. Хоча Золотоніським повітовим земством й констатувалося, що рівень селянської грамотності зростав, натомість кількість початкових шкіл не відповідала потребам регіону[93], відтак питання професійної освіти коштом земства на Золотоніщині не можна вважати таким, що мало позитивну динаміку[94]. Попри такий стан з освітою, в 1911 р. Золотоніське повітове земство відмовило Пісчанській та Богушково-Слобідській сільським громадам у наданні фінансової допомоги на наймання та утримання шкільних приміщень, а також позики на зведення шкільних будівель[95].

Показовим у контексті ставлення до потреб сільських громад, на наш погляд, є «Звіт Золотоніської повітової земської управи Золотоніським повітовим земським зборам XXXIX чергової сесії (1903 року) за 1902 рік» – за той самий рік, коли полтавське село вибухнуло потужним повстанням

---

[88] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1873 год. Полтава, 1874. С. 97–98; Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1896 год. Золотоноша, 1897. С. 3–4.
[89] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1876 год. Полтава, 1877. С. 21–22.
[90] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1897 год. Золотоноша, 1898. С. 61; Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1876 год. Полтава, 1877. С. 230–232.
[91] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1908 год. Золотоноша, 1909. С. 69–80; Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1871 год. Полтава, 1872. С. 77–78; Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1875 год. Полтава, 1876. С. 109–110.
[92] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1871 год. Полтава, 1872. С. 80.
[93] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1873 год. Полтава, 1874. С. 3–4.
[94] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1894 год. Золотоноша, 1895. С. 22–27.
[95] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XLVII очередной сессии за 1911 год. Золотоноша, 1911. С. 36.

через голод у громадах, що дало імпульс масштабному опору імперського села та початку селянської революції. Жодним словом Золотоніське повітове земство не обмовилося про тяжке становище селян свого краю і не надало їм жодної допомоги[96]. З огляду на це, не дивує, що в свідомості селян тим часом земські управи часто ототожнювалися з «буржуями» і «панами»[97].

Це вимагає дещо нівелювати поширені в сучасній науковій літературі схвальні оцінки земської праці, хоча певна база для тверджень про прискіпливу увагу полтавських земців до потреб села є. Зокрема, глибокої шани варта діяльність на посаді гласного Полтавського губернського та Золотоніського повітового земств Івана Васильовича Лучицького – відомого науковця-історика та громадського діяча, який опікувався проблемами самоврядування на селі й зробив вагомий внесок в інтелектуальне осмислення організаційних питань облаштування сільських громад, вирішення їх господарських та соціальних проблем[98]. Загалом, хоча є достатньо підстав для позитивної оцінки ролі Золотоніського повітового земства у розвитку місцевого господарського життя, варто зважити на реагування цього земства на потреби тогочасної найбільшої соціальної верстви – селян та поглибити в цьому ключі студіювання саме комунікаційних процесів в українському селі, зокрема, взаємин між земствами та сільськими громадами.

Резюмуючи, наведемо висловлені американською дослідницею Ханною Арендт думки про те, що публічний простір формується взаємодією суб'єктів за допомогою комунікацій, включно з усіма комунікативним, дискурсивними та діяльнісними практиками, завдяки чому стає можливою взаємодія індивіда з іншими учасниками політичного процесу на основі загальнозначущих норм і цінностей[99]. Львівські дослідники П. Петровський, І. Дробот, Г. Дзяна, О. Федорчак у контексті позитивних публічно-управлінських чинників розвитку демократії акцентують на поєднанні мотивів загальносоціальних спонук учасників публічних процесів у забезпечення єдності легальності та легітимності управлінської діяльності

---

[96] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXIX очередной сессии (1903 года) за 1902 год. Золотоноша, 1903. 131 с.

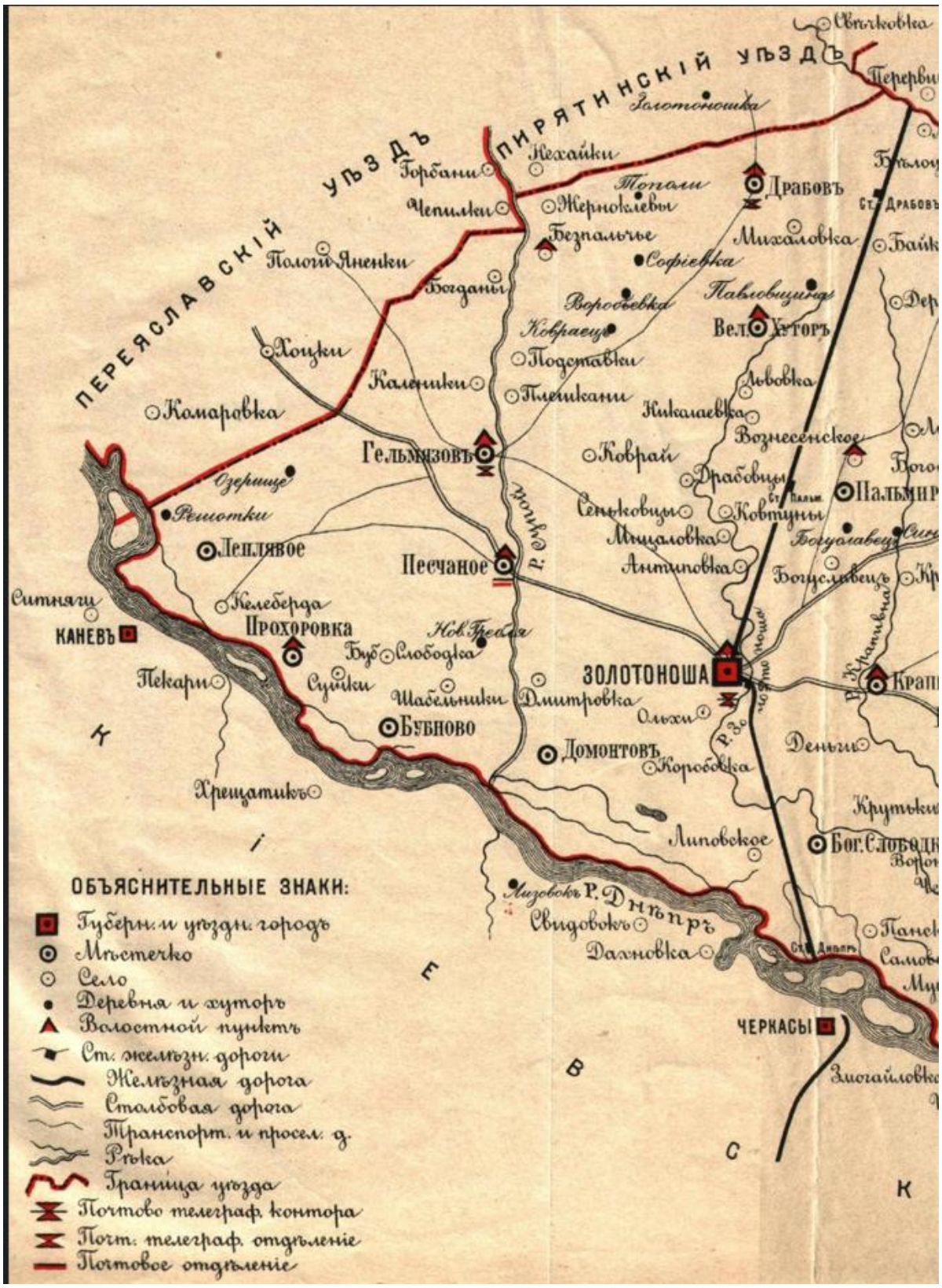
[97] Верховцева І. Г. Селянське самоврядування ... С. 260.

[98] Верховцева І. Г. Іван Васильович Лучицький про розвиток селянського самоврядування в Україні кінця XIX ст. *Матер. II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. «Вітчизняна наука: сучасний стан, актуальні проблеми та перспективи розвитку»*: збірн. наук. праць (Переяслав-Хмельницький, 16–18 березня 2012 р.). Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 62–63.

[99] Чальцева О. Публічна політика як особливий вид політичного простору. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2016. № 4. URL: https://r2.donnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/38c49542-7ad3-4c65-9c95-56104c84940e/content (дата звернення: 20.10.2025).

як згоди влади й місцевої громади[100]. З урахуванням цього та з огляду на те, що до бази управлінських практик країни відноситься її відповідний історичний досвід, досвід вітчизняних земств становить неабиякий потенціал для подальших наукових досліджень та усталення практик національної ідентифікації українців. Адже цим не тільки напрацьовано певну базу публічного урядування й сформовано передумови для розгортання публічного простору і становлення публічної сфери на землях України загалом. Оскільки 9/10 її соціуму в другій половині XIX – на початку XX ст. були мешканцями сіл – середовища власне українського життя (на відміну від міст, які тим часом зазнавали обрусіння), це актуалізує завдання детально проаналізувати досвід публічно-управлінської діяльності земств українських губерній у частині їх комунікацій із сільськими громадами. В такий спосіб висвітлюватиметься іще одна з граней земської праці та доводитиметься, що впродовж своєї 56-річної діяльності інститут земського самоврядування пройшов шлях від інструмента модернізації імперії до захисника інтересів свого краю – батьківської землі, української землі.

[100] Публічно-управлінські детермінанти демократичного розвитку України в умовах війни: монографія / Петровський П. М., Дробот І. О., Дзяна Г. О., Федорчак О. В. Львів: ЛА «Піраміда», 2024. С. 5.

Карта Золотоніського повіту

ЗОЛОТОНОШСКІЙ УѢЗДЪ
ЛУБЕНСКІЙ УѢЗДЪ
ХОРОЛЬСКІЙ УѢЗДЪ
КРЕМЕНЧУГСКІЙ УѢЗДЪ
Перервинцы
Яблоново
Митлашевка
Крупедеринцы
Думиповичи
Савинцы
р. Чумгакъ
ст. Драбовъ
Байк. Слободка
Деркачевка
Мачевельчи
Сазановка
Чевельчи
Зарогъ
Вел. Селецкая
Оржица
Синьковъ
Плехово
Красюковка
Марьяновка
Ст. Иржавецъ
К. Иржавецъ
Нарожье
Спасскій
Крыги
Чутовка
Ст. Калкаевъ
Калкаевъ
Богодуховка
Кальмира
Крестителево
Синьковка
Мохначъ
Горошинъ
М. Бурлика
Крупское
Оболонь
Черноban
В. Буромка
Крапивна
М. Каневцы
Лукашевка
В. Каневцы
Ревбинцы
Михайловка
Ляшевка
Демановка
Хора
Мельники
Лихольты
Ст. Коврай
Козыдубы
Ирклѣевъ
Липовое
Слободка
Нов. Коврай
Святиловка
Воронинцы
Скородистикъ
Чеховка
Делки
Матвѣевка
Галицкое
Митьки
Коврай
Клищинцы
Панское
Мойсенцы
Васютинцы
Самовцы
Бузыки
Старое
Пищики
Кальсны
Москаленки
Жовнинъ
Лебеховка
Еремѣевка
Погорѣлая
Гусиное
Пугачевка
Цесар. Слободка
Ляшицы
Худаки
Чиг. Дуброва
Люски
Талдыкъ
Топиловка
Мудровка
Боровица
Тарасовка
Шабельники
Бужинъ
Чапличе
К А Я Г У Б Е Р Н І Я

РОЗДІЛ ІІ

ВИНИКНЕННЯ ЗОЛОТОНІСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА

2.1. Золотоніське повітове земство та головні напрями його діяльності

Золотоніський повіт, як адміністративно-територіальна одиниця, був утворений у 1781 р. у складі Київського намісництва, до якого були включені території Київського, Переяславського, Лубенського та Миргородського полків. Після скасування Київського намісництва Золотоніський повіт входив спочатку до Малоросійської (у 1764–1781 рр.), Чернігівської (у 1796–1802 рр.), а від 1802 р. – до Полтавської губерній. Географічно Золотоніський повіт займав західну частину Полтавської губернії й по р. Дніпро межував із Чигиринським і Черкаським повітами Київської губернії, на півночі й північному сході – з Переяславським, Пирятинським і Лубенським, а на південному сході – з Хорольським і Кременчуцьким повітами Полтавської губернії.

Напередодні земської реформи 1864 р. Золотоніський повіт охоплював площу майже 3 900 кв. верст або 444 600 десятин і був другим за площею після Костянтиноградського повіту в Полтавській губернії. Близько 1 % території (4 713 дес.) займали ліси[101]. За характеристикою ґрунтів територія повіту була неоднорідною. Значна частина прибережної смуги, що межувала з р. Дніпро, була покрита пісками, болотами та чагарниками, але половину площі повіту займали чорноземи.

У адміністративному відношенні повіт поділявся на 22 волості, 3 стани та на 5 мирових дільниць (на початку ХХ ст. – 20 волостей). Стани були адміністративно-поліцейськими одиницями, на чолі яких стояли станові пристави, котрі відповідали за громадську безпеку. Кожен стан нараховував від 46 до 47 тисяч населення, а квартири станових приставів знаходились у селах (на той час містечках) Ірклiїв, Кропивна та Гельмязів. Становим приставам були підлеглі десятники, соцькі і п’ятисоцькі. Своєю чергою, мирові посередники на території своїх дільниць відповідали за розгляд скарг, суперечок і непорозумінь між поміщиками та їхніми колишніми кріпаками, вирішували дрібні судові справи, наглядали за діями органів місцевого самоврядування нижчого рівня – волосними правліннями та сільськими управами.

---

[101] Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году: в 3 ч. Полтава: В тип. Губерн. правления, 1848. С. 321.

Золотоніський повіт, як заселена територія, формувався в сприятливих природно-кліматичних умовах, тому на середину XIX ст., тут вже існувало близько 150 населених пунктів. Більшість із них розташовувалися біля великих і малих річок, зокрема, при р. Золотоношка – 30 назв, р. Кропивна – 26 назв, р. Ірклій – 18 назв, р. Коврай – 17 назв, р. Дніпро – 13 назв тощо. У степовій частині повіту частина населених пунктів локалізувалась при ставках. Крім сіл, слобід і хуторів у повіті було 16 містечок (на початку XX ст. – села), найбільші з яких Вереміївка, Чорнобай, Піщана, Гельмязів нараховували понад 3 000 жителів. Втім, і в селах, і у містечках практично все господарське життя було зосереджене навколо сільськогосподарського виробництва, яке залишалось основою економіки краю. У промисловому відношенні повіт був розвинений дуже слабо. На початку 1860-х рр. XIX ст. тут діяло лише 2 шкіряні виробництва, 1 цукроварня, 31 винокурне і 1 пивоварне виробництво, 24 цегельні і 13 селітроварень. Серед дрібних переробних підприємств найбільше було вітряків. Щоправда, у 1862 р. у Драбівській економії князя А. Барятинського під керівництвом бельгійського фермера-інженера Анрі Ле Докта була збудована льонотіпальна фабрика, яка стала найбільшим підприємством Золотоніського повіту. До 1871 р. фабрика знаходилась в оренді бельгійського фермера і вважалась одним із найкращих льонотіпальних підприємств в Російській імперії[102].

На 1 січня 1864 р. населення Золотоніського повіту нараховувало 147 155 жителів і за цим показником він був на четвертому місці у Полтавській губернії. Повіт вважався багатолюдним, але за щільністю населення мав один із найнижчих показників. На 1 кв. версті умовно проживало 38 осіб. Втім, населення повіту швидко зростало за рахунок природного приросту та завдяки вдалим соціо-економічним рішенням новоствореного Золотоніського повітового земства, і, впродовж наступного десятиліття, збільшилося майже до 160 тис. осіб. У 1885 р., за даними перепису, воно нараховувало вже 174 728 осіб[103]. Більшість жителів повіту складали козаки та селяни. Після звільнення селян від кріпацтва та наділення їх землею, на території Золотоніського повіту утворився чисельний прошарок тимчасово зобов'язаних селян, які склали 176 сільських громад. Згодом, після того як вони викупили землю, ці селяни перейшли до розряду селян-власників. На 1 січня 1865 р. у Золотоніському повіті вже було 14 192 особи селян-власників, які змогли викупити у

[102] Козоріз В. Льонообробне виробництво у Драбівській економії Барятинських та роль Анрі Ле Докта. Харків: Мадрид, 2017. 64 с.

[103] Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. T.VI. Золотоношский уезд. Полтава: тип. Полт. Губ. правления, 1887. С. 134–137.

поміщиків 31 112 десятин землі[104]. Такі селяни ставали самостійними господарями і мали право проводити мирські (сільські) сходи для розв'язання місцевих проблем, обирали сільських старостів та збирачів податків, волосних старшин і волосний суд.

За соціальним складом, станом на 1862 р., все населення Золотоніського повіту (без м. Золотоноша) поділялось за кілька груп: 1) козаки і державні селяни – 76 380 осіб; 2) тимчасово-зобов'язані селяни – 52 137 осіб; 3) військові чини і члени солдатських родин – 4 863 особи; 4) міщани і цехові – 995 осіб; 5) православне духовенство – 1087 осіб, монахи – 89 осіб; 6) купці – 113 осіб; 7) спадкові й особисті дворяни – 2387 осіб; 8) іноземні громадяни – 44 особи; 9) особи, які не належали до жодного зі станів – 1 104 осіб. Отже, найбільш чисельними були соціальні групи козаків (46,9 %) та тимчасово-зобов'язаних селян (38,8 %). Втім, соціальний статус тієї чи іншої категорії жителів Золотоніського повіту визначався не тільки належністю її до певного стану, а й розміром майна, насамперед, землі. Так, дворяни і чиновники мали у своїй власності 163 436 десятин землі; селяни-власники і тимчасово-зобов'язані селяни – 45 409 десятин викупленої та надільної землі, козаки – 51 171 десятин, державні селяни – 19 930 десятин і духовенство 2 957 десятин. Представники дворянства, які складали лише 1,8 % жителів повіту, мали у своїх руках близько половини всієї земельної власності[105].

Нерівномірним був розподіл земельної власності і серед дворян. Переважна більшість з них (377 осіб) мала від 10 до 50 десятин землі і 190 дворян мали менше 10 десятин. У той же час 36 представників дворянського стану мали від 500 до 1000 десятин і ще 25 – від 1000 до 5000 десятин. Найбільшими землевласниками на території Золотоніського повіту були: кн. М. Кантакузіна (понад 18 тис. дес.), генерал-майор кн. А. Барятинський (понад 14 тис. дес.), штабс-капітан В. Неплюєв (понад 10 тис. дес.), спадкоємці поміщика І. Лукашевича (понад 6 тис. дес.), кн. В. Кочубей (понад 4 тис. дес.) та інші.

Основним заняттям жителів Золотоніського повіту було землеробство. Після скасування кріпацтва та наділення селян особистою свободою, багато з них почали займатися додатково різноманітними промислами та ремеслами, зокрема, у тих районах, де бракувало родючої землі. Одним із традиційних занять було чумакування, яке набрало широкого розмаху. «У Золотоніському повіті важливу частину економіки складає чумакування. Тисячі чумаків щороку відправляються до Криму, на Дон і в Астрахань за

[104] Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1865.
[105] Там само.

сіллю і рибою для розпродажу в різних місцях. Села Вереміївка, Жовнине, Васютинці, м-ко Гельмязів особливо багаті на цей промисел», – писав М. І. Арандаренко[106]. Так, у 1862 р. із Золотоніського повіту було відправлено 2443 пари волових підвод до Криму та інших місцевостей, що складало майже четверту частину всієї кількості підвод у Полтавській губернії (9475 шт.)[107].

Із загальної кількості орної землі, що займала у повіті 238,5 тис. десятин землі, понад 2/3 знаходились під посівами зернових культур. Більша частина вирощеного зерна йшла на внутрішнє споживання, а надлишки селяни переробляли на борошно та крупи і продавали на місцевих базарах та ярмарках. Значна частина зернових також зберігалась у громадських складах, які називали «хлібозапасними магазинами». Вони були на території кожної волості і забезпечували продовольчу безпеку населення на випадок неврожаїв чи стихійних лих. У великих поміщицьких господарствах надлишки зерна часто переробляли на горілку та спирт. У 1864 р. у Золотоніському повіті діяла 31 винокурня, на яких було виготовлено 294 523 відра горілки та 9 570 відер спирту. Власниками найбільших винокурних заводів були: В. Неплюєв (м-ко Чорнобай), В. Лисенко (с. Жовнин), М. Дараган (м-ко Богодухівка). Як свідчить статистика, у Полтавській губернії Золотоніський повіт посідав перше місце за кількістю викуреної горілки і спирту (майже 10 % від загального обсягу). Після Полтавського повіту він також посідав друге місце за кількістю споживання цих продуктів. Їх продавали і оптом (відрами), і на розлив (чарками). У 1862 р. у Золотоніському повіті діяло 529 питних закладів, переважно шинків, а за три роки їхня кількість зросла майже до 900 одиниць[108].

Обробіток орної землі потребував великої кількості тяглової сили. У 1864 р. жителі повіту утримували 12 303 коней та 58 000 голів великої рогатої худоби, в т.ч. 13 417 пар волів. У середньому на 3-х жителів повіту нараховувалась одна голова худоби. Крім цього, на території повіту діяло 11 кінних заводів, в яких утримували 48 жеребців і 342 матки. Найбільший із них розташовувався в с. Вереміївка і належав надвірному раднику Г. Нечаєву. У ньому було 20 жеребців і 113 маток. Великі заводи також були в економії дворян М. Томари (с. Коврай) і А. Барятинського (с. Драбів), де розводили породистих рисаків.

---

[106] Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году: в 3 ч. Полтава: В тип. Губерн. правления, 1848. С. 321.

[107] Там само.

[108] Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. – Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1865.

Одне із завдань, які були покладені на державні органи влади – стягнення різного роду податків із місцевого населення. Основним видом був грошовий подушний податок, який накладався на усіх осіб чоловічої статі («ревізькі душі») із селян, козаків і купців, окрім дворян, духівництва та осіб, котрі перебували на державній службі. Для тимчасово-зобов'язаних селян і селян-власників він складав від 1 руб. до 1 руб. 29 коп., а для козаків – від 1 руб. 25 коп. до 2 руб. 43,5 коп. За окремою шкалою оподатковувались власники землі та купецьких капіталів. У Золотоніському повіті відповідальним за збір податків було Золотоніське повітове казначейство. Також населення податних станів мало відбувати натуральні повинності, як загальнодержавні, приміром, рекрутську повинність, так і губернські та повітові: дорожню, підводну, квартирну тощо. Рекрутська повинність, як система комплектування регулярного війська Російській імперії, була запроваджена в Україні ще у 1780-х рр. і складала спочатку 25, а потім 20 років служби у регулярній армії. З 1855 р. цей термін було скорочено спочатку до 12, потім до 10, а згодом і до 7 років. Кандидатури рекрутів визначала міська або селянська громада у відповідності 1 рекрут від 20 домогосподарств. За виконанням рекрутської повинності на території повіту відповідало повітове рекрутське присутствіє.

Дорожня повинність полягала у тому, що місцеве населення мало відпрацювати певну кількість днів на роботах з ремонту доріг, мостів і гребель, при цьому воно надавало свої кінні чи волові підводи з погоничами. Варто зазначити, що через Золотоніський повіт проходила важлива поштова дорога, що зв'язувала міста Переяслав із Кременчуком, а також 6 транспортних доріг, на яких було понад 40 мостів та 34 греблі. Відтак, вони відігравали важливу роль у транспортному сполученні й потребували постійного догляду та ремонту. Щороку, для відбування дорожньої повинності, жителі Золотоніського повіту мали поставляти по 30 підвод від 100 дворів. Загалом, лише у 1860–1863 рр., на виконання дорожньої повинності жителі Золотоніського повіту мали поставити 3125 підвод[109]. За виконання дорожньої повинності відповідала Дорожня комісія, яку очолював повітовий справник.

Окрім цього, селяни відбували підводну повинність, надаючи свої кінні підводи для роз'їздів чиновників Золотоніської повітової поліції, судових слідчих та інших посадових осіб, а також для перевезення військових, рекрутів, арештантів тощо. Лише для військових і ремонтерів (офіцери, які закуповували коней) Золотоніський повіт мав щороку поставляти

[109] Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. – Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1865.

63 підводи від 100 дворів і це був найвищий показник по Полтавській губернії.

Обтяжливою була і військово-квартирна повинність, за якою місцеві жителі надавали свої житла («квартири»), харчі та фураж для проживання як окремих військових, так і військових команд. Відомо, що з 1865 р. до середини 1870-х рр. на території Золотоніського повіту були розквартировані два полки державних регулярних військ: у м. Золотоноша 3 Єлисаветградський гусарський полк і на території повіту Селенгінський піхотний полк. У кожному полку нараховувалося 537 штатних одиниць. За виконання військово-квартирної повинності відповідала повітова Квартирна комісія, яку також очолював повітовий справник.

Таким чином, напередодні запровадження земської реформи 1864 р. більшість жителів Золотоніського повіту несли на собі значний тягар податкових платежів та натуральних повинностей. Виснажлива праця, відсутність належних санітарно-побутових умов і медичного обслуговування, скорочували тривалість життя, яка, враховуючи високу дитячу смертність, у середньому становила 36 років для чоловіків і 37 років для жінок. Але нові економічні та соціальні умови, які з'явились у другій половині XIX ст., сприяли поступовому розвитку повіту і його продуктивних сил, а відтак і покращенню добробуту місцевого населення.

Повітовий центр – м. Золотоноша, за кількістю населення було 11 містом Полтавської губернії. У 1863 р. тут нараховували 838 дворів і 6902 осіб. Соціальний склад населення м. Золотоноша (станом на 1862 р.) був таким: 1) міщани і цехові – 3 239 осіб; 2) козаки і державні селяни – 1 923 осіб; 3) купці – 503 осіб; 4) військові чини, члени солдатських родин – 421 осіб; 5) тимчасово-зобов'язані селяни – 339 осіб; 6) спадкові і особисті дворяни – 277; 7) іноземні громадяни – 149; 8) православне духовенство – 27 осіб та єврейське духовенство – 24 особи. За національним складом більшість жителів міста були українцями, у той же час, близько третини населення (27 %) складали євреї, які представляли окрему національно-культурну спільноту. У місті вони мали власну синагогу і дві молитовні школи, дотримувались своїх традицій. І до земської реформи, і після неї, євреї відігравали значну роль у соціально-економічному житті міста та Золотоніського повіту, оскільки переважно займалися торгівлею та дрібними ремеслами, тримали шинки і склади, працювали у сфері надання послуг.

У 1864 р. у місті працювало 93 ремісники, серед яких переважали пекарі, м'ясники, кравці та шевці. Зафіксовано також 6 ковалів, 2 годинникарі, 2 золотарі тощо. Про ділову активність жителів може свідчити і кількість отриманих торговельних свідоцтв. Наприклад, у 1865 р. було

видано 62 таких свідоцтва, в т.ч.: 2 – купцям 2-ї гільдії, 56 – купцям 3-ї гільдії і 2 селянам-торговцям 4-го розряду. Щороку в місті проходило 4 ярмарки, на які приїздили із навколишніх сіл та містечок. Ярмаркова (Старобазарна) площа знаходилась у центральній частині міста. Тут же розташовувалися адміністративні установи: міська дума, повітове училище (початкова школа), лікарня, поліцейська управа, державна поштова станція тощо.

Також напередодні земської реформи м. Золотоноша розвивалось не тільки як адміністративний та торговельний, а й як духовний православний центр. Тут було 5 церков, неподалік від міста розташовувався Красногірський жіночий монастир. Головною спорудою міста була Успенська соборна церква, заснована у другій половині XVI ст. Проте, в 1845 р. цей храм згорів і на його місці звели нову дерев'яну церкву. Згодом і вона згоріла, а кам'яна будівля цієї церкви була зведена лише у 1910 р. Функціонувала Свято-Миколаївська церква, відома ще з кінця XVII ст. Крім того, у 1864 р. купець першої гільдії Г. Юнаков (Золотоніський міський голова в 1864–1865 рр.) надав фінансову допомогу в будівництві кам'яної церкви на території Благовіщенського монастиря, а в 1866 р. на його кошти була збудована цвинтарна Церква святих жінок-мироносиць.

Напередодні запровадження земської реформи в м. Золотоноша діяло повітове училище (початкова школа), в якому навчалися, переважно, діти дворян, купців та чиновників, 38 церковнопарафіяльних шкіл і 6 державних початкових шкіл. Один із дописувачів «Полтавских епархиальных ведомостей», який у 1864 р. побував у Золотоніському повіті, відзначав, що в поселеннях Золотоніського повіту, в яких він встиг зібрати деякі відомості, майже відсутнє прагнення до освіти. «Дуже багато найбагатших сіл, наприклад Митьки, Пищики, Мельники, Скородисток, за кількістю грамотних, якщо не помиляюся, ледь можуть зрівнятися з такими небагатими селами як, приміром, Сомовиця, Панське тощо. Чим би не викликане було це явище, але в будь-якому разі це не дуже приємний факт»[110]. На 1 січня 1865 р. у всіх типах навчальних закладів Золотоніського повіту навчалося близько 1200 дітей, переважно хлопчиків. Відповідно загальний рівень освіти місцевого населення був вкрай низьким. Так, із 280 молодих хлопців, які були внесені до рекрутських списків 1867 р., грамотними та такими, які знали певне ремесло, зафіксовано лише дві особи. Решта не вміли ні читати, ні писати[111].

На весь Золотоніський повіт у середині 1860-х рр. була лише одна лікарня (в м. Золотоноша), якою завідував надвірний радник Д. Науменко.

[110] Полтавские епархиальные ведомости. 1864. 1 сентября (№ 17). С. 207.
[111] ДАЧО. Ф. 487. Оп. 1. Спр. 39–46.

Обов'язки окружного лікаря (Переяславський і Золотоніський повіт) виконував К. Данчич, а міського – В. Гутковський. Також, на території повіту, кілька лікарів займалися приватною практикою: Й. Занітовський у м. Золотоноша, П. С. Виноградов у с. Домантове і С. Волинський у с. Богушкова Слобідка. Крім того, в м. Золотоноша функціонувала приватна аптека провізора М. Д. Фромета, яку орендував провізор [?] Видавський, а породіллям свої послуги надавала приватна акушерка О. Коломойцева.

Отже, рівень соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку Золотоніського повіту напередодні введення земської реформи засвідчував необхідність запровадження нових, а у окремих випадках – кардинальних змін. Новостворене Золотоніське повітове земство мало широке поле для діяльності, яка була спрямована на організацію системи народної освіти, системи охорони здоров'я, забезпечення продовольчої безпеки, розвиток економіки краю, утримання шляхів сполучення, земської пошти тощо.

Отже, переходячи безпосередньо до теми запровадження земських установ. У 1859 р. при Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії було створено спеціальну комісію, яка почала розробляти проєкт земської реформи. Він передбачав запровадження на території 18 губерній, у т.ч. 6 українських, системи регіонального управління, яка б відповідала і сприяла економічному зростанню країни. Результатом цієї роботи стало затвердження 1 січня 1864 р. імператором Олександром ІІ «Положення про губернські та повітові земські установи» (далі – «Положення»), згідно з яким мали бути створені виборні земські установи – губернські й повітові земські збори (розпорядчі органи) та губернські й повітові земські управи (виконавчі органи).

Для введення в дію цього «Положення» були створені тимчасові губернські комітети і спеціальні повітові комісії, які мали організувати і провести перші земські вибори на тих умовах, що були прописані в документі. Для цього повітові земські комісії (їх очолювали повітові предводителі дворянства) складали списки землевласників, які на території повіту мали необхідну кількість землі чи іншого майна і на основі майнового цензу могли брати участь у виборах. Такі ж списки були складені для сільських і міських громад.

Як відомо, в кожному повіті вибори мали відбутися на чотирьох видах з'їздів і по трьох куріях. До першої курії відносились великі поміщики, які мали понад 200 дес. землі і дрібні землевласники, що мали від 10 до 200 десятин. Перші мали право безпосередньо брати участь у виборчих з'їздах, а інші посилали на з'їзди своїх представників (уповноважених). Потім на спільному з'їзді великі і дрібні землевласники вибирали спільних

гласних від однієї курії. У другій (міській) курії, виборче право отримували городяни, які мали купецькі свідоцтва, власники торговельно-промислових підприємств у межах міста з обігом не менш як 6 тис. руб., а також власники нерухомого майна, вартістю понад 500 руб. І у третій (селянській) курії, виборче право отримували всі селяни-домовласники, які на сільських сходах обирали своїх представників (уповноважених) на волосний чи окружний сход і вже там обирали гласних до повітових земських зборів.

У той же час відповідно до ст. 17 «Положення» не мали права брати участь у виборах особи, яким на час виборів не виповнилося 25 років, чиновники губернського та повітового правління; службовці поліції; прокурори та судді; особи, які перебували під слідством та засуджені; а також іноземці, котрі не мали громадянства держави. Не мали виборчого права і жінки, навіть якщо їхнє майно відповідало вимогам цензу. Але в такому разі вони могли делегувати свій голос довіреним особам. Наприклад, кн. Марія Кантакузіна (народжена Фролова-Багрєєва) була найбільшою поміщицею Золотоніського повіту, мала великий маєток у с. Велика Бурімка. Але чи цікавилась вона земськими виборами – достеменно не відомо.

Враховуючи всі ці особливості, в Золотоніському повіті до перших земських виборів було допущено 630 осіб, у т.ч. 62 особи від великих землевласників, 562 виборці від сільських громад, а також 10 виборців від м. Золотоноша. Причому, для зручності проведення виборів серед представників селянської курії, повіт був розділений на 4 виборчі дільниці (пункти) приблизно з однаковою кількістю виборців. Центри таких пунктів знаходились у сс. Піщана, Великий Хутір, Ірклiїв та Вереміївка.

Як свідчать історичні матеріали, перші земські вибори в Полтавській губернії, й, зокрема, у Золотоніському повіті, проходили у квітні-травні 1865 р. й обійшлися без суттєвих порушень та ускладнень. Найактивнішу участь у них взяли представники сільських громад – козаки та селяни-власники, а також дрібні землевласники, здебільшого, козаки. Потім ішли дворяни і представники інших соціальних станів. У результаті в Полтавській губернії було обрано 618 гласних, в тому числі 54-х гласних і 11 запасних кандидатів у гласні в Золотоніському повіті. З них 27 осіб, переважно дворяни і чиновники, були обрані від великих і дрібних землевласників, 22 – від сільських громад (козаки, селяни-власники і казенні селяни) і 5 – від міста Золотоноша (міщани і купці).

Повноваження і статус гласних визначалися «Положенням про губернські та повітові земські установи». Гласних обирали терміном на три роки і вони працювали на безоплатній основі. Вибрані особи мали право входити до різних робочих органів земства – комісій, комітетів, рад та

вільно висловлювати свою думку під час виступів. Один гласний мав один голос і не міг передавати його іншим особам.

Які повноваження мали земські установи, зокрема, на повітовому рівні? Відповідно до «Положення», до відання земських установ були віднесені такі справи: завідування майном, основними фондами та грошовими коштами земства; будівництво й утримання будівель і шляхів сполучення, які фінансувались за рахунок земства; заходи щодо забезпечення народної продовольчої безпеки; завідування земськими благодійними та іншими піклувальними установами; вжиття заходів для припинення жебрацтва; піклування про будівництво церков; управління справами взаємного земського страхування майна; піклування про розвиток місцевої торгівлі та промисловості; піклування про народну освіту, охорону здоров'я та про утримання місць попереднього ув'язнення; сприяння заходам із попередження загибелі худоби, а також із охорони злакових посівів та інших рослин від винищення сараною, ховрахами та іншими шкідливими комахами і тваринами; виконання покладених на земство потреб військового і цивільного управлінь та участь у справах про поштову повинність; розверстка державних фінансових зборів, що закріплені за земськими установами за дорученням вищих органів влади; призначення, розверстка, стягнення та витрачання на підставі «Статуту про земські повинності», місцевих зборів для задоволення земських губернських або повітових потреб; подання через губернське керівництво державному уряду відомостей і висновків з предметів, що стосуються місцевих господарських переваг і потреб, а також клопотання з цих предметів.; надання за вимогами вищих урядових установ та начальників губерній відомостей, що належать до земського господарства; проведення виборів у члени та на інші посади в земські установи та призначення витрат на утримання цих установ; справи, які довіряли земським установам, виходячи з особливих статутів, положень чи постанов.

Крім того, відповідно до «Положення», земські установи отримали право від імені земства купувати й відчужувати нерухоме та рухоме майно, укладати договори, приймати зобов'язання, вчиняти цивільні позови і відповідати у цивільних судах з майнових справ земства. Цікаво, що на початку своєї діяльності земські органи не мали своїх печаток. Тому всі важливі документи готували на гербовому папері й посвідчували підписами посадових осіб. Все діловодство велося російською мовою і такою ж мовою друкували журнали та звіти земських органів.

Золотоніське повітове земство розпочало свою діяльність 17 серпня 1865 р. у складі 54-х гласних, обраних від дворян, від міщан та від козацьких і селянських громад. Першість у земській активності мали дворяни,

оскільки вони були найбільш підготовленими до такої діяльності. Серед них було багато прогресивних та енергійних осіб, які мали ґрунтовну освіту і досвід державної чи військової служби, добре знали свій край і щиро прагнули змінити соціально-економічний та культурний розвиток регіону. Крім того, дворяни мали певний досвід станового самоврядування, на принципах якого обирали повітових предводителів. Винагороди за свою службу останні не отримували, але обрання на таку посаду, вважали за честь. Розпорядчим органом новоствореного Золотоніського повітового земства були Золотоніські повітові земські збори. Збори обирали склад та контролювали роботу Золотоніської повітової земської управи, приймали бюджет Золотоніського повітового земства, займалися розподіленням земських податків. Головою земських зборів був предводитель дворянства Золотоніського повіту. Депутати (гласні) Золотоніських повітових земських зборів обиралися на основі майнового цензу та куріальної системи. Установчі збори були проведені 16–19 серпня 1865 р. Перше засідання відбулося 12 січня 1866 р., останнє – 19 травня 1917 р.

У першій половині 1917 р. у м. Золотоноша та повіті функціонувало фактичне тривладдя – представниками Тимчасового уряду Росії були створені у березні 1917 р. Золотоніський міський громадський комітет та Золотоніський повітовий комітет; представником Петроградської ради робітних і селянських депутатів – Золотоніська рада робітних і селянських депутатів; і представником Української Центральної ради – Золотоніська повітова рада та Всеукраїнська рада селянських депутатів.

21 травня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив «Тимчасові правила про вибори губернських і повітових земських гласних», які передбачали впровадження демократичної системи земських виборів та «Тимчасове положення про волосне земське управління», котре передбачало запровадження третьої ланки земського самоврядування. Реформування земського самоуправління вимагали і громадські об’єднання та політичні партії. На початку липня 1917 р. уже Всеукраїнська рада селянських депутатів закликала до перевиборів земських органів. «Старе панське земство не задовольняло потреб трудового народу і часто кривдило його інтереси, через що і сама – назва земства стала ненависною. Після виборів до нового земства, які мають бути зроблені на підставі всенародного, рівного, прямого і таємного голосування, воно стане народним і зможе задовольнити потреби трудового народу на Україні», – писала газета «Вільне слово» [112]. Всеукраїнська рада селянських депутатів також закликала скасувати слово «земство» та замінити його іншою назвою.

[112] Постанови Ради селянських депутатів у Києві. *Вільне слово*. Золотоноша, 1917. 10 липня. С. 2.

У серпні 1917 р. в Золотоніському повіті відбулися вибори волосних земств, а на початку жовтня пройшли перші демократичні вибори повітового земства. Вони відбувалися за мажоритарною системою й за відкритими виборчими списками, які формували політичні партії. В результаті до повітових земських зборів було обрано 57 гласних і 71 запасного гласного. Здебільшого це були люди, які не мали досвіду земської діяльності, але представляли певні політичні партії чи громадсько-політичні об'єднання. Чи не єдиним гласним, що мав досвід роботи у «старому» земстві, став голова золотоніської «Просвіти» М. Злобинців (Злобинець), який на той час був повітовим комісаром освіти Української Центральної Ради.

Під час виборів Золотоніського повітового земства проукраїнські демократичні сили отримали значну кількість голосів, але не зуміли сформувати більшість. За пропозицією А. Лівицького, який на той час був Полтавським губернським комісаром, головою Золотоніської земської управи було вибрано есера С. Каздобіна, який представляв Раду селянських депутатів. Його кандидатуру підтримали гласні від Російської соціал-демократичної партії. Така позиція губернського комісара викликала гостру критику з боку представників демократичних сил, які хотіли бачити на цій посаді щирого патріота К. Федоровського[113].

Варто зазначити, що Золотоніське повітове земство одним з перших на Полтавщині підтримало Українську Центральну Раду, визнавши її легітимність. 29 жовтня 1917 р. на черговому засіданні земських зборів, які проходили під головуванням А. Лівицького, земство звернулося до Ради з проханням «взяти на Україні владу у свої руки, доки в Росії панує безлад і Уряд ще не встиг подавити повстання, щоб оборонити рідну Україну од страшної анархії»[114].

На жаль, діяльність демократичного складу Золотоніських повітових земських зборів тривала недовго. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського функціонування виборних земських органів було припинене, а вся повнота влади передана земським управам, які були перейменовані на «народні управи». Деякий час членом Золотоніської народної управи був відомий борець Іван Максимович Піддубний, який мешкав у с. Богодухівка. Ось що про це писав один із дописувачів газети «Нова Рада»: «Полтавщини не минула хвиля самочинного скасування місцевих самоврядувань адміністративною владою. 14 травня було

[113] Провізоричне намічення голови повітового земства в Золотоноші. *Вільне слово*. Золотоноша, 1917. 25 жовтня. С. 3.
[114] Протокол земського чергового зібрання. *Вільне слово*. Золотоноша, 1917. 8 листопада. С. 2.

призначено Золотоношське повітове земське зібрання для обговорення докладів управи ділового змісту.

12 травня призначений гетьманським урядом повітовий староста В. Клименко телефонограмою по повіту заборонив земське зібрання і в той самий день наказав демократичній управі здати свої обов'язки особам по його власному вибору. Народні виборні не противились наказу і вся відповідальна земська робота перейшла до рук нової управи, на чолі якої староста поставив місцевого землевласника Ф. Трояна, що під час революції називав себе навіть «народним соціялістом», членом управи призначений відомий борець І. Поддубний і бувший земський начальник Ф. Василенко.

Важко зрозуміти, кому потрібно було розбити і знищити всю ту велику земську роботу, яка провадилась в Золотоношському повіті з початку революції. Невже нова адміністрація не може простить золотоношцям того, що золотоношське земство перше одгукнулось на заклик Центральної Ради й асигнувало земські кошти на велике діло визволення України з віковічного рабства? Чи може золотоношське земство согрішило перед ідеєю української державности тим, що з гарячим вітало перший універсал Центральної Ради і негайно перейшло до українізації всеї земської роботи в повіті – в той час, як інші земства тільки прислухались до визвольного національного руху?

Золотоношське громадянство ще не втратило надії на перемогу права і законности. Земські діячі звернулись до гетьманського уряду і певні в тому, що уряд самостійної України не попустить панування темних сил над українською демократією, установить занедбане право і дасть спроможність золотоношському земству провадити його творчу роботу»[115].

Відновити «право і законність» на території Золотоніського повіту не вдалося. У серпні 1919 р. у ході наступу на Україну Золотоніщину захопили денікінці, які розігнали стару управу. Новим керівником цієї установи призначили дворянина О. Велецького, який раніше був гласним повітових зборів і членом повітової земської управи. Членами управи стали дворянин І. Бржозовський (поляк із с. Крупське) та селянин із с. Головатівка Я. Квітка. Крім того, 3 вересня 1919 р. наказом Полтавського губернатора був призначений тимчасовий виконувач обов'язків начальника Золотоніського повіту, яким став полковник В. Локощенко[116]. У цей час повітова управа намагалася зберегти свій вплив на місцеве життя, але безуспішно.

16 жовтня 1919 р. відбулося останнє засідання Золотоніської повітової земської управи. На ньому розглядали питання про розверстку земських

[115] Дописи. *Нова Рада*. 1918. 5 жовтня. С. 3, 4.
[116] *Полтавские губернские ведомости*. 1919. 7 сентября. С. 1.

зборів на поточний і майбутній 1920 р. Відзначили великий недобір по губернському земському збору, який склав 232 285 руб. 35 коп. У листопаді 1919 р. влада в м. Золотоноша, й відповідно у в Золотоніському повіті перейшла до більшовиків, які взагалі скасували земські установи, замінивши їх революційними комітетами.

Отже, повертаючись до 1866 р., Золотоніські повітові земські збори збиралися 2–3 рази на рік у черговому або в позачерговому порядку. Чергові засідання тривали 2–3 дні (з перервами), а позачергові, на яких розглядали невідкладні питання, один день. Повітові земські збори проводились з письмового дозволу губернатора Полтавської губернії і проводились під головуванням повітового предводителя дворянства, який фактично був головною посадовою особою на території повіту. Кожне засідання розпочиналося з молебня і перевірки прав гласних, після чого відбувалися вибори секретаря засідання та робочих органів. Якщо засідання земських зборів відбувалося після чергових виборів, то відразу після перевірки прав гласних, вони складали присягу на вірність очільнику держави – імператору та завіряли її своїми підписами. Таку ж процедуру проходили і ті гласні, котрих призначали з числа кандидатів замість вибулих гласних.

На першому засіданні Золотоніських повітових земських зборів було вибрано і 9 гласних Полтавських губернських земських зборів, які впродовж трьох років представляли інтереси Золотоніського повіту у Полтавському губернському земстві. Це – колезький секретар І. В. Велецький, ротмістр В. І. Гінц, священник З. Г. Дорошенко, капітан П. М. Ільяшенко-Кирилович, козак О. Д. Копил, капітан О. М. Маркевич, штабс-капітан В. І. Неплюєв, колезький реєстратор С. М. Романовський та губернський секретар Н. П. Самойлов. Згодом, окремі з них були удруге обрані на ці посади, а В. І. Гінц, у жовтні 1868 р., був обраний головою Полтавської губернської земської управи і виконував ці обов'язки до 10 жовтня 1870 р. Після нього цю посаду обіймав ще один представник Золотоніського повітового земства – гвардії підпоручик Л. П. Томара, який згодом служив Харківським віце-губернато-ром (1879–1880 рр.), Смоленським (1880–1881 рр.), Волинським (1881–1885 рр.) і Київським (1885–1898 рр.) губернатором. Крім того, членами Полтавської губернської земської управи обиралися П. М. Ільяшенко-Кирилович, Н. П. Самойлов та інші золотоніські земські діячі. Значний авторитет мали й інші гласні-дворяни, які, ще до створення земських установ, займали у Золотоніському повіті чи за його межами, посади мирових посередників, повітових справників, суддів тощо, а пізніше стали активними земцями. Серед таких осіб можна назвати дійсного статського радника М. А. Білуху-Кохановського, колезького секретаря І. В. Велецького, генерал-майора

М. М. Дарагана, священника З. Г. Дорошенка, дійсного статського радника В. А. Іванова, дійсного статського радника В. В. Косюру, колезького секретаря М. А. Савича, гвардії капітана І. В. Товбича та інших. Окремо варто виділити статського радника М. О. Максимовича, який був першим ректором Університету Святого Володимира, а після завершення наукової кар'єри поселився на хуторі Михайлова гора Прохорівської волості Золотоніського повіту, де розташовувався його родовий маєток. Михайло Олександрович був гласним перших двох скликань Золотоніських повітових земських зборів і входив до складу комісій із улаштування у Золотоніському повіті мережі земських шкіл, системи медичного обслуговування, складання топографічного опису повіту тощо.

Кожні три роки склад земських зборів та земської управи оновлювався через вибори, що дозволяло залучати до цих органів свіжі сили, які генерували нові ідеї та проєкти і сміливо втілювали їх у життя.

У 1870-х рр. земськими справами активно опікувались статський радник М. Є. Гайворонський, священник М. К. Галабутський, підполковник П. Л. Деркач, козак І. П. Жиденко, державний селянин І. Г. Келеберда, губернський секретар М. В. Косюра, селянин-власник Л. П. Куниця, інженер-капітан О. П. Маркевич, губернський секретар Н. П. Самойлов, купець другої гільдії П. С. Сахновський, штабс-ротмістр М. П. Томара, колезький реєстратор Я. Ф. Ус. Більшість із них належала до дворянського стану і мала козацько-старшинське походження, що також накладало відбиток на їхню діяльність. Багатьом земським діячам була близька і зрозуміла ідея служіння своєму краю, і вони сповна віддавались цій ідеї тепер уже в громадському служінні. Повний список гласних Золотоніського повітового земства представлено у Додатку № 3.

Золотоніська повітова земська управа була виконавчим органом Золотоніських повітових земських зборів, яку було створено у вересні–жовтні 1865 р. на підставі вже неодноразово згаданого «Положення про земські, губернські і повітові установи» від 1 січня 1864 р. Управа обиралася Золотоніськими повітовими земськими зборами строком на 3 роки у складі голови та членів (до 6 осіб), які затверджувалися Полтавським губернатором. До складу Золотоніської повітової земської управи обирали найавторитетніших і найдосвідченіших гласних. Узагальнений список голів та членів Золотоніської земської повітової управи представлено у Додатку № 2.

Згідно з розподілом обов'язків між членами управи, її голова здійснював загальне керівництво управою, видавав окремі доручення своїм підлеглим, підписував листи та фінансові документи. Крім того, голова управи відповідав за діяльність торговельних земських складів:

землеробських знарядь, книжкового і аптекарського. Золотоніські повітові земські голови показали себе досвідченими управлінцями і господарниками, які добре розумілися на місцевих проблемах та знаходили шляхи їх вирішення. До обов'язків управи входили господарські та культурно-освітні питання Золотоніського повітового земства. На 1917 р. Золотоніська управа складалася із наступних відділів: відділ народної освіти, медичний, агрономічний, технічний, ощадно-страхувальний. При управі функціонувала також Лікарсько-санітарна рада (голова та члени управи, повітовий лікар, усі земські лікарі повіту, три земські гласні).

Про характер діяльності Золотоніської повітової земської управи та її голови можна дізнатися зі щорічних звітів цього органу, які воно подавало на затвердження повітовим земським зборам. Зазвичай щомісяця відбувалося не менше шести колегіальних засідань управи, на яких розглядали робочі питання. Наприклад, у 1900 р. відбулося 60 засідань, де було розглянуто 1280 різних питань. Крім того, впродовж року управа отримала 11443 вхідних документи, які були розглянуті в робочому порядку. У журналі вихідної документації було зареєстровано 8845 документів, у т.ч. 1248 асигнувань[117] на отримання коштів із казначейства та 4452 так званих окладних листів, що стосувались оподаткування рухомого і нерухомого майна. У 1902 р. відбулося 90 засідань управи, на яких її члени розглянули 1329 питань. Впродовж цього року управою також було отримано 10608 вхідних документів, а відправлено в різні інстанції 8453, у т.ч. 94 циркуляри, 760 асигнувань і 4173 окладних листи. З кожним роком управа розширювала сферу своєї діяльності, у зв'язку з чим зростав і її штат. У 1906 р. він нараховував 19 службовців, враховуючи працівників канцелярії та поштового відділення. Річна оплата праці члена управи складала 575 руб. і 600 руб. кожному з них виділяли на роз'їзди. На утримання голови управи земство щорічно виділяло 2700 руб., з яких 1500 руб. складала оплата його праці, 1000 руб. – роз'їздні і 200 руб. інші (непередбачені) витрати. Крім того, голові управи безкоштовно виділили для проживання земський будинок, а після збудування нового земського будинку в 1910 р., відвели у ньому окрему квартиру. Загалом, утримання земської управи коштувало 22 598 руб. 99 коп., що складало приблизно 7,5% від видаткової частини бюджету земства.

Основним завданням управи було виконання постанов Золотоніських повітових земських зборів та розпоряджень Полтавських губернських і

[117] Асигнування – певні суми коштів, виділені з різних джерел для покриття видатків на певні цілі.

Будинок Золотоніського повітового з'їзду мирових суддів (кінець XIX – початок XX ст.)

урядових органів. Особливу увагу члени управи приділяли покращенню якості народної освіти та розвитку мережі навчальних закладів, покращенню якості медичного і санітарного обслуговування населення, забезпеченню продовольчої безпеки, утриманню в належному стані поштових і транспортних доріг, створенню умов для економічного розвитку краю тощо. Утім, реалізація цих напрямів діяльності відбувалася в умовах постійного дефіциту фінансових ресурсів, оскільки земський бюджет формувався переважно за рахунок оподаткування місцевого населення, платоспроможність якого залишалася невисокою, а також через залежність від губернської та урядової адміністрацій, які нерідко обмежували самостійність земських ініціатив бюрократичними погодженнями й контролем. Крім того, управі доводилося долати брак кваліфікованих кадрів – учителів, лікарів, агрономів, які були б готові працювати в провінційних умовах повіту, що суттєво уповільнювало темпи розбудови освітньої, медичної та економічної інфраструктури краю.

2.3. *Провідні діячі земського руху: гласні Михайло Максимович, Степан Лукашевич, Михайло Злобинець, Василь Косюра*

Максимович
Михайло Олександрович

Земське самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. стало важливим елементом модернізаційних процесів у суспільному житті українських земель. Діяльність земських установ охоплювала широкий спектр питань – від розвитку освіти й медицини до господарських та культурних ініціатив. Вирішальну роль у функціонуванні цих органів відігравали земські гласні – виборні представники місцевого населення, які формували політику на рівні повітів і губерній. Особливий інтерес становлять постаті М. Максимовича, Д. Демченка, С. Лукашевича, М. Злобинця, В. Савича та інших, чия громадська та професійна діяльність була тісно пов’язана із золотоніським повітовим земським рухом. Вивчення їхнього внеску дає змогу глибше зрозуміти специфіку функціонування земського самоврядування та його вплив на розвиток регіону.

Михайло Олександрович Максимович (1804–1873 рр.) добре відомий широкому загалові як вчений-енциклопедист, природознавець, історик, філолог, фольклорист, перший ректор Університету Святого Володимира. Його називають «людиною універсальних інтересів», якій судилося стати одним із світочів української науки та здобути всеєвропейське визнання.

Проте, незважаючи на значну кількість публікацій у всеукраїнському масштабі, життєвий і творчий шлях Михайла Максимовича ще потребує наукового аналізу та досліджень. Насамперед це стосується останніх десятиліть життя М. Максимовича, коли він, майже безвиїзно, мешкав у своєму родинному маєтку на хуторі Михайлова Гора, що поблизу с. Прохорівка Золотоніського повіту, і, зокрема, його діяльності як гласного Золотоніських повітових земських зборів. Висвітлюючи цю сторінку біографії вченого, сучасні дослідники обмежуються загальними формулюваннями на кшталт: «З початком земської реформи М. Максимовича обрали гласним Золотоніського повітового земства»[118]. Лише в черкаської дослідниці Н. І. Бойко є дещо ширша інформація: «Із земських документів Золотоніського повіту довідуємося, що в цей час Михайло Максимович був активним земцем – членом повітових земських зборів і членом особливої комісії з улаштування земських шкіл у повіті. Зокрема, 1866 р. повітові земські збори «призначили збір за повітовим кошторисом по ½ коп. з карбованця нормального доходу та для обговорення заходів для зручнішого облаштування земських шкіл у Золотоніському повіті на асигновані кошти створили особливу комісію із шести повітових гласних з усіма членами повітової управи»[119]. До складу вказаної комісії входив і М. Максимович. Він також був членом Комітету для складання топографічного опису польових і транспортних доріг та гребель. Як свідчать джерела, Михайло Олександрович брав участь у написанні доповіді Золотоніським повітовим земським зборам з цього питання.

Це був далеко не кращий період у його житті. М. Максимович поховав свого батька та рідну сестру, пережив смерть коханої жінки та кількох близьких друзів – М. Гоголя, Т. Шевченка, Є. Гребінки. І навіть одруження із М. Товбич і народження двох дітей не принесло М. Максимовичу душевного спокою та розради. Він усе ще не полишав надії повернутися до великої науки, продовжував співпрацювати з кількома періодичними виданнями, вів широке листування. Але в його листах усе частіше звучали незадоволення своїм становищем, ностальгія за Києвом, з яким були пов’язані найкращі роки його наукової та літературної діяльності. Окрім

[118] Короткий В. Науковий подвиг дослідника української культури: (до 200-річчя від дня народження Михайла Максимовича). *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 1–2. С. 3–17.
[119] Бойко Н. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм. Черкаси: Брама, 2004. 247 с.

того, вченого гнітили побутові проблеми, постійне безгрошів'я та поганий стан здоров'я.

27 травня 1865 р. М. Максимовича обрали гласним Золотоніського повітового земства[120], установчі збори якого були проведені 17–19 серпня того ж року. Це був цікавий і динамічний час, що вносив зміни практично у всі сфери суспільного життя українців. У Полтавській губернії право обирати до земств своїх представників отримали землевласники, які мали в повіті не менше 200 десятин землі або нерухоме майно вартістю не нижче за 15 000 руб., а також міщани та представники сільських громад. Статський радник М. О. Максимович належав до першого стану, хоча й мав у власності майже 40 десятин землі. Він був обраний гласним Золотоніського повітового земства за особливою процедурою, яка передбачала, що кілька землевласників мали право обирати з-поміж себе уповноважених, навіть якщо ті не мали встановленого майнового цензу, але володіли майном, що становило не менше 20-ї частки від встановленого майнового цензу.

Діяльність Михайла Олександровича на посаді гласного Золотоніського повітового земства трохи урізноманітнила його «сумну прозу життя»[121] на хуторі Михайлова Гора, наповнивши цю «прозу» новим змістом і новими знайомствами, адже до першого складу Золотоніського повітового земства входило 54 гласних, серед яких були прогресивно налаштовані діячі, такі як: священник с. Бойківська Слобідка П. Леонтович, генерал-майор М. Дараган, дійсний статський радник М. Білуха-Кохановський, штабс-капітан В. Неплюєв, губернський секретар М. Косюра, титулярний радник Я. Деркач та інші. М. О. Максимович з ентузіазмом узявся за нову для себе справу. Він вірив, що земство стане «стоокою громадою» в ім'я «чесності і правдивості», вірив у можливість поліпшення життя й у те, що «батьки будуть бачити своїх дітей розумними і щасливими»[122].

Одним із перших про зміни в житті 61-річного М. Максимовича дізнався редактор журналу «Киевские епархиальные ведомости» П. Лебединцев, із яким вчений вів активне листування. «Після Золотоніських виборів, про які я повідомляв вам, я залишився серед 27-ми гласних від стану землевласників, серед яких знайшлося 2 священники і 2 козака; а на 12 червня ми знову покликані на вибори дворянські. Не можу відмовитися

[120] Переписка М. А. Максимовича с П. Г. Лебединцевым (1864–1873). *Киевская старина*. 1904. № 9. С. 382.
[121] Там само.
[122] Короткий В. Науковий подвиг дослідника української культури: (до 200-річчя від дня народження Михайла Максимовича). *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 1–2. С. 3–17.

від поїздки і на ці вибори»[123], – писав він йому 9 червня 1865 р. із х. Михайлова Гора. Згодом П. Лебединцев уже вітав свого колегу з новим громадським статусом. «Вітаю Вас зі званням гласного; дай Боже, щоби Ваш голос не став голосом у пустелі», – писав він до М. Максимовича[124]. Також П. Лебединцев висловлював сподівання, що Золотоніський округ «виграє» від участі М. Максимовича «у цій новій у нас справі».

Із подальшого листування дізнаємося, що М. Максимович планував брати активну участь у діяльності Золотоніського повітового земства, хоча й відмовився обійняти запропоновані йому посади гласного Полтавських губернських зборів і члена Золотоніської повітової земської управи. Так, 26 червня 1865 р. він повідомляв П. Лебединцеву, що «з 15 серпня у нас, у Золотоноші, вже розпочнуться земські збори, в яких активну діяльність вважатиму своїм обов'язком, хоча від поїздок у Полтаву, так само і від виборів у члени управи, рішуче відмовляюся…»[125]. 19 серпня того ж року він ще раз підтвердив незмінність своєї позиції: «Кланяюсь вам із Золотоноші, де я вже третій день беру участь у земських зборах в якості гласного, ухилившись втім від виборних посад по земству; а на нинішній день я призначений для балотування у члени управи, яким вчора затверджено жалування 750 руб. на рік, теж саме і голові; на канцелярію 2 000 руб.», – писав він П. Лебединцеву[126].

Посада гласного Золотоніського повітового земства відкрила перед М. Максимовичем нові можливості та перспективи, зокрема й для покращення матеріального стану, що на той час для вченого було вкрай актуальним, оскільки пенсія відставного професора становила всього 762 руб., яких катастрофічно не вистачало на повноцінне забезпечення родини. А відмова Михайла Олександровича від фінансово вигідних пропозицій з боку земства була обумовлена, на наш погляд, станом його здоров'я: давалися взнаки погіршення зору та ревматизм. М. Максимович працював два терміни (з 1865 по 1868 і з 1868 по 1871 рр.) у Золотоніському повітовому земстві, віддаючи йому свій багатий досвід і знання. Відомості, що збереглися в «Журналах» і «Звітах» Золотоніського повітового земства, засвідчили такі форми діяльності М. О. Максимовича:

- входив до Комісії з улаштування в повіті мережі початкових земських шкіл;

---

[123] Переписка М. А. Максимовича с П. Г. Лебединцевым (1864–1873). *Киевская старина*. 1904. № 9. С. 385.
[124] Там само. С. 386.
[125] Там само. С. 388.
[126] Там само. С. 394–395.

- був членом Комісії з улаштування в повіті медичної частини, яка затвердила перші «Правила надання медичної допомоги у Золотоніському повіті»;

- брав участь у роботі Комітету зі складання топографічного опису польових і транспортних доріг та гребель. Такий опис було складено, і вже в 1868 р. земство почало цілеспрямовано виділяти кошти на ремонт дорожніх споруд;

- разом із гласним М. Є. Гайворонським долучався до складання земського проєкту зі збереження та розведення лісів;

- брав участь в обговоренні та вирішенні суто господарських питань. Так, коли на одному із засідань (1870 р.) зайшла мова про участь земства в покращенні виду робочих коней, М. Максимович заявив, що сільські жителі більше потребують племінних биків, ніж заводських жеребців. І це суттєве зауваження було враховано;

- першим порушив питання про необхідність будівництва в м. Золотоноша окремого приміщення для Золотоніських повітових зборів, управи та мирових закладів. Уже в 1874 р. земство почало розглядати можливість будівництва окремого адміністративного приміщення, а повністю ідея М. Максимовича була реалізована в 1903 р., коли в м. Золотоноша на Новобазарній площі було відкрито нове двоповерхове приміщення земського будинку.

Та все ж найбільше М. Максимович зумів проявити себе на ниві покращення рівня народної освіти в Золотоніському повіті, яка гостро потребувала фінансової та організаторської підтримки з боку земства. Достатньо сказати, що на час відкриття земських установ у Золотоніському повіті діяли лише 1 повітова початкова школа від Міністерства народної освіти, 6 початкових шкіл від Міністерства державного майна та 25 церковнопарафіяльних шкіл, які утримувалися за кошти церков і сільських громад. Загалом у цих закладах працювало майже 50 вчителів, які навчали приблизно 1 000 дітей[127]. За таких умов переважна більшість населення повіту не вміла ні читати, ні писати, що суттєво стримувало соціально-економічний розвиток краю.

Початок змін в освітній галузі було покладено на другій сесії Золотоніських повітових земських зборів, що відбулись 24 вересня 1866 р. Тоді гласні створили Комісію з організації земських початкових шкіл у Золотоніському повіті, до складу якої увійшли члени повітової управи та шестеро гласних: статський радник М. Максимович, кандидат Університету

[127] Отчет за 1869 год Золотоношской уездной земской управы. Полтава: тип. Пигуренко, 1870. С. 168–172.

Святого Володимира М. Савич, штабс-капітан В. Неплюєв, гвардії підпоручик Л. Томара, статський радник М. Гайворонський і капітан гвардії І. Товбич. Очолив комісію М. Максимович. Уже наступного року в своїй доповіді земським зборам Комісія рекомендувала «заснувати в м. Золотоноша за рахунок земських коштів навчальний заклад «Надія»[128]. У цьому закладі, розрахованому на 30 вихованців, мали готувати майбутніх учителів для земських шкіл.

Крім цього, М. Максимович входив і до утвореного земськими зборами комітету, якому було доручено вироблення детальнішого проєкту розвитку народної освіти та мережі початкових шкіл Золотоніського повіту. Головою цього комітету було обрано капітана гвардії І. Товбича, який доводився рідним братом дружини М. Максимовича. Свій проєкт І. Товбич представив земським зборам у серпні 1868 р. Але, через відсутність фінансового обґрунтування, обговорення цього проєкту викликало неоднозначні оцінки, зокрема й з боку М. О. Максимовича. Проєкт І. Товбича передбачав створення в Золотоніському повіті 35 навчальних округів, до кожного з яких входило б по 4–5 населених пунктів. Кожен округ мав обслуговувати один учитель або його помічник, які, переїжджаючи на своїй підводі від села до села, мали по 2 години на день навчати дітей грамоти. Навчання планували зробити платним, а розмір плати для кожного учня або його батьків мав становити 1 руб. 50 коп. сріблом на рік. Зазначеним проєктом також передбачалося створення в повіті платної бібліотеки для народного читання.

Того ж 1868 р. очолювана М. Максимовичем комісія на основі зібраних пропозицій запропонувала земським зборам свій проєкт організації в повіті системи народної освіти. Суть цих пропозицій зводилась до такого:

1) нині комісія вважає неприйнятним проєкт поширення народної освіти, запропонований гласним І. В. Товбичем, але, як експеримент, рекомендує утворити в Золотоніському повіті один навчальний округ, у якому навчання відбуватиметься за його проєктом;

2) комісія підтримує ініціативу Полтавських повітових земських зборів про грошову допомогу від земства тим із початкових шкіл, що відкриваються за фінансової допомоги сільських громад чи приватних осіб, і де кількість учнів становить не менше 15 осіб;

3) з метою підготовки здібних учителів Комісія рекомендує відкрити при Золотоніській повітовій школі[129] педагогічний клас, де кожен охочийнимти: стати учителем після складання іспитів міг би опанувати

[128] Журналы и постановления Золотоношского уездного земского собрания за 1867 год. Киев: тип. Федорова, 1867. С. 101.

[129] Навчальний заклад, який забезпечував середню освіту.

кращі методи викладання. Також Комісія рекомендує для здібних випускників, які пройдуть навчання в педагогічному класі, заснувати 5 стипендій у розмірі 60 руб. кожна;

4) комісія підтримує ініціативу Полтавських повітових земських зборів щодо викладання в Золотоніській повітовій школі двох європейських мов, що дозволить випускникам училища вступати до вищої школи;

5) комісія вважає за необхідне узяти на утримання земства 6 шкіл Міністерства державного майна та рекомендує визначити для них суму фінансової допомоги від земства;

6) для заохочення діяльності колезького реєстратора В. Авадовського, який відкрив у своєму будинку в м. Золотоноша на вул. Троїцькій приватну початкову школу, Комісія вважає за можливе видати йому винагороду в розмірі 50 руб.;

7) для належного утримання штатного наглядача в справах училищної ради Комісія рекомендує видати йому із земських сум 100 руб. на канцелярські потреби та роз'їзди[130].

Отже, перші кроки Золотоніського повітового земства, спрямовані на розвиток освіти в повіті, були своєчасними та вдалими. Зокрема, зазначимо запровадження пропорційного фінансування шкіл за рахунок земства та сільських громад. Так, у 1868 р. у с. Піщана було відкрито першу земську початкову школу[131]. Наступного року відкрилась школа в с. Панське[132], а в 1870 р. – на батьківщині М. Максимовича, в с. Прохорівка[133]. Це село стало першим населеним пунктом Золотоніського повіту, в якому було запроваджено обов'язкове навчання дітей грамоті. У «Звіті» Золотоніського повітового земства ця подія записана так: «Минулого 1870 р. Прохорівська громада козаків, державних і тимчасово зобов'язаних селян ухвалою від 11 жовтня постановили: що будь-хто із членів цих громад зобов'язаний щоденно посилати своїх дітей до школи, а під час канікул посилати для повторення вивчених знань у недільні і святкові дні». На утримання школи громади призначили: щорічний збір по 10 коп. із ревізької душі та 50 руб. із громадських прибутків, що становило суму, асигновану громадами на школу – 114 руб. 40 коп, а разом із фінансовою допомогою від земства

---

[130] Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания четвертого созыва 8–16 августа 1868 года. Киев: тип. Федорова, 1868. С. 116–120.

[131] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 год с приложениями. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1899. С. 38.

[132] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 год с приложениями. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1899. С. 74.

[133] Там само. С. 76.

становило 253 руб. 80 коп. Окрім цих засобів, тією ж угодою Прохорівської громади визначена плата за кожного учня по 2 і 1 руб., залежно від майнового стану їхніх батьків. «Сума цієї оплати, за кількістю 46 учнів, які навчаються у Прохорівській школі, на кінець січня нинішнього року сягнула до 64 руб.»[134].

Упродовж 1871–1872 рр. на території Золотоніського повіту було відкрито ще 9 земських шкіл, у яких отримали можливість навчатися 570 дітей[135]. А в 1873 р. у м. Золотоноша було відкрито і жіночу прогімназію, де готували майбутніх учителів для сільських початкових шкіл. Отже, була реалізована ще одна ідея М. Максимовича, що стосувалася підготовки вчительських кадрів.

Велику роль у розвитку народної освіти на Золотоніщині відіграла й повітова училищна рада (підпорядковувалась Міністерству освіти), що вирішувала багато поточних питань, зокрема контролювала діяльність земських шкіл.

Отже, діяльність М. О. Максимовича як гласного Золотоніського повітового земства засвідчує його активну громадянську позицію та прагнення до розвитку місцевого самоврядування. Поєднання наукового авторитету, освітнього досвіду та глибокого розуміння суспільних потреб дозволило йому ефективно впливати на вирішення питань, що стосувалися освіти, культури та соціального благоустрою повіту. Його участь у роботі земства свідчить про усвідомлення важливості практичної громадської діяльності поряд із науковою працею. М. О. Максимович не лише представляв інтереси місцевої громади, а й сприяв формуванню інтелектуального підґрунтя земського руху, утвердженню принципів відповідальності, освіченості та служіння суспільству. Таким чином, його діяльність як земського гласного стала вагомим внеском у розвиток регіонального самоврядування та громадського життя другої половини XIX ст.

---

[134] Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания чрезвычайного – заседания 20 марта и очередного – заседания 31 мая, 1, 2 и 3 июня 1871 г. Полтава: тип. Пигуренко, 1872. С. 34.

[135] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 год с приложениями. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1899. С. 34–81.

Таблиця 3

Члени Золотоніської повітової училищної ради та роки виконання обов'язків

Рік	Голова	Від Міністерства внутрішніх справ	Від духовенства	Від Міністерства народної освіти	Від Золотоніського повітового земства
1868	–	В. А. Іванов (1868 р.) П. М. Оріховський (1868–1870 рр.)	Т. Росінський (1868–1870 рр.) П. Сагарда (1868–1870 рр.)	М. О. Максимович (1868–1870 рр.)	М. А. Савич (1868–1870 рр.) В.А. Іванов (1868–1870 рр.)
1871, 1879-1883	М. П. Томара (1871 р.)	–	М. Г. Галабутський (1871 р.)	–	І. В. Тоцький (1879 р.) Д. І. Вишневський (1882 р.) С. В. Лукашевич (1883 р.) М. А. Савич (1883 р.)
1890	В. В. Цимбаліст ов (1890 р.)	–	С. А. Ярошевський (1890–1904 рр.)	О. Г. Безверхий (1890 р.)	М. С. Голіцин (1890 р.) П. М. Максимович (1890 р.) С. Ю. Палкін (1890 р.) П. С. Сахновський (1890 р.)
1893	–	–	–	–	М. А. Канієвський (1893–1894 рр.) М. О. Лісеневич (1893–1894 рр.)
1898	–	–	–	–	В. В. Личак (1898 р.)
1900	В. В. Косюра (1900–1906 рр.)	–	–	–	К. О. Носенко (1900 р.)
1903		Д. Д. Кандауров (1903 р.)	–	–	О. С. Величко (1903–1904 рр.) Д. Г. Демченко (1903–1915 рр.) Я. І. Кривошия (1903–1914 рр.)
1904		–	–	–	Ф. А. Василенко (1903–1915 рр.)
1906		М. М. Замковой (1906 р.)	С. В. Андрієвський (1906–1914 рр.)	М. С. Бобровніков (1906 р.) І. М. Малиновський (1906 р.)	П. Я. Куличевський (1906–1909 рр.)
1909	М. О. Лісеневич	Д. Д. Касалапов	–	–	В. Р. Келлер (1909–1915 рр.)
1913	Д. П. Капніст (1913–1916 рр.)	С. М. Андреєв (1913–1915 рр.)	–	І. Г. Храпаль (1913–1915 рр.)	М. Г. Афанасьєв (1913–1915 рр.) Б. І. Лукашевич (1913–1915 рр.)
1914		–	–	Ф. О. Бушкований (1914–1915 рр.)	М. С. Суровцов (1914–1915 рр.)
1915		–	В. А. Романицький (1915 р.)	–	М. О. Злобинець (1915 р.) М. К. Левашов (1915 р.)

Лукашевич
Степан Володимирович

Степан Володимирович Лукашевич (1853–1934 рр.) народився в с. Мехедівка Золотоніського повіту, походив із давнього козацько-старшинського роду. Рід Лукашевичів був тісно пов'язаний із Золотоніщиною ще з часів Гетьманщини. У 1772 р. один із представників цього роду, значковий товариш Переяславського полку Яків Михайлович Лукашевич, очолив Золотоніську сотню і отримав на території краю чималі маєтності. Зокрема, в с. Мехедівка та Верхня Згарь він мав 319 кріпаків, а згодом, від своєї матері, отримав у спадок і слободу Кононівку на території Лубенського полку. Я. М. Лукашевич був останнім Золотоніським сотником і перебував на цій посаді до 1781 р., а після ліквідації Гетьманщини та козацького устрою, продовжував службу в чині колезького асесора. Помер 14 червня 1815 р. у м. Золотоноша й був похований у с. Крупське, де розташовувався його родовий маєток. Пізніше ці та інші маєтності успадкував онук Я. Лукашевича – колезький секретар Іван Якович Лукашевич, який служив суддею Пирятинського межового суду. Попри те, що поміщик мешкав у с. Кононівка, у 1853 р. його обрали предводителем дворянства Золотоніського повіту й у цьому статусі він перебував щонайменше два терміни, аж до самої смерті у 1860 р. В історію І. Я. Лукашевич увійшов не лише як поміщик, а і як знаний бібліофіл, який зібрав одну з найбільших і найбагатших приватних

Депутати від Полтавської губернії у Другій Державній Думі, 1907 р.
Сидять зліва направо: В. Ф. Булюбаш, П. П. Павлов. М. В. Пирський, В. В. Масляников, П. Д. Шкляревич. Стоять зліва направо: О. Ф. Власенко, К. А. Дубовик, Д. М. Милорадович, С. В. Лукашевич, Т. Г. Черненко

книгозбірень із рідкісними стародруками та рукописами[136].

«Наш» С. В. Лукашевич навчався в морехідному училищі в м. Санкт-Петербург та на юридичному факультеті Університету Святого Володимира. Служив на флоті, але у 26 років (1879 р.) вийшов у відставку, поселився в своєму родовому маєтку. У с. Мехедівка відставний лейтенант флоту успадкував від свого батька Володимира Акімовича Лукашевича невеликий маєток і понад 600 десятин землі, яка давала чималі доходи. З 1883 р. розпочався довгий шлях служби С. Лукашевича у Золотоніському земстві. У цей рік Степан Володимирович був обраний гласним Золотоніських повітових земських зборів від дворян-землевласників. Загалом, до складу цього представницького органу входило 50 гласних, серед яких дворяни-землевласники складали абсолютну більшість.

Найавторитетнішими з поміж них були: професор Університету Святого Володимира колезький радник І. В. Лучицький, колезький секретар М. А. Савич, дворянин О. В. Гінц, гвардії поручик М. П. Максимович, губернський секретар В. В. Косюра, колезький асесор І. В. Тоцький, колезький секретар І. В. Велецький, поручик М. М. Андріанопольський та інші. Згодом, до цієї когорти увійшов і С. В. Лукашевич. Від 1884 р. – він ще і Золотоніський повітовий мировий суддя. Його діяльність на користь Золотоніського повітового земства продовжувалась 24 роки, до 1907 р. У звітах Золотоніських повітових земських зборів зафіксовано, що С. В. Лукашевич брав активну участь у обговоренні багатьох питань. Так, на одному із засідань, він звернув увагу на жалюгідний матеріальний стан забезпечення сільських учителів і висловив пропозицію «про необхідність

Депутати Третьої Державної думи від Полтавської губернії. 1907/908 рр.
Сидять зліва направо: П. М. Гордієнко, С. В. Лукашевич, Є. М. Шейдеман, В. Р. Милорадович, П. М. Малама, М. А. Комарецький.
Стоять зліва направо: Д. І. Герценвіц, Н. О. Пилипенко, І. І. Капніст, Г. Г. Удовицький, В. О. Остроградський

[136] Козоріз В. П. Портрет поміщика-бібліофіла на тлі українського села. *Бібліотечний форум*. 2022. № 1 (27). С. 41–46.

щорічної доплати до жалування кращим із них». Земські збори узяли до уваги цю пропозицію й постановили утворити Комісію для розгляду питань, які стосувались освіти у земстві. До складу цієї комісії включили і С. В. Лукашевича. Також, він входив до складу Комісії для проведення ревізії земського господарства та до інших робочих органів. У 1883 р. його також обрали почесним мировим суддею Золотоніського мирового округу та гласним Полтавських губернських земських зборів.

Тривалий час (1899–1906 рр.) С. В. Лукашевич був попечителем Золотоніської повітової сільськогосподарської школи, членом Золотоніського благодійного товариства і почесним попечителем Золотоніської чоловічої прогімназії. Він безперервно служив Золотоніському повітовому земству понад три десятиліття, що можна вважати своєрідним рекордом. Особливо плідною була його діяльність на посаді голови Золотоніської повітової земської управи. На цю посаду 46-річного С. В. Лукашевича обрали у квітні 1899 р. після чергових виборів до Золотоніських повітових земських зборів, і впродовж майже семи років (до лютого 1907 р.), він очолював управу. За цей час, разом зі своїми колегами, встиг зробити багато важливих і корисних справ як для Золотоніського повіту, так і для повітового міста. Наприклад, за головування С. В. Лукашевича, були ухвалені рішення про перетворення Золотоніської жіночої прогімназії у гімназію, про відкриття в м. Золотоноша чоловічої гімназії і публічної бібліотеки, про розвиток мережі шкільних бібліотек і публічних читалень у населених пунктах повіту і т.п. Хоча, варто зазначити, що, в умовах централізації влади і бюрократичної системи, реалізація цих рішень давалась іноді складно. Діяльність С. В. Лукашевича на посаді голови Золотоніської повітової земської управи була спрямована на поліпшення загального добробуту жителів Золотоніського повіту, зокрема, в освітній галузі та медичного обслуговування населення. Безперечно, він був одним з найавторитетніших гласних Золотоніського повітового та губернського земства.

У 1907–1917 рр. – він обирався депутатом 2-ї, 3-ї і 4-ї Державної думи Російської імперії від Полтавської губернії (належав до фракції октябристів, працював у бюджетній і фінансовій комісіях та у комісії з державної оборони). Під час роботи у Думі, С. В. Лукашевич не поривав зв’язків із Україною. Він залишався гласним Золотоніського повітового і Полтавського губернського земських зібрань. 28 лютого 1915 р., під час чергового засідання Золотоніських повітових земських зборів, група гласних зверталась до своїх депутатів С. В. Лукашевича і Д. П. Капніста з проханням, щоб вони порушили у Державній думі питання про зняття утисків з української мови і отримання дозволу на її вільне використання в освітніх процесах поруч із російською. Чи порушували вони в Думі таке

питання – достеменно не відомо. У 1916–1917 рр., через об'єктивні причини, С. В. Лукашевич уже не брав участі в засіданнях Золотоніських повітових земських зборів. Згодом емігрував до Франції. Помер 2 листопада 1934 р. на 81-му році життя й був похований на цвинтарі Кокад, розташованому на західній околиці Ніцци.

Отже, Степан Володимирович Лукашевич належав до кола земських діячів, чия робота була спрямована на практичне вирішення потреб місцевого населення. У межах повноважень земського гласного він брав участь у засіданнях, обговоренні бюджетних і адміністративних питань, а також у виробленні рішень, що стосувалися розвитку повітового господарства. Його діяльність відображає характерну для земського руху орієнтацію на поєднання громадської ініціативи з відповідальним управлінням на місцях.

Злобинець
Михайло Олександрович

Михайло Олександрович Злобинець (1883–1937) знаний як активний учасник педагогічних та культурно-освітніх проєктів на Золотоніщині. Одночасно він брав участь у розбудові громадського сектора як гласний Золотоніського повітового земства, очолював низку громадських організацій, зокрема місцеву «Українську Громаду», на базі якої у 1917 р. було засноване товариство «Просвіта». Також М. Злобинець був ініціатором низки видавничих проєктів і місцевих газет, зокрема «Вісти з «Просвіти» та «Вільне слово». Особливої уваги заслуговує діяльність М. Злобинця як гласного, що яскраво проявилась напередодні та під час Української революції 1917–1921 рр.

Уродженець с. Домантове, Михайло Олександрович, у 1909 р., після закінчення фізико-математичного факультету Університету Святого Володимира повернувся до м. Золотоноша й розпочав викладацьку діяльність у місцевій чоловічій прогімназії, де мав на місяць 16 уроків математики та 3 уроки фізики і зарплатню у 1400 рублів[137]. Одночасно, із викладанням, він поринув у громадську та культурно-мистецьку діяльність, співпрацював із місцевим товариством «Золотоніська

[137] Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1909 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1910. С. 48.

українська Громада». У 1913 р. 30-річного М. Злобинця вперше обирають гласним Золотоніських повітових земських зборів від першої курії (повітових землевласників). Такий статус він отримав завдяки тому, що мав у селі Домантове 40 десятин землі. Уже на першій сесії земських зборів він був обраний до складу Золотоніської повітової училищної та медичної рад, а пізніше ввійшов до низки тимчасових робочих груп: комісії з реформування у повіті мережі навчальних закладів (1913 р.), комісії з вироблення питання про реформу земства (1916 р.), особливої комісії для напрацювання висновків щодо волосних земств (1916 р.), комісії з будівництва пішохідного мосту через р. Золотоношку (1916 р.) та постійної ревізійної комісії земства (1917 р.). У 1916 р. Михайло Олександрович був членом опікунської ради Золотоніського комерційного училища та старшиною Громадських зборів.

Значна частина зусиль М. Злобинця як гласного була спрямована на галузь народної освіти, яка потребувала докорінних змін. Розробкою та впровадженням таких змін займалася Золотоніська земська комісія з реформування у повіті мережі навчальних закладів (т. зв. «шкільна комісія»), до складу якої також входили земські гласні Д. Демченко, В. Ігнатовський і П. Шереметьєв. Згідно зі звітом Золотоніської повітової земської управи у 1915 р. шкільна комісія мала 5 засідань, на яких, на доручення Золотоніських повітових земських зборів, розглядались такі питання і доповіді: про вдосконалення мережі початкових шкіл, про мережу вищих навчальних училищ, про школи грамоти, про будівництво шкільних приміщень, про народні будинки, про самостійні бібліотеки-читальні. Крім того, за власною ініціативою шкільна комісія додатково розглядала питання про відміну утисків української мови, про поповнення і зміну асортименту підручників та навчальних посібників для народних шкіл, про скликання з'їзду народних учителів, про музей народних посібників та окремі пункти доповіді членів комісії М. Злобинця і Д. Демченка[138] «Про стан початкової народної освіти у повіті»[139]. Зміст зазначеної доповіді отримав великий розголос не лише у Золотоніському повіті, але й у Полтавській губернії.

Так, у 1915 р. гласні Золотоніських повітових земських зборів та члени повітової Училищної ради М. Злобинець і Д. Демченко підготували доповідь «Про стан початкової народної освіти у Золотоніському повіті», в якій ретельно проаналізували не лише матеріальний стан земських народних училищ (забезпеченість їх підручниками, навчальним приладдям тощо), а й

[138] Учитель Золотоніської чоловічої гімназії.

[139] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию 52 очередной сессии за 1915 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 16.

охарактеризували внутрішній бік навчальної справи. Зокрема, вони відзначили, що майже всі учителі свідомо ставляться до своєї справи, але викладання у школах окремих предметів, зокрема, історії та географії, знаходиться на вкрай низькому рівні – «через це учні часто не знають елементарних фактів з історії своєї країни і навіть своєї національності». «Часом доходить до смішного, яке б годилося розміщувати у збірниках анекдотів, ніж у доповіді земським зборам членів Училищної ради», – писали у своєму звіті М. Злобинець та Д. Демченко. – «З 10 учнів, напевне, знайдеться 3–4, а іноді й значно більше, які на запитання про їх національності або зовсім нічого не відповідають, або дають такі відповіді: запитання – «Хто ти за національністю?», відповідь – «Християнин» або «Хрестянин», «Православний», «Козак», «міщанин», «Петро Цюра», «Золотоношської волості» і т.д. Якщо Ви запитаєте такого майбутнього громадянина своєї вітчизни, часто зовсім не дурного і жвавого хлопчика, чи не німець він бува, він з обуренням замотає заперечливо головою або ж моментально категорично заявить «Ні» чи «Ні, я не німець!». Так же відразу твердо і рішуче він скаже своє «Ні» й на запитання чи не турок він бува, чи не француз? Значить, хлопчик душею усвідомлює свою окремішність щодо інших народів і разом із цим навіть не може назвати того народу, членом якого інстинктивно себе усвідомлює! Чи не жах це? Чи можливе таке явище де-небудь у Франції або Англії? Доходить до курйозів не так смішних, як жахливих…Такий же стан справ і з географією. Щоправда, на запитання як називається столиця Росії, всі відповідають, але тут же більшість не може перерахувати головних міст на р. Дніпро, не знає куди впадає Волга і абсолютно не відає який народ живе на цих двох річках»[140].

Особливу увагу члени Училищної ради звертали, що дуже часто учні не розуміють найпростіших книжних слів, фраз і мовних зворотів, які були чужі не лише для їхнього розуміння, але й для вуха. Головною причиною цього явища, на думку доповідачів, було те, що все викладання у школах організовано російською мовою, а вчителям забороняють пояснювати незрозуміле рідною (українською – авт.) мовою. Через це діти не можуть засвоїти навчального матеріалу, а оцінювання їхніх знань часто носить формальний характер.

На основі своїх спостережень М. Злобинець та Д. Демченко зробили висновок, що у школах необхідно звернути увагу не лише на зовнішній, а й на внутрішній бік навчання − на розвиток учнів, на розуміння ними пройденого матеріалу та його тлумачення тощо. Для цього потрібно ширше

[140] Журналы Золотоношского уездного земского собрания LI очередной сессии, заседаний 29, 30 и 31 октября 1915 года с приложениями. Золотоноша тип. Лепского и Вурмана,1916. С. 49–50.

використовувати рідну (українську – авт.) для учнів мову, яка «не є мовою мужицькою, котрої треба соромитися і уникати, а навпаки є мовою рідної матері, необхідною і незамінною підмогою для засвоєння шкільної науки»[141].

На гласних Золотоніських повітових земських зборів доповідь М. Злобинця і Д. Демченка справила неабияке враження, адже у відповідній постанові зборів вони відзначили, що повністю погоджуються із доповіддю членів Училищної ради «від першої і до останньої букви». Додатково земські збори постановили:

- спрямувати доповідь до Полтавської губернської Училищної ради з проханням надрукувати її зміст у «Педагогічному віснику»;
- клопотати перед Полтавською губернською Училищною радою про розробку нею запиту до уряду Російської імперії про надання можливості для вчителів земських шкіл пояснювати учням незрозумілі місця у підручниках материнською (українською – авт.) мовою учнів і необхідність знання учителями цієї мови;
- просити Полтавську губернську земську управу підготувати доповідь до Полтавських губернських земських зборів «Про преміювання і видання для наших сільських шкіл підручників російською мовою, зрозумілих і близьких дітям малоросійського (українського – авт.) населення;
- надрукувати і розіслати «Доповідь» у школи учителям;
- увійти в контакт з іншими земствами Полтавської губернії про ініціювання ними аналогічних доповідей…»[142].

Історичність цієї постанови Золотоніських повітових земських зборів полягає у її антагонізмі до освітньої політики уряду Російської імперії, який не визнавав право української нації на отримання освіти рідною мовою. Реакція губернського центру була прогнозована – «Постанова» не була розглянута[143].

Разом з тим, на доповідь М. Злобинця і Д. Демченка й, відповідно, постанову Золотоніських повітових земських зборів звернула увагу частина проукраїнської громадськості, яка й розпочала процеси за українізацію і лібералізацію народної освіти. Згодом, результати такої кампанії знайшли відображення у постановах Полтавських губернських земських зборів, які, зокрема, визнали необхідність видання підручників для земських шкіл із

[141] Журналы Золотоношского уездного земского собрания LI очередной сессии, заседаний 29, 30 и 31 октября 1915 года с приложениями. Золотоноша тип. Лепского и Вурмана,1916. С. 68.
[142] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию 52 очередной сессии за 1915 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 6–7.
[143] Там само. С. 25.

поясненням окремих слів і фраз українською мовою. Крім того, Полтавське губернське земство визнало необхідність друку у шкільних підручниках віршів та уривків з творів народних письменників (українських – авт.), а також звернулося до Міністерства народної освіти з клопотанням про відміну заборони вчителям пояснювати дітям незрозумілі фрази і слова українською мовою[144].

Свою активну діяльність у статусі гласного М. Злобинець продовжував у наступні роки. Зокрема, маємо дані, що у листопаді 1916 р. він виступав на 52 черговій сесії Золотоніських повітових земських зборів із проектом створення в м. Золотоноша притулку-музичної школи для воїнів-інвалідів, які отримали інвалідність у Першу світову війну. Михайло Олександрович пропонував створити такий притулок для 20 осіб, у т.ч. для сліпих та безногих, і брався навчати їх грі на народних інструментах: бандурі, кобзі, лірі, цимбалах, мандоліні. «Навчати беруся на стільки, що вони зможуть потім виступати не лише як сільські музиканти на весіллях і вечірках, але й у майбутніх народних домах, виконуючи музику до танців, історичні думи та інші музичні речі, – зазначав М. Злобинець. – Єдиною умовою ставлю, щоб у інвалідів, які потраплять під мою опіку, був слух, і щоб вони самі були з Полтавської губернії, тобто знайомі з місцевим побутом і звичаями, а також були не старшими 30 років»[145]. За його розрахунками, створення та функціонування такого притулку на рік вимагало від земства субсидіювання у розмірі 9000 рублів – «це допомогло б багатьом інвалідам війни заробляти собі та своїм сім'ям на шматок хліба»[146].

Заслухавши цю доповідь, Золотоніські повітові земські збори постановили: «Прийняти ідею доповіді; обмежити кількість учнів-інвалідів 10-ма; доручити управі організувати спільно з М. О. Злобинцем, запроектовану останнім, притулок-школу й відкрити її діяльність. Витрати на утримання притулку здійснювати із 30-тисячного кредиту на викликані війною потреби. Залучати, за можливості, учнів-інвалідів до участі в їхньому утриманні»[147].

На жаль, ми не маємо даних про те, чи був у м. Золотоноша відкритий притулок-музична школа для інвалідів війни і як він працював. Скоріше за все, реалізації цього проєкту (як і багатьох інших) завадила Лютнева

[144] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию 52 очередной сессии за 1915 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 25–26.
[145] Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52 очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 г. с докладами. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 12–17.
[146] Там само. С. 16.
[147] Там само. С. 17.

революція, яка відбулася в Росії, та викликані нею кардинальні зміни, що зачепили практично всі сфери життя.

У 1917 р. М. Злобинець входив до новоутвореного Золотоніського повітового комітету, який представляв на Золотоніщині Тимчасовий уряд Росії. Збереглися три протоколи засідань цього Комітету від 16, 17 та 18 березня 1917 р., у яких зазначено, що Михайло Олександрович обирався до складу ознайомчої (рос. – «осведомительной») та бюджетної комісій цього органу. Одночасно він входив до Золотоніського волосного земства і продовжував виконувати обов'язки гласного Золотоніського повітового земства (збереглися журнали засідань за 29 березня та 19 травня 1917 р.) Перше засідання проходило дуже бурхливо, адже у ньому брало участь чимало сторонніх осіб, які представляли різні корпоративні групи й організації (учителів, лікарів, агрономів тощо). Користуючись революційним моментом, частина з них забажала мати своїх представників у складі Золотоніських повітових земських зборів із правом вирішального голосу. Це прохання було задоволене, але, відразу ж постало питання про нові вибори постійних і тимчасових органів земства. У результаті виборів М. Злобинець знову увійшов до складу оновленої Навчальної ради та до постійної ревізійної комісії Золотоніських повітових земських зборів. Як одному з найдосвідченіших членів Навчальної ради, йому також доручили взяти на себе розподіл екзаменів у земських народних школах Золотоніського повіту[148].

Загалом під час березневої сесії Золотоніських повітових земських зборів (на них головував Золотоніський повітовий комісар А. М. Лівицький) М. Злобинець мав понад 13 виступів із різних питань порядку денного, і, найчастіше, висловлені ним пропозиції та зауваження підтримували інші гласні. Цілком виправданим було рішення про обрання М. Злобинця на наступному, травневому, засіданні Золотоніських повітових земських зборів – головуючим. Під час засідання було ухвалено низку важливих і принципових рішень, зокрема: щодо українізації системи народної освіти у Золотоніському повіті; відкриття в м. Золотоноша україномовних курсів для вчителів народних шкіл (такі курси були визнані обов'язковими); розширення складу Навчальної ради за рахунок вчителів; відкриття середніх навчальних закладів (гімназій) у низці населених пунктів повіту; відкриття вечірніх та недільних класів для дорослих тощо[149]. Більшість із перерахованих питань були винесені на розгляд Золотоніських повітових

[148] Журнал Золотоношского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 29 марта 1917 г. Золотоноша, 1917. С. 2–30.
[149] Журнал Золотоношского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 19 мая 1917 г. с докладами. Золотоноша, 1917. С. 56.

земських зборів саме з ініціативи М. Злобинця та його колег-однодумців – Д. Демченка, А. Лівицького, П. Шереметьєва, К. Павленка, Ф. Трояна та інших.

Загалом, варто відзначити, що Михайло Злобинець був палким та послідовним прихильником українізації, в якій він бачив порятунок української нації й її силу. І це була не просто його громадянська позиція, а глибоке духовне переконання, вистраждана мрія, яку Михайло Олександрович намагався повсякденно втілювати в життя. Цій мрії були підпорядковані і його творча діяльність, і громадська робота, і служба на адміністративних посадах, які йому довелося обіймати впродовж нетривалого часу.

У липні 1917 р. на пропозицію Золотоніського повітового учительського з'їзду Михайло Злобинець був призначений комісаром народної освіти у Золотоніському повіті від УЦР, що дозволило йому продовжити ту справу, за яку він боровся тривалий час (до речі, він був і першим повітовим освітнім комісаром на Полтавщині). З цієї нагоди М. Злобинець мав черговий виступ перед повітовими земськими зборами і вже в новому статусі нагадав, що «Золотоніське повітове земство, як і всі земські збори в Україні, одностайно постановило, що в Україні треба вести науку в школах по-українському. Щоб вести науку по-українському, треба, між іншим, щоб учителі самі знали сю мову добре…»[150]. Далі у своєму виступі новопризначений комісар освіти звернув увагу на діяльність Золотоніської жіночої гімназії, яка готувала вчительські кадри для народних шкіл, але, в якій досі не було запроваджено вивчення української мови та історії, навіть у випускних класах. «Через те звертаюся до високоповажних зборів, щоб хоч вони подбали про свої народні школи й добилося обов'язкового навчання української мови та історії учениць VIII класу Золотоніської жіночої гімназії», – говорив М. Злобинець[151]. Земські збори одностайно схвалили його доповідь і постановили «провести її в життя».

Проте на практиці всі добрі наміри представників земства та освітнього комісара наштовхувалися на низку об'єктивних перепон, які гальмували процеси українізації: у школах не вистачало україномовних учителів і українських підручників, а окремі установи свідомо саботували рішення Центральної Ради. Так, 26 жовтня 1917 р. освітній комісар М. Злобинець надіслав циркуляр до Генерального секретаріату освіти, в якому повідомляв про невиконання деякими установами Золотоніського повіту розпоряджень Центральної Ради про ведення діловодства лише

[150] На Земському зібранню… *Вільне слово*. Золотоноша, 1917. № 25. С. 2.
[151] Там само.

українською мовою[152]. За період з листопада 1917 р. – по січень 1918 р. він інформував той же Секретаріат освіти про те, що зі 130 народних шкіл Золотоніського повіту лише 33 мали в достатній кількості букварі, читанки та арифметики українською мовою. У 34 школах не було жодного такого підручника, а із 65 колишніх церковнопарафіяльних шкіл вони були відсутні в 51. Та навіть за таких умов «в усіх початкових школах повіту у першій і другій групах навчання проводилось українською мовою», констатував М. Злобинець[153].

Таким чином, можемо стверджувати, що на початку XX ст. Михайло Олександрович Злобинець був одним із найактивніших діячів Золотоніського повітового земства, а під час Української революції 1917–1921 рр. став визнаним лідером національно-демократичних змін на території нашого краю. Його громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність була спрямована на утвердження української державності й підтримку національного відродження. Та, на жаль, після більшовицької окупації України ця діяльність була перервана, а сам Михайло Злобинець став жертвою червоної диктатури.

Косюра
Василь Васильович

Василь Васильович Косюра (1842–1915 рр.). Служив у Золотоніському земстві майже півстоліття. Багато років він був гласним Золотоніських повітових земських зборів, мировим суддею і почесним мировим суддею. Крім того, у 70–80-х рр. XIX ст. його чотири рази обирали гласним Полтавських губернських земських зборів, а з 1892 по 1904 рр. він представляв там інтереси Золотоніщини як предводитель повітового дворянства і голова повітових земських зборів. За три десятиліття В. В. Косюра пройшов шлях від губернського секретаря (з 1871 р.) до дійсного статського радника (з 1901 р.). Для провінційного чиновника це було неабияким кар'єрним досягненням, адже дійсні статські радники відносились до вищого чиновництва Російської імперії, які визначали курс політики держави. Зазвичай цей цивільний чин IV класу в Табелі про ранги присвоювали директорам департаментів,

[152] ДАЧО. Ф. 476. Оп. 2. Спр. 144. Арк. 6.
[153] Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів, 2008. С. 51.

губернаторам, градоначальникам, послам і посланникам та деяким іншим категоріям службовців. Дійсний статський радник відповідав чину генерал-майора в армії і контр-адмірала на флоті.

Народився В. Косюра 25 лютого 1842 р. у с. Мар'янівка Золотоніського повіту і походив із старовинного козацько-шляхетського роду. Його прадід Василь Кирилович Косюра був значковим товаришем Переяславського полку і нажив чималі маєтності на території Кропивнянської та Золотоніської сотень. Згодом ці маєтності успадкував його син Йосип Васильович Косюра, який свого часу служив засідателем у Золотоніському нижчому земському суді, а потім і внук – Василь Йосипович. Ім'я Василя Васильовича згадується серед студентів першого курсу історико-філологічного факультету Харківського університету. Зазначено, що дворянин Василь Косюра закінчив приватний пансіон і вступив до університету 19 серпня 1858 р. Свою службову діяльність В. Косюра розпочинав у Лубенському повітовому училищі. З 6 лютого 1868 р. попечитель Київського навчального округу затвердив особу Василя Васильовича у званні почесного доглядача Лубенського училища.

Подальша діяльність Василя Косюри була тісно пов'язана із Золотоніським повітовим земством. Ще в 1867 р. його, «дійсного студента», обрали гласним Золотоніських повітових земських зборів від курії землевласників і він з головою поринув у нову для себе сферу. У журналах і звітах Золотоніського повітового земства зафіксовано, що В. Косюра входив до комісії, яка розглядала пропозиції щодо організації та функціонування в повіті системи народної освіти. 8 серпня 1868 р. під час засідання земських зборів він запропонував розширити програму Золотоніського повітового училища (початкової школи) і запровадити в ньому викладання однієї класичної і двох європейських мов. На думку В. В. Косюри, такий крок дозволив би батькам учнів після закінчення повітового училища відразу віддавати їх до 4-го класу Лубенської гімназії[154]. Земські збори підтримали цю пропозицію й асигнували на вивчення іноземних мов у повітовому училищі 200 рублів. Ще 150 руб. на добру справу пожертвував почесний доглядач училища і гласний повітового земства Віктор Іванов[155].

Тоді ж гласні Золотоніських повітових земських зборів порушили питання про відкриття в повітовому училищі підготовчого класу для вчителів народних шкіл. Ця ініціатива була підтримана міністром народної освіти. У свою чергу Золотоніське повітове земство асигнувало із губернського збору 333 руб. 33 коп. на підготовку учителів, а також

[154] Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания четвертого созыва 8–16 августа 1868 года. Киев: тип. Федорова, 1868. С. 12–13.
[155] Там само. С. 118–119.

заснувало п’ять стипендій для учнів, які виявлять бажання стати народними вчителями[156]. У журналах Золотоніського повітового земства зафіксовано, що гласні М. Савич і В. Косюра в 1876 р. входили до складу комісії з покращення роботи народних училищ (початкових шкіл) і розробили концепцію нової організації в повіті шкільної справи[157]. У 1900 р. для земської початкової школи в с. Старий Іржавець Лубенського повіту В. Косюра надав один із власних будинків, оплатив роботу сторожа та забезпечив опаленням приміщення.

15 червня 1872 р. на земських зборах В. Косюра порушив питання про необхідність відкриття в м. Золотоноша літографії для друкування паперів земської управи та приватних осіб. Проте ця пропозиція не була підтримана. Можливо, не всі земські гласні розуміли силу друкованого слова. Тоді ж у зв’язку з поширенням холери він запропонував запросити до повіту більше лікарів, щоб організувати боротьбу з небезпечною епідемією[158].

Маємо дані, що з 1883 р. Василь Косюра входив до Санітарної ради повіту і опікувався Вереміївською медичною дільницею, багато уваги приділяв питанням санітарного благополуччя та охорони народного здоров’я. Також він входив до комісії, яка в 1879 р. розробляла проект парової переправи через р. Дніпро до м. Черкаси. Тоді ж комісія висловила побажання щодо влаштування залізничного сполучення між Золотоніським повітом і м. Черкаси, що мало важливе значення для розвитку торгівлі та економічних зв’язків[159].

Ще одним вагомим досягненням Золотоніського повітового земства стало відкриття у 1883 р. у м. Золотоноша центральної учительської бібліотеки. В. Косюра був одним із розробників «Положення» про цю бібліотеку.

У 1902 р. В. Косюра очолив Золотоніський місцевий комітет з вивчення потреб сільськогосподарської галузі Золотоніського повіту. Під час одного із засідань цього комітету Василь Васильович порушив питання про необхідність влаштування земством власного парового млина, що дозволило б місцевим хліборобам позбутися монопольного впливу орендарів, які диктували селянам свою цінову політику на зернові. Також комітет визнав за необхідне звернутися до урядових органів з пропозицією

---

[156] Там само. С. 180–181.

[157] Свод журналов с приложениями Золотоношского уездного земского собрания очередного XIII созыва заседаний 10, 11 и 12 июля 1877 года. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1877. С. 160–161.

[158] Свод журналов с приложениями Золотоношского уездного земского собрания XVIII созыва в июне 1872 года. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1872. С. 9, 13.

[159] Свод журналов с приложениями Золотоношского уездного земского собрания очередного XV-го созыва заседаний 30 и 31 мая и 1 июня 1879 года. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1879. С. 317–318.

щодо побудови в Золотоніському повіті цукрового заводу та заводу з виготовлення торфу. Ці пропозиції були передані до Особливої наради про потреби сільськогосподарської галузі, але тоді так і не були втілені. Лише через багато років, вже за радянських часів, на Золотоніщині почали займатися промисловою торфорозробкою і збудували найбільший в Україні Пальмирський цукровий завод.

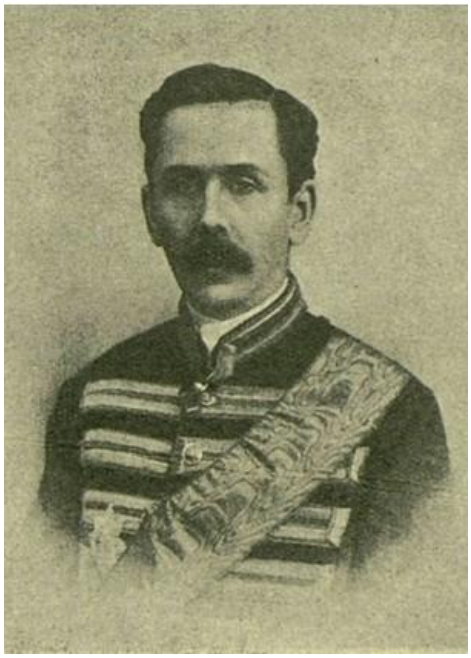
Отже, Василь Косюра належав до числа найактивніших земських гласних Золотоніського повіту, чия діяльність була спрямована насамперед на розвиток народної початкової освіти. Беручи участь у роботі земських зборів і профільних комісій, він послідовно відстоював питання розширення мережі шкіл, поліпшення матеріального забезпечення навчальних закладів та підвищення доступності освіти для сільського населення. Водночас його громадська діяльність не обмежувалася освітньою сферою. Як земський діяч, В. В. Косюра приділяв увагу економічному розвитку Золотоніського краю, підтримуючи ініціативи, спрямовані на вдосконалення господарського життя повіту та підвищення добробуту його мешканців. Його діяльність є яскравим прикладом поєднання турботи про культурно-освітній поступ суспільства з прагненням забезпечити економічний розвиток місцевої громади.

* * *

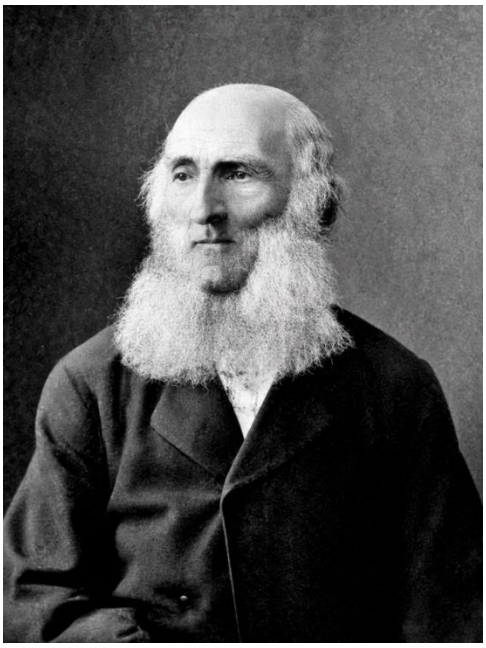
Поява земських установ у другій половині XIX ст. стала наслідком реформаторських процесів у межах Російської імперії та відображала потребу в модернізації системи місцевого управління. Земства постали як відносно автономна форма самоврядної інституції, що поєднувала представницькі засади з практичною адміністративно-господарською діяльністю. Вони стали важливим механізмом залучення місцевої еліти до вирішення суспільно значущих питань. Створення та діяльність Золотоніського повітового земства відображали загальноімперські тенденції розвитку земського руху, водночас маючи власну регіональну специфіку. Основними напрямами його роботи були організація народної освіти, розвиток медичної допомоги, утримання шляхів сполучення, підтримка аграрного сектору та впорядкування місцевого господарства. Земство виконувало не лише адміністративні, а й соціально-модернізаційні функції. Вагому роль у становленні та ефективному функціонуванні земства відігравали гласні – виборні представники громади, які формували порядок денний і визначали стратегічні орієнтири діяльності установи. Саме завдяки їхній активності земський рух набував конкретного змісту та практичної реалізації на місцевому рівні. Водночас діяльність земських установ, зокрема і Золотоніського повітового земства, не була позбавлена суперечностей, притаманних земській системі загалом. Куріальний принцип виборів до земських зібрань обмежував представництво

селянства порівняно з дворянством і забезпечував переважання майнового цензу над принципом рівного представництва інтересів усіх станів. Земства перебували під наглядом губернської адміністрації, яка мала право опротестовувати чи призупиняти їхні рішення, що суттєво обмежувало реальну автономію місцевого самоврядування. Фінансування земських заходів здебільшого покладалося на місцеве оподаткування, і зростання земських зборів нерідко викликало невдоволення серед платників податків, особливо селянства. Крім того, у середовищі самих гласних траплялися суперечності станових і майнових інтересів, які позначалися на виробленні та реалізації спільних рішень щодо розвитку повіту.

Гласні Золотоніських повітових земських зборів

Томара Лев Павлович

Білуха-Кохановський Михайло Андрійович

Гінц Василь Іванович

Лучицький Іван Васильович

Міхновський Іоанн Григорович

Равич Костянтин Владиславович

Капніст Дмитро Павлович

Лівицький Андрій Миколайович

РОЗДІЛ ІІІ

ЗЕМСЬКІ ПРОЄКТИ ІНФРАСТРУКТУРНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ЗОЛОТОНІСЬКОГО ПОВІТУ

3.1. Розвиток дорожньої мережі, поромних переправ та залізничного сполучення

Золотоніське повітове земство відігравало значну роль у розбудові шляхів сполучення на території повіту. Історичні джерела свідчать про послідовну та системну діяльність земських органів у сфері транспортної інфраструктури. Уже з перших років свого функціонування Золотоніське повітове земство приділяло підвищену увагу розвитку дорожньої мережі – як щодо створення нових доріг, так і щодо утримання та ремонту наявних шляхів. Це було зумовлено необхідністю забезпечення економічних зв'язків між селами та містечками повіту, розвитку торгівлі, поліпшення умов для сільськогосподарського виробництва та доступу до адміністративних і освітніх центрів. Важливість транспортної тематики зберігалася й у наступні десятиліття: питання стану доріг, можливості безперешкодного проїзду ними та їх утримання в належному стані регулярно розглядалися на засіданнях повітових земських зборів та обговорювалися в роботі земської управи. Таким чином, діяльність Золотоніського повітового земства у сфері дорожнього будівництва мала не лише господарське, а й соціальне значення, сприяючи модернізації краю та зміцненню інфраструктурних зв'язків у межах повіту.

У 1889 р. на утримання доріг Золотоніське повітове та Полтавське губернське земства спрямували понад 10 тис. руб. Найбільші суми були витрачені на будівництво нового мосту в с. Піщана на поштовій дорозі з м. Золотоноша до м. Переяслав – 1 357 руб. 42 коп., на будівництво греблі в с. Богодухівка на поштовій дорозі з м. Золотоноша до м. Лубни – 1 304 руб. 20 коп. і на будівництво нового мосту в с. Білоусівка на транспортній дорозі з Лубенського повіту до Прохорівської пристані на р. Дніпро – 1 011 руб. 15 коп.[160]

У 1895 р. загальні витрати на утримання дорожньої інфраструктури в Золотоніському повіті становили 175 978 руб. Із них 14 452 руб. було асигновано за рахунок повітових земських зборів, решта – губернських, причому серед п'ятнадцяти земств Полтавської губернії Золотоніське

[160] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1889 год Золотоношскому уездному земскому собранию XXVI очередного созыва 1890 года. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1890. С. 54–58.

найбільше вкладало в покращення дорожньої інфраструктури – 8,2 % від усіх видатків[161].

Ситуація дещо змінилася після 1 червня 1895 р., коли набрав чинності «Закон про дорожній капітал». Він установив новий порядок стягнення та витрачання коштів на утримання і будівництво доріг. Стягнення зборів на дорожній капітал було повністю віднесено до губернського збору, а потім ці кошти централізовано розподіляли серед повітових земств відповідно до поданих ними заявок. З 1895 до 1901 рр. на ремонт дорожніх споруд, утримання, технічний нагляд, виготовлення копій із креслень і кошторисів Золотоніське повітове земство отримало з губернського дорожнього капіталу 60 682 руб. 30 коп. За обсягом фінансування Золотоніське повітове земство було на п'ятому місці серед інших повітових земств Полтавщини[162].

Обсяг робіт, пов'язаних з утриманням об'єктів дорожньої інфраструктури, зростав з кожним роком. Тому в 1904 р. за рішенням повітових зборів у Золотоніському повіті була утворена постійна дорожня комісія в складі 15 осіб. Вона виконувала роль дорадчого органу при земській управі та брала участь у розгляді питань про включення в транспортну мережу нових доріг, встановлення черговості та характеру покращення об'єктів дорожньої інфраструктури та приймання матеріалів і виконаних робіт на таких об'єктах. Також дорожня комісія стежила за правильністю проведення публічних торгів, що визначали підрядників на постачання матеріалів і виконання робіт з дорожнього будівництва. Одним із найбільших підрядників Золотоніського повітового земства був купець А. Мінциковський[163].

Окремо потрібно наголосити на функціонуванні спеціального технічного відділу у канцелярії Золотоніської повітової земської управи. Цей відділ відігравав важливу роль у плануванні, реалізації та контролі за виконанням робіт, пов'язаних із розвитком матеріальної інфраструктури повіту. Зокрема, до його компетенції входили:

- розробка проєктів і кошторисів на будівництво та ремонт шляхів сполучення (ґрунтових, щебеневих, брукованих доріг);
- технічний нагляд за виконанням дорожніх і будівельних робіт;
- облік технічного стану доріг і мостів, підготовка звітності для земської управи;

---

[161] Россия в дорожном отношении. Т. II. Полтавская губерния. Санкт-Петербург: тип. Мин. внут. дел, 1902. С. 245.

[162] Там само. С. 246–247.

[163] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1904 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1905. С. 54–58.

• проведення інженерно-технічної експертизи локальних ініціатив сільських громад щодо прокладання доріг;

• участь у розподілі земських коштів на дорожні потреби.

Золотоніський земський шляховий майстер, як член технічного відділу канцелярії, безпосередньо здійснював технічний нагляд за станом повітових шляхів, організовував і координував дорожні роботи, а також виступав фаховим консультантом при ухваленні відповідних рішень земською управою. Його діяльність була важливою ланкою у забезпеченні ефективної роботи дорожньої мережі повіту, особливо в умовах браку технічних кадрів на місцях. Такими майстрами, наприклад, у 1906 р. були [?] Ситник та І. Ярмоленко.

Станом на 1 січня 1913 р. у Золотоніському повіті було 52 дороги, що утримувалися за рахунок земського збору та спеціального дорожнього капіталу. Загальна протяжність цих доріг становила 924,5 версти. На них було 174 дерев'яні мости, 4 залізобетонні, 38 кам'яних бетонних труб, 257 земляних гребель загальною довжиною 90 верст 358,71 сажня і 30 гребель, замощених каменем, протяжністю 25 верст 109 сажнів. Протягом звітного року було збудовано ще 5 дерев'яних мостів та 1 залізобетонний міст, прокладено 11 бетонних труб і 25 гребель протяжністю 6 верст 468 сажнів. Ремонтні роботи були виконані на поштовій дорозі Переяслав–Кременчук та на 40 ділянках транспортних і місцевих доріг. Загалом на дорожню повинність було витрачено 33 298 руб. 08 коп., із них 21 333 руб. 43 коп. – із дорожнього капіталу й 11 964 руб. 65 коп. – із повітового земського збору.

Дорожньою частиною в Золотоніському земстві в той період завідував член повітової земської управи М. Ю. Тищенко, у підпорядкуванні якого був земський технік і його помічник, кресляр і три дорожні майстри. Продовжувала діяльність і постійна дорожня комісія, але її склад було зменшено до чотирьох осіб. Щорічно на здійснення технічного нагляду за дорожнім і будівельним господарством земство виділяло від 6,5 до 7 тис. руб.[164].

У 1882 р. завідування «прохорівською» переправою Золотоніське повітове земство передало Канівській міській думі, а «черкаська» переправа навпаки – була передана у власність Золотоніському повітовому земству. Щорічно за неї земство сплачувало Черкаській міській думі 500 руб. Ще одна поромна переправа діяла на поштовій дорозі біля с. Жовнине через р. Сула. На всіх трьох переправах за користування ними стягувалась плата за

[164] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 118–119.

фіксованими тарифами. У 1884 р. від збору за користування «черкаською» переправою Золотоніське повітове земство отримало 5 758 руб. 9 коп., а в 1885 р. – 4 989 руб. 38,5 коп. Зниження надходжень пояснювалося тим, що раніше частину збору земству сплачували так звані «вільні човнярі», які перевозили хлібні вантажі своїми човнами, але в 1885 р. вони були звільнені від сплати цього збору. Золотоніське повітове земство намагалося монополізувати право на транспортування вантажів через р. Дніпро, утім губернське правління та Міністерство шляхів сполучення його не підтримали[165].

Крім того, у віданні Золотоніського повітового земства залишались дві переправи через р. Дніпро, що були в орендному користуванні – т. зв. «канівська» та «черкаська»[166]. З 12 листопада 1901 р. «канівську» переправу орендував купець М. А. Лещинський. Спочатку за утримання в належному стані переправи земство виділяло йому субсидію в розмірі 500 руб. Згодом умови оренди змінили, і вже орендар сплачував земству 35 руб. 10 коп. на рік[167]. На «канівській» переправі працювало не менше 2 поромів, 2 кінних і 2 піших «дубів» (дерев'яних човнів – авт.). Усе це господарство обслуговували від 15 до 30 матросів. Проте місцеве населення постійно скаржилося на орендаря за затримки на переправі та вимагання плати вищої за ту, що була встановлена офіційною таксою. «Канівську» переправу

Частина бланку гасово-нафтового складу Золотоніського повітового земства. 1917 р.

[165] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1885 год. Полтава: тип. Н. О. Пигуренко, 1886. С. 86–98.

[166] Також у 1898 р. до Золотоніських повітових земських зборів було звернення К. С. Пенцарського про отримання дозволу на організацію приватної переправи із с. Прохорівка до с. Пекарі.

[167] Журнал Золотоношского уездного земского собрания заседания 27 сентября 1902 года. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 104–105.

в свій час орендували В. Лівицький (1874–1885 рр. з перервою), У. Г. Фельдгандлер (1880–1882 рр.), [?] Фостовський (1882 р.) та інші.

Діяли і річкові шляхи (суднохідні та пароплавні), загальна протяжність яких у Полтавській губернії становила 381 версту. У 1894–1898 рр. рух вантажів із усіх пристаней характеризувався такими показниками: було відправлено 2 млн 782,2 тис. пудів і отримано 15 млн 034,6 тис. пудів товарів. Найбільше річковими шляхами відправляли зерна (1 млн 971 тис. пудів), потім – дров і лісобудівельних матеріалів (375 тис. пудів), льону та лляного насіння (247,4 тис. пудів), крупи та пшона (132 тис. пудів), чавуну та заліза (18,6 тис. пудів), кухонної солі (10 тис. пудів), цукру (6,6 тис. пудів), риби (6,4 тис. пудів), спирту (2,6 тис. пудів), нафти та гасу (2 тис. пудів), а також кам'яного вугілля (0,2 тис. пудів).

На р. Дніпро найбільше значення відігравала «кременчуцька» пристань, через яку відправляли до 35 % і приймали до 97 % усіх вантажів[168]. Об'єми вантажів, що проходили через «прохорівську» та «черкаську» пристані (с. Красне), були значно меншими.

Важливе значення мала і «черкаська» переправа. У 1902 р. її обстежила спеціальна комісія, яка доповідала земським зборам, що «черкаська переправа зовсім занепала. Пароплав нікуди не годиться, бо має на кормі понад 10 дірок, які частково затулені паклею, а частково – залізом, так що аварія неминуча при найменшому льодоході. Рухомий склад переправи складається з 3 поромів, з яких придатний лише 1; з 2 галер придатна лише 1 і 5 придатних «дубів». Про ремонт земського пароплава «Товарищ» не може бути й мови, оскільки його основа вся наскрізь поржавіла, а в машині поршні та циліндри настільки зносилися, що працюють лише четвертиною пари, а три чверті пропадають даремно...». Для облаштування земської переправи комісія рекомендувала земським зборам придбати в черкаського купця пароплав «Варвара» за 4 500 руб., які він запросив, і виділити 1 500 руб. на будівництво трьох нових поромів. Земство взяло до уваги пропозиції, а в травні 1904 р. передало цю переправу в оренду черкаському міщанину І. Касьяненку. У 1907 р. через недотримання умов контракту договір із ним був розірваний у судовому порядку, і переправа була передана в безкоштовну оренду артілі перевізників, до якої входили жителі сіл Панське, Дубинки, Самовиця. На той час на «черкаській» переправі був 1 пароплав, 3 пороми, 3 галери, 2 «дуби», 2 човни, які обслуговували від 40 до 50 матросів.

[168] Россия в дорожном отношении. Т. II. Полтавская губерния. Санкт-Петербург: тип. Мин. внут. дел, 1902. С. 241.

Серед орендарів «черкаської» переправи були Д. Ю. Артеменко, П. Портянко, [?] Рувінський (усі у 1877 р.), Л. Е. Білицький (1879–1881 рр.), Я. М. Сокирянський (1903 р.), І. Н. Касьяненко (1904–1908 рр.); серед наглядачів – [?] Іонін (1883 р.), М. М. Дубровний (1900 р.) та інші.

У 1915 р. видатки Золотоніського повітового земства на дорожню повинність становили 12,9 тис. руб. або 1,6 % від загальної суми видатків. Приблизно така ж сума була асигнована і в 1916 р. За цим показником Золотоніське повітове земство було на 9 місці серед інших земств Полтавської губернії[169]. Як і раніше, левову частку видатків на утримання дорожньо-мостового господарства забезпечувало Полтавське губернське земство за рахунок спеціального дорожнього капіталу.

Поява залізничного сполучення на правому березі р. Дніпро дала відчутний поштовх для розвитку економіки краю, зокрема м. Черкаси. І цей факт не залишився поза увагою Золотоніського повітового земства. У 1879 р. п’ятеро губернських гласних, обраних від Золотоніського повітового земства, звернулися з письмовою заявою до Полтавських губернських зборів і попросили надати позику в розмірі 20 тис. руб. на облаштування паровими двигунами двох переправ через р. Дніпро (навпроти м. Канів і м. Черкаси). Гласні пояснювали це тим, що наявні переправи вже не справлялися з пасажирськими та вантажними перевезеннями, що збільшилися після відкриття залізниці до м. Черкаси[170]. Полтавське губернське земство задовольнило це прохання і видало Золотоніському повітовому земству таку позичку терміном на 10 років під 6 % річних, завдяки чому вдалося провести суттєву модернізацію обох дніпровських переправ. Для них були закуплені парові двигуни, кілька річкових човнів і паровий катер, що дозволило покращити транспортне сполучення між Золотоніським повітом і правобережними повітами Київської губернії та м. Черкаси.

У другій половині XIX ст. відбувався бурхливий розвиток економіки, який вплинув і на економіку Золотоніщини. Насамперед це стосувалося розвитку сільськогосподарського та промислового виробництв. Ґрунтові дороги та повноводі річки, які до середини XIX ст. були основними транспортними артеріями, уже не могли забезпечити швидке переміщення великих партій вантажів, тому, за прикладом європейських країн, на

[169] Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год. Вып. 9. Полтава: Полтав. губерн. земство, 1916. С. 209.

[170] Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). Вып. I. Полтава: тип. насл. Пигуренко, 1885. С. 375, 376.

державному рівні ухвалили стратегічне рішення про розвиток залізничної мережі, що мала охопити найбільші аграрні та промислові райони держави.

На Полтавщині велику зацікавленість щодо цього проєкту проявили великі землевласники, які шукали нові ринки збуту для своєї продукції. З огляду на це їхню увагу дедалі частіше привертали центральні райони імперії, а також азовські та причорноморські порти. Але відсутність зручного транспортного сполучення з цими регіонами гальмувала розвиток торгівлі. Приміром, на початку 70-х років XIX ст. на території Золотоніського повіту була лише одна поштова та чотири транспортні дороги, що утримувалися за рахунок земства.

Найважливіше значення відігравала поштова дорога (тракт), яка з'єднувала міста Київ і Кременчук. Вона пролягала від міст Переяслав до Золотоноша, перетинала все місто і далі через села Кропивна, Ірклiїв, Вереміївка та Жовнине вела до м. Кременчук. У межах Золотоніського повіту протяжність дороги становила 105,5 версти. На ній був 21 міст довжиною 65,5 сажня, 15 гребель довжиною 3 версти 472 сажні, одна переправа через р. Сула за с. Жовнине. У 1877 р. за пропозицією Золотоніського повітового земства була відкрита ще одна поштова дорога із м. Золотоноша до м. Лубни.

Протяжність транспортних доріг становила 200,5 версти. На них було 23 мости довжиною 55 сажнів, 2 переправи через р. Дніпро (одна на м. Черкаси, інша – на м. Канів) і 26 гребель довжиною 4 версти 71 сажнів[171].

Зазначені дороги мали не лише господарське, а й військово-транспортне значення, тому утриманню їх у належному стані губернське та повітове земства приділяли велику увагу. Для ремонту гребель, мостів і переправ регулярно залучали місцеве населення, яке зобов'язане було відбувати натуральну дорожню повинність. Згодом цю повинність перевели в грошову форму, а ремонтно-будівельні роботи виконували господарським способом, залучаючи на конкурсній основі приватних підрядників.

Особливу увагу приділяли поштовій дорозі, що пролягала з м. Переяслав до м. Кременчук і мала стратегічне значення. У 1870 р. Золотоніські повітові земські збори звернулися до Полтавського губернського земства з пропозицією про замощення камінням «переяславської греблі» в м. Золотоноша з тією умовою, що губернське земство виділить на це необхідну суму коштів, а повітове упродовж десяти років ремонтуватиме цю греблю. Полтавська губернська управа визнала

[171] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1873 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1874. С. 55–60.

таку пропозицію слушною і виділила Золотоніському повітовому земству 2 385 руб. Тоді ж повітове земство отримало кошти на укладання бруківки в м. Золотоноша. Але вона пролежала недовго, оскільки в 1881 р. губернське земство знову виділило кошти (4 118 руб. 66 коп.) на перекладання цієї бруківки довжиною 145,5 погонного сажня. Ці роботи виконував підрядник Золотоніського повітового земства [?] Лемберг[172].

У Золотоніському повіті нагляд за станом доріг і дорожніх споруд здійснювали полтавські губернські архітектори [?] Дараган та [?] Лавров, а також золотоніські земські начальники. Як свідчать історичні матеріали, 7 травня 1873 р. за дорученням земської управи архітектор [?] Лавров обстежив транспортну дорогу, що з'єднувала Лубенський повіт із Прохорівською пристанню на р. Дніпро. У межах Золотоніського повіту вона пролягала через села Білоусівка, Великий Хутір, Гельмязів і Прохорівка. У с. Білоусівка архітектор виявив, що увесь верхній шар греблі вкритий в'язким глинистим ґрунтом упереміш із гноєм. Кінні екіпажі ледве долали цю греблю, тому вирішено було підсипати її на відтинку в 145 сажнів, а також підсипати відкоси між мостами. Про це склали відповідний акт[173]. Ще один акт стосувався ремонту транспортної дороги в районі с. Великий Хутір. Тут на греблі, що пролягала через р. Золотоношку, архітектор виявив великі ями та змиті відкоси біля мостів, що ускладнювали проїзд кінного транспорту. Для ремонту цієї греблі залучили 51 землекопа. Вони засипали ями, утрамбовували землю та підсипали відкоси. За виконану роботу кожному з них виплатили по 1 руб.[174]

Золотоніське повітове земство і далі продовжувало утримувати та розвивати мережу поштових і транспортних доріг. Водночас його увагу все більше привертало залізничне сполучення, яке обіцяло великі перспективи, особливо після того, як у 1871 р. ввели в експлуатацію ділянку Харківсько-Миколаївської залізниці, що пролягла через Полтавський, Кобеляцький і Кременчуцький повіти. У 1874 р. було введено в експлуатацію Лібаво-Роменську лінію залізниці, яка теж відкривала значні перспективи для розвитку економіки українських земель, зокрема хлібоносної Полтавщини. З огляду на це серед зацікавлених кіл Полтавської губернії розгорнувся справжній рух за те, щоб домогтися від уряду продовження будівництва цієї залізниці у вигідному напрямку. Один із них мав пролягти через м. Пирятин,

---

[172] Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). Вып. I. Полтава: тип. насл. Пигуренко, 1885. С. 540.

[173] Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания IX очередного заседания 25 и 26 июня и чрезвычайного заседания 22 августа 1873 г. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1873. С. 170.

[174] Там само.

с. Драбів, м. Золотоноша, з'єднавши м. Ромни та м. Черкаси. На реалізації цього проєкту наполягало Золотоніське повітове земство, яке одним із перших оцінило його вигоди для розвитку економіки краю.

Ще в 1873 р. на позачерговому засіданні Золотоніської повітової земської управи затвердили доповідь, у якій земські діячі пропонували порушити клопотання перед урядом щодо продовження залізниці від м. Ромни у напрямку м. Черкаси. Головний аргумент – нова дорога дозволить охопити залізничним сполученням 10 із 15 повітів Полтавської губернії та забезпечить збут великих партій зернових, які тут вирощували. «Кількість хліба, який можна буде відправляти з цієї місцевості майже щорічно, може сягати 8 000 000 чвертей при середній урожайності 8 чвертей із десятини, і лише з 1 000 000 десятин, а продуктивність решти 1 288 000 десятин піде на домашнє споживання та інші потреби», – зазначалося в доповіді Золотоніської земської управи[175]. Тут же наводились дані про те, що у населених пунктах, через які проходила Харківсько-Миколаївська залізниця, ціни на зерно зросли майже удвічі порівняно з іншими районами Полтавської губернії. Наприклад, у м. Кобеляки в жовтні 1873 р. пуд жита коштував 62 коп., а в с. Драбів і м. Пирятин – від 25 до 30 коп.

Загалом відкриття залізничної лінії Ромни–Черкаси обіцяло жителям Полтавщини чималі економічні вигоди, що оцінювались приблизно в 16 млн руб. на рік. Єдиною серйозною проблемою на шляху втілення цього проєкту була відсутність залізничного мосту через р. Дніпро, будівництво якого оцінювалося приблизно в 3 млн руб. Проте, за розрахунками Золотоніського повітового земства, ці витрати з надлишком перекривалися загальними економічними перевагами. Тому земська управа рекомендувала повітовим земським зборам не упустити зручного моменту і вжити найенергійніших заходів для витребування в уряду залізничного з'єднання м. Ромни з м. Черкаси за вказаним напрямком.

Золотоніське повітове земство доклало максимум зусиль для того, щоб донести свою ініціативу до урядових кіл і впливових осіб, зацікавлених у розвитку залізничного сполучення. Насамперед гласні повітових зборів звернулися до одного з найбільших українських землевласників князя А. Барятинського, який проживав у м. Санкт-Петербург. У Золотоніському та Пирятинському повітах А. Барятинський мав майже 20 тис. десятин землі, на якій вирощували зернові культури, придатні для експорту. На думку представників Золотоніського повітового земства, він мав бути

[175] Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания IX очередного заседания 25 и 26 июня и чрезвычайного заседания 22 августа 1873 г. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1873. С. 202–210.

Залізнична станція м. Золотоноша Московсько-Києво-Воронезької залізниці. Подія – ймовірно відкриття пасажирських перевезень. 1900? р.

найбільш зацікавленим у реалізації залізничного проєкту. Згодом на звернення земства князь А. Барятинський відповів так: «…усвідомлюючи всю невимірну користь, яку має принести нашому багатому від природи краю запропонована лінія залізниці від м. Черкаси до м. Ромни, я обіцяю вжити всіх заходів, щоб підтримати цю корисну справу. Згодом мені залишається лише чекати ваших вказівок для подальших дій»[176].

Таке ж прохання Золотоніське повітове земство направило і землевласникові Лубенського повіту генерал-ад'ютанту Ф. Трєпову, який висловив готовність посприяти успішній реалізації цієї справи. Свою підтримку запропонував і Г. Галаган, який мав у м. Київ зв'язки серед великих цукрозаводчиків та інших впливових осіб. Крім цього, земські збори заручились підтримкою деяких інших земств Полтавської губернії, зокрема Переяславського, Хорольського, Пирятинського, Прилуцького, Лохвицького, Миргородського та інших[177]. Також для безпосередньої роз'яснювальної роботи серед впливових людей Полтавської губернії була сформована група земських діячів, до якої увійшли гласні Золотоніського

[176] Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания IX очередного заседания 25 и 26 июня и чрезвычайного заседания 22 августа 1873 г. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1873. С. 202–210.
[177] Там само. С. 207.

повітового земства І. Велецький, М. Савич, В. Косюра та землевласник Переяславського повіту О. Іваненко.

Великих зусиль для реалізації залізничного проєкту доклав і голова Золотоніської земської управи Никифор Самойлов, який спеціально їздив до столиці «пробивати» потрібні рішення. У м. Санкт-Петербург він мав приватні зустрічі з кн. А. Барятинським і генерал-ад'ютантом Ф. Трєповим, просив їх «замовити слово» перед впливовими людьми, зокрема й тодішнім міністром шляхів сполучення графом В. Бобринським. Напередодні візиту голова Золотоніської повітової земської управи також побував у м. Київ, де заручився прихильністю київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова, а через нього – підтримкою відомих українських поміщиків і цукрозаводчиків.

Загалом для реалізації проєкту залізничного сполучення Ромни–Черкаси Золотоніським повітовим земством була проведена величезна робота, яку можна вважати класичним прикладом відстоювання або лобіювання місцевих інтересів. Але під час проєктування мережі залізничного сполучення уряд не дослухався до аргументів Золотоніського повітового земства і затвердив інший напрямок дороги – від м. Ромни до м. Полтава. Будівництво ж залізниці в черкаському напрямку відклали до кращих часів. У цей час на правобережній частині Подніпров'я уже тривало будівництво залізниці, яка мала з'єднати міста Київ, Фастів, Корсунь, Черкаси, Знам'янка та Сміла. Залізничне сполучення на цій ділянці було відкрите в 1876 р.

У 1882 р. Золотоніське повітове земство знову звернулося з петицією до міністрів шляхів сполучення, внутрішніх справ і військового відомства щодо необхідності прокладення під'їзних залізничних шляхів від Лібаво-Роменської залізниці в південно-західному напрямку. Один із них мав пролягти через с. Драбів і далі до м. Золотоноша та дніпровської переправи в районі с. Красне. Але й цього разу зусилля земства не дали бажаного результату. Саме в цей час у державі спостерігалась економічна криза, що змусила скоротити видатки з державного бюджету.

У 1885 р. надзвичайні збори Золотоніського повітового земства в черговий раз розглядали питання про розвиток залізничного сполучення. Тепер ініціатива виходила від петербурзького торгового дому «Ф. О. Стульчинский и Кº», який розробив проєкт будівництва й експлуатації Ніжинсько-Прилуцького під'їзного залізничного шляху довжиною 130 верст. Цей шлях мав пролягти від м. Прилуки через села Канівщина, Дубовий Гай, Білошапка, Теплівка, Мойсівка, Кантакузівка та закінчитись у с. Драбів. Питання щодо продовження цієї гілки до м. Золотоноша та р. Дніпро залишалося відкритим. Попри це, надзвичайні

збори Золотоніського повітового земства підтримали проєкт будівництва нової залізниці, доручивши управі за участю гласного М. А. Савича виробити та направити уряду відповідне клопотання[178]. Зазначимо, що М. А. Савич сам був великим землевласником, мав економію в с. Дуніновка біля с. Драбів і особисто був зацікавлений у реалізації залізничного проєкту.

Здавалося, що цього разу вже ніщо не зможе завадити транспортному проєкту. Тим більше, він отримав попереднє схвалення особливої комісії департаменту залізниць. Будівництво залізничної гілки у напрямку с. Драбів мали проводити за рахунок пайових внесків зацікавлених землевласників і промисловців. Наприклад, опікуни маєтностей князя А. Барятинського (сам він помер у 1881 р.) погодилися безкоштовно відвести землю під майбутню залізницю і навіть компенсувати земельні втрати тим селянам, які могли зазнати збитків від прокладання залізничної колії через їхні володіння. Проте цьому проєкту також не судилося збутися. І лише в 1893–1897 рр., після відкриття вузькоколійки Бахмач–Пирятин–Дніпро (с. Красне), жителі та землевласники Золотоніського повіту змогли реально оцінити переваги залізничного сполучення, яке пролягло через повіт.

У м. Золотоноша залізнична станція була відкрита у 1897 р. для транспортування вантажів. А нерегулярні пасажирські перевезення розпочалися у 1900 р. Зокрема, до товарних потягів № 23 і № 764 на ділянці Золотоноша–Петрівка почали чіпляти один вагон II і III класу для передаточних поїздів. Ці вагони курсували 3 дні на тиждень, по понеділках, середах і суботах. На ст. Гребінка вагони чіпляли до потягів, що курсували на лінії Київ-Полтава. Для багатьох жителів повітового міста та повіту відкриття пасажирського залізничного сполучення з губернським центром стало подією величезної ваги, оскільки раніше відстань до м. Полтава доводилося долати кіньми, і ця подорож займала кілька днів. Тепер же причіпні вагони дозволяли їм набагато швидше долати цю відстань.

Таке сполучення покращило зв’язок степових районів Полтавщини із чорноморськими портами та північними районами держави, куди здебільшого вивозили вирощений хліб. Поява залізниці спростила постачання до степових районів промислових товарів, насамперед нафтопродуктів, вугілля, лісу, солі. Робота залізниці сприяла створенню нових робочих місць, що з’являлися разом із залізничними станціями та пристанційними підприємствами. Так, наприкінці XIX ст. за 13 верст від с. Драбів було збудовано залізничну станцію Драбове-Барятинське, яка

[178] Журнал чрезвычайного Золотоношского уездного земского собрания заседания 21 февраля 1885 года и приложения к журналу. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1885. С. 11–13, 51–54.

Частина бланку парового млина Мойсея Іоселева Зархіна та Якова Іоселева Рабиновича. м. Золотоноша, 1916 р.

дала початок і однойменному робітничому селищу. Згодом драбівська економія кн. Н. О. Барятинської збудувала там потужний паровий млин, на якому працювало майже 20 робітників. Тоді ж з'явилися залізничні станції в сс. Петрівка, Пальміра та Красне.

За даними господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ, упродовж 1897–1899 рр. вантажообіг на цих п'яти станціях становив понад 13 млн пудів. Лише на станції Драбове-Барятинське щорічно відвантажували до 800 тис. пудів різних вантажів, здебільшого зерна, а приймали з промислових районів до 300 тис. пудів, переважно дров, лісоматеріалів і кам'яного вугілля. На початку ХХ ст. на цій станції щороку відвантажували вже до 1 млн пудів різних вантажів, а загальний вантажообіг становив майже 1,5 млн пудів[179].

Наступним етапом розвитку транспортної мережі на території нашого краю стали перебудова залізничної гілки Бахмач–Дніпро (с. Красне) із вузькоколійної на ширококолійну, будівництво залізничного мосту через р. Дніпро та відкриття залізничного сполучення за маршрутом Золотоноша–Черкаси–Одеса.

Важливе значення відіграв 37-й з'їзд гірничопромисловців, який у березні 1914 р. ухвалив рішення про невідкладне будівництво залізниці за напрямом Гришине–Рівне–Кельці (територія сучасної Польщі). Магістраль мала пролягати через міста Павлоград, Новомосковськ, Царичанка, Кобеляки, Ганнівка, Глобино, Золотоноша, Фастів, Новоград-Волинський, Рівне. Проєктна довжина цієї залізниці становила 866 верст, що дозволило б забезпечити найкоротшу доставку донбаського вугілля на Правобережжя України та до європейських країн[180].

Роботи з будівництва залізниці на відрізку Гришине–Рівне розпочали в червні 1914 р. Планували їх закінчити на початку 1917 р. Вартість цього будівельного проєкту становила майже 80 млн руб. Перед початком

[179] Россия в дорожном отношении. Т. II. Полтавская губерния. Санкт-Петербург: тип. Мин. внут. дел, 1902. С. 213–214.
[180] Шандра І. Інфраструктурні проєкти початку ХХ ст. на українських землях: нереалізовані можливості. *Дриновський збірник*. 2021. Т 14. С. 38–44.

будівництва було виконано великий об'єм вишукувальних і проєктувальних робіт. До того ж для прокладання залізниці державі довелося викуповувати значну частину земельних ділянок, що належали приватним власникам.

Золотоніське повітове земство підтримувало цей проєкт і намагалося використати його для створення внутрішньої залізничної мережі. Ще в 1913 р. воно порушувало клопотання перед урядовими установами про будівництво місцевих під'їзних шляхів від с. Бурімки до м. Золотоноша, далі до м. Переяслав, а також від м. Лубни до станції Богун. Повітове земство навіть висловлювало готовність брати участь у фінансуванні проєктувальних робіт. Також воно порушувало клопотання перед керівництвом Московсько-Києво-Воронезької залізниці про передачу йому в експлуатацію залізничної гілки Золотоноша–Дніпро (с. Красне), але ці клопотання були відхилені[181].

У 1915–1916 рр. на території Золотоніського повіту тривало інтенсивне будівництво земляного насипу й інженерних споруд для залізниці Гришине–Рівне. Управління будівельних робіт розташовувалося в м. Харків, а в м. Золотоноша дислокувалася контора 4-ї будівельної дільниці, якою керував інженер Б. Ф. Шанько. Уся 4-та дільниця протяжністю 100 верст була розділена на три 30-верстові дистанції, за кожною з яких закріплені досвідчені інженери та техніки, здебільшого з Харкова. Для виконання земляних робіт як землекопів і грабарів залучали місцеве населення, яке отримувало платню на рівні з робітниками.

Цікаві спогади про будівництво цієї залізниці залишив випускник Московського інституту інженерів шляхів сполучення Василь Спроге. У 1916 р. його, тоді ще студента-третьокурсника, направили на практику до Золотоніського повіту та доручили провести розрахунки і проєктування залізобетонної труби-водостоку під залізничним насипом у районі с. Деньги. Студент-практикант блискуче справився з цим завданням, про що пізніше з гордістю згадував у своїх мемуарах. Також він залишив спогади про життя тодішнього повітового центру й поділився суто професійними враженнями від стану центральної дороги міста: «Вийшовши на станції в Золотоноші, я побачив, що вона розташовувалася не в місті, а стояла на великій дорозі, обабіч якої де-не-де були будиночки. Відстань же до самого міста становила не менше чотирьох–п'яти верст.

Я звернув увагу на дорогу. Це був, як я потім довідався, типовий український шлях, тобто велика головна дорога. Нормальна ширина шляху,

[181] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 24–30.

обмеженого по боках канавками, приблизно 50 метрів. Посередині пролягала вимощена камінням смуга шириною метрів п'ять. Бруківка була в поганому стані, вкрита ямами та провалами. Їзда відбувалася по обидва боки від бруківки. Там можна було бачити колії, накатані екіпажами. Дорога вкрита курявою, що хмарою піднімалася під час проїзду. Після дощів утворювалися глибокі колії та багнюка, від яких рятувалися, переїжджаючи на вкриті травою краї, накатуючи в такий спосіб нові колії. Коли і тут ставало неможливо їздити, переходили на бруківку. Перед станцією стояли парні візники, яких тут називали «балагули». Я найняв одного візника, домовившись, що він довезе мене до готелю. У Золотоноші був лише один такий, що називався «Петроградские номера»[182].

Додамо до цього, що перевезення «балагулами» пасажирів здійснювалося за встановленими таксами (тарифами). В один кінець м. Золотоноша парокінним фаетоном можна було доїхати за 20 коп., однокінним – за 15 коп. За погодинної оплати пасажири вдень сплачували візнику парокінного фаетона 50 коп. і вночі – 70 коп., однокінному відповідно – 30 і 50 коп. Із центра міста до залізничної станції вартість проїзду парокінним фаетоном становила 45 коп. вдень і 60 коп. вночі.

Також маємо спогади Г. М. Черненко – онуки одного з підрядників будівництва залізниці в районі с. Деньги Михайла Савченка. Так, у книзі вона зазначала: «Тато був середнього росту, худощавий чоловік, завжди заклопотаний, завжди при ділі. Маючи лише три класи сільської школи, він був підрядником з будівництва залізниць. Треба було все організувать, підрахувать, мати діло з банками, куди можна було зайти тільки в крохмальних комірцях. Останнє для тата було найтяжче. Він будував залізницю в Гадячі, в Сибіру на Амурі. Перед Першою світовою війною 1914 р. почалося будівництво Гришине-Рівненської залізниці, і батько взявся будувати ділянку, що проходила попід Деньгами. Раз і я з подружками ходила на будівництво, бачила вагонетки, якими возили землю, обідала разом із робітниками борщ з м'ясом, кашу з вишкварками. Хліб пекла дівчина Химина у нас дома. Хліб хороший, пшеничний»[183].

Що ж до будівництва залізниці Гришине-Рівне, то воно тривало до 1918 р., навіть під час Першої світової війни, але так і не завершилося. Навесні 1918 р., за Гетьманату, Рада приватних залізниць розробила нову мережу залізничних магістралей, які пропонувалося збудувати в Україні. До неї було віднесено залізницю за маршрутом Золотоноша–Миргород–Бєлгород–Оскіл протяжністю 460 верст і залізницю Дарниця–Золотоноша

[182] Кригер-Войновский Э. Б. Записки инженера: воспоминания, впечатления, мысли о революции. Спроге В. Э. Записки инженера. Москва: Русский путь, 1999. С. 169–183.
[183] Черненко Г. М. Моїм онукам дорогим…. / за ред. О. З. Силки. Черкаси: б.в., 2012. С. 41.

протяжністю 125 верст. В обґрунтуванні названого проєкту зазначалося, що ці лінії мали важливе значення для розвитку транспорту та цукрової промисловості, оскільки на 1 000 жителів Золотоніського повіту налічувалося лише 2,6 версти залізниць. Особлива роль відводилася залізниці Дарниця–Переяслав–Золотоноша, що мала важливе транзитне значення для транспортування в Придніпровський район з Кавказу кам'яного вугілля, нафти та гасу, а також лісу та деревини в промислові райони Донбасу. «Окрім транзитних вантажів лінія Золотоноша–Дарниця дасть також велику кількість місцевих вантажів, оскільки багатий і густозаселений район, що лежить між Дніпром і залізничними лініями Київ–Полтава та Золотоноша–Бахмач, досі залишається без доріг, відрізаним від загальної залізничної мережі», – зазначалося в обґрунтуванні проєкту[184]. Проте через війну та брак фінансування практична реалізація цього проєкту відбувалася дуже важко. Лише на початку 1941 р. була введена в експлуатацію ділянка залізниці від м. Новомосковськ до м. Канів, що пролягала через м. Золотоноша. У районі Канева побудували залізничний міст через р. Дніпро. Завдяки цьому було відкрито кільцеве залізничне сполучення за маршрутом Київ–Фастів–Миронівка–Золотоноша–Гребінка–Київ. Згодом рух потягів за цим маршрутом припинили, а залізниця між містами Золотоноша та Канів була виведена з експлуатації. Нині про неї нагадують лише залізничні насипи та залишки занедбаних будівель.

Лентовський Олександр Миколайович

Звітно-статистичні матеріали Золотоніського повітового земства дозволяють означити прізвища окремих людей, які керували залізничними станціями:

«*Золотоноша*»: начальник станції – М. А. Гриценко (1900–1906 рр.), Г. Г. Охрименко (1909 р.), Ф. Г. Борисов (1913–1915 рр.), помічник начальника станції – Ф. Г. Борисов (1900–1906 рр.), К. В. Скальковський (1900–1903 рр.), К. П. Горбань (1904–1909 рр.), К. А. Чистяков (1904–1906 рр.), І. С. Романовський (1909–1915 рр.), І. Горшков (1903–1915 рр.).

[184] Пояснювальна і економічна записка до проєкту залізниць Дарниця-Золотоноша, Прилуки-Лохвиця, Золотоноша-Білгород. Київ. 1919. *ЦДАМЛМУ*. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 385. Арк. 9.

«*Драбове-Барятинське*»: начальник станції – В. А. Антонович (1900 р.), П. І. Сілін (1903 р.), О. П. Поляков (1904–1906 рр.), М. Т. Цвєтков (1909 р.), О. М. Синегуркін (1913–1915 рр.), помічник начальника станції – О. П. Мінстер (1900 р.), А. К. Балабат (1903 р.), О. О. Карпекін (1904–1906 рр.), В. А. Коновалов (1909 р.), М. І. Блажеєв (1913–1915 рр.).

«*Пальміра*»: начальник станції – В. С. Мухін (1900–1903 рр.), [?] Плетньов (1904–1906 рр.), М. Є. Нефедовський (1913–1915 рр.), помічник начальника станції – Р. С. Зелинський (1900 р.), І. Г. Гловазевський (1904–1906 рр.), П. В. Колтанцев (1903 р.), Т. А. Захожий (1913–1915 рр.).

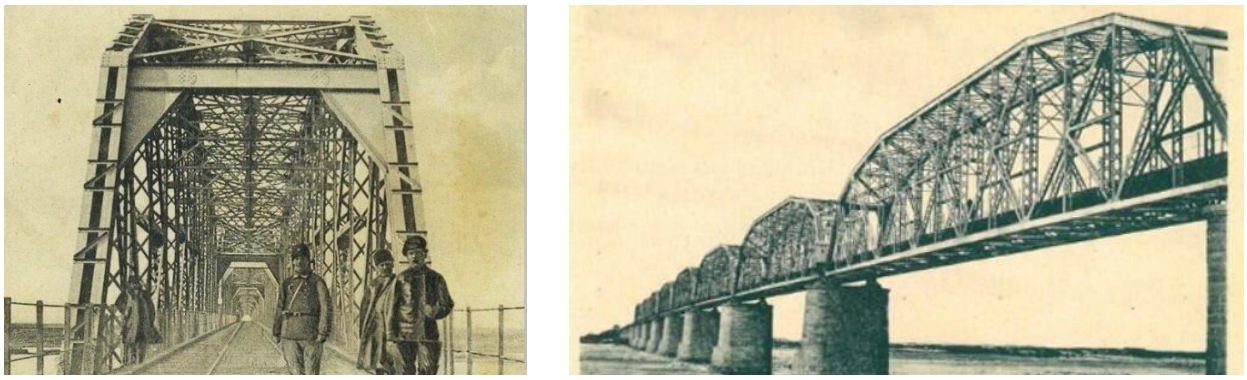
«*Дніпро-Красне*»: начальник станції – І. О. Кумшацький (1900 р.), О. М. Шишкевич (1904–1909 рр.), М. Є. Піскун (1913–1914 рр.), Є. В. Стегній (1915 р.), помічник начальника станції – Ф. С. Романовський (1903 р.), О. М. Шишкевич (1904–1909 рр.), О. І. Загорін (1909 р.), О. Д. Банков (1909 р.), Ф. М. Андрюшин (1913–1915 рр.), П. І. Соболевський (1913 р.).

Важливе значення для організації надійного та безперебійного залізничного сполучення на території нашого краю мало будівництво мосту через р. Дніпро. У цьому були зацікавлені не лише великі землевласники та промисловці, а й пересічні мешканці м. Черкаси та Золотоніського повіту. Тривалий час вони користувалися поромними переправами, що дозволяли долати водну перешкоду та перевозити різні вантажі. Утім через розвиток залізничного сполучення та зростання товарообігу ці переправи вже не справлялись із об’ємами пасажирських і вантажних перевезень. Для подальшого розвитку транспортного сполучення потрібен був міст через р. Дніпро, який би дозволив з’єднати Київську та Полтавську губернії.

Варто зазначити, що питання про будівництво такого мосту розглядалося ще з кінця 60-х років XIX ст., коли уряд лише проєктував мережу залізниць. Це мав бути наплавний міст, який на правому березі р. Дніпро виходив би в районі м. Черкаси, а на лівому – у районі сіл Чехівка та Красне Золотоніського повіту. Утім реалізувати цей проєкт вдалося лише на початку XX ст., але в іншому вигляді. Питання про розвиток залізничного сполучення та будівництво мосту через р. Дніпро активно обговорювали не лише в професійних колах, а й на шпальтах газет. Наприклад, в одному з номерів газети «Киевлянин» ішлося про перспективи розвитку залізничного сполучення на території краю. У публікації наголошувалось на тому, що з відкриттям руху Київсько-Полтавською залізницею та гілкою Крути–Красне зростає і значення Черкаської пристані. У зв’язку з цим Товариство Московсько-Києво-Воронезької залізниці зобов’язалося перебудувати лінію Крути–Красне із вузькоколійної на ширококолійну, а також влаштувати особливу поромну переправу з лівого берега р. Дніпро на

правий. Уже були виконані всі технічні вишукувальні роботи та затверджено проєкт такої переправи. Для під'їзду до неї потягів у районі с. Красне планували збудувати величезну дамбу із залізничною колією, яка б перерізала дніпровську затоку і виводила до поромної переправи. Вартість цього проєкту оцінювали в 2 млн руб.[185] Але через малу пропускну спроможність і ненадійність поромної переправи керівництво залізниці відмовилося від цього проєкту та вирішило будувати залізний міст на бетонних опорах. Тим паче, що в цей час уже проєктувалося будівництво залізничної лінії Черкаси–Одеса протяжністю 356 верст, яка мала виходити на лівий берег р. Дніпро. Вартість цього будівництва оцінювалась приблизно в 20 млн 392 тис. руб., а мосту через р. Дніпро – в 4 млн руб. Проте через брак вільних коштів правління Товариства Московсько-Києво-Воронезької залізниці змогло приступити до реалізації цього проєкту лише через кілька років. За цей час його вартість зросла ще більше.

У 1908 р. в урядовій комісії при залізничному департаменті Міністерства фінансів розглядалося питання про виділення концесії Московсько-Києво-Воронезькій залізниці для будівництва залізничного сполучення Бахмач–Одеса. Розмір цієї концесії становив 85 915 900 руб., ураховуючи і будівництво мосту через р. Дніпро в районі м. Черкаси, що було оцінено в 3 100 000 руб. Для порівняння: у 1909 р. усі активи Золотоніського повітового земства оцінювались у 841 695 руб., тобто майже в чотири рази менше, ніж вартість мосту. Один із членів урядової комісії, В. Я. Демченко, виступив у пресі з критикою цього проєкту, який, на його думку, був дуже дорогий та економічно збитковий. Попри це в травні 1908 р. Рада міністрів звернулася з пропозицією до Державної ради про виділення Товариству Московсько-Києво-Воронезької залізниці необхідної суми на будівництво нової залізничної лінії та мосту через р. Дніпро, а також на розширення вузькоколійки на ділянці Золотоноша–Ічня. Одночасно

Міст у Маньжурії розробки інженера О. М. Лентовського. Початок XX ст.

[185] Черкассы. Из поездки по Днепру. *Киевлянин*. 1900. 22 грудня. С. 4.

Товариству Московсько-Києво-Воронезької залізниці було дозволено взяти в оренду від казни черкаську колію Південно-Західної залізниці.

Уже в 1909 р. на території Золотоніського повіту розпочалися підготовчі роботи. У зв'язку з цим газета «Рада» повідомляла, що в м. Золотоноша оселилось багато приїжджих інженерів і техніків. Золотоніське повітове земство виявляло великий інтерес до цього проєкту і навіть розглядало питання про залучення для будівництва мосту приватного капіталу. Також земство було зацікавлене в тому, щоб у м. Золотоноша було збудовано залізничне депо, що сприяло б розвитку міста, але правління Товариства Московсько-Києво-Воронезької залізниці відхилило ці пропозиції.

В архівних матеріалах 48 (XLVIII) збереглися прізвища власників, чия земля частково або повністю була примусово відведена під залізницю Одеса–Бахмач у 1913–1914 рр.: селяни [?] Сухомудренко, Григорій Собко, [?] Саранча, [?] Ткач, П. Є. Добреля, С. І. Приходько, козаки Сіомашки, козак Никитенко, спадкоємці козака Балабана, козаки [?] Коляков, [?] Андрущенко (с. Панське), [?] Луценко (с. Панське), П. П. Невмивака, А. Я. Кобець та чимало інших, а також Успенська церква м. Золотоноша.

У квітні 1910 р. газета «Рада» повідомляла, що Московсько-Києво-Воронезька залізниця передала будівництво «биків» для мосту через р. Дніпро відомому інженерові О. М. Лентовському[186]. На той час цей петербурзький інженер уже збудував кілька великих мостів, зокрема через р. Сунгарі в м. Харбін (Маньчжурія). Під час будівництва цього мосту О. М. Лентовський уперше застосував технологію залізобетонних кесонів, за допомогою яких на дно річки опускались готові опори мосту або так звані «бики». Таку ж складну технологію використали й під час будівництва черкаського мосту довжиною 500 сажнів.

Мостобудівні роботи тривали два роки та завершились на початку 1913 р. Того ж року було повністю закінчено будівництво залізниці сполученням Одеса–Бахмач. У березні 1913 р. газета «Рада» повідомила, що «величезний залізничний міст через р. Дніпро біля м. Черкаси, що коштує 3,5 млн руб., уже зовсім завершено і недавно було проведено випробування шести прольотів, яке дало гарні наслідки». Офіційне відкриття руху по мосту було заплановане на 25 березня, а в перших числах квітня вже мало розпочатися регулярне курсування потягів на лінії Бахмач–Черкаси. «Ділянка Золотоноша–Бахмач уже працює давно. Тепер на черзі відкриття руху на ділянці Черкаси–Вознесенськ–Одеса», – повідомлялося в газеті[187].

[186] Міст через Дніпро. *Рада*. 1910. 12 квітня. С. 3.
[187] Колія «Одеса–Бахмач». *Рада*. 1913. 17 березня. С. 4.

У березні 1913 р. залізницею пройшов перший потяг, а 1 травня 1913 р. відкрили пасажирський і вантажний рух на ділянці Золотоноша–Одеса. Плата за проїзд пасажирів у вагонах другого класу складала 4 коп. за версту з однієї людини, а за перевезення багажу – 0,5 коп. за пуд і версту. До кінця року на маршруті Одеса–Бахмач було налагоджено регулярне залізничне сполучення, що дозволило перевозити великі партії вантажів і багато пасажирів. Без мосту через р. Дніпро це було б неможливо.

Отже, доступні історичні матеріали дозволяють стверджувати, що Золотоніське повітове земство приділяло велику увагу розвитку транспортної мережі та дорожньому будівництву, особливо на початковому етапі своєї діяльності. Та й пізніше ці питання постійно перебували в полі зору повітових земських зборів і земської управи. Водночас реалізація дорожньобудівельних програм наштовхувалася на низку суттєвих труднощів. Значні кошти, які щороку виділялися на утримання шляхів і мостів, часто виявлялися недостатніми через велику протяжність повітової дорожньої мережі та специфіку місцевого ґрунту, який після весняного бездоріжжя й осінніх дощів потребував постійного ремонту. Додатковою проблемою залишалося залучення підрядників і робочої сили на умовах повинностей, що нерідко викликало невдоволення селянського населення, для якого дорожні роботи були додатковим тягарем поряд з іншими земськими зборами. Не менш гострим викликом була відсутність кваліфікованих інженерно-технічних кадрів на місцях, що змушувало земство покладатися здебільшого на практичний досвід місцевих десятників і підрядників, а не на фахову інженерну експертизу. Попри ці труднощі, земству вдалося досягти помітних результатів у покращенні транспортної інфраструктури повіту, що свідчить про послідовність і наполегливість земських діячів у вирішенні цього непростого завдання.

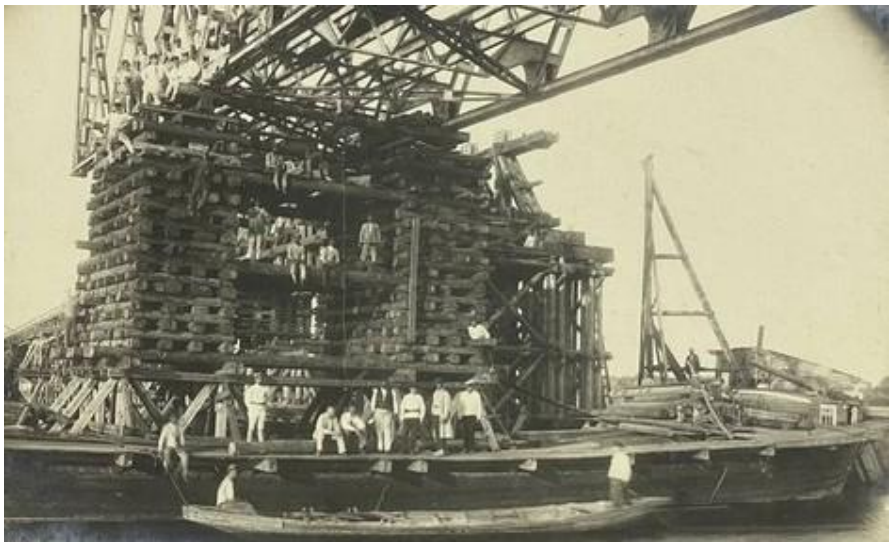

«Черкаський» міст під час ремонтних робіт. 1923 р.

«Черкаський» міст під час ремонтних робіт. 1923 р.

3.2. Проведення меліоративних робіт, заліснення пісків й укріплення ярів

У другій половині XIX ст. уряд виявив неабияку зацікавленість у розширенні посівних площ, особливо в чорноземних регіонах. Для цього розглядалися питання про проведення робіт з осушення боліт у долинах тамтешніх рік. Було утворено дві спеціальні експедиції – Західну та Північну, які й зайнялися обстеженням боліт і складанням кошторисів на виконання робіт з осушення з 1873 р.

Питання про початок робіт увесь час впиралося у кошти, яких губернським земствам постійно не вистачало. Лише в 1908 р. Полтавська губернська управа доповіла Золотоніським повітовим земським зборам про можливість отримати меліоративну позику від Головного управління землеробства та землеустрою. Полтавські губернські земські збори ухвалили рішення про такий порядок робіт: у першу чергу осушенню підлягали болота по р. Трубіж у Переяславському повіті площею 11 220 десятин, по р. Супій у Золотоніському повіті площею 7 160 десятин, по р. Грунь-Ташань у Зіньківському та Миргородському повітах площею 1 800 десятин. 29 червня 1909 р. на засіданні Золотоніської повітової управи в присутності членів комісії з осушення було ухвалено рішення про обов'язкове використання наданої можливості. У другу чергу серед визначених об'єктів значилось і болото Карань біля с. Гусине Золотоніського повіту.

Питання щодо регулювання течій річок та осушення боліт було обговорено на зборах Золотоніського повітового земства ще в 1898 р. Тоді повітова управа звернулася до Міністерства землеробства та державного майна, яке силами Західної експедиції проводило обстеження річок і боліт Полтавської губернії, з клопотанням про визначення вартості пошукових робіт по п'яти річках повіту. Міністерство охоче відгукнулося на це звернення. Воно виявило готовність провести розрахунки та надати їх за умови, що земство покладе на казначейський рахунок суму 4 030 руб., на яку оцінювалась експертна діяльність. Земство не мало такої суми вільних коштів, тому питання відклали до наступної сесії. А щоб не втрачати дорогоцінний час, було запропоновано зібрати дані про власників земельних ділянок під болотами та їх площі в долині р. Супій, що були визначені експедицією як першочергові.

Обстеження долини р. Супій розпочалося влітку 1899 р. Воно стосувалося переважно магістрального каналу. Плани та кошторис, виконані інженером [?] Онопко, були подані на розгляд відділу з поліпшення земель Міністерства землеробства та державного майна в

1901 р. Аналогічні документи мали надійти і до Золотоніської земської управи. А поки що управі було повідомлено, що вартість проведення каналу довжиною 40 верст обійдеться в 53 382 руб., що становитиме 8 руб. на 1 десятину осушуваної площі.

Зіштовхнувшись із небажанням частини землевласників добровільно осушувати болота, Золотоніська повітова управа звернулася з клопотанням до Полтавських губернських зборів про надання дозволу на примусове відчуження земель і прав на ділянки під проведення магістрального каналу, але отримала негативну відповідь.

Земство мало намір продовжити роботу із землевласниками з підписання угод щодо проведення магістрального каналу, проте зіштовхнулось із неабияким спротивом з боку власників боліт, що призвело до повторного звернення Золотоніських повітових зборів уже до уряду про примусове відчуження земель або ж урегулювання цього питання на законодавчому рівні. Доки тривала письмова тяганина, спеціалісти Міністерства завершували проєктування робіт з проведення бокових каналів.

У 1902 р. землевласник повіту Г. А. Чуйкевич звернувся до Золотоніських повітових земських зборів із проханням про виділення йому кредиту на суму 2 000 руб. за рахунок меліоративної позички для проведення осушувальних робіт у межах його власного маєтку[188]. Бюрократична тяганина між Золотоніським повітовим земством, Полтавським губернським земством та Міністерством землеробства і землеустрою, що могла затягнутись на роки, спонукала Г. А. Чуйкевича почати роботи власним коштом, користуючись готовими даними обстежень. Такі ж роботи розпочалися в середній течії р. Золотоношка (район с. Великий Хутір), де у своєму господарстві кн. Н. О. Барятинська планувала організувати видобування торфу.

Водночас між Золотоніською земською управою та Міністерством виник конфлікт щодо стягнення боргу та надання гарантій за меліоративним кредитом. Земство було готове до посередництва, але відмовлялося займатися стягненням боргів і недоїмок. Міністерство ж наполягало на тому, що хто клопочеться про кредит, той і повинен займатись стягненням.

У 1904 р. Золотоніське повітове земство звернулося до Полтавської губернської управи з проханням про виділення йому кредиту в 15 000 руб. на проведення меліоративних робіт на р. Супій. Крім того, порушувалося питання про роботу гідротехніка, який займався з'ясуванням площі боліт і

[188] Приложение к Отчету XXXIX очередной сессии (1903 года) Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1902 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 41–42.

їх власників. У наданні кредиту було відмовлено, а свою роботу гідротехнік обіцяв закінчити в січні 1905 р.[189]

Попри всі перепони Золотоніські повітові збори в 1904 р. ухвалили рішення про початок меліоративних робіт. Планувалося розпочати їх від с. Безпальче до с. Гельмязів, якщо буде досягнуто домовленостей із власниками боліт. У 1908 р. Золотоніська управа на свій страх і ризик розпочала меліоративні роботи. Між повітовим і губернським земствами було укладено договір, яким визначались взаємовідносини сторін, що братимуть участь у справі осушення боліт.

Кампанія з отримання розписок із власників болотних ділянок велась під наглядом дільничного члена управи та за сприяння волосних і сільських урядників двома залученими особами, яким за 1 десятину охопленої розпискою землі платили 5 коп.

На небажання підписувати дозволи наштовхнулись лише в с. Піщана. Там було вирішено для каналу використати русло р. Супій, попередньо його розчистивши.

Будівництво магістрального каналу вирішили проводити підрядним методом. Роботу з будівництва спочатку доручили підряднику [?] Мошкевичу. Воно розпочалося на початку вересня 1909 р. на маєтностях с. Гельмязів, де було досягнуто більшості домовленостей із власниками про проведення магістралі. Обумовлена вартість робіт становила 2 руб. 20 коп. за кубічний сажень вийнятого ґрунту. Роботи проводились від гельмязівського земського мосту до Кононцевого броду, що на межі Гельмязівської та Піщанської волостей. Тривали вони до 10 листопада. Загальний об’єм виконаних робіт становив 1 547 куб. сажнів[190].

Для виконання подальших робіт підрядником було призначено купця І. М. Андреєва, визначено оплату 1 руб. 61 коп. за кожен кубічний сажень вийнятого ґрунту. Підрядник зобов’язувався упорядкувати і канали, що були вириті за попередній період підрядником [?] Мошкевичем.

Із початком робіт у с. Гельмязів відкрилась можливість вести нові роботи біля присілку Нова Гребля, де зусиллями керівника новогреблянської економії проводився збір розписок на дозвіл ведення меліоративних робіт. Розпочались роботи силами місцевих робітників 15 вересня 1909 р., вони проводились господарським методом. Кількість робітників коливалась від 10 до 400 осіб у день. На початковій стадії проведення магістралі однією з головних перешкод була непідготовленість

[189] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1904 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1905. С. 44.
[190] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1909 год и приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. С. 50–51.

працівників до виконання подібних робіт і нерозуміння ними її вартості. Вони отримували спочатку за роботи на твердому ґрунті по 1 руб. за день, на легкому – 50 коп. У подальшому було вирішено перейти на оплату за виконану роботу. Так, за роботу на м'якому ґрунті виплачували від 50 до 75 коп., на твердому – від 75 коп. до 1 руб. за погонний сажень. До закінчення сезону було виконано виїмку ґрунту. У ході робіт вдалося з'єднатися з каналом, що розроблявся його власником Г. А. Чуйкевичем, розширити та поглибити його до проєктного[191].

Роботи велись під безпосереднім керівництвом інженера Д. Д. Довбні. Його старання та уміння організовувати роботи були помічені Золотоніською повітовою земською управою, яка ухвалила постанову про висловлення вдячності інженеру.

17 травня 1910 р. розпочались роботи в низов'ях р. Супій. Вони виконувалися сторонніми робітниками (80 осіб). Решту працівників залучали з місцевого населення. 4 червня був відкритий сезон робіт вище с. Гельмязів. Там роботи проводились лише місцевими працівниками.

До штату персоналу входили 2 інженери з платнею 100 руб. за місяць, 4 десятники, які отримували від 40 до 60 руб. за місяць. Крім того, було 2 старших робітники та кілька дрібних службовців. Кількість працівників доходила до 300 осіб. Вони отримували місячну плату в розмірі від 16 до 22 руб. і харчування. Для профілактики холери двічі на день робітникам видавали чай у необмеженій кількості та по 2 колотих шматки цукру.

До 15 серпня роботи йшли успішно. А потім підрядник заявив, що він на тяжких ґрунтах (глей, жерства) терпить збитки. Виїмка мала значну глибину до 1 сажня (2,134 м) та обходилася йому не менш як 3 руб. 50 коп. за кубічний сажень.

Завдяки старанням завідувача осушувальними роботами інженера Д. Д. Довбні роботи вдалося відновити 15 вересня, їх прийняв до виконання підрядник В. Я. Демченко. Біля присілку Нова Гребля було вирито котловани та встановлено два насоси на 3 000 відер для відкачування води. Як робочу силу залучали місцевих жителів з поденною оплатою в 1 руб. 15 жовтня роботи довелося припинити, оскільки вода постійно прибувала, почались заморозки. До того часу було вийнято майже 10 000 куб. сажнів ґрунту, збудовано два мости вартістю 309 руб. 15 коп. кожен.

У нижній частині каналу господарським способом були виконані роботи зі зміцнення відкосів каналу та берегів. Для цього використовували

[191] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1909 год и приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. С. 149–154.

лозу, дубові кілки, солому, дернину, а на берегах висаджували лозу та верби. Ці роботи обійшлись у 1 071 руб. 18 коп.

Завідувачем роботами проведена розбивка 20 верст магістрального каналу, 20 верст бічних стрілок. На Іваньковому броді збудовано пішохідний міст вартістю 69 руб. Загальні видатки з осушення боліт становили з меліоративного кредиту – 15 475 руб. 72 коп., із губернських коштів – 499 руб. 66 коп., із повітових – 957 руб. 1 коп. Усього витрат – 16 932 руб. 39 коп. На прохання підрядника В. Я. Демченка Золотоніська повітова управа відклала подальше ведення робіт до 15 серпня 1911 р.[192]

Усі роботи з будівництва магістрального каналу були завершені в 1912 р. Він мав ширину по дну від 1,8 до 2,2 сажня, глибину – 0,65 сажня; бічні канали будувались шириною 0,2 сажня і глибиною 0,6 сажня.

У 1913 р. були повністю завершені роботи зі створення осушувальної мережі в долині р. Супій у межах Золотоніського повіту. Осушенню підлягало 950 десятин. Головний магістральний канал був у довжину майже 41 версту, а бокові стрілки мали загальну протяжність 92 версти. Під час будівництва цього каналу вийнято 30 000 куб. сажнів ґрунту, бокових – 20 038 куб. сажнів. Земляні роботи коштували 89 939 руб. 77 коп. Окрім того, проведено зміцнення берегів каналу загальною площею 1 904 кв. сажнів, збудовано 13 проїзних і 8 пішохідних мостів. На всі проведені роботи було витрачено 134 758 руб. Золотоніське повітове земство брало на себе зобов'язання фінансувати догляд та обслуговування каналів із розрахунку 30 коп. за десятину щорічно. Для технічного догляду за каналом, за клопотанням Золотоніської земської управи перед Полтавською губернською, було вирішено запросити випускника нижчого технічного училища як практиканта та підготувати з нього спеціаліста під наглядом досвідчених техніків та інженера Д. Д. Довбні[193].

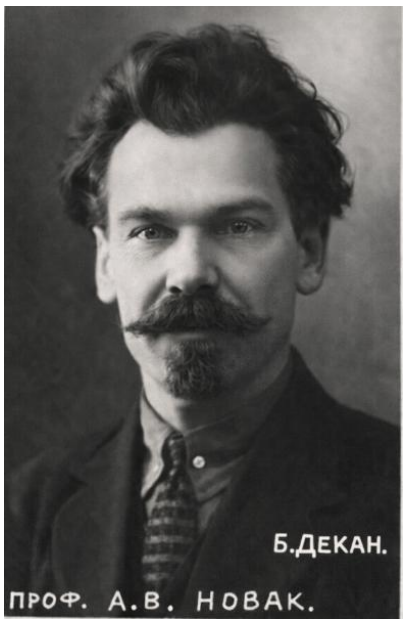
Закінчення робіт не означало завершення клопотів для Золотоніського повітового земства, адже меліоративний кредит потрібно було повертати, а власники осушених ділянок робили це з великим небажанням. На 1 грудня 1911 р. недоїмка за кредитом становила 774 руб. 38 коп. На цю ж дату в 1912 р. – 1 648 руб. 61 коп., у 1913 р. – 11 414 руб. 54 коп. Тому було ухвалено рішення долучити до вилучення коштів пристава, призначивши йому 15 руб. подорожніх витрат. Цей захід дав деякі позитивні результати, але борги залишалися значними. У таких випадках завжди шукають винних. Знайшовся він і цього разу. Як виявилося, землемір О. Т. Слюсаренко

---

[192] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1910 год и приложения. Золотоноша тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 146–151.

[193] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 67–69.

допустив низку неточностей у планах осушених земель. У результаті одні власники, не маючи болотних земель, отримували повідомлення про сплату, інші були просто пропущені в списках, а ще одна категорія зовсім не підписувала угоду на проведення осушення, тому й відмовлялася вносити плату.

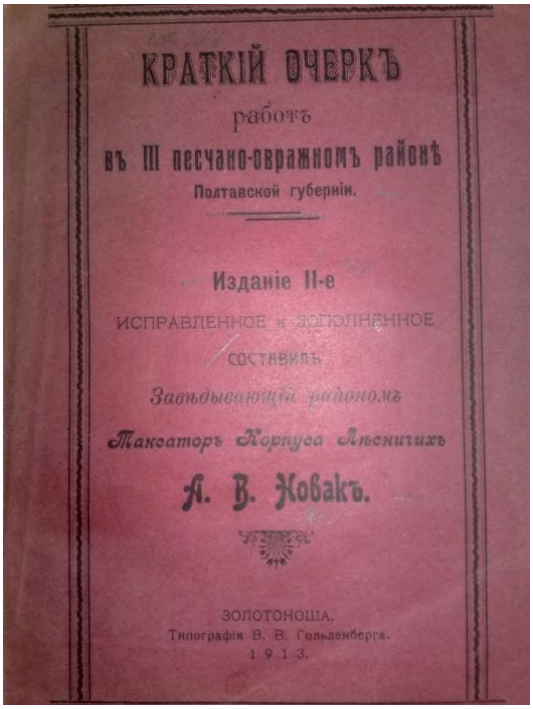
Новак Андрій Васильович

На прохання Золотоніського повітового земства про розширення робіт з обстеження боліт на річках Золотоношка, Згарь, Кропивна й Ірклій Полтавське губернське земство дало згоду, і з кінця квітня 1913 р. чотири техніки розпочали проєктні роботи.

Варто зазначити, що в Золотоніському повіті працювали державні або губернські лісничі – техніки, які займалися улаштуванням та оцінкою лісових насаджень і вирубок. Серед них значились В. О. Грехов, О. К. Мицук, А. В. Новак[194].

Осушені площі мали стати економічно придатними. Наукового ж підходу до використання болотних ґрунтів не було. Першочергово вони розглядались як джерело вирішення гострої проблеми, яка ще дужче проявилась в умовах Першої світової війни, – збільшення виробництва кормів. Виникла потреба в організації дослідної установи «з культури боліт». Полтавське губернське земство на засіданні спеціальної «болотної» комісії доручило відомому на той час болотознавцю П. В. Спесивцеву підготувати звіт про стан боліт та обґрунтувати необхідність створення наукової установи – дослідної станції. Вибір місцерозташування її припав на уже осушену ділянку землі заплави р. Супій біля с. Підставки Золотоніського повіту. Вона належала Селянському поземельному банку. Завдяки особистим старанням голови Золотоніської повітової управи

[194] Новак А. В. Краткий очерк работ в III песчано-овражном районе Полтавской губернии. Ч. 1. Укрепление песков. Золотоноша: тип. В. Б. Гольденберга, 1911. 45 с.; Новак А. В. Краткий очерк работ в III песчано-овражном районе Полтавской губернии: [Ч. 1: Укрепление и облесение песков. Ч. 2: Укрепление оврагов]. 2-е изд. Золотоноша: тип. В. Б. Гольденберга, 1913. 49 с. У музеї історії Національного університету біоресурсів та природокористування України зберігаються випускні альбоми фотографій «Агрономів-організаторів Київського сільськогосподарського інституту» за 1927, 1929, 1930 та «Лісо-інженерів Київського лісотехнічного інституту» за 1929 та 1931 рр. Професор А. В. Новак у свій час очолював лісоінженерний факультет Київського лісотехнічного інституту.

КРАТКІЙ ОЧЕРКЪ
работъ
въ III песчано-овражномъ районѣ
Полтавской губерніи.
Изданіе II-е
ИСПРАВЛЕННОЕ и ДОПОЛНЕННОЕ
составилъ
Завѣдывающій райономъ
Таксаторъ Корпуса Лѣсничихъ
А. В. Новакъ.
ЗОЛОТОНОША.
Типографія В. В. Гольденберга.
1913.

Титульний аркуш «Короткого нарису робіт у III піщано-яровому районі» А. В. Новака. м. Золотоноша, 1913 р.

Д. І. Тоцького земельна ділянка площею до 40 десятин була надана банком Полтавському губернському земству безкоштовно. Підставська дослідна станція боліт була заснована в 1916 р., проіснувала до 1936 р. і вела важливі дослідження з вирощування сільськогосподарських культур на торф'яних землях.

Стосовно організації меліоративних робіт на р. Золотоношка у повітовому центрі. На початку ХХ ст. річка у місті була достатньо широкою. У двох місцях її перетинали мости – через центральну вулицю Переяславську (Переяславсько-Кременчуцьку) та між суходолом Затроїцького й Миколаївського форштадтів[195]. Власне меліоративні роботи в м. Золотоноша розпочались лише у 1925 р. і були розраховані на 6 років. Основна мотивація необхідності меліорації – це наявність великих болотяних площ, які жодним чином не були задіяні в сільському господарстві. І, до того ж: «на болотах росте осока, ситняг та інші шкідливі рослини, там плодяться малярійні комарі, що розносять болотяну лихоманку»[196].

Заліснення пісків й укріплення ярів. Наприкінці XIX – на початку ХХ ст. загострилося питання забезпечення сільського населення орними землями. На одному із засідань Золотоніського сільськогосподарського товариства в 1905 р. його член В. М. Єгоров у своїй доповіді «Про організацію громадських пасовищ у Лубенському повіті та необхідності її запровадження в Золотоніському з метою покращення місцевого тваринництва» запропонував забезпечити потребу в орній землі за рахунок розорювання кормових угідь. Зокрема, він зазначив, що «…кількісне зростання землеробського населення, яке пред'являє найперше запит на землю для забезпечення себе щоденним хлібом, призводить до скорочення кормових угідь, які відводяться під розорювання»[197]. Це було проблемою, що потребувала вирішення, адже наявні практики розорювання піщаних

[195] Форштадт – місцевість, район міста.
[196] Ясний О. С. Перемогли-переконали. *Всесвіт*. 1925. № 17. С. 14.
[197] Отчет о деятельности Золотоношского сельскохозяйственного общества за 1905 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1906. С. 15.

земель, вкритих природною рослинністю, і знищення лісових насаджень на схилах з метою їх використання під ріллю сприяли збільшенню площ з пісками та розмивам ґрунту, що викликало збільшення розмірів уже наявних та утворення нових ярів. Летючі піски та яри невпинно наступали на родючі чорноземи, зменшуючи їх площу. Ще в 1868 р. Золотоніські повітові земські збори виявляли стурбованість щодо збереження лісів. Тоді за пропозицією гласного І. Товбича збори постановили просити гласних М. Максимовича та М. Гайворонського скласти проєкт зі збереження та розведення лісів.

Відповідно до даних «Статистичного довідника по Полтавській губернії на 1916 рік», із загальної площі Золотоніського повіту 395 332 десятини – чорноземні ґрунти різних підвидів займали 64 %, заплавні землі – 27 %, піщані та супіщані – 9 % За наявністю останніх Золотоніський повіт був другим у Полтавській губернії після Переяславського повіту. Землі ділились на «зручні» та «незручні». До останніх відносили землі під дорогами, водою, болотами, ярами, сипучими пісками. З 23 000 десятин «незручної» землі в Золотоніському повіті 8 800 десятин були зайняті власне пісками.

Дещо іншу цифру площі пісків по Золотоніському повіту було названо після обстеження земель фахівцями-лісівниками Полтавської губернії. У 1903 р. після закінчення робіт з рекогносцирування «піщаних територій» з'явились цифри площ пісків по Золотоніському повіту – 14 764 десятини, по Переяславському повіту – 19 354 десятини[198]. Піски та піщані ґрунти були в низинній частині повіту – у Васютинській, Великобурімській, Вереміївській, Жовнинській, Золотоніській, Кропивнянській, Лялинській, Мельниківській, Мойсенській, Піщанській і Прохорівській волостях, тобто в долинах річок Дніпро, Супій і Сула.

Початок робіт із заліснення пісків у Золотоніському повіті відносимо до 1899 р. Тоді в повіті було засаджено 384,8 десятини, із них шелюгою (червоною вербою) – 278,5 десятини, сосною – 106,3 десятини. Таксатор А. В. Новак напряму пов'язував цей факт із прибуттям до Полтавської губернії вченого-лісівника А. Г. Яковлєва. Зазначимо, що до 1899 р. заліснення пісків проводилося власниками ділянок за фінансової підтримки держави.

У 1900 р. роботи продовжились під керівництвом командированого Міністерством землеробства та державного майна молодшого таксатора [?] П'ятницького та двох фахівців-лісівників («кондукторів»). Разом із рекогносцируванням пісків ними велись переговори з сільським населен-

[198] Новак А. В. Краткий очерк работ в III песчано-овражем районе Полтавской губернии. Золотоноша: тип. В. В. Гольденберга, 1913. 38 с.

ням про необхідність заліснення пісків. У 1901 р. до фінансування робіт уперше долучилось Золотоніське повітове земство. Ним на ці цілі було виділено 300 руб., із яких використано 212 руб. 85 коп. Площа посадок шелюги зросла до 373,66 десятини.

Також у 1900 р. Золотоніські повітові земські збори розглядали питання про співфінансування заліснення піщаних площ. Чиновники Міністерства землеробства та державного майна запропонували земству виділяти кошти на закупівлю посадкового матеріалу, знарядь для посадки, закладку розплідника, а також на винагороду земському інструктору, до обов'язків якого входив би й огляд посадок навесні (чи не відкрита вітрами коренева система) та влітку (чи не потребують додаткового поливу, чи не витоптані худобою). Золотоніські повітові земські збори за пропозицією представника Міністерства землеробства та державного майна асигнували 300 руб. на допомогу сільським громадам для залучення постійної охорони для піщаних угідь, де передбачалося заліснення. Таку пропозицію земства уповноважені особи не прийняли, тому земські збори в 1901 р. змінили призначення платежів. За рахунок асигнувань минулого року земською управою було передано відповідальним особам, які керували роботами з заліснення, двовідвальний плуг Еккерта та 40 мечів-лопат. Загальна вартість сільськогосподарського обладнання становила 128,28 руб. Фінансування ж 1901 р. було витрачено на придбання посадкового матеріалу шелюги та на відрядження інструкторів-фахівців.

У 1902 р. за рахунок земських коштів було закладено розплідник, закуплено для нього інвентар і посадковий матеріал (291,53 руб.), укріплено яри (2,87 руб.) й оплачено відрядження інструкторів (48 руб.). У цьому ж році було висаджено 417,15 десятини шелюги та 5,08 десятини сосни. Як зазначено А. В. Новаком, роботи велись на добровільних засадах за згодою власників пісків. Міністерство виділяло кошти на розплідники та демонстраційні ділянки, звідки посадковий матеріал відпускався населенню безкоштовно. Золотоніське повітове земство, своєю чергою, надавало кошти на придбання інвентаря, викопування, пакування та доставку посадкового матеріалу незаможному населенню та сільським громадам, які зобов'язувались організовувати роботи, здійснювати догляд і залучати охорону власним коштом.

Новий етап у «боротьбі з пісками» в Полтавській губернії розпочався з 1903 р., коли ці роботи очолив знаний фахівець з лісомеліорації Віктор Михайлович Борткевич. У 1904 р. у Полтавській губернії було створено 4 територіальні райони для заліснення пісків. На чолі кожного з них були таксатори корпусу лісничих, допомагали їм лісівники-кондуктори. З цього часу роботи із заліснення пісків та укріплення ярів почали набувати

організованішого та системного характеру. До третього району, разом із Золотоніським, увійшли Переяславський, Пирятинський, Прилуцький і Лохвицький повіти.

Крім організаційних змін, почала змінюватись і структура лісових насаджень за породами. Сосна як довговічна та найбільш пристосована для розвитку на пісках культура витіснила шелюгу на другий план. Якщо в перші роки сосна займала 6,8 % засадженої площі, то в 1904–1906 рр. – 58,1 %.

Варто наголосити, що Золотоніські повітові та Полтавські губернські земські збори виділяли кошти на роботи з заліснення пісків на постійній основі. Так, за період з 1902 до 1911 р. включно сума асигнувань становила 11 760 руб. від повіту та 2 500 руб. від губернії.

У 1910 р. у різних частинах Золотоніського повіту у весняний та осінній періоди було засаджено 383,93 десятини пісків. Причому перевага надавалась уже сосні – 104,37 десятини, з яких 34,82 десятини висаджено в міжряддях шелюги. 22,08 десятини зайняли листяні породи. Крім того, проведено доповнення посадок сосни минулих років на площі 162,15 десятини. У розплідниках висіяно насіння різних деревних порід на площі 2,8 десятини. Фізичним особам і сільськогосподарським закладам Золотоніське повітове земство виділило 10 968 шт. саджанців фруктових і 34 550 шт. різних декоративних порід[199]. Якщо враховувати посадки 1912 р., то за весь час роботи фахівців-таксаторів у Золотоніському повіті було засаджено 3 982,44 десятини пісків. Посадки минулих років доводилось постійно «ремонтувати», оскільки приживання висадок дерев у середньому становило від 40 до 54 %.

У 1913 р. на лісомеліоративні роботи Золотоніським повітовим земством було виділено 2 413 руб. і 600 руб. – на будівництво будиночків для охорони. За цей рік площі посадки сосни становили 205,87 десятини, шелюги – 122,6 десятини, проведено «ремонт» площ на 80,1 десятини. Тобто, сумарно роботи велись на 447,82 десятини.

Ще однією турботою Золотоніського повітового земства, разом із ліквідацією значних запісочених площ, були роботи з укріплення ярів, площа яких по повіту становила 0,3 тис. десятин. Роботи вимагали проведення геодезичних зйомок і математичних розрахунків. Наприклад, для терасування схилів ярів потрібно було провести нівелірні заміри. А їх не можна було ввести в план робіт без прив’язки до теодолітних даних. Окрім того, ці роботи потребували багато фізичних зусиль.

---

[199] Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1910 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 144–146.

Наявні дані у звітах Золотоніської повітової земської управи за 1910 і 1913 рр. дають уявлення про масштаби виконуваних робіт. У 1910 р. ґрунтозахисні меліоративні роботи велись у сс. Антипівка, Слюжчина Слобідка, Плешкани, Ірклiїв та Деньги. Для прикладу, в с. Слюжчина Слобідка було облаштовано бетонний лоток для безпечного спуску води, висаджено вербові кілки (вони мають властивість добре укорінюватись) в кутку яру, проведена посадка листяних порід дерев на всій площі яру, облаштовано стічні канави та водоутримуючі валки, постійно проводився ремонт наявних укріплень. У 1913 р. тут було проведено ремонт бетонного лотка й організовано роботи з догляду за дубовими насадженнями (запровадили освітлення). Освітлення дубових насаджень провели і в яру с. Антипівка. У с. Плешкани споруджено два бетонні лотки, а також велись роботи з висадження деревних порід. У с. Ірклiїв одночасно зі створенням нових насаджень доглядали за посадками минулих років.

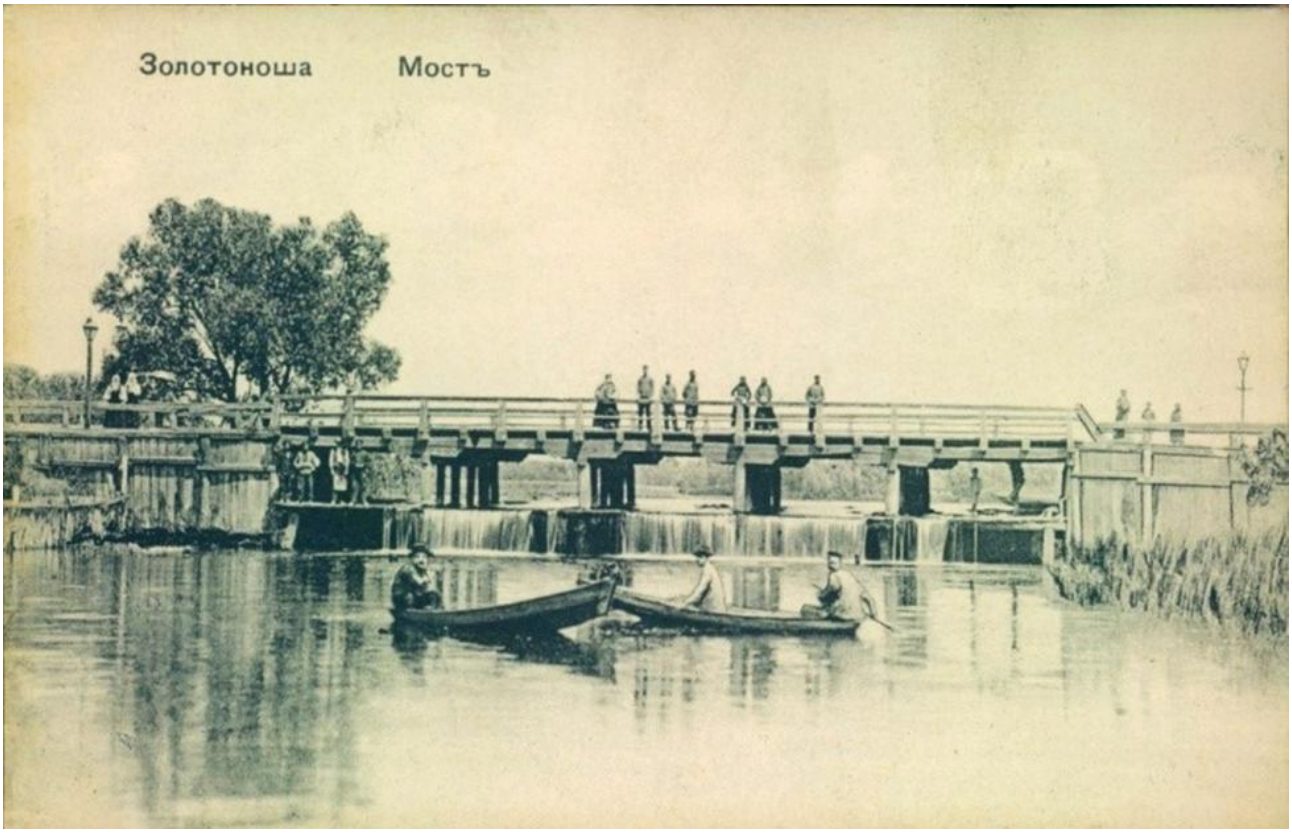
У 1913 р. Золотоніськими повітовими земськими зборами на укріплення ярів було асигновано 950 руб. У цьому ж році в яру с. Чехівка поблизу с. Вереміївка було встановлено 14 плетених гатей загальною довжиною 31,5 сажня та висотою 1,5 аршина. На відкосах яру проведено терасування довжиною 50 сажнів. У другому яру поблизу вже згаданої Вереміївки, що мав назву Івко, було виставлено три плетені гаті, проведено вирівнювання відкосів на 23 сажнях. В обох цих ярах установлено пологі дерев'яні лотки з відбійними колодязями, проведено водовідвідні канави, насипано водоутримуючі валки. У с. Кропивна велась висадка деревних порід по дну та відкосах яру. Установлений раніше дерев'яний лоток було проконопачено та просмолено. Під с. Прохорівка було засаджено деревними породами 5 десятин яру[200].

У матеріалах Золотоніського повітового земства зафіксовані прізвища підрядників з будівництва, у т. ч. й шляхів сполучення: Е. Я. Білицький (1866 р.), Н. Білицький (1866 р.), І. І. Карпов-Печуга (1866 р.), Л. Е. Білицький (1879 р.), М. Велецький (1880 р.), Н. Волинський (1883 р.), І. Бендецький (1884 р.), К. Бродський (1885 р.), І. І. Білицький (1899 р.), Ш. Е. Дунаєвський (1899 р.), М. Я. Каганов (1899 р.), К. Е. Боровик (1902 р.), Я. Лютов (1904–1905 рр.), С. І. Борзяк (1909 р.), І. М. Андреєв (1910 р.), В. Я. Демченко (1910 р.), Н. П. Аронов (1913 р.), В. Комишний (1913 р.), В. Р. Келлер (1913 р.) та інші.

[200] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 318–319.

Листівка із фотографією р. Золотоношка.
м. Золотоноша, 1910-ті рр. Фотограф – І. Еллінкріг

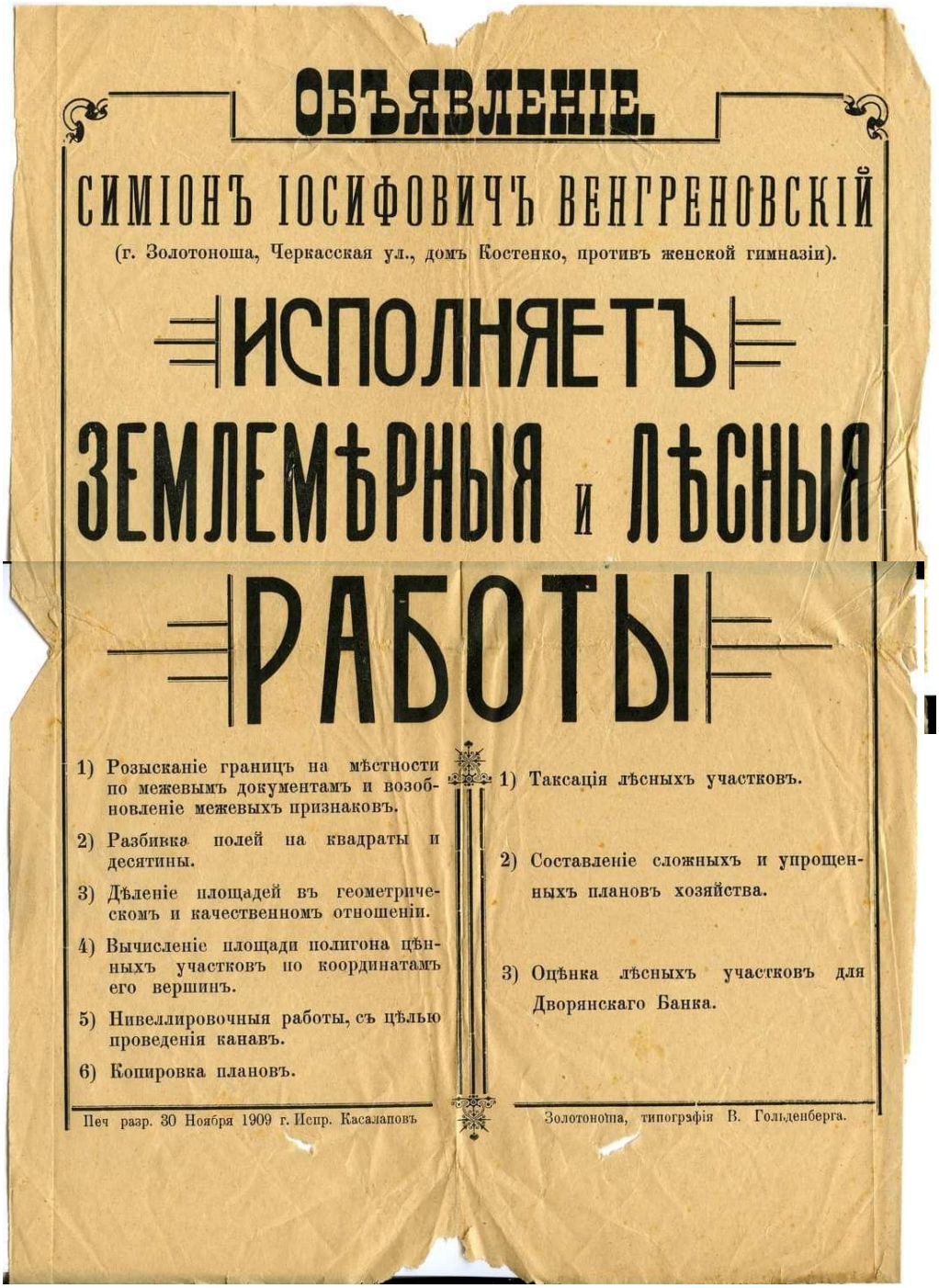

Листівка із фотографією р. Золотоношка.
м. Золотоноша, 1910-ті рр. Фотограф – І. Еллінкріг

Фотографія р. Золотоношка до та після меліоративних робіт.
м. Золотоноша, 1925 р.

ОБЪЯВЛЕНІЕ.

СИМІОНЪ ІОСИФОВИЧЪ ВЕНГРЕНОВСКІЙ

(г. Золотоноша, Черкасская ул., домъ Костенко, противъ женской гимназіи).

ИСПОЛНЯЕТЪ ЗЕМЛЕМѢРНЫЯ и ЛѢСНЫЯ РАБОТЫ

1) Розысканіе границъ на мѣстности по межевымъ документамъ и возобновленіе межевыхъ признаковъ.
2) Разбивка полей на квадраты и десятины.
3) Дѣленіе площадей въ геометрическомъ и качественномъ отношеніи.
4) Вычисленіе площади полигона цѣнныхъ участковъ по координатамъ его вершинъ.
5) Нивеллировочныя работы, съ цѣлью проведенія канавъ.
6) Копировка плановъ.

1) Таксація лѣсныхъ участковъ.
2) Составленіе сложныхъ и упрощенныхъ плановъ хозяйства.
3) Оцѣнка лѣсныхъ участковъ для Дворянскаго Банка.

Печ разр. 30 Ноября 1909 г. Испр. Касалаповъ

Золотоноша, типографія В. Гольденберга.

Оголошення-реклама про можливість замовлення землемірних та таксаторських робіт у С. І. Венгеровського, який проживав у м. Золотоноша, на вул. Черкаській, у будинку Ф. Н. Костенка (навпроти Золотоніської жіночої гімназії), 1909 р.

Таким чином, проведення меліоративних робіт, а також заліснення пісків й укріплення ярів відіграло важливу роль у стабілізації природного середовища та підвищенні господарської придатності земель. Такі заходи сприяли запобіганню ерозійним процесам, поліпшенню водного режиму ґрунтів і раціональному використанню територій. У результаті реалізації цих ініціатив було створено передумови для екологічної рівноваги та сталого розвитку регіону. Водночас здійснення цих природоохоронних заходів супроводжувалося низкою труднощів. Меліоративні та лісонасаджувальні роботи потребували значних і, головне, довгострокових капіталовкладень, тоді як земський бюджет орієнтувався переважно на нагальні потреби повіту, що ускладнювало послідовне фінансування таких програм. Крім того, бракувало фахівців-лісівників і меліораторів, здатних кваліфіковано визначати ділянки, найбільш придатні для заліснення, та контролювати якість проведених робіт. Певний спротив викликало й саме населення, оскільки заліснення пісків й укріплення ярів нерідко відбувалося на землях, які раніше використовувалися селянами під випас худоби чи інші господарські потреби, а результати таких заходів (зміцнення ґрунтів і покращення екологічної ситуації) ставали помітними лише через тривалий час, що не завжди узгоджувалося з нагальними інтересами місцевих громад. Тим не менше, земство послідовно продовжувало природоохоронну діяльність, розуміючи її довгострокове значення для збереження та розвитку краю.

3.3. Організація земської поштової служби

У середині XIX ст. мережа державної пошти була ще недостатньо розвинена, а в низці регіонів – взагалі відсутня. Для того, щоб відправити лист поштою, потрібно було проїхати десятки кілометрів до найближчого поштового відділення. У перші роки свого функціонування українські земства зіштовхнулись із проблемою невчасної доставки земської кореспонденції на місця. Це спонукало, зокрема і Золотоніське повітове земство, розпочати впровадження одного з важливих нововведень – організацію земської поштової служби. Звичайно, процес організації відбувався відповідно до чинного законодавства та не порушував монополію держави на поштові пересилки. Земська пошта постала не як конкурент державній, а як паралельна площина, що продовжила поштовий зв’язок там, де не існувало державної поштової системи. Зазначимо, що на посаді державного Золотоніського повітового поштмейстера в 1865–1870 рр. працював А. В. Никифоров.

Відправлення земської поштової кореспонденції в межах Золотоніського повіту мала назву «земська сільська пошта». Існував розклад відправлення та прибуття земської кореспонденції (у 1867–1869 рр. – 7 верст за одну годину), який з часом перестав задовольняти вимоги комунікації земства з волостями та селами. Потреби полягали в проходженні кіньми 9 верст за одну годину. Звіт Золотоніської земської управи за 1869 р. виразно ілюструє стан справ у поштовому секторі: «доставка пакета з Кропивни до Чорнобая, на відстані 11 верст, вимагає часу від 9:00 ранку четверга до 17:00 понеділка, тобто 5 днів. Відповідь може бути відправлена не раніше 11:00 у середу і прийти до Кропивни лише об 11:25 у понеділок, тобто через 11 днів після відправки листа з Кропивни»[201]. Цей звіт – яскраве свідчення проведення необхідних змін у системі організації доставки пошти в Золотоніському повіті.

Рішення про створення в Золотоніському повіті земської пошти було ухвалене земськими зборами в 1867 р., а фактично вона почала працювати з 1869 р. Листи відправлялись із повітового центру по території усього повіту. Система була такою: при Золотоніській земській управі функціонувала «поштова контора», саме до неї спрямовувалася вся кореспонденція від державних і громадських інституцій, від чиновників і приватних осіб. Поштове відділення працювало в двох напрямках – із повіту до центру та з центру в повіт. Якщо кореспонденція надсилалась за межі Золотоніського повіту, то в такому разі свою роботу розпочинала державна поштова служба.

Для доставки пошти Золотоніське повітове земство оплачувало роботу кількох листонош, які розвозили кореспонденцію на своїх кінних підводах. Для фіксації вхідної та вихідної кореспонденції існували спеціальні «поштові книги», які вели писар у Золотоніській поштовій станції та сільські писарі. Листоноші дотримувались визначених маршрутів і графіків руху за ними. У поштовому відділенні на кожен лист чи бандероль складалась відповідна накладна, де вказувались усі необхідні реквізити. Окрім листів і бандеролей, земською поштою можна було пересилати і грошові перекази, але не більше 25 руб.[202] Відповідальність за пересилку кореспонденції була покладена на Золотоніське повітове земство.

Перевезення земської пошти здійснювалось або на власних підводах листонош, або на конях, які утримувалися на земських кінно-станційних

[201] Отчет за 1869 год Золотоношской уездной земской управы. Полтава: в тип. Пигуренко, 1870. С. 77–78.

[202] Отчет Золотоношской уездной земской управы XXIII очередного созыва за 1886 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1887. С. 108.

пунктах. Станом на 1884 р. у Золотоніському повіті функціонувало 7 кінних станцій, на яких утримувалося 29 коней[203].

На середину 1880-х рр. у Золотоніському земстві працювало 10 листонош, які забезпечували зв'язком 10 поштових дільниць. У зв'язку з «недородом трави» в 1884 р. листоноші звернулись до Золотоніської земської управи з клопотанням збільшити оплату за їхню працю. Своє прохання вони пояснювали тим, що «неврожай трав поточного року вплинув на значне збільшення вартості корму для коней, що така дороговизна не дає змоги їм добросовісно та акуратно виконувати обов'язки з перевезення кореспонденції, а можливо, є стимулом до звільнення із земської служби, оскільки вони не мають засобів на утримання коней»[204]. Дійсно, у Золотоніському повіті через неврожай трав ціни на них помітно збільшились. Так, вартість одного пуда степового сіна збільшилась із 26 до 45 коп., а лугового – з 20 до 28 коп. Беручи цей факт до уваги, а також те, що «усі загальноживтєві потреби здорожчали», Золотоніська земська управа запропонувала Золотоніським повітовим земським зборам підняти оплату праці листоноші на 10 %. Зазначимо, що станом на 1884 р. дев'ять листонош отримували 300 руб. і один – 500 руб. на рік[205]. Станом на 1886 р. Золотоніське повітове земство оплачувало роботу вже дванадцяти листонош, які «на своїх конях доставляють визначену кореспонденцію у всі населені пункти повіту, віддаючи її або у волосні правління або сільським старостам»[206].

Звітно-статистичні матеріали Золотоніського повітового земства ілюструють позитивну динаміку щодо користування послугами земської пошти і, відповідно зменшення фінансових затрат на її утримання.

Відповідно до звітів Золотоніського повітового земства листоношами працювали [?] Євтушевський у 1899 р., Ф. Н. Калашник у 1898–1903 рр., Й. Т. Марченко в 1902–1903 рр., Д. Д. Моторний у 1890-х рр.,[207] [?] Реготунов до 1909 р., [?] Шульга в 1908 р., [?] Безрукавий у 1900 р., [?] Науменко в 1903 р., Л. І. Саранча в 1916 р., [?] Слуцький у 1914 р. та інші.

---

[203] Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания, созывов XX очередного, заседаний: 31 мая, 1, 2, 3 июня и чрезвычайного утреннего и вечернего заседаний 22 сентября 1884 года. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1884. С. 39.

[204] Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания, созывов XX очередного, заседаний: 31 мая, 1, 2, 3 июня и чрезвычайного утреннего и вечернего заседаний 22 сентября 1884 года. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1884. С. 346.

[205] Там само. С. 347.

[206] Отчет Золотоношской уездной земской управы XXIII очередного созыва за 1886 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1887. С. 107.

[207] Дрбал А., Радєй К. Професор А. Д. Моторний (1891–1964) – один із засновників української геодезичної школи. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/1843/gka74201129.pdf (дата звернення: 20.10.2025).

У 1910-х рр. відбулося технічне переоснащення земської пошти, тому до штату, окрім листонош і працівників відділення, у центральному відділенні було введено посади машиніста (у 1914 р. – А. М. Неділька), монтера (у 1914 р. – Б. Скоряк) та механіка (у 1915–1916 рр. – В. І. Боргард).

Щодо оплати роботи працівникам земської пошти маємо такі цифри станом на 1914 р.: оплата праці конторника пошти – 420 руб., двох його помічників – по 400 руб., «роз'їздного» помічника – 360 руб., писця – 240 руб., розсильного – 240 руб., 11 листонош – 5 467 руб. Окремо були заплановані грошові нагороди працівникам поштової станції – 200 руб. Додатково оплачувався трудовий стаж (вислуга років) [?] Лазоренку – 105 руб. і [?] Денисенку – 107 руб. Також передбачалась певна сума на «укупорку пошти, друк книг та бланків»[208].

Очільниками Золотоніської поштово-телеграфної станції були Г. С. Козлов у 1887–1900 рр., Й. І. Богатов у 1890–1896 рр., Т. А. Левицький у 1903–1906 рр., [?] Ровинський у 1909 р., І. І. Фадеєв у 1909 р., К. В. Константинович у 1913–1915 рр.

Наглядачами – П. Г. Корецький у 1900 р., І. М. Гоптаренко в 1900–1909 рр., Д. А. Грабенко в 1906 р., Г. І. Колодій у 1913–1914 рр., В. Ф. Кирик у 1913–1915 рр.

Помічниками – Л. П. Тарасевич у 1887–1890 рр., О. А. Грейліх у 1892–1896 рр., Г. К. Вольдейт у 1899 р., Й. Ф. Саєнко в 1900 р., В. М. Медянов у 1903–1904 рр., В. П. Ходолей у 1906 р., В. Я. Соколовський у 1913 р., І. П. Павлов у 1914–1915 рр.

Працівниками – конторник І. Л. Хоменко в 1878 р., писар С. В. Романовський у 1899–1900 рр., чиновники Ф. І. Стоянов у 1890 р., А. І. Тимофеєв у 1892–1894 рр., Є. О. Дементьєв у 1890–1894 рр., І. П. Гришков у 1900 р., А. Й. Чередніков, Д. П. Гермашов-Бубелло в 1900–1903, 1915 рр., О. І. Марковський у 1903 р., В. І. Кулинський у 1904 р., К. Г. Смургович у 1913–1915 рр., М. Р. Батечко в 1913–1915 рр., М. П. Буткевич у 1913–1915 рр., М. П. Крайник у 1913–1914 рр., О. Г. Кубрак у 1915 р., П. В. Мацкевич у 1913–1915 рр.

До 1917 р. до структури Золотоніської земської пошти входили такі поштово-телеграфні відділення[209]:

- ✓ Безпальчівське – очільники П. І. Воїнов у 1914 р. та І. П. Синяговський у 1915 р.;
- ✓ Богодухівське – очільники І. М. Білозір у 1893–1895 рр., А. І. Тимофеєв у 1896 р., В. П. Іовець-Терещенко в 1900 р., [?] Петрусенко в

[208] Смета расходов и доходов и раскладка Золотоношского уездного сбора на 1914 г. Золотоноша, [1913]. – С. 340.
[209] Там само. С. 320.

1903–1904 рр., [?] Красницький у 1903–1904 рр., А. Ю. Романенко в 1904–1909 рр., І. Є. Коваленко в 1913 р., Ф. Л. Гаркавий у 1914–1915 рр.; працівник Д. П. Гермашов-Бубелло в 1904 р., наглядачі І. Н. Кушніренко в 1906 р. і В. І. Литовченко в 1909 р.;

- ✓ Великобурімське[210] – очільник І. Л. Гаркавий у 1914–1915 рр.;
- ✓ Вереміївське – очільники Д. А. Грабенко в 1906 р., [?] Котляревський у 1910 р., М. Л. Борщов у 1913–1915 рр.;
- ✓ Вознесенське – очільник А. К. Литовка в 1914–1915 рр.;
- ✓ Гельмязівське – очільник І. Г. Штефан у 1909–1913 рр., М. Л. Борщов у 1913 р., І. І. Андреєв у 1914–1915 рр.;
- ✓ Драбівське – очільники Є. О. Дементьєв у 1903–1909 рр., Г. Я. Писарев у 1913 р., І. С. Бабченко в 1914–1915 рр.; наглядачі [?] Гавриш у 1903–1904 рр. і [?] Гаврилов у 1906–1909 рр.;
- ✓ Жовнинське – очільники С. А. Довнарович у 1895–1896 рр., Є. О. Дементьєв у 1900 р., К. В. Константинович у 1903–1906 рр., І. А. Гречинський у 1909 р.; наглядачі [?] Григоренко в 1903 р. і О. П. Куцевич у 1913–1915 рр.;
- ✓ Іркліївське – очільники К. В. Константинович у 1895–1900 рр., М. О. Ширгановський у 1903–1909 рр., К. Броцький у 1909 р., Д. В. Якимов (Акимов) у 1909–1914 рр., І. К. Барабаш у 1915 р.; наглядач Д. В. Якимов (Акимов) у 1903–1906 рр.;
- ✓ Піщанське – очільники О. С. Ковтун у 1893–1896 рр., М. М. Симперович у 1900 р., К. Т. Стрельник у 1903–1909 рр., С. П. Данилейко в 1913–1915 рр.;
- ✓ Прохорівське – очільник А. Ф. Новіков у 1915 р.

Окремі працівники земської пошти були активними громадськими діячами. Варто назвати Івана Дем'яновича Штефана – губернського секретаря, начальника Гельмязівського поштово-телеграфного відділення Золотоніської поштово-телеграфної станції в 1909–1913 рр. Окрім виконання безпосередньо «поштової» роботи, він був головою громадського Гельмязівського сільськогосподарського товариства[211], секретарем і казначеєм Гельмязівського товариства допомоги учням при Гельмязівській чотирикласній школі ім. І. М. Гоптаренка. Відзначився він і як автор популярної брошури «Рекомендації для секретарів

[210] Великобурімське відділення було відкрите 16 січня 1912 р. «з прийняттям внутрішніх та міжнародних телеграм». Детальніше: Открытие почтово-телеграфного отделения. *ВЗСХО*. 1913. № 13. С. 6.

[211] Отчет о деятельности Гельмязовского сельскохозяйственного общества за 1912 год / сост. И. Д. Штефан. Золотоноша: тип. В. Б. Гольденберга, 1913. 64 с.; Отчет о деятельности Гельмязовского сельскохозяйственного общества за 1913–1914 год / сост. И. Д. Штефан. Золотоноша: тип. В. Б. Гольденберга, 1915. 65 с.

сільськогосподарських об'єднань», яка стала у нагоді для організації процесу документообігу в статутних агропросвітницьких товариствах[212].

Щоби відправити через Золотоніську земську пошту приватні листи, листівки чи бандеролі, потрібно було оплатити пересилку. Оплата здійснювалась через купівлю земських поштових марок. Кожен лист або листівка мали «марку» відповідної вартості, яка за дизайном повинна була відрізнятися від марки державної пошти. Тобто Золотоніське повітове земство, як інші земства, розробило свої унікальні марки, що можуть вважатися своєрідними візитівками (репрезентантами) земства. Дизайн кожної земської марки, як і пізніші зміни до них, є унікальним і неповторним. Щодо форми марок, то перші марки виготовлялись «без зубців» по контуру, згодом почали випускати марки з перфорацією. Золотоніське повітове земство випускало поштові марки в 1880, 1885, 1890–1892, 1896–1897, 1902, 1906 рр. вартістю 2, 3 і 10 коп.[213] Золотоніські земські марки друкували на місцевому гектографі, який земство придбало в 1880 р. і розмістило в Управлінні Золотоніського повітового військового начальника. До цього на засіданнях земських зборів кілька разів ставилось на обговорення питання про необхідність придбання «літографії для друкування паперів Золотоніської земської управи та приватних паперів». Але ухвалення рішення весь час відкладалось[214]. Водночас у звіті Золотоніської земської управи за 1885 р. є запис про «клопотання літографа земської літографії, дворянина Трубича про призначення йому одноразової

Червня 12/25 дня 1918 г.

ТИПОГРАФІЯ И ПЕРЕПЛЕТНАЯ

Г. І. Рабиновича и М. З. Шефтеля

въ г. Золотоношѣ, Полтавск. губ., Переяславская ул. Телеф. № 57.

Замѣтка №

Частина бланку типографії
Герша Іоселева Рабиновича та Марка Зельманова Шефтеля.
м. Золотоноша, 1918 р.

[212] Штефан И. Д. Краткое руководство для секретарей сельскохозяйственных обществ. Золотоноша: тип. В. Б. Гольденберга, 1913. 42 с.

[213] Каталог земских почтовых марок. Москва: изд-во уполном. по филателии и бонам в СССР, 1925. С. 98–100.

[214] Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX століття). Історико-бібліографічне дослідження / за ред. та упоряд. О. З. Силки. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 16.

фінансової допомоги»[215]. Відповідно можемо стверджувати, що літографічний верстат Золотоніське повітове земство придбало в проміжку між 1880 та 1885 рр.

З 1884 р. держава пропонувала друкувати земські поштові марки в державній установі – «Експедиція заготівлі державних паперів». З 1887 р. у м. Золотоноша відкрилась приватна типографія Берка Міхеля Гольдберга, а з 1889 р. – Пейсаха Мойсея Лепського та Ізраїля Міхеля Вурмана. Саме з ними згодом були підписані договори щодо друку земських поштових марок. Державним друком поштових марок Золотоніське повітове земство скористалось лише в 1913 р. Загалом земство розробило 26 варіантів різних поштових марок!

Отже, запровадження земського поштового зв'язку на території Золотоніського повіту не було простим завданням і супроводжувалося низкою труднощів. Разом із позитивними тенденціями у створенні та розвитку земської поштової мережі варто вказати і на ті проблемні аспекти, що супроводжували ці процеси. По-перше, незадовільний матеріальний стан більшості поштових станцій. По-друге, відсутність гарних доріг. По-третє, фізичний стан коней, які періодично не отримували фуражу в достатній кількості (висока вартість провіанту) та були виснажені «сильною гоньбою» (листоноші мали встигнути за визначені часові межі). І нарешті, інфляційні процеси та здорожчання фуражу змушували листонош періодично порушувати питання перед земством про збільшення платні за свою роботу.

Попри ці виклики, створення та розвиток земської поштової інфраструктури стало одним із ключових здобутків Золотоніського повітового земства у другій половині XIX – на початку XX ст. Запровадження цієї системи дозволило налагодити регулярну доставку кореспонденції між адміністративними центрами та віддаленими селами, що сприяло інтеграції місцевих громад у загальноземський та державний інформаційний простір. Завдяки діяльності земських поштових відділень забезпечувалася не лише оперативність обміну повідомленнями, а й доступність послуг для широких верств населення. Це підвищувало рівень адміністративного управління, полегшувало господарські контакти, сприяло розвиткові торгівлі та культурно-просвітницьких процесів.

[215] Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания, XXI очередного созыва заседаний 14, 15, 16 и 17 июня 1885 года. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1885. С. 23.

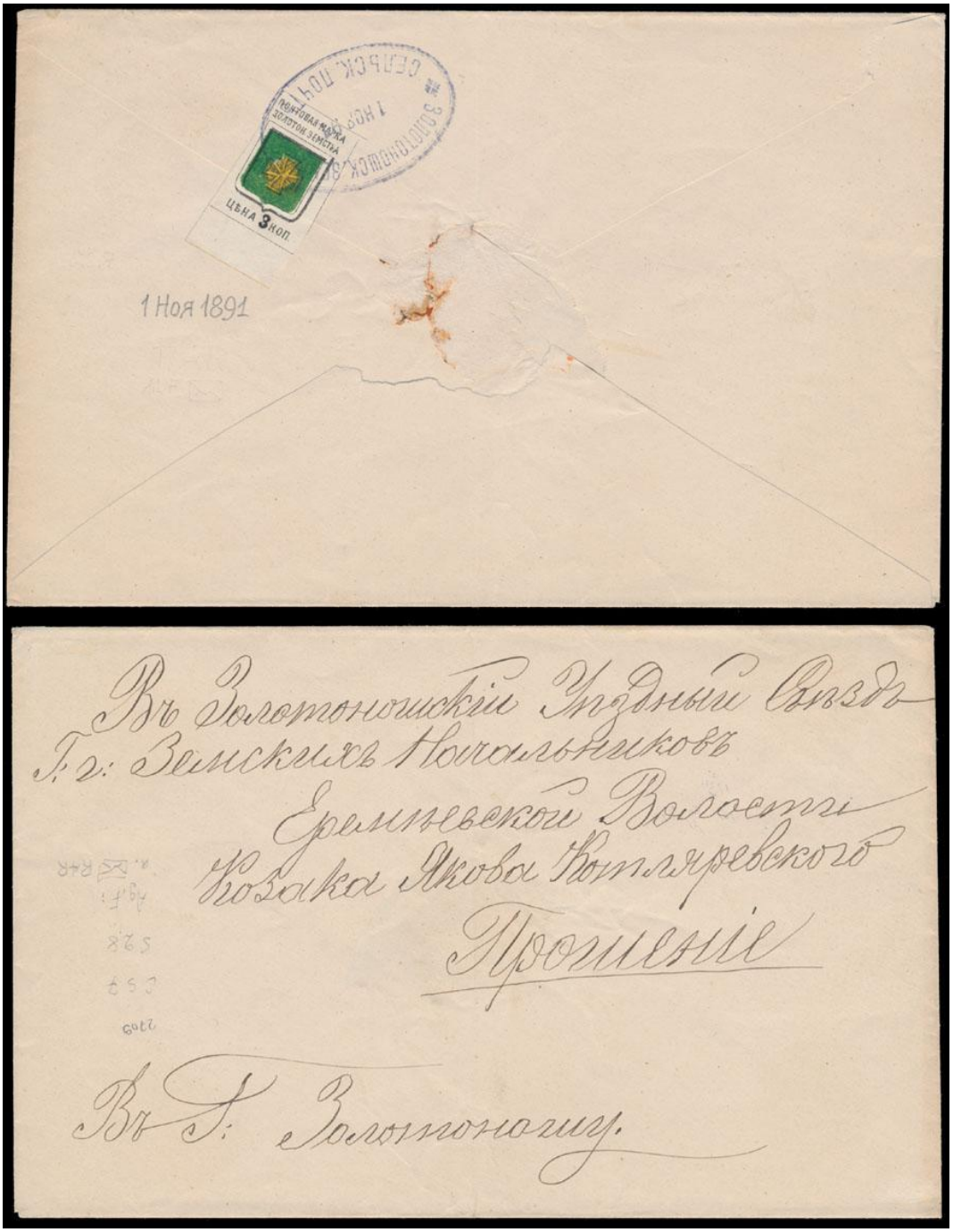

Поштові марки Золотоніського повітового земства
(кінець XIX – початок XX ст.)

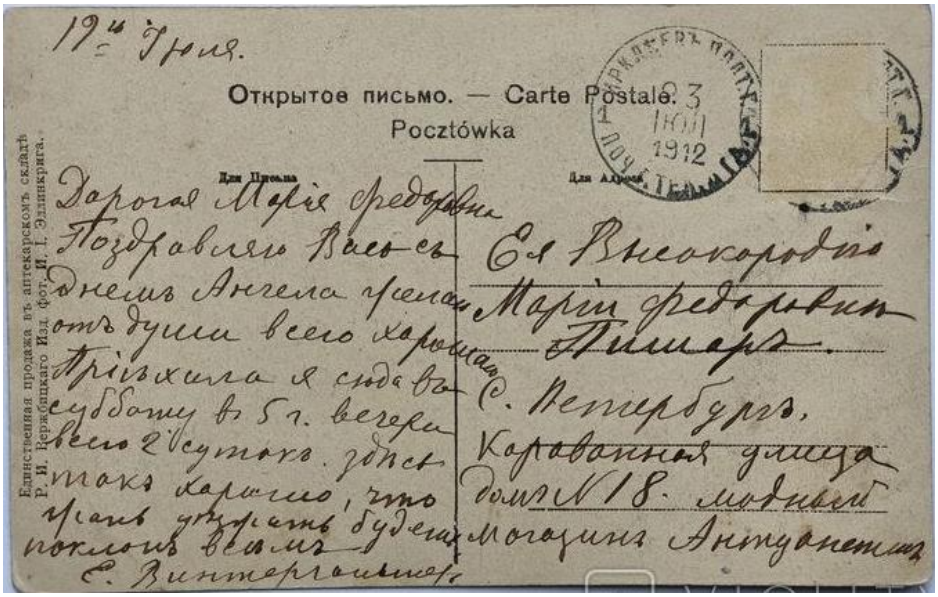

Конверт із Золотоніською земською маркою номіналом 3 коп. і печаткою «Золотоніська земська сільська пошта», 1891 р.

Листівка з печаткою Гельмязівського відділення Золотоніської земської пошти «Гельмязове Полтавська губернія», 1913 р.

Листівка з печаткою Іркліївського відділення Золотоніської земської пошти «Ірклііів Полтавська губернія», 1912 р.

Родина Золотоніського повітового земського листоноші Данила Діомидовича Моторного.
На фотографії: зліва направо стоять діти – Олена (?–1921 рр.), Іван (1889–1939 рр.), Андрій (1891–1964 рр.), Марія (1882–1971 рр.); сидять Микола (?–?), бабуся Ірина Іванівна Гумеля (1825–1921 рр.), мати – Тетяна Францівна Моторна (Гумеля) (1863–1945 рр.), батько Данило Діомидович Моторний (1854–1935 рр.); унизу Надія (1894–1970 рр.), Дмитро (?–1922 рр.).
м. Золотоноша, початок XX ст.

3.4. Будівельні проєкти адміністративних будівель Золотоніського повітового земства

У перший активний рік діяльності Золотоніського повітового земства (1865 р.) постало актуальне питання щодо відсутності необхідних приміщень для земських установ. У м. Золотоноша кількість кам'яних будівель була незначною, а коштів на будівництво власних приміщень у земства не вистачало. Єдиним логічним способом розміщення структур Золотоніського повітового земства було визнано орендування приміщень у приватних осіб. Так, у перші роки своєї роботи земство орендувало один будинок для проведення засідань Золотоніських повітових земських зборів і з'їзду повітових мирових суддів (у Володимира та Леоніда Гольдштейнів, пані Юнакової), один будинок для земської управи (у Наталії та Тетяни Бабицьких), одне приміщення для тимчасово заарештованих осіб та одне приміщення для повітового присутствія з військової повинності.

Питання щодо необхідності побудови власного приміщення для проведення Золотоніських повітових земських зборів та організації щоденної роботи повітової управи постало в 1868 р. Гласний М. О. Максимович запропонував збудувати окрему будівлю, але на той час для цього не було ні технічних, ні фінансових можливостей. Та й власної землі, на якій земство могло б щось будувати, у нього не було. Лише через 4 роки, у 1872 р., було вирішено придбати для потреб земства ділянку садибної землі з будівлями, які земство орендувало для проведення з'їзду мирових суддів Золотоніського повіту. Тут же проходили і засідання земських зборів. Уподобана ділянка, розміром 1 десятина 820 квадратних сажнів, належала родині золотоніських дворян Володимиру та Леоніду Гольдштейнам і знаходилась поблизу Новобазарної площі. У 1873 р. Золотоніське повітове земство викупило цю ділянку в свою власність за 4 000 руб.[216], і через рік, 16 вересня 1874 р., було ухвалено рішення збудувати на цьому місці двоповерхову кам'яну будівлю для проведення з'їзду мирових суддів, розміщення земської управи та повітового присутствія з військової повинності.

Таке будівництво вимагало значних коштів, яких у повітового Золотоніського повітового земства все ще не було. Тому через своїх гласних воно звернулося до Полтавського губернського земства з проханням отримати зі страхового капіталу позику в сумі 23 249 руб., яку мало виплачувати з відсотками протягом 8 років. До цієї суми земство асигнувало ще 1 657 руб. 50 коп. із власних коштів, а для погашення губернської позики запровадило додаткову розкладку земського збору з

[216] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1873 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1874. С. 8.

фабричних, заводських і промислових підприємств. Але коли справа дійшла до практичного вирішення, земство не змогло знайти підрядника, який би взявся за цей будівельний проєкт. У зв'язку з цим 17 жовтня 1875 р. позачергові збори Золотоніського повітового земства ухвалили рішення про відміну будівництва земського будинку[217]. Тоді ж було ухвалено рішення про продаж на публічних торгах старого будинку, який розташовувався в садибі земства. Утім, за оціночної вартості 1 900 руб. за нього запропонували лише 239 руб., тому торги довелося скасувати. З 1875 р. для проведення повітового з'їзду мирових суддів Золотоніське повітове земство вже орендувало будинок у пані [?] Юнакової[218].

У центральній частині фотографії – Успенська церква м. Золотоноша. Ліворуч від неї – будинок Наталії та Тетяни Бабицьких, який орендувала Золотоніська повітова земська управа для своїх засідань. Ліворуч на фотографії – «будинок з колонами», у якому відбувався повітовий з'їзд мирових суддів і проводились Золотоніські повітові земські збори. Фотограф – Брагинський. 1910-ті рр.

На деякий час питання щодо будівництва земського будинку відійшло на другий план. Як і раніше, земські збори проходили в орендованому будинку, де відбувався з'їзд мирових суддів. У 1878 р. для з'їзду збудували нове приміщення, що знаходилось на Переяславській вулиці, неподалік від Успенської церкви (собору). Це був високий дерев'яний будинок з колонами, покритий залізною бляхою, в якому проходили також і засідання

[217] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1875 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1876. С. 170–171.
[218] Там само. С. 92.

повітових земських зборів[219]. А для земської управи, як і раніше, орендувався окремий будинок у доньок колезького асесора Н. та Т. Бабицьких[220]. Вартість оренди на рік становила 180 руб. сріблом.

У 1883 р. усе нерухоме майно повітового земства в м. Золотоноша складалося лише з двох садиб і кількох будинків із господарськими спорудами. В одному з цих будинків – «дерев'яний, одноповерховий, дах якого критий залізом» проводили повітовий з'їзд мирових суддів, а в іншому – «дерев'яному з двома флігелями і бараками» розміщувалась земська лікарня на 27 ліжок. Для деяких специфічних потреб, наприклад, для утримання арештантів і розташування повітового з військової повинності присутствія, земство орендувало будинки в приватних осіб[221].

Отже, майже десятиліття земство не проводило капітального будівництва. Лише в 1893 р. на подвір'ї будинку, де проводили з'їзд мирових суддів, збудували невелику кам'яну будівлю під залізним дахом для архіву, і там же був влаштований сарай для зберігання дров. На це будівництво та на «придбання полиць і меблів для архіву» земство витратило 1 553 руб. 62 коп.[222] Ще 699 руб. 60 коп. було витрачено на ремонт земських приміщень і 200 руб. 48 коп. – на їхнє страхування.

Учергове питання щодо будівництва земського будинку постало наприкінці XIX ст. Так, 16 квітня 1899 р. новим головою управи було обрано С. В. Лукашевича, а членами управи – Я. І. Кривошию, Д. Г. Демченка, Ф. А. Василенка та П. Я. Куличевського. Названі особи з новою енергією взялися за вирішення земських справ, серед яких важливе місце відводилось реалізації будівельних проєктів. Земство запланувало збудувати власне приміщення для Золотоніської жіночої гімназії, але спочатку взялось за будівництво адміністративної будівлі. З цією метою воно знову звернулось за допомогою до Полтавського губернського земства й отримало від нього позику зі страхового капіталу в сумі 38 000 руб. Місце для новобудови вибрали в кварталі, обмеженому з одного боку Новобазарною площею, а з іншого – вулицею Черкаською і провулком, що їх з'єднував. Для вибору підрядника земська управа провела публічні торги, які виграв купець Ш. Є. Дунаєвський, котрий спеціалізувався на

---

[219] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1878 год. Золотоноша, 1879. Рукопис. Арк. 102.

[220] Цей будинок орендувався Золотоніським повітовим земством у 1865–1903 рр. У 1879 р. орендодавцем значився полковник [?] Бенуа.

[221] Відомо, що у 1876 р. Золотоніське повітове земство для потреб повітового присутствія з військової повинності орендувало приміщення в міщанина [?] Равича. Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XX-го очередного созыва. За 1883 год. Полтава: тип. Н. О. Пигуренко, 1884. С. 10–13.

[222] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1899 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1900. С. 61.

будівництві. Він запропонував найкращі умови та найменшу суму, що становила 32 300 руб., тобто на 14 % меншу від кошторисної вартості будівництва.

Ще одним підрядником став харківський інженер В. Є. Мороховець, який мав організувати в земському будинку центрально-пневматичну систему опалення. У матеріалах земства його називають «винахідником цієї системи». Із ним земство уклало контракт на суму 1 892 руб. 92 коп., але за умови, що остаточний розрахунок буде проведено після випробування системи опалення.

Восени 1901 р. було закладено фундамент під майбутню будівлю і заготовлено будівельні матеріали. А вже весною наступного року будівельники розпочали класти стіни та виконувати інші роботи. Нагляд за порядком виконання цих робіт здійснював технік Золотоніського повітового земства А. П. Балавенський і ревізійна комісія в складі гласних земства М. А. Канієвського, Вс. А. Ващенка-Захарченка, П. Й. Терещенка та В. Г. Скиби.

За контрактом підрядник мав закінчити будівництво земського будинку до 1 серпня 1902 р., але через несприятливу дощову погоду воно затягнулося майже на рік. До того ж, ревізійна комісія забракувала частину цегли, що була неналежної якості, і підряднику довелося завозити нову. Можливо, на цьому ґрунті між замовником будівництва та підрядником виникли якісь непорозуміння, оскільки пізніше останній пред'явив земству фінансові претензії. Вони були відхилені[223]. Знайти додаткову інформацію про підрядника цього будівництва – Ш. Е. Дунаєвського – не вдалося, окрім того, що пізніше він був підрядником із будівництва приміщення Золотоніської жіночої гімназії.

Восени 1903 р. будинок Золотоніського повітового земства був прийнятий в експлуатацію і, після освячення, відчинив свої двері для відвідувачів. Його розміри становили 60 аршин у довжину, 24 – у ширину та 15 – у висоту. Для облаштування будинку Золотоніське повітове земство асигнувало 2 500 руб. За ці кошти були придбані меблі для зали, де проходили земські збори, для канцелярії та інших службових приміщень і служб[224]. Земська управа знаходилась на другому поверсі, тут же була службова квартира голови управи. На нижньому поверсі виділили приміщення для повітового з військової повинності присутствія та земського складу-магазину, що торгував книгами, навчальними посібниками, письмовим приладдям, іншими речами. Пізніше сюди ж

[223] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1904 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1905. С. 17.
[224] Там само. С. 63, 72, 133.

перемістили і земську платну бібліотеку, основний книжковий фонд якої було придбано в дворянки М. М. Кононович. Будинок земства опалювався дровами та вугіллям і мав досить ефективну систему теплозабезпечення.

Важливе питання: хто був автором проєктних креслень? Земські офіційні джерела прямої відповіді на нього не дають. Опосередковано, на основі аналізу наявних документів, можемо віднести до авторів проєкту золотоніського земського техніка А. П. Балавенського, його помічника К. І. Дробницького та харківського губернського архітектора В. Є. Мороховця. Але загальний висновок такий: на початку XX ст. у штаті Золотоніського повітового земства посада архітектора не була передбачена. Спираючись на звітні матеріали земства, можемо припустити, що воно замовляло будівництво певних будівель підрядникам, які готували проєкти та «прив'язували» їх до місцевості. Земський технік здійснював технічний нагляд за якістю виконуваних будівельних робіт і складав їх кошторис.

Як свідчать звітні матеріали, загальна вартість будівництва земського будинку обійшлася в 48 135 руб., що становило доволі значну суму[225]. Про вияв однієї з громадських реакцій на витрату означеної суми можемо дізнатись з газети «Киевлянин». В анонімному дописі його автори критикували будівельну активність Золотоніського повітового земства, що супроводжувалась перевитратою коштів і накопиченням боргів. За їхніми даними, лише на будівництво земського будинку управа перевитратила 10 000 руб., що становило майже третину від початкового кошторису. «Яка була необхідність для будівництва такого великого будинку – нікому не відомо, хіба лише для прикраси міста. Золотоніська земська управа займає лише верхній поверх, а нижній абсолютно зайвий», – наголошували автори кореспонденції[226].

Щорічно земство звітувало про ремонтні роботи в будинку. Наприклад, у 1908 р.: «пофарбовані велика залізна огорожа та її відливи, залізна решітка по фасаду будівлі, верхів'я (кришки) кам'яних стовпів огорожі, 4 водостічних труби, усі зовнішні вентилятори будівлі, відливи на верандах, усі зовнішні двері будівлі та тамбур у вестибюлі, відремонтовані калориферні печі, зроблені ставні в середині приміщення, яке займає земська пошта, поновлені літери «Земство» та пофарбований дах на сараї для зберігання сільськогосподарського реманенту»[227].

---

[225] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 57.
[226] Золотоношский уезд. *Киевлянин*. 1903. 11 жовтня (№ 281). С. 3.
[227] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1908 год. – Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1909. – С. 81.

Земський будинок став окрасою м. Золотоноша, ним захоплювались жителі Золотоніського повіту та приїжджі. Двоповерхова будівля була витримана в суворому урочистому стилі з використанням елементів класицизму. Особливо виділялася центральна (вхідна) частина фасаду, що була висунута дещо вперед і на горі прикрашена орнаментованим картушем з історичним гербом міста.

Значні кошти Золотоніське повітове земство вкладало в будівництво, яке велося на території повіту. Так, земство частково фінансувало будівництво та ремонт нових шкільних приміщень, будинків для сільських амбулаторій та лікарень, їхніх допоміжних господарських приміщень, конюшень для парувальних пунктів у сс. Вереміївка, Лукашівка, Гельмязів, низки господарських будівель при Золотоніській земській сільськогосподарській школі, Золотоніській повітовій лікарні тощо. Зазначимо, що з часом вартість земських будівель постійно зростала. Якщо оцінювати вартість усіх фінансових і матеріальних активів Золотоніського повітового земства, то впродовж 1899–1906 рр. вони зросли майже у сім разів. Якщо на 1.01.1900 р. ці активи оцінювали в 112 132 руб.[228], то вже за шість років (на 01.01.1907 р.) їх вартість становила 862 529 руб. За цей час зросли і власні доходи земства, насамперед за рахунок переоцінки нерухомого майна, що підлягало оподаткуванню, та підвищення ставок повітового земського збору.

Окремо наголосимо на тому, що і саме м. Золотоноша змінювалось, розвивалось: розширювалась територія міста, з'являлись нові вулиці та сучасні будинки. Станом на 1913 р. у місті налічувались кутки: Зозулівка, Новоселівка, Струнківка, Хабата, Шепелівка, Сад; вулиці: Благовіщенська, Водопійна, Вокзальна/Кременчуцько-Вокзальна, Гельмязівська, Гоголівська, Кременчуцька/Переяславська/Кременчуцько-Переяславська, Лікарняна, Монастирська, Московська, Новобазарна площа, Новоселівська, Пирятинська, Садова, Соборна, Старобогодухівська, Старобазарна, Троїцька, Училищна, Черкаська, Шевченківська та інші, а також провулки: Гімназійний, Гоголівський, Козачий, провулок від Пирятина, Переяславський, Соборний, Старий поштовий провулок та інші.

[228] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому уездному собранию XXXVII очередной сессии (1901 года) за 1900 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1901. С. 60.

Будинок Золотоніського повітового земства.
Фотограф – І. Еллінкріг. Початок 1910-х рр.

Будинок Золотоніського повітового земства.
Фотограф – Брагинський. Початок 1910-х рр.

Будинок Золотоніського повітового земства.
Невідомий фотограф. Початок 1910-х рр.

Рукописний малюнок-план м. Золотоноша. 1909 р.

Історія побудови Золотоніських повітових земських будинків безпосередньо пов'язана з іменем Африкана Петровича Балавенського – техніка Золотоніського повітового земства. Майже кожна публікація про міську архітектуру імперського періоду супроводжується повідомленням, що «переважну частину будівель початку XX ст. проєктував місцевий самородок Африкан Балавенський».

А. П. Балавенський є нащадком слобожанського (харківського) дворянського роду Балавенських (Булавенських). У сучасному українському інформаційному полі представлено достатньо матеріалу про професійну діяльність його брата Федора Петровича Балавенського (1865–1943 рр.) – скульптора, автора кількох знакових пам'яток для історії України початку XX ст. Відомим є один із учнів Ф. Балавенського – Іван Кавалерідзе. А от про родину А. П. Балавенського зустрічаються лише поодинокі згадки.

Африкан Балавенський отримав освіту в Харківському реальному училищі, де, крім інших предметів, учням викладали креслення та малювання.

Мороховець Валерій Євгенович

Працюючи в Золотоніському земстві мав змогу розвинути й удосконалити свої професійні та творчі навички. Його авторству історично приписують розробку проєктів будівлі Золотоніської земської жіночої гімназії в 1902 р., Золотоніського повітового земства в 1903 р., Золотоніської земської чоловічої гімназії в 1908 р. та «Зимового» театру В. І. Маринича в 1910 р. У період 1913–1915 рр. він був гласним Золотоніської міської думи. А. П. Балавенський проживав у м. Золотоноша на вул. Переяславська у власному будинку.

Чи міг А. Балавенський бути автором проєктів названих вище земських будівель? Чи мав він достатньо фахових знань та чи були його погляди в проєктуванні експертними? Адже, щоб спроєктувати будівлю Золотоніського повітового земства, потрібно було володіти ширшими інженерними знаннями та мати спеціальний дозвіл на проведення таких робіт. Ми не маємо історичних документів, які б підтвердили, що А. Балавенський отримав інженерну освіту чи мав дозвіл на виконання проєктувальних робіт. Можемо лише припустити, що фахову

допомогу в проєктуванні А. Балавенському надав харківський інженер В. Є. Мороховець, який облаштував у будівлі Золотоніського повітового земства центрально-пневматичну систему опалення власної конструкції. Можливо, саме В. Є. Мороховець був якщо не автором, то співавтором проєкту будинку Золотоніського повітового земства. Свого часу В. Є. Мороховець також закінчив Харківське реальне училище, де здобув середню освіту. Можливо, там він і познайомився з А. П. Балавенським. Але, на відміну від останнього, В. Є. Мороховець додатково здобув освіту ще й у Харківському технологічному інституті, згодом навчався у Франції та кілька років подорожував містами Європи, Малої Азії, де «вивчав архітектурні особливості міської забудови у зв'язку з її санітарним та гігієнічним облаштуванням». Набувши необхідні знання, заснував у м. Харків будівельну контору «Мороховець і К°», проявивши себе талановитим архітектором, господарником та організатором. У 1912 р. В. Є. Мороховець був обраний гласним Харківської міської думи від української громади міста, став членом міської управи, де очолив інженерний відділ.

У 1905 р., відповідно до постанови Золотоніських повітових земських зборів, технік земства А. П. Балавенський «за труди з будівництва земського будинку» отримав винагороду (премію) в розмірі 330 руб.[229]. На жаль, за що саме була виплачена ця винагорода, в постанові земства не сказано. Ми ж, звичайно, можемо припустити, що це була плата за проєктування будинку земства. Підставою для цього є пізніший запис у «Звіті» управи про те, що таку ж винагороду, у сумі 300 руб., А. П. Балавенський отримав за «проєктування та складання кошторису» будівлі чоловічої гімназії[230].

Будівництво Золотоніської чоловічої гімназії закінчили 30 серпня 1910 р., і А. П. Балавенський входив до комісії, яка приймала в експлуатацію цю будівлю від підрядника. Але, мабуть, нове керівництво земської управи не дуже довіряло земському техніку та членам приймальної комісії, тому запросило для оцінки будівлі досвідченого інженера. Ним виявився Харківський губернський архітектор, цивільний інженер І. П. Тулінцев. 17 липня 1911 р. він засвідчив, що будівля зведена задовільно та міцно, видимих ознак нерівномірного просідання стін або якихось інших несприятливих деформацій у будівлі та в її частинах не спостерігається. Після цього приміщення чоловічої гімназії було остаточно прийняте в експлуатацію. Отже, А. П. Балавенський ще раз підтвердив свій фаховий рівень як архітектора, так і інженера-будівельника.

---

[229] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1904 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1905. С. 17.

[230] Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1910 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 78.

Родина А. П. Балавенського. По центру чоловік із вусами – Африкан Петрович. Ліворуч від нього чоловік у темному піджаку – син Олексій Африканович, який поклав руку на плече своїй дружині Марії.
Ймовірно, м. Золотоноша. Перша половина XX ст.

У матеріалах Золотоніського повітового земства зафіксовано, що воно в 1910 р. доручало А. П. Балавенському проєктування приміщення для просвітницької установи, яка мала постати «на садибі земства» (щось на зразок будинку культури – авт.). Можливо, А. П. Балавенський опікувався й іншими будівельними проєктами, ініційованими Золотоніським повітовим земством. Наприклад, воно проводило облаштування двору земської управи, який обнесли цегляною огорожею. Після цього замість старих будівель тут збудували сарай для складу-магазину землеробських машин і знарядь, приміщення для електричної станції з нафтовим двигуном, водяну свердловину та водонапірну вежу. Після придбання в 1913 р. земського автомобіля, для нього збудували гараж, який розташовувався під одним дахом із електростанцією. До речі, електричне освітлення в будинку земської управи з'явилось 20 лютого 1913 р. Того ж року запрацював магістральний водопровід, до якого було під'єднано земську лікарню, жіночу гімназію та низку інших об'єктів. У технічному аспекті 1913 р. для розвитку міста можна вважати знаковим.

У 1913 р. А. Балавенський створив проєкт пам'ятника помічнику золотоніського земського техніка К. І. Дробницькому[231]. І як не дивно, Африкан Балавенський у 1913 р. був одним із ініціаторів створення та членом-засновником нової громадської організації «Товариства шанувальників витончених мистецтв», активним членом Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість, а ще – актором у самодіяльному театральному колективі, який виступав на сцені в «Літньому» театрі. Він грав у той самий час, коли до трупи прийшла майбутня українська акторка Н. Ужвій. Високий рівень його акторської майстерності відзначали не лише золотонісці, але й члени інших мистецьких колективів, які гастролювали в місті.

Африкан Петрович був одружений і мав велику родину: дружину, трьох дітей (Олексій, Галина, Георгій) та онуків. За переказами, А. П. Балавенський помер у 1920-х рр. під час роботи на будівництві.

Отже, ідея про необхідність мати власні приміщення для органів земської влади, яку озвучив гласний М. О. Максимович у 1868 р., знайшла своє втілення на початку XX ст. Проєкти нових земських будівель були реалізовані в період 1903–1910 рр. Таке будівництво потребувало значних капіталовкладень, яких земство фізично не мало. Саме тому воно почало активно позичати кошти зі страхового капіталу Полтавського губернського земства і потім упродовж кількох років поступово гасило ці позики за рахунок власних доходів. Голови земської управи, частина з яких була гласними Полтавського губернського земства, також сприяли отриманню позик із губернського капіталу. Завдяки спільним діям Полтавського губернського земства та Золотоніського повітового земства в м. Золотоноша постали його архітектурні окраси – будівлі Золотоніського повітового земства, Золотоніської земської чоловічої та жіночої гімназій, а також приватний «Зимовий» театр В. І. Маринича.

Таким чином, Золотоніське повітове земство зробило вагомий внесок у розбудову та розвиток м. Золотоноша, хоча не всі проєкти вдалося реалізувати. Приміром, у 1913 р. Золотоніське повітове земство задумало облаштувати сквер перед будівлею управи і встановити в ньому пам'ятник «царю-реформатору» Олександру II. Була навіть оголошена підписка для збору серед народу коштів на майбутній пам'ятник. Проте міська Дума не змогла відвести земельну ділянку під цей проєкт, мотивуючи це тим, що на цьому місті заплановане будівництво великого будинку для міської управи у формі еліпса.

[231] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 20.

Невдовзі розпочалася Перша світова війна, яка кардинально змінила плани і пріоритети повітової та міської влади. Їм довелося проводити мобілізаційні заходи, приймати і розміщувати численних біженців і поранених, дбати про родини тих воїнів, які загинули на війні, були поранені або контужені. Закономірно, що в цей час будівельна активність Золотоніського повітового земства (та і всіх інших) помітно знизилася, насамперед, через брак вільних коштів та фахівців, багато з яких були призвані на війну. Проте навіть за таких складних умов земство продовжувало свою активну діяльність і дбало про соціально-економічний розвиток Золотоніщини.

Будівельні проєкти адміністративних споруд Золотоніського повітового земства стали важливою складовою формування матеріальної бази місцевого самоврядування. Зведення земських будівель сприяло впорядкуванню адміністративної діяльності й підвищенню ефективності роботи земства. Вагомий внесок у реалізацію цих проєктів зробив Африкан Балавенський – земський технік, чия професійна діяльність забезпечувала якісне планування, технічний нагляд і практичне втілення будівельних ініціатив. Тим не менше здійснення будівельних програм відбувалося в умовах відчутних фінансових обмежень, які змушували управу ретельно розставляти пріоритети між нагальними потребами будівництва шкіл, лікарень чи адміністративних приміщень. Унаслідок такого стану речей чимало проєктів реалізовувалися поетапно, розтягуючись на роки, або відкладалися на невизначений термін. Певні труднощі створювала й необхідність узгодження проєктів із губернськими інстанціями, що подовжувало терміни від затвердження документації до фактичного початку будівництва. Попри згадані виклики, наполеглива робота земських технічних служб, і зокрема особистий внесок Африкана Балавенського, дали змогу розпочати та реалізувати будівництво адміністративної інфраструктури Золотоінського повіту та закласти основи для подальшого розвитку земського господарства.

3.5. Технічна модернізація м. Золотоноша

Технічна модернізація м. Золотоноша другої половини XIX – початку XX ст. є також одним із помітних результатів діяльності Золотоніського повітового земства. Саме земство виступило організаційною і фінансовою опорою перетворень, що охопили телеграфний і телефонний зв’язок, електропостачання, водопровід та запровадження автомобільного транспорту в місті. Ці перетворення відбувалися не окремо одне від одного, а радше як взаємопов’язана програма. Реалізація її складових дає змогу

поглянути на технічну модернізацію повітового міста не просто як на відтворення загальноімперських стандартів, а як на результат конкретної інституційної практики з її досягненнями, суперечностями й обмеженнями. Варто зазначити, що земство зайнялося технічною модернізацією міста у співпраці з міською владою. Але основний фінансовий і будівельний тягар узяло на себе все ж таки земство. Успішна реалізація запланованого проєкту повинна була стимулювати економічний розвиток як міста, так і, в подальшому, Золотоніського повітового земства.

Телеграфний зв'язок. Перша телеграфна станція в м. Золотоноша з'явилася на початку червня 1869 р. з ініціативи Золотоніської повітової земської управи (голова В. І. Гінц) та Золотоніської міської думи (голова Г. С. Юнаков). Ще в 1867 р. на звернення Телеграфного департаменту Міністерства внутрішніх справ Золотоніська міська дума погодилася надати для телеграфної станції безкоштовне приміщення, а повітова управа асигнувала 200 руб. на його утримання. 29 жовтня 1868 р. Телеграфний департамент повідомив начальника управління Миколаївського телеграфного відділення, що міністр внутрішніх справ дозволив відкрити на лінії Київ–Кременчук телеграфну станцію в м. Золотоноша. У зв'язку з цим Телеграфний департамент доручив Миколаївському телеграфному управлінню скласти кошторис на влаштування телеграфної станції та перелік обладнання, яке необхідно для неї закупити.

Як свідчать архівні матеріали, влаштуванням телеграфної станції в м. Золотоноша обійшлося у 1114 руб. 19 коп. З м. Харків для неї виписали телеграфний апарат системи Морзе з усім обладнанням, вартістю 302 руб. 16 коп.; згодом придбали годинник-регулятор вартістю 26 руб. та інші необхідні речі. 4 червня 1869 р. наказом по міністерству внутрішніх справ начальником Золотоніської телеграфної станції був призначений начальник Єгорлицької телеграфної станції[232] колезький реєстратор Ю. Фірінкранц. Проте вже 15 серпня він був переведений начальником Ізюмської телеграфної станції (м. Ізюм Харківської губернії), а колишнього начальника цієї станції О. Вишневського перевели до м. Золотоноша. На Золотоніській телеграфній станції працювало 3 особи, які підпорядковувалися начальнику управління Миколаївського телеграфного відділення. 20 грудня 1869 р. начальник Золотоніської телеграфної станції О. Вишневський доповідав начальнику управління Миколаївського телеграфного відділення про клопотання мешканців м. Золотоноша і повіту про відкриття в Золотоніській станції міжнародного телеграфного сполучення, що могло б принести державі суттєвий дохід. Як аргумент наводився той факт, що лише маєток князя А. Барятинського в с. Драбів, який орендував бельгійський фермер-інженер А. Ле Докт має закордонну кореспонденцію по телеграфу на понад 200 рублів на рік. Крім того, на

[232] Станиця Єгорлицька - козацьке поселення в Області Війська Донського.

околицях м. Золотоноша були й інші виробництва, які мали зв'язки із закордоном. Того ж року Золотоніське повітове земство порушило питання про розширення мережі телеграфного сполучення із найбільшими населеними пунктами Золотоніського повіту, насамперед, із сс. Ірклiїв, Гельмязів та Драбів[233].

Телефонна мережа. Проєкт земської телефонної мережі був розроблений інженером Золотоніського повітового земства (у майбутньому – відповідальним за налагодження роботи Золотоніського телефонного зв'язку у 1909–1913 рр.) Л. Н. Єлисєєвим і представлений на обговорення повітових земських зборів 19 квітня 1910 р. Документ пройшов через дві експертні комісії: першу – у складі головного механіка Харківської поштово-телеграфної округи (1903–1904 рр.), завідувача електротехнікним кабінетом Харківського технологічного інституту І. І. Корейво, інженера-механіка Київського політехнічного інституту, одного з засновників теоретичної електротехніки І. О. Черданцева та інженера-електрика Одеської поштово-телеграфної округи А. Грабовського; другу – у складі членів Петербурзького товариства інженерів-електриків, професорів [?] Кузнєцова, В. Д. Дмітрієва та інших науковців, яка остаточно затвердила запропонований проєкт[234].

ТЕЛЕГРАММЫ

Петроградскаго Телеграфнаго Агентства.

ИЗДАВАЕМЫЯ ЗОЛОТОНОШСКИМЪ УѢЗДНЫМЪ ЗЕМСТВОМЪ.

Суббота, 21 Января 1917 года. № 871

Оффиціально

Отъ Штаба Верховнаго Главнокомандующаго

Западный фронтъ. Наши части, перейдя въ контръ-атаку, послѣ упорнаго боя выбили нѣмцевъ изъ, занятыхъ ими, нашихъ окоповъ, восточнѣе Калемскаго шоссе, послѣ чего на фронтѣ наступило затишье, прерываемое артиллерійской пере-

расположеній на высотахъ въ пяти верстахъ восточнѣе д. Якобени (юго-западнѣе Кимполунга), но съ большими потерями былъ отбитъ.

Въ ночь 17 января въ районѣ восточнѣе дер. Якобени, наши части захватили одиннадцать офицеровъ, болѣе тысячи нижнихъ чиновъ, десять пулеметовъ, одно орудіе минометы и бомбометы.

ночи происходили многочисленныя столкновенія патрулей, въ особенности въ Шампани, въ Эпаржѣ и въ различныхъ пунктахъ вльзасскаго фронта. У Гартмансвейлеркопфа легко отражена попытка нападенія германцевъ на одну изъ нашихъ траншей.

Дѣйствія летчиковъ. Лейтенантъ Гастель сбилъ вчера на французскихъ линіяхъ германи-

«Телеграми Петроградського телеграфного агентства», які друкувало Золотоніське повітове земство. 21 січня 1917 р.

Варто зазначити, що до появи телефонного зв'язку у повітовому центрі користувалися телеграфним зв'язком, який з'явився тут за ініціативою Полтавського губернського земства в 1869 р. Тоді цю ініціативу підтримало Золотоніське повітове земство, а Золотоніська міська дума виділила приміщення під телеграфну станцію. У 1874 р. у повіті вже встановлювали дерев'яні стовпи, щоб розширити мережу телеграфних станцій у волосних центрах. Як не дивно, але на той час не всі повітові земства усвідомлювали значення телеграфного зв'язку і підтримували розвиток телеграфної мережі. Це ще один доказ того, що Золотоніське повітове земство випереджало багато інших земств у цих процесах і розуміло

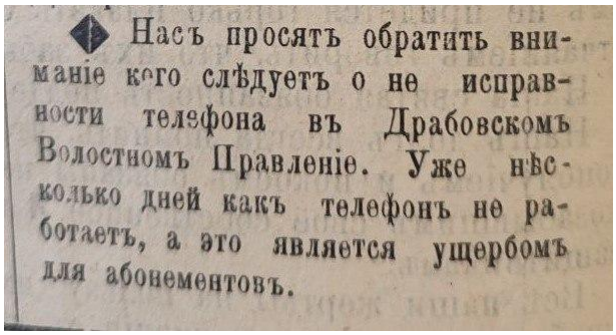
[233] Державний архів Миколаївської області. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 52.

[234] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1910 год и приложения. Золотоноша тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 14–15.

значення технологічного розвитку. Поступово до кінця XIX ст. практично всі повітові міста Полтавської губернії вже були включені до загальнодержавної телеграфної мережі, що забезпечувало передачу офіційної кореспонденції, урядових розпоряджень і приватних повідомлень. Таким чином, телеграф став першим етапом переходу до сучасних засобів комунікації, тоді як телефонізація стала його логічним продовженням.

Мережу телефонного зв'язку почали прокладати 11 червня 1911 р. під відповідальність Л. Н. Єлисеєва на дільниці Золотоноша-Гельмязів. Згодом перешли на лінії до Прохорівської, Піщанської, Безпальчівської та Гельмязівської волостей. Зазначимо, що земська управа для телефонних стовпів спочатку закуповувала дуб «з місцевих та чернігівських лісів» (3 руб. 35 коп. за штуку), а згодом для здешевлення вартості деревини – частково сосну (1 руб. 40 коп. – 1 руб. 90 коп. за штуку)[235].

Перші телефонні дзвінки розпочалися у грудні 1911 р., а з 28 квітня 1912 р. телефонна мережа перейшла у відомство Золотоніського повітового земства. Паралельно, з квітня того ж 1912 р., у самому місті, також за ініціативою повітового земства, відкрилася міська телефонная станція на 200 номерів. У цьому ж році голова Золотоніської земської повітової управи Д. І. Тоцький опублікував вимоги щодо організації телефонного зв'язку у повіті та правила користування апаратами[236].

Насъ просятъ обратить вниманіе кого слѣдуетъ о не исправности телефона въ Драбовскомъ Волостномъ Правленіе. Уже нѣсколько дней какъ телефонъ не работаетъ, а это является ущербомъ для абонементовъ.

Оголошення про несправність телефонної мережі у волосному правлінні с. Драбів. Газета «Золотоношский голос». 11 листопада 1915 р.

Телефонний зв'язок на початку XX ст. суттєво відрізнявся від сучасного насамперед відсутністю автоматизації – усі з'єднання здійснювалися виключно через ручний комутатор на центральній телефонній станції. Абонент, знявши слухавку, викликав телефоністку, яка вручну з'єднувала потрібні лінії за допомогою штекерів на комутаційній панелі. Це вимагало постійної присутності технічного персоналу на станції – саме тому в кошторисі земства видатки на телефон фігурують разом із утриманням «службовців при ньому». Телефонна мережа будувалася на

[235] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1910 год и приложения. Золотоноша тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 14–15.

[236] Тоцкий Д. Правила по устройству и пользованию Золотоношской земской телефонной сетью и Общие правила пользования телефонными аппаратами на земской телефонной сети. Золотоноша, 1912. 13 с.

повітряних лініях зв’язку – дротах, підвішених на стовпах із траверсами та керамічними ізоляторами. Кожен абонент чи установа з’єднувалися з центральною станцією окремою парою проводів (для зменшення перешкод і забезпечення якості звуку), тому чим більше було абонентів, тим розгалуженішою й густішою ставала мережа стовпів і дротів у місті. Типовий телефонний апарат того періоду мав настінну конструкцію з індукторною ручкою: щоб викликати станцію, абонент мав покрутити ручку індуктора, який генерував електричний сигнал виклику (дзвінок на станції). Розмова велася через окрему слухавку та рупор-мікрофон, вмонтований у корпус апарата.

Станом на 1 січня 1913 р. земська телефонна мережа охоплювала вже 11 станцій: Золотоніську (200 номерів), Гельмязівську й Богодухівську (по 50), Ірклiївську (30 номерів), Великохутірську, Драбівську, Драбово-Барятинську, Малоканівецьку та Вереміївську (по 25 номерів кожна), а також Жовнинську й Прохорівську (по 16 номерів кожна). На кінець 1913 р. штат обслуговування мережі складався з завідувача, 2-х монтерів, 24 телефоністок, 7 помічниць телефоністок і 5 постійних робітників[237].

У 1915 р. телефонну лінію було проведено в Золотоніську публічну бібліотеку та в Золотоніську жіночу гімназію. Спочатку гімназія вносила плату земству за користування телефоном, але у 1916 р. таку плату було відмінено. У 1916 р. наявність телефону зафіксована в маєтку голови управи Д. І. Тоцького на Марусиному хуторі – деталь, яка ілюструє, наскільки телефонний зв’язок на той момент уже сприймався земською елітою як невід’ємний елемент повсякденного побуту. Між тим, заради об’єктивності зауважимо, що в м. Полтава, наприклад, телефонний зв’язок був запроваджений у 1893 р., а в м. Черкаси – у 1907 р.

За 1915 р. у матеріалах земства зафіксовані систематичні порушення обов’язків телефоністками: замість оперативного з’єднання абонентів вони нерідко підслуховували приватні розмови, обмінювалися чутками через лінію, на прохання з’єднати зі службовою станцією могли відповісти відмовою чи глузливим сміхом. Найбільше скарг стосувалося центральної Золотоніської станції, а також у с. Богодухівка та с. Драбів. Земська комісія наголошувала, що телефоністки мають усвідомлювати: повіт – джерело їхнього існування, а служба інтересам громади повинна мати пріоритет над особистими розмовами. Пропонувалися суворіші заходи впливу – від штрафів і позбавлення нагородних до переведення на інші посади чи звільнення за повторні порушення. Окрему увагу приділено телефонам-

[237] Смета расходов и доходов и раскладка уездного земского сбора Золотоношского уездного сбора на 1914 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 341.

автоматам у волостях. Комісія визнала їх недоцільними: апарати заважали службовцям через постійні приватні виклики, а через недбалий нагляд у касу замість монет нерідко потрапляли жерстяні кружки. Пропонувалося передавати право встановлення автоматів приватним особам за плату, покладаючи на них відповідальність за контроль над справністю каси[238].

Кошторисні дані дозволяють також простежити динаміку фінансування мережі: якщо у 1912 р. фактичні витрати на забезпечення зв'язку склали 5 296 руб. 1 коп., то за кошторисом на 1913 р. було асигновано вже 10 555 руб. 75 коп., а на 1914 р. земські збори визначили 14 313 руб.[239] Тобто видатки на телефонну мережу за два роки зросли майже втричі, що опосередковано підтверджує тезу про систематичне розширення мережі та зростання її експлуатаційного навантаження протягом 1912–1914 рр.

Протягом 1912 р. було влаштовано 177 верст 154 сажні магістральних проводів міжміських ліній Полтавського губернського земства «Переяслав–Золотоноша–Погреби» та 162 версти 487 сажнів проводів Золотоніського повітового земства, з них для платних абонентів – 74 версти 271 сажень, і безплатних – 88 верст 216 сажнів. Установлено 68 телефонних апаратів, 296 стовпів, додано 32 стовпи, 276 підпор і 27 відтяжок. Відремонтовано лінії: 1) Золотоноша–Ірклiїв–Вереміївка–Жовнин, протяжністю: ліній – 98 верст 194 сажнів, проводів (магістральних і підводок) – 270 верст 97 сажнів; 2) Гельмязів–Піщана–Нова Гребля–Прохорівка, протяжністю: ліній – 20 верст 397 сажнів, проводів (магістральних і підводок) – 63 версти 136 сажнів; і 3) Золотоноша–Домантів, протяжністю: ліній – 14 верст 299 сажнів і підводок – 28 верст 258 сажнів.

Розгалуження Золотоніської повітової телефонної мережі відображало не лише її географічне охоплення, а й особливості її фінансування. Значна частина проводів обслуговувала *безплатних абонентів* – насамперед самі земські установи (управу, лікарні, волосні правління та інші органи, що виконували адміністративні й соціальні функції), для яких телефонний зв'язок був не комерційною послугою, а необхідним інструментом службової координації. Утримання цієї частини мережі земство фінансувало самостійно, розглядаючи її як складову виконання власних повноважень. Водночас частина проводів обслуговувала *платних абонентів* – приватних осіб та установ, які підключалися до мережі власним

[238] Журналы Золотоношского уездного земского собрания LI очередной сессии заседаний 29, 30 и 31 октября 1915 года с приложениями. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1916. С. 109–112.

[239] Смета расходов и доходов и раскладка уездного земского сбора Золотоношского уездного сбора на 1914 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 314.

коштом і сплачували земству річний абонентський внесок за користування лінією й апаратом. Такі підключення були для земства додатковим джерелом доходу, що частково компенсувало значні видатки на будівництво й експлуатацію телефонної мережі. Показово, що, за вище вказаними даними земського звіту, протяжність ліній для безплатних абонентів (88 верст 216 сажнів) перевищувала протяжність ліній для платних (74 версти 271 сажень) – це засвідчує, що телефонізація Золотоніського повіту в цей період була спрямована передусім на потреби самого земського господарства, а не на комерційне розширення мережі серед приватних абонентів. Водночас наявність платного сегмента мережі підтверджує, що земство намагалося поєднувати виконання службових функцій із частковою окупністю вкладених коштів.

Таким чином, на 1913 р. Золотоніська земська телефонна мережа фактично перетворилася на інструмент адміністративної інтеграції повіту, забезпечивши оперативну взаємодію між земською управою, лікарнями, школами, волосними правліннями та іншими установами. Це дозволило істотно скоротити час прийняття управлінських рішень і стало важливою складовою модернізації місцевого самоврядування. Але разом із тим облаштування й експлуатація телефонної мережі супроводжувалися низкою типових для тієї доби труднощів. Технічно складним завданням було прокладання повітряних ліній та встановлення стовпів, через що потребувало узгодження з власниками земельних ділянок і додаткових витрат на матеріали – дріт, ізолятори, стовпи. Значною проблемою залишалася якість зв’язку: атмосферні явища (грози, ожеледь, сильний вітер) часто призводили до обривів ліній і пошкодження обладнання, що вимагало постійного технічного обслуговування та утримання штату лінійних наглядачів і техніків. Крім того, земство періодично стикалося з браком кваліфікованих фахівців для обслуговування станцій та ліній, а також з необхідністю закупівлі нового обладнання. Нарешті, фінансовий бік справи – утримання телефонної мережі часто виявлялося збитковим або малорентабельним, через що земство змушене було покривати ці видатки з інших статей кошторису.

Електропостачання. Найраніші свідчення про освітлення міста наявні у короткому підсумку діяльності міського голови К. В. Равича (на посаді у 1897–1904 рр.): «на частині вулиць Золотоноші було запроваджене гасове освітлення»[240].

Тобто єдиним засобом освітлення міста, і то на основних вулицях,

[240] Альбом городских голов Российской империи. Санкт-Петербург: Изд-е Морского Благотвор. об-ва, 1903. С. 101.

залишалися гасові ліхтарі, які були в той час новою технологією.

У 1912 р. Золотоніська міська управа передала повітовому земству концесію на влаштування й експлуатацію в місті електричного освітлення та водопроводу[241]. Цей факт має принципове значення для розуміння інфраструктурної динаміки міста.

По-перше, він засвідчує, що впорядкування таких масштабних і капіталомістких напрямів міського господарства, як електрифікація та водопостачання, вимагало ресурсів і організаційної спроможності, якими на той момент розпоряджалося земство. Передача концесії була практичним і закономірним кроком, що дозволяв реалізувати ці проєкти силами того органу, який міг узяти на себе їх фінансування та технічне виконання.

По-друге, сама форма концесії показує, що земство діяло не як стороння інституція, що підмінює міське самоврядування, а як партнер, якому місто делегувало конкретні повноваження в чітко визначених межах. Це свідчить про гнучкість тогочасної інституційної практики: розподіл функцій між міською управою та земством вибудовувався відповідно до наявних можливостей кожного з органів, а не за жорсткою схемою підпорядкування.

По-третє, факт концесії дає змогу простежити, як саме земство перетворилося на реального виконавця технічної модернізації: не з власної ініціативи, що виникла поза увагою міста, а на підставі офіційно оформленої угоди, яка легітимізувала його участь у міському господарстві.

Перетворення розпочалися з 2 жовтня 1911 р., коли на чергових земських зборах було ухвалено рішення про організацію електричного освітлення у приміщенні земства. Але, в силу об’єктивних причин, до реалізації проєкту приступили через рік наприкінці грудня 1912 р. Так, на території садиби земської управи замість старих господарських будівель звели сарай для зберігання землеробних знарядь, приміщення електростанції з нафтовим двигуном, водяну свердловину і водонапірну вежу. Відзначимо ще раз, ці технічно різнорідні об’єкти будувалися не як окремі не пов’язані між собою проєкти, а як елементи цілісного плану технічного облаштування. Будівництво електростанції стало закономірним результатом кількарічної концентрації фінансових ресурсів земства та переходу до комплексної модернізації міського господарства.

Електричне освітлення в канцелярії земської управи з’явилося 20 лютого 1913 р., а повне оснащення усієї будівлі земства – наприкінці

[241] Отчеты Золотоношской уездной Земской Управы, Золотоношскому уездному собранию L очередной сессии за 1913 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 350.

квітня 1913 р.[242] Безпосереднє технічне обслуговування електростанції здійснював штатний персонал земства.

м. Золотоноша, вул. Монопольна. Праворуч – гасовий ліхтар. 1910-ті рр. Фотограф – А. Павлович

Оплата його роботи була внесена до кошторису земства. Так у 1914 р. було заплановано виділити 600 руб. для машиніста А. Неділька (паралельно працював машиністом Золотоніської земської поштової станції) та 420 руб. для монтера Б. Скоряка. Окремою позицією планували кошти на закупівлю палива для двигуна та мастильні матеріали[243]. Ця інформація опосередковано дає підстави говорити про формування при земській управі постійного штату технічних фахівців, що обслуговував одразу кілька об'єктів інфраструктури.

З травня 1913 р. розпочалися роботи з проведення електричного освітлення у будівлях Золотоніської та Драбівської земських лікарень, приміщення для арештантів, золотоніських чоловічої та жіночої гімназій. Підрядником була електро-технічна контора «З. Е. Супоницький з синами». До кінця 1913 р. усі роботи було успішно завершено[244].

Кошторис доходів і витрат Золотоніського повітового земства на 1914 р. дає змогу простежити механізм фінансування електростанції з

[242] Отчеты Золотоношской уездной Земской Управы, Золотоношскому уездному собранию L очередной сессии за 1913 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 348.
[243]Смета расходов и доходов и раскладка уездного земского сбора Золотоношского уездного сбора на 1914 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 340.
[244] Кине-театр. *Золотоношский голос*. 1915. № 358. С. 3.

документальною точністю. Зокрема, за статтею № 63 «На придбання двигуна для освітлення і водокачки» передбачалося 5 380 руб.[245] Ця сума, за поясненням управи, обчислювалася «за дійсною вартістю»[246] – тобто виходячи з реальної ринкової ціни обладнання, а не з приблизних чи усереднених розрахунків. Сама формула бюджетної статті підтверджує технічну логіку, описану вище: земство закладало кошти не на два окремі об'єкти, а на єдину силову установку, яка одночасно забезпечувала і водокачку, і електроосвітлення міста. Це прямо відображає той факт, що на практиці інфраструктурні напрями водопостачання й електрифікація – трималися на спільній технічній основі, а отже, і фінансувалися як єдиний комплекс витрат, а не як паралельні, непов'язані проєкти. При цьому ми фіксуємо зменшення щорічних видатків на облаштування електростанції та водопроводу: якщо на 1913 р. було передбачено 1 845 руб. 72 коп.[247], то на 1914 р. вже 1 700 руб.[248]

Показово, що ці видатки не покривалися повністю з власної статті. Примітка до статті № 65 кошторису («На утримання телефону і службовців при ньому») прямо вказує, що, згідно з доповіддю управи № 41, зборами було асигновано на придбання двигуна для електрики і водопроводу 2 494 руб. 65 коп.[249] з коштів, попередньо передбачених на телефонну мережу. Цей факт засвідчує, що бюджетні статті земства не були жорстко ізольованими одна від одної: за потребою кошти могли перерозподілятися між напрямами, якщо це відповідало пріоритетам земства. Таке міжстатейне фінансування ще раз підтверджує вже згадану технічну логіку – телефонний зв'язок електроосвітлення та водопостачання сприймалися земством не як розрізнені

Реклама нафтового двигуна, який придбало Золотоніське повітове земство для електростанції

[245] Смета расходов и доходов и раскладка уездного земского сбора Золотоношского уездного сбора на 1914 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 312.

[246]Отчеты Золотоношской уездной земской управы, Золотоношскому уездному собранию L очередной сессии, за 1913 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1914. С. 349–350.

[247] Там само. С. 354.

[248] Смета расходов и доходов и раскладка уездного земского сбора Золотоношского уездного сбора на 1914 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 312.

[249]Смета расходов и доходов и раскладка уездного земского сбора Золотоношского уездного сбора на 1914 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 314–315.

проєкти, а як частини єдиного господарського комплексу, витрати на які могли гнучко перерозподілятися залежно від фактичних потреб.

Для потреб електростанції Золотоніське повітове земство придбало в м. Харків нафтовий двигун фірми «Шмідт та Ко» – обладнання, яке, забезпечувало роботу не лише електроосвітлення, а й майбутнього водопроводу міста. На початку ХХ ст. окремі малопотужні енергетичні установки для водопроводу та електроосвітлення були б дорогими й нераціональними для повітового міста. Тому типовим рішенням було придбання комбінованої станції: один двигун через систему трансмісії (паси, шківи) обертав одночасно і насос, і динамо-машину.

Для об'єктивного розуміння ситуації з електричним освітленням на початку ХХ ст. варто вказати на такий факт. У 1910 р. у місті завершилося будівництво кам'яного стаціонарного театру власником якого був В. І. Маринич-Яковенко. Вже на останньому етапі будівництва текст оголошень про майбутнє відкриття містив фразу «Світло в театрі буде електричне». Після початку роботи – «театр побудований на площі та освітлюється електричним світлом». І в оголошеннях про запрошення театральних труп на виступи в місті теж зазначалося, що театр на 800 місць має електричне освітлення. На жаль, відсутність джерельних матеріалів не дає змогу нам реконструювати технічну складову в театрі, яка забезпечувала у ньому світло. Але факт залишається фактом – спочатку електричний струм в м. Золотоноша був запроваджений у приватній справі.

Водопровід. Звіти Золотоніського повітового земства до 1912 р. містять інформацію про фінансування організації локальних водопроводів як у повітовому центрі, так і в окремих волосних центрах. Наприклад, у 1906 р. закладено водопровід у Золотоніській жіночій гімназії, у 1904–1909 рр. було розпочате будівництво водопроводів у Золотоніській (1904 р.), Драбівській (1909 р.), Гельмязівській (1910 р.) земських лікарнях та прокладено водопровідні труби у Золотоніській чоловічій гімназії (1910 р.). Зауважимо, що прокладання локальних водопроводів у м. Золотоноша відбувалося у взаємодії земства і міського самоврядування. Наведемо одним із прикладів від 28 січня 1904 р. Золотоніська міська дума, прагнучи звільнити мешканців від плати за лікування, ухвалила видати Золотоніському повітовому земству дозвіл на прокладання водопровідних труб через міську територію – від земської ділянки до лікарні. Водночас дозвіл супроводжувався умовами, які демонструють збалансований характер співпраці: земство повинно було не лише вжити належних заходів безпеки при прокладанні труб, а й облаштувати власним коштом кам'яну бруківку на всій ділянці перетину лінії водогону з Переяславською вулицею шириною не менше 2 сажнів, а також утримувати в належному стані весь

цей відтинок дороги. Таким чином, місто надавало земству право користування міською територією для розв'язання важливого соціального завдання забезпечення лікарні водою, тоді як земство натомість брало на себе додаткові зобов'язання щодо облаштування й підтримки дорожньої інфраструктури на місці прокладання труб. Ця угода ілюструє практику взаємних поступок, за якої співпраця земства і міста мала конкретний, юридично оформлений і взаємовигідний характер.

Безпосереднім наслідком згаданої вище концесії від Золотоніської міської думи стала поява в 1913 р. у місті *магістрального водопроводу*, до якого було підключено земську лікарню, жіночу гімназію та низку інших установ. Навіть з погляду сьогодення, масштаби робіт вражають: «На початок звітного року було цілком завершено зведення водонапірної башти зі свердловиною бурового колодязя під нею, магістральним трубопроводом від башти до садиби земської лікарні та з такими відгалуженнями: до будівлі земської управи, до будівлі жіночої гімназії, до будинку Аграновича (на розі вул. Благовіщенська), до чайного ряду на Новобазарній площі, до земського аптекарського складу і далі по вул. Кременчуцько-Переяславська до вул. Черкаська, до будівлі повітового з'їзду, до будинку Шліттера на Новобазарній площі та до всіх будівель Золотоніської лікарні й будинку арештантів. Протягом звітного року здійснено обладнання водонапірної башти внутрішнім трубопроводом, насосом і електромотором; влаштовано відгалуження трубопроводу до двигуна електричної станції та в гараж земського автомобіля; влаштовано новий трубопровід від башти до виходу на вулицю з відгалуженнями: до водозабірного колодязя в земському дворі, до будівлі управи та до кутової будівлі, перебудовано трубопровід і *каналізацію* в будівлі земства відповідно до нового бака у водонапірній башті, відремонтовано наявний трубопровід до жіночої гімназії, влаштовано розподільний колодязь у її садибі, здійснено перебудову й розширення каналізації в будівлях гімназії; влаштовано водопровід і каналізацію: у будівлі просвітницьких установ земства, у будівлі аптекарського складу і в квартирі завідувача цим складом (з відгалуженням водопроводу до складу виробів майстерень лозоплетіння), у будинку повітового з'їзду та в усіх будівлях Золотоніської лікарні й будинку арештантів»[250].

Технічне переоснащення м. Золотоноша з появою телефонного зв'язку, електричного освітлення та водопроводу стимулювало потребу в

[250] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 350–351.

розширенні кількісного й якісного складу штату земської управи. З 1913 р. з'явилося нове відділення – «Технічне»[251].

Запровадження централізованого водопостачання мало не лише технічне, а й важливе санітарно-гігієнічне значення. На початку XX ст. саме якість водопостачання дедалі частіше розглядалося органами місцевого самоврядування як один із головних чинників профілактики інфекційних захворювань та поліпшення громадського здоров'я. У цьому контексті будівництво водопроводу стало складовою ширшої модернізації системи охорони здоров'я повіту. Утім, розбудова водопровідної мережі не була позбавлена конфліктів між органами міського й земського самоврядування: відомий випадок, коли міська влада призначила за проведення водопровідних труб до Золотоніської земської лікарні таку високу плату, що, за капіталізованою оцінкою цього платежу, вона мала перевищити всю суму, потрібну для влаштування самого водопроводу, унаслідок чого проєкт не міг бути реалізований у первісно запланованому вигляді.

Розширення мережі водопостачання тривало поступово і в наступні роки: якщо 1913 р. до водопроводу підключили насамперед медичні й освітні установи, то вже в умовах Першої світової війни земство організувало доступ електричного освітлення та водопровідної води навіть до такого маргінального об'єкту міської інфраструктури, як арештантське приміщення.

Автомобіль Darracq 15CV Phaeton. Схожа модель була на балансі Золотоніського повітового земства

До переліку інфраструктурних новацій 1913 р. слід додати й придбання земством *автомобіля*, гараж для якого було збудовано під одним дахом з електростанцією. Отже, 21 лютого 1913 р. на черговому засіданні повітових земських зборів було порушено питання про необхідність «забезпечити управу засобами пересування з метою своєчасного контролю на місцях»[252]. Було запропоновано альтернативу – або 22 коней, або 1 автомобіль. Рішення про придбання автомобіля Золотоніське повітове земство ухвалило не ізольовано, а в загальному контексті губернської політики. Полтавське губернське земство ще 17 квітня 1912 р. постановило

[251] Та само. С. 91.

[252] Журнал Золотоношского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 21 февраля 1913 года с докладами. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1913. С. 9.

встановити субсидію для кожного повітового земства губернії на купівлю автомобіля у розмірі половини його вартості, але не більше 3 000 руб. на повіт. Це стало практичним поштовхом для повітових земств, зокрема й Золотоніського, розглянути питання власного автопарку. Виходячи з цього, Золотоніські повітові земські збори ухвалили рішення в трьох пунктах: придбати того ж року автомобіль для службових роз'їздів голови й членів управи, а за можливості й інших земських посадових осіб; асигнувати на цю потребу 6 000 руб., з яких 3 000 руб. із прибутків від операцій із видачі позик під заставу зерна та ще 3 000 руб. як допомогу від Полтавського губернського земства; а також дозволити видатки в розмірі 1 000 руб. на утримання автомобіля.

Основною причиною, яка змусила земство звернутися до ідеї автомобіля, була не економія коштів, а брак часу й фізичної можливості голови управи та її членів відвідувати всі установи, підпорядковані земству. Ця проблема яскраво прозвучала у листі голови Хорольської повітової земської управи, який відверто визнав: попри чотири роки на посаді, він фактично не знає повіту й не тому, що не хоче, а тому, що у членів управи й ревізорів не має часу ознайомитися з усіма установами, які функціонують у повіті, за наявних способів пересування[253]. Ці слова цілком збігалися із завданням, яке ставило перед собою Золотоніські повітові земські збори.

Кошторис земства на 1914 р. дає змогу деталізувати експлуатаційні витрати на утримання автомобіля: платня шоферові становила 780 руб. на рік, квартирні – 120 руб., платня помічникові шофера – 240 руб., вартість формового одягу – 150 руб., а бензин з розрахунку на пробіг 7 500 верст (75 пудів за ціною 3 руб. 20 коп. за пуд) – ще 240 руб.; разом з мастилом і шинами загальний кошторис утримання автомобіля на 1914 р. становив 3 840 руб.[254]. Ці показники дозволяють перевести абстрактний факт «придбання автомобіля» в конкретний вимір земського господарства: утримання одного автомобіля коштувало земству приблизно стільки ж, скільки утримання кількох земських поштових станцій загалом, що засвідчує вагомість цієї статті у структурі земських видатків на технічну інфраструктуру.

Спогади про земський автомобіль нам залишив випускник Московського інституту інженерів шляхів сполучення В. Спроге, якого у 1916 р., тоді ще студента-третьокурсника, направили на практику та доручили провести розрахунки і проєктування залізобетонної труби-

[253]Журнал Золотоношского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 21 февраля 1913 года с докладами. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1913. С. 11.

[254] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1914. С. 320.

водостоку під залізничним насипом у районі с. Деньги. Отже: «Навіть наявність автомобіля у Золотоноші була сенсацією. Цей шестимісний «даррак» був єдиним автомобілем в окрузі, радіусом не менше 100 верст, до того ж і першим. Наш шофер Волкович, з окулярами-консервами на носі та рукавичками з крагами, викликав захоплення у всіх місцевих хлопчаків, які бігали по вулицях із картонними круглими окулярами»[255].

Придбання автомобіля стало свідченням переходу земства до нової моделі організації службових перевезень. Автомобіль забезпечував швидке пересування посадових осіб, лікарів та інженерів між населеними пунктами повіту, що було особливо важливим в умовах значної території Золотоніського повіту та недостатнього розвитку дорожньої інфраструктури.

Технічна модернізація позначилася і на *сфері дозвілля*. У червні 1915 р. Золотоніське повітове земство на території «Літнього» саду (сучасний парк імені Тараса Шевченка) започаткувало показ кінофільмів – «синематограф». Такі покази відбувалися на літній театральній сцені. Для нас важливою є згадка у місцевій пресі про те, що «як саме приміщення [театру – авт.], так і сад освітлюються електричним струмом»[256]. Розпорядником і організатором кінотеатру був службовець земської управи Ф. А. Шульга; демонструвалися фільми: «Дворянське гніздо», «Мазепа», «Загибель Помпеї», «Руслан і Людмила»; музичний супровід був від скрипаля Лисенка та піаніста Каневського. Особистісний вимір цієї технологічної новації фіксують мемуари Г. М. Черненко, яка описала свій перший похід до сінематографа як одне з найяскравіших вражень дитинства: «в цей час в вперше ходила з мамою і сестрою Мусею в кінематограф, дивились німий фільм. Коли повернулись додому, то я, захлинаючись від захоплення, розповідала татові та його знайомому про те, що бачила»[257].

Таким чином, поява земського сінематографа засвідчила, що технічна модернізація м. Золотоноша виходила за межі розвитку інженерної інфраструктури та поступово охоплювала сферу культурного життя, сприяючи поширенню нових моделей міського дозвілля.

Революційні події лютого–березня 1917 р. оголили структурну вразливість земської моделі технічного розвитку, яка значною мірою трималася на персональному авторитеті й ініціативі керівництва управи. Протокол засідання Золотоніського повітового комітету від 17 березня

---

[255] Кригер-Войновский Э. Б., Спроге В. Э. Записки инженера. Воспоминания, впечатления, мысли о революции. Москва: Рус. путь, 1999. С. 178.
[256] Кине-театр. *Золотоношский голос*. 1915. № 358. 18 липня.
[257] Черненко Г. М. Моїм онукам дорогим… / за ред. О. З. Силки. Черкаси: б.в., 2011. С. 79.

1917 р. поєднує в одному тексті три нерозривно пов’язані дії: усунення голови управи Д. І. Тоцького, реквізицію його майна й відключення від телефонної мережі його міської квартири та маєтку на Марусиному хуторі[258]. Втім, уже за кілька тижнів оголошення тимчасового міського комісара С. Сиротенка публікувалося з конкретним телефонним номером канцелярії (№ 137, вул. Благовіщенська, буд. 20)[259] – тобто та сама інфраструктура безперебійно функціонувала в інтересах нового режиму. Цей контраст унаочнює суттєву закономірність: технічна інфраструктура виявилася міцнішою за інституцію, яка її створила. Мережі пережили своїх творців, і це, можливо, є найточнішим мірилом реальної ефективності земської модернізаційної програми.

Отже, технічна модернізація м. Золотоноша на початку ХХ ст. постає як приклад цілеспрямованої, хоча й ресурсно обмеженої, розбудови міського господарства силами повітового земства. Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що земство діяло не хаотично, а вибудовувало інфраструктурні напрями – водопостачання, електрику, телефонію, автомобільний транспорт у логічному взаємозв’язку, спираючись на спільні технічні рішення та гнучке бюджетне маневрування між статтями кошторису. Позитивним чинником стала здатність земства адаптувати загальноімперські технічні новації до реалій невеликого повітового міста, зважаючи на його масштаб і фінансові можливості. Розширення телефонної мережі за межі самого міста, до навколишніх сіл і волостей, свідчить про поступове формування комунікаційного простору повіту як цілісної системи, а не лише окремих осередків модернізації в адміністративному центрі. Купівля Золотоніським повітовим земством автомобілю, є яскравим прикладом випереджувальної технічної модернізації в час, коли приватний сектор повіту ще не мав таких можливостей.

Водночас джерела фіксують і суттєві труднощі цього процесу. Здорожчання палива, мастильних матеріалів і робочої сили у воєнні роки змушувало земство неодноразово переглядати тарифи на електроенергію та воду, що вказує на крихкість фінансової моделі, яка спиралася переважно на власні прибутки й перерозподіл коштів. Кадрове забезпечення, зокрема у функціонуванні телефонної станції, також виявилося вразливою ланкою: земська комісія неодноразово фіксувала порушення службової дисципліни телефоністками, що засвідчує розрив між технічним оснащенням і належною організацією його експлуатації.

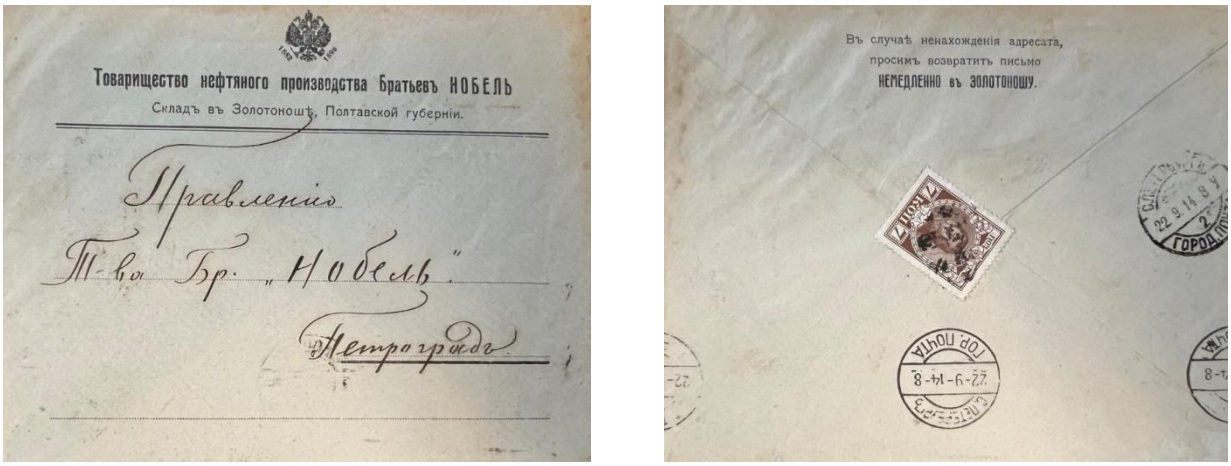
---

[258] Протокол заседания Золотоношского уездного комитета, состоявшегося 17 марта 1917 года. Золотоноша: тип. Гольденберга, 1917. 1 с.

[259] Временного комиссара г. Золотоноши. Всем учреждениям и гражданам города. Золотоноша: тип. Гольденберг, 1917. 1 с.

* * *

Таким чином, аналіз діяльності Золотоніського повітового земства засвідчує, що його інфраструктурні та господарські ініціативи стали важливим чинником модернізації повіту в другій половині XIX – на початку XX ст. Розвиток дорожньої мережі, поромних переправ і залізничного сполучення сприяв активізації торгівлі та мобільності населення, формуючи передумови економічного зростання регіону. Проведення меліоративних робіт і заліснення проблемних територій мало вагоме господарське та природоохоронне значення, забезпечуючи раціональне використання земельних ресурсів. Організація земської поштової служби покращила комунікаційні зв'язки, а будівництво відповідних адміністративних споруд створило належну матеріальну базу для функціонування органів самоврядування. Технічна модернізація м. Золотоноша засвідчила прагнення земства впроваджувати новітні підходи до міського розвитку. У сукупності реалізовані проєкти демонструють системний характер діяльності земства, спрямований не лише на вирішення поточних господарських потреб, а й на стратегічне оновлення соціально-економічної інфраструктури повіту.

Конверт із маркуванням складу Спілки нафтового виробництва братів Нобелів у м. Золотоноша. Поштовий штамп за 6 жовтня 1914 р. Склад торгував гасом, мазутом, моторними оливами та мастилами, парафіном та нафтовим милом

Новий базар м. Золотоноша.
Переяславсько-Кременчуцька вулиця в напрямку м. Черкаси.
Вздовж вулиці праворуч розташовані «телеграфно-телефонні» стовпи

РОЗДІЛ IV

ЕКОНОМІЧНІ ПРОЄКТИ ЗОЛОТОНІСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА

4.1. Економічні стратегії і практики

Скасування кріпосного права в 1861 р. створило передумови для розвитку ринкових відносин в аграрному секторі економіки. Природним продовженням цього процесу стала земська реформа 1864 р., яка на законодавчому рівні окреслила роль і місце земств в економічному розвитку регіонів тодішньої імперії. Згідно з «Положенням про земські установи», яке набуло сили закону 1 січня 1864 р., місцеве (земське) самоврядування поетапно мало запроваджуватися в губерніях і повітах. Створювалися виборні земські установи – губернські й повітові земські збори (розпорядчі органи) та губернські й повітові земські управи (виконавчі органи). В Україні органи земського самоврядування почали запроваджувати у 1865–1870 рр.[260]

Земські вибори були проведені і в Полтавській губернії, до складу якої входив Золотоніський повіт. Обрані на виборах гласні 19 вересня 1865 р. провели свої перші губернські земські збори і в установленому порядку прийняли присягу, що знаменувало початок кропіткої роботи з утвердження земського самоврядування в усій губернії. У Золотоніському повіті, як і в інших повітах Полтавській губернії, земські вибори і утворення земських зборів та організація роботи земських установ відбувалися впродовж 1865 р. На Золотоніщині вибори гласних повітового земства пройшли у травні-червні, а установчі збори проведені 17–19 серпня 1865 р.[261]

Земський діяч Федір Щербина зазначав, що «гласні віднеслися до своїх обов'язків з увагою. На день відкриття зборів з'їхалося 52 гласних, на наступному засіданні їх було 76, а з третього дня засідань, коли власне і почали розглядати ділові питання, у засіданнях брали участь 81 гласний і ця цифра залишалася незмінною протягом усієї сесії»[262].

---

[260] Чехович В. А. Земська реформа 1864 року. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. С. 346.

[261] Козоріз В. Михайло Максимович та його діяльність у Золотоніському повітовому земстві. *Краєзнавство*. 2013. № 1. С. 181–187.

[262] Бабенко Л. Л., Шульга С. В., Зелюк В. В. Економічна діяльність Полтавського губернського земства у другій половині XIX – на початку XX століть. Полтава: ПОІППО, 2012. С. 12.

Хоч утворене 1865 р. Золотоніське повітове земство, як орган місцевого самоврядування, мало опікуватися переважно соціальною сферою місцевого життя, однак у його практичній діяльності не менш важливе місце посідали й проблеми економічного розвитку краю.

Суть економічної діяльності Золотоніського повітового земства досить конкретно сформульовано у додатку до звіту земства за 1903 р.: «Економічні заходи Золотоніського повітового земства направлені на підтримку головного виду діяльності населення – землеробства, виразилися в утриманні складів насіння, землеробських машин і знарядь, в обладнанні пункту парування коней і таких же пунктів рогатої худоби, в облаштуванні і утриманні нижчої 1-го розряду сільськогосподарської школи з дослідним полем при ній і в заснуванні посади земського агронома. З інших галузей земство сприяло кошиковому і ткацькому промислам»[263].

Згодом у 1909 р. повітове земство за дольовою участю губернського земства і бюджетних коштів затвердило в повіті 4 агрономів з місцем проживання в м. Золотоноша, сс. Гельмязів, Ірклiїв і Чорнобай. Вони надавали агрономічну допомогу селянським господарствам навколишніх сіл, опікувалися організацією показових полів, роботою прокатних пунктів та іншими питаннями сільського господарства[264].

Одне з основних завдань земства полягало у *забезпеченні продовольчої безпеки*, тобто наявності продуктів харчування для населення, що було викликано періодичними посухами, неврожаями та іншими несприятливими чинниками. Щоб не допустити голоду, влада вживала заходів для створення страхових запасів зерна і спеціальних фондів (капіталів), з яких у скрутні роки населення отримувало позички на закупівлю хліба. Наприклад, після кількох неврожаїв, які були у 1867–1868 рр., в Золотоніському повіті зерновими позичками скористалися 11 414 сімейств, і 625 сімейств отримали грошові позички на закупівлю хліба[265].

Варто зазначити, що в підросійській Україні сільське господарство помітно відставало від країн Європи. Ця проблема була характерна й для Золотоніського повіту, в якому сільськогосподарське виробництво було основою економіки краю. За матеріалами земства, в 1869 р. у повіті було вироблено сільськогосподарської продукції на суму 9 млн 521 тис. 770 руб., а її надлишок, який підлягав вивезенню за межі повіту, оцінювався у 2 млн

---

[263] Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXX очередной сессии за 1903 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 78.

[264] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XLVI очередной сессии за 1909 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. С. 45–48.

[265] Отчет за 1869 год Золотоношской уездной земской управы. Полтава, 1870. С. 137–145.

582 тис. 740 руб. Того року в повіті було зібрано понад 1,6 млн чвертей різного збіжжя, зокрема 691,7 тис. чвертей жита, 387,5 тис. гречки і ячменю, 268,4 тис. – вівса, 160 тис. – картоплі, 120,7 тис. – лляного насіння, 63,8 тис. – пшениці. Проте через неефективні (застарілі) технології землеробства урожайність зернових культур була надзвичайно низькою. Наприклад, середня урожайність жита складала 8,7 чверті, пшениці – 6,2, вівса – 12,5, інших ярових культур – 7 чвертей. Низькими були і закупівельні ціни за хліб[266].

Для вироблення стратегії економічного розвитку повітів та координації її реалізації в складі земств *створювалися дорадчі органи*, що сприяло системному вирішенню питання економічного характеру. До них входили гласні, земські службовці, представники громадськості. Золотоніське повітове земство з цією метою в 1878 р. на земських зборах утворило комісію з питань розвитку землеробства і бджільництва, до якої були включені гласні повітового земства М. А. Савич, М. Є. Богацький, М. В. Косюра, І. В. Велецький, І. О. Короп. У доповіді комісії зазначалося, що вона не може охопити всі питання, а тому звертає увагу, передусім на такі важливі галузі як конярство, тваринництво, вівчарство, м'ясне свинарство та бджільництво. Виходячи з цього, комісія розробила рекомендації, які мали стати основою місцевої політики у сфері покращення

м. Золотоноша, вул. Садова (Новопрокладена, Монопольна).
Винний склад, який виник на базі давнішої винокурні. 1910-ті рр.
Листівка з фотографії І. Еллінкріга

[266] Отчет за 1869 год Золотоношской уездной земской управы. Полтава, 1870. С. 146, 161.

сільськогосподарського виробництва. Фактично це була перша програма економічної діяльності Золотоніського повітового земства, яка реалізовувалася впродовж наступних років.

Комісія виробляла рекомендації не тільки для повітового земства, а й готувала матеріали для звернень до органів державної влади з різних проблем місцевого життя. Так, комісія вважала за необхідне порушити такі питання: 1) про обов'язкове страхування худоби; 2) про скасування мита на сіль; 3) про посилення поліцейського нагляду під час падежу худоби; 4) про підвищення міри покарання за порушення карантинних правил під час епізоотій (поширення інфекційних хвороб серед тварин) аж до тюремного ув'язнення. Комісія також звертала увагу управи на покращення сільських доріг і знову звернулася з клопотанням про з'єднання лінії черкаської залізниці з Лібаво-Роменською (зв'язувала балтійські порти з Ромнами)[267]. А в 1887 р. вже новий склад земських зборів створив особливу комісію для розгляду питань про покращення тваринництва і збуту хліба за кордон. До комісії увійшли гласні: М. А. Савич, В. В. Косюра, С. В. Лукашевич, С. Є. Палкін, І. Г. Келеберда, П. Л. Кутовий і Ф. Г. Носенко. Перше засідання комісії відбулося на початку січня 1888 р.[268]

У Золотоніському повіті в різний час також діяли економічна рада та рада сільськогосподарського товариства (сільськогосподарська рада). Вони розглядали здебільшого аграрні питання, сприяли визначенню шляхів підвищення продуктивності землеробства і тваринництва та забезпечення ефективної торгівлі виробленою продукцією. Проводити засідання економічної ради кожного місяця земська управа вважала не доцільним і скликала їх 2–3 рази на рік, оскільки поточні питання обговорювалися кожного місяця на агрономічних нарадах. Економічна рада розробляла і вносила на розгляд земських зборів річні плани економічної діяльності земства. Уявлення про таке планування дає річний план на 1912 р., який був представлений земським зборам повіту 17 грудня 1911 р. Ним передбачалося, зокрема, обладнання 4 агрономічних кабінетів з бібліотеками на дольових засадах з губернськими та повітовими державними відомствами. Планувалося також на пільгових умовах за рахунок наданого земством кредиту відпускати посівні матеріали (озиму та яру пшеницю, віку, овес) зі знижкою 30 % не більше 6 пудів одній особі.

[267] Свод журналов с приложениями Золотоношского уездного земского собранию очередного XV-го созыва. Полтава, 1879. С. 327–339.

[268] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXIV очередного созыва за 1887 год. Полтава: тип. Пигуренко, 1887. С. 261.

Згідно земського плану впродовж 1912 р. повним комплектом техніки і реманенту мали укомплектуватися 20 прокатних станцій: в сс. Піщана, Гельмязів, Ірклиїв, Васютинці, Жовнине, Крупське, Великий Хутір, Богодухівка, Чорнобаї, Коврай, Богдани, Кандибівка, Хрестителеве, Сизонівка, Лукашівка, Білоусівув, Леоновщина, Вознесенське, Підставки, Красенівка.

м. Золотоноша, вул. Переяславсько-Кременчуцька, торгові ряди. Праворуч – магазин «Железная торговля І.И. Рабиновича. 1904», трохи далі «Модистка шляп», 1910-ті рр. Листівка з фотографії І. Еллінгкріга

У річному плані окремо виділяли заходи щодо поліпшення племінної роботи в тваринництві, зокрема закупівлі та поповнення в господарствах повіту поголів'я великої рогатої худоби, коней, свиней та птиці високопродуктивними породами[269].

Виходячи із господарської спеціалізації повіту, земство у своїй економічній діяльності опиралося на сільськогосподарські товариства. За своїм статутом вони мали просвітницький характер, разом із тим займалися також і комерційною діяльністю. Об'єднуючи селян, зацікавлених у розвитку свого господарства, товариства ставили за мету сприяти їм у поліпшенні врожайності за допомогою запровадження нової

[269] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XLVII очередной сессии за 1910 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана. 1911. С. 58–61.

техніки та використання мінеральних добрив, досконаліших методів обробітку ґрунту, застосування сівозміни і мали характер сільськогосподарських кооперативів. Значну увагу такі кооперативи приділяли розвитку тваринництва шляхом організації пунктів запліднення племінної худоби. Одночасно товариства великого значення надавали поширенню агроекономічних знань (організації бесід та читань, проведення двотижневих або місячних курсів тощо). Важливою складовою практичної діяльності товариств були такі заходи, як створення прокатних станцій, парувальних пунктів, показових полів тощо.

На Полтавщині перші такі сільськогосподарські товариства виникають у 1860 – 70-х рр. XIX ст. Першим і найголовнішим сільськогосподарським об'єднанням на Полтавщині було Полтавське товариство сільського господарства, засноване в 1865 р. групою місцевих землевласників. Всього, за даними 1912 р. у повітах губернії на той час вже функціонувало 282 таких товариств (практично в кожній волості)[270]. Активну участь у створенні сільськогосподарських товариств брало і Золотоніське повітове земство. Ідея організації «в середовищі місцевих землевласників агрономічного Товариства» виникла ще під час проведення в м. Золотоноша в 1884 р. агрономічного з'їзду. Практична ж реалізація цього задуму розпочалася лише у 1902 р. зі створенням повітового сільськогосподарського товариства. Його фінансову основу склали кошти, що залишилися від проведення агрономічного з'їзду на рахунку Золотоніського повітового земства. Остаточна ж передача фінансового капіталу товариству відбулася лише у 1903 р., після підписання його Статуту та відповідно до постанови Золотоніських повітових зборів у сумі 8 468,16 руб.

Тоді ж почали створюватися волосні товариства, які діяли на основі Статуту. Першим стало Кропивнянське (1903). Загалом процес самоорганізації селян у громадські статутні об'єднання у Золотоніському повіті проходив повільно, навіть дуже повільно і нерівномірно: у 1902 р. – 1, 1903 р. – 1, 1905 р. – 1, 1906 р. – 1, 1910 р. – 4, 1911 р. – 7, 1912 р. – 4, 1913 р. – 1, 1916 р. – 1[271]. Зі створених у повіті товариств 10 було створено при сприянні земських агрономів[272].

---

[270] Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 г. Вып. VIII. Полтава, 1915. С. 202.

[271] Силка О. З. Вектори взаємодії повітових земств із громадськими статутними сільськогосподарськими об'єднаннями (на прикладі Золотоніського земства Полтавської губернії. *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 9. С. 74–75.

[272] Крот Л. М. Про роль земських установ Лівобережної України в формуванні та діяльності дрібних сільськогосподарських товариств (початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 189.

Популярними формами *освіти сільськогосподарських виробників* стали лекції та читання на різні теми агроекономічного змісту, які організовувалися товариствами. Про це в одному з номерів писав «Вестник Золотоношского Сельскохозяйственного общества»: «8 червня 1908 р. у приміщенні редакції «Вестника Золотоношского Сельскохозяйственного общества» відбулися збори садівників м. Золотоноша і повіту, з метою консультацій з питань садівництва, при участі губернського садівника Дермашко. Бесіда стосувалась переважно комах, які дуже шкодять садам як у місті, так і в повіті. Пан Дермашко рекомендував заходи щодо боротьби з названим ворогом садів, ознайомив збори зі станом садівницької справи в інших повітах Полтавської губернії, а також в інших місцевостях, як, наприклад, Крим, Кавказ. Під час співбесіди, жителем х. Холодного І. А. Москаленком була представлена зборам для експертизи суниця, яку вони визнали задовільною і, будучи в законній кількості членів... ухвалили: для заохочення... видати І. А. Москаленку похвальний лист»[273].

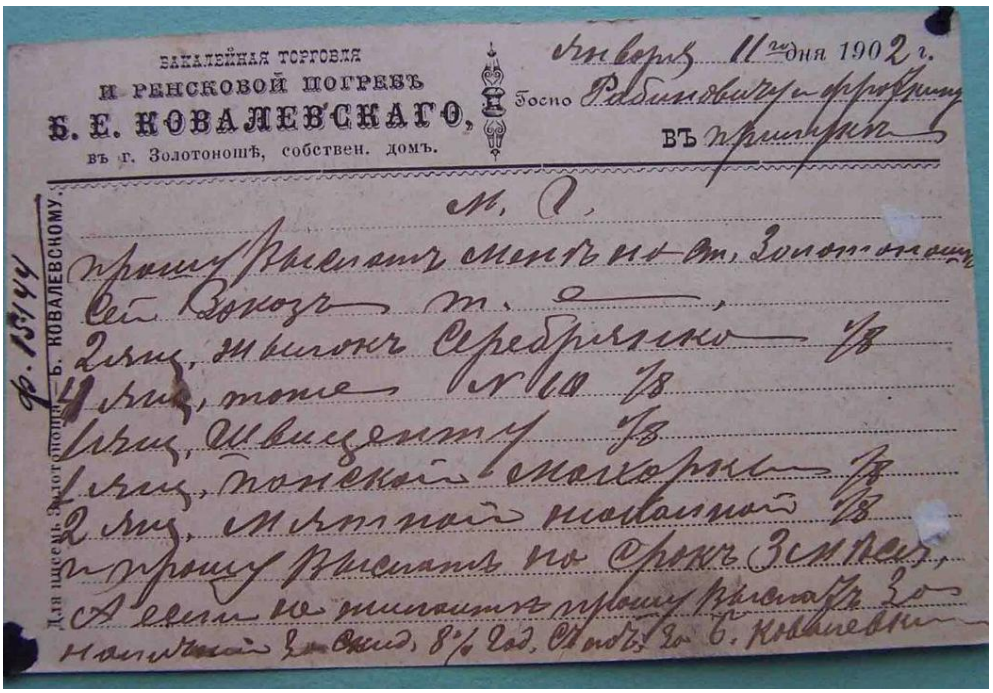
Член товариства з с. Лукашівка Іван Ковбасенко на сторінках цього ж часопису повідомляв: «відбулися чергові збори Лукашівської сільськогосподарської асоціації. Членів було 30 осіб, а сторонніх душ 60. Після відкриття зборів дільничний агроном О. М. Красовський вів бесіду про підготовку поля до сівби проса, а також про стрічковий посів проса і його переваги... Всі повідомлення агронома були вислухані з великою увагою. Багатьма членами були поставлені запитання у зв'язку з бесідою агронома, на які він охоче дав роз'яснення…»[274].

У 1870-х рр. під впливом здійснюваної земством роботи з пропаганди прогресивних методів ведення господарства у повіті набуває поширення кооперація у формі *кредитних, ощадно-позичкових та споживчих товариств*. Земство сприяло створенню першого ощадно-позичкового товариства у селі Великий Хутір. 15 лютого 1872 р. на надзвичайному засіданні Золотоніських повітових зборів було ухвалено рішення про видачу позички в сумі 1000 руб. на заснування цього товариства. Згідно умов, на яких виділялась позичка, обов'язковою була звітність та дотримання затверджених правил і форми рахівництва. Термін погашення позички складав 25 років[275].

На початку XX ст. діяла *Золотоніська повітова земська каса дрібного кредиту*, статут якої було укладено на основі примірного статуту, затвердженого міністром фінансів 14 червня 1908 р. У ньому зазначалося,

[273] ВЗСХО. Золотоноша, 1908. № 12. С. 2.
[274] ВЗСХО. Золотоноша, 1914. № 16. С. 3.
[275] Свод журналов с приложеними Золотоношского уездного земского собрания VIII-го созыва в июне 1872 года. Полтава, 1872. С. 109–120.

що «повітова земська каса дрібного кредиту Золотоніського повітового земства має за мету полегшити сільським господарям, землевласникам, ремісникам і промисловцям, так само як утворюваним ними артілям, товариствам та громадам, а також волосним, сільським і станичним громадам і селянським товариствам, здійснення господарських операцій та поліпшень, а також придбання інвентаря та забезпечення їх необхідними для того грошовими засобами на банківських засадах і бути посередником при їх діяльності». У 1909–1915 рр. головою земської каси був П. Я. Куличевський, членами правління – А. Ф. Грабенко, М. М. Дубровний, Є. Г. Косяченко, О. М. Максименко, М. Ф. Михайлик, Ф. Г. Собко та К. Ю. Шут[276]. У 1915 р. земська каса видала позик на 254,4 тис. руб., а сума зібраних внесків становила 243,0 тис. руб. Усього в повіті діяло 20 установ дрібного кредиту, у тому числі 10 кредитних і 10 позичково-ощадних товариств[277].

Листівка з позначенням бакалійного магазину та складу рейнських вин Берка Євлева Ковалевського, м. Золотоноша, 1902 р.

Також свою роботу проводило кілька фінансових об'єднань. *Золотоніська взаємно-допоміжна страхова каса* – некомерційне об'єднання, мета якого полягала у виплаті одноразової грошової допомоги правонаступникам його померлих членів. Статут організації затверджений

[276] Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX століття). Історико-бібліографічне дослідження / за ред. та упоряд. О. З. Силки. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 23–24.
[277] Крот Л. М. Фінансування земствами кредитних установ (на матеріалах Полтавської губернії). *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія «Економіка»*. Вип. 20. 2012. С. 133–137.

14 липня 1907 р. Полтавським губернським присутствієм зі справ громадських об'єднань. Засновником каси був відставний титулярний радник, нотаріус м. Золотоноша О. Гірс[278], головами правління – Д. Касалапов (1909 р.), П. Шліттер (1913–1914 рр.), Ф. Алексєєв (1915–1916 рр.), заступниками голови правління – Б. Аптекарь (1909–1913 рр.), Я. Дінер (1915 рр.), членами правління – О. М. Воскресенський, В. Келлер, М. Павлинський, З. Ровинський, І. Солянико та інші. У 1909 р. каса мала понад 20 членів. Її дії розповсюджувались на всю Полтавську губернію. Приймальня каси розташовувалася на Новобазарній площі (вул. Переяславсько-Кременчуцька) у будинку Аврама Хаімова Ломазова.

Золотоніський міський громадський банк був створений 13 січня 1912 р. Його статутні завдання полягали у: залученні фінансових накопичень приватних осіб м. Золотоноша та Золотоніського повіту; збереженні та використанні коштів для громадських потреб; покращенні становища фінансово неспроможних громадян; створенні та здійсненні підтримки діяльності міських благодійних установ[279]. Серед посадових осіб значаться: директор – В. Ващенко-Захарченко (з 1913 р.), заступник – С. Жуковський (1914–1915 рр.), Г. Чевакинський (1914–1915 рр.), бухгалтер – П. Оправхата (1914 р.), О. Саммер (1915 р.) та інші.

ОБЪЯВЛЕНІЕ.

Правленіе Золотоношскаго Общества Взаимнаго Кредита симъ извѣщаетъ, что на основаніи 27 § устава Общества

25 сентября сего года въ 12 час. по полудни

ВЪ Г. ЗОЛОТОНОШѢ

въ помѣщеніи амбара, принадлежащаго Золотоношскому Обществу Взаимнаго Кредита

БУДЕТЪ ПРОИЗВОДИТЬСЯ

ПУБЛИЧНАЯ ПРОДАЖА

ПОЛУШУБКОВЪ

по просроченной ссудѣ.

Торгъ начнется съ 809 руб. 73 к.

Правленіе Золотоношскаго Общества Взаимнаго Кредита.

Оголошення Золотоніського товариства взаємного кредитування

Золотоніське торгово-промислове та сільськогосподарське товариство взаємного кредиту було засноване 17 травня 1910 р. Мета Товариства полягала у наданні фінансових коштів членам об'єднання (як чоловікам, так і жінкам), які займалися торгівлею, промисловістю та сільським господарством. Голова правління – П. Є. Шліттер (1912–1914 рр.), М. Мейкес (1915 р.); члени правління – В. Донченко (1913–1914 рр.), З. Ровинський (1913–1915 рр.), П. Р. Балла (1915 р.); бухгалтери – М. Фалеєв (1913–1914 рр.), В. Булгак (1915 р.), А. Гальперін (1916 р.)[280].

[278] Устав Золотоношской взаимно-вспомогательной Страховой кассы. Золотоноша, 1911; Отчет Золотоношской взаимно-вспомогательной страховой кассы за 1911–1915 гг. Золотоноша, 1912–1916.

[279] Устав Золотоношского городского общественного банка. Золотоноша, 1912.

[280] Устав Золотоношского торгово-промышленного и сельскохозяйственного общества взаимного кредита. Золотоноша, 1910; Отчет Золотоношского торгово-промышленного и

ЗОЛОТОНОШСК. ТОРГОВО-ПРОМЫШЛЕННОЕ И СЕЛЬСКО-ХОЗЯЙСТВЕННОЕ О-ВО ВЗАИМН. К-ТА

производитъ всѣ

БАНКОВЫЯ ОПЕРАЦІИ:

пріемъ вкладовъ, текущихъ счетовъ, учетъ векселей, спеціальные счета (ON CALL); ссуды подъ ж.-дор. дубликаты, коммиссіонныя порученія, переводы на ВСѢ ГОРОДА РОССІИ, оплата заграничныхъ переводовъ.

По текущимъ счетамъ простымъ платитъ 5% | вкладамъ срочнымъ - - - - до 7%
» » » условнымъ » 5½% | по учету до 3-хъ мѣсяцевъ взимаетъ 10½%.

ПРИМѢЧАНІЕ: INCASSO и переводы-безплатно лицамъ имѣющимъ текущіе счета.

Касса открыта отъ 10—2½ час. дня кромѣ воскресныхъ и праздничныхъ дней.

Оголошення Золотоніського торгово-промислового та сільськогосподарського товариства взаємного кредиту

Золотоніське товариство взаємного кредитування було засноване 23 листопада 1907 р. з метою надання членам фінансової спілки необхідних коштів[281]. Голови правління – В. Гольдштейн (1909–1914 рр.), О. Діккер (1915 р.); члени правління – К. Аксьонов, І. Борзяк, О. Діккер, П. Лепський: бухгалтер – М. Слюсаренко (1909–1915 рр.). Осередок Товариства розташовувався в м. Золотоноша на вул. Переяславсько-Кременчуцькій, у будинку Наталії Іванівни Сахновської.

Порядок формування основного капіталу ощадно-позичкових та кредитних товариств передбачала стаття 26 типового «Статуту» ощадно-позичкового товариства (1905 р.), в якій, зокрема, зазначалося: «Товариство має основний капітал, який утворюється з усіх паїв і пайових внесків, із сум, пожертвуваних чи наданих товариству з цією метою у борг, а також відрахованих ним зі своїх доходів». Найпоширенішими серед ощадно-позичкових товариств в українських губерніях були паї у розмірі 50 руб. Саме такий розмір мали паї у Великохутірському, Гельмязівському, Драбівському, Іркліївському, Мойсейському та інших товариствах Золотоніського повіту[282]. Маємо відомості про *Гельмязівське товариство взаємного кредиту* створене на початку ХХ ст. з метою надання членам фінансової спілки необхідних коштів. Головами правління були – К. Трімборн (1913–1915 рр.) та Х. Ніколаєвський (1915 р.), членами правління – Ш. Єрусалимський, Р. Зарубинський та М. Лисенко, касиром – П. Дзюбенко (1915 р.), бухгалтером – М. Мотильов (1913 р.).

Окрім кредитних товариств у Золотоніському повіті існували й кредитні спілки, такі як: Богодухівська, Вознесенська, Васютинська, Демківська, Драбівська, Кропивнянська, Кліщенсько-Матвіївська, Лукашівська, Лихолітська, Прохорівська, Мельниківська та Чорнобаївська.

сельскохозяйственного общества взаимного кредита за 1910–1915 гг. (1–5 операционный год). Золотоноша, 1912–1916.

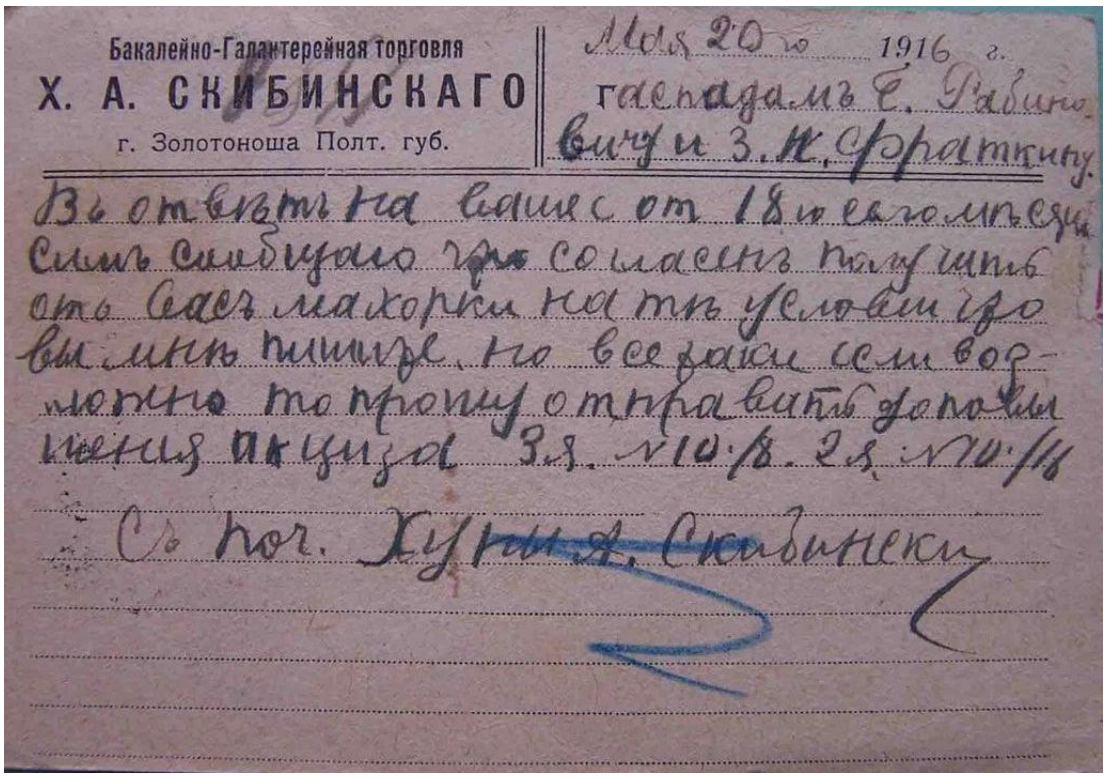
281 Устав Золотоношского общества взаимного кредита. Золотоноша, 1908.

282 Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти: Монографія. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. С. 178.

У другій половині XIX ст., передусім після скасування кріпосного права, почалося поступове впровадження машин та механізмів, що покращувало виробництво сільськогосподарської продукції. Важливе значення для забезпечення села технікою та розвитку торгівлі сільськогосподарськими знаряддями, у тому числі й у Золотоніському повіті, мало вирішення питання про *влаштування складів-магазинів* знарядь, призначених для продажу. Вони мали торгувати як комісійним способом, так і шляхом масових закупок за свій кошт, бути посередниками між господарями також у справі купівлі і продажу насіння й інших сільськогосподарських продуктів.

Усвідомлюючи, що механізація сільського господарства є незаперечним чинником збільшення обсягів виробництва та продуктивності праці у виробництві зерна, технічних культур та іншої сільськогосподарської продукції, Золотоніське повітове земство активно взялося за цю справу. 21 жовтня 1887 р. при земській управі було відкрито комісіонерський земський склад сільськогосподарського реманенту, знарядь та городнього насіння.

Земство, будучи оптовим покупцем і перебуваючи у безпосередньому зв'язку із закордонними та вітчизняними підприємствами, мало змогу значно знизити ринкову вартість машин (від 15 до 40 %). Маючи своїх спеціалістів, брали на комісію машини кращої якості; продавали

Бакалейно-Галантерейная торговля
Х. А. СКИБИНСКАГО
г. Золотоноша Полт. губ.

Мая 20 1916 г.
гаспадамъ Е. Рабино-
вичу и З. И. Фраткину.

В отвѣтъ на ваше от 18 и сего мѣсяца
симъ сообщаю что согласенъ получить
отъ васъ мажорки на тѣхъ условіяхъ о
которыхъ писали, но всегда если воз-
можно то прошу отправлять дополни
тельно акцизъ 3 р. №10. 2 р. №10.

Съ поч. Хуни А. Скибинскій

Листівка з позначенням бакалійно-галантерейного магазину Хуни Аронова Скибинського, м. Золотоноша, 1916 р.

сільськогосподарський реманент і машини у кредит; звільняли споживачів від чисельних агентів і посередників. Машини і знаряддя закуплялися безпосередньо у виробників – на машинобудівних заводах Ельворті (Єлизаветград), Джона Грівза (Бердянськ), Леппа і Вальмана (Олександрівськ-Запоріжжя) та інших підприємствах. Окрім знижок вигідним для земства був і порядок розрахунку за придбану продукцію, який деякими фірмами робився з розстрочкою виплати на 3–6 місяців. Пільги, якими користувався земський склад були настільки значними, що давали йому можливість продавати деякі товари набагато дешевше приватних торговельних складів. Також крім технічних засобів, земський склад налагодив продаж племінних тварин та насіння сільськогосподарських культур – зернових, баштанних, городніх, квіткових, лікарських, кормових трав, коренеплодів. Насіння виписувалося із-за кордону та фірм м. Київ і м. Харків[283].

Для підтримки роботи Золотоніського складу земські збори в 1887 р. асигнували в розпорядження земської управи 3 тис. рублів, а наступного року, переконавшись, що земський склад надав очевидну допомогу землеробству повіту, збільшили кредит до 6 тис. рублів на розширення складу. За перші п’ять років станом на 1 січня 1893 р. складом було продано різних землеробських машин і знарядь на 62,6 тис. рублів. Серед техніки, яку купляли селяни на складі – плуги, жатки, сіялки, віялки, борони, соломорізки, обладнання для млинів, круподерки, точильні верстати, машинне масло, пилки, лопати, сокири та інший інвентар. Так, тільки у 1882 р. зі складу було продано 410 плугів різної конструкції. Організовуючи склад, повітове земство прагнуло надати допомогу щодо поліпшення землеробства головним чином землеробам селянського і козацького стану і взагалі дрібним господарям. Для цього було запроваджено відстрочки сплати грошей за знаряддя: селянам і козакам на підставі довідок волосної та сільської управ про майнове становище і платіжну спроможність, а землевласникам привілейованих станів – на розгляд земської управи[284].

Земський склад землеробських машин та знарядь і в наступні роки відігравав важливу у роль у забезпеченні виробників технікою та знаряддями праці. Як і раніше найбільшим попитом користувалися плуги, яких у 1902 р. було продано 457 на суму понад 10 тис. рублів. На другому місці за обсягами відпуску було покрівельне залізо – його того року

[283] Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1897 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана. 1898. С. 263–268.

[284] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXIX очередной сессии за 1892 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1893. С. 137.

реалізовано 3285 пудів на 9,5 тис. рублів. Молотарок продано на суму 6,8 тис. рублів. Сільські господарі почали купляти ваги, коренерізки, маслобойки. У земського складу з'явилися конкуренти – у місті почали діяти приватні склади машин та знарядь праці. Вони приваблювали покупців доступністю і різноманітністю форм кредиту[285].

При земському складі постійно працювали завідувач та його помічник. У 1900–1915 рр. завідувачем Золотоніського земського складу землеробських машин та знарядь був Степан Юхимович Шут – козак, гласний Золотоніської міської думи у 1900–1915 рр., писар до 1901 р., помічник бухгалтера з 1901 р., з 1906 р. – бухгалтер канцелярії Золотоніської повітової земської управи, член Золотоніського міського присутствія з податків з нерухомого майна у 1913–1915 рр.)[286].

Важливу роль у впровадженні передових методів господарювання на землях повіту відігравали *показові поля та ділянки*. За ініціативою та на кошти Золотоніського повітового земства (1140 руб.) в 1898 р. було утворене дослідне поле при Золотоніській сільськогосподарській школі за 4-ри версти від м. Золотоноша. Площа дослідного поля до 1903 р. становила 15 десятин. Ґрунт поля – легкий супіщаний долинний чорнозем. До 1903 р. поле утримувалося виключно на кошти повітового земства, а з 1903 до

Частина бланку складу Шмуля А. Поволоцького.
м. Золотоноша, 1917 р.

[285] Приложение к отчету Золотоношской земской управы за 1902 год. Золотоноша: лито-тип. Лепского и Вурмана, 1903. С. 74–81.
[286] Золотоніський книгодрук (кінець XIX–початок XX століття). Історико-бібліографічне дослідження / за ред. та упоряд. О. З. Силки. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 22.

1911 рр., завдяки розширенню його діяльності, в його утриманні брали участь Полтавське губерське земство (600 руб. щорічно) і департамент землеробства (450 руб. щорічно).

Дослідне поле, знаходилося при школі, оброблялося службовцями і учнями школи, а з іншого боку, забезпечувалося робочою худобою, насінням, машинами і знаряддями, тому його утримання було дешевим. Впродовж вісьмох років (1899–1906 рр.) на його утримання було витрачено 5250 руб. 70 коп., що становило в середньому 656 руб. 34 коп. щорічно. Метою роботи на дослідному полі було з'ясування за допомогою польових дослідів найбільш ефективних методів ведення польового господарства. Керував дослідним полем і складав програму дослідів очільник Золотоніської сільськогосподарської школи, а вів спостереження один з учителів спеціальних предметів. Так, у 1898–1900 рр. дослідним полем керував С. Ф. Анцибор, а у 1900–1906 рр. – М. Д. Семенов. Відомо, що серед учителів школи польовими роботами займалися: в 1898 р. Т. М. Квітка, в 1899 р. – А. П. Модестов, в 1900 р. – П. О. Гужовський, в 1901–1904 рр. – С. О. Воблієв і в 1905–1906 рр. – учитель спецпредметів Золотоніської сільськогосподарської школи П. Ф. Любочка.

У досліджуваному періоді було розроблено дві програми робіт Золотоніського дослідного поля – першого директора С. Ф. Анцибора та М. Д. Семенова, за якою установа працювала з 1903 р. На Золотоніському дослідному полі на практиці досліджувалися такі питання: вплив глибини оранки, термінів та густоти сівби на врожайність озимого жита і вівса; вплив боронування зяблевої оранки на продуктивність вівса і бобових; значення способів сівби цих культур. Крім того, проводилися досліди з вивчення впливу добрив на врожай озимої пшениці, просапних та ярих культур; випробовувалися на урожайність однорічні трави і різні сорти проса, льону, жита, вівса. Щорічно видавались звіти дослідного поля[287].

Значну роль у поширенні наукових методів землеробства відігравало і Драбівське дослідне поле, засноване в 1909 р. Полтавським губернським земством біля залізничної станції Драбово-Барятинська. Район діяльності дослідного поля охоплював Золотоніський, Лубенський, Переяславський, Пирятинський і Прилуцький повіти. Тривалий час цю установу очолював Б. М. Кречун, який зі своїми співробітниками проводив наукові дослідження з різними групами сільськогосподарських культур, вивчав способи покращення родючості ґрунтів тощо. Варто зазначити, що у березні 1917 р.

[287] Вергунов В., Сайко О., Михайлюк О. Дослідні установи Полтавщини початку XX ст. при сільськогосподарських школах. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 4. С. 94–97.

Б. М. Кречун був обраний гласним Золотоніських повітових земських зборів, а згодом його обрали заступником голови повітової земської управи[288].

25 травня 1913 р. у приміщенні Золотоніської повітової земської управи відбулася нарада місцевих господарів і агрономів, на якій обговорювали проєкт програми Драбівського дослідного поля. Учасники наради визначили перелік головних сільськогосподарських культур, які мали стати об'єктом наукових досліджень для підвищення їхньої урожайності. Особливу увагу звернули на культуру ярової пшениці, посіви під якою поступово зменшувалися, і на культуру гречки. Із нових культур було вказано на яровий рапс, як попередник озимини, що також потребувало дослідження[289].

Починаючи з 1910 р. показові поля почали активно організовувати в селах Золотоніського повіту і на 1913 р. їх уже нараховувалося 34. Організаторами і консультантами таких полів виступали п'ять земських агрономів, а також 15 агрономічних старост.

Площі показових полів були невеликими і коливались у межах 2–10 десятин. Найбільші показові поля були організовані в Гельмязівській волості: с. Коврай (10 десятин), х. Леонівщина (8 десятин), х-ри Броварські (6 десятин), с. Лукашівка (6 десятин) Вознесенської волості, с. Головатівка (6 десятин).

Окремі культури і прийоми догляду за ними, що демонструвалися на цих полях, готували сільських господарів до сприйняття та впровадження

Друковані щорічні звіти Золотоніського дослідного поля

[288] Козоріз В. П. Драбів і Драбівщина. Нариси з історії рідного краю. Черкаси: Вертикаль, 2019. С. 131.

[289] С Драбовского опытного поля. *Полтавские агрономические известия*. 1913. № 2. С. 29.

прогресивнішої організації польових площ, на яких досягалися значно вищі результати порівняно зі звичайним селянським рільництвом.

На початку ХХ ст. набуло поширення облаштування показових ділянок. У 1913 р. їх у Золотоніському повіті було вже 219. Їх організатори ставили за мету ознайомлювати населення з маловідомим в регіоні рослинами і прийомами догляду за ними. З огляду на те, що у той час у повіті гостро стояло питання із забезпеченням господарств кормами, то земство головну увагу зосередило на ознайомлення населення з культурою кормових рослин. Найбільшою популярністю користувалася люцерна – її культивували на 171 показовій ділянці із 219. Крім того висівали буряки, конюшина, просо, люпин[290].

Одним із пріоритетів роботи Золотоніського повітового земства стало *тваринництво* і, зокрема племінна справа, спрямована на поліпшення племінних і продуктивних якостей поголів'я сільськогосподарських тварин. Системна робота розпочалася з ухвалення на черговій сесії 1890 р. земських зборів рішення про створення в 1891 р. у м. Золотоноша за рахунок прибутків земського складу землеробських машин і знарядь парувального пункту коней із залученням трьох жеребців Полтавської стайні державного кінного заводу. Перші два сезони показали, що земський парувальний пункт швидко набував популярності – населення повіту оцінило користь заходів земства щодо поліпшення породи місцевих коней. Тож цілком очевидною була необхідність подальшої роботи повітового земства щодо поліпшення місцевого тваринництва[291].

У 1895 р. до пункту було залучено вже чотири жеребці: два англійської породи верхових коней і два породи тяглових важковозів патер-першерон і ардено-першерон. Попит на казенних жеребців був надзвичайно великим, при цьому попитом користувалися жеребці робочих, а не верхових порід. Окрім земського парувального пункту в м. Золотоноша, казенні жеребці стояли ще на приватному пункті в маєтку кн. Є. К. Кантакузіної, гр. Сперанської в с. Велика Бурімка[292].

Та найбільшого розвитку племінна справа в повіті набула перед Першою світовою війною. У 1913 р. вже діяло 12 парувальних пунктів для коней у м. Золотоноша, сс. Лукашівка, Вереміївка, Жовнине, Гельмязів, Загородище, Красенівка, Мехедівка, Великий Хутір, Малі Канівці,

---

[290] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию L очередной сессии за 1913 год и приложения. Золотоноша: лито-тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 245.

[291] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXIX очередной сессии за 1892 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1893. С. 267–268.

[292] Приложение к отчету Золотоношской земской управы за 1895 год. Золотоноша: лито-тип. Лепского и Вурмана, 1903. С. 202–203.

Богодухівка. У цей час в 20 сільських населених пунктах функціонували виводки приплоду великої рогатої худоби. Якісний склад поголів'я поліпшували за рахунок симентальської і української порід. У 23 місцях діяли парувальні пункти свиней з метою поліпшення породності за рахунок йоркширської і беркширської порід. Це помітно збільшувало сальність і м'ясистість поголів'я свиней[293].

В полі зору повітового земства перебувало і *бджільництво*. У 1878 р. із числа гласних була навіть створена спеціальна комісія з бджільництва, яка опікувалася цією доволі поширеною в повіті галуззю. Цей дорадчий орган вносив пропозиції голові повітових земських зборів про відрядження на навчання у школи бджільництва місцевих бджолярів, дозвіл варити мед без акцизів, впровадження посади земського інструктора з бджільництва, організацію показової пасіки і придбання обладнання для неї. Було навіть утворене Золотоніське товариство бджільництва. Однак більшість ініціатив реалізовувалися лише частково з огляду на недостатнє фінансування[294].

У XIX ст. в Україні набули розвитку *кустарні ремесла і промисли*, як важливий елемент місцевої економіки, особливо в сільській місцевості. Вони включали різноманітні види ремесел, які часто були додатковим джерелом доходу для селян у вільний від сільськогосподарських робіт час, особливо взимку. З огляду на це Золотоніське повітове земство намагалося всіляко підтримувати кустарні ремесла. При цьому акцент робили на навчанні та опануванні прийомів ремісничих професій. Прикладом може бути робота земства з організації навчальної ткацької майстерні в с. Деньги. Ініціативу щодо облаштування такої майстерні проявило місцеве Свято-Михайлівське братство. Цей релігійно-культурний осередок, не маючи змоги власними силами реалізувати свій задум, звернувся до Міністерства землеробства і державного майна, яке зголосилося допомогти за умови, що в задуманому братством проєкті візьме участь земство, розширивши тим самим район охоплення впливом майстерні населення та поліпшення місцевого ткацького промислу. При цьому міністерство зобов'язувалося поставити у майстерню для початку облаштування два удосконалених ткацьких верстати з певним запасом бавовняної пряжі та відрядити на весь курс навчання ткача-вчителя та техніка-інструктора. Зі свого боку братство пропонувало для навчання приміщення і невелику грошову суму.

---

[293] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию L очередной сессии за 1913 год и приложения. Золотоноша: лито-тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 246–250.

[294] Силка О. З. Вектори взаємодії повітових земств із громадськими статутними сільськогосподарськими об'єднаннями (на прикладі Золотоніського земства Полтавської губернії. *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 9. С. 78.

Земство на своїх зборах висловило повну підтримку та виділення 850 руб. на облаштування і утримання майстерні. При цьому учасники зборів висловили побажання, щоб одночасно з ткацтвом було організоване навчання і удосконаленому прядінню на тих же умовах – інструменти і викладання від міністерства, приміщення від братства, а витрати на утримання і повне облаштування майстерні від земства. Курс навчання селян (виключно жінок) мав тривати три місяці і закінчитись до початку польових робіт. До занять у с. Деньги земство намагалося залучати людей «знайомих із ткацтвом» з усього Золотоніського повіту. Не місцевим щомісячно виділяли 3 руб. на харчування.

Перші заняття у деньгівській школі розпочалися у травні 1899 р., коли прибув вчитель і обіцяні міністерством інструменти та пряжа. Окрім того 11 верстатів та необхідну кількість пряжі придбало Золотоніське повітове земство. Заняття проходили в приміщеннях земської і церковнопарафіяльної шкіл під керівництвом двох вчителів-ткачів (одного з них утримувало земство). Завідував навчальною майстернею члену земської управи Д. Г. Демченко. Йому допомагали найняті земством два працівники, які займалися господарським забезпеченням навчання і вели документацію.

Більшість жінок-учениць були знайомі з ткацьким ремеслом і в майстерні тільки удосконалювали свою майстерність на верстатах, освоюючи виготовлення візерунчастих тканин і готових виробів на продаж – скатертин, рушників тощо. Зразки виробів майстерні с. Деньги демонстрували перед Золотоніськими повітовими і губернськими земськими зборами.

За якістю і кількістю виготовлених тканин, досвідом організації навчальної майстерні були визнані настільки вдалими, що Золотоніське повітове земство вирішило продовжити цю справу. З метою допомоги ткалям, що навчалися в деньгівській майстерні, застосувати набуті там знання, їм було безоплатно передано 7 ткацьких верстатів[295]. За рішенням повітового земства в 1904 р. таку ж ткацьку майстерню облаштовано в с. Скородистик. На придбання пряжі і ткацьких верстатів для цієї майстерні повітове земство виділило 400 руб[296].

У с. Вільхи діяла подібна земська навчальна майстерня з лозоплетіння, де учні засвоювали прийоми і техніку виготовлення господарсько-

[295] Приложение к отчету Золотоношской земской управы за 1899 год. Золотоноша: лито-тип. Лепского и Вурмана. 1900. С. 105–111.

[296] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXX очередной сессии за 1903 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 42.

побутових виробів з місцевих природних матеріалів (лоза, солома, трава тощо) шляхом їх переплетення. Земство у 1902 р. вирішило на базі цієї майстерні розпочати в літній період навчання вчителів народних шкіл прийомам лозоплетіння з тим, щоб впроваджувати його в ремісничих класах народних шкіл[297]. Столярне ремесло ще з 1885 р. опановували учні в ремісничому відділенні Прохорівського народного училища (початкова школа)[298].

При багатьох земських початкових школах відкривали класи, в яких учні отримували основи різних професій. Так, на початку ХХ ст. в Бойківщинській і Павлівщанській земських школах викладали садівництво, при Лихолітській і Чорнобаївській – слюсарно-ковальське і столярне ремесла, при Богодухівській – обробка дерева і шкіри, при Старосільській і Золотоніській – палітурно-картонажна справа[299].

Як одну з форм просвітництва та поширення кращого досвіду господарювання повітове земство розглядало проведення та участь селянських господарств повіту в сільськогосподарських виставках. На Полтавщині ініціатором та організатором подібних виставок виступало Полтавське товариство сільського господарства, яке виділяло для цього необхідні ресурси. У 1884 р. одна з таких виставок була проведена на базі Драбівської економії князя В. Барятинського, а точніше – на базі кінного заводу, що належав до цієї економії. Оргкомітет Драбівської виставки, очолював предводитель дворянства Золотоніського повіту О. В. Гінц.

Драбівська виставка була відкрита 28 серпня і тривала три дні. У виставці взяли участь 107 експонентів, серед яких найбільше було селянських (57 %) та міщанських (11,2 %) господарств і приватних осіб. Ними було виставлено понад 360 предметів. Найбільшими за кількістю виробів були відділи кустарної промисловості, садівництва, городництва і хлібного насіння. У відділі конярства 14 експонентів виставили 10 жеребців і 14 маток з трьома лошатами. У відділі рогатої худоби 18 експонентів представили 16 бугаїв і 23 корови із 6 телятами та 2 пари волів, всього 49 голів. За результатами проведення виставки значна частина її учасників була відзначена срібними і бронзовими медалями, похвальними листами, цінними подарунками та грошовими винагородами. Наприклад, по відділу конярства першу премію – малу срібну медаль Вільного економічного

[297] Журнал Золотоношского уездного земского собрания XXXVIII сессии, заседания 27 сентября 1902 г. Золотоноша, 1903. С. 111–112.

[298] Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания XXI-го очередного созыва, заседаний 14, 15, 16 и 17 июня 1885 года. Полтава: тип. О. Пигуренка, 1885. С. 114.

[299] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию L очередной сессии за 1913 год и приложения. Золотоноша: лито-тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 166–168.

товариства – отримав козак А. Кисіль за групу рогатої худоби і коней. Другу премію (право на малу срібну медаль) вручили Крупській економії поміщиці П. Білокопитової, яка представила коней напівкровної арденської породи, третю премію (бронзову медаль) присудили селянину А. Красоті за 3-х річного мерина гнідої масті[300].

Подальша земська виставкова справа гальмувалася через відсутність коштів та державної підтримки. Та все ж перші земські виставки відбулися – у 1912 р. у м. Золотоноша, а наступного року в с. Гельмязів. А до цього земство разом із повітовим сільськогосподарським товариством забезпечило активну підготовку до участі у Полтавській сільськогосподарській виставці 1909 р. Земство виділило кошти на проведення та забезпечення участі у виставці товарів від Золотоніського повіту (у 1903–1906 рр. – по 300 руб., 1908–1909 рр. – по 400 руб.). На виставку до м. Полтава відправляли кращі зразки фруктів, а також вироби місцевих майстрів із лозоплетіння і ткацтва [301].

Особливої ваги в соціально-економічному житті повіту після аграрної реформи 1861 р. набула торгівля і, зокрема ярмарки і базари, які мали місцеве та загальноукраїнське значення. Земство розглядало клопотання сільських громад про відкриття нових ярмарків і базарів та оптимізації термінів їх проведення, тим самим безпосередньо впливаючи на формування в повіті розгалуженої мережі осередків торгівлі. При цьому остаточні рішення узгоджувалися з Полтавським губернським земством. Зокрема, повітові земські збори 1910 р. підтримали клопотання про відкриття базарів по п’ятницях у сс. Кривоносівка і Великий Хутір та по четвергах у сс. Митьки і Коврай. Водночас були відхилені клопотання про відкриття ярмарків: Власієвського, Євфіміївського і Хрестопоклонного в с. Кліщинці; Архипівського, Миколаївського (травень) та Іванівського (жовтень) у с. Лукашівка; Феодосіївського, Антонівського та Яковлівського в с. Жовнине, про що земська управа повідомила заявникам[302].

Проте у багатьох випадках звернення не з усіх питань місцевої торгівлі знаходили підтримку на губернському рівні. Так, висновок Золотоніських повітових земських зборів на клопотання Чорнобаївської громади про дозвіл на проведення 4 трьохденних ярмарків: з 21 березня,

---

[300] Козоріз В. П. Драбів і Драбівщина. Нариси з історії рідного краю. Черкаси: Вертикаль, 2019. С. 160–168.

[301] Силка О. З. Вектори взаємодії повітових земств із громадськими статутними сільськогосподарськими об’єднаннями (на прикладі Золотоніського земства Полтавської губернії. *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 9. С. 78.

[302] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XLVII очередной сессии за 1910 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 63.

27 липня, 18 жовтня і 23 грудня були відхилені губернським земством. Водночас постанову на клопотання Хрестителівської громади про переведення ярмарків і базарів у с. Хрестителеве з приватновласницької площі на громадську губернські земські збори ухвалили. Обидва рішення затвердив губернатор і вони були оголошені громадам та поліції[303].

З початком Першої світової війни, Золотоніське повітове земство дещо знизило свою активність у економічній сфері, але не припиняло фінансувати основні заходи економічного розвитку. У 1915 р. на цю статтю видатків було спрямовано 84 666 руб., що складало 17,1 % від загального річного бюджету земства.

В цілому ж за рівнем щорічних *фінансових витрат* на економічний розвиток Золотоніське повітове земство посідало друге місце в Полтавській губернії (після Костянтиноградського повіту). З 1899 р. у бюджеті Золотоніського повітового земства запроваджено статтю «Витрати на сприяння економічному добробуту». Того і наступного років ці витрати склали 1003 руб. 59 коп. А вже у 1906 р. витрати земства на сприяння економічному добробуту становили 13 621 руб. 91 коп.

Уявлення про пріоритети при розподілі земських витрат дають дані за 1906 р.:

- допомога Золотоніському сільськогосподарському товариству на утримання секретаря, який одночасно виконував і функції повітового агронома – 300 руб.;
- заліснення сипучих пісків – 500 руб.;
- укріплення ярів – 860 руб.;
- утримання сільськогосподарського складу – 950 руб.;
- утримання метеорологічної станції – 120 руб.;
- заходи з розвитку кустарних промислів (утримання кошикової і ткацької майстерень) – 4857 руб. 21 коп.;
- утримання парувальних пунктів коней у м. Золотоноша і трьох пунктів у повіті – 1169 руб.;
- утримання 18 парувальних пунктів великої рогатої худоби – 4078 руб.;
- утримання курсів по садівництву – 300 руб.[304]

Отже, економічні проблеми посідали важливе місце у діяльності Золотоніського повітового земства, а їх розв'язання спрямовувалось на покращення соціально-економічного становища населення і охоплювало практично усі галузі господарства повіту. Основні зусилля земства

[303] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию L очередной сессии за 1913 год и приложения. Золотоноша: лито-тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 73.
[304] *Полтавские агрономические известия*. 1915. С. 12–15.

зосереджувалися на вирішенні гострих проблем, передусім у головній економічній сфері регіону – сільськогосподарському виробництві.

Враховуючи низький рівень культури землеробства та його технічного забезпечення, Золотоніське повітове земство одним із пріоритетних економічних завдань вважало впровадження в селянських господарствах прогресивних методів господарювання і поширення кращого досвіду. З цією метою проводили лекції агроекономічного змісту, створювали показові поля, організовували сільськогосподарські виставки, відкривали прокатні пункти. Ця робота підкріплювалася облаштуванням земських складів-магазинів, які на вигідних для селян умовах торгували сільськогосподарською технікою та реманентом, племінною худобою, сортовим насінням, надавали різні послуги. Підвищенню рівня племінної роботи в тваринництві сприяли відкриті пункти запліднення. У полі зору земства також перебували питання переробки продукції рослинництва і тваринництва, налагодження місцевої і міжрегіональної торгівлі, поліпшення транспортної інфраструктури, здійснення меліоративних заходів, підтримка кустарних ремесел.

4.2. Забезпечення продовольчої безпеки

Серед завдань, що постали перед Золотоніським повітовим земством з часу його створення, було забезпечення продовольчої безпеки регіону, організація регіональних запасів зерна та утримання хлібофуражного балансу.

У щорічних звітах земської управи один із розділів присвячувався забезпеченню потреб населення в продовольстві, зокрема основна увага зверталася на наявність зернових запасів у повіті. Зміст цієї інформації дає змогу проаналізувати тодішні об’єми посівних площ, урожаїв, норм споживання хліба населенням, обліку хлібних ресурсів у «запасних магазинах» сільських громад, погодних умов, що впливали на рівень урожаю, рівень шкодочинності комах і шкідників тощо.

Аналіз площ у Золотоніському повіті, що були засіяні зерновими культурами, засвідчив переважну частку жита. У 1871 р. із загальної площі зернових у 215 217 чвертей і 3 міри жито займало 79 516 чвертей або 36,9 %. Лише з 1879–1880 рр. почалося помітне скорочення площ жита до 66 405 чвертей, а в 1910 р. вони знизились до позначки 50 000 десятин.

Записи про площі посіву озимої пшениці з’являються у звітах земства з 1873 р. На цей рік вони становили 2 100 чвертей. У подальшому площі посіву збільшувались, але незначно. Це було пов’язано з традиційними

вподобаннями населення та біологічними особливостями культури, а саме: з нижчою зимостійкістю порівняно з житом, особливо при затягуванні строків її посіву, більшими потребами у волозі, нижчим коефіцієнтом кущення, меншою стійкістю до хвороб і шкідників. Посіви ж ярої пшениці залишались стабільно високими, але значно поступались житу: у 1875 р. – 28 252 чверті, у 1896 р. – 47 303 чверті, у 1900 р. – 51 913 десятин, у 1910 р. – 66 100 десятин.

Частка вівса та ячменю в структурі зернових становила від 10 до 12 %. Наприклад, якщо в 1871 р. переважав овес (32 667 чвертей проти 23 683 чверті ячменю), то в 1910 р. ці показники становили відповідно 22 300 десятин і 26 800 десятин. Значні площі посіву цих культур були обумовлені необхідністю утримання великої кількості коней і свиней, для яких овес і ячмінь були основними видами концентрованих кормів. Частково зерно вівса та ячменю використовували у харчуванні людей, а також під час виготовлення солоду для пива й інших міцних напоїв.

Значну частку в структурі тогочасних посівних площ займали круп'яні культури, переважно гречка та просо. Наприклад, у 1890 р. їхні посіви становили 4 659 чвертей, а в 1900 р. – уже 13 409 десятин.

Збільшення площ під пшеницею добре помітне у великих поміщицьких господарствах, тоді як у невеликих селянських господарствах вона не мала широкої популярності. У раціоні харчування сільського населення переважали не «запашні паляниці з ярої пшениці», а чорний житній хліб.

Окрім зернових, у Золотоніському повіті вирощували й інші культури: коноплі, льон, буряки, картоплю, тютюн, баштанні. Згідно з «Подвірним переписом Золотоніського повіту», що проводився з 30 серпня до 30 грудня 1900 р. за участі 45 тимчасово запрошених реєстраторів під керівництвом О. Ф. Галимського, у господарствах усіх форм власності станом на 1900 р. обраховувалось: баштанів – 1 421 десятина, конопель – 1 621 десятина, льону – 2 109 десятин, картоплі – 1 240 десятин, буряків – 456 десятин, тютюну – 26 десятин, сіяних трав – 404 десятини, решти культур – 2 053 десятини. Баштанні культури були в посівах усіх волостей повіту. Так, на площах понад 110 десятин висівали баштанні культури у Васютинській, Вознесенській, Золотоніській, Кропивнянській, Піщанській і Прохорівській волостях. Найменше – у Лялинській (8 десятин), Великохутірській (22 десятини) і Мельниківській (28 десятин) волостях. Площі під цукровими буряками були незначними. У 1900 р. у 12 волостях повіту ними було засіяно лише 456 десятин. Під тютюн у 1890 р. відведено 584,5 десятини. Наприкінці XIX ст. через зниження вартості тютюну його

площі скоротились до мінімуму – 83 десятини в 1898 р. і 26 десятин – у 1900 р.

Особливе місце займали прядильні культури – коноплі та льон. Їх ще використовували для одержання олії. У 1898 р. під цією категорією рослин було зайнято 8 573 десятини, з яких отримали 37 281 чверть урожаю. У 1900 р. засіяні площі під коноплями в Золотоніському повіті становили 1 621 десятину, а льону – 2 109 десятин. Якщо посіви конопель були розміщені в повіті більш-менш рівномірно, то льон у 1900 р. переважав у таких волостях: Богодухівській – 223 десятини, Великобурімській – 427 десятин, Вознесенській – 299 десятин, Драбівській – 360 десятин, Іркліївській – 253 десятини. Більш ранні дані посівних площ льону наведено у звітах Золотоніської земської управи за 1889–1891 рр. і становили відповідно: 2 984, 2 582 і 1 460,5 десятини. У цих же звітах наведено кількісні дані про посіви конопель і ріпаку. На жаль, вони не розділені за культурами. У 1889 р. спільна посівна площа конопель і ріпаку становила 5 002 десятини, у 1890 р. – 4 391 десятину, в 1891 р. – 4 073 десятини.

Льон за своїми біологічними вимогами до природно-кліматичних умов і ґрунтів не є культурою, що може успішно вирощуватись у лісостеповій зоні, до якої належав Золотоніський повіт. Однак на основі дворічних досліджень ґрунтових відмінностей і кліматичних особливостей Полтавської та Катеринославської губерній бельгійським науковцем Анрі Ле Доктом, який був запрошений у 1860 р. кн. А. Барятинським до с. Драбів, було розроблено агротехнологію вирощування льону «на волокно та насіння». Після наведених А. Ле Доктом обґрунтованих доказів про економічну доцільність та переваги вирощування льону А. Барятинським було ухвалено рішення про заміну господарської спеціалізації свого Драбівського маєтку на вирощування льону та будівництво в с. Драбів льонотіпальної фабрики[305].

Таблиця 4

Середня урожайність зернових культур за 1905–1915 рр.
(у пудах з 1 десятини)

Господарство/ Роки	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Дрібне	55	49	44	42	58	49	63	56	65	52	46
Велике	80	78	67	57	92	66	89	89	100	80	77

Вирішальну роль під час формування та отримання урожаю наприкінці XIX – початку XX ст. відігравали погодні умови. За період з 1799

[305] Козоріз В. П. Льонообробне виробництво в Драбівській економії Барятинських і роль Анрі Ле Докта. Харків: Мадрид, 2017. 64 с.

до 1856 рр. відомо про 28 значних неврожаїв в Україні. Вони повторювались з періодичністю 3–5 років. Низькі урожаї також фіксували в 1871, 1875, 1879, 1880, 1889, 1892 та 1897 рр. Серед причин виділяють такі: ґрунтові та повітряні засухи, холодні затяжні весни, що переходили у спекотний бездощовий період, градобої, шкодочинність комах і гризунів. Тому й урожаї хлібів у ці роки коливались у межах 30–33 пуди з 1 десятини площі.

Окрім погодних чинників на урожайність зернових культур великий негативний вплив мали шкідники, такі як гессенська муха, хлібний жук, сарана та ховрахи. Про шкодочинність комах свідчить той факт, що серед актуальних проблемних питань, які обговорювались на публічних лекціях-читаннях у селах Золотоніського повіту («читання зі світловими картинками»), були про сарану, хлібного жука, гессенську муху й інших комах-шкідників.

Ще одним шкідником, який дошкуляв посівам, був ховрах. Ще в 1868 р. Золотоніськими повітовими земськими зборами було ухвалено правила відбування «ховрашкової повинності». Ці правила, обов'язкові до виконання, визначали кожному землевласнику та громаді знищення 10 ховрахів із 1 десятини. За невиконання «податку» передбачався штраф у розмірі 1/5 коп. із 1 десятини. Ці кошти йшли на преміювання: за кожного виловленого понад норми ховраха передбачалась виплата по 1 коп. за голову. І хоча «ховрашкова повинність» виконувалася з потугами, вона отримала схвалення Золотоніських повітових зборів від 28.08.1876 р. Ця повинність була чинною до 1880 р., але про неї довелось згадати й у 1885 р., коли до Золотоніської земської управи наприкінці березня надійшли повідомлення про появу значної кількості ховрахів на полях Богодухівської волості. Управа невідкладно дала вказівку Богодухівському волосному старшині про скликання сходок і запровадження заходів зі знищення шкідників на умовах, що діяли до 1880 р. Такі ж циркуляри було направлено в сусідні волості: Чорнобаївську, Великобурімську, Вознесенську й Іркліївську. У результаті проведених заходів у Богодухівській волості було знищено 24 447 голів, а в Чорнобаївській – 21 977 голів цього гризуна. Для преміювання учасників боротьби з ховрахами Золотоніські повітові земські збори виділили 464 руб. 20 коп.[306]

За даними, що надходили з волостей про валові збори зернових культур, картоплі, соломи та сіна, Золотоніською земською управою складався, сучасною термінологією, хлібофуражний баланс, на його основі робились висновки про продовольчу безпеку повіту, що подавались на

[306] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1885 год. Полтава: тип. Н. О. Пигуренко, 1886. С. 60–67.

розгляд Золотоніським повітовим земським зборам. У витратній частині балансу вираховувалась потреба в продовольчому зерні для наявного в повіті населення, враховуючи норми споживання, потреби на винокуріння, на годівлю наявного поголів'я худоби, для посіву озимого та ярового клинів. Для прикладу наведемо розрахунки за 1898 р. Урожаї, за даними пробних обмолотів і їх усереднення, становили жита – 1 706 005 пудів, озимої пшениці – 16 893 пуди, ярої пшениці – 1 628 064 пуди, гречки – 615 580 пудів, ячменю – 883 080 пудів, проса – 498 191 пуд, гороху – 24 790 пудів, картоплі – 945 011 чвертей, сіна лугового – 36 004 680 пудів і степового – 739 656 пудів. За оренду земель потрібно було сплатити кошти з проданих 503 802 пудів продовольчого зерна, а 1 103 669 пудів залишити для нового посіву. Для задоволення потреб населення залишалося 4 353 174 пудів. Виходячи з кількості населення у 220 350 осіб, на одну особу доволилося 19,76 пудів, що, на думку гласних Золотоніських повітових земських зборів, було достатньо для харчування та утримання 186 530 голів худоби (з урахуванням наявного сіна та соломи). Потреби ж окремих сімей і громад, де відчувався дефіцит хлібних ресурсів, планувалось перекривати з громадських хлібних запасів.

У перший же рік своєї діяльності (1865 р.) Золотоніське повітове земство узяло на свій баланс «усі громадські хлібозапасні магазини, які до цього перебували у власності сільських громад»[307]. Такі склади-магазини зберігали визначену кількість зернових запасів, щоб у неврожайний рік забезпечити мінімальне харчування тих людей, які були до них «приписані». У 1871 р. у сільських громадах Золотоніського повіту налічувалось 110 магазинів, у зоні відповідальності яких перебувало 62 885 осіб. З часом кількість населення, «приписаного» до магазинів, періодично змінювалась. Наприклад, у 1875 р. їх кількість становила 61 500 осіб, у 1879 р. – 60 960 осіб, у 1900 р. – 60 032 особи. Кількість же магазинів то збільшувалась (у 1875 р. – 131 шт.), то зменшувалась (у 1900 р. – 117 шт.). «Хлібозапасні магазини» підлягали обов'язковій щорічній перевірці, що передбачала контроль стану приміщення та кількісно-якісних показників зерна. Відповідно до земської статистики, у 1875 р. у Золотоніському повіті з 131 магазину 110 були «облаштованими», 7 «облаштовувались», а 5 «ще тільки належало облаштувати». Періодично в окремих магазинах знаходили порушення. Наприклад, у частині магазинів навіть облік «проводився на випадкових папірцях або зовсім не проводився».

[307] Журналы Золотоношской уездной земской управы за 1866 год. Киев: в тип. Федорова, 1867. С. 26.

Зерно – це не лише злаки, що використовуються у харчуванні, а й сукупність живих організмів, що дихають, у них відбувається обмін речовин. Саме тому зерно вимагає постійного руху – аерації способом перекидання, але технології фумігації тоді ще не застосовували. Якщо додатково враховувати стан засміченості зерна та його пошкодження шкідниками, то практика зберігання злакових у сільських громадах була проблемною. Та й стан будівель, особливо їхнє протипожежне забезпечення, потребували негайних змін. У 1900 р. зі 117 магазинів місткістю 52 200 чвертей, що належали 141 громаді, 113 магазинів були дерев'яними, 2 плетеними, 1 саманний та 1 кам'яний. А покритих залізом дахів у цих магазинах налічувалось усього 4, соломою – 93, решта були покриті очеретом чи рогозом. Частковий вихід із ситуації щодо утримання хлібозапасних магазинів вказало Міністерство внутрішніх справ. Ще в 1868 р. громади козаків і державних селян Прохорівської волості Золотоніського повіту з дозволу Золотоніської повітової земської управи виставили на продаж належний їм зерновий запас на суму 7 516 руб. 71,5 коп. Із цих коштів на ремонт будівлі магазину було використано 419 руб., решта зберігалась на поточному рахунку в Київській конторі Державного банку. Вигода була ще й у тому, що банк на вклад нараховував відсотки. Коли ціни на зерно знизились, громади закупили зерно на 3 644 руб. 97 коп. У такий спосіб у результаті проведеної операції, вони отримали прибуток у 4 354 руб. 30,5 коп. Ці кошти зберігались у Прохорівській ощадній касі та могли використовуватись на потреби громади відповідно до законодавства. Його норми передбачали, що кошти продовольчого капіталу можна було використати лише для забезпечення продовольством. Для прикладу наведемо дані за 1875 р. У цей рік 18 волостей Золотоніського повіту мали капітал у сумі 31 737 руб. 97 коп. Найбільші суми були в Прохорівській – 3 899 руб. 64,5 коп., Великобурімській – 3 594 руб. 6 коп. і Золотоніській волостях – 3 081 руб. Найменші – у Вознесенській – 8 руб. 79 коп., Великохутірській – 51 руб. 9 коп., Білоусівській – 104 руб. 87 коп. і Богодухівській волостях – 198 руб. 16 коп. На початок 1900 р. у 97 громадах Золотоніського повіту всі хлібозаготівельні запаси були переведені в продовольчий капітал, відповідно 31 громада отримала свої «запаси» частково в зерні, а частково в капіталі. Водночас 92 громади все ж тримали зерно в «хлібозапасних магазинах».

Золотоніський земський склад землеробських машин і знарядь. До важливих і найбільш успішних заходів, проведених Золотоніським повітовим земством в економічній сфері, варто віднести забезпечення сільського населення повіту землеробськими знаряддями та механізмами, оскільки головним заняттям населення в повіті було землеробство.

Популяризація та запровадження нових технологій сприяли розвитку агротехніки, вирощуванню сільськогосподарських культур, збільшенню виробництва рослинницької продукції, модернізації сільськогосподарських знарядь. Усвідомлюючи ці тенденції, Золотоніські повітові земські збори в 1887 р. дали доручення земській управі забезпечити сільськогосподарським інвентарем господарства, які того забажають, за посередництва акціонерного товариства «Ельворті Роберт і Томас». Планувалось отримувати товари під гарантію Золотоніських повітових земських зборів. Однак керівництво акціонерного товариства не дало згоди співпрацювати на таких умовах. Відповідно як вихід із ситуації 6 вересня 1887 р. рішенням Золотоніських повітових земських зборів було дозволено земській управі відкрити «Склад-магазин землеробських машин і знарядь» і виділити йому 3 000 руб. кредиту.

Управа, користуючись нагодою, що в м. Харків проводилась сільськогосподарська виставка, командирувала туди голову управи С. Є. Палкіна та члена управи М. І. Лівицького для підписання договору з торговельними фірмами, вироби яких будуть визнані кращими, на постачання сільськогосподарських знарядь на адресу Золотоніського земського складу.

Головою управи на перший випадок було закуплено в «Акціонерної спілки Гельферіх-Саде» 15 плугів «Сакка» 8-дюймових і 20 плугів 10-дюймових, 6 ручних сіялок, 2 сортувальниці на суму 1 213 руб. 27 коп., а також зі складу фірми «Еміль Ліпгарт і Ко» 2 кінні молотарки та 6 плугів «Сакка». Крім того, М. І. Лівицьким було закуплено в м. Київ 2 рала, культиватор та обгортач.

Товари з м. Харків надійшли до м. Черкаси залізницею, а звідти вже були перенаправлені до м. Золотоноша. Уся закупівля з накладними витратами обійшлася Золотоніській повітовій земській управі в 2 454 руб. 24 коп., зокрема й 5 руб. на послуги типографії Б. Гольдберга за роздруківку бланків оголошень про відкриття складу. 21 жовтня перша партія товару надійшла до складу, а 28 жовтня оголошення про його відкриття були розіслані в усі волості Золотоніського повіту. Та розголос про відкриття такої важливої установи рознісся повітом швидше, ніж оголошення дійшли до місць призначення. За два з половиною місяці було реалізовано 10 плугів «Сакка» і 2 ручні сіялки; у кредит, із дозволу Золотоніських повітових зборів, було продано 6 плугів, 1 сортувальницю та 2 рала.

Успіхи складу-магазину залежали, звичайно, не тільки від підвищених потреб господарів у сільськогосподарському реманенті, а й від цінової політики. Минаючи цілу низку оптових реалізаторів, Золотоніська земська управа встановила сталі відносини безпосередньо з виробниками та

великими складами сільськогосподарських машин, що давало можливість отримувати знижку 10–20 % і пролонгацію платежів на 3–6 місяців. Це забезпечувало можливість реалізації товарів значно дешевше, ніж у приватних торгових складах.

Такі короткі терміни реалізації сільськогосподарських знарядь підтвердили необхідність функціонування та розширення асортименту складу під егідою управи. На 1888 р. Золотоніські повітові земські збори виділили на розвиток складу 3 000 руб. Торгівля набирала темпи. На 1 січня 1889 р. на складі обліковувалось продукції на 3 259 руб. 08 коп.

До асортименту товарів у 1889 р. додались соломорізки, круподерки, просорушки, насіннєочисна машина, плуги Фретера та Рамсона, жатки, трилапчаті рала. Розширився і перелік постачальників: склади Доуглас, Менецель і Сміт, Леппа і Вальмана, Київський чавунноливарний та механічний завод С. І. Мардасевича. Загальна сума придбаного ременанту становила 8 461 руб. 15 коп. Сума ж реалізації – 8 299 руб. 99 коп. Найбільшим попитом користувалися плуги як основне орне знаряддя в селянських господарствах. Їх було продано 198 штук. Річний прибуток складу становив 531 руб. 43 коп.

Згідно зі звітом асортимент складу станом на 1890 р. був таким: 4 кінні молотарки, 1 граблі «тигр», 5 віялок, 4 кінні сіялки, 6 ручних сіялок, 1 прососушарка, 1 борона, 1 розпашник, 9 соломорізок, 1 великий і 2 малих шківів, 3 зернодробарки, 17 плугів, 4 динамометра та чимало інших знарядь праці. Земська управа так визначала результат перших років діяльності складу: «Зважаючи на кількість і темпи купівлі ременанту, склад має для повіту безумовну культурну користь, на матеріальну користь ми не розраховуємо»[308]. У 1903 р. склад звітував про те, що проводить торгівлю як придбаними товарами, так і тими, що були надані йому під реалізацію. У переліку предметів зазначалася продукція від фірм Джон-Гріевса, «Ельворті Роберт і Томас», Вальмана і Леппа, Осборна і Вараскіна, Долінського, Гельферіх-Саде й інших[309].

За чотири роки та три місяці (станом на 01.01.1892 р.) складом було реалізовано продукції на 50 596 руб. 78 коп.

Помітне зростання об’ємів реалізації продукції за роками пояснюється збільшенням асортименту товарів, продажами насіння городніх,

[308] Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания: чрезвычайного заседания 23 февраля и XXVI очередного, заседаний: 5, 6, и 7 сентября 1890 года. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1891. С. 18.

[309] Приложение к Отчету XXXX очередной сессии (1903 года) Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 74.

баштанних, квіткових рослин (з 1893 р.) і насіння хлібних, кормових, технічних рослин (1895 р.). Насіння виписували як із-за кордону, зокрема від фірми Бр. Деппе (Гроот, Слойса), так і у вітчизняних виробників – Заблоцького і К (Харків), Ханенка (Київ), Маслова (Москва), Полтавського та Київського сільськогосподарських товариств.

Таблиця 5

Показники товарообігу Золотоніського земського складу за 1887–1913 рр.

Рік	Продано на суму за рік (руб.)
1887	642,50
1888	10 743,62
1889	8 299,99
1890	13 744,63
1891	17 234,49
1892	12 009,06
1893	15 441,10
1894	24 233,96
1895	26 929,93
1896	21 637,04
1897	20 397,34
1898	26 055,11
1899	27 238,25
1900	28 665,60
1901	27 955,05
1902	35 023,22
1903	39 653,50
1904	35 684,35
1905	39 356,54
1906	18 462,45
1907	24 551,98
1908	30 270,98
1909	47 858,33
1910	66 559,42
1911	112 739,08
1912	147 281,69
1913	135 715,14

Крім того, склад розпочав реалізацію покрівельного заліза, попит на яке був досить високим. Так, у 1905 р. цього заліза було продано на 9 108 руб. Водночас в асортименті складу з’явились черепиця, цемент, мінеральні добрива, засоби захисту рослин, садовий інвентар, швейні

машинки. А в 1913 р. було продано навіть 4 мотоцикли за 1 865 руб. і 2 велосипеди за 332 руб.

У грудні 1903 р. Золотоніські повітові земські збори надали право відкривати філії складу в тих населених пунктах, де в цьому виникала необхідність. У відповідь на це до Золотоніської земської управи звернувся козак с. Вереміївка Ф. Переузник з пропозицією про відкриття філіалу в селі. Управа, отримавши гарантію від місцевого поміщика, дала дозвіл на організацію такого філіалу з умовою 5 % надбавки на товари. Але, оцінивши всі клопоти та витрати, Ф. Переузник відмовився від завідування складом.

Станом на 1910 р. філіали складу діяли в сс. Гельмязів, Васютинці, Чорнобай, Богодухівка та Лукашівка. Проте тільки гельмязівський склад працював як філія, решта ж – за посередництва місцевих громадських сільськогосподарських товариств. Товариства зобов'язані були ухвалити відповідні постанови про кредитування торгівлі землеробськими знаряддями Золотоніською земською управою. Усього за дев'ять місяців 1910 р. філіям було відпущено товарів на суму 6 313 руб. 07 коп.

Окрім складів землеробських машин і знарядь, у Золотоніському повіті з 1910 р. було організовано мережу прокатних пунктів сільськогосподарських знарядь і машин. Метою відкриття таких осередків проголошувалася допомога в досягненні реальних результатів у раціональному обробітку ґрунту та догляді за сільськогосподарськими культурами. Такі прокатні пункти перебували в підзвітності або місцевих сільськогосподарських товариств, або окремих господарів, які отримали на це згоду земського агрономічного відділу управи. За певну суму селяни могли брати в користування знаряддя, а зрозумівши їх переваги, у майбутньому купити такі ж для власних потреб. Крім того, на прокатних пунктах функціонували зерноочисні машини, що дозволяли підготувати якісний посівний матеріал. У 1913 р. діяло 48 прокатних пунктів, рівномірно розташованих на території Золотоніського повіту. У них можна було взяти на прокат плуги, культиватори, борони, сіялки, віялки, трієрні установки та сортувальні машини. Так, у 1913 р. сіялками скористалися 735 осіб (за їхньою допомогою було засіяно 1 834 десятини); культиваторами – 351 господар (обробили 933 десятини); очищено жита – 1 440 пудів, озимої пшениці – 7 677 пудів, ярої – 34 419 пудів, ячменю – 4 507 пудів, загалом – 48 062 пуда.

Золотоніський склад землеробських машин і знарядь постійно працював під опікою голови Золотоніської земської управи, а керівниками складів були [?] Романовський, [?] Стеблінський, С. Ю. Шут (1900–1915 рр.). На постійній основі в складі працювали завідувач і його помічник.

Про користь роботи земського складу землеробських машин і знарядь говорять цифри статистики: згідно з «Подвірним переписом» 1910 р. у Золотоніському повіті було зареєстровано: плугів металевих багатолемішних 273, однолемішних 17 145, дерев'яних 283, рал багатозубих 12 703, дерев'яних однозубих 7 249, сіх 35, металевих і дерев'яних борін з металевими зубами 25 302. Працювало розкидних і рядових сіялок 838, жаток і снопов'язалок 489, молотарок кінних 665, парових 66, зерноочисних машин і віялок 2 660, соломорізок 479. За всіма цими показниками Золотоніський повіт займав провідне становище в Полтавській губернії.

Отже, Золотоніське повітове земство в XIX – на початку XX ст. турбувалося про організацію відповідних заходів, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки повіту. Складовою таких заходів була підтримка в забезпеченні функціонування спеціальних складів, на яких зберігалась відповідна кількість зернового запасу на випадок неврожайних років. Золотоніський земський склад землеробських машин і знарядь, відкритий 21 жовтня 1887 р. при Золотоніській земській управі, став ще однією ланкою в процесах продовольчої стабільності й економічного піднесення в системі сільського господарства. Земство, будучи оптовим покупцем і перебуваючи в безпосередньому зв'язку з закордонними й вітчизняними заводами, мало змогу значно знизити ринкову вартість машин (від 15 до 40 %); маючи своїх спеціалістів, брало на комісію машини кращої якості; продавало сільськогосподарський реманент і машини в кредит; звільнило споживачів від числельних агентів і посередників.

* * *

Втілення економічних проєктів Золотоніського повітового земства засвідчують, що ця інституція була не лише адміністративним органом місцевого самоврядування, а й активним суб'єктом модернізації господарського життя регіону. У межах сформованих економічних стратегій земство послідовно поєднувало інфраструктурні ініціативи, аграрно-технічну підтримку селянства, розвиток кооперації та впровадження елементів раціонального землекористування. Його практики відображали загальноімперські тенденції земської економічної політики, проте водночас мали чітко окреслену локальну специфіку, зумовлену аграрним характером повіту, структурою землеволодіння та соціально-економічними викликами кінця XIX – початку XX ст. Особливого значення набувала діяльність земства у сфері продовольчої безпеки: через організацію запасних хлібних капіталів, контроль за станом врожаїв,

розвиток агрономічної служби, підтримку селян у кризові роки та сприяння стабілізації цінової політики воно виконувало функцію локального гаранта соціально-економічної стабільності. Земська продовольча політика поєднувала превентивні механізми (моніторинг, планування, просвітництво) із реактивними заходами (допомога в умовах неврожаїв, організація громадських робіт), що свідчить про наявність системного підходу до управління ресурсами. Отже, економічні проєкти Золотоніського повітового земства стали важливим чинником формування регіональної моделі господарського розвитку, у межах якої поєднувалися елементи самоврядності, соціальної відповідальності та прагнення до модернізації.

Утім реалізація земських господарських ініціатив наштовхувалася на низку об'єктивних перешкод. Фінансова база Золотоніського повітового земства, що формувалася переважно за рахунок обов'язкових зборів з місцевого населення, залишалася обмеженою, а це вимагало від земської управи постійного пошуку компромісу між різними напрямами видатків і нерідко призводило до уповільнення чи згортання окремих господарських починань. На результативність агрономічної роботи та спроб раціоналізації селянського господарювання негативно впливали інерційність традиційного укладу, низький рівень загальної письменності й спеціальної обізнаності значної частини сільського населення, що ускладнювало сприйняття нових агротехнічних підходів. У неврожайні роки організація продовольчої підтримки населення часто стикалася з нестачею накопичених запасних капіталів, що змушувало земство терміново шукати додаткові джерела фінансування, – ця обставина оголювала вразливість системи перед серйозними кризовими потрясіннями.

м. Золотоноша, вул. Переяславсько-Кременчуцька (у бік м. Кременчук). Праворуч – двоповерховий приватний будинок Аврама Хаімова Ломазова «Торговля Ломазова». 1910-ті рр.

м. Золотоноша, вул. Переяславсько-Кременчуцька (у бік м. Переяслав). «Білий» будинок – кінцева станція візників і місце «нового» базару. Напроти «білого» будинка – двоповерховий будинок «Торговля Ломазова». До 1910 р. («Зимовий» театр ще не побудований)

РОЗДІЛ V

РОЗБУДОВА ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ В ЗОЛОТОНІСЬКОМУ ПОВІТІ

5.1. Мережа церковнопарафіяльних шкіл та внесок Золотоніського повітового земства в її розвиток[310]

Історія українського народу тісно пов'язана з Православною церквою. Важко переоцінити її тисячорічний внесок у формування ментальності народу. Одним із основних напрямів культурницької діяльності Православної церкви в Україні була її освітня діяльність. Вона проявлялася передусім у створенні великої кількості освітніх закладів. Саме школи граматики, церковнопарафіяльні (далі – ЦПШ), духовні семінарії відкрили шлях у світ знань для більшості українців. Ці перші школи формували й церковний соціум, у якому учні розвивались як християнська особистість.

Тривалий час ЦПШ були майже єдиною формою навчання для дітей незаможних, переважно сільських, верств населення, яке традиційно здійснювалося Православною церквою. А досвід використання в них на практиці принципів морально-етичного, фізичного, трудового навчання та виховання викликає інтерес до діяльності ЦПШ на сучасному етапі розвитку історичної та педагогічної науки. З відокремленням церкви від школи був втрачений і спадок православної педагогіки. Нині він потребує якісно нового осмислення.

До реформ 60-х рр. XIX ст. початкові школи духовного відомства були єдиними навчальними закладами, де могли отримати елементарну освіту діти сільських незаможних верств населення, а священно- та церковно-служителі були майже єдиними розповсюджувачами грамотності. «Положенням про початкові народні училища» 1864 р. уряд поклав турботи про організацію народної освіти на різні відомства: Міністерство народної освіти, земства, духовенство та приватних осіб. З 1884 р. уряд Російської імперії розробив і видав низку указів і положень щодо освітньої діяльності духовенства: 1884 р. – «Правила про ЦПШ», 1886 р. – «Програми навчальних предметів для ЦПШ», 1891 р. – «Правила про школи грамоти», 1896 р. – «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного віросповідання» і, нарешті, 1902 р. – «Положення про церковні школи». Видання цих документів знаменувало новий етап у розвитку шкіл духовного відомства, ЦПШ отримали державну підтримку та

[310] *Використано матеріали з:* Перерва В. С., Петренко І. М. Церковні школи в Україні кінця XVIII – початку XX ст.: забутий світ. Том ІІІ: Полтавська губернія (єпархія). Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2020. С. 156–211, 314–340.

стали важливою ланкою початкових шкіл. Поділялися ЦПШ на однокласні (2–3 роки навчання) та двокласні (4–5 років навчання).

ЦПШ перебували в компетенції Полтавської єпархіальної училищної ради – виконавчо-розпорядчого органу єпархії, що перебував під безпосереднім керівництвом єпархіального архієрея і був покликаним допомагати здійснювати його виконавчу владу. До її складу входили духовні та світські особи. Очолював Золотоніське повітове відділення Полтавської єпархіальної училищної ради С. В. Андрієвський. Її членами були: М. Г. Афанасьєв, І. І. Білинський, М. С. Богацький, Ф. А. Василенко, Вч. А. Ващенко-Захарченко, І. Г. Волков, І. Д. Дроздовський, Є. А. Ільяшенко, М. П. Кандиба, В. Р. Келлер, О. Д. Клепачевський, Д. І. Комарецький, М. Г. Кононович, Д. Д. Косюра, М. К. Левашов, М. О. Лісеневич, Б. І. Лукашевич, С. В. Лукашевич, П. М. Максимович, П. Негеєвич, М. М. Павловський, Ф. Павловський, П. М. Падалка, В. А. Романицький, А. Д. Роменський, А. П. Соколовський, М. С. Суровцов, І. В. Тоцький, К. А. Требинський, М. М. Трифановський, М. О. Чубов та інші.

Церковні школи призначалися для дітей православного віросповідання різних соціальних верств населення: дітей незаможних селян, бідняків, міщан, для яких навчальні заклади інших типів були майже недоступні. Шкільний вік у ЦПШ вважався з 8 років, але здебільшого діти починали вчитися у 9 і більше.

ЦПШ були поширені переважно в сільській місцевості, у віддалених хуторах, далеко від проїжджих доріг; там, де багатій школі інших відомств було важко існувати через бідність населення.

Одну з таких шкіл, наприклад, було відкрито в домі І. Безверхого, священника с. Миколаївка Великохутірської волості. Спочатку в школі навчалося 7 козачих дітей із присілка Скориківка, батьки яких щомісячно платили священнику по 50 коп., а також давали по 1 мішку гречки для харчування та солому для опалення хати. Окрім цього, І. Безверхий навчав синів міщанина-землевласника із х. Соколовського К. Кириченка та дворянина [?] Пригуна з х. Нечаївка, за що останні платили йому по 2 руб. Але хата священника не могла вмістити усіх охочих навчатися, тому місцеві селяни вирішили збудувати для школи окреме приміщення і навіть почали збирати для цього кошти. Утім, через відсутність земельної ділянки, на якій можна було б збудувати школу, вона так і не з’явилася, а своїх дітей жителям с. Миколаївка та навколишніх сіл довелося водити на навчання за три версти до с. Великий Хутір, де вже діяла земська школа.

Питання про матеріальне забезпечення ЦПШ лівобережних українських губерній було одним із найважливіших у їхній діяльності, адже задовільний фінансовий стан школи був запорукою забезпечення її

пристосованим до навчання приміщенням, необхідною літературою та кваліфікованим педагогічним персоналом. А наявність цих складових гарантувала ефективність навчання та виховання в школі. Питання про фінансування церковних шкіл уряд почав вирішувати відразу ж після законодавчого закріплення їхнього існування. У § 2 «Правил про ЦПШ» 1884 р. вказано, що школи цього типу відкривалися парафіяльним священником або з його дозволу іншими членами причту на місцеві кошти парафії, без допомоги або з допомогою сільських чи міських громад, парафіяльних опікунств і братств, земських та інших громадських і приватних закладів чи осіб, єпархіального та вищого духовного начальства, а також казни. Проте держава не поспішала жертвувати гроші на церковні школи, переклавши основні турботи про відкриття та утримання шкіл на плечі православного парафіяльного духовенства та місцевих органів влади, зокрема земства.

Ставлення земств до церковних шкіл було неоднозначним. Результати земського обстеження встановили невідповідність офіційної статистики Міністерства народної освіти та єпархіального відомства реальному стану справ. Заняття в школах проводилися нерегулярно, знання учнів були незадовільними.

Суперництво між земськими школами та ЦПШ виражалося й у тому, що земства вимагали від уряду, щоб вони аніяк не були пов'язані з духовенством у сфері народної освіти. Уряд Російської імперії та Синод намагалися примусити земства матеріально підтримувати школи духовного відомства, перекладаючи в такий спосіб турботи фінансування початкової освіти на плечі місцевих органів влади. З боку земств така політика іноді викликала опір і неприязне ставлення до ЦПШ; звинувачення їх у консерватизмі, відсталій методиці навчання, нездатності вести навчання та виховання молодого покоління представниками духовенства; відбирання приміщення під земські школи. Повітові земські збори наголошували, що в селах відкриття земських шкіл ставиться в пряму залежність від існування чи відсутності в певній місцевості ЦПШ.

У 1915 р. у с. Шабельники у власному приміщенні успішно діяла земська школа, а в орендованому – ЦПШ. Село було невеликим, тож наповнити учнями обидві школи було важко. Місцеве населення визнавало ЦПШ непотрібною, а тому витрачати громадські та державні кошти на неї земство вважало недоцільним. Ще й створювалася нездорова конкуренція між земською та церковною школами[311].

[311] Отчет Золотоношской земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1915 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 28.

У другій половині XIX ст. земські школи переважно відкривалися у волосних центрах і значних населених пунктах з великою кількістю жителів, а ЦПШ діяли в невеликих і віддалених селах. Тож на початку своєї діяльності земська влада була зацікавлена в існуванні цих закладів, виділяючи на утримання кожного з них дотацію в розмірі 25 руб. Проте згодом увага земства була переведена на створення мережі сільських початкових шкіл, і в 1873 р. ЦПШ залишилися без земської допомоги. У зв'язку з цим того ж року в Золотоніському повіті було закрито 9 ЦПШ. У 1902 р. Золотоніська повітова земська управа констатувала, що кількість учнів у церковних школах зменшилась на 564 особи[312].

Та попри все, ЦПШ ще довгий час залишалися важливими ланками в системі сільської освіти, оскільки для мешканців багатьох сіл вони були єдиними доступними закладами освіти. Зазвичай такі школи утримувалися сільськими громадами та парафіяльними священниками.

У 1891–1892 рр. у Золотоніському повіті налічувалось 37 ЦПШ і шкіл грамоти. Більшість із них містились у приватних будинках та орендованих приміщеннях, і тільки 3 школи мали власні приміщення. Проте названі заклади відвідували 1 263 учні, які отримували тут початкові знання та морально-релігійне виховання.

Складним залишалося питання щодо забезпечення шкіл кваліфікованими педагогічними кадрами. Учителів гостро не вистачало. За даними на 1899 р. оклад учителя в Полтавській губернії становив 240 руб. Золотоніське повітове земство станом на 1 січня 1903 р. підвищило плату вчителям, які мали середню освіту, до 300 руб., а учителям, які закінчили початкові школи, і помічникам учителів – до 240 руб.[313].

У 1915 р. на засіданні Золотоніської повітової земської управи було вирішено: у школах грамоти під час прийняття на роботу віддавати перевагу вчителям, які мали мінімальний однорічний стаж роботи в школах подібного типу. З метою затримати вчителів у школах грамоти їм надавали можливість протягом п'яти років роботи претендувати на здобуття звання учителя початкової школи[314]. За звичною практикою школа грамоти перетворювалась на земську, коли земство починало її фінансувати та забезпечувати педагогічними кадрами. Указом Синоду від 5 серпня 1895 р. витрати на спорудження та утримання церковних шкіл повинні братися з

[312] Журнал Золотоношского земского уездного собрания за 1902 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1903. С. 5.
[313] Гавриш Р. Земська школа на Полтавщині. Полтава: ВЦ «Археологія», 1998. С. 12.
[314] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию 52 очередной сессии за 1915 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 19.

сум земських зборів, а також із коштів державного казначейства[315]. Організація та існування ЦПШ були можливими передусім завдяки місцевим органам влади, благодійникам, монастирям.

На початку ХХ ст. Золотоніське повітове земство збільшило витрати на потреби початкової сільської освіти: у 1900–1902 рр. асигнувало 159,6 тис. руб., у 1903–1905 рр. – 203,4 тис. руб., у 1906–1908 рр. – 330,4 тис. руб., у 1909–1911 рр. – 384,7 тис. руб.[316]. Варто зазначити, що російсько-японська війна та революційні події 1905–1907 рр. істотно не вплинули на фінансування сільської освіти, витрати на яку щороку невпинно зростали. Проте, порівняно з іншими повітами Полтавської губернії, Золотоніський повіт належав до тих, де фіксувались низькі показники земських освітніх надходжень.

Наказом Синоду від 31 липня 1910 р. вимагалося від місцевої влади відшукувати кошти на церковно-шкільну справу незалежно від тих витрат, які несли на це церкви. Учасники XIX єпархіального з'їзду Полтавської губернії постановили збільшити розмір штрафних сум із тих церков, які не мали ЦПШ. А ХХ з'їзд визнав за необхідне, щоб повітові збори духовенства відшукували кошти на церковно-шкільну справу[317].

Золотоніська повітова земська управа в 1907 р. констатувала, що в Чорнобаївській і Богодухівській волостях не вистачало земських шкіл, тому там переважали ЦПШ, яких було по 4 у кожній волості. Така ж ситуація спостерігалася й у Золотоніській волості[318]. Передусім це пояснювалось бідністю населення. Важливим було те, що діти мали доступ до освіти та могли набувати елементарних навичок читання та письма.

У 1908 р. утримання однокласної сільської школи відомства Міністерства народної освіти коштувало державі в середньому 685 руб., а навчання одного учня становило 10 руб., на одну ж ЦПШ витрачалося 380 руб., а на її одного учня – 6 руб. 70 коп.[319] Отже, державі дешевше було утримувати ЦПШ, ніж початкові школи Міністерства народної освіти.

Станом на 1917–1918 рр. у Золотоніському повіті діяло 8 шкіл Міністерства народної освіти, 117 шкіл Золотоніського повітового земства та 70 церковнопарафіяльних; загальна кількість учнів у світських школах

---

[315] Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 706. Оп. 4. Спр. 406. Арк. 99.

[316] Гавриш Р. Земська школа на Полтавщині. Полтава: ВЦ «Археологія», 1998. С. 94.

[317] Улучшение содержания церковных школ Полтавской епархии. *Полтавские епархиальные ведомости*. *Часть неофициальная*. 1913. № 12. С. 890, 895.

[318] Приложение к Отчету Золотоношской XLIV очередной сессии Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1907 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1908. С. 7.

[319] Вопрос о церковной школе в Государственной Думе. Сессия II 1908 года. Заседание 3, 12 и 19 ноября. *Стенографический отчет с вступительной статьей*. Санкт-Петербург, 1908. С. 38.

була 12 929 (72,5 % хлопців і 27,5 % дівчат), у церковних школах – 4 741 (43,3 % хлопців і 56,7 % дівчат)[320]. Отже, церковні школи охоплювали освітою і вихованням значно більше дівчат.

З'їзд учителів ЦПШ, що відбувся в Полтавській губернії 20 квітня 1917 р., постановив розпочати заняття з наступного навчального року українською мовою, а також вжити заходів для забезпечення шкіл навчальною літературою українською мовою[321]. Загальноєпархіальний з'їзд учителів Закону Божого Полтавської єпархії, що відбувся в серпні 1917 р., теж висловився за викладання в школах Закону Божого українською мовою[322]. На з'їзді також було вирішено: для глибшого вивчення вчителями української мови, просити земську управу зарахувати вчителів ЦПШ до складу слухачів лекцій з української мови й українознавства.

У 1917 р. на засіданні Золотоніської повітової земської управи було ухвалено рішення: улітку відкрити курси для вчителів шкіл з українською мовою викладання[323]. Десять учителів початкових шкіл, зокрема і церковних, звернулися до Золотоніської повітової земської управи з клопотанням допомогти їм відвідати українські курси в м. Київ[324].

Такі прояви патріотизму в освітній діяльності були поодинокими, неорганізованими. Вони не стали масовими, а мали місцевий характер. Проте це свідчило про критичне осмислення православним парафіяльним духовенством та органами місцевого самоврядування навколишньої дійсності, бажання навчати дітей рідною мовою принаймні на початковому етапі.

Отже, можемо констатувати, що неоднозначно склалися відносини між церковними школами та земськими. Земства то підтримували ЦПШ, переважно під тиском урядової політики, то негативно, а інколи навіть вороже, ставилися до них. Проте слід зазначити, що навіть украй обмежена матеріальна підтримка ЦПШ місцевими земствами все ж відігравала вагому роль у їхній діяльності.

Велике значення в розвитку народної освіти мала «дівоча» ЦПШ, відкрита в 1871 р. при Красногірському жіночому монастирі в м. Золотоноша. Через три роки, з ініціативи настоятельниці монастиря

---

[320] Гавриш Р. Земська школа на Полтавщині. Полтава: ВЦ «Археологія», 1998. С. 99.

[321] Коропов Г. Съезд учащих церковно-приходских школ Полтавского уезда. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1917. № 9. С. 728–729.

[322] Журналы общеепархиального съезда о.о. законоучителей Полтавской епархии. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная*. 1917. № 16. С. 1266.

[323] Журнал Золотоношского земского уездного собрания чрезвычайной сессии 19 мая 1917 года. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 4.

[324] Там само. С. 17.

ігумені Анатолії, ця школа була реорганізована. Її метою було надати освіту здібним донькам збіднілих священників і підготувати їх до вступу в Полтавське єпархіальне жіноче училище. Право вступу до школи мали і представниці інших соціальних станів. У жовтні 1877 р. на пожертви духовного відомства та приватних осіб для школи збудували окреме приміщення з гуртожитком і церквою. 31 жовтня 1892 р. при монастирі відкрили школу іконопису, першими ученицями якої стали 5 сестер-послушниць. Їхнім учителем був житель с. Вереміївка Я. Топчій[325].

Масове поширення парафіяльної освіти в пореформену добу стало певною мірою неочікуваним для держави та суспільства, а тому про пристосовані шкільні приміщення можна було клопотати тільки в державних маєтках, та й то не завжди. На той час типовим місцем для навчання школярів були власні помешкання церковнослужителів.

Кращим варіантом була оренда власного житла в представників сільської влади, які здебільшого мали просторіші оселі, ніж духовенство. Але такі випадки траплялися нечасто. Зрідка церковна школа орендувала кімнатку в державній або ж у земській школі. Зазвичай школи різних відомств конкурували між собою, що ніяк не сприяло їхній співпраці, хоча були і винятки. Наприклад, у с. Вознесенське Золотоніського повіту ЦПШ орендувала приміщення у своєї земської «конкурентки»[326].

Учителі іноді також здавали школам в оренду свої оселі. Так, у Троїцькій парафії в м. Золотоноша школа містилася в порожньому будинку на вчительській садибі[327].

На основі одноденного перепису початкових шкіл Російської імперії, проведеного 18 січня 1911 р., у Полтавській губернії налічувалося 2 242 школи, зокрема 1 348 (60 %) світських і 894 (40 %) церковно-парафіяльних. Найбільша кількість шкіл припадала на Костянтиноградський повіт (208 одиниць), найменша – на Гадяцький (112 одиниць). Середня тривалість навчального часу в світських школах становила 164 дні на рік, у церковних – 150 днів (найбільша кількість навчальних днів у ЦПШ була в Полтавському повіті – 155, найменша – у Золотоніському – 139 і Миргородському – 141)[328], що пояснювалося зайнятістю дітей працею вдома. Переважна кількість ЦПШ обмежувалася трирічним курсом

[325] Исторический очерк Золотоношского Красногорского Богословского женского монастыря Полтавской епархии / сост. И. Авраменко. Полтава: тип. Г. И. Маркевича, 1914. 173 с.
[326] Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург (далі – РДІА СПб.). Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 27.
[327] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 11.
[328] Михайлов М. Педагогический журнал для учащих народных школ Полтавской губернии. № 1. 1914 г. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1914. № 48. С. 2690.

навчання, понад 1/3 світських шкіл (36,9 %) мали тривалість навчання 4, а іноді навіть 5 років.

Розглянемо кількісний і якісний склад, джерела матеріального утримання, педагогічний склад ЦПШ у Золотоніському повіті Полтавської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Матеріальну допомогу церковнопарафіяльним школам надавали братства, що існували в кожній єпархії Лівобережної України. У Полтавській єпархії на користь ЦПШ працювали такі товариства та братства: Свято-Макаріївське та Спасо-Преображенське з 25 парафіяльними відділами, 16 церковнопарафіяльних братств, 2 церковнопарафіяльних сестринських братства. Свято-Володимирське братство в с. Антипівка розпочало свою діяльність у 1893 р. Серед його членів були парафіяни місцевої церкви. Братство надавало допомогу тим парафіянам, які зазнавали поневірянь, наприклад, через пожежі. Свято-Михайлівське братство с. Деньги Золотоніського повіту (засноване у 1890 р.) у 1895 р. збудувало приміщення для «дівочої» ЦПШ вартістю 1 019 руб. 22 коп.[329] Приміщення для школи побудувало також братство при Чудо-Михайлівській церкві с. Пищики Золотоніського повіту[330].

Варто навести приклад просвітницької діяльності благочинного Золотоніського повіту К. Устимовича, який одночасно був священником Архистратига Михайла церкви в с. Драбів та наставником місцевої ЦПШ, заснованої в 1846 р. Відтоді і до 1870 р. К. П. Устимович був її беззмінним наставником. Спочатку школа містилася в будинку господарства князя А. І. Барятинського, а в 1868 р. на кошти опікунства та парафіян для неї було збудовано окреме приміщення. Утім, за декілька років, через велику кількість учнів і відсутність кімнати для вчителя, виникла необхідність будівництва нової школи, чим безпосередньо опікувався К. Устимович.

Пізніше К. Устимович звернувся до єпископа Полтавського і Переяславського з проханням звільнити його з посади наставника драбівської школи. Своє прохання священник мотивував тим, що понад 20 років він був наставником цієї школи, а після обрання його на посаду благочинного Золотоніського повіту вже не міг приділяти цій діяльності достатньої уваги. Проте К. Устимович підготував собі гідну заміну, рекомендувавши призначити на посаду наставника драбівської ЦПШ священника Михайлівської церкви І. Білинського, що і було зроблено.

Очевидно, І. Білинський виконував ці обов'язки до 1872 р., коли драбівська ЦПШ була реорганізована в двокласну земську школу, а

[329] Православне Михайлівське братство було засноване у 1890 р.

[330] Церковно-приходские школы Полтавской епархии в 1897/1898 учебном году. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная*. 1898. № 4. С. 149.

2 листопада 1883 р. на її базі було відкрито початкову школу 1-го розряду Міністерства народної освіти. Приміщення та садибу для неї пожертвував кн. В. Барятинський (син А. І. Барятинського), він же був і опікуном цієї школи.

Але І. І. Білинський не залишав своєї освітньої діяльності й пізніше. У короткому огляді шкіл Золотоніського повіту за 1882/83 рр., складеному земською управою, є дані, що на цей час він був учителем Закону Божого драбівської школи від Міністерства народної освіти. Тоді в ній навчалися 84 хлопчики і 5 дівчаток, а громадським опікуном був селянин Д. Білих.

Члени драбівської сільської громади збудували приміщення для школи. У 1883 р. земською комісією це приміщення оцінювалося як задовільне, при ньому вже була кімната для вчителя, а також двір. Утім, у цьому випадку важливим є не тільки факт будівництва шкільного приміщення, а й те, як місцева громада ухвалювала з цього приводу своє рішення, точніше, громадський присуд.

Серед покровителів ЦПШ на Лівобережжі були родини Кочубеїв, Галаганів, Терещенків, Харитоненків, Капністів та інших. Роль приватної ініціативи в розвитку ЦПШ замовчувалася радянською історіографією. Аналіз витрат на ЦПШ з боку місцевих сільських громад дає підстави спростувати думку, що переважала в радянській історіографії, про небажання парафіян навчати своїх дітей у ЦПШ. Неоднозначно склалися відносини між земствами та ЦПШ. Земства звинувачували духовенство, частково справедливо, у нездатності вести справу народної освіти на раціональних засадах.

Матеріальна підтримка земств мала для ЦПШ неабияке значення. Обов'язково слід наголосити на великій ролі завідувача школи – священника. Він змушений був самостійно відшукувати кошти на утримання школи, налагодження її нормальної роботи. Основним напрямом церковно-благодійної діяльності у сфері підтримки народної освіти була підтримка ЦПШ православними монастирями та церквами. Після 1905 р. мережа ЦПШ почала поступово скорочуватись. Серед губерній Лівобережної України Полтавська губернія посідала перше місце за кількістю шкіл такого типу. Завдяки впливу місцевого первосвященника та парафіяльних опікунств школи духовного відомства тут набули значного розвитку, займаючи помітне місце серед інших навчальних закладів.

Соціальне походження учнів ЦПШ було майже однорідним: діти незаможних верств сільського населення (бідняки-селяни, ремісники, міщани, духовенство), для яких школи інших типів були недоступні. Школи виховували дітей у рідній місцевості, біля церкви – головного духовного осередку села, що відповідало потребам простого народу. Особливо

активізувався процес збільшення кількості учнів ЦПШ у 90-ті рр. XIX ст. і на початку XX ст. Порівняно зі школами інших типів, у ЦПШ частка учнів, які пройшли повний курс навчання, була меншою і становила приблизно 40 %.

Динаміка учнівського контингенту обумовлювалася економічними причинами та соціальними умовами життя; нестабільність і нерегулярність відвідування школи учнями були зумовлені умовами сільського життя, потребою робочих рук у господарстві, внаслідок чого навчальний рік скорочувався. ЦПШ давали можливість отримати після закінчення навчання пільги на відбування військового обов'язку, що було великою перевагою для селян.

Вагоме значення цих шкіл полягало в тому, що вони охоплювали навчанням і дівчат, а це було актуальним і важливим на той час, адже в суспільстві домінували погляди, що вони повинні допомагати матерям у господарстві, а не навчатися. Серед губерній Лівобережної України найбільший відсоток «дівочих» ЦПШ був у Полтавській. Аналіз джерел свідчить, що саме дівчатка були найменш постійним контингентом у ЦПШ, оскільки батьки рано віддавали їх на роботу до господарів.

У межах досліджуваного періоду освіта та виховання визначались як взаємообумовлені складові єдиного процесу навчання. Хоча в ЦПШ домінували релігійні дисципліни (Закон Божий, церковнослов'янська мова, церковний спів), проте зв'язок із реальністю все ж залишався тісним (уроки рукоділля, городництва, садівництва, бджільництва тощо). Читання житій святих стало елементом морального виховання, джерелом позитивних прикладів для дитини. Важливими були участь дітей у церковних святах, хресних ходах, церковних співах; допомога священнику під час служб, читання на криласі тощо. Це пристосовувало школу до реальних потреб населення.

Виховання у ЦПШ ґрунтувалося на християнських загальнолюдських принципах, учнів навчали цінувати порядок, бути справедливими, любити та поважати старших, бути щирими, ввічливими, охайними. У школах користувалися підручниками та навчальними посібниками, написаними спеціально для учнів і вчителів ЦПШ. Навчальна література була на належному методичному рівні, але її не вистачало.

ЦПШ дали початкову освіту поколінням українських селян, навчили їх нормам християнської моралі, що позитивно впливало на формування їхньої культури. Проте не можна не враховувати того факту, що такі школи використовувалися для русифікації українського населення та викорінення залишків національної свідомості українців.

На заваді відкриттю ЦПШ стали убогість населення, його непись-менність, недостатність коштів, брак учителів. Школи такого типу мали

певні недоліки щодо організації навчально-виховного процесу, що було зумовлено їхнім незадовільним фінансово-матеріальним становищем і традиційним консерватизмом церковного мислення.

Учительські посади в ЦПШ обіймали світські особи та представники духовенства, які переважно викладали Закон Божий. Учителі посідали низьке соціально-економічне становище в тогочасному суспільстві. Низький рівень заробітної плати або взагалі її відсутність, незадовільні житлово-побутові умови, мала кількість методичних порад були звичайним явищем. Наслідком цього стали значна плинність кадрів, постійні скарги та клопотання вчителів, широке залучення молоді та жінок до роботи. Лише на початку ХХ ст., після того як держава почала запроваджувати загальну початкову освіту, збільшились державні асигнування на потреби освітньої галузі. Завдяки цьому й активній роботі органів місцевого самоврядування становище вчителя ЦПШ змінилося на краще. Церковне відомство вживало низку заходів щодо забезпечення школи необхідною кількістю кваліфікованих учителів.

Багато представників духовенства по-справжньому сприяли успішній організації навчально-виховного процесу в ЦПШ, розширенню їх мережі, забезпеченню учительськими кадрами. У школах багато чого залежало від священника, його особистих якостей, готовності стійко переносити матеріальну скруту та злидні. Про це свідчать клірові книги Полтавської єпархії, з яких видно, що на початку ХХ ст. ЦПШ діяли при більшості храмів Золотоніського повіту, причому в багатьох населених пунктах вони існували паралельно із земськими школами.

Проте наявна мережа закладів освіти все одно не могла задовольнити попит населення на освіту, який підвищувався з кожним роком. Тому в невеликих селах місцеве населення ініціювало відкриття ЦПШ і піклувалося про зміцнення їхньої матеріальної бази. Прикладом такої ініціативності може бути позиція жителів с. Львівка Великохутірської волості, які в 1916 р. звернулися до повітового відділення єпархіальної училищної ради з проханням про виділення кредиту для будівництва шкільного приміщення. Зі свого боку відділення єпархіальної училищної ради направило відповідне звернення до повітового земства. Про те, чи вдалося жителям с. Львівка отримати позитивну відповідь на своє звернення, невідомо. Але безсумнівним залишається той факт, що не тільки вони, а й мешканці інших населених пунктів добре усвідомлювали значення освіти та намагалися створити умови для того, щоб їхні діти мали змогу навчатися. На цьому шляху сільські священники та церковнослужителі були першими порадниками та помічниками, а часто й організаторами освітянських закладів, на базі яких потім відкривалися земські школи та гімназії.

Привертає увагу щире зацікавлення парафіяльних священників і духовних служителів у розвитку народної освіти та їхня самовіддана ініціативна діяльність у цій сфері. У другій половині XIX ст. у с. Михайлівка вчителювали священник В. Сокологорський і випускниця Полтавського єпархіального училища Н. Пилинська, в с. Драбів – священник І. Білинський і дяк П. Махарина, помічником учителя працював син священника С. Устимович, у с. Безпальче – випускники духовної семінарії П. Горонович і Д. Гречановський, у с. Білоусівка – Є. Неронович і О. П. Клепачевський, у с. Великий Хутір (Петро-Павлівська парафія) – дяк Г. Сагарда та, у тому ж селі (Пелагеївська парафія), священник І. Россинський і його син П. Россинський.

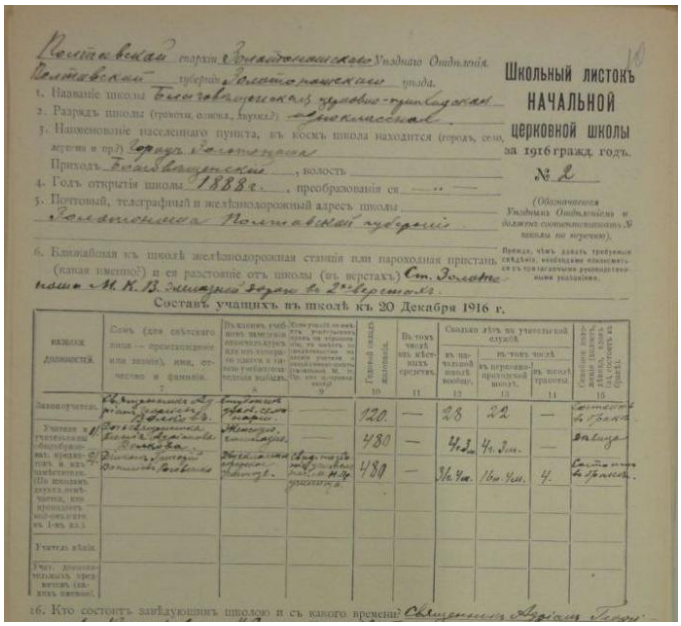
Потрібно зазначити, що проблема мови викладання в ЦПШ непокоїла і саме духовенство. Звичайно, представники церковного кліру не сумнівалися у тому, що панівною мовою навчання має бути російська. Але водночас визнавали, що українським дітям дуже важко на початковому етапі навчання розуміти вчителя, який говорить російською. Тому деякі представники духовенства користувалися українською мовою в повсякденних розмовах із дітьми, а також у школі. Причому це відбувалося в умовах заборони українського слова. Такі факти свідчать про те, що результати навчання дітей у ЦПШ були небайдужі вчителям-церковнослужителям. Подібні прояви патріотизму українського духовенства в освітній діяльності були поодинокими, позбавленими організованості, мали місцевий характер. Проте вони демонструють критичне осмислення православним духовенством навколишньої дійсності, бажання навчати дітей рідною мовою, принаймні на початковому етапі.

Узагальнення історичного досвіду співпраці державних і церковних структур у галузі освіти має вагоме практичне значення, оскільки може стати теоретичною підвалиною для подолання негативних явищ у навчально-виховному процесі в сучасній школі, а отже, позитивно вплине на духовне єднання українського народу, що сприятиме прогресу в політичній, економічній, соціальній і духовній сферах держави.

Церковнопарафіяльні школи в Золотоніському повіті (вибірково)

м. Золотоноша

ЦПШ при *Успенській церкві* в м. Золотоноша започаткована в 1888 р. Школа певний час мала окреме приміщення, але в 1904 р. воно згоріло, а нове парафіяни почали орендувати. Із 1893 р. школою завідував протоієрей С. В. Андрієвський. Він же, вочевидь, був і вчителем Закону Божого цього навчального закладу. У 1900–1906 рр. тут викладав І. О. Шут, у 1903–1915 рр. – диякон С. Мільгевський. Світським дисциплінам навчали К. Я. Андрієвська, випускниця єпархіального жіночого училища з 19-річним педагогічним стажем, отримувала оклад 480 руб.; М. С. Андрієвський, який навчався в духовному училищі, мав учительське свідоцтво, 23-річний педагогічний стаж і платню 480 руб.; А. П. Бублик, випускниця Золотоніської жіночої гімназії, котра не мала вчительського свідоцтва, тому отримувала лише 360 руб. Церковний спів безкоштовно викладав М. С. Андрієвський[331].

Школьный листокъ
НАЧАЛЬНОЙ
церковной школы
за 1916 граждъ. годъ.
№ 2

Составъ учащихъ въ школѣ къ 20 Декабря 1916 г.

Переписний лист церковнопарафіяльної школи при Благовіщенській церкві м. Золотоноша, 1916 р.

У 1906 р. ЦПШ при Успенській церкві відвідав протоієрей, єпархіальний спостерігач ЦПШ І. Ольшевський, який так описав її: «Церковнопарафіяльна школа при соборній Успенській церкві м. Золотоноша перетворена з церковної школи грамоти у 1888 р. Приміщення орендоване за 120 руб. Дуже зручне; три класні кімнати, роздягальня, учительська та сторожка. Класне приміщення світле, сухе, досить просторе. Учнів 44 хлопчики та 32 дівчаток, поділяються на три групи. Учителем Закону Божого є отець диякон В. Роговенко, який також був учителем у Богуславській початковій земській школі з 1879 по 1893 р.[332]. Вчителі: В. Андрієвський та А. Мацковський, обидва з 1893 р. Учні та учениці школу відвідують добре, успіхи у навчанні цілком задовільні з усіх предметів. Книг у бібліотеці достатньо: 500 підручників, для читання – 39, посібників для учнів – 9.

[331] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 9.

[332] Учитель земської початкової школи с. Богуславець.

Класні меблі та навчальні посібники у достатній кількості. Шкільні документи є всі, ведуться акуратно та правильно. Зі школярів утворено хор. Учні старшої та середньої групи беруть участь у читанні та співах, а деякі прислужують у вівтарі. Говіють усі 3 рази на рік. У день свого ангела діти відвідують церкву, а у класі вони знайомляться з житієм свого святого»[333].

У часи становлення масової системи шкільництва ще траплялися вчителі, які працювали безкоштовно. Утім, це могли собі дозволити переважно члени кліру, семінаристи або ж помічники вчителів, які у такий спосіб намагалися отримати вчительську посаду. Під час Першої світової війни учитель Успенської школи працював безкоштовно. У 1916 р. до школи вступили 82 хлопчики та 76 дівчаток, тобто 158 першокласників. Серед православної більшості учнів були 2 католики та 12 дітей іудейського віросповідання. Школа належала до заможних. Цього ж року її надходження становили 2 156 руб., серед яких 626 руб. пожертвували приватні особи, що було рідкістю[334].

Церковнопарафіяльна школа при *Благовіщенській церкві* була організована в місті в 1888 р., а в 1907 р. парафіяни спорудили для неї будівлю на церковному погості. Протягом свого існування школа мала не одного наставника. При церкві була також школа грамоти, у якій 1 листопада 1896 р. псаломщик М. Рябчевський працював учителем[335]. З 1905 р. її останнім завідувачем став А. Г. Волков, який був випускником духовної семінарії та мав 28-річний педагогічний стаж. Із цих 28 років пастир 22 роки пропрацював у церковній освіті. Світські дисципліни викладали донька настоятеля К. А. Волкова, випускниця жіночої гімназії з 4-річним учительським стажем і ставкою 480 руб., і диякон Г. В. Роговенко, який закінчив двокласну міську школу, мав учительське свідоцтво, 31-річний педагогічний стаж та отримував оклад 480 руб. Із цього 31 року отець диякон 16 років пропрацював у церковній освіті[336]. У 1916 р. до школи вступили 73 хлопчики та 41 дівчинка, тобто 114 першокласників[337]. Дітей під час занять розподіляли на чотири навчальні групи. Цього ж року школа мала 1 297 руб. надходжень. У ЦПШ при Благовіщенській церкві працювали: священник С. А. Ярошевський (1886–1904 рр.), священник А. Г. Волков (1907–1916 рр.), учителька К. А. Волкова (1907–1916 рр.), диякон М. Рябчевський (1903–1906 рр.), диякон Г. В. Роговенко (1909–1915 рр.).

---

[333] Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1904–1905 учебном году. *Полтавские епархиальные ведомости.* 1906. № 26. С. 574.
[334] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 9.
[335] ДАПО. Ф. 706. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 23.
[336] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 10.
[337] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 10 зв.

Церковнопарафіяльна школа при *Троїцькій церкві* з'явилася в м. Золотоноша в 1903 р. Протягом свого існування вона так і не мала належного приміщення, а розташовувалася в одній зі споруд на вчительській садибі (скоріше за все, Василя Авадовського). Єдиним наставником школи був протоієрей І. Г. Волков, випускник духовної семінарії з 31-річним педагогічним стажем. Із цих років він 16 років пропрацював у церковній освіті. Світські дисципліни викладала дворянка К. Ф. Синьоокова, яка закінчила жіночу прогімназію, мала вчительське свідоцтво та значний 25-річний педагогічний стаж[338]. У 1916 р. до школи вступили 32 хлопчики та 38 дівчат, тобто 70 першокласників. Серед православної більшості в школі навчався один лютеранин, що на Полтавщині було рідкісним явищем[339]. Прибуток школи цього року становив 841 руб.

ЦПШ при *Миколаївській церкві* в м. Золотоноша була відкрита в 1903 р., коли для неї спорудили окреме приміщення. З 1906 р. останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого був священник А. П. Міщенко, випускник Полтавської духовної семінарії з 10-річним педагогічним стажем. Світські дисципліни викладала донька священника Ю. А. Міщенко, яка закінчила педагогічний клас при 2-му Київському училищі духовного відомства, мала вчительське свідоцтво та 7-річний педагогічний стаж. Учительці допомагала «позаштатна помічниця» Н. М. Саранча, к отра була випускницею цієї ж школи і ще не мала вчительського свідоцтва[340]. У документах зазначено також ім'я псаломщика А. Довгого (1909–1914 рр.) та учителя Н. М. Саранчу (1899 р.). У 1916 р. до школи вступили 17 хлопчиків і 44 дівчинки, тобто 61 першокласник[341].

У звітних матеріалах Золотоніського повітового земства також зафіксовані прізвища учителів «Золотоніської парафіяльної школи»: А. М. Лівий (1865 р.), І. С. Івженко (1888–1892 рр.), свящ. В. М. Іванов (1865–1871 рр.), Х. І. Антонець-Федьякович (1871 р.), учитель співів М. Л. Галат (1890 р.), В. І. Терещенко (1893–1896 рр.), Й. А. Мінченко (1897–1915 рр.), Д. М. Сокольський (1915 р.) та В. О. Золотницький (1906–1915 рр.).

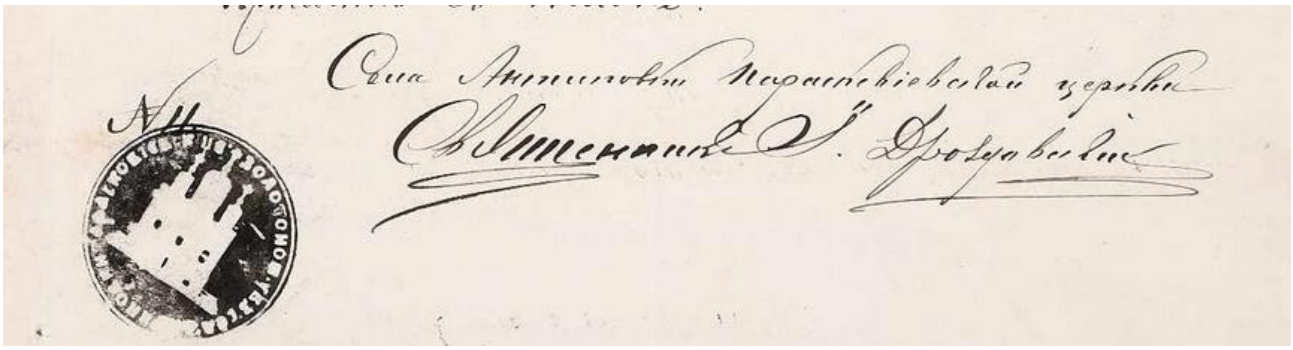
[338] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 11.
[339] Там само. Арк. 11 зв.
[340] Там само. Арк. 12.
[341] Там само. Арк. 12 зв.

с. Антипівка

Дроздовський Іоанн Дмитрович

У парафії цього села церковнопарафіяльна школа виникла в 1902 р., а ще через два роки селяни побудували для неї окреме приміщення. Завідувачем школи був протоієрей І. Д. Дроздовський. Пастир, на відміну від більшості священників, не викладав Закон Божий. Це здійснювали світські вчителі, що для Полтавщини було великою рідкістю. Цей предмет і світські дисципліни викладали козачка А. І. Морква, яка закінчила єпархіальні жіночі курси та мала 5-річний учительський стаж, і Г. Г. Сокологорська, яка мала таку ж освіту, але мінімальний 1-річний стаж. Обидві вчительки працювали на ставку по 480 руб. У 1916 р. до школи вступили 72 учениці, відповідно вона мала статус «дівоча»[342].

Підпис священника церкви св. Параскеви с. Антипівка Іоана Дроздовського та печатка церкви

Безбородьків хутір

У Свято-Успенській парафії церковнопарафіяльна школа містилася в орендованому приміщенні. Протягом існування школи в неї був не один завідувач. З 1907 р. керівником цієї ЦПШ став священник І. Курдиновський, випускник духовної семінарії з 21-річним учительським стажем. У місцевій золотоніській пресі зберігся відгук за 1912 р. про стан навчання у цій ЦПШ на чолі зі вчителем С. Т-о. І відгук цей далеко не найкращий[343].

Світські дисципліни в останні роки функціонування школи викладали А. П. Паливода – випускниця жіночої гімназії, яка в 1916 р. працювала лише

[342] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 13–13 зв.
[343] Хутор Безбородков. *ВЗСХО*. 1912. № 14. С. 3.

перший рік, і М. Г. Орел, яка не мала належної освіти, але за допомогою успішно складеного іспиту здобула вчительське свідоцтво. Обидві вчительки отримували оклад по 480 руб. У 1916 р. до школи вступили 47 хлопчиків і 20 дівчат, тобто 67 першокласників[344].

Успенська церква (дерев'яна) до пожежі 1904 р.
Ліворуч – Миколаївська церква.
м. Золотоноша. Фотограф – В. Д. Машуков

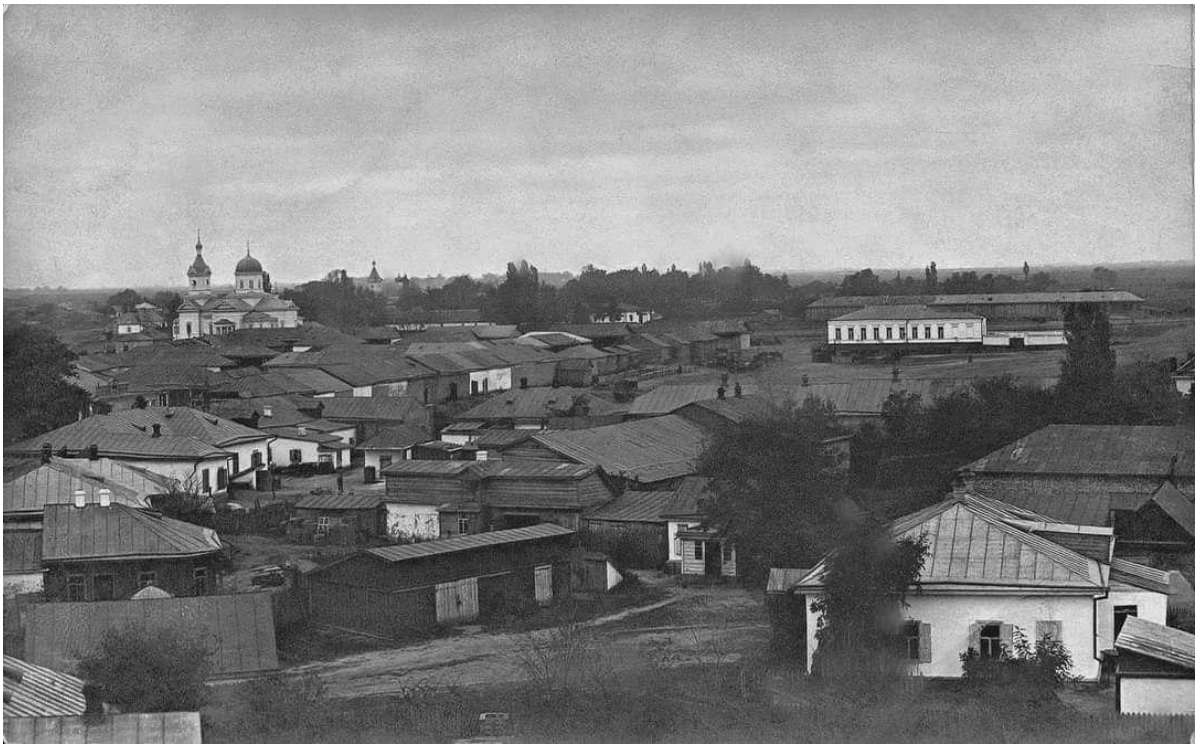

Новозбудована Успенська церква (кам'яний собор), після 1910 р.
м. Золотоноша. Фотограф – Брагинський

[344] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 14–14 зв.

Миколаївська церква (праворуч на задньому плані).
м. Золотоноша, вулиця Переславсько-Кременчуцька, початок XX ст.
Фотограф – Брагинський

Миколаївська церква (ліворуч на задньому плані),
за нею Церква святих жінок-мироносиць.
м. Золотоноша, початок XX ст.

Праворуч на фотографії не ідентифікована церква (Троїцька або Благовіщенська). м. Золотоноша, початок XX ст. Фотограф – Брагинський

Церковний хор Благовіщенської церкви. М. Золотоноша, 1907 р.

с. Безпальче

У місцевій парафії церковнопарафіяльна школа з'явилася в 1892 р., а через два роки миряни спорудили для неї приміщення на церковній землі. Її завідувачем був священник П. І. Горонович, випускник духовної семінарії з 30-річним учительським досвідом роботи в церковних школах. Світські дисципліни викладали псаломщик-учитель М. Д. Євсеєвський, який мав незакінчену семінарську освіту, 7-річний педагогічний стаж, отримував 480 руб. окладу, і дворянин М. П. Горонович, який навчався в духовному училищі та мав учительське свідоцтво. Церковний спів викладав псаломщик М. Євсеєвський. У 1916 р. до школи вступили 46 хлопчиків і 41 дівчинка, тобто 87 першокласників[345].

с. Білоусівка

При Покровській церкві в 1892 р. була відкрита церковнопарафіяльна школа, де навчалися діти місцевих козаків. Школа протягом свого існування так і не мала належного приміщення, тулячись у орендованих хатах. Завідувачем школи й учителем Закону Божого був настоятель парафії, протоієрей О. П. Клепачевський. Заслужений пастир був випускником духовної семінарії, віддав освіті довгих 37 років, з яких 25 пропрацював у церковнопарафіяльних школах і школах грамоти. Загальноосвітні дисципліни викладала донька протоієрея О. О. Клепачевська, яка свого часу навчалася в Лубенському єпархіальному училищі, проте вчительського свідоцтва так і не отримала, що й зумовило порівняно низьку її платню: у 1916 р. вона отримувала 360 руб. У 1916 р. до школи вступило 50 дівчаток[346]. 7 дівчат отримали свідоцтво про успішне закінчення школи.

У 1894 р. у цьому ж селі, у будинку парафіян місцевої церкви, відкрили ще одну церковнопарафіяльну школу для навчання дітей тимчасовозобов'язаних селян. У ній було 30 учнів, яких навчав грамоти волосний писар Р. Норка під наглядом священника Л. Андрієвського. Опікувалися справами народної освіти в с. Білоусівка й волосний козачий урядник, гласний Золотоніських повітових земських зборів Ф. Шкіря, волосний писар А. Пивовар і волосний старшина О. Маляр.

с. Богодухівка

У Свято-Духівській парафії села ЦПШ відкрили в 1904 р., тоді ж на шкільній землі було споруджено приміщення для занять. Останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого став священник О. Юрченко, випускник духовної семінарії з 15-річним учительським стажем.

---

[345] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 15.

[346] Там само. Арк. 23–23 зв.

Світські дисципліни викладали син диякона П. Гречановський, який навчався в учительській семінарії, мав учительське свідоцтво, 7-річний педагогічний стаж і оклад 480 руб.; дружина священника А. М. Юрченко, випускниця єпархіального жіночого училища з 10-річним учительським досвідом, отримувала ставку 480 руб. Коли П. Гречановського мобілізували в чинну армію, то його місце заступила дружина А. Гречановська, яка мала лише домашню освіту, не мала свідоцтва й отримувала зменшену оплату праці (288 руб.). Церковний спів викладав псаломщик Г. Слюсар, який був випускником земської початкової школи. У 1916 р. до школи вступили 46 хлопчиків і 28 дівчаток, тобто 74 першокласники[347]. Восьмеро дітей отримали свідоцтва про успішне закінчення школи.

У Петро-Павлівській парафії діяла ЦПШ, у якій навчалося 20 учнів, а священником був [?] Дроздовський.

Інша ЦПШ з'явилася в 1894 р., тоді ж для неї було відведено приміщення «на церковнопарафіяльній землі». Наставником школи й учителем Закону Божого був священник Г. Максименко. Пастир 24 роки працював у різних школах, із них 16 – у церковнопарафіяльних. Світські дисципліни викладали донька священника О. Г. Максименко, яка навчалася в Лубенській церковнопарафіяльній школі, але не мала вчительського свідоцтва, і К. Дудко-Стояновська, яка навчалася в Черкаському міському училищі (початкова школа), мала свідоцтво на право вчителювання та отримувала оклад 480 руб. на рік. У 1916 р. до школи вступили 72 хлопчики та 40 дівчаток, тобто 112 першокласників. Дітей під час навчання розподіляли на чотири групи. Прибутки школи цього року становили 1 198 руб.[348]

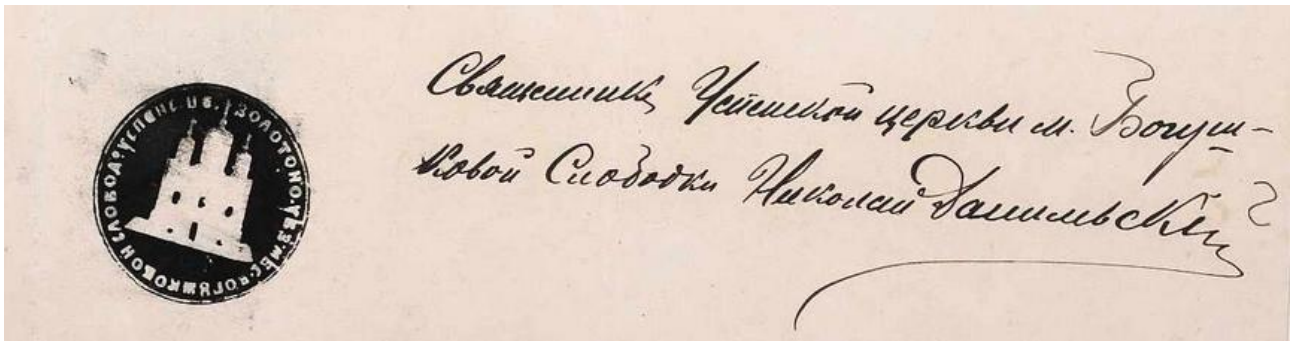
с. Богуславець

У Стрітенській парафії села церковнопарафіяльну школу було відкрито в 1893 р., а в 1901 р. для неї збудували приміщення на церковній землі. З 1907 р. останнім керівником і вчителем Закону Божого в цій школі став М. Фаворський, який був випускником духовного училища і не мав семінарської освіти, але мав свідоцтво на право вчителювання. Пастир 29 років працював у галузі освіти, з яких 25 присвятив церковнопарафіяльній освіті. Світські дисципліни викладали козачка О. І. Кобець, яка не завершила навчання в жіночій гімназії, мала вчительське свідоцтво, 12-річний педагогічний стаж і отримувала 480 руб. на рік; селянка А. Д. Соломка, котра закінчила Красногірську «дівочу» ЦПШ і отримувала 360 руб.[349]

---

[347] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 16–16 зв.
[348] Там само. Арк. 16 зв.–17 зв.
[349] Там само. Арк. 18.

с. Богушкова Слобідка

Підпис священника Успенської церкви с. Богушкова Слобідка Миколи Михайловича Данилевського та печатка церкви

При Успенській церкві в с. Богушкова Слобідка діяла церковна школа, яку було відкрито в 1894 р., а через п'ять років для неї побудували приміщення. У ній навчалися 22 учні, а священником був [?] Андрієвський. Піклувальницею школи з 1902 р. була купчиха з м. Черкаси К. Лисак. Протягом усього існування школи її незмінним завідувачем та учителем Закону Божого був священник М. Данилевський, випускник духовної семінарії, який 22 роки працював у церковнопарафіяльних школах. Світські предмети в останні роки функціонування школи викладали дві вчительки: О. І. Стасенська – випускниця єпархіального жіночого училища з 5-річним учительським стажем і окладом 480 руб., і В. І. Шередко – випускниця Лубенського церковного училища з 3-річним стажем і окладом 480 руб. Школа була «жіночою»: станом на 1916 р. у ній навчалося 86 першокласниць. Шість випускниць отримали свідоцтва про успішне закінчення школи[350].

с. Бубнівська Слобідка

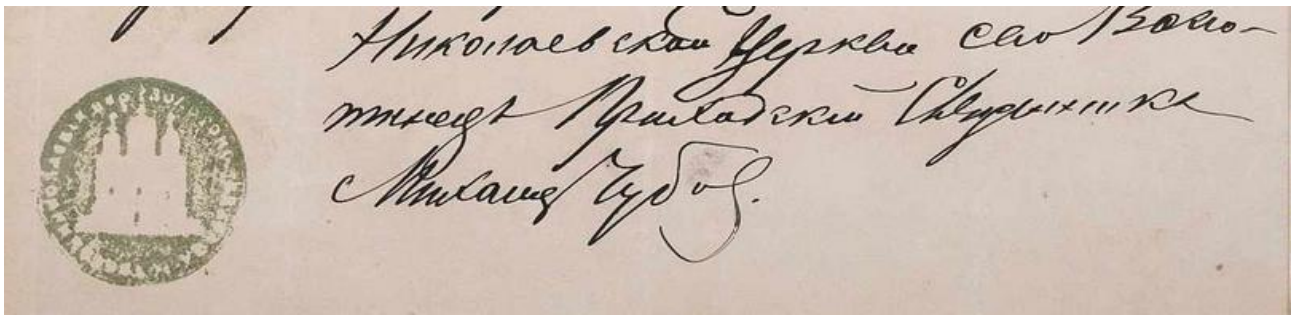
У Миколаївській парафії села ЦПШ було відкрито в 1901 р. Заклад протягом свого існування мав не одного завідувача. Останнім керівником школи був священник Л. Міхновський, випускник духовної семінарії з 13-річним стажем роботи в церковнопарафіяльних школах. Світські дисципліни викладала донька церковнослужителя О. Яновська, яка мала лише домашню освіту, проте зуміла отримати вчительське свідоцтво за допомогою успішно складеного іспиту, мала 10 років стажу роботи в церковнопарафіяльних школах. Церковний спів викладав псаломщик Г. Зарін. У 1916 р. у «дівочій» школі навчалося 69 дівчаток[351].

[350] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 20–20 зв.
[351] Там само. Арк. 21–21 зв.

с. Бузьки

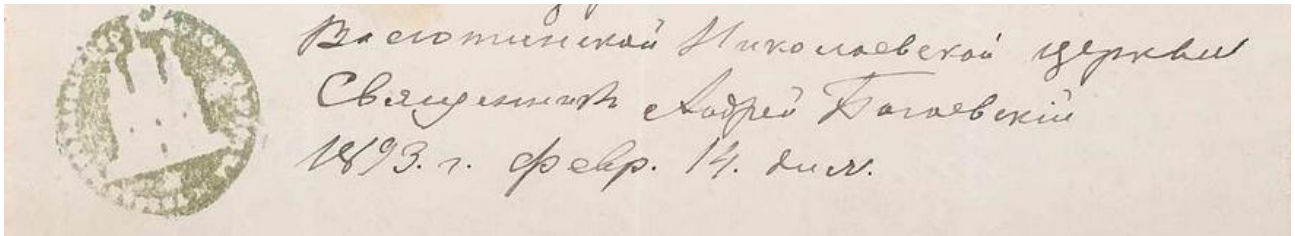
Остання церковнопарафіяльна школа тут почала функціонувати порівняно пізно – лише наприкінці 1912 р. Утім, вона містилася в шкільній будівлі, спорудженій ще в 1888 р., що наводить на думку про те, що школа тут існувала й раніше, проте тимчасово закривалася. З 1912 р. останнім завідувачем ЦПШ став О. Софронович, випускник духовної семінарії з 4-річним учительським стажем. Світські дисципліни викладав козак П. І. Захарченко, який навчався у вчительській школі, мав учительське свідоцтво й отримував оклад 480 руб. Під час Першої світової війни вчителя мобілізували, а його місце посів псаломщик В. Марченко, який не мав учительського свідоцтва й отримував меншу ставку. У 1916 р. у школі навчалися 19 хлопчиків і 30 дівчаток, тобто 49 учнів[352].

с. Васютинці

Підпис священника Миколаївської церкви с. Васютинці Михайла Олексійовича Чубова та печатка церкви

У Свято-Миколаївській парафії села церковнопарафіяльну школу було відкрито в 1892 р. У 1900 р. селяни спорудили для неї окреме приміщення, застраховане на 3 500 руб. Відомо, що в 1899 р. тут викладала дружина урядника А. К. Барчан. З 1904 р. останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого був священник О. М. Губов, випускник духовної семінарії з 15-річним стажем роботи в церковнопарафіяльних школах і школах грамоти. Світські дисципліни викладали вчителі: К. П. Білошапка, випускниця Золотоніської жіночої гімназії, яка мала 2-річний учительський

Підпис священника Миколаївської церкви с. Васютинці Андрія Богаєвського та печатка церкви

[352] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 22–22 зв.

досвід, отримувала оклад 480 руб.; О. К. Харченко, яка закінчила 7 класів жіночої гімназії та отримувала таку ж саму платню); помічниця вчительки Ю. І. Влітюк (не мала належної освіти та вчительського свідоцтва й отримувала менший оклад – 300 руб.). У 1916 р. у «дівочій» школі навчалося 163 дівчинки, з яких одна була іудейського віросповідання. Дітей під час навчання розподіляли на чотири групи. Це була одна з найбільших жіночих церковнопарафіяльних шкіл у Полтавській губернії. Її річний прибуток становив 1 883 руб.[353].

с. Велика Бурімка

У Свято-Дмитрівській парафії села церковнопарафіяльну школу було відкрито в 1891 р., а через сім років селяни побудували для неї належне приміщення. Почесною піклувальницею школи з 1910 р. була кн. Є. К. Кантанузіна-Сперанська. Школа протягом існування мала не одного наставника. З 1909 р. її завідувачем і вчителем Закону Божого став М. П. Федоренко, випускник духовної семінарії з 8-річним досвідом роботи в церковно-парафіяльних школах. Загальноосвітні дисципліни викладали дві вчительки-сестри: А. І. Кросото та М. І. Кросото, котрі мали вчительські свідоцтва та порівняно невеликий учительський стаж. Анна Іванівна навчала дітей ще й церковному співу та рукоділлю. У 1916 р. у «дівочій» школі навчалися 83 дівчинки[354].

Свято-Дмитрівська церква
с. Велика Бурімка, початок XX ст.
(Фонд Миколи Бабака)

[353] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 24–24 зв.
[354] Там само. Арк. 25–25 зв.

с. Великий Хутір

Церковнопарафіяльна школа при Пелагіївській церкві розпочала свою діяльність у 1893 р. Наступного року парафіяни збудували для неї приміщення. Протягом усього часу функціонування школи її незмінним завідувачем і вчителем Закону Божого був священник І. І. Россинський, випускник духовної семінарії, який 23 роки віддав роботі в церковних школах. Світські дисципліни викладав син священника П. І. Россинський, котрий також закінчив курс духовної семінарії, але не встиг одружитися та прийняти сан, тому під час Першої світової війни був мобілізований до складу армії, хоча мав 5 років стажу роботи в церковних школах. Відповідно штатного вчителя замінила козачка А. О. Кулінська, яка закінчила неповний курс єпархіальних жіночих курсів і, хоча мала вчительське свідоцтво, отримувала зменшену ставку 360 руб. Церковний спів у школі безоплатно викладав псаломщик А. І. Єрмак. Опікуном школи з 1913 р. був дворянин В. Петраш.

У 1916 р. до школи вступили 36 першокласників, зокрема 20 хлопчиків і 16 дівчаток[355]. Утім, кількість компенсувалася якістю: 9 осіб отримали випускні свідоцтва, що на той час було вагомим показником.

с. Вереміївка

У Спасо-Преображенській парафії села церковнопарафіяльну школу було засновано в 1895 р. Школа так і не мала власного приміщення, орендуючи будівлю за 50 руб. на рік. Останнім завідувачем школи був священник І. В. Старовський, який закінчив Переяславське духовне училище та мав 19 років педагогічного стажу. Світські предмети викладала С. С. Михальченко, яка закінчила Жданівську другокласну школу, мала вчительське свідоцтво й отримувала оклад 480 руб. Вона ж викладала і церковний спів. У 1916 р. до школи вступили 31 хлопчик і 26 дівчаток, тобто 57 першокласників[356].

с. Вільхи

Церковнопарафіяльна школа тут з’явилася в 1890 р., а через десять років селяни спорудили для неї приміщення. Школу очолювали місцеві настоятелі, а Закон Божий в останні роки діяльності школи викладав диякон П. Шевченко. Він же, маючи 23-річний учительський стаж, викладав і світські дисципліни. У 1916 р. до школи вступили 53 хлопчики та 17 дівчаток, тобто 70 першокласників[357].

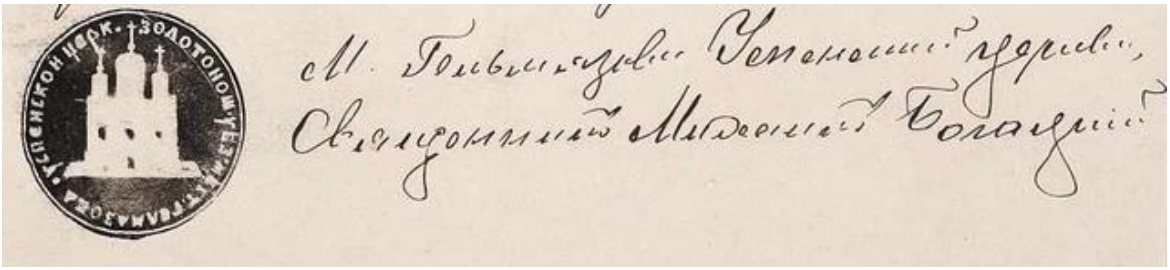
[355] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 26–26 зв.
[356] Там само. Арк. 36–36 зв.
[357] Там само. Арк. 64–64 зв.

с. Вознесенське

У Свято-Вознесенській парафії села церковнопарафіяльна школа функціонувала з 1902 р. і протягом свого існування не мала належного приміщення, містилася у орендованих оселях, зокрема в споруді земської початкової школи. Її піклувальницею була поміщиця М. О. Кочубей. Єдиним і незмінним завідувачем школи й учителем Закону Божого був І. П. Тарасенко, випускник духовної семінарії. Пастир пропрацював у сфері народної освіти довгих 32 роки, з яких 15 років віддав церковним школам. Загальноосвітні дисципліни викладала донька диякона Л. І. Троцька, яка закінчила Лубенське церковне училище, мала 4 роки вчительського стажу, отримувала оклад 480 руб. Крім традиційних предметів, у школі викладали ще й рукоділля. У 1916 р. до школи вступило 46 дівчаток[358].

с. Гельмязів

У селі функціонували дві церковнопарафіяльні школи. У Свято-Миколаївській парафії школу було відкрито в 1895 р., а через два роки для неї збудували окреме приміщення. Протягом усього часу існування школи її незмінним керівником був священник М. В. Коломойцев, випускник духовної семінарії, який пропрацював у сфері народної освіти 33 роки, з яких 23 – саме в церковних школах. Світські дисципліни викладали міщанин Ф. В. Річка – випускник державної другокласної школи, який мав учительське свідоцтво та 9-річний стаж роботи в церковних школах, і Г. Г. Іваненко – випускник земської початкової школи, який також мав учительське свідоцтво та 3-річний учительський стаж. Під час Першої світової війни обидва вчителі були мобілізовані до лав армії, їх замінив козак Григорій К. З.[359] У 1916 р. до школи вступили 66 хлопчиків і 17 дівчаток, тобто 83 першокласники, яких під час навчання розподіляли на чотири групи[360].

Підпис священника Успенської церкви с. Гельмязів Михайла Степановича Богацького та печатка церкви

[358] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 27–27 зв.
[359] У документі прізвище та по батькові записано нерозбірливо (авт.).
[360] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 28 зв.

В Успенській парафії школа була відкрита на межі XIX–XX ст. (точна дата відсутня за священника Михайла Богацького). Будівлю для школи миряни спорудили в 1903 р. З 1916 р. останнім наставником школи став священник М. Зеленський, який закінчив лише один клас духовного училища, проте до прибуття в цю парафію уже мав 12-річний досвід роботи в церковних школах. Світські дисципліни викладала донька священника Л. Левицька, яка закінчила єпархіальне жіноче училище, мала вчительське свідоцтво та 8-річний педагогічний стаж. У 1916 р. до школи вступило 50 дівчаток, двоє з яких були іудейського віросповідання[361].

с. Демки

При Михайлівській парафії села церковнопарафіяльну школу було засновано в 1896 р., коли миряни спорудили для неї окреме приміщення. Останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого був священник П. М. Підлісний, випускник духовної семінарії з 7-річним педагогічним стажем. Загальноосвітні дисципліни викладали С. М. Підлісна, випускниця єпархіального жіночого училища з 8-річним учительським стажем; В. О. Євсевський, який навчався в духовній семінарії, отримав учительське свідоцтво, мав певний досвід роботи в школі. Згодом Василя Олександровича мобілізували, а його місце заступила М. І. Рокитнянська, котра також мала свідоцтво на право вчителювання. У 1916 р. до школи вступило 58 дівчаток, яких під час навчання розділяли на чотири групи[362].

с. Деньги

У Михайлівській парафії цього села діяло дві школи: «хлопчача» та «дівоча». Перша з'явилася наприкінці XIX ст., а в 1901 р. для неї було споруджено пристосоване приміщення. Школою опікувався дворянин Д. Г. Демченко. З 1902 р. завідувачем школи був священник М. І. Срібний, випускник духовної семінарії з 15-річним стажем роботи в церковних школах і 22-річним загальним педагогічним стажем. Світські дисципліни викладала дружина пастиря І. Д. Срібна, випускниця єпархіального жіночого училища. У 1916 р. до школи вступило 38 учнів[363].

«Дівоча» школа цієї парафії була відкрита в 1893 р. і тоді ж отримала приміщення для проведення занять. Заклад мав того ж опікуна та завідувача, що й «хлопчача» школа. Учителькою світських дисциплін була Д. П. Нестеровська, яка закінчила єпархіальне жіноче училище, мала 12-річний педагогічний стаж та отримувала ставку 480 руб. Вона ж

[361] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 29–29 зв.
[362] Там само. Арк. 30–30 зв.
[363] Там само. Арк. 31–31 зв.

викладала дівчаткам ще й рукоділля. Крім того, при школі був город, де працювали учениці. У 1916 р. до школи вступило 45 дівчаток, серед яких одна була іудейського віросповідання[364].

с. Домантове

До 1864 р. початкова церковна школа діяла при Різдва-Богородичній церкві в с. Домантове. Під керівництвом священника [?] Ясногрецького навчалось 8 учнів. «Дівоча» церковнопарафіяльна школа була заснована в 1886 р., а в 1894 р. миряни збудували для неї окреме приміщення. З 1902 р. її останнім завідувачем і вчителем Закону Божого був В. Біленький, який мав семінарську освіту та вельми помітний для Полтавщини 43-річний загальний педагогічний стаж. Із цих 43 років 24 пастир пропрацював саме в церковній освіті. Світські дисципліни викладала дружина священника М. Г. Біленька, випускниця єпархіального жіночого училища з 5-річним педагогічним стажем. Вона ж навчала дівчаток і рукоділлю. Церковний спів викладав псаломщик Д. Томильченко. У 1916 р. до школи вступила 61 учениця[365].

с. Драбів

У січні 1864 р. священник Архистратиго-Михайлівської церкви К. П. Устимович відкрив церковнопарафіяльну школу, в якій навчалася 21 дитина. Наприкінці XIX ст. у с. Драбів діяло дві церковні школи.

Школа в Олександро-Невській парафії була заснована в 1888 р., а в 1914 р. для неї спорудили пристосоване приміщення на церковній землі. Останнім завідувачем школи був М. Бутков, випускник духовної семінарії, який мав чималий 35-річний педагогічний стаж, у церковній освіті пастир пропрацював 29 років. Станом на 1916 р. школа мала такий штат учителів: 1) М. Г. Даворський, який закінчив лише 1 клас духовної семінарії та мав 5 років учительського стажу, у 1914 р. був мобілізований на Першу світову війну; 2) К. М. Денисенко, псаломщик дворянського походження, який закінчив Лубенську двокласну церковнопарафіяльну школу, мав свідоцтво вчителя та отримував 480 руб. платні, під час Першої світової війни також пішов на фронт; 3) А. І. Петренко, козачка, яка закінчила сільськогосподарську школу й отримала вчительське свідоцтво; 4) Н. М. Буткова, донька священника, мала незакінчену гімназичну освіту; 5) В. В. Ш…[366]. З початком мобілізації штат учителів став виключно жіночим. Крім того, для викладання співу школа залучала окремого вчителя – І. І. Удовика, випускника державної школи. У 1916 р. до школи вступили

[364] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 32–32 зв.
[365] Там само. 33–33 зв.
[366] У документі прізвище написано нерозбірливо (авт.).

84 учні та 68 учениць, тобто 152 першокласників. 13 дітей цього року отримали випускні свідоцтва. Річний прибуток школи становив 2 375 руб.[367].

Друга ЦПШ функціонувала в с. Драбів на початку ХХ ст., у 1909 р. за ініціативою настоятеля Архистратиго-Михайлівської церкви І. Білинського парафіяни спорудили для неї окреме приміщення. Протягом часу існування школи змінювались її завідувачі, а з 1915 р. її останнім настоятелем став Д. Сулятицький, випускник духовної семінарії з 10-річним педагогічним стажем. Світські дисципліни викладала О. С. Лисак, яка була випускницею державної школи, мала вчительське свідоцтво та 4-річний досвід роботи в школі. Вона ж навчала учениць рукоділлю. Також є відомості, що в с. Драбів учителем церковнопарафіяльної школи працював у 1899 р. Ф. Майборода, який отримав освіту в Переяславському духовному училищі. У 1916 р. до школи вступило 60 дівчаток[368].

с. Жовнине

У парафії цього села церковнопарафіяльна школа була створена в 1890 р., проте протягом свого існування так і не мала окремого приміщення. Діти збиралися на навчання в орендованій оселі, зокрема в будинку дружини місцевого настоятеля. З 1912 р. останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого був протоієрей М. М. Павловський, який закінчив духовну семінарію і 26 років пропрацював у сфері народної освіти, з яких 13 – у церковних школах. Світські дисципліни викладала І. М. Тукалевська, випускниця єпархіального жіночого училища з 14-річним педагогічним стажем. У 1916 р. до школи вступили 19 хлопчиків і 17 дівчаток, тобто 36 першокласників[369].

с. Ірклііів

При Миколаївській парафії села церковнопарафіяльна школа функціонувала з 1896 р., а через п’ять років миряни спорудили для неї окреме приміщення. Останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого був П. В. П’ясецький. Пастир мав досить рідкісну для Полтавщини освіту – закінчив місіонерські курси при Казанській духовній академії та 21 рік свого життя пропрацював в освітній галузі. Світські дисципліни викладала К. А. Ярошевська, котра закінчила Красногірську жіночу ЦПШ, мала вчительське свідоцтво та чималий 12-річний учительський стаж.

[367] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 34–34 зв.
[368] Там само. Арк. 35–35 зв.
[369] Там само. Арк. 39–39 зв.

У 1916 р. до школи вступили 32 хлопчики та 12 дівчаток, тобто 44 першокласники[370].

с. Коврай

При Свято-Троїцькій парафії села церковнопарафіяльна школа діяла з 1892 р., коли для неї було споруджено окреме приміщення. У 1899 р. у школі викладала дружина псаломщика А. Опалинська, яка навчалась у Полтавському єпархіальному училищі. З 1916 р. останнім наставником школи став І. Денисенко, який мав семінарську освіту та мінімальний 1-річний педагогічний стаж. Світські дисципліни викладала селянка В. І. Лоза, яка закінчила 7 класів єпархіального жіночого училища, отримала вчительське свідоцтво та мала 2-річний учительський досвід[371]. У 1916 р. до школи вступили 44 хлопчики та 18 дівчаток, тобто 62 першокласники, з яких двоє були іудейського віросповідання[372].

с. Келеберда

Церковнопарафіяльна школа в місцевій Свято-Троїцькій парафії з'явилася в 1892 р., а в 1901 р. селяни спорудили для неї окреме приміщення. Останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого з 1910 р. був П. Г. Голобородько, випускник духовної семінарії з 21-річним стажем шкільної роботи. Світські дисципліни викладала дворянка П. О. Христич, випускниця другокласної школи. Вона мала вчительське свідоцтво та 12 років педагогічного стажу. У 1916 р. до школи вступили 43 учениці[373].

с. Кліщенці

Церковнопарафіяльна школа в селі з'явилася в 1893 р. Довгий час вона містилася у орендованих приміщеннях, і лише в 1914 р. для неї спорудили спеціальне приміщення. Протягом усього часу існування школи нею керував її засновник та учитель Закону Божого В. Є. Мураш, випускник духовної семінарії, який 29 років віддав освіті, зокрема 19 з них пропрацював у церковній освіті. Світські дисципліни викладав селянин П. Г. Роєнко, який навчався в Лубенському міському училищі, мав звання вчителя, 5-річний учительський досвід та отримував ставку 480 руб. Коли вчителя було мобілізовано на Першу світову війну, його місце заступила Т. Ю. Котелева, яка мала неповну гімназійну освіту (5 класів), учительське

---

[370] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 40–40 зв.
[371] Там само. Арк. 42.
[372] Там само. Арк. 42 зв.
[373] Там само. Арк. 43–43 зв.

свідоцтво та отримувала 360 руб. платні. У 1916 р. до школи вступили 33 хлопчики та 30 дівчаток, тобто 63 першокласники[374].

с. Ковтуни

У цьому селі церковнопарафіяльна школа з'явилася в 1898 р. З 1913 р. останнім завідувачем і вчителем Закону Божого цього закладу став священник С. Коломойцев. Він, на відміну від більшості священників, не мав духовної освіти, а закінчив Коростишівську вчительську семінарію та мав 14-річний стаж роботи в різних навчальних закладах. Світські дисципліни викладала козачка Н. О. Чубата, яка мала належну освіту, вчительське свідоцтво та 8 років стажу. У 1916 р. до школи вступило 27 учениць[375].

присілок Кривоносівка

У цьому присілку церковнопарафіяльну школу було відкрито в 1887 р., а на початку XX ст. реформовано згідно з новими вимогами. У 1901 р. селяни збудували для школи нове приміщення. Останнім її завідувачем з 1910 р. був священник Й. Пашана, про якого відомо тільки те, що він закінчив 2 класи духовного училища. Світські дисципліни викладала дружина псаломщика М. Нестеровська, котра закінчила двокласне училище й отримувала ставку 480 руб. У 1916 р. до школи вступили 20 хлопчиків і 16 дівчаток, тобто 36 першокласників. Серед них був один учень іудейського віросповідання[376].

с. Крупське

Церковнопарафіяльна школа тут була відкрита в 1900 р., коли для неї спорудили окреме приміщення. Останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого з 1912 р. був священник Я. Я. Орда, випускник духовної семінарії з 15-річним учительським стажем. Світські дисципліни викладав почесний громадянин П. А. Романицький, який мав семінарську освіту, але не прийняв сан, мав 13-річний досвід шкільної роботи й отримував ставку 480 руб. У 1916 р. до школи вступили 26 хлопчиків і 9 дівчаток, тобто 35 першокласників[377].

Левченків хутір

Населений пункт мав окрему парафію та церковнопарафіяльну школу, відкриту в 1895 р. Через два роки школу було реформовано, а в 1911 р. для

[374] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 44–44 зв.
[375] Там само. Арк. 45 зв.
[376] Там само. Арк. 49.
[377] Там само. Арк. 50–50 зв.

неї спорудили окреме приміщення. З 1897 р. незмінним опікуном школи був козак Т. Гвоздик. З 1916 р. її очолив священник Ф. Легейда, який мав семінарську освіту та 22 роки стажу роботи в різних церковних школах. Світські дисципліни викладав син священника І. О. Гречановський, який закінчив духовне училище, мав свідоцтво на право вчителювання та 9 років трудився в церковній освіті, отримуючи 480 руб. У 1916 р. до школи вступили 52 хлопчики та 25 дівчаток, тобто 77 першокласників[378].

с. Лихоліти

Церковнопарафіяльну школу тут було відкрито в 1891 р., а через чотири роки для неї спорудили окреме приміщення. З 1895 р. незмінним завідувачем школи й учителем Закону Божого був священник Г. А. Боровський, випускник духовної семінарії з 26-річним стажем шкільної роботи. Світські дисципліни викладали В. Г. Еллінська, випускниця жіночої прогімназії, мала учительське свідоцтво, 13-річний учительський стаж і отримувала ставку 480 руб.; диякон І. Н. Еллінський, який закінчив лише 1 клас духовної семінарії, але мав учительське свідоцтво, 8-річний педагогічний стаж і отримував оклад 480 руб. У 1916 р. до школи вступили 63 хлопчики та 49 дівчаток, тобто 112 першокласників[379].

с. Ліпляве

У Свято-Миколаївській парафії села церковнопарафіяльну школу було відкрито в 1893 р., а в 1905 р. селяни спорудили для неї окреме приміщення. З 1898 р. незмінним завідувачем школи й учителем Закону Божого був Г. М. Богданович, випускник духовної семінарії з 25-річним педагогічним стажем. Світські дисципліни викладала Т. А. Максимович, випускниця єпархіального жіночого училища зі значним 19-річним учительським стажем. У 1916 р. до школи вступило 80 учениць, серед яких було дві іудейського віросповідання[380].

с. Малі Канівці

У цьому селі церковнопарафіяльну школу було відкрито в 1891 р., тоді ж споруджено для неї окреме приміщення. Останнім її завідувачем з 1912 р. став В. М. Кривусєв, випускник духовної семінарії з 23-річним педагогічним стажем. Світські дисципліни станом на 1916 р. викладали кілька педагогів: дворянин К. П. Горонович, який закінчив духовне училище, мав учительське свідоцтво та пропрацював у школі 4 роки; Д. Чернявський,

[378] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 51–51 зв.
[379] Там само. Арк. 53 зв.
[380] Там само. Арк. 54.

випускник духовного училища, мав учительське свідоцтво, але був мобілізований на Першу світову війну; диякон В. М. Кривусєв, випускник духовної семінарії, мав учительське свідоцтво. Також упродовж функціонування школи її вчителькою була А. Божко-Божинська, яка закінчила єпархіальне жіноче училище. У 1916 р. до школи вступили 34 хлопчики та 17 дівчаток, тобто 51 першокласник[381].

присілок Матвіївка[382]

Церковнопарафіяльна школа в присілку була відкрита в 1903 р. Вона певний час не мала власного приміщення і містилася в орендованому. Лише в 1915 р. для неї було споруджено постійну будівлю. Керівником школи був священник В. С. Біленький. Пастир, на відміну від більшості священників, не мав семінарської освіти, оскільки закінчив світську повітову школу, але мав видатний для Полтавщини 43-річний педагогічний стаж. Із цих років настоятель 24 роки пропрацював саме в церковній освіті. Світські дисципліни викладав учитель М. Л. Відьменко, який закінчив міську школу, мав учительське свідоцтво та 5-річний педагогічний стаж. Коли ж учителя мобілізували на Першу світову війну, його місце заступила козачка А. М. Федина, котра закінчила сільськогосподарські курси й у 1916 р. лише розпочинала свою педагогічну діяльність. Опікуном школи був селянин Н. Пономар. У 1916 р. до школи вступили 26 хлопчиків і 12 дівчаток, тобто 38 першокласників[383].

с. Матвіївка

Цей населений пункт був парафіяльним селом Жовнинської волості Золотоніського повіту. Тут церковнопарафіяльну школу було відкрито в 1895 р. Заклад протягом свого існування так і не мав окремого приміщення, заняття проводились в оселі козачки О. Мовчан. З 1913 р. завідувачем школи став священник Ю. Крутой, який мав 12-річний учительський стаж. Світські предмети викладала козачка О. Г. Мовчан, котра не мала вчительського свідоцтва, проте мала 14-річний досвід роботи в школі. Вона ж викладала й церковний спів. У 1916 р. до школи вступило 35 учениць[384].

с. Мельники

У Вознесенській парафії села церковнопарафіяльну школу було відкрито в 1898 р., але тільки на початку Першої світової війни для неї

[381] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 55–55 зв.
[382] Присілок Матвіївка розташовувався поблизу с. Домантове.
[383] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 56–56 зв.
[384] Там само. Арк. 57–57 зв.

збудували окреме приміщення. З 1910 р. завідувачем школи був П. Скворцов, випускник духовної семінарії з 14-річним педагогічним стажем. Світські дисципліни викладала дружина пастиря Н. Д. Скворцова, яка закінчила жіночу гімназію, мала вчительське свідоцтво та 11 років педагогічного стажу. У 1916 р. до школи вступило 60 дівчаток[385].

с. Москаленки

Церковнопарафіяльна школа в селі з'явилась у 1893 р., а наступного року селяни збудували для неї окреме приміщення. Протягом усього існування школи її завідувачем був священник О. П. Чубов, випускник духовної семінарії, який мав рекордний для Полтавщини 46-річний загальний педагогічний стаж. Із цих 46 років він 21 рік пропрацював у церковній освіті. Світські дисципліни викладала А. К. Барчан, яка закінчила Кременчуцьке єпархіальне училище, мала вчительське свідоцтво та значний 24-річний досвід роботи в школі. У 1916 р. до школи вступила на навчання 81 дівчинка[386].

с. Наліски

Церковнопарафіяльна школа тут з'явилася в 1891 р., а через п'ять років селяни спорудили для неї окреме приміщення. З 1893 р. останнім наставником школи став В. П. Чубов, який мав незакінчену семінарську освіту та 35-річний досвід роботи в церковних школах. Світські дисципліни в останні роки існування школи викладав Я. О. Сенько, який мав учительське свідоцтво, але після двох років роботи був мобілізований на Першу світову війну. Його місце заступила П. А. С…[387], яка мала тільки домашню освіту та здобула вчительське свідоцтво внаслідок вдало складеного іспиту. Опікуном школи був козак П. Радько. У 1916 р. до школи вступили 27 хлопчиків і 14 дівчаток, тобто 41 першокласник[388].

присілок Нова Гребля

Присілок с. Дмитрівка не мав власної парафії, але в 1892 р. місцеві парафіяни відкрили окрему церковнопарафіяльну школу та збудували для неї окреме приміщення. Її завідувачем був священник Г. З. Корнієнко, випускник духовної семінарії з 28-річним педагогічним стажем. Світські дисципліни викладав І. Ю. Балюра, випускник школи від Міністерства народної освіти, а після мобілізації його на Першу світову війну – козак

[385] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 58–58 зв.
[386] Там само. Арк. 61–61 зв.
[387] У документі прізвище написано нерозбірливо (авт.).
[388] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 62–62 зв.

І. І. Петренко, який також був випускником школи від Міністерства народної освіти. У 1916 р. до школи вступили 28 хлопчиків і 12 дівчаток, тобто 40 першокласників[389].

с. Піщана

Церковнопарафіяльна школа в Троїцько-Вознесенській парафії села була відкрита в 1893 р., коли для неї спорудили окреме приміщення. У цей час у школі працювала донька священника М. Савицька, яка мала освіту трикласного єпархіального училища. З 1902 р. школою керував священник З. Ф. Тарасюк, випускник духовної семінарії з 16-річним педагогічним стажем. Настоятель викладав не тільки Закон Божий, але й церковний спів. Світські дисципліни викладали селянка М. Я. Антоненко, випускниця єпархіального жіночого училища зі значним 20-річним педагогічним стажем, і козачка К. В. Шандра, також випускниця єпархіального жіночого училища з 4-річним учительським стажем. Обидві вчительки

Кандиба Михайло Петрович (опікун Піщанської церковнопарафіяльної школи) з дружиною Анною Олександрівною

Церковнопарафіяльна «дівоча» школа с. Піщана при Воскресенській церкві, 1902 р.

[389] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 63–63 зв.

отримували оклад по 480 руб. на рік. Опікуном школи з 1903 р. був відставний капітан М. П. Кандиба. У 1916 р. до школи вступило 113 учениць, яких під час навчання розділяли на чотири групи. При цьому 10 осіб отримали свідоцтва про успішне закінчення школи[390].

с. Плешкани

У місцевій Спасо-Преображенській парафії першу церковнопарафіяльну школу було відкрито ще в 60-х рр. XIX ст. настоятелем М. Виговським у власному будинку. Там навчалося 9 учнів. Син цього настоятеля Ф. М. Виговський наприкінці XIX ст. відкрив у селі нову школу, для якої було споруджено типове приміщення з просторим класом, що вміщав до 60 першокласників. Школа була змішаною: тут навчалися хлопчики та дівчатка. Біля школи був город і квітник.

присілок Погоріла

Присілок належав до Спасо-Преображенської парафії. Церковно-парафіяльну школу тут було відкрито в 1903 р., тоді ж для неї споруджено приміщення. З 1916 р. її останнім завідувачем був священник І. Волосина, який закінчив Лубенську братську школу та мав 19-річний учительський стаж. Загальноосвітні дисципліни викладали: П. М. Коломойцев, який закінчив духовну семінарію, мав 12 років педагогічного стажу, але був мобілізований на Першу світову війну; донька почесного громадянина А. О. Забіякіна, випускниця Козельщинської двокласної ЦПШ, мала 14-річний педагогічний стаж; заступниця вчителя А. Ю. Бомора, випускниця двокласної ЦПШ, мала вчительське свідоцтво. У 1916 р. до школи вступили 55 хлопчиків і 58 дівчаток, тобто 113 першокласників[391].

с. Сазонівка

У Воскресенській парафії села церковнопарафіяльна школа була заснована в 1887 р., а в 1903 р. селяни спорудили для неї приміщення. Протягом майже 30-річного існування школи її незмінним завідувачем і вчителем Закону Божого був священник П. С. Білоусов, випускник трьох класів духовної семінарії з 29-річним педагогічним стажем. Світські дисципліни викладав псаломщик В. П. Ткаченко, який був випускником духовного училища. У 1916 р. до школи вступили 25 хлопчиків і 6 дівчаток, тобто 31 першокласник[392].

---

[390] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 65–65 зв.
[391] Там само. Арк. 67–67 зв.
[392] Там само. Арк. 72–72 зв.

с. Сеньківці

Церковнопарафіяльна школа в селі була заснована в 1900 р., а через п'ять років селяни спорудили для неї приміщення. У 1906 р. учителем був Д. Я. Терещенко. На початку XX ст. завідувачем школи й учителем Закону Божого був священник Д. Курдиновський, випускник духовної семінарії. Світські дисципліни викладала Г. Т. Крута, випускниця школи від Міністерства народної освіти. Вона навчала дітей ще й церковному співу. Відомо, що в 1913 р. у школі працювали вчитель І. Передерій і сторож Н. Сакал. У 1916 р. до школи вступили 26 хлопчиків і 5 дівчаток, тобто 31 першокласник[393].

Терещенко Дмитро Якович – учитель школи грамоти с. Сеньківці з сином Миколою. 1906 р.

с. Синьооківка

Тут церковнопарафіяльну школу відкрили в 1903 р., містилася вона в заздалегідь збудованому приміщенні. З 1912 р. останнім її завідувачем і вчителем Закону Божого був священник С. Горонович, випускник Переяславського духовного училища з 21-річним стажем роботи в церковній освіті. Світські дисципліни викладав С. М. Фаворський, який також був випускником духовного училища, мав учительське свідоцтво та 6-річний педагогічний стаж. З початком Першої світової війни педагога мобілізували, а його місце заступив псаломщик Д. Крем'янський, який теж мав учительське свідоцтво. До штатних учителів школи належала і донька священника О. С. Горонович, випускниця єпархіального жіночого училища з 18-річним стажем роботи в школах різних відомств. У 1916 р. до школи вступили 61 хлопчик і 17 дівчаток, тобто 78 першокласників [394].

присілок Скориківка

Населений пункт був присілком с. Миколаївка і не мав власної парафії. Утім, у 1889 р. миряни відкрили тут церковнопарафіяльну школу, а вже в 1892 р. спорудили для неї приміщення, що спостерігалося не в кожному

[393] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 68–68 зв.
[394] Там само. Арк. 69–69 зв.

парафіяльному центрі. З 1898 р. останнім наставником школи й учителем Закону Божого був священник С. Устимович. Пастир не мав семінарської освіти, він був випускником повітового училища, мав 33-річний загальний педагогічний стаж. З 1899 р. у школі викладав І. Лисак – селянин, який отримав освіту в двокласній школі від Міністерства народної освіти. Загальноосвітні дисципліни викладав син почесного громадянина Г. Г. Вакуловський, який був випускником Лубенської двокласної церковнопарафіяльної школи, мав учительське свідоцтво та 4-річний педагогічний стаж, отримував оклад 480 руб. Заступницею вчителя працювала Є. К. Євстафієва, випускниця єпархіального жіночого училища. У 1916 р. до школи вступили 30 учнів і 25 учениць, тобто 55 першокласників, яких під час навчання розподіляли на три групи[395].

с. Скородистик

Церковнопарафіяльна школа тут була відкрита в 1895 р., а через десять років селяни спорудили для неї приміщення. Єдиним завідувачем школи й учителем Закону Божого був священник Г. П. Чубов, випускник духовної семінарії з 28-річним педагогічним стажем. Світські предмети викладав О. П. Клепачевський, який мав незакінчену семінарську освіту, отримав учительське свідоцтво та 4 роки пропрацював у школі. Його колегою був козак О. Х. Лимар, який мав тільки домашню освіту, але отримав учительське свідоцтво завдяки успішно складеному іспиту. У часи Першої світової війни обох чоловіків-учителів було мобілізовано на фронт. Їх місце заступили міщанин О. І. Туркович – випускник міського училища з 16-річним учительським стажем і міщанка Н. М. Туркович – випускниця церковно-учительської школи з 4-річним педагогічним стажем. О. І. Туркович викладав ще й церковний спів. У 1916 р. до школи вступили 54 хлопчики та 56 дівчаток, тобто 110 першокласників[396].

с. Старий Коврай

Церковнопарафіяльну школу тут було відкрито в 1893 р., тоді ж місцеві парафіяни збудували для неї приміщення. У 1903 р. школу реформували згідно з новими шкільними правилами. Її опікуном був генерал П. К. Ланге.

З 1912 р. останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого став В. П. Софронович, випускник учительської школи, мав 21-річний педагогічний досвід. Світські дисципліни викладали І. В. Чубов, випускник Переяславського духовного училища з 9-річним педагогічним стажем, і

[395] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 70–70 зв.
[396] Там само. Арк. 71–71 зв.

його заступниця К. Т. Чубова, котра мала вчительське свідоцтво і лише розпочинала свою педагогічну діяльність. У 1916 р. до школи вступили 19 хлопчиків і 20 дівчаток, тобто 39 першокласників[397].

с. Хрестителеве

Церковнопарафіяльна школа тут з'явилася в 1893 р., тоді ж для неї було споруджено приміщення. У 1903 р. школу реформували згідно з новими вимогами. Протягом усього часу діяльності школи її незмінним завідувачем і вчителем Закону Божого був протоієрей П. М. Падалка, випускник духовної семінарії, мав 34 роки загального педагогічного стажу.

Світські дисципліни викладали козак І. О. Закорецький, випускник Лубенської церковнопарафіяльної школи, мав учительське свідоцтво й отримував оклад 360 руб., і почесний громадянин І. Л. Потоцький, який закінчив курс чоловічої гімназії, мав учительське свідоцтво, 9-річний стаж роботи в школі й отримував ставку 360 руб. Коли І. Л. Потоцького мобілізували на Першу світову війну, його місце заступила В. Н. Кочерга, яка закінчила двокласну школу, але ще не мала вчительського свідоцтва, отримувала 288 руб. Церковний спів викладав І. О. Закорецький. У 1916 р. до школи вступили 16 хлопчиків і 97 дівчаток, тобто 113 першокласників, яких під час навчання розподіляли на чотири групи. Цього ж року лише 4 випускники отримали свідоцтва про успішне закінчення школи[398].

присілок Чернещина

У присілку не було окремої парафії, але вже в 1887 р. тут функціонувала церковнопарафіяльна школа. Її вагомою проблемою було те, що вона протягом усього свого існування не мала приміщення і тулилася у орендованих хатах. В останні роки школою завідував священник П. Денисенко, який мав семінарську освіту та 23-річний учительський стаж. Світські предмети викладала дружина священника О. П. Денисенко, яка мала незакінчену прогімназійну освіту та 15-річний учительський стаж. У 1916 р. до школи вступило 19 хлопчиків[399].

с. Чорнобай

У Свято-Іоанівській парафії церковнопарафіяльну школу було відкрито в 1895 р. Вона довго містилася у орендованих приміщеннях, і тільки в 1915 р. миряни спорудили для неї окреме приміщення. Останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого був А. Сулятицький,

[397] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 73–73 зв.
[398] Там само. Арк. 48–48 зв.
[399] Там само. Арк. 74–74 зв.

випускник духовної семінарії з 5-річним педагогічним стажем. Світські дисципліни викладали Ф. Ю. Котелевець, випускниця другокласної школи з учительським свідоцтвом; М. О. Ципріанович, який мав неповну семінарську освіту (3 класи Київської духовної семінарії) та вчительське свідоцтво; М. М. Боровська, випускниця жіночої гімназії з учительським свідоцтвом; заступниця вчителя В. В. Перетятько, випускниця Лубенського єпархіального училища, котра не мала свідоцтва на право вчителювання. У 1916 р. до школи вступив 171 хлопчик[400]. Протягом 1901–1902 навч. р. учні школи ткали килими[401].

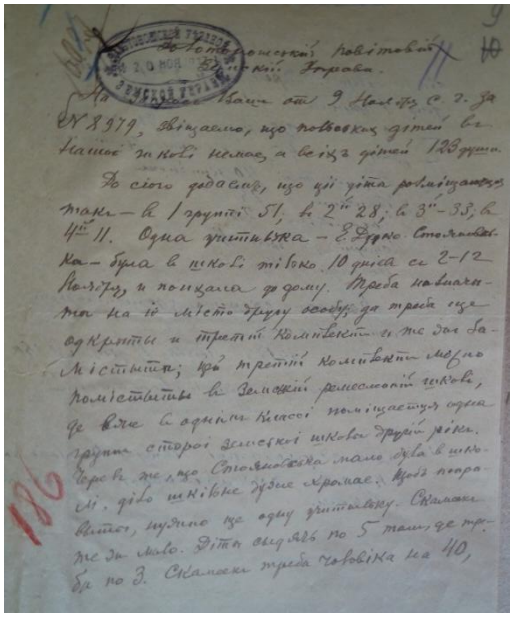
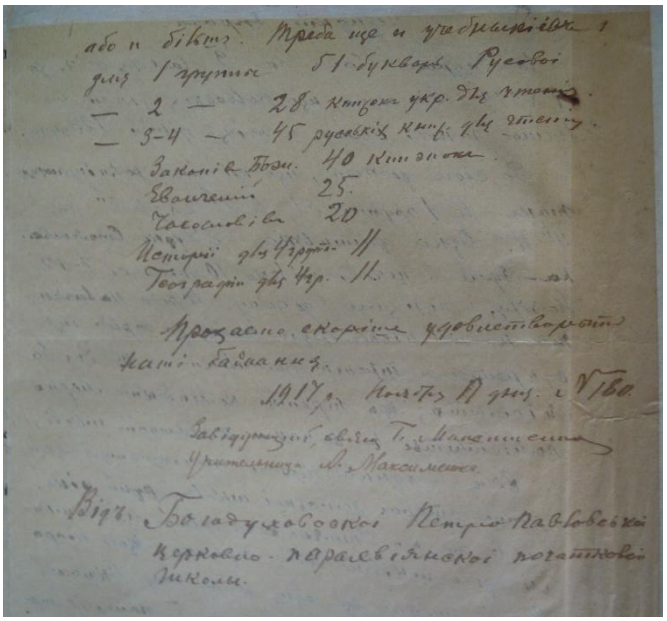
Відомо, що спостерігачем за ЦПШ у Полтавській єпархії в 1912 р. був виходець із Золотоніського повіту, священник Іоанно-Милостивого церкви в с. Чорнобай, благочинний Полтавської єпархії в с. Панське – В. А. Романицький.

ЦПШ при Варваринській парафії відкрили в 1896 р., а в 1902 р. місцеві мешканці збудували для неї окреме приміщення. Останнім завідувачем школи й учителем Закону Божого з 1900 р. був священник М. Богаєвський, випускник духовної семінарії з 23-річним педагогічним стажем. Світські дисципліни викладав селянин П. П. Циганник, випускник Лубенської братської учительської школи з 14-річним стажем роботи в школі, та С. Т. Теребило, який закінчив військове училище для нижчих військових чинів у м. Санкт-Петербург, мав учительське свідоцтво та 21-річний досвід роботи в школі. У 1916 р. до школи вступили 59 хлопчиків і 58 дівчаток, тобто 117 першокласників[402].

с. Шабельники

У Свято-Савинській парафії села церковнопарафіяльну школу було відкрито в 1891 р., тоді ж збудовано для неї приміщення. З 1901 р. завідувачем школи й учителем Закону Божого був священник І. Буржинський, випускник духовної семінарії. Світські дисципліни викладала дружина псаломщика А. С. Зубковська, яка мала незавершену гімназійну освіту та 25-річний учительський стаж. Працював у школі й помічник учительки – її чоловік, псаломщик Ф. Зубковський, який мав лише домашню освіту. Він же за сумісництвом навчав дітей ще й церковного співу. У 1916 р. до школи

[400] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 75–75 зв.
[401] Ольшевский И. Отчет епархиального наблюдателя церковных школ Полтавской епархии за 1901–1902 учебный год. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная*. 1903. № 8. С. 218.
[402] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 77–77 зв.

Прохання від Петропавлівської церковнопарафіяльної школи с. Богодухівка до Золотоніської повітової земської управи від 17 листопада 1917 р.

Текст мовою оригіналу:

«*Золотоношскій повітовій Земській Управі.*

На Ваш запит від 9 ноября с.г. за № 8979, звіщаємо, що польських дітей в нашої школі немає, а всіх дітей 123 души.

До сіого додаєм, що ції діти розміщаються так – в 1 групі 51, в 2-й 28, в 3-1 – 33, в 4-й 11. Одна учителька – Е. Дудко-Стояновська – була в школі тілько. 10 днів и 2–12 ноября и поихала додому. Треба назначити на її місто другу особу, да треба ще одкрыты и третій комплект те ж замістыты; цей третій комплект можна помістити в земській ремесленій школі, де вже в однім классі поміщаєтця одна група земської школи другій рік. Через те, що Стояновська мало була в школі, діло шкільне дуже хромає. Щоб поправить, нужно ще одну учительку. Скамеек те ж мало. Діти сидять по 5 там, де треба по 3. Скамеек треба чоловіка на 40, або й більше. Треба ще и учебників для 1 группы 51 буквар Русової, – 2 – 28 книжок укр. для чтенія, – 3–4 – 45 русських книг для чтенія. Законов Бож. 40 книжок. Євангелій 25. Часословів 20. Історії для 4 групи 11. Географії для 4 групи 11.

Прохаемо скоріше удовлетворить наші бажання. 17 ноября 11 дня № 180.

Завідуючий, свящ. Г. Максименко. Учительниця А. Максименко.

Від Богодухівської Петро-Павлівської церковно-парафіянської початкової школи».

вступили 13 хлопчиків і 16 дівчаток, тобто 29 першокласників. Утім, 9 осіб отримали свідоцтво про успішне закінчення школи, що було відносно значним показником для церковнопарафіяльних шкіл, де зазвичай такі свідоцтва отримували 6–12 % учнів[403].

Також маємо прізвища інших учителів(ьок) церковнопарафіяльних шкіл Золотоніського повіту. Це: В. Денисенко (с. Красенівка, 1899 р.), І. С. Івженко (м. Золотоноша, 1888–1892 рр.), Д. І. Красноглядов (с. Коробівка, 1917 р.), М. Липяцька (с. Митлашівка, 1899 р.), О. Липяцький (с. Митлашівка, 1907 р.), В. Я. Лоза (с. Кривоносівка, 1913 р.), О. І. Мінін (с. Красенівка, 1909 р.), Й. А. Мінченко (м. Золотоноша, 1897–1915 рр.), Д. Г. Нікогда (с. Коврай, 1913 р.), А. І. Опалинська (с. Мицалівка, 1914 р.), Д. М. Сокольський (м. Золотоноша, 1915 р.), В. М. Телепньов (с. Безбородьки, 1913 р.), В. І. Терещенко (1893–1896 рр.). П. Я. Шевченко (с. Зорівка, 1899 р.) та інші.

Отже, представлений аналіз історії церковнопарафіяльних шкіл Золотоніського повіту дає підстави зробити висновок, що вони відіграли свою важливу роль у процесі навчання та виховання молодого покоління. Школи такого типу становили одну з важливих ланок системи початкової народної освіти. Мережа їх швидко зростала. Найвищий період розквіту церковнопарафіяльних шкіл припав на 1890-ті та початок 1900-х рр. Це пояснюється збільшенням матеріальних витрат на їхнє утримання з боку держави, адже до цього часу головними джерелами фінансування таких початкових навчальних закладів були місцеві органи влади, представники духовенства, благодійники, меценати, сільські громади, церкви, монастирі та самі селяни, які прагнули навчити дітей елементарній грамотності та нормам поведінки.

5.2. Організація системи земської початкової освіти

Поряд зі школами грамоти та церковнопарафіяльними школами, діяльність яких здебільшого була спрямована на морально-релігійне виховання дітей і давала їм початкові знання, у другій половині XIX ст. в українських селах і містечках (містах) почали відкривати й земські школи, які відіграли важливу роль у розвитку системи початкової освіти. Поява цих закладів була викликана земською реформою 1864 р., якою до відповідальності земських установ були віднесені питання опіки над закладами освіти, що підпорядковувалися різним міністерствам. Порядок відкриття та функціонування таких закладів визначало положення

[403] РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1536. Арк. 78–78 зв.

«Про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р.[404] Зокрема «Положення» дозволяло відкривати початкові школи як державним, так і земським установам, а також приватним особам і духовному відомству. До початкової школи рекомендувалося приймати дітей усіх суспільних станів і віросповідань, а ухвалення рішення про встановлення плати за навчання або звільнення від неї залежало від підзвітності школи (Міністерство народної освіти, Міністерство державного майна, православна церква, земство, приватні особи).

Варто зауважити, що в XIX – на початку XX ст. навчальні програми для земських початкових шкіл затверджувалися Міністерством народної освіти, а вся територія держави була поділена на навчальні округи. Золотоніський повіт входив до складу Київського навчального округу, який очолював спеціальний чиновник-попечитель, а безпосередній нагляд за діяльністю навчальних закладів здійснювали інспектори початкових шкіл. За типами початкові школи поділялися на однокласні (2 роки навчання) та двокласні (4 роки навчання).

Відомо, що інспекторами початкових шкіл у Золотоніському повіті працювали: М. Є. Паризький (1898–1901 рр.), А. А. Луцкевич (1903 р.), Д. Д. Кішка (1904 р.), І. І. Малиновський (1906 р.), М. О. Базалевич (1906–1909 рр.), Ф. О. Букшований (1914–1915 рр.) і М. О. Злобинець (1917 р.).

Із початком діяльності земських установ у Золотоніському повіті розпочалася й підготовча робота з відкриття сільських шкіл і забезпечення їх педагогічними кадрами. У 1865 р. Золотоніський повіт був найбільшим за чисельністю населення в Полтавській губернії – майже 150 тис. осіб. На цей рік у Золотоніському повіті діяли такі школи: Золотоніська повітова початкова школа, що підпорядковувалася Міністерству народної освіти (відкрита в 1820 р.; з 1878 р. – міська двокласна школа), 6 початкових шкіл від Міністерства державного майна та 25 початкових церковнопарафіяльних шкіл, що за кошти церкви та сільських громад. У всіх цих навчальних закладах працювало до 50 вчителів, які навчали майже 1 000 дітей[405]. Проте переважна більшість населення Золотоніського повіту не вміла ні читати, ні писати, що, безсумнівно, стримувало соціально-економічний розвиток краю.

Початок змін в освітній галузі було покладено на II сесії Золотоніських повітових земських зборів, що відбулися 24 серпня 1866 р. Тоді гласні

---

[404] У XIX – на початку XX ст. термін «початкове народне училище» корелюється з сучасним терміном «початкова школа». Тут і далі ми застосовуємо термін «початкова школа» або «земська початкова школа».

[405] Отчет за 1869 год Золотоношской уездной земской управы. Полтава: тип. Пигуренко, 1870. С. 168–172.

проголосували за створення «Комісії з організації земських шкіл у Золотоніському повіті», до складу якої увійшли члени земської повітової управи та шестеро гласних – М. О. Максимович, М. А. Савич, В. І. Неплюєв, Л. П. Томара, М. Є. Гайворонський та І. В. Товбич[406]. З-поміж цих осіб М. Максимович, за плечима якого були роки ректорсько-викладацької роботи в університетах, був найдосвідченішим і найкомпетентнішим у питаннях освіти. Він й очолив новостворену комісію. Основна діяльність комісії полягала в розробці проєкту розширення мережі навчальних закладів різного типу в Золотоніському повіті. Наступного року в доповіді земським зборам комісія рекомендувала для організації підготовки повітових земських учителів «заснувати в м. Золотоноша за рахунок земських коштів навчальний заклад під назвою «Надія» на 30 вихованців[407]. На організацію цього закладу земство виділило 3 966 руб. Утім, через низку причин, він так і не був відкритий, а кошти, що передбачалися на його функціонування, були розподілені між церковнопарафіяльними школами та церковними школами грамоти.

24 серпня 1867 р. Золотоніські повітові земські збори знову повернулись до питання організації структури земської освіти та, окрім вищезгаданої комісії, створили ще й спеціальний комітет, якому було доручено розробити відповідний проєкт. За безпосереднє складання цього проєкту взявся член Золотоніської повітової земської управи І. В. Товбич, який уже в серпні 1868 р. подав його на розгляд земських зборів. Проєктом передбачалося створити в Золотоніському повіті 35 навчальних дільниць, закріпивши за кожною по кілька населених пунктів. Таку дільницю мав обслуговувати один учитель, який повинен був щодня «переїжджати від села до села на своєму коні» і по дві години навчати дітей грамоти. Залежно від кількості учнів плата вчителю мала становити від 200 до 300 руб. Планувалося, що половину суми, необхідної на утримання земських шкіл, виділятимуть сільські громади, на території яких відкривалися ці заклади, а решту – земство. Передбачалося також, що певну плату за навчання своїх дітей вноситимуть і їхні батьки: на рік 1 руб. 50 коп. сріблом.

Отже, на початковому етапі в Золотоніському повіті планували створити 35 навчальних дільниць, які б охоплювали практично всі найбільші села та хутори. Наприклад, до Іркліївської дільниці відносилися сс. Скородистик, Загородище, Семиногірка, Троїцьке та х. Коврай. Тут нараховувалося майже 700 дітей шкільного віку (від 8 до 16 років), але охопити навчанням планували лише 158 хлопців і дівчат. У Золотоніській

[406] Журналы и постановления Золотоношского уездного земского собрания за 1867 год. Киев: тип. Федорова, 1867. С. 100.
[407] Там само. С. 101.

(приміській) дільниці, до якої планували включити с. Богуславець із Згарськими хуторами, нараховувалось 384 дитини, але охопити навчанням земство могло лише 78 дітей. У населених пунктах Великохутірської дільниці, до якої було віднесено, зокрема, села Рождественське та Гайворонщина, проживало 334 дитини віком від 8 до 16 років, але охопити навчанням планувалося лише 115. Загалом по всіх запроєктованих дільницях повітове земство планувало охопити навчанням 4 256 дітей, що становило 5,7 % від усіх дітей шкільного віку. Утім, знову-таки, непевність щодо фінансування та організаційні проблеми відсунули реалізацію цього проєкту в часі. І лише в 1870–1871 рр. його почали втілювати в життя за рахунок відкриття однокласних і двокласних земських початкових шкіл.

За основу було взято проєкт чергової комісії в складі гласних І. В. Товбича, М. В. Косюри, Н. І. Мігріна, Н. П. Самойлова та Ф. І. Шкирі. Його представляв член комісії М. К. Галабутський, священник із с. Ірклiїв, який у спеціальній записці детально обґрунтував користь початкової освіти та роль земства в її поширенні: «Одна з причин усього найкращого, що є в людині – це освіта. Дайте народу добру освіту, і ви швидко побачите її результати. Ви побачите тоді землеробів, які розумно обробляють свої ниви; ви зустрінете тоді більше чесності й акуратності серед майстрів; ви помітите тоді, що там, де звичними були лінощі, а також зневажливе та неохайне ставлення до роботи, проявляється працелюбність, старанність, добре ведення справ, охайність. Крім того, наскільки ще в народі зменшиться пияцтво, різні вади та злочини через поширення серед нього освіти»[408]. Згаданим проєктом передбачалося відкрити 10 земських шкіл, зокрема в сс. Жовнине, Вереміївка, Васютинці, Ірклiїв, Велика Бурімка, Богодухівка, Кропивна, Піщана, Прохорівка та Гельмязів (усі були відкриті в 1870 р.). А фінансування цих закладів мало здійснюватися за схемою, яка ще в 1869 р. була затверджена Золотоніськими повітовими земськими зборами: половину суми, необхідної для утримання сільської початкової школи, виділяла сільська громада, іншу половину – Золотоніське повітове земство. Земство брало на себе і витрати, пов’язані з ремонтом сільських шкіл. Для батьків навчання їхніх дітей передбачалося повністю безкоштовним.

Ужиті заходи дали свій результат. Якщо в 1869 р. сільські громади асигнували на відкриття та утримання шкіл 2 140 руб. 25 коп., то в 1870 р. – уже 2 171 руб. 65 коп., а ще за рік ця сума сягнула 3 168 руб. 88 коп. Видатки Золотоніського повітового земства на початкову освіту становили

[408] Галабутский Н. К. Записка, касающаяся народного образования в Золотоношском уезде. *Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания (март–июнь 1871 года)*. Полтава, 1871. С. 64–72.

4 000 руб. Із них 700 руб. було виділено на відкриття педагогічних класів при Золотоніському повітовому училищі (школи).

Згідно з даними земської статистики, у 1871/72 навч. р. мережа освітніх закладів Золотоніського повіту налічувала 50 шкіл (включаючи і церковні школи), серед яких було 10 двокласних і 16 однокласних початкових шкіл, у яких навчались 1 771 хлопчик і 42 дівчинки. За соціальним станом учнівський контингент поділявся так: 1 616 дітей селян, 79 – дворян, 52 – міщан, 37 дітей солдатів і дітей різночинців, 27 дітей осіб духовного стану та 2 – купецьких. Навчальний процес забезпечували 38 учителів і 7 учительок, а також 42 учителя Закону Божого, серед яких 17 осіб викладали ще й інші предмети[409].

22 серпня 1871 р. позачергова сесія Золотоніських повітових земських зборів ухвалила рішення про реорганізацію сільських початкових шкіл і відкриття на їхній базі двокласних початкових шкіл із покращеною програмою викладання. Того ж року в Золотоніському повіті було відкрито 9 таких шкіл у сс. Мойсинці, Прохорівка, Мельники, Піщана, Чорнобай, Домантове, Гельмязів, Білоусівка та Безпальче.

Відповідно до навчальних програм Міністерства народної освіти від 24 жовтня 1869 р., після закінчення першого класу (2 роки навчання) діти мали твердо знати основні біблійні події та переповідати їх своїми словами. А в другому класі (4 роки навчання) програма вимагала вже детального знання історії православ'я, уміння читати «Євангеліє» і «Діяння апостолів», а також знання Літургії та інших церковних служб і таїнств. До того ж, навчальною програмою передбачалося знання учнями текстів основних молитов. На першому місці за кількістю годин було вивчення російської мови й опанування правопису. Навчали дітей читати за «Азбукою» М. Бунакова та підручником К. Ушинського «Рідне слово». У підручнику містилися тексти російських поетів і письменників: М. Некрасова, І. Тургенєва, Ф. Тютчева, Л. Толстого, І. Буніна й інших. Водночас навчальною програмою передбачалося вивчення й інших предметів, що забезпечували отримання прикладних знань, необхідних селянам у повсякденному побуті та господарстві, зокрема арифметики, географії, природознавства, а також історії.

Наприклад, програма з арифметики мала на меті ознайомлення дітей спочатку з простими арифметичними діями та задачами, вони мали вивчити цифри до мільйона, уміти користуватися рахівницею та основними мірами. У подальшому діти вже мали знати прості дроби та виконувати дії з

[409] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1871 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1872. С. 155.

дробовими числами, розв'язувати нескладні задачі та володіти основами планіметрії. Серед тем, що пропонувалися до вивчення на уроках історії, фігурували такі: «Давні слов'яни, їхній побут і вірування (зокрема, ті, що збереглися в народі до цього часу)», «Прихід варягів», «Прийняття Ольгою св. Хрещення», «Хрещення Володимира і «русского» народу», «Заснування Києво-Печерської лаври», «Розподіл і ослаблення Русі після смерті Ярослава», «Нашестя татар», «Олександр Невський», «Куликовська битва», «Збирання «русской» землі Іоанном Третім», «Підкорення Казані, Астрахані та Сибіру», «Закріпачення селян», «Самозванці», «Початок царювання дому Романових», «Найголовніші наступні події до наших днів».

Ще одним рекомендованим предметом для сільських шкіл були «Співи», якими діти мали займатися щоденно по пів години після завершення уроків. Зазвичай учителями співів були місцеві священники або дяки, які готували хори хлопчиків і на свята виступали з ними в церквах. Також цей предмет викладали і світські особи. Наприклад, у Великохутірській школі з 1877 р. співам дітей навчав учитель В. Ф. Піскун. У 1916 р. за зразкове викладання він отримав заохочення від Золотоніської земської повітової училищної ради.

У 1872 р. двокласні школи з'явилися ще в кількох населених пунктах, зокрема в сс. Драбів і Великий Хутір. Остання, за даними Золотоніського повітового земства, була заснована на місці колишньої церковнопарафіяльної школи, де навчалося лише 10 дітей. Наступного року в цій школі вже навчалися 47 хлопців та 1 дівчинка, а в 1875 р. кількість учнів зросла до 69 осіб.

Таблиця 6

Щотижнева кількість уроків, затверджена Міністерством народної освіти для сільських двокласних шкіл

Предмети	**1 клас (3 роки навчання)**			**2 клас (2 роки навчання)**	
	1 рік	2 рік	3 рік	4 рік	5 рік
Закон Божий	6	6	4	4	3
Російська мова та правопис	7	7	10	8	6
Арифметика	5	5	6	6	6
Історія	–	–	–	2	3
Географія і природознавство	–	–	–	2	4
Креслення	–	–	4	4	4
Загалом годин	18	18	24	26	26

ПОХВАЛЬНЫЙ ЛИСТЪ.

Педагогическій Совѣтъ Драбовскаго Министерскаго Двухкласснаго Учи-
лища награждаетъ симъ ПОХВАЛЬНЫМЪ ЛИСТОМЪ учени
класса сего Училища Григорія Куницу за
отличные успѣхи въ наукахъ, благонравіе и прилежаніе. Мѣстечко Драбовъ.
Мѣсяца ноября 25 дня 188 года.

Завѣдывающій училищемъ Ив. Кудинко
Законоучитель, Священникъ Іоаннъ Вишинскій.
Законоучитель, Священникъ Николай Зуевъ.
Учитель Г. Іоаннъ Андріевскій.
Помощникъ учителя Петръ Макаренко

Похвальний лист Драбівської міністерської початкової школи с. Драбів. Виданий Георгію Куниці, учню 2 класу. 22 листопада 1889 р.

Золотоніські повітові земські збори доручили земській управі порушити перед урядом клопотання про відкриття в повіті чотирьох початкових шкіл (підзвітні Міністерству народної освіти) із покращеною програмою навчання, зокрема в сс. Прохорівка, Піщана, Велика Бурімка та Великий Хутір. І згодом на базі наявних земських початкових шкіл дійсно було відкрито три таких школи: однокласні – в сс. Піщана та Велика Бурімка та двокласну – у с. Драбів. Що ж до Прохорівської та Великохутірської шкіл, то вони залишилися на утриманні Золотоніського повітового земства та сільських громад. Наприклад, у 1883 р. у Великохутірській двокласній земській школі навчалися 74 учні, серед них одна дівчинка. На утримання школи виділялося 600 руб. (300 – від сільської громади та 300 – від земства).

Спочатку Великохутірська школа містилася в звичайній сільській хаті, винайнятій громадою, а приблизно 1880 р. для неї збудували окреме приміщення з трьома класами (кожен площею 50 кв. м) і чотирма кімнатами для вчителя та його помічника (кожна площею 9 кв. м). За місцевими переказами, кошти на будівництво школи нібито подарував

відставний офіцер, який був закоханий у першу вчительку Великохутірської школи – В. І. Ластовську. Натомість у звітних матеріалах Золотоніського повітового земства зазначено, що в 1883 р. у с. Великий Хутір учителював випускник Золотоніської повітової школи Ф. Безверхий, помічником учителя працював випускник церковного навчального закладу Д. Бутовський, а Закон Божий викладав священник Петро-Павлівської церкви П. Г. Леонтович. Громада призначила свого піклувальника над школою – селянина К. Рибака. Зазначимо, що Золотоніська земська комісія, яка в 1883 р. перевіряла роботу сільських шкіл у повіті, зафіксувала, що навчальна частина Великохутірської школи перебувала в незадовільному стані. Зокрема, інспектори зафіксували «брак підручників і грифельних дощок». 80 учнів, які регулярно відвідували школу, потребували таких навчальних посібників: «Рідне слово» для 1 і 2 класів навчання – 30 примірників, «Азбука» М. Бунакова – 15 і «Євангеліє» – 5 примірників.

Питання про відкриття в с. Драбів початкової школи обговорювалось у листопаді 1878 р. Золотоніським повітовим земством і Драбівською сільською громадою, які взяли на себе певні зобов'язання щодо її фінансування та утримання. У зв'язку з цим Золотоніська повітова земська управа звернулася до директора народних училищ Полтавської губернії А. П. Добротворського[410] за дозволом на відкриття школи, а той спрямував відповідне клопотання до попечителя Київського навчального округу С. П. Голубцова. 1 вересня 1881 р. Міністерство народної освіти видало дозвіл на відкриття Драбівської школи, і вже незабаром для неї почали будувати окреме приміщення.

Буригіна Марія Матвіївна – учителька земської початкової школи с. Ірклiїв.

Урочисте відкриття та освячення школи відбулося 2 листопада 1883 р., про що попечителю Київського навчального округу І. П. Новікову доповідав директор народних училищ Полтавської губернії. Зокрема, у своїй доповідній записці А. П. Добротворський писав, що «...2 листопада після звичайного богослужіння у Драбівській церкві, молебню і водоосвячення будинку школи проведено урочисте відкриття Драбівської двокласної школи Міністерства народної освіти; на

[410] Відповідальний за розвиток мережі початкових сільських шкіл у Полтавській губернії.

урочистостях були присутні місцеві волосні урядники, значна кількість жителів с. Драбів і учні – 83 хлопці та 6 дівчат»[411].

У 1884 р. у Драбівській двокласній міністерській школі навчалися 133 учні. Зросли й асигнування на її утримання, що становили 1 410 руб. на рік. Бюджет школи розподілявся так: оплата праці двом учителям – 660 руб., учителю Закону Божого – 150 руб., помічнику учителя – 250 руб., учителю співів – 50 руб.; на книги, навчальні посібники та письмове приладдя – 50 руб.; на опалення школи й учительських квартир – 80 руб.; на освітлення – 30 руб., на послуги охоронця (сторожа) – 50 руб., на ремонт шкільних приміщень – 25 руб., на страхування шкільного приміщення – 15 руб.[412]

Спочатку навчальний процес у Драбівській школі забезпечував 1 учитель Закону Божого та 2 вчителі загальноосвітніх предметів, а згодом штат педагогів виріс до 6 осіб: завідувач училища І. П. Науменко, випускник Коростишівської учительської семінарії (на посаді з грудня 1885 р.); місцеві священники М. І. Бутков (на посаді з листопада 1883 р.) та І. І. Білинський (на посаді з вересня 1870 р.); керівник дитячого хору Г. А. Синьооков-Андрієвський (на посаді з грудня 1885 р.); його помічниця П. Г. Махарина. Почесним попечителем школи був кн. В. А. Барятинський, який обіймав цю посаду з 6 жовтня 1889 р.[413] У 1890 р. у школі навчалися 61 хлопчик і 7 дівчаток, але протягом року повний курс навчання закінчили лише 3 дитини.

Щороку на утримання школи з державного бюджету виділялось 810 руб. Ще по 300 руб. асигнували Золотоніське повітове земство та місцева громада. Суттєву допомогу Драбівській школі надавала й родина кн. Барятинських.

У квітні 1892 р. директор народних училищ Полтавської губернії М. С. Прелін доповідав опікуну Київського навчального округу В. В. Вельямінову-Зернову про те, що В. А. Барятинський виділяє 2 000 руб., 1 десятину землі та цеглу для будівництва нової споруди Драбівської школи. Поміщик М. Степунін, який орендував маєток і землю в колегії Павла Галагана в с. Михайлівка Драбівської волості, теж збирався перерахувати 500 руб. на цю справу. А місцева громада зобов'язалася безкоштовно доставити для будівництва всі необхідні матеріали. Також відомо, що кн. Н. О. Барятинська віддала для Драбівської школи 2 037 кв. сажнів

[411] ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 143.

[412] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1884 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1885. С. 123–131.

[413] Памятная книжка Киевского Учебного округа. Часть V. Полтавская губерния. Киев: тип. И. Н. Кушнерев и К., 1890. С. 158, 159.

присадибної землі з новим будинком та іншими приміщеннями загальною вартістю 6 500 руб.[414] Одне з цих приміщень зберіглося до наших днів. Це приміщення так званої «білої школи», розташоване на сучасній вул. Центральній, навпроти «базарного» майдану. За спогадами старожилів, спочатку в ньому нібито містилась контора паперової фабрики Барятинських, потім – школа, а вже за радянських часів це приміщення перебудували, обклали цеглою та віддали під житло.

Станом на 1885 р. у Золотоніському повіті діяли 43 початкові земські та 3 міністерські школи. Повітова мережа закладів освіти охоплювала 3 512 дітей (3 260 хлопців і 252 дівчини). Найвищий рівень охоплення навчанням дітей від 7 до 14 років був у Прохорівській (43 % хлопців і 4 % дівчат), Мойсенській (31 %) і Васютинській (26 %) волостях. Рівень охоплення навчанням дітей козаків становив 26,7 % на 100 дітей (лише хлопці), а дітей селян-власників – 17,4 %[415]. Але при цьому відсоток грамотних осіб серед козаків становив лише 9 % у чоловіків, у державних селян – 6,8 %, у селян-власників – 6,4 %. У розрізі волостей найбільша кількість грамотних осіб була у Вознесенській (11 %), Золотоніській, Мельниківській та Іркліївській волостях (майже 10 %). Саме тому Золотоніське повітове земство і далі докладало зусиль для розширення мережі освітніх закладів, забезпечення їх педагогічними кадрами та необхідними матеріальними, фінансовими ресурсами. Безпосередньо цими питаннями опікувалась повітова училищна рада.

У 1890 р. до складу училищної ради Золотоніського повітового земства входили такі особи: В. В. Цимбалістов (Золотоніський повітовий предводитель дворянства, голова ради), надвірний радник О. Г. Безверхий (від Міністерства народної освіти), священник С. А. Ярошевський (від Синоду Російської православної церкви), відставний поручик П. М. Максимович (від Міністерства внутрішніх справ), кн. М. С. Голіцин (від Золотоніського повітового земства), колезький реєстратор С. Є. Палкін (від Золотоніського повітового земства) і купець П. С. Сахновський (від Золотоніської міської громади)[416]. Цій раді були підзвітні Золотоніська міська школа (двокласна), Золотоніська міська парафіяльна школа, приватна початкова школа В. Д. Авадовського, Золотоніська жіноча

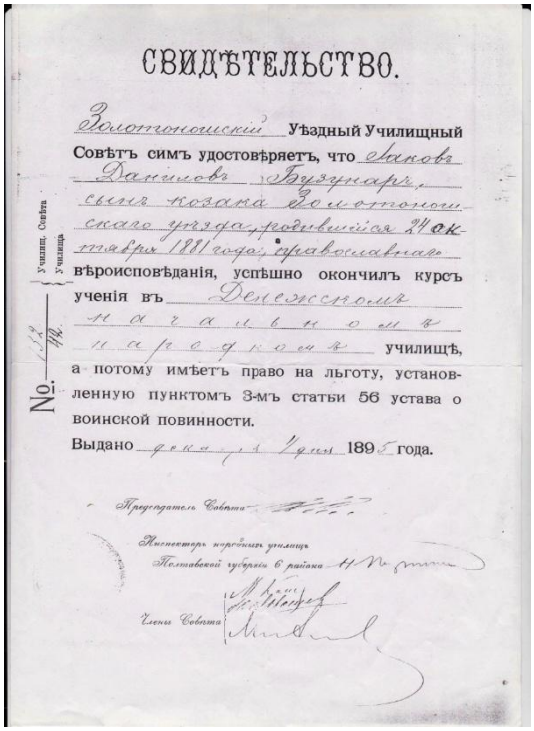
[414] Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1894–1895). Т. 13. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1898. С. 796.

[415] Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. VI. Золотоношский уезд. Полтава: типо-лит. И. А. Дохмана, 1887. 519 с.

[416] Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. V. Полтавская губерния. Киев: тип. И. Н. Кушнерев и К., 1890. 217 с.

прогімназія та 48 сільських початкових шкіл, розташованих на території повіту.

За період 1880–1890-х рр., згідно з даними земської статистики, у Золотоніському повіті було відкрито 12 нових початкових земських шкіл, а їх загальна кількість зросла до 51. Упродовж наступних 10 років з'явилося ще 12 початкових шкіл. У цей період основні зусилля Золотоніського повітового земства були спрямовані на те, щоб збільшити кількість дітей, охоплених початковою освітою, а також покращити якість навчального процесу. Крім того, при чотирьох школах у сс. Великий Хутір, Ліпляве, Підставки та Троїцьке було відкрито класи для дорослих. У 1897 р. у них навчалося 117 осіб віком від 16 до 45 років, зокрема 41 жінка. Заняття з ними проводилися з 16 до 21 години. Але, на жаль, через фінансові й організаційні проблеми таке починання не набуло значного поширення.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Золотоношский Уѣздный Училищный Совѣтъ симъ удостовѣряетъ, что Яковъ Даниловъ Бузунаръ, сынъ казака Золотоношскаго уѣзда, родившійся 24 ок тября 1881 года, православнаго вѣроисповѣданія, успѣшно окончилъ курсъ ученія въ Деньжномъ начальномъ народномъ училищѣ, а потому имѣетъ право на льготу, установленную пунктомъ 3-мъ статьи 56 устава о воинской повинности.

Выдано ... 189 5 года.

Председатель Совѣта ...

Инспекторъ народныхъ училищъ Полтавской губерніи 6 района ...

Члены Совѣта ...

Учителя. Совѣта Учителя

№ 1/11

Свідоцтво про завершення навчання в початковій школі с. Деньги видане Я. Д. Бузунару від 4 грудня 1895 р.

У 1897 р. Золотоніська земська ревізійна комісія звернула увагу на низький відсоток учнів, які закінчували повний курс навчання у земських початкових школах. На думку земських гласних одна з причин цього явища полягала у низькій оплаті праці вчителів та їхніх помічників, і, відповідно відсутності в них достатньої мотивації для якісного викладання. Тому повітові земські збори ухвалили рішення про підвищення ставки помічникам учителів до 180 руб. і вчителям двокласних шкіл – до 225 руб. Крім того, земство порушило перед сільськими громадами питання щодо забезпечення житлом помічників учителів або видачі їм «квартирних» коштів. За кілька років земство знову повернулося до питання про впорядкування оплати праці працівникам освіти, у результаті чого ставку учителів із середньою освітою підвищили до 300 руб. на рік; учителів із нижчою освітою і помічників учителів – до 240 руб.; учителів, які «не мали права викладати», і помічників із нижчою освітою – до 200 руб. Частина вчителів, які мали 10 і більше років педагогічного стажу, отримували доплати за вислугу років.

Ще одним важливим кроком, спрямованим на розвиток початкової освіти в Золотоніському повіті, стало відкриття кредитування для

будівництва сільськими громадами шкільних приміщень. Земство розробило чіткі умови отримання таких кредитів і типові плани шкільних приміщень (на 60, 120 і 180 учнів), що мали відповідати правилам гігієни. Одним із перших, хто скористався цим кредитом, став гласний Золотоніського повітового земства, професор І. В. Лучицький, який у 1898 р. отримав позику в 800 руб. на будівництво земської початкової школи в с. Коврай[417].

Відомі також і приклади філантропії серед місцевих представників заможних верств. Наприклад, у 1908 р. дружина генерал-майора А. К. Дубровіна надала в користування землю і приміщення для земської початкової школи в с. Старий Коврай; землевласниця Золотоніського повіту М. Л. Шуличенко-Єщенко на початку 1900-х рр., на знак пам'яті про своїх братів Петра та Миколи

Деркачів, пожертвувала будинок і садибу для земської початкової школи в с. Сушки.

Важливе значення для покращення якості навчального процесу в земських початкових школах мала постанова Золотоніського повітового земства щодо підвищення рівня освіти земських учителів. Більшість із них були вихованками Золотоніської жіночої прогімназії. Тому при ній було відкрито додатковий 4 клас, а згодом 5 і 6 класи. Також земство запровадило педагогічні курси для вчителів сільських початкових класів, їх проводили запрошені викладачі вищих навчальних закладів. Перші курси пройшли влітку 1901 р., у них взяли участь 40 учителів і їхніх помічників. Відтоді такі курси проводилися регулярно.

Значний внесок у розвиток земської початкової освіти робили сільські громади й

Свідоцтво про завершення навчання в початковій школі с. Кліщенці видане Д. Я. Кору від 6 липня 1916 р.

Свідоцтво про завершення навчання в початковій школі с. Хрущівка видане Л. В. Данько від 25 липня 1901 р.

[417] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 год с приложениями. Золотоноша: типо-лит. Лепского и Вурмана, 1899. С. 19.

активні представники цих громад, зокрема місцеві священники, дворяни-поміщики, заможні селяни-власники та, звичайно ж, учителі. Наприклад, у с. Великий Хутір одним із таких представників був священник

Петро-Павлівської церкви та гласний Золотоніського повітового земства П. Г. Леонтович. У середині 60-х рр. XIX ст. він заснував при своєму храмі церковнопарафіяльну школу, на базі якої в 1872 р. було відкрито земську початкову школу. У ній П. Г. Леонтович викладав Закон Божий. Пізніше тут працювали і його діти – Сергій та Наталія. Станом на 1 січня 1899 р. у Великохутірській земській однокласній початковій школі навчалися 114 хлопців і 17 дівчат, переважно селянського стану. Водночас разом із ними навчалися і діти дворян, міщан, священників. Упродовж 1898 р. до школи вступили 65 нових учнів, а 53 учні вибули до завершення навчального курсу. На той час у школі працювали 2 учителі та 4 помічники: учитель – священник І. І. Росінський (закінчив курс Полтавської духовної семінарії, на посаді з 1893 р.), учителька – донька священника О. І. Клочко-Жовнір (випускниця Полтавського єпархіального жіночого училища, працювала в Золотоніському земстві з 1884 р.); помічники вчителя – донька священника М. І. Росінська (закінчила курс Полтавського єпархіального жіночого училища, на посаді з 1892 р.) і донька козака Н. В. Куниця-Романенко (випускниця Київського духовного училища, на посаді з 5 жовтня 1898 р.). Помічниками учителів також працювали син священника С. П. Леонтович (закінчив Полтавську духовну семінарію) і донька козака К. П. Кутова (закінчила Золотоніську жіночу прогімназію). Опікунами школи були кн. Н. О. Барятинська (з 1891 р.) та місцевий селянин М. К. Жук (на цій посаді з 1893 р.)[418].

Опікуни земських шкіл відігравали значну роль у діяльності своїх навчальних закладів. Здебільшого вони відповідали за вирішення господарських питань, пов’язаних з утриманням і ремонтом шкільних приміщень, заохочували до цього селян, контролювали роботу вчителів, забезпечували підручниками та навчальними посібниками тощо. Окремі заможні опікуни власними коштами допомагали навчальним закладам. З 1909 р. цими питаннями займалися піклувальні шкільні ради, створені за ініціативою Золотоніського повітового земства.

Великохутірська земська школа містилася в громадському будинку, при якому була ¼ десятина землі та фруктовий сад. Її неодноразово інспектували члени Золотоніської повітової земської училищної ради. Один із них, М. Андріопольський, у своєму звіті писав, що «навчально-виховна

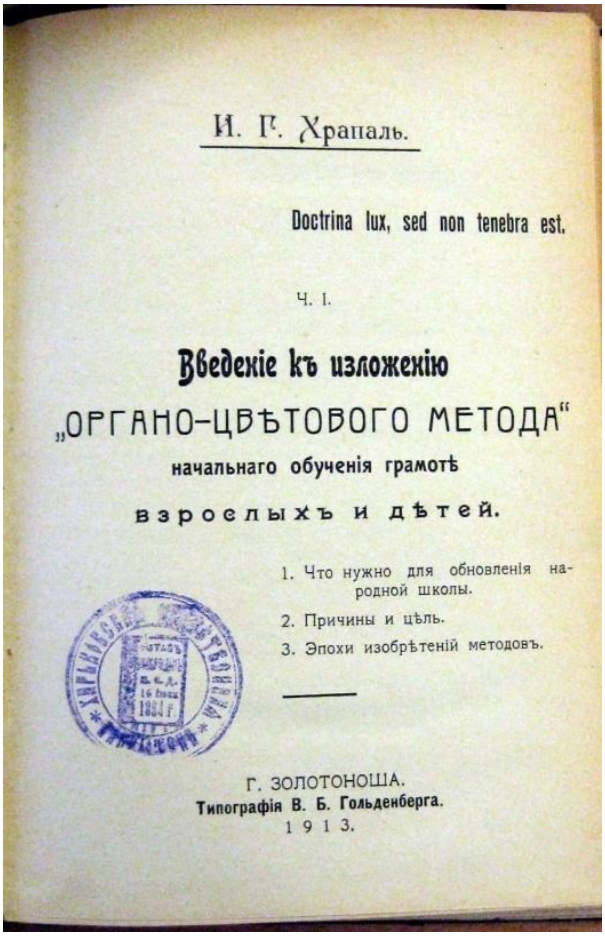
[418] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XXXV очередной сессии (1899) за 1898 год с приложениями. Золотоноша: типо-лит. Лепского и Вурмана, 1898. С. 19.

робота в школі є на доброму рівні. Бібліотека цілком задовольняє потреби школи; приміщення школи зручне, але потребує значного ремонту». Також він зазначав, що протягом навчального року в школі перебувало 202 учні (зі змінним контингентом), але плату за навчання (3 руб. на рік) вносили лише ті учні, які не належали до місцевої сільської громади. Усього за звітний період до шкільної каси від них надійшло 48 руб., що були витрачені на придбання письмового приладдя. Як і раніше, основними джерелами утримання школи були кошти Золотоніського повітового земства та Великохутірської сільської громади, які виділяли, відповідно 493 і 302 руб. Із них 75 руб. йшли на оплату праці священника, 225 руб. – учителю, 240 руб. – помічникам учителя, 24 руб. – сторожу, 60 руб. – на ремонт і страхування приміщення, 36 руб. 27 коп. – на придбання підручників і навчальних посібників, 31 руб. 73 коп. виділяли на опалення та освітлення навчального закладу, а також на інші потреби.

Відомості про освітню діяльність земства в нині затопленому с. Бубнів є фрагментарними. Тривалий час початкову грамоту дітям викладав дяк, заняття з яким проводилися «у хаті однієї з удів». У 1873 р. в селі було відкрито земську школу, яка стала першим офіційним навчальним закладом для місцевих дітей. А вже в 1913 р. Золотоніське повітове земство спорудило нову цегляну шкільну будівлю, збудовану на високому сірокам'яному фундаменті. Вибір конструктивного рішення був зумовлений урахуванням гідрологічних особливостей місцевості та ризику повеней, характерних для цього прирічкового села.

На початок ХХ ст. мережа закладів освіти Золотоніського повіту охоплювала 67 земських початкових шкіл, у яких працювали 137 учителів і навчалось 6 374 учні. Про рівень кваліфікації земських учителів свідчить звіт інспектора початкових шкіл Золотоніського повіту, який у 1901 р. зазначав, що серед усіх учителів лише 58 мали повну середню освіту, 68 – початкову освіту, а 2 особи взагалі не мали права на викладання. Середнє навантаження на одного вчителя становило 46 учнів, що перевищувало встановлені норми навантаження. До того ж, багато сільських шкіл працювали в орендованих, непристосованих приміщеннях, що ледь вміщували дітей. Погане освітлення та провітрювання приміщень викликали в дітей та вчителів різні захворювання, зокрема трахому (хронічне інфекційне захворювання очей).

Про важкі умови учительської праці свідчить, наприклад, звернення вчителя школи с. Деркачівка С. Воропая, яке він адресував Золотоніському повітовому земству. С. Воропай писав, що він 19 років працював учителем земських початкових шкіл і остаточно «підірвав» своє здоров'я, особливо в Деркачівській школі, де в 1898–1902 рр. працював разом із дружиною-

И. Г. Храпаль.

Doctrina lux, sed non tenebra est.

Ч. I.

Введеніе къ изложенію

„ОРГАНО-ЦВѢТОВОГО МЕТОДА"

начальнаго обученія грамотѣ

взрослыхъ и дѣтей.

1. Что нужно для обновленія народной школы.
2. Причины и цѣль.
3. Эпохи изобрѣтеній методовъ.

Г. ЗОЛОТОНОША.
Типографія В. Б. Гольденберга.
1 9 1 3.

НОВЫЙ

ОРГАНО-ЦВѢТОВОЙ

МЕТОДЪ

начальнаго обученія грамотѣ

и

относящіяся къ нему

ПЕДАГОГИЧЕСКІЯ СТАТЬИ.

1 ч. Введеніе.
2 ч. Общая дидактика.
3 ч. Старая методика и ея анализъ.
4 ч. Теорія новой методики.
5 ч. Практическая методика.

Составилъ И. ХРАПАЛЬ.

ЗОЛОТОНОША.
Типографія В. Б. Гольденберга.
1 9 1 3.

Перші аркуші методико-педагогічної праці Храпаля Івана Георгійовича. м. Золотоноша, 1913 р.

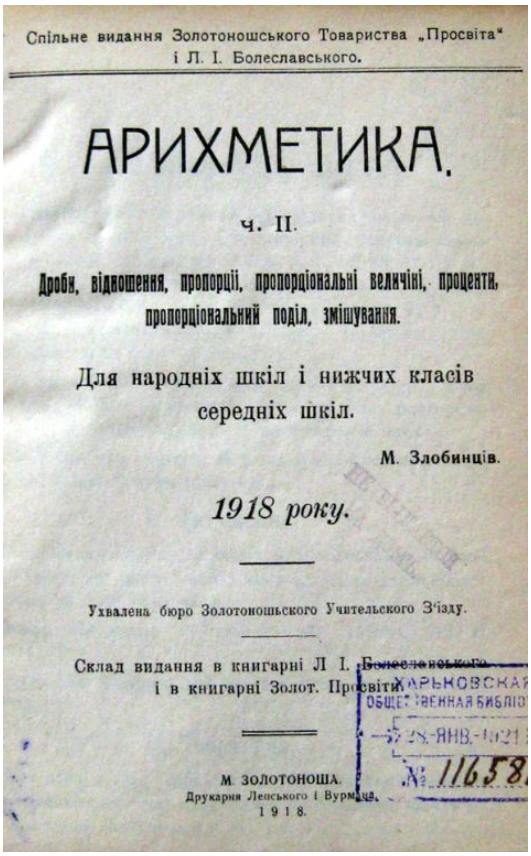
помічником учителя. Удвох їм доводилося навчати понад 80 учнів. Це при тому, що класна кімната мала площу 6 кв. м. Тут же, при школі, жила й учительська сім'я із шести осіб, вони тіснилися в малесенькій кімнатці, частину якої займала піч. У холодні пори року там була сильна задуха, тому доводилося часто відчиняти двері. А постійні протяги призвели до того, що С. Воропай оглух на ліве вухо та змушений був лікуватися в м. Київ. Далі С. Воропай писав, що через скрутне матеріальне становище він із дружиною не може оплатити навчання сина в Золотоніській міській початковій школі та просив земські збори призначити йому надбавку до оплати праці, а дружині оформити пенсію за вислугою років. Проте з формальних причин земство не змогло задовольнити це прохання.

Із подібними проханнями до Золотоніських повітових земських зборів зверталися й інші вчителі та священники, які скаржилися на своє скрутне матеріальне становище[419].

[419] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1903 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1904. С. 239, 240.

Проте Золотоніське повітове земство вживало певних заходів для соціального захисту вчителів. У 1901 р. воно приєдналося до державної пенсійної каси та внесло до неї 1 550 руб. 82 коп. На початковому етапі членами пенсійної каси стало 127 осіб, зокрема 23 учителі та 38 учительок, 3 помічники та 63 помічниці учителів. Частину відрахувань до пенсійної каси вираховували з їхніх зарплат. Після закінчення служби вчителі отримували невелике пенсійне забезпечення.

Вище ми вже побіжно зазначили основні міністерські підручники, за якими навчались діти в початкових школах, але хочемо наголосити, що в м. Золотоноша було надруковано методичні рекомендації, які їхній розробник активно популяризував для застосування в початковій школі. Автором цих рекомендацій був Іван Георгійович Храпаль (1860-ті – після 1915 рр.) – педагог, публіцист, активний член київського відділу Російської монархічної партії. На початку XX ст. він працював учителем початкової школи в м. Київ. У 1911 р. за незаконні дії на посаді інспектора-учителя Гадяцької міської початкової школи був переведений до м. Золотоноша. З 1912 р. І. Г. Храпаль – інспектор Золотоніської міської початкової школи, член Золотоніської повітової училищної ради від Міністерства народної освіти, член Золотоніського товариства допомоги матеріально незабезпеченим учням, завідувач театром у «Літньому» саду та «Чайною» Золотоніського комітету піклування про народну тверезість. І. Г. Храпаль є автором низки методико-педагогічних праць. У його «золотоніський період» у мі сцевій типографії був надрукований методичний посібник з навчання читанню для учнів початкових шкіл «Новий органо-світловий метод початкового навчання грамоті та педагогічні статті»[420].

Спільне видання Золотоношського Товариства „Просвіта"
і Л. І. Болеславського.

АРИХМЕТИКА.

ч. II.

Дроби, відношення, пропорції, пропорціональні величіни, проценти, пропорціональний поділ, змішування.

Для народніх шкіл і нижчих класів середніх шкіл.

М. Злобинців.

1918 року.

Ухвалена бюро Золотоношського Учительского З'їзду.

Склад видання в книгарні Л. І. Болеславського
і в книгарні Золот. Просвіти.

М. ЗОЛОТОНОША.
Друкарня Лепського і Вурм[illegible].
1918.

ХАРЬКОВСКАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ БИБЛІО
№ 11658

Титульний аркуш навчально-методичної праці «Арихметика» Злобинця Михайла Олександровича. м. Золотоноша, 1918 р.

[420] Храпаль И. Г. Новый органо-цветовой метод начального обучения грамоте и относящиеся к нему педагогические статьи: [В 5 ч.: Введение. Общая дидактика. Старая методика и ее анализ. Теория новой методики. Практическая методика]. Золотоноша: тип. В. Б. Гольденберга, 1913. 165 с.

Земська початкова школа с. Крутьки. 1905 р.
У центрі священник – Сахновський Георгій Григорович
(Фонд Миколи Бабака)

У період Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. у м. Золотоноша було надруковано підручник, рекомендований до запровадження у школах Золотоніського повіту Бюро золотоніського з'їзду учителів у 1917 р. Це «Арихметика»[421] авторства Михайла Олександровича Злобинця – учителя математики в Золотоніській чоловічій гімназії, гласного Золотоніських повітових земських зборів, поета, бандуриста, очільника Золотоніської «Просвіти» й очільника освітньої галузі Золотоніського повіту в 1917–1919 рр.

З 1913 р. у системі початкової освіти Золотоніського повіту почався новий етап реформування, який проходив під керівництвом Золотоніського повітового земства. Фактично, йшлося не лише про реформи, а й про

[421] Злобинців М. Арихметика: Для народних шкіл і нижчих класів середніх шкіл. Ч. І. Цілі числа; спільне видання Золотоніського товариства «Просвіта» і Л. І. Болеславського. Золотоноша: друк Лепського и Вурмана, 1918. 48 с. Злобинців М. Арихметика: Для народних шкіл і нижчих класів середніх шкіл. Ч. ІІ. Дроби, відношення, пропорціональні величини, проценти, пропорціональний поділ, змішування; спільне видання Золотоніського товариства «Просвіта» і Л. І. Болеславського. Золотоноша: друк Лепського и Вурмана, 1918. 70 с.

активний розвиток освітньої сфери. Причиною цього стало усвідомлення необхідності адаптації шкільної системи до нових економічних та соціальних умов, які вимагали змін у змісті навчання, підготовці вчителів, організації навчального процесу та покращення матеріально-технічної бази шкіл.

Так, початкова школа в с. Гельмязів отримала нову назву – Гельмязівська початкова школа ім. І. М. Гоптаренка. Іван Маркович Гоптаренко (пом. 1909 р.) мав чин титулярного радника, був гласним Золотоніських повітових земських зборів, наглядачем Золотоніської поштово-телеграфної станції. При цій школі функціонувало Благодійне товариство, що надавало допомогу матеріально незабезпеченим учням.

Окремо наголосимо, що в Золотоніському повіті окрім церковних шкіл грамоти, церковнопарафіяльних шкіл і земських початкових шкіл свою діяльність проводила і приватна школа, що функціонувала в м. Золотоноша з 1 червня 1868 р. Її засновником був Василь Дмитрович Авадовський (1827–1908 рр.) – дворянин, освіту здобув у Полтавській духовній семінарії. У 1833–1840 рр. В. Авадовський навчався в Золотоніському повітовому училищі, після чого закінчив курс Полтавської духовної семінарії. У 1850 р. наказом по міністерству внутрішніх справ був призначений канцелярським чиновником Золотоніського повітового суду з чином колезького реєстратора, виконував обов'язки наглядача кріпосних справ. Проте вже в 1852 р. В. Авадовський був звільнений зі служби за власним бажанням. Почав вчителювати з 15 січня 1859 р., а 1 червня 1868 р. відкрив у своєму домі в приході Троїцької церкви м. Золотоноша приватне початкове народне училище. При училищі був двір і до 3-х десятин саду. Навчання в училищі було повністю безкоштовним для дітей усіх станів і віроспровідань. Натомість училище отримувало фінансову допомогу від міністерства народної освіти та Золотоніського повітового земства.

Після смерті Василя Дмитровича Золотоніське повітове земство на знак свого шанування встановило йому могильний пам'ятник, а школі присвоїли його ім'я. Серед учителів зазначені М. В. Коломойцев (1886–1890 рр.), І. Г. Волков (1891–1915 рр.), Я. Ф. Папуша (1898–1913 рр.), М. Сидоренко (1898 р.), В. І. Хоменко (1913–1915 рр.) та інші.

Варто зазначити, що реалізація багатьох прогресивних ідей і починань Золотоніського повітового земства часто наштовхувалась на бюрократичні перепони й різноманітні проблеми насамперед фінансового й організаційного характеру. Якщо говорити про галузь початкової сільської освіти, то тут найбільші проблеми виникали через відсутність приміщень, брак учителів і книг, а також через природний консерватизм самого населення, яке не завжди розуміло цінність освіти. Утім поступово, у співпраці з волосними правліннями та сільськими товариствами

Золотоніське повітове земство подолало ці перешкоди та змогло створити в повіті розгалужену мережу народних шкіл та училищ, а також шкільних і публічних бібліотек, що сприяло поширенню грамотності й освіти серед населення, зокрема й серед його жіночої частини.

Отже, результати діяльності Золотоніського повітове земства у сфері поширення початкової освіти мали важливе значення для поліпшення стану освіченості населення в повіті. Золотоніське повітове земство, розуміючи стратегічну важливість початкової освіти, систематично працювало над розширенням мережі сільських шкіл, підвищенням якості навчання та поліпшенням умов праці педагогів. Результати цієї діяльності мали велике значення для зростання загального рівня освіченості в повіті. Було відкрито нові навчальні заклади, які охоплювали дедалі більше сіл, що давало змогу наблизити освіту до кожної родини. Особливу увагу земство приділяло створенню прийнятних умов праці для вчителів і їхніх помічників. Це включало не лише забезпечення житлом або дотаціями на проживання, а й впровадження стимулювальних заходів для підвищення мотивації працівників освіти. Важливим кроком стало створення «пенсійної каси» – своєрідного фонду соціального забезпечення, що гарантував педагогам допомогу у випадку хвороби, старості чи втрати працездатності. Це рішення свідчило про серйозне ставлення до статусу вчителя та прагнення зробити цю професію стабільною і престижною. Утім розширення шкільної мережі відбувалося нерівномірно: віддалені та малолюдні села нерідко залишалися поза межами доступності початкової освіти через обмеженість земських коштів на будівництво нових приміщень. Гострою залишалася проблема плинності педагогічних кадрів, зумовлена невисоким рівнем оплати праці порівняно з обсягом обов’язків учителя, що ускладнювало укомплектування шкіл кваліфікованими фахівцями. Крім того, відвідуваність шкіл селянськими дітьми часто була нестабільною, оскільки батьки залучали дітей до сільськогосподарських робіт у польовий сезон, що негативно позначалося на регулярності й результативності навчального процесу.

5.3. Розбудова середньої освіти в м. Золотоноша

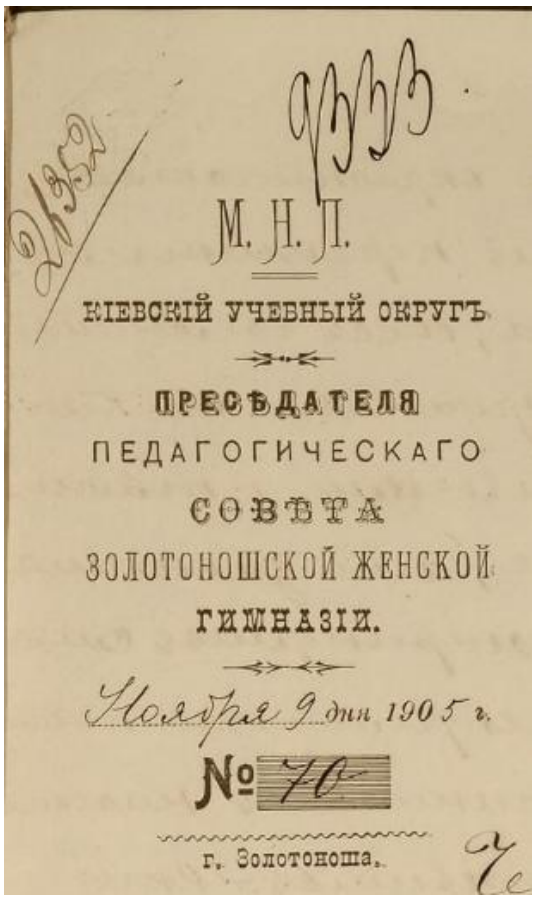

Печатка педагогічної ради Золотоніської жіночої гімназії

Складовою земської програми з організації системи навчальних закладів у Золотоніському повіті, одночасно з розбудовою початкових шкіл, було створення ланки повної середньої освіти. Звичайно, така програма реалізовувалась поступово: спочатку початкові сільські школи (земські училища), а потім гімназії. Наперед зазначимо, що Золотоніському повітовому земству вдалося відкрити та забезпечити функціонування класичних жіночої та чоловічої гімназій, а в 1916 р. до м. Золотоноша було переведено з м. Бердянськ і комерційне училище. Шлях до відкриття класичної 8-класної гімназії розпочинався з організації прогімназії. Такий навчальний заклад забезпечував отримання неповної середньої освіти. Курс навчання в прогімназії тривав 4–6 років, що відповідало чотирьом молодшим класам гімназії. Після закінчення прогімназії учні мали право без екзаменів продовжувати навчання в гімназії.

Золотоніська жіноча прогімназія була відкрита 26 вересня 1873 р. із одним підготовчим і трьома (перші три) класами гімназії. Перший набір становив 19 учениць. У 1898 р. було відкрито четвертий клас, у 1902 р. – п’ятий клас та інтернат для учениць, батьки яких проживали поза м. Золотоноша; у 1904 р. прогімназію перетворено на 7-класну гімназію; у 1907 р. було відкрито восьмий педагогічний клас; у 1909 р. – молодше відділення підготовчого класу у вигляді зразкової школи для дітей-християн. У гімназії навчалися дівчата православного, лютеранського, католицького й іудейського віросповідань.

Фінансовим підґрунтям функціонування прогімназії стали кошти від Золотоніського повітового та Полтавського губернського земств, а також оплати за навчання від гімназисток. Періодично гімназія отримувала фінансову допомогу від благодійників. Така допомога здебільшого була спорадичною. Перша сума, виділена Золотоніським повітовим земством «на початок облаштування жіночої гімназії, а також на оренду приміщення, придбання книг, опалення та освітлення», становила 600 руб.[422] Плата за навчання від майбутніх гімназисток становила 120 руб. Щороку Золотоніське повітове земство видавало субсидію на функціонування прогімназії. Також діяльність гімназії фінансово підтримувало Міністерство народної освіти.

М. Н. П.
КІЕВСКІЙ УЧЕБНЫЙ ОКРУГЪ
ПРЕСѢДАТЕЛЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКАГО
СОВѢТА
ЗОЛОТОНОШСКОЙ ЖЕНСКОЙ
ГИМНАЗІИ.
Ноября 9 дня 1905 г.
№ 70
г. Золотоноша.

Офіційний бланк (частина) голови педагогічної ради Золотоніської жіночої гімназії

У звітах Золотоніського повітового земства зафіксовано розмір оплати за навчання в гімназії за 1903 р.[423] Навчання в підготовчому класі коштувало за пів року 20 руб., у 1 і 2 класах – 25 руб., у 3–4 класах – 30 руб. Додаткова оплата бралась за вивчення французької мови (10 руб.), танців (3 руб.) і музики (5 руб. на місяць). У 1913 р. розмір річної оплати за навчання вже становив таку суму: молодше відділення підготовчого класу 1 група – 10 руб., молодше відділення підготовчого класу 2 група – 20 руб., підготовчий клас – 40 руб., з 1 по 7 клас – 50 руб., 8 клас – 75 руб.[424]

Учениці з малозабезпечених родин мали право подати клопотання щодо отримання стипендії до Золотоніської повітової земської управи або до Золотоніського товариства допомоги малозабезпеченим учням (з 1899 р.). Також існували іменні стипендії від м. Золотоноша, імені М. Канівецької та від Золотоніського товариства шанувальників драматичного мистецтва (з 1913 р.). Міську стипендію було введено з

[422] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1873 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1874. С. 7.
[423] Приложение к Отчету XXXX очередной сессии (1903 года) Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 54.
[424] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 173.

1881 р., її розмір становив суму річної оплати за навчання в гімназії. Місто виділяло кошти на дві такі стипендії. Через 10 років, у 1891 р., удова губернського секретаря Євдокія Канівецька на честь своєї померлої доньки Марії заснувала стипендію в розмірі 500 руб. для учениць Золотоніської прогімназії. Станом на 1913 р. Золотоніське повітове земство виплачувало три стипендії: дві «імені імператорів Романових» та одну «імені письменника І. С. Тургенєва».

Видатки навчального закладу становили такі статті: оренда приміщення, оплата праці учителів і залучених працівників, підтримання у належному стані й обслуговування навчальних приміщень, освітлення, закупівля канцелярських товарів, придбання необхідної навчальної літератури та літератури для позакласного читання, придбання та ремонт шкільних меблів тощо.

Г. ЗОЛОТОНОША
ВЪ ЛѢТНЕМЪ ТЕАТРѢ
ПРИ ЧАЙНОЙ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА О НАРОДНОЙ ТРЕЗВОСТИ
ЛЮБИТЕЛЯМИ ДРАМАТИЧЕСКАГО ИСКУССТВА
ДЛЯ УЧРЕЖДЕНІЯ СТИПЕНДІИ
ЗОЛОТОНОШСКОЙ ЖЕНСКОЙ ПРОГИМНАЗІИ
ДАНЫ БУДУТЪ
ПОСЛѢДНІЕ ВЪ ЛѢТНЕМЪ СЕЗОНѢ 1900 ГОДА
2 СПЕКТАКЛЯ 2

Афіша вистав у м. Золотоноша від 9 та 16 вересня 1900 р., кошти від яких спрямовувалися на заснування стипендії при жіночій прогімназії

Наголосимо, що з часу заснування гімназія проводила свою діяльність в орендованих приміщеннях. У матеріалах Золотоніського повітового земства зазначається, що в 1882 р. гімназія розташовувалася у будинку з 8 кімнат. За його оренду гімназія платила 500 руб. за рік. З 1896 р. гімназія розміщувалась теж в орендованому одноповерховому дерев'яному будинку на вул. Черкаській, що належав гласному Золотоніських повітових земських зборів П. Н. Максимовичу. У будинку було 9 кімнат із двома «передніми». У чотирьох кімнатах навчались 4 класи. Між цим класами була зала, де розташовувалися учительська та бібліотека. В інших чотирьох кімнатах проживала начальниця гімназії. За 1898 р. зафіксовано інформацію, що гімназія розташовувалася уже в будинку, власником якого був міщанин, староста 3-го іудейського молитовного будинку в м. Золотоноша І. М. Аврутіс. Річ у тому, що П. М. Максимович помер у 1898 р., а отже, ймовірно, що змінився власник приміщення, яке орендувала гімназія.

Зберігся перелік перших меблів, придбаних для прогімназії в різні роки. Так, у «1873 р. – 1 диванчик плетений, 2 крісла, 1 стіл овальний, 2 ломберних

столи[425], 24 стільці плетені, 4 кіпкети[426], 1 люстра, 1 портрет померлого імператора Олександра ІІ, 1 шафа для книг, 10 лавок для учениць, 4 чорні шкільні дошки, 4 столи для вчителів, 1 шафа для одягу», у 1875 р. – «1 настінний годинник, 12 стільців плетених, 1 шафа, 1 фортепіано, 1 табуретка до фортепіано», у 1881 р. – «1 лавка для учениць, 1 ручна швейна машинка», у 1882 р. – «10 стільців та 1 крісло»[427].

У 1887–1888 рр. гласні Золотоніських повітових зборів винесли на обговорення питання про відкриття в м. Золотоноша чоловічого ремісничого училища (фахової школи). Із відповідним клопотанням збори звернулись до Міністерства народної освіти. Кошти на новий навчальний заклад планувалось забрати з коштів Золотоніської жіночої гімназії, яку планували ліквідувати. Причину необхідності закриття гімназії та відкриття нового навчального закладу земські гласні пояснювали нагальною потребою в підготовці фахівців практичних професій. Клопотання від Золотоніського повітового земства Міністерством народної освіти не було підтри-мане, і жіноча гімназія продовжила своє функціонування.

Показником популярності навчання в жіночій гімназії було щорічне постійне збільшення кількості учениць. Якщо перший набір у гімназію становив19 дівчат, то в 1875 р. – 44, у 1880 р. – 49, у 1884 р. – 53, у 1886 р. – 59, у 1889 р. – 92, у 1903 р. – 273, у 1907 р. – 357 дівчат. Цілком об’єктивно виникла проблема нестачі приміщень для потреб гімназії. Саме тому Золотоніське повітове земство розробило програму, згідно з якою потрібно було придбати ділянку землі в межах м. Золотоноша, на якій планували побудувати сучасну будівлю для гімназії. Після попередніх звернень та обговорень Золотоніська міська управа погодилась продати Золотоніському повітовому земству ділянку землі в межах Старобазарної площі. Але вона не задовольняла земство. Було ухвалено рішення продовжувати пошуки придатної ділянки та паралельно розробляти план із кошторисом нового гімназійного приміщення. За договором між Золотоніським повітовим земством і керівництвом гімназії останнє орендувало побудований будинок у земства. Останнє зі свого боку, фінансово підтримувало діяльність гімназії. За документами це виглядало так: земство до гімназії спрямовувало на рік 2 200 руб., а гімназія за оренду

[425] Ломберний стіл – квадратний або прямокутний стіл для гри в карти. Назва пішла від поширеної карткової гри в Іспанії «ombre».
[426] Кіпкета – можливо, певний вид меблів невеликого розміру, наприклад, стіл або шафа.
[427] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1882 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1883. С. 270–271.

сплачувала2 040 руб.[428] Також до плати за оренду основного приміщення гімназії додалась оренда ще кількох будинків, що розташовувалися поруч. У них планувалось розмістити учениць майбутніх 6, 7 і 8 класів. З 1902 р. при гімназії було відкрито інтернат «для учениць, батьки яких проживають поза Золотоношею». У 1903 р. у ньому перебувало 70 вихованок на платній основі та 2 на безоплатній[429]. Золотоніське повітове земство «під інтернат» орендувало приватні будівлі: «з 1902 р. засновано інтернат. Дівчатка проживають у 4 орендованих будівлях»[430].

Одне із таких приміщень належало грабарю М. Савченку, про що його донька зазначала в спогадах: «…купив у Золотоноші дворище, куди переїхала вся наша сім'я. Дворище було дуже гарне, з садом і двома будинками. В одному поселилась наша сім'я, а другий тато здавав жіночій гімназії під інтернат»[431].

Даних про будівництво будинку для жіночої гімназії у «Звітах» Золотоніського повітового земства збереглося вкрай мало. І навіть поширена нині інформація про те, що будинок було побудовано за проєктом місцевого техніка А. П. Балавенського, документально не підтверджена. Це один із можливих варіантів. У «Звітах» Золотоніського повітового земства за 1903 р. зазначено, що підряд «на будівництво приміщення для жіночої гімназії» отримав підрядник Ш. Е. Дунаєвський у розмірі 45 тис. руб. за умови завершити будівництво на початок 1905–1906 навч. р.[432]. У 1904 р. на будівництво навчального приміщення було використано 32 891 руб. 88 коп.[433], а у вересні 1905 р. будівлю введено в експлуатацію[434].

---

[428] Приложение к Отчету XXXX очередной сессии (1903 года) Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 53.

[429] Там само. С. 56.

[430] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 173.

[431] Черненко Г. М. Моїм онукам дорогим… / за ред. О. З. Силки. Черкаси: б.в., 2011. С. 79.

[432] Ш. Е. Дунаєвський був і підрядником на будівництві приміщення Золотоніської повітової управи. Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 14.

[433] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1904 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. С. 56.

[434] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1905 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1906. С. 35.

Отже, 1905 р. став знаковим для Золотоніської жіночої гімназії. У цей рік навчання розпочалося в новому сучасному приміщенні. На верхньому поверсі розташовувалися підготовчий клас, 1–5 класи, на нижньому – 6 і 7 класи. На нижньому поверсі розміщувалися також приймальня начальниці гімназії, бібліотека, кімната для учителів, квартира начальниці, запасна кімната для майбутнього 8 класу, роздягальня, кімната для технічного персоналу та коридор. У приміщенні було «опалення центральне, калориферне», «гігієнічні ватерклозети» (туалети) та водопровід. Задовільно працювала «автоматична вентиляція».

Будинок Золотоніської жіночої гімназії 1902 р. побудови.
Фотограф – І. Еллінкріг

У 1913 р. майно жіночої гімназії складалось із двоповерхового будинку, флігеля, 2 сараїв, льодника, погреба та ретираду (вуличного туалету). Існував телефонний зв'язок. Спочатку гімназія вносили плату земству за користування телефоном, але в 1916 р. таку плату було скасовано[435]. Для збільшення гімназійної території – «двору» Золотоніське повітове земство віддало частину «Літнього» саду. На 1915 р. гімназія мала «палісадник».

Прикро констатувати, але джерельна база для дослідження функціонування Золотоніської жіночої гімназії є неповною. Найперше не можливо реконструювати прізвища усіх дівчат, які здобули гімназійну освіту в м. Золотоноша. За усі роки функціонування гімназії в ній навчались

[435] Отчет Золотоношской уездной Земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию 52 очередной сессии за 1915 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана. 1916. С. 27.

дівчата православного й іудейського віросповідань. Періодично в документах фіксуються лютеранське та римо-католицьке віросповідання, але такі факти є поодинокими. За становою ознакою навчались діти дворян, чиновників, священників, купців, міщан і селян. Також у гімназії отримували освіту дівчата – громадянки інших країн. Наприклад, у 1913 р. – Клавдія Ярош (громадянка Австро-Угорської імперії) і три сестри Окерт: Емілія, Надія і Софія (громадянки Німеччини).

Будинок Золотоніської жіночої гімназії (ліворуч).
м. Золотоноша, вулиця Черкаська. Початок ХХ ст.

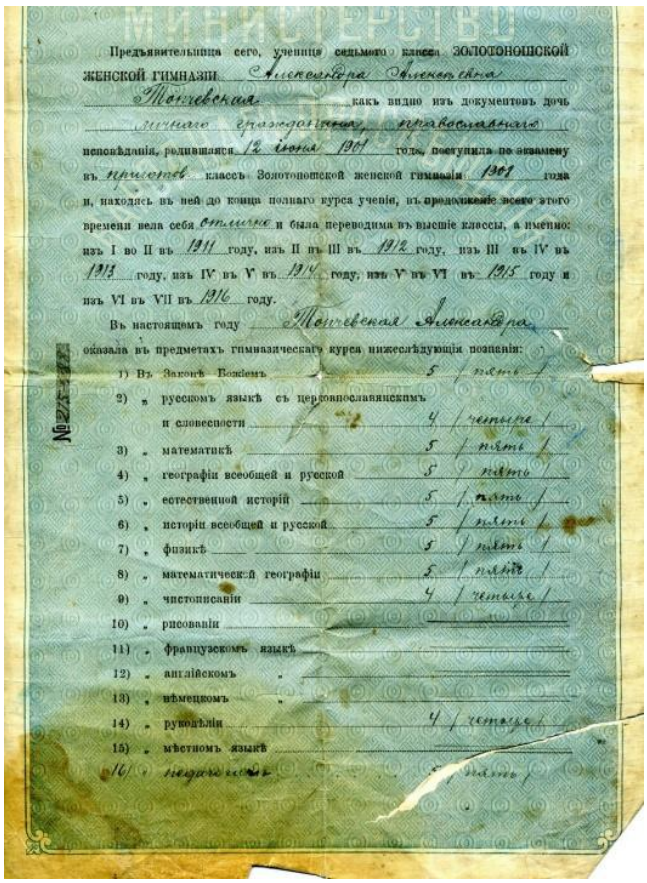
Також прізвища випускниць гімназії можна ідентифікувати за «Звітами» Золотоніських повітових земських зборів, де дівчата згадуються з різних приводів: отримання стипендії на навчання від земства, вітання з отриманням золотої медалі, вказівка рівня освіти в земських учительок. Отже, стипендіатками земства були: А. Подпорінова (1882–1883 рр.), М. Станкевич(ева) (1882–1885 рр.), [?] Ракун (1903 р.), [?] Сухомліна (1909 р.), [?] Брезгунова (1909 р.), Г. Балано (1913 р.), К. Воропай (1913 р.), [?] Гермашова-Бубелло (1913 р.). Джерельним матеріалом є також часткова інформація про завершення навчання і нагородження золотою або срібною медалями. Відомо, що золотою медаллю в 1910 р. нагороджено К. Євтушенко, В. і М. Бутович, Н. Саргіджанц, у 1913 р. – Є. Сергучову, а

срібну медаль у 1910 р. отримали П. Куниця, Є. Стаховська, М. Зенькова, О. Орлова, М. і Н. Чевакинські, у 1913 р. – А. Мошенець, К. Шкода, Є. Борзяк.

Важливим джерельним матеріалом для дослідження є персональні дані про освіту земських працівників, які діяли в освітній сфері. З'ясовано, що випускницями Золотоніської жіночої гімназії були: у 1877 р. О. Й. Троян (с. Васютинці); у 1880 р. Ю. Т. Кучман (с. Васютинці); у 1887 р. Н. М. Синьоокова (с. Дмитрівка); у 1888 р. К. Г. Черниченко (с. Нерознако-Павлівка), Н. І. Фаворська (Когодовська) (с. Великий Хутір, с. Безпальче); у 1891 р. О. А. Дамаскіна (с. Білоусівка), М. П. Бакова (с. Лящівка); у 1893 р. М. Ісаєва (с. Кропивна), Л. М. Прохорович (с. Старосілля), К. Ф. Терещенко (с. Богодухівка); у 1894 р. В. Синьоокова-Андрієвська (с. Богодухівка), А. Ф. Заболотна (с. Крутьки), В. М. Коломойцева (с. Васютинці); у 1895 р. М. М. Буригіна (с. Ірклiїв), П. М. Хоменко (с. Келеберда), Н. М. Прохорович (с. Старосілля), Є. П. Кисилевська-Орлова (с. Васютинці), К. Т. Приходько (с. Богодухівка); у 1896 р. Н. П. Соколовська (с. Антипівка), О. Г. Дудкіна (с. Каленики), М. К. Степанюкова (с. Ліпляве), Н. І. Юнакова (с. Жовнине); у 1897 р. Є. Я. Папуша (с. Бубнівська Слобідка), А. Г. Дудкіна (с. Бубнівська Слобідка), Є. Г. Савлучинська (с. Матвіївка), А. Г. Савлучинська (с. Воскресенське), О. О. Покровська (с. Драбівці); у 1898 р. М. В. Гольштейн (с. Дмитрівка), Л. В. Іоніна (с. Кропивна), А. А. Батурова (с. Ліпляве), О. А. Батурова (с. Домантове), Є. О. Лукашевич (с. Нерознако-Павлівка), О. Ф. Терещенко (с. Чорнобай), С. Т. Приходько (с. Клищенці) та інші. Серед учительок, які отримали гімназійну освіту в м. Золотоноша, значаться також А. П. Бублик, К. А. Волкова, К. Ф. Синьоокова, П. Паливода, К. П. Білошапка, К. П. Кутова й інші.

Зважаючи на обмеженість джерельних матеріалів з історії гімназії, вважаємо за доцільне навести уривок зі спогадів однієї з учениць – Анни Михайлівни Савченко. «У 1915–1916 рр. мене віддали в підготовчий клас, до молодшого відділення. Це було подібне щось до сучасного дитсадка. Там готували дівчат до 1-го класу гімназії. Ще треба було провчитись у старшому відділенні та підготовчому. Лише після цього зараховували в 1 клас гімназії. Навчання велось тільки на російській мові. Учителька Марія Георгіївна[436] працювала з нами два роки, вона ж і перейменувала мене (за моєю згодою) Галею, бо в класі було декілька дівчат з іменем Анна. Удома всі визнали, що Галя дуже хороше українське ім'я. У класі завжди був порядок і організованість.

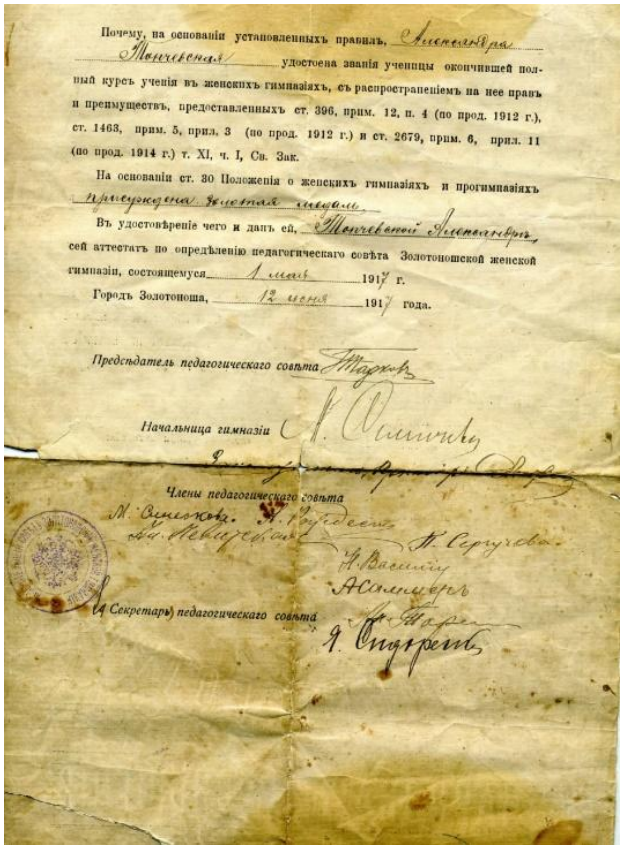
[436] Семичева Марія Георгіївна – дворянка, начальниця Золотоніської жіночої гімназії, членкиня та заступниця голови Золотоніського благодійного товариства, членкиня Золотоніського товариства допомоги учням.

Предъявительница сего, ученица седьмого класса ЗОЛОТОНОШСКОЙ ЖЕНСКОЙ ГИМНАЗІИ Александра Алексѣевна Топчевская как видно изъ документовъ дочь личнаго гражданства, православнаго исповѣданія, родившаяся 12 іюня 1901 годъ, поступила по экзамену въ приготов. классъ Золотоношской женской гимназіи 1907 года и, находясь въ ней до конца полнаго курса ученія, въ продолженіе всего этого времени вела себя отлично и была переводима въ высшіе классы, а именно: изъ I во II въ 1911 году, изъ II въ III въ 1912 году, изъ III въ IV въ 1913 году, изъ IV въ V въ 1914 году, изъ V въ VI въ 1915 году и изъ VI въ VII въ 1916 году.

Въ настоящемъ году Топчевская Александра оказала въ предметахъ гимназическаго курса нижеслѣдующія познанія:

1)	Въ Законѣ Божіемъ	5 (пять)
2)	„ русскомъ языкѣ съ церковнославянскимъ и словесности	4 (четыре)
3)	„ математикѣ	5 (пять)
4)	„ географіи всеобщей и русской	5 (пять)
5)	„ естественной исторіи	5 (пять)
6)	„ исторіи всеобщей и русской	5 (пять)
7)	„ физикѣ	5 (пять)
8)	„ математической географіи	5 (пять)
9)	„ чистописаніи	4 (четыре)
10)	„ рисованіи	
11)	„ французскомъ языкѣ	
12)	„ англійскомъ „	
13)	„ нѣмецкомъ „	
14)	„ рукодѣліи	4 (четыре)
15)	„ мѣстномъ языкѣ	
16)	„ пѣніи	(пять)

Почему, на основаніи установленныхъ правилъ, Александра Топчевская удостоена званія ученицы окончившей полный курсъ ученія въ женскихъ гимназіяхъ, съ распространеніемъ на нее правъ и преимуществъ, предоставленныхъ ст. 396, прим. 12, п. 4 (по прод. 1912 г.), ст. 1463, прим. 5, прил. 3 (по прод. 1912 г.) и ст. 2679, прим. 6, прил. 11 (по прод. 1914 г.) т. XI, ч. I, Св. Зак.

На основаніи ст. 30 Положенія о женскихъ гимназіяхъ и прогимназіяхъ присуждена золотая медаль.

Въ удостовѣреніе чего и данъ ей, Топчевской Александрѣ, сей аттестатъ по опредѣленію педагогическаго совѣта Золотоношской женской гимназіи, состоящемуся 1 мая 1917 г.

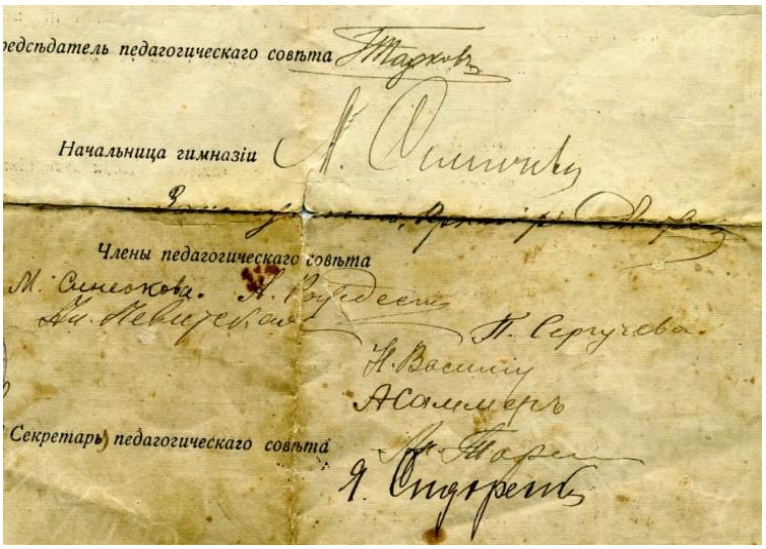
Городъ Золотоноша, 12 мая 1917 года.

Предсѣдатель педагогическаго совѣта

Начальница гимназіи

Члены педагогическаго совѣта

(Секретарь) педагогическаго совѣта

Атестат про завершення навчання Топчевської Олександри Олексіївни у Золотоніській жіночої гімназії в 1917 р.
Підписи: М. Паркова, М. Г. Семичевої, М. Г. Синьоокової, О. І. Рождественської, А. Л. Левитської, П. Г. Сергучової, О. Ф. Саммер, Я. Сидоренко й інших.

У підготовчому класі нас учила вчителька Євдокія Митрофанівна[437], хороша людина і педагог. «Закон Божий» викладав священник отець Симеон[438]. Фізкультуру та танці викладала Клеопатра Антонівна[439]. Струнка красива жінка. Клас наш розміщувався в головному будинку. Щоранку наша вчителька водила нас організовано на молитву. В актовому залі збирались усі гімназистки, ми розміщались у першому ряду. Співав учнівський хор, священник служив відправу. Це було таке все урочисте та красиве.

У першому класі навчання вели учителі-предметники, а на уроках сиділа класна дама, яка слідкувала за порядком. Займаючись якимсь рукоділлям, вона уважно слідкувала, щоб усі учні працювали»[440].

Слобожанінов Григорій Анемподистович – учитель малювання в Золотоніських жіночій та чоловічій гімназіях Художник М. І. Фешин

У гімназії функціонувала бібліотека, що складалась із двох відділів: «фундаментальна література» та «навчальна література». Кількісні дані щодо чисельності книг у бібліотеці є частковими. Наприклад, у 1882 р. вона нараховувала 433 примірники книг з 163 назв і 43 примірники навчальних посібників. Натомість в 1913 р. «фундаментальна» бібліотека вже мала 711 назв у 1 932 томах, а «учнівська» бібліотека відповідно 1 581 назву в 2 783 томах[441].

Для історії м. Золотоноша, і зокрема для історії її церков, варто наголосити, що в жіночій гімназії діяла домова церква на відміну від інших навчальних закладів.

Викладання навчальних предметів велося відповідно до навчальних програм, затверджених Міністерством народної освіти.

---

[437] Сидоренко Євдокія Митрофанівна – донька псаломщика Троїцької церкви м. Золотоноша, учителька підготовчого класу Золотоніської жіночої гімназії.

[438] Андрієвський Симеон Васильович – протоієрей Успенської церкви м. Золотоноша.

[439] Ленчевська (у заміжжі – Сагарда) Клеопатра Антонівна – учителька французької мови в жіночій і чоловічій гімназіях м. Золотоноша.

[440] Черненко Г. М. Моїм онукам дорогим… / за ред. О. З. Силки. Черкаси: б.в., 2011. С. 80–81.

[441] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 182.

**Сімашкевич Н. В. –
учитель в Золотоніській жіночій гімназії.
м. Золотоноша, 1903 р.**

У «Звітах» Золотоніського повітового земства кілька разів згадано так звані «відкриті» заняття учителів, зокрема в 1913 р. учителька російської мови та літератури Н. І. Стоянова прочитала лекції «Міланський Едикт як акт переваги християнства над язичництвом» і «Росія під державним правлінням Дому Романових», Є. В. Подгорецька – «Головні події 300-річчя Дому Романових», М. А. Іустинов – «Християнство, язичництво та іудейство з точки зору філософії історії».

Відомо, що 17 квітня 1913 р. до гімназії завітав знаний піаніст-віртуоз Борис Олександрович Камчатов. «Це був його вже третій виступ у Золотоноші, який традиційно отримав схвальні відгуки від слухачів»[442]. 13 липня 1913 р. Золотоніську жіночу гімназію відвідав губернатор Полтавської губернії О. К. Багговут.

20 жовтня 1913 р. у м. Золотоноша завітав з відкритою публічною лекцією працівник фребелівських вищих курсів Г. В. Александровський. Він у залі будинку Золотоніського повітового земства читав лекцію «Чехов та його творчість». У звіті про проведення лекції було зазначено, що половину слухачів становили учениці й учні золотоніських гімназій[443].

Педагогічний склад навчального закладу:

Лікар гімназії – В. Ф. Греченко (1905–1909 рр.), П. Г. Шпагньов (1912–1913 рр.), О. Д. Шпагньов (1913–1920 рр.).

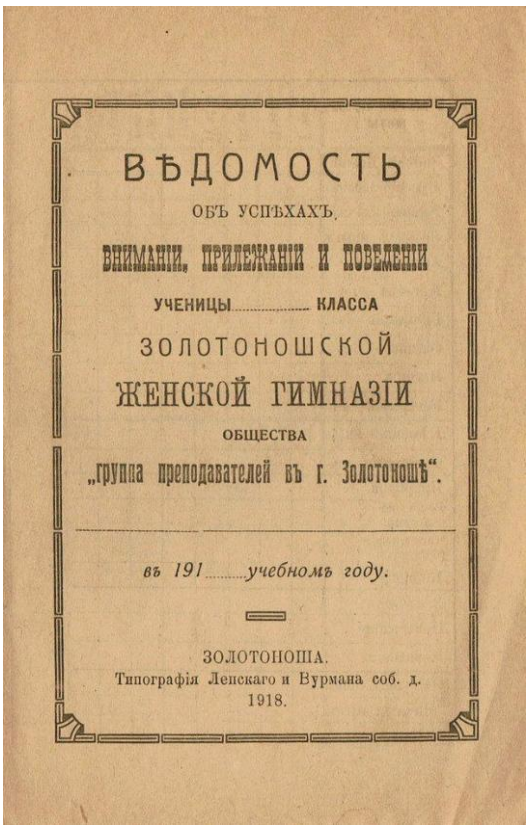
Попечитель/почесна попечителька гімназії – П. О. Білокопитова (1882–1896 рр.), Н. Д. Шліттер (1899–1913 рр.), М. О. Кантакузіна (1913 р.).

Заступник попечителя гімназії – С. В. Півницький (1909–1910 рр.), М. Г. Синьоокова (1917–1920 рр.).

Попечительна рада – В. І. Гінц (1873–1875), М. Є. Гайворонський (1873–1882 рр.), М. М. Маркевич (1873 р.), М. Р. Кантакузін (1873–1883 рр.), О. А. Савич (1873–1883 рр.), І. В. Велецький (1882–1883 рр.), П. М. Максимович (1882–1883 рр.), О. М. Маркевич (1882–1883 рр.), В. А. Іванов (1882–1883 рр.), М. А. Савич (1882–1883 рр.), В. В. Косюра (1882–

[442] Театр и музыка. *ВЗСХО*. 1913. № 18. С. 4.
[443] Чехов и его творчество. *Утро*. 1913. 31 жовтня. С. 7.

1908 рр.), М. В. Косюра (1882 р.), М. І. Лівицький (1899 р.), І. І. Кучман (1899 р.), П. О. Терещенко (1899–1908 рр.), Ф. А. Василенко (1899–1916 рр.), Д. Г. Демченко (1899–1913 рр.), Вяч. А. Ващенко-Захарченко (1908–1913 рр.), П. Я. Куличевський (1908–1914 рр.), В. О. Петраш (1908 р.), Г. Н. Саргіджанц (1908 р.), Вс. А. Ващенко-Захарченко (1910–1913 рр.), Г. О. Навроцький (1912–1913 рр.), О. О. Велецький (1913–1916 рр.), В. І. Ігнатовський (1914–1916 рр.), С. М. Кантакузін (1913–1916 рр.), Д. П. Капніст (1914–1916 рр.), В. Р. Келлер (1914–1916 рр.), Д. Д. Косюра (1913–1916 рр.), Я. І. Кривошия (1908–1916 рр.), П. С. Шереметьєв (1912–1913 рр.), П. К. Ланге (1914–1916 рр.).

ВѢДОМОСТЬ
ОБЪ УСПѢХАХЪ,
ВНИМАНІИ, ПРИЛѢЖАНІИ И ПОВѢДЕНІИ
УЧЕНИЦЫ..... КЛАССА
ЗОЛОТОНОШСКОЙ
ЖЕНСКОЙ ГИМНАЗІИ
ОБЩЕСТВА
„группа преподавателей въ г. Золотоношѣ".
въ 191.....учебномъ году.
ЗОЛОТОНОША.
Типографія Лепскаго и Вурмана соб. д.
1918.

Титульний аркуш «Відомості» Золотоніської жіночої гімназії. м. Золотоноша, 1918 р.

Секретар піклувальної ради – Є. К. Саєнко (1905–1910 рр.).

Начальник гімназії – А. А. Томара (1873–1896 рр.), С. І. Алімова (1896–1899 рр.), М. Г. Федорова (1899 р.), М. Г. Семичева (1900–1920 рр.)[444].

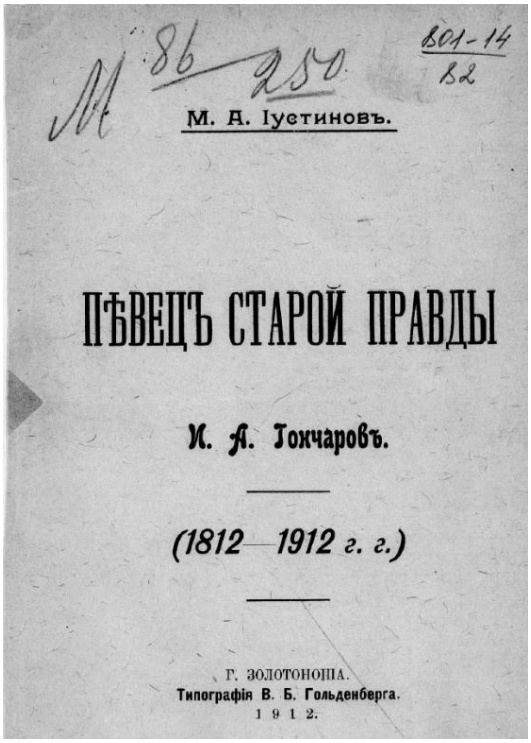
Голова педагогічної ради – М. П. Іваницький-Василенко (1882–1883 рр.), О. Г. Безверхий (1887–1892 рр.), Л. Н. Медведков (1894–1895 рр.), М. С. Бобровніков (1896 р.), М. А. Канієвський (1899 р.), В. В. Личак (1899–1900 рр.), О. С. Величко (1903–1904 рр.), П. О. Ящинський (1905–1906 рр.), Г. О. Лінник (1907 р.), Г. Н. Саргіджанц (1908–1909 рр.), М. І. Парков (1909–1920 рр.).

Секретар педагогічної ради – О. І. Демидов (1905–1906 рр.), Є. С. Богуславський (1908 р.).

Учитель Закону Божого – свящ. В. І. Білинський (1886 р.), свящ. І. І. Білинський (1873–1892 рр.), свящ. С. В. Андрієвський (1893–1916 рр.).

Учитель предметів математичного циклу – М. П. Іваницький-Василенко (1882–1883 рр.), Є. С. Бобровнікова (1887–1904 рр.), І. І. Медведько (1904 р.), П. Д. Батлер (1904–1906 рр.), Г. Н. Веригін (1907–

[444] Семичева М. Г. Женская гимназия. *Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1914 год*. Золотоноша, 1914. С. 172–184.

М 86 250 801-14 82
М. А. Іустиновъ.
ПѢВЕЦЪ СТАРОЙ ПРАВДЫ
И. А. Гончаровъ.
(1812—1912 г. г.)
Г. ЗОЛОТОНОША.
Типографія В. Б. Гольденберга.
1912.

Титульний аркуш роботи учителя Золотоніської жіночої гімназії Іустинова Михайла Арсентійовича. м. Золотоноша, 1912 р.

1908 рр.), Г. Г. Рубанович (1908–1914 рр.), П. Г. Сергучова (1908–1920 рр.), В. І. Персидська (1904–1908 рр.), Л. П. Яворська (1910–1913 рр.), Д. Я. Ровлик (1915 р.).

Учитель російської мови та літератури – Ю. С. Іваницька (1882–1883 рр.), Є. К. Саєнко (1890–1900 рр.), Г. І. Чудаков (1904 р.), Г. П. Ніколаєнко (1904–1905 рр.), В. І. Богаєвський (1904–1908 рр.), Є. А. Ленчевська/Антейкер (1903–1908 рр.), О. А. Євсевська (1908–1909 рр.), М. П. Яновський (1908–1909 рр.), В. Г. Дмитровський (1909 р.), Б. М. Авер'янов (1910–1913 рр.), М. А. Іустинов[445] (1909–1914 рр.), Н. І. Стоянова (1912–1916 рр.), К. Г. Угрюмова (1915–1920 рр.).

Учитель французької мови та літератури – М. В. Симеон (1904 р.), Ш. І. Батлер (1905–1906 рр.), Н. А. Ленчевська (1903–1908 рр.), П. В. Галицька (1908 р.), М. П. Іванже (1908–1909 рр.), Є. М. Бутович (1909–1913 рр.), К. В. Волощук/Каливода (1912–1913 рр.), К. Т. Бернер (1915 р.), Є. А. Фомман (1916 р.).

Учитель-філолог німецької мови та літератури – Л. В. Вальтер (1904–1916 рр.).

Учитель предметів історико-природничого напряму – Л. Г. Голобородько (1882 р.), О. К. Михайловська (1883 р.), Х. Г. Соломаха (1893–1896 рр.), І. Г. Компанцев (1899 р.), С. І. Алімова (1899 р.), Ю. В. Рекало (1899–1900 рр.), А. М. Безверха (1890–1892 рр.), Н. А. Ленчевська (1903–1908 рр.), Л. І. Яцунов (1905–1908 рр.), Н. Н. Попова (1908–1910 рр.), Є. С. Богуславський (1908–1910 рр.), Н. І. Стоянова (1912–1916 рр.), Є. В. Подгородецька/Дергач (1910–1920 рр.), О. Ф. Саммер (1920 р.).

Учитель педагогіки – К. Г. Угрюмова (1916 р.).

Класні дами – М. П. Зініна (1903–1904 рр.), Л. О. Гольштейн/Лінник (1904–1910 рр.), О. Л. Білецька (1904–1906 рр.), К. Н. Артемьєва (1904–

[445] Иустинов М. А. Краткое руководство по экспериментальной педагогике: для учителей высших начальных училищ и начальных школ. Москва: тип. В. С. Спиридонова, 1914. 63 с.; Иустинов М. А. Хрестоматия объяснительного чтения: для VIII педагогического класса женских гимназий и для учителей семинарий. Москва: тип. В. С. Спиридонов, 1914. 144 с.; Иустинов М. А. Детские грезы: Пьесы в стихах для младшего школьного возраста. – Петроград: М. М. Гутзац, 1917. 64 с.

1908 рр.), В. Н. Бобровнікова (1906 р.), Є. В. Подгородецька/Дергач (1908–1909 рр.), А. Ф. Тарасевич (1908–1920 рр.), Н. К. Овсяная (1910 р.), М. П. Кройтер/Лукашевич (1910–1914 рр.), Л. М. Рєзанова (1912–1913 рр.), Є. М. Виєзжая (1913 р.), А. Л. Левитська (1915 р.), О. І. Рождественська/Куклярська (1903–1920 рр.), О. Ф. Саммер/Терещенко (1911–1920 рр.), А. Ф. Тарасевич (1908–1920 рр.), К. Ф. Будилович (1915 р.).

Учителі – Є. К. Яхнова (1887 р.), Н. Симашкевич (1903 р.).

Учитель каліграфії та малювання – Є. А. Савич/Томара (1886–1892 рр.), Г. А. Слобожанінов (1910–1913 рр.).

Учитель рукоділля – М. Ф. Запорозька (1887–1905 рр.), Л. Д. Кальнінг (1905–1910 рр.), Н. К. Голембіовська/Кадкіна (1911–1916 рр.), А. Л. Левитська (1915–1920 рр.).

Учитель музики, танців, гімнастики – О. Ф. Дергач (1903–1904 рр.), Є. А. Ленчевська/Антейкер (1.09.1904–1.08.1908 рр.), О. О. Мальтова (1905–1906 рр.), Г. Д. Криштановська (1908 р.), Н. К. Овсяная (1905 р.), М. М. Балабан (1912–1915 рр.).

Учитель співів – І. Д. Яновський (1882 р.), Є. І. Латченко (1883 р.), свящ. М. В. Коломойцев (1888–1896 рр.), М. Л. Галат (1899–1908 рр.), В. Г. Сахновський (1909–1910 рр.), О. М. Конюшенко (1912–1914 рр.), К. Л. Лисенко (1915–1916 рр.).

Учитель підготовчого класу – Є. К. Саєнко (1908–1910 рр.), О. І. Куклярська/Рождественська (1882–1883 рр.), М. А. Янчевська/Ставська (1884–1896 рр.), Є. М. Сидоренко (1910–1920 рр.), В. В. Храпаль (1912–1913 рр.), А. О. Богаєвська (1913–1916 рр.).

Бібліотекар – Л. О. Гольштейн/Лінник (1905–1906 рр.), О. І. Рождественська/Куклярська (1910 р.).

Серед технічних працівників гімназії зафіксовані прізвища: Є. Вареник, Т. Литвинов, М. Ярмоленко, У. Власенкова, О. Нечипоренко й інші.

У 1917–1919 рр. Золотоніська жіноча гімназія проходила період політичної та світоглядної турбулентності, спричиненої революційними подіями та боротьбою за владу на українських землях. Період зміни урядів – від Української Центральної Ради до Гетьманату Павла Скоропадського і подальших трансформацій влади, позначився на внутрішньому житті навчального закладу. У середовищі педагогів, батьків та місцевої громади точилися суперечки між прихильниками українізації освіти, запровадження української мови викладання та національно орієнтованих програм і тими, хто відстоював збереження імперських освітніх традицій та російськомовного простору. Ці ідеологічні протистояння відбивали ширші суспільні процеси, що супроводжували становлення української державності, і створювали атмосферу невизначеності, кадрових змін та

організаційних труднощів у діяльності гімназії. Станом на кінець 1919 р. (встановлення радянської влади в м. Золотоноша), у гімназії залишилось працювати 20 % від попереднього складу учителів[446].

Таким чином, створення і функціонування Золотоніської жіночої гімназії стало важливою віхою в історії розвитку освіти в Золотоніському повіті, особливо в контексті розширення можливостей для здобуття повноцінної середньої освіти дівчатами. Її поява свідчила про зміну ставлення до жіночої освіти та прагнення місцевої громади інтегруватися в загальнодержавні освітні тенденції останньої третини XIX – початку XX ст. Золотоніське повітове земство відіграло ключову роль у цьому процесі: воно ініціювало створення навчального закладу, забезпечило частково його фінансування, матеріальну базу, сприяло підбору педагогічного складу та організації навчального процесу відповідно до державних вимог. Підтримка з боку земства дозволила гімназії не лише почати роботу, а й стабільно функціонувати, набираючи авторитет серед місцевого населення. Разом із тим зазначаємо, що зміст навчальних програм гімназії був узгоджений із державною освітньою політикою, яка була спрямована до 1905 р. на русифікацію. У 1910-х рр. фіксуємо поодинокі голоси учителів, які виступали за навчання українською мовою та введення української складової в окремі предмети. У період 1917–1919 рр. освітній процес перебував під впливом українізації. Радянська влада в м. Золотоноша затвердилась наприкінці 1919 р., а в 1920 р. жіноча гімназія, як і чоловіча, були закриті та реорганізовані в трудові школи.

[446] Ведомость женской гимназии о служащих по составу на 1 января 1920 года. *ДАЧО*. Ф. 472. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 77–77 зв.

Учителі Золотоніської жіночої гімназії. Підписи В. І. Персидської, Є. А. Ленчевської, Н. А. Ленчевської, П. Д. Батлера й інших. Ймовірно, 1907 р.

Учительки Золотоніської жіночої гімназії в гімназійному саду

Учительки Золотоніської жіночої гімназії – сестри Євгенія, Ніна та Клеопатра Ленчевські

Учениці Золотоніської жіночої гімназії в гімназійному саду

Гімназистка Савченко Євгенія Михайлівна (після 1914 р.).

Учениці Золотоніської жіночої гімназії. Савченко Євгенія Михайлівна стоїть перша праворуч. 1913–1914 рр.

Документи учениць Золотоніської жіночої гімназії на 1915–1916 рр.

Ольга Цисс

Естер Аншелес

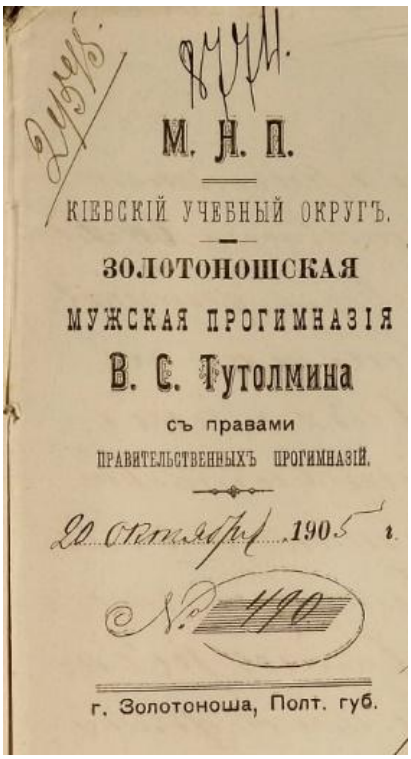
Рися Вишневська

Лея Данцкер

Сура Мірер

М. Н. П.

КІЕВСКІЙ УЧЕБНЫЙ ОКРУГЪ.

ЗОЛОТОНОШСКАЯ

МУЖСКАЯ ПРОГИМНАЗІЯ

В. С. Тутолмина

съ правами

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХЪ ПРОГИМНАЗІЙ.

20 Октября 1905 г.

№ 490

г. Золотоноша, Полт. губ.

Офіційний бланк (частина) Золотоніської чоловічої прогімназії В. С. Тутолміна

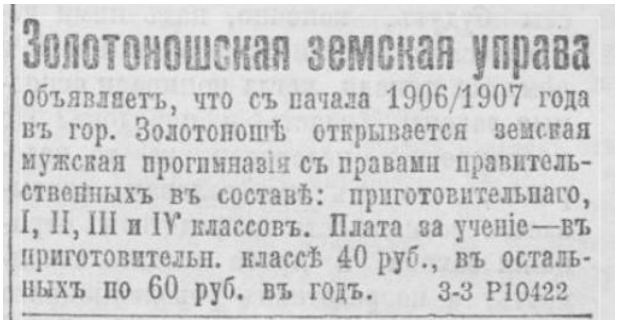
Золотоніське чоловіче приватне училище В. С. Тутолміна.

Необхідність забезпечення середнім рівнем освіти не лише дівчат, але й хлопців стимулювала земський актив до порушення питання щодо заснування в м. Золотоноша чоловічої гімназії. Попередні спроби відкрити державну чоловічу гімназію не завершились нічим. Вихід був знайдений у поступовому перетворенні одного навчального закладу нижчого рівня на вищий. Золотоніське повітове земство на екстреному засіданні 21 квітня 1904 р. ухвалило рішення про відкриття приватного чоловічого училища (школи) першого розряду з програмою класичних міністерських гімназій. Оскільки процес заснування такого училища потребував певного часу, земство вступило в переговори з власником приватного училища другого розряду в м. Херсон Володимиром Сергійовичем Тутолміним, який погодився відкрити в м. Золотоноша школу на своє ім'я, а точніше перенести вже наявну з м. Херсон до м. Золотоноша. У підсумку було домовлено про відкриття до початку 1904–1905 навч. р. училища другого розряду з програмою класичних прогімназій. Функціонував новий навчальний заклад за рахунок земських коштів у орендованому будинку П. Д. Старицького – гласного Золотоніських повітових земських зборів. Приміщення для підготовчих класів і квартира для одного з керівників училища розташовувалися теж в орендованому будинку Каганової. На жаль, ініціали орендодавиці в матеріалах Золотоніського повітового земства відсутні.

Одночасно Золотоніське повітове земство планувало звернутися на ім'я міністра народної освіти з клопотанням про перетворення новозаснованого училища на земську класичну прогімназію з нового 1905–1906 навч. р. У другій половині вересня 1904 р. згідно з постановою Золотоніських повітових земських зборів Золотоніське повітове земство відкрило чоловічий середній навчальний заклад – приватне училище другого розряду В. С. Тутолміна. На 1904–1905 навч. р. до училища вступило 88 учнів. На 1.01.1905 р. училище складалося з підготовчого (старше та молодше відділення), першого та другого класів.

На початку 1905–1906 навч. р. училище було реорганізоване в Золотоніську 4-х класну чоловічу прогімназію В. С. Тутолміна з наданням їй

прав державних прогімназій. Збільшення кількості років навчання (до 4-х) сприяло збільшенню кількості учнів. Станом на початок зазначеного навчального року кількість хлопців становила 350 осіб[447].

Золотоношская земская управа
объявляетъ, что съ начала 1906/1907 года въ гор. Золотоношѣ открывается земская мужская прогимназія съ правами правительственныхъ въ составѣ: приготовительнаго, I, II, III и IV классовъ. Плата за ученіе—въ приготовительн. классѣ 40 руб., въ остальныхъ по 60 руб. въ годъ. 3-3 Р10422

Оголошення про набір учнів до Золотоніської земської чоловічої прогімназії на 1906–1907 навч. р.

Номінально чоловіча прогімназія була приватною, а фактично – земською, оскільки забезпечення фінансової складової в роботі прогімназії цілком було покладено на земство – орендна плата за приміщення, оплата праці В. С. Тутолміна й учителів, забезпечення матеріально-технічного оснащення тощо. Але наприкінці 1905 р. виник конфлікт між В. С. Тутолміним і Золотоніським повітовим земством, у результаті якого земська управа розірвала з ним договірні відносини й припинила фінансування його закладу.

У матеріалах Золотоніських повітових земських зборів зафіксовано педагогічний склад училища/прогімназії:

засновник з правом почесного піклування, учитель історії та географії – В. С. Тутолмін (1904–1906 рр.):

секретар педагогічної ради – О. І. Демидов (1905–1906 рр.);

інспектор і учитель математики – П. Д. Батлер (1905 р.);

учитель математики – О. І. Демидов (1905–1906 рр.);

священник, учитель Закону Божого – І. Г. Волков (1904–1905 рр.);

учитель російської мови – В. І. Богаєвський (1905 р.);

учитель латинської мови – Л. І. Яцунов (1905 р.);

учитель природознавства – Б. К. Дорошкевич (1905 р.);

учитель природознавства, історії та географії – Д. Г. Демченко (1905 р.).

Учитель каліграфії та малювання – Л. А. Волощинський (1904–1905 рр.);

учитель співів – М. Л. Галат (1904–1905 рр.);

учителька французької та німецької мов – К. А. Ленчевська/Сагарда (1904 р.);

учитель (за договором) малювання та каліграфії – Л. А. Волошинський (1904–1905 рр.);

учитель підготовчого класу – О. І. Сагарда (1904–1905 рр.), М. М. Лобунець (1905 р.);

лікар – І. Я. Брайловський (1904 р.), Ф. В. Греченко (1905 р.);

[447] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1905 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1906. С. 45.

учителі (за договором) – Д. О. Плевака (1904 р.), О. С. Величко (1904–1905 рр.), Я. В. Россинський (1904–1905 рр.), М. Г. Брянський (1904–1905 рр.), А. М. Пономаренко (1905 р.), В. Якобі (1905 р.).

Юридично прогімназія В. С. Тутолміна проіснувала до червня 1906 р. У цей період джерельні матеріали Золотоніського повітового земства фіксують взяття на земський облік усієї матеріально-технічної бази колишньої прогімназії.

Золотоніська земська чоловіча гімназія.

1 липня 1906 р. на базі прогімназії В. С. Тутолміна було відкрито Золотоніську земську чоловічу класичну 4-класну прогімназію, яка з 17 травня 1908 р. стала 5-класною прогімназією, з 1909 р. – 6-класною, з 4 травня 1910 р. – 7-класною гімназією.

Навчальні класи гімназії розташовувалися традиційно в двох орендованих будинках. У першому навчався підготовчий клас, у другому – 1–4 класи. У «Звітах» Золотоніської земської управи за 1907 р. зазначено невідповідність орендних приміщень навчальним потребам. Зокрема «зал заміщує звичайна кімната, канцелярія розташовується в прохідній кімнаті, у ній працює інспектор і лікар. Прибудинкова територія є лише в будинку з підготовчим класом. Основний будинок не має двору, де б учні могли проводити час на свіжому повітрі»[448].

У 1907 р. Золотоніські повітові земські збори затвердили проєкт і кошторис нової будівлі для гімназії, яку мали звести в центрі м. Золотоноша. Одним із підрядників будівництва в 1908 р. був інженер Д. Ф. Кетхудов. Автором проєкту, ймовірно, був технік Золотоніського повітового земства А. П. Балавенський. Проте через брак коштів цей проєкт змогли реалізувати лише в 1910 р. Підрядником будівництва став [?] Циммерман.

У березні 1910 р. Золотоніська земська чоловіча прогімназія отримала статус класичної гімназії з покращеною програмою викладання. Голова Золотоніської повітової земської управи С. В. Лукашевич, який активно просував відкриття цього навчального закладу, став його почесним попечителем.

Гімназисти з малозабезпечених сімей мали змогу отримати допомогу від Золотоніського повітового земства та від Товариства допомоги малозабезпеченим учням. Наприклад, у 1913–1914 навч. р. фінансова

[448] Приложение к Отчету Золотоношской XLIV очередной сессии Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1907 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. С. 56.

допомога від благодійних організацій надавалась 34 учням[449]. Також звільнялися від плати за навчання діти учителів, які працювали в «міністерських» школах і Золотоніській жіночій гімназії. З 1911 р. при гімназії видавалася щорічна стипендія ім. І. С. Тургенєва, фінансована Золотоніським повітовим земством. Звіти про діяльність навчального закладу друкувалися у матеріалах земства. Відповідно до їхнього змісту маємо інформацію про педагогічний склад установи.

Почесний попечитель – С. В. Лукашевич (1906 р.), Д. П. Капніст (1912–1914 рр.), С. М. Кантакузін, гр. Сперанський (1915 р.), А. М. Ніколаєв (1915 р.).

Інспектор – Д. Г. Демченко (1906 р.), П. О. Ящинський (1907 р.), Г. О. Лінник (1908 р.), М. М. Міртовський (1911–1916 рр.)[450].

Директор – Г. Н. Саргіджанц (1909–1914 рр.)[451].

Секретар – О. М. Корбут (1907–1908 рр.), Г. Ю. Ігнатенко (1909–1916 рр.), В. П. Зоц (1916 р.).

Учитель Закону Божого – священник І. Г. Волков (1904–1916 рр.).

Учитель російської мови – В. І. Богаєвський (1906–1908 рр.), В. О. Заборський (1909 рр.), І. Ф. Власовський (1910–1914 рр.), П. Л. Адамович (1912–1916 рр.), М. О. Каменський (1915 р.), С. Т. Сиротенко (1916 р.).

Учитель російської, грецької та латинської мов – О. Ф. Єфремов (1912–1913 рр.), Б. М. Авер'янов (1914 р.).

Учитель математики та фізики – І. І. Лебедєв (1908 р.), М. О. Злобинець (1910–1917 рр.), О. В. Авраменко (1915–1919 рр.).

Учитель іноземних мов: французької – К. А. Ленчевська/Сагарда (1904–1913 рр.) та О. О. Абрі (1912–1916 рр.), німецької – Я. Г. Альтергот (1911 р.).

Учитель математики – І. І. Лебедєв (1909 р.), Г. О. Іванов (1912–1916 рр.).

Учитель географії та історії – Є. С. Богуславський (1908–1914 рр.), Б. М. Авер'янов (1912–1913 рр.).

Учитель німецької мови – М. Ч. Зуфан (1909–1910 рр.), Я. Г. Алтергот (1911 р.), Е. Г. Бейтельспахер (1912–1916 рр.).

Учитель природничої історії та географії – Д. Г. Демченко (1906–1914 рр.), О. Є. Вікторов (1915–1916 рр.), А. Г. Гора (1915–1916 рр.).

---

[449]Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 188.

[450] Миртовский М. М. Сборник узаконений и распоряжений по мужским гимназиям и прогимназиям Ведомства Министерства народного просвещения. Москва: юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1911. 851 с.

[451] Саргиджанц Г. Н. Мужская гимназия. *Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1913 год.* Золотоноша, 1914. С. 185–190.

Учитель каліграфії та малювання – І. М. Афанасьєв (1907–1909 рр.), П. К. Лихін (1910 р.), Г. А. Слобожанінов (1911–1916 рр.), О. М. Верінгор (1916 р.).

Учитель співів – В. Г. Сахновський (1906–1913 рр.).

Учитель підготовчого класу – І. Г. Кондратьєв (1911 р.), І. Ф. Рибальський (1913–1916 рр.).

Учитель (другий) підготовчого класу – М. М. Лобунець (1908–1910 рр.).

Учитель історії та латинської мови – Л. І. Яцунов (1906–1908 рр.), М. М. Міртовський (1909–1910 рр.).

Учитель латинської мови – В. О. Бершинський/Вершинський (1915–1916 рр.).

Учитель правознавства – Д. С. Крамаренко (1911–1916 рр.).

Учитель гімнастики – П. М. Тищенко (1912–1913 рр.).

Помічники класних наставників – С. Т. Воропай (1906 р.), О. Т. Мефедов (1906 р.), Ф. А. Шульга (1909–1911 рр.), В. Г. Сахновський (1908–1916 рр.).

Лікар – В. Ф. Греченко (1906–1915 рр.).

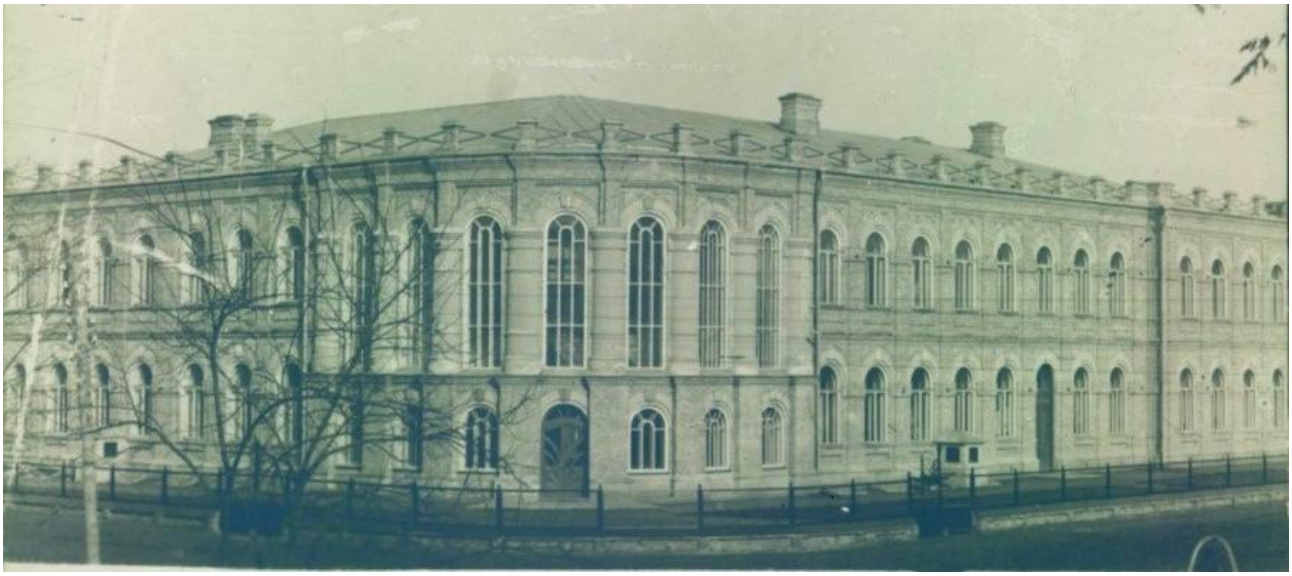
«Звіти» земської управи надають можливість зафіксувати кількість гімназистів у хронологічній динаміці. Станом на 1.01.1907 р. навчалось 203 учні, на 1.01.1908 р. – 210 учнів, на 1.09.1912 р. – 204 учні, на 1.09.1913 р. – 303 учні. За релігійною приналежністю гімназисти представляли православ'я, католицтво, лютеранство, іудаїзм.

У 1912 р. кількість охочих вступити до першого класу перевищила норму – 40 осіб. Для того, аби до гімназії потрапили ще додатково 15 хлопчиків, які успішно склали вступні екзамени, керівництво школи за сприяння Золотоніського повітового земства клопотало в Міністерства освіти про впровадження ще одного (паралельного) першого класу гімназії[452].

Навчання в гімназії відбувалось на основі затверджених державних програм для відповідного класу. Наприклад, у 1915 р. для отримання атестата у випускному класі потрібно було скласти екзамени з таких предметів: Закон Божий, російська мова та церковнослов'янська мова, філософія, латинська мова, математика, фізика, математична географія, природознавство, право, французька мова, німецька мова, грецька мова й інші.

Обмеженість джерельної бази (архівний фонд гімназії не зберігся) не дає змоги нам реконструювати в повному обсязі функціонування гімназії.

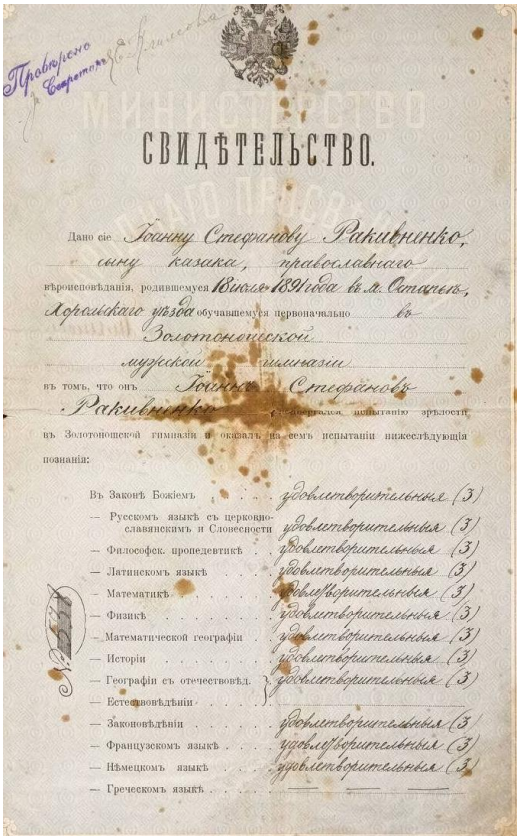
[452] Без назви. *ВЗСХО*. 1912. № 33. С. 5.

**Листівка з фотографією Золотоніської чоловічої гімназії.
Фотограф – Брагинський. Початок ХХ ст.**

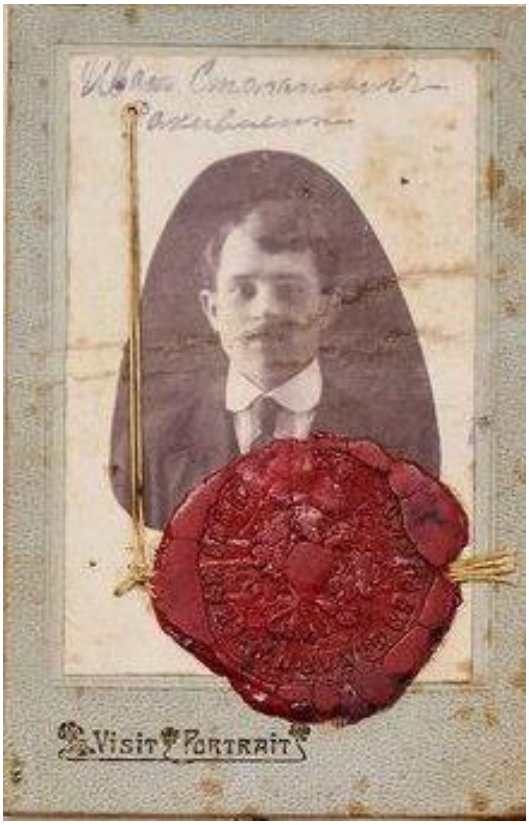
**Листівка з фотографією Золотоніської чоловічої гімназії.
Фотограф – Брагинський. Початок ХХ ст.**

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Дано сіе Іоанну Стефанову Раківненко,
сыну казака, православнаго
вѣроисповѣданія, родившемуся Іюля 1894 года въ м. Остречь,
Лохвицкаго уѣзда обучавшемуся первоначально въ
Золотоношской
мужской гимназіи
въ томъ, что онъ Іоаннъ Стефановъ
Раківненко
въ Золотоношской гимназіи и оказалъ на семъ испытаніи нижеслѣдующія
познанія:

Въ Законѣ Божіемъ	удовлетворительныя (3)
— Русскомъ языкѣ съ церковно-славянскимъ и Словесности	удовлетворительныя (3)
— Философск. пропедевтикѣ	удовлетворительныя (3)
— Латинскомъ языкѣ	удовлетворительныя (3)
— Математикѣ	удовлетворительныя (3)
— Физикѣ	удовлетворительныя (3)
— Математической географіи	удовлетворительныя (3)
— Исторіи	удовлетворительныя (3)
— Географіи съ отечествовѣд.	удовлетворительныя (3)
— Естествовѣдѣніи	
— Законовѣдѣніи	удовлетворительныя (3)
— Французскомъ языкѣ	удовлетворительныя (3)
— Нѣмецкомъ языкѣ	удовлетворительныя (3)
— Греческомъ языкѣ	— — —

Свідоцтво про завершення навчання в Золотоніській чоловічій гімназії Раківненка Івана Степановича, 1915 р.

Учні (гімназисти) Золотоніської чоловічої гімназії: Скляренко Семен Дмитрович та Савченко Петро Михайлович, 1910-ті рр.

Учитель Золотоніської чоловічої гімназії. Особа ідентифікується на загальній фотографії гімназистів за 1915–1916 рр.

Авраменко Олександр Васильович – учитель математики Золотоніської чоловічої гімназії (1915–1919 рр.)

Міртовський Михайло Михайлович – учитель латинської мови та історії, інспектор Золотоніської чоловічої гімназії (1909–1916 рр.)

Богуславський Євген Семенович – учитель латинської мови, історії та географії Золотоніської чоловічої гімназії (до 1914 р.)

Учителі та учні (гімназисти) Золотоніської чоловічої гімназії у 1915–1916 навч. р. Фотографії не підписані

Учителі та учні (гімназисти) Золотоніської чоловічої гімназії. Рік невідомий

Проте додаткові джерела частково компенсують ситуацію і ми маємо змогу наголосити на кількох активностях, що відбувалися у навчальному закладі.

При гімназії функціонувала бібліотека. Якщо в 1907 р. «фундаментальна частина» бібліотечного фонду складалася з 75 назв у 155 томах, а «навчальна частина» – із 400 назв у 483 томах, то в 1914 р. «фундаментальна» вже мала 909 назв і 1 683 томи, а «навчальна» – 2 098 назв у 2 771 томі[453].

Варто відзначити і навчально-методичну базу гімназії. Станом на 1907 р. вона складалася з «1 глобуса, 27 географічних та історичних карт, 4 карт для наочного вивчення іноземних мов, 48 настінних малюнків із зоології, 2 ящиків мінералів, набору посуду для хімічних досліджень та колекції ґрунтів»[454].

Відомо, що в 1909 р. у м. Золотоноша святкували 100-річчя від дня народження Миколи Гоголя. Зокрема, у чоловічій гімназії була прочитана публічна лекція, текст якої надрукували окремою брошурою[455].

У період із 3 по 6 травня 1912 р. у гімназії відбулась виставка, на яку чекала «інтелігентна частина нашого повіту». На цій виставці до огляду пропонувались учнівські малюнки, виконані під керівництвом учителя малювання А. Слобожанінова; креслення та моделі механізмів, фізичні прилади, проєкти з хімії, що були реалізовані за керівництва учителя фізики М. Злобинця; «різні археологічні речі та старі гроші», що були систематизовані учителем латинської мови М. Міртовським; «кістки мамонта та деяких зниклих звірів, найдені або в Дніпрі, або деінде в Золотоніському повіті», зібрані учителем природознавства Д. Демченком[456]. Це коротке повідомлення засвідчує початок формування на базі Золотоніської чоловічої гімназії археолого-історичної колекції, що була пов’язана із Золотоніщиною.

У гімназії функціонував музичний гурток, яким керував учитель математики та фізики Михайло Олександрович Злобинець (сценічне псевдо – Домонтович). Окрім учителювання, він займався поезією, був бандуристом, активним громадським діячем та українським просвітником[457]. Для виступів гуртка Михайло Олександрович сам

---

[453] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 186.

[454] Приложение к Отчету Золотоношской XLIV очередной сессии Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1907 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. С. 58.

[455] Празднование столетнего юбилея со дня рождения Николая Васильевича Гоголя. 1809–1909 гг. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1909. 36 с.

[456] Золотоноша. *Сніп*. 1912. 6 (19) травня.

[457] Силка О., Синявська Л. Бандури пісня недоспівана… або суспільний виклик Михайла Злобинця. Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2017. 246 с.; Просвітник та бандурист Михайло Злобинець.

виготовляв бандури та підбирав репертуар. «Бандури, які виготовляли учні під його керівництвом, робили з верби, а для дек брали висушену в піску ялину. Кілки або вірбелі також були з дерева, бо М. Домонтович вважав, що металу на інструменті не повинно бути, то він тоді втратить свою автентичність», – писав про золотоніського бандуриста дослідник кобзарства Б. Жеплинський[458]. У 1913 р. М. Злобинець склав один із перших україномовних підручників «Самонавчатель до гри на кобзі або бандурі», надрукований в Одесі за сприяння знаного юриста, майбутнього міністра судових справ Української Центральної Ради Сергія Павловича Шелухіна. Цей підручник став базовим для підготовки та виступів золотоніських бандуристів[459].

Юрій Свєтлий, ймовірно гімназист Золотоніської чоловічої гімназії в 1912 р., надрукував збірку ліричних віршів[460].

У 1914 р. події в Золотоніській чоловічій гімназії потрапили на шпальти багатотиражної газети «Утро». Вважаємо за доцільне навести уривок із повідомлення: «Відбувалися звичні заняття. У 5 класі з'явився на свій урок учитель математики Г. О. Іванов. Не встиг він відкрити журнал, як до нього підійшов ученик Данилевський і сказав збудженим голосом: «Ви мені зруйнували життя», ударив кулаком, у якому був зажатий маленький ніж, по обличчю учителя, а потім швидко вийшов із класу. У коридорі його затримав інший учитель. У Данилевського відібрали ніж і відправили на квартиру, де він орендував кімнату. У той же день його відправили додому, у Прилуки, і передали батькам. Згодом, його перевели до гімназії у Прилуках і залишили на другий рік навчатися у 5 класі»[461].

Наприкінці 1917 р. золотоніські гімназисти на базі чоловічої гімназії організували випуск учнівської газети «Молоді сили» (відповідальні редактори: Н. Майорський, В. Ржезніков). У ній учні публікували свої літературні твори – оповідання та вірші. В Україні зберіглося лише три примірники газети, два – в архівній справі золотонісця Семена Скляренка[462], і третій – у газетному фонді Національної бібліотеки України

Самонавчатель до гри на кобзі або бандурі / авт.-укл.: О. Силка, В. Козоріз. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2023. 192 с.

458 Микола Домонтович. *Жеплинський Б. М., Ковальчук Д. Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник*. Львів, 2011. С. 73.

459 Домонтович М. Самонавчатель до гри на кобзі або бандурі. Ч. 1. Одеса: Діло, 1913. С. 16.

460 Светлый Ю. Созвучья души. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1916. 24 с.

461 В гимназии. *Утро*. 1914. 28.09.

462 Молоді сили (Молодые силы). 1917. № 1. 17 листопада; № 2. 28 листопада. *ЦДАМЛМУ*. Ф. 467. Оп. 2. Спр. 53; Фотографія С. Д. Скляренка серед членів групи революційно налаштованої молоді Золотоніської (Черкаської області) земської чоловічої та жіночої гімназій. Супровідна записка М. Пономаренка. *ЦДАМЛМУ*. Ф. 467. Оп. 2. Спр. 145.

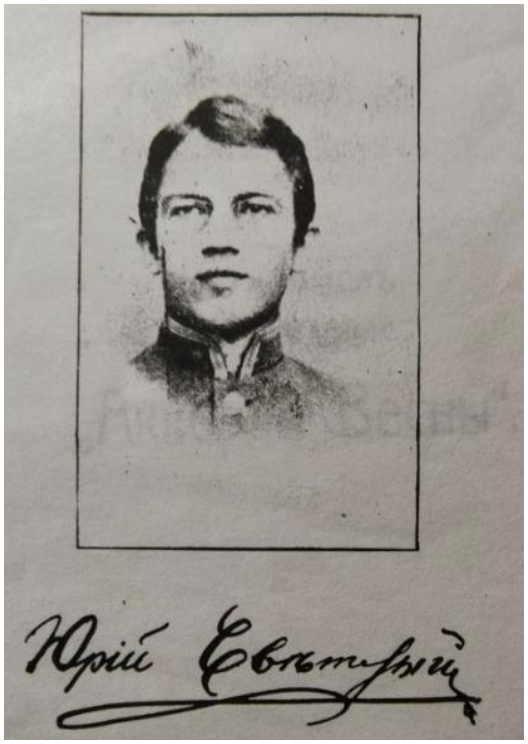
ім. В. Вернадського[463]. На основі цих збережених примірників газети нам відомі імена та псевдоніми молодих літераторів: Л. Ліпшиць, Скорпіон, Н…, Ролан, М. Орський, Пєтя Чорний, О. Єсипенко, Катерина Єсипенко, Ю. Кікнадце, Аня Альбрехт, Валерій Астров, Іван Прилєжний, В. Ржезніков, Іван Хмара, Семен Скляренко, Аріель, Наблюдатель, Телль, П. Бендецький, Катерина Воропай. Поновити списки учнів (гімназистів) і випускників Золотоніської чоловічої гімназії майже неможливо. Відомо, що серед них були Семен Дмитрович Скляренко – український письменник, автор романів «Святослав» і «Володимир», Микола Іванович Терещенко – український поет, перекладач і літературознавець, автор збірок віршів «Лабораторія», «Чорнозем» та інші. Серед земських стипендіатів, учнів чоловічої гімназії збереглися прізвища Павла Скиби (1909–1916 рр.), [?] Сухомлина (1909 р.), Н. Шульги-Нестеренка (1913 р.), Аркадія Лебедєва (1916 р.), Льва Мережницького (1916 р.), Михайла та Івана Усенків (1916 р.), Миколи Сушка (1916 р.) й інших. На початку 1920 р., після встановлення радянської влади, Золотоніську чоловічу гімназію, як і жіночу, було ліквідовано. Педагогічний і учнівський склад обох гімназій було переведено в новостворену трудову школу.

Протягом свого існування Золотоніська чоловіча гімназія переживала періоди реформ, політичних трансформацій та зміни державних режимів, що відбивалося на змісті навчання, мовній політиці та кадровому складі. Водночас вона зберігала статус престижного навчального закладу, який впливав на культурне середовище Золотоніщини та підготував покоління випускників, пов’язаних із громадською, науковою й адміністративною діяльністю краю.

[463] Молоді сили (Молодые силы). 1917. № 4. 14 грудня.

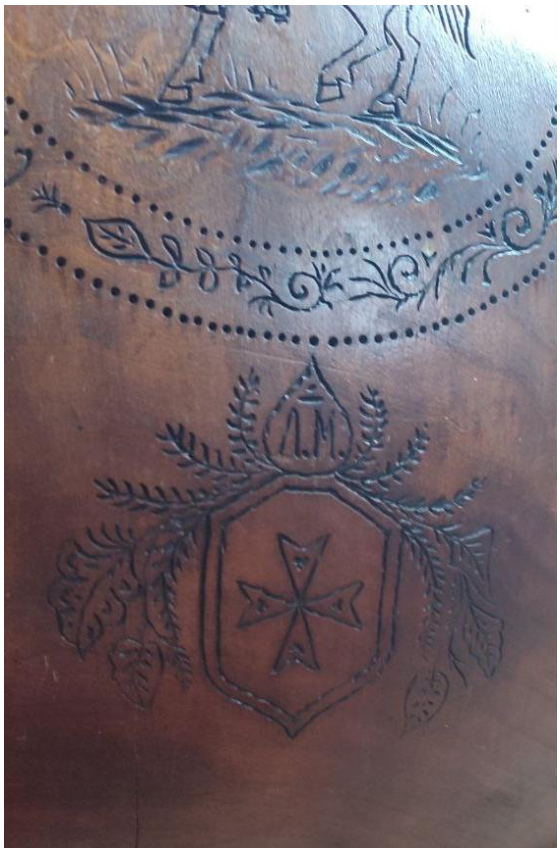

**Учні (гімназисти) Золотоніської чоловічої гімназії:
Іван [прізвище невідоме] (1912 р.), Андрій Моторний (1913 р.),
Юрій Свєтлий (1912 р.)**

Гурток бандуристів Золотоніської чоловічої гімназії під керівництвом учителя математики М. О. Злобинця. Гімназисти – Рева, Фаворський, Леонід Мушкет, Андрієвський, Стахівський, Моторний, Прудько, Лінник. 1915? р.

Бандура з позначкою «Л. М.» Леоніда Мушкета, учня (гімназиста) Золотоніської чоловічої гімназії.
Зберігається в Золотоніському краєзнавчому музеї ім. М. Ф. Пономаренка

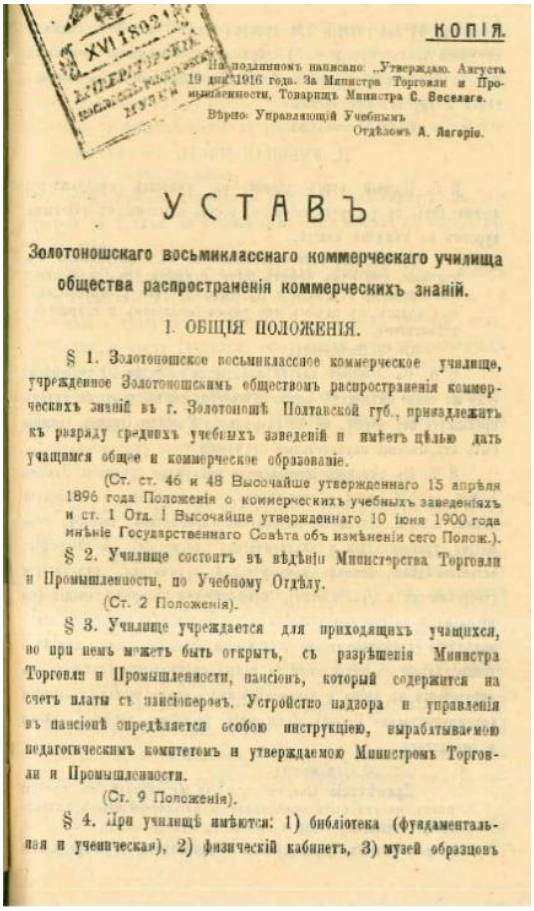

**Учні (гімназисти) Золотоніської чоловічої гімназії.
м. Золотоноша, вулиця Переяславсько-Кременчуцька (у напрямку центра міста). На задньому плані –Миколаївська церква. Початок 1910-х рр.**

**Учні (гімназисти) золотоніських гімназій. Літературний гурток.
Анна Альбрехт, Надія Марківна Аптекар (у її помешканні збирався гурток), Бася?, Марія Аптекар, Гудя Львова, Володимир Ржезніков, Олександр Дубина, Семен Скляренко, Яків Микліц, Григорій Заболотній, Етя Майорський, Валентина Аптекар, Юрій Луценко, Олександр Толпигін. 1917–1919 рр.**

Комерційне училище. Ще однією важливою подією в галузі освіти стало відкриття в м. Золотоноша «Комерційного училища» (середня школа, 8 років навчання), яке підпорядковувалось Міністерству торгівлі і промисловості. Ініціатива відкриття такого навчального закладу належала Золотоніському Товариству розповсюдження комерційних знань, що виникло в 1916 р.[464] Буквально з перших днів своєї діяльності Товариство порушило клопотання про відкриття в місті школи, у якій учні мали б змогу отримувати знання з фінансової грамоти. Але для цього бракувало коштів і відповідних умов. Зрештою, на це клопотання відгукнулося керівництво Бердянського комерційного училища, яке погодилося перевести його до м. Золотоноша, «якщо місцева влада і громадськість знайдуть для функціонування цього закладу необхідні засоби». Першим на таку пропозицію погодилося Товариство розповсюдження комерційних знань, яке для переведення в м. Золотоноша Комерційного училища дало завдаток у розмірі 5 000 руб. Потім до цієї справи долучилось і Золотоніське повітове земство та Золотоніська міська управа. Місто виділило для училища приміщення і 2 000 руб, а земство погодилося за рахунок земських зборів щорічно асигнувати на його функціонування 3 000 руб.

КОПІЯ.

На подлинномъ написано: „Утверждаю. Августа 19 дня 1916 года. За Министра Торговли и Промышленности, Товарищъ Министра С. Веселаго.

Вѣрно: Управляющій Учебнымъ Отдѣломъ А. Лагорio.

УСТАВЪ

Золотоношскаго восьмикласснаго коммерческаго училища общества распространенія коммерческихъ знаній.

I. ОБЩІЯ ПОЛОЖЕНІЯ.

§ 1. Золотоношское восьмиклассное коммерческое училище, учрежденное Золотоношскимъ обществомъ распространенія коммерческихъ знаній въ г. Золотоношѣ Полтавской губ., принадлежитъ къ разряду среднихъ учебныхъ заведеній и имѣетъ цѣлью дать учащимся общее и коммерческое образованіе.

(Ст. ст. 46 и 48 Высочайше утвержденнаго 15 апрѣля 1896 года Положенія о коммерческихъ учебныхъ заведеніяхъ и ст. 1 Отд. I Высочайше утвержденнаго 10 іюня 1900 года мнѣніе Государственнаго Совѣта объ измѣненіи сего Полож.).

§ 2. Училище состоитъ въ вѣдѣніи Министерства Торговли и Промышленности, по Учебному Отдѣлу.

(Ст. 2 Положенія).

§ 3. Училище учреждается для приходящихъ учащихся, но при немъ можетъ быть открытъ, съ разрѣшенія Министра Торговли и Промышленности, пансіонъ, который содержится на счетъ платы съ пансіонеровъ. Устройство надзора и управленія въ пансіонѣ опредѣляется особою инструкціею, вырабатываемою педагогическимъ комитетомъ и утверждаемою Министромъ Торговли и Промышленности.

(Ст. 9 Положенія).

§ 4. При училищѣ имѣются: 1) библіотека (фундаментальная и ученическая), 2) физическій кабинетъ, 3) музей образцовъ

Титульний аркуш «Статуту» Золотоніського комерційного училища. Затверджений 19 серпня 1916 р.

Після проходження всіх бюрократичних процедур[465] 9 вересня 1916 р. Золотоніське комерційне училище розпочало свою діяльність у складі двох основних і одного підготовчого класу, а 6 жовтня в ньому вже розпочалися заняття. У підготовчому класі навчалися 33 учні, у першому – 43, другому – 27. Комерційне училище мало статус середнього закладу освіти, в якому одночасно могли навчатися хлопці та дівчата. Причому дітей, які закінчили початкові школи, до першого класу приймали без екзаменів. У такий спосіб

[464] Устав Золотоношского общества распространения коммерческих знаний. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1916. 9 с.

[465] Устав Золотоношского восьмиклассного коммерческого училища Общества распространения коммерческих знаний: утв. 19 августа 1916 г. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1916. 19 с.

Олександр Костянтинович Богомазов – учитель Золотоніського комерційного училища в 1917–1918 рр.

вдалося забезпечити зв'язок між нижчою і середньою школою, про що так дбало Золотоніське повітове земство. У своєму звіті воно відзначало, що ця особливість мала високу цінність, оскільки відкривала вільний доступ до училища селянським дітям[466].

Архів Комерційного училища не зберігся, тому його історію надзвичайно важко реконструювати. Відомо, що до піклувальної ради училища входили гласні Золотоніського повітового земства Д. Д. Косюра, В. Р. Келлер, О. М. Лукашев, М. О. Злобинець[467].

З лютого 1917 по березень 1918 рр. у Золотоніському комерційному училищі працював всесвітньо відомий художник Олександр Костянтинович Богомазов – один із лідерів світового авангарду в живописі, основоположник українського кубофутуризму, талановитий педагог і теоретик, якого називали «українським Пікассо». Із м. Золотоноша він написав кілька листів до своєї дружини. Пропонуємо ознайомитися з уривками з них: «1 березня (1917 р.) «Діти у школі гарні, панує дисципліна, й учителям не треба втрачати самовладання …». 8 березня (1917 р.) «Ти цікавишся виглядом Золотоноші? Нічого особливого повідомити не можу. Вокзал розташований за верст дві від міста; саме місто лежить на рівній поверхні і нічого із себе не являє. Одна велика вулиця, яка називається Кременчуцько-Переяславською. Все закидане снігом. Багато садків майже в кожній садибі. Кажуть, тут цікаві місця неподалік. Лісів я поки що не бачив. Існує дві церкви, ілюзіон. Взагалі я мало ще блукав і всього не бачив. Згодом подивлюся, а зараз ходити важко – розтає». 10 березня (1917 р.). У нас все розтає, й Золотоноша потопає… Весна потроху вступає в свої права, а наша річка збагачується водою й завзято вирує під мостом». 16 березня (1917 р.) «Зараз вранішня година, й сонечко симпатично освітлює золотоніську грязюку, церкву, собор». Початок листопада (1917 р.). «До речі, я вже майже вчитель співу… старанно граю на скрипці і з побоюванням позираю на своїх господарів. А раптом запротестують, але поки що нічого. Уже пробував усі голоси своїх учнів, але сказати певно щось зараз важко, бо усі вони страшенно

[466] Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52 очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 г. с докладами. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 5–7.
[467] Там само. С. 19.

соромляться і ледь-ледь витискають з себе звуки… Мої маленькі учні в комерційному училищі, особливо перший клас, мене геть зачаровують своїм мистецтвом, до того в них усе цікаво, гарно, своєрідно і глибоко. Вони інстинктивно відчувають закони краси, й потрібно лише намагатися не заважати їм, що я й роблю… Завдання легке і важке, але все одно цікаве. Вони самі мене наштовхують своїми роботами на різні думки, й самі того не знаючи, відкривають правду в осягненні мистецтва. Вони так чітко ставлять запитання, що лише руками розкинеш від подиву…. Якби ти бачила ці любі голівки, що із захопленням і радістю працюють на уроці, ти б пораділа разом зі мною. Як далеко стоять їх роботи від тих нудних речей, які ми з тобою, здається, бачили на педагогічній виставці в музеї, і пам'ятаєш цю закабаленість і мертвотність учнівських «зразкових» робіт?»[468].

Олександр Богомазов, працюючи в м. Золотоноша, створив акварельний малюнок міста. Цей твір зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України[469].

* * *

Отже, внесок Золотоніського повітового земства у розвиток системи освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. слід вважати не просто вагомим, а визначальним для становлення й розширення освітньої інфраструктури в регіоні. Завдяки злагодженій співпраці між земськими органами з одного боку та державою, волосними управами і сільськими громадами з іншого, вдалося створити навчальні заклади різного типу та рівня – від початкових шкіл до гімназій і спеціалізованого училища. Золотоніське повітове земство взяло на себе значну частину організаційного та фінансового тягаря у сфері освіти. Воно не лише сприяло відкриттю нових шкіл, а й забезпечувало сталу підтримку вже тих, які функціонували: на кожну земську школу виділялося фінансування, яке, щонайменше, відповідало сумам, що надходили від місцевих громад. Для соціально слабших населених пунктів земство надавало додаткову фінансову допомогу, що дозволяло забезпечити доступ до освіти навіть у найбідніших селах. Окрему увагу земство приділяло забезпеченню шкіл необхідними навчальними засобами – підручниками, методичними посібниками, книгами для позакласного читання. Окрім цього, земство частково підтримувало професійний розвиток учителів: оплачувало їхню участь у педагогічних курсах, організовувало відрядження для підвищення кваліфікації, фінансувало зарплату. При земській управі діяла спеціалізована Училищна рада (освітній комітет), яка стежила за станом

[468] Ямборська В. Славні імена України: Олександр Богомазов, Катерина Білокур. URL: https://zolo.gov.ua/slavni-imena-ukrayiny-oleksandr-bogomazov-katery-na-bilokur/ (дата звернення: 20.10.2025).

[469] Золотоноша. Місто. Папір, акварель. *ЦДАМЛМУ*. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 119. 1 арк.

навчальних закладів, реагувала на освітні виклики та ухвалювала рішення з урахуванням локальних потреб. На початок 1917 р. у повіті функціонували різні типи навчальних закладів: школи грамоти, церковнопарафіяльні школи, однокласні й двокласні земські школи, міністерські початкові школи, приватна школа, дві гімназії (жіноча та чоловіча) й комерційне училище. В нових умовах революційних подій і змін державної влади відбувалися глибокі трансформації системи освіти, що проявилися в реформуванні структури наявних і відкритті нових навчальних закладів, перегляді навчальних програм та мовної політики. Так, 29 листопада 1917 р. Золотоніськими повітовими народними зборами була затверджена мережа вищих початкових шкіл (гімназій), які мали утримуватися державним коштом. У 1917–1918 рр. такі школи були відкриті в сс. Митьки, Жовнино, Чорнобай, Мойсинці, Вереміївка та Велика Бурімка. Планувалося відкриття гімназій у сс. Мельники, Прохорівка та Безпальче. Загалом, впродовж 4-х років Золотоніське повітове земство планувало відкрити в повіті 20 вищих початкових шкіл. З 1920 р. система освіти зазнала кардинальних змін, пов'язаних із формуванням радянської парадигми.

Місто Золотоноша.
Малюнок Олександра Богомазова. 1917–1918 рр.

РОЗДІЛ VI

СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ В ЗОЛОТОНІСЬКОМУ ПОВІТІ

6.1. Започаткування Золотоніським повітовим земством системи медичної допомоги

Реформа місцевого самоврядування, розпочата в 1864 р., зачепила і таку важливу сферу, як охорона громадського здоров'я населення та покращення його санітарного добробуту. Золотоніське повітове земство почало працювати над цими питаннями буквально з перших засідань, що було викликано масовими хворобами й епідеміями, які забирали на території повіту десятки, а то й сотні людських життів.

У середині XIX ст. турбота про здоров'я населення була у віданні приказів громадського здоров'я і мала дуже обмежений характер. Наприклад, до 1866 р. на весь Золотоніський повіт функціонувала лише одна Золотоніська міська лікарня, підпорядкована Полтавському губернському «Приказу громадського здоров'я». Вона була заснована ще в 1843 р. і розрахована на 27 ліжок, два з яких відводилися для лікування офіцерів військового гарнізону, що розміщувався в м. Золотоноша. До того ж, лікування було платним, і далеко не кожен хворий за 1 добу перебування в стаціонарі міг викласти 50 коп. сріблом[470]. Окрім вартості, у селянському середовищі існувала й стійка недовіра до міських «чужих» лікарів, а тому переважна більшість населення покладалася на народні методи лікування, серед яких велике поширення мало траволікування, замовляння, молитви тощо.

До 1858 р. Золотоніською міською лікарнею завідував лікар [?] Кноблок, якого на цій посаді змінив штаб-лікар 7-го класу Д. О. Науменко. Він і став першим Золотоніським повітовим земським лікарем, у підпорядкуванні якого було троє фельдшерів. Щоправда, у той час на Золотоніщині працювало й кілька приватних лікарів: Й. Я. Занітовський (у маєтку кн. М. О. Кантакузіної гр. Сперанської в с. Велика Бурімка), П. С. Виноградов (у с. Домантів), С. І. Волинський (у с. Богушкова Слобідка) та П. Слинько (при Золотоніській міській лікарні)[471]. Також у м. Золотоноша

[470] Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1865. С. 153–157.

[471] Журналы Золотоношской уездной земской управы за 1866 год. Киев: в тип. Федорова, 1867. С. 5.

була єдина на весь повіт приватна аптека провізора М. Д. Фромета[472], тут же мешкала єдина повитуха О. В. Коломойцева. І це на 130 тис. жителів Золотоніського повіту.

Саме такі обставини спонукали Золотоніські повітові земські збори невідкладно зайнятися створенням дієвої системи медичної допомоги та максимально наблизити її до населення. Реалізація цих завдань потребувала значних організаційних зусиль, а також фінансово-матеріальних і кадрових ресурсів. Частково ці ресурси надавала держава, яка готувала лікарські кадри, а згодом більшість повноважень у цій галузі перейшла до повітового земства. Так, у липні 1860 р. наказом Міністерства державних маєтностей молодшим окружним лікарем Золотоніського та Переяславського округів було призначено К. М. Данчича, який із відзнакою закінчив Університет Святого Володимира. У травні 1864 р. він був призначений уже старшим лікарем цих округів і розпочав активну діяльність щодо розбудови земської медицини в Золотоніському повіті. На початку 1868 р. його призначили земським лікарем Золотоніського повіту.

Значну допомогу в цій справі надавало Полтавське губернське земство. Зокрема, на початку земської реформи за його ініціативою була створена губернська тимчасова медична комісія, яка розробила рекомендації щодо організації заходів з охорони громадського здоров'я на місцях. У вересні 1865 р. губернські земські збори розглянули питання організації в повітах медичної структури та заходів, спрямованих на припинення сифілітичних захворювань, які на той час набули розмірів епідемії. Після цього Золотоніська повітова земська управа зібрала 7 лікарів, які проживали на території повіту, й поставила перед ними аналогічні завдання. 12 листопада 1865 р. медики надали Золотоніському повітовому земству письмові пропозиції щодо боротьби з епідемією сифілісу в Золотоніському повіті. Зокрема, вони рекомендували збільшити штат медичного персоналу до двох лікарів і шести фельдшерів.

Вчасною реакцією земства на «медичні» виклики стало створення на постійній основі Комітету громадського здоров'я, до якого увійшли голова Золотоніської повітової земської управи В. Гінц, члени управи – П. Деркач і О. Маркевич, повітовий лікар Д. О. Науменко, міський – В. Гутковський, окружний – К. М. Данчич, молодший лікар 3-го гусарського

[472] Серед орендарів і власників золотоніської «Аптеки» у джерелах зазначаються: [?] Марцинчик, [?] Софронов, Г. Ф. Вержбицький, С. І. Гольдберг, Л.-І. Ф. Вержбицький, Р.-Ч. І. Вержбицький.

Єлисаветградського полку [?] Разумов, а також три лікарі, які займалися приватною практикою: П. С. Виноградов, Ф. Скорик і Й. Занітовський[473].

На прохання Золотоніської земської повітової управи Полтавське губернське земство направило до Золотоніського повіту ще кількох досвідчених лікарів і фельдшерів, зокрема А. П. Дурача, який відразу ж приступив до роботи. Тим більше, що на той час (літо 1866 р.) у повіті спалахнула епідемія холери, на боротьбу з якою повітовий Комітет громадського здоров'я мобілізував усіх місцевих медпрацівників, у тому числі й трьох фельдшерів від Міністерства державного майна: [?] Поповича, [?] Згурського, [?] Коровника[474]. А наступного року вчергове спалахнула епідемія сифілісу, якою найбільше були вражені околиці сс. Гельмязів, Вереміївка, Богодухівка та Драбів.

23 вересня 1866 р. Золотоніські повітові земські збори ухвалили постанову про запровадження в повіті з 1 липня 1867 р. «загальної медичної частини» та затвердили «Правила функціонування» її. «Правила» стали першим офіційним документом, що визначив напрями організації повітової системи медичної допомоги населенню. Так, передбачався поділ Золотоніського повіту на 3 дільниці, за кожною з яких закріплювався один земський лікар з фельдшером або фельдшерами. Не менше одного разу на місяць, у певний час, земський лікар мав здійснювати об'їзд поселень, у яких розташовувалися фельдшерські пункти, і робити відповідні розпорядження або призначення як щодо лікування, так і щодо інших профілактичних заходів. Для виїздів у віддалені села та хутори лікарям безкоштовно виділяли кінні підводи від Золотоніського повітового земства[475]. Головним розробником цих «Правил» став А. П. Дурач, який 29 березня 1867 р. першим підписав умови (контракт) своєї діяльності на посаді земського лікаря Золотоніського повіту.

Місцем постійного мешкання А. Дурача стало с. Богодухівка, де згодом була відкрита дільнична земська лікарня на 10 ліжок. Інший земський лікар П. Слинько поселився в с. Гельмязів, де в 1869 р. також була відкрита дільнична земська лікарня. К. Данчич залишився в м. Золотоноша завідувачем міської лікарні, що перейшла у відання повітового земства. Кожен із цих лікарів очолив відповідні медичні дільниці, на які був розподілений Золотоніський повіт. Наприклад, с. Драбів і населені пункти Драбівської волості були віднесені до «першої дільниці» з центром у

[473] Журналы Золотоношской уездной земской управы за 1865 год. Киев: в тип. Федорова, 1866. С. 19–20.
[474] Журналы и постановления Золотоношского уездного земского собрания за 1867 год. Киев: в тип. Федорова, 1867. С. 54.
[475] Там само. С. 47–50.

с. Гельмязів, а за обслуговування жителів цих поселень безпосередньо відповідав фельдшер [?] Хворостило, у підпорядкуванні якого було двоє віспощеплювачів.

Місцеве населення не відразу оцінило дії Золотоніського повітового земства та земських лікарів, що були спрямовані на покращення ситуації в галузі охорони здоров'я. У перші роки спостерігались недовіра до медиків і страх перед білими халатами. Причиною цього була не тільки неосвіченість селян, а і їхній природний консерватизм, що спонукав покладатися тільки на Бога або, у крайньому випадку, на місцевих знахарів. Земська медична статистика в ці роки фіксувала високий рівень смертності, зокрема дитячої, а середню тривалість життя визначала в 21,5 рік[476].

Крок за кроком Золотоніське повітове земство впроваджувало свою «медичну програму», що вимагала не лише ентузіазму, а й значного фінансування. У кошторисі Золотоніських повітових земських зборів передбачалися додаткові збори на медицину, якими обкладався кожен карбованець отриманих доходів. Завдяки цьому в 1867 р. на потреби медичної галузі Золотоніським повітовим земством було зібрано 2 133 руб. 32,5 коп., які спрямували на утримання двох земських лікарів і десяти фельдшерів, а також на придбання медикаментів, лікарських інструментів, посуду, книг і на оплату приміщень для земських аптек, що діяли при медичних дільницях. Наступного року на аналогічні витрати було асигновано 4 500 руб.[477]. Через брак фінансування земство не могло запровадити безкоштовне лікування хворих, але певні кроки в цьому напрямі все ж таки робило. У 1868 р. земські лікарі К. Данчич і А. Дурач порушили питання щодо того, щоб у земській та в дільничних лікарнях бідні хворі безкоштовно отримували ліки, а також при кожній медичній дільниці були виставлені кухлики для збору добровільних пожертв для допомоги бідним.

15 лютого 1869 р. Золотоніське повітове земство звернулося до Міністерства внутрішніх справ із проханням дозволити вільний продаж ліків при Золотоніській земській лікарні. Через бюрократичні перепони Міністерство не дозволило цього зробити і рекомендувало земству відкрити в повіті окрему аптеку. Того ж року аптека була відкрита в с. Ірклiїв, за 27 верст від м. Золотоноша, її завідувачем став провізор [?] Бойко. На облаштування аптеки (оренда приміщення, придбання обладнання та медикаментів, оплата праці провізора) Золотоніське

[476] Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1869. С. 24.
[477] Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания 4-го созыва 8–16 августа 1868 года. Киев: в тип. Федорова, 1868. С. 162.

повітове земство витратило 1 477 руб. 19 коп. Загальні ж видатки на земську медицину в 1869 р. становили 4 927 руб. 90 коп., і ця сума зростала з кожним роком[478]. У різні роки завідувачами гельмязівської аптеки були: уже згаданий провізор Бойко/Бойков (1871–1872 рр.), провізор [?] Ємельянов (1874 р.), аптекарський помічник К. Новицький (1879–1882 рр.) і провізор Г. В. Сердюк (1880–1894 рр.).

У 1871 р. у Золотоніському повіті вже було 4 медичні дільниці, де працювали 4 земські лікарі, 10 фельдшерів і 8 віспощепіїв. Вони надавали хворим необхідну допомогу як вдома, так і в лікувальних палатах, що були відкриті в дільничних земських лікарнях у сс. Гельмязів, Богодухівка й Ірклiїв. Наприклад, жителі с. Драбів і Драбівської волості були закріплені за «другою медичною дільницею» (вона також обслуговувала жителів Богодухівської, Чорнобаївської, Вознесенської та Білоусівської волостей). У 1871 р. цією дільницею завідував А. Дурач, разом із ним працювали фельдшери [?] Нагорний, [?] Пуха та [?] Савісько, а також віспощепії [?] Ткаченко та [?] В'ялий. Річна зарплата лікаря становила 700 руб., фельдшера – 120 руб., віспощепія – від 28 до 60 руб. У звітному році загальні витрати на повітову медицину становили 5 768 руб. 43 коп.[479]

Першими результатами змін у сфері медичного обслуговування в Золотоніському повіті стало збільшення кількості тих, хто звернувся до фахівців. Так, у 1869 р. допомогою земських лікарів скористалися 6 980 жителів, із яких 6 491 особа одужали, 235 померли, решта – 254 особи продовжували лікування[480]. У 1871 р. до земських лікарів за допомогою звернулося понад 10 000 жителів, із яких 9 837 осіб лікувалися амбулаторно. Віспощепіями зроблено профілактичні щеплення 6 652 немовлятам[481]. Мешканці Золотоніського повіту найбільше страждали від катарних і ревматичних лихоманок, шлунково-кишкових катарів, тифу, «грудної жаби», «кривавого поносу», коклюшу, кору, крупу, сифілісу; у низці населених пунктів (сс. Гельмязів, Бубнів, Драбів, Олімпіадівка, Прохорівка, м. Золотоноша) було зафіксовано спалахи холери. Якщо порівняти ці цифри з показниками попередніх років, то можна побачити чітку динаміку збільшення кількості осіб, які отримували допомогу земських медиків, і з кожним роком ця динаміка посилювалась.

---

[478] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1869 год. Полтава: в тип. Пигуренко, 1870. С. 89–115.

[479] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1871 год. Полтава: в тип. Н. Пигуренко, 1872. С. 106–112.

[480] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1869 год. Полтава: в тип. Н. Пигуренко, 1870. С. 89–115.

[481] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1871 год. Полтава: в тип. Н. Пигуренко, 1872. С. 106–125.

Золотоніський повітовий земський лікар Скрильник Василь Тимофійович із сестрою Ольгою (1870-ті рр.)

У 1872 р. Золотоніські повітові земські збори затвердили новий штатний розпис медичного та фельдшерського персоналу, яким було передбачено введення фельдшерських посад у кожній із 20 волостей повіту. Фельдшер виконував обов'язки і віспощепія. Наступного року Золотоніська земська управа змінила географічні межі медичних дільниць (їх, як і раніше, було 4), унаслідок чого, наприклад, Драбівська волость була віднесена до «першої медичної дільниці» з центром у с. Гельмязів (вона також обслуговувала жителів Безпальчівської, Піщанської та Прохорівської волостей). Земським лікарем на цій дільниці працював П. Слинько, фельдшерами – А. П. Граф, [?] Ткаченко, [?] Уланов і [?] Попович.

Стаціонарне лікування важкохворих проводилось у Золотоніській і Гельмязівській лікарнях, а решта пацієнтів отримувала допомогу амбулаторно. Згодом така система організації медичної допомоги була визнана неефективною, і в 1875 р. Золотоніські повітові земські збори затвердили нові «Правила» організації в повіті медичної галузі та її структуру. Так, земство закрило три лікувальні палати, що розташовувалися в сс. Гельмязів, Ірклiїв і Богодухівка, а пункти надання медичної допомоги перенесло до волосних центрів, за кожним із яких був закріплений фельдшер-віспощепій. Він мав проживати на території своєї волості та щотижня, у визначений день, відвідувати поселення цієї волості для надання допомоги тамтешнім жителям. Тому при сільських управах було відкрито перев'язувальні пункти, куди мали з'являтись хворі. А тих, хто не міг пересуватися, фельдшер відвідував вдома. Усі свої дії та призначення фельдшер фіксував в особливому зошиті, що зберігався при сільській управі. Сюди ж записували скарги хворих та їхні побажання[482]. Земство зобов'язувало сільських старост надавати фельдшерам усю необхідну допомогу.

[482] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1876 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1877. С. 116–129.

Аналіз матеріалів земської статистики засвідчив, що протягом 1875 р. послугами земської медицини скористались 14 708 жителів Золотоніського повіту (враховуючи і щеплених осіб), а загальні витрати на «медичну частину» становили 9 995 руб. (70 коп. на одну особу). На той час річне жалування земського лікаря вже становило 1 100 руб., фельдшера – 250–300 руб., а віспощепія – 50–80 руб.

Проте велике навантаження та складні умови праці не сприяли тривалій роботі земських лікарів. Виконуючи свої професійні обов'язки, вони часто ризикували власним здоров'ям, а то й життям, демонструючи зразки мужності та самопожертви. Саме такими чеснотами був наділений земський лікар А. К. Павленко, який працював у 1870-х рр. За свідченнями його сучасників, він успішно лікував не тільки загальні захворювання, а й хвороби очей (знімав катаракти), робив складні операції, рятував людей під час епідемій і сам ледь не став їх жертвою[483].

У 70–80 рр. XIX ст. значний внесок у розвиток системи медичної допомоги в Золотоніському повіті зробили й інші земські лікарі: С. Д. Міхнов, В. Кротке, В. Цисвіцький/Цлевицький, В. Т. Скрильник[484], О. Д. Цисс, Вс. А. Ващенко-Захарченко. Пізніше їм на зміну прийшли лікарі: В. Ф. Греченко, К. М. Якименко, О. Т. Ступніков, Є. І. Вуков, А. В. Меєр, А. Г. Іванов, Н. Н. Лукомський, М. Й. Супруненко, В. А. Пашкевич та інші.

21 липня 1882 р. згідно з постановою Золотоніських повітових земських зборів була створена Медична рада[485] як колегіальний орган, що мав широкі повноваження для вирішення організаційно-кадрових питань у галузі медичної допомоги та забезпечення санітарного добробуту. Очолював Медичну раду голова Золотоніської повітової земської управи, а до її складу входили всі члени земської управи, земські лікарі та 8 гласних повітового земства.

Фактично Медична рада завідувала медичною частиною в Золотоніському повіті та, як видно із протоколів її засідань, регулярно заслуховувала звіти лікарів про епідемічну ситуацію на їхніх дільницях; розробляла заходи щодо боротьби з епідеміями; розглядала питання, пов'язані з прийняттям на службу, переведенням і звільненням лікарів, фельдшерів, аптекарів; розбирала заяви та скарги, що надходили від населення тощо. Наприклад, 17 жовтня 1882 р. Медична рада розглядала

---

[483] Журнал очередного уездного земского собрания заседания 25 июня 1873 года. Полтава: в тип. Н. Пигуренко, 1873. С. 99–103.

[484] Про нього: Писаренко Ю. Г. Він жив заради людей. До 180-річчя катеринославського земського лікаря В. Т. Скрильникова (1837–1898). Частина 1. URL: https://medpers.dsma.dp.ua/issues/2017/N1/130-140.pdf (дата звернення: 20.10.2025).

[485] У документах земства вона записана як «Медична рада», а на початку XX ст. з метою покращення організаційно-кадрової роботи була перейменована на «Лікарсько-медичну».

питання про появу дифтерії в м. Золотоноша й постановила запропонувати міській думі найняти власним коштом спеціального фельдшера для догляду за хворими на дифтерію, оскільки повітові фельдшери були настільки зайняті, що не мали часу, аби відвідувати та доглядати за хворими містянами. Тоді ж, на одному із засідань, розглядалося питання про передачу в оренду золотоніському купцю Л. Лопаті земської аптеки в с. Ірклiїв за умови, що «він заплатить земству готівкою за отримані ним по прейскуранту медикаменти»[486].

Про подальшу роботу Медичної ради свідчать статистичні дані: у 1884 р. відбулося 9 засідань ради, на яких було ухвалено 42 рішення. Крім того, відбулося одне спільне засідання Медичної ради та повітового Комітету громадського здоров'я, на якому розроблялись попереджувальні заходи на випадок появи в Золотоніському повіті холери. З цією метою, за рекомендацією Медичної ради, земські збори відкрили кредит на 5 000 руб., за рахунок якого мали фінансуватися заходи щодо попередження холери, а в окремих населених пунктах було зроблено запас льоду[487]. Протягом 1885 р. також відбулося 9 засідань Медичної ради, на яких було прийнято вже 51 рішення.

Медична рада займалася також просвітницькою та профілактичною роботою серед населення, яке переважно все ще перебувало в складних санітарних умовах і не довіряло офіційній медицині. Особлива увага приділялася проведенню щеплень від віспи, що загрожувала тяжкими наслідками. Так, протягом 1887 р. лише по Драбівській медичній дільниці від цього захворювання померла 191 особа[488].

У 1888 р. склад повітової Медичної ради розширився до 24 членів, серед яких було 5 членів земської управи, 6 земських лікарів і 13 гласних Золотоніських повітових земських зборів[489]. Фактично управління медичною частиною здійснювала земська управа, а Медична рада мала лише дорадчі функції. Наприклад, за дорученням земських зборів вона розподіляла винагороди серед земських фельдшерів.

У цей час відбулися серйозні зміни і в організаційній структурі медичної частини: з 1881 р. замість 4 медичних дільниць повіт був розділений на 6 дільниць, кожною з яких завідував земський лікар.

---

[486] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1883 год. Полтава: тип. Н. О. Пигуренко, 1884. С. 73–120.

[487] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1884 год. Полтава: тип. Н. О. Пигуренко, 1885. С. 89–97.

[488] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1887 год. Полтава: тип. Н. О. Пигуренко, 1888. С. 130.

[489] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1888 год. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1889. С. 115–120.

Зокрема, була утворена Драбівська дільниця з приймальним покоєм на 2 ліжка та квартирою для лікаря в с. Драбів. Спочатку цією дільницею завідував лікар О. Т. Ступніков, з ним працював фельдшер А. П. Борисюк. Пізніше на посаду лікаря прийшов Ю. І. Жиденко. Драбівська дільниця обслуговувала Драбівську, Великохутірську, Безпальчівську та Білоусівську волості з населенням понад 30 тисяч осіб[490].

Загальний штат земських фельдшерів зріс до 25 осіб, 5 з яких отримали призначення в приймальні покої, що були відкриті при земських лікарнях (кожна на 2 ліжка), а решта фельдшерів, як і раніше, обслуговували жителів конкретних волостей. У кожній медичній дільниці були створені склади медикаментів, для поповнення яких щороку земство виділяло 6 тис. руб. Ліки закуповували переважно в «Російського товариства торгівлі аптекарськими товарами», що діяло в Харкові, а також в інших представників торговельних фірм. Хворі, які потребували лікування, отримували ліки безкоштовно. Але для того, щоб з боку фельдшерів не було зловживань, жителі сіл і містечок обирали зі свого середовища піклувальника, який мав фіксувати відвідання фельдшерами хворих і записувати це до спеціальної книги. Утім, за декілька років земство визнавало, що, за винятком окремих випадків, таке нововведення не досягло своєї мети.

У 1888 р. у Золотоніському повіті діяло вже 6 медичних дільниць, кожна з яких охоплювала кілька волостей. Кожну волость обслуговував один фельдшер, а Золотоніську, як найбільшу за площею, – двоє. Крім того, за постановою Медичної ради у трьох медичних дільницях, де були приймальні покої, введено посади фельдшерок-акушерок, які замінили традиційних фельдшерів.

Ще одним нововведенням стало розширення приміщень Золотоніської повітової земської лікарні, яка вже давно не відповідала потребам часу та не могла вмістити всіх хворих. З цією метою на кошти земства в м. Золотоноша було збудовано додаткове приміщення («барак») на 18 ліжок, із ванною, операційною та кімнатою для фельдшера. Там розмістили хірургічне та терапевтичне відділення. У такий спосіб вдалося збільшити кількість ліжко-місць у цій лікарні до 45, і, відповідно, витрати на її утримання в 1899 р. зросли до 5 450 руб. 99 коп. Того року на стаціонарному лікуванні в земській лікарні м. Золотоноша побували 810 осіб, які загалом перебували там 14 768 днів. Завідував земською лікарнею лікар В. Ф. Греченко, якому допомагав повітовий лікар-

[490] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1881 год. Полтава: в тип. Н. Пигуренко, 1882. С. 87–190.

консультант П. Л. Золотаревський та лікар С. І. Александрович. Також у лікарні було 4 фельдшери та 5 палатних працівників. Господарчою частиною лікарні завідував її «наглядач», колезький секретар Ф. М. Безверхий. До речі, цю посаду Феоктист Михайлович обіймав до 1916 р.

У 1888 р. у Золотоніському повіті знову спалахнула епідемія дифтерії, що вразила 27 дорослих і 1 049 дітей. На боротьбу з цим лихом були залучені додаткові людські та фінансові ресурси. У селах для ізоляції хворих на дифтерію орендували спеціальні хати, над якими вивішували білий прапор. Для боротьби з дифтерією використовували здебільшого окурювання приміщень сірчистим газом, хоча така методика була визнана не дуже ефективною. Крім того, за окрему плату влада виставляла біля таких хат сторожів, які забороняли здоровим особам контактувати з хворими. Для постійного догляду за хворими також призначали додаткових фельдшерів. На всі ці заходи, включно з оплатою роботи найнятих фельдшерів і сторожів, Золотоніське повітове земство додатково витратило 584 руб. 61 коп. Але, попри всі зусилля, дифтерія забрала життя 1 дорослого та 536 дітей. Особливо відчутними були втрати для с. Васютинці однойменної волості, де під час епідемії померло 148 дітей[491].

Заслуговує на окрему увагу діяльність земства щодо опіки над бідними та недієздатними особами, зокрема й невиліковно хворими. У 1890 р. для цієї категорії осіб була заснована Золотоніська богадільня, що утримувалась за кошти Золотоніського повітового та Полтавського губернського земств. Вартість перебування в богадільні однієї особи становила 22,3 коп., із яких 10 коп. ішли на харчування, а решта – на забезпечення інших потреб. Управління богадільнею здійснювала піклувальна рада, до складу якої входили представники Золотоніських повітових земських зборів[492].

Спочатку богадільня розташовувалася в м. Золотоноша[493], а в березні 1913 р. була переведена до с. Чорнобай, де для неї виділили окреме приміщення. На 1 січня 1914 р. у цій богадільні перебувало 17 чоловіків і 12 жінок[494]. До березня 1913 р. завідувачкою богадільні була А. Соловйова, а після неї – М. М. Ловчицька.

---

[491] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1888 год. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1889. С. 115.

[492] Піклувальниками богадільні були: П. Я. Куличевський, В. П. Родзянко, М. М. Міклашевський та інші.

[493] Богадільня була організована у 1890 р. на «ділянці землі з будівлями», яка належала Аполлінарії Михайлівні Одорській.

[494] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1910 год и Приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 1–76.

м. Золотоноша, вул. Переяславсько-Кременчуцька (напрям руху в бік м. Переяслав). У центрі – приміщення приватної аптеки. Останній власник – Р.-Ч. Г. Вержбицький
На нижній фотографії – «Аптека» візуалізується ліворуч. На задньому плані – Миколаївська церква. Фотограф – Брагинський. 1910-ті рр.

Активний розвиток медичної галузі в Золотоніському повіті вимагав збільшення фінансових витрат на матеріальне забезпечення повітових лікарень та амбулаторій, розширення штату земських лікарів і санітарного персоналу. Саме тому з 1 січня 1901 р., відповідно до постанови земських зборів, у Золотоніському повіті було введено 5-копійчану плату за надання медичних порад. Така плата бралась медпрацівниками з усіх без винятку осіб під час кожного звернення по медичну допомогу, що супроводжувалась видаванням ліків. Проте лікарям на власний розсуд дозволяли звільняти пацієнтів від плати «за бідністю і у випадках хронічних захворювань». Зокрема, безкоштовна лікарська допомога надавалась хворим на сифіліс і трахому (у всіх випадках), на віспу, скарлатину, дифтерію, кір, тиф та інші епідемічні захворювання.

У 1901 р., за даними Золотоніського повітового земства, у повіті було зареєстровано 163 646 випадків звернень хворих до лікарів або до фельдшерів, у результаті чого надійшла оплата в розмірі 4 969 руб. 35 коп. Тобто на кожні 100 звернень 39 були безкоштовними. Але багатьох селян такий стан справ не влаштовував, і вони домагалися скасування плати за медичні поради. Зокрема, у 1902 р. із таким клопотанням до Золотоніського повітового земства зверталась громада козаків с. Білоусівка. Своє рішення білоусівські козаки мотивували тим, що для багатьох із них, особливо для бідних членів громади, 5-копійчаний збір є обтяжливим, а відрізнити їх від багатих ні лікар, ні фельдшер не можуть. Через це бідним членам громади, які часто не мали грошей, доводилося переносити важкі хвороби без фахової медичної допомоги. Клопотання козаків було відхилено. А наступного року 5-копійчаний збір за медичні поради таки був скасований, що спростило доступ до медичної допомоги багатьом жителям повіту[495].

Золотоніський повітовий земський лікар Альтшулер Яків Симон

Окремо зазначимо про організацію торгівлі медикаментами та медичними препаратами. До 1894 р. у м. Золотоноша цим займалися два приватні провізори – Л. І. Чеканович і Г. Ф. Вержбицький. Перший тримав аптекарський магазин, а другий – аптеку. Проте, у 1894 р., з метою «дешевшого та правильного постачання

[495] Журнал Золотоношского уездного земского собрания заседания 27 сентября 1902 года. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 58–60.

медикаментами повітових медичних дільниць, у т.ч. і ветеринарних», у м. Золотоноша був відкритий земський «Склад медикаментів та аптечного приладдя». При ньому створено медичну лабораторію, де перевіряли якість ліків і виготовляли деякі медпрепарати. Невдовзі при складі був відкритий аптекарський магазин, що здійснював роздрібну торгівлю аптекарськими, господарськими, косметичними препаратами, а також безрецептурними медикаментами. Склад-магазин містився в приміщенні Золотоніської земської лікарні та повністю виправдовував свою діяльність, оскільки ліки в ньому коштували в декілька разів дешевше, ніж у приватних аптеках. Очолювали його провізори – М. Ю. Лукошко (1899–1906 рр.), Й. Зоніс (1903 р., разом із М. Лукошко), П. В. Коверський (1906–1909 рр.), К. І. Ожожа (1909–1910 рр.), А. В. Войсят (1910–1916 рр.); допомагали провізорам – О. П. Храпко (1899–1904 рр.), А. М. Брандгольд (у 1904 р.). До штату складу-магазину входили: 2 прикажчики в торговому відділенні, конторниця, касирка, 2 помічники при лабораторії та 2 хлопчики для виконання дрібних доручень. Крім того, у 1904 р. у с. Вереміївка було відкрито відділення цього складу, яке очолював Ф. Переузник[496].

Продовжували свою діяльність і аптеки, відкриті в сс. Ірклiїв і Гельмязів. Першу орендував провізор Г. В. Сердюк, який отримував від земства невелику доплату (субсидію) у розмірі 200 руб., а другу – провізор [?] Слісаревський. Усе аптечне майно було застраховане й оцінювалось у 2 925 руб.[497]. Земство контролювало діяльність аптек, але фінансову допомогу надавало лише Ірклiївській, тому в травні 1888 р. провізор [?] Слісаревський відмовився від оренди аптеки в с. Гельмязів, і вона була закрита[498].

З 1874 р. земська аптека функціонувала в с. Вереміївка. Її завідувачами були: аптекарський помічник [?] Куницький, [?] Вержбицький та [?] Ковальський. У 1883 р. була зроблена спроба відкрити аптеку в с. Драбів, яку очолив [?] Куницький. Також земську аптеку відкрили з 1884 р. у с. Богодухівка, її завідувачем став аптекарський помічник Л. І. Чеканович. Через чотири роки, у 1888 р., аптека припинила свою роботу. Уже наприкінці XIX ст., у 1890 р., ще дві аптеки розпочали свою діяльність: у с. Прохорівка (завідувачі – Ц. А. Гриневицький, С.-І. А. Грінберг і

[496] Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.). Історико-бібліографічне дослідження / за ред. та упорядк. О. З. Силки. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 22–23.
[497] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXVI очередного созыва 1890 года. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1890. С. 97.
[498] Завідувачі земської аптеки с. Гельмязів: М. Головко (1873–1880 рр.), [?] Романовський (1880–1882 рр.), аптекарський помічник К. Новицький (1883 р.) та [?] Слісаревський (1886–1888 рр.).

М. Є. Гільденберг) та в с. Жовнино (завідувачі – А. І. Златопольський, Я. С. Мандельштам і С. М. Мандельштам).

Варто сказати і про те, що Золотоніське повітове земство приділяло велику увагу контролю якості харчування в земських лікарнях. Так, норми харчування (порції) для цивільних медзакладів були затверджені Міністерством внутрішніх справ ще в 1851 р. Тож відхилитися від них земські органи влади не мали права. Порції були такими: 1) звичайна, що складалася тільки із борщу з м'ясом і двох фунтів чорного хліба; 2) полегшена: суп із крупами й один фунт білого хліба; 3) куряча; 4) кисільна або молочна: півкварти молока й один фунт білого хліба. Так годували хворих під час обіду. А на сніданок їм давали куліш із крупи й додаткову порцію за призначенням лікаря. Крім того, у 1890 р. із дозволу земства хворим почали давати на сніданок і чай[499].

Золотоніське повітове земство виділяло необхідні кошти на закупівлю харчів для лікарень. Наприклад, у 1897 р. на придбання продуктів для 4 земських лікарень було виділено 2 769 руб. 10 коп., що на 345 руб. 90 коп. більше, ніж у попередньому 1896 р. На той час на добове утримання одного хворого в повітовій земській лікарні в середньому витрачали 49,1 коп.[500]

Отже, за два десятиліття, починаючи з 1879 р., загальні витрати на земську медицину в Золотоніському повіті зросли більше ніж у 6 разів і в 1899 р. становили 68 тис. 813 руб. 35 коп. За цей період відбулися і серйозні організаційно-структурні зміни. Замість 6 медичних дільниць повіт був розподілений уже на 10 дільниць, кожна з яких охоплювала населення в радіусі 10–15 верст. Для надання хворим стаціонарної допомоги, як і раніше, діяла повітова земська лікарня в с. Золотоноша та 4 лікувальні палати в повіті, а штат медичних працівників складався з 10 дільничних лікарів, лікаря-консультанта при міській лікарні, епідеміолога, 34 фельдшерів і 3 фельдшерок-акушерок.

З 1898 р. для підвищення кваліфікації лікарів земство започаткувало наукові відрядження їх до спеціалізованих інститутів та університетів. За вибором Медичної ради першим, хто побував у такому відрядженні, став лікар Богодухівської дільниці Р. Г. Вержбицький. Упродовж 6 місяців він слухав лекції з клінічної хірургії в Московському імператорському клінічному інституті, а також відвідував там практичні заняття. У такому ж відрядженні побував і лікар Гельмязівської дільниці Я. Альтшулер, який

[499] Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания: чрезвычайного заседания 23 февраля и XXVI очередного, заседаний: 5, 6 и 7 сентября 1890 года. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1891. С. 34–37.

[500] Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1897 г. Золотоноша: литотип. Лепского и Вурмана, 1898. С. 19–126.

вивчав кращі форми організації медичної допомоги населенню[501]. Це, безперечно, сприяло покращенню розвитку медичної частини в Золотоніському повіті.

Золотоніський земський лікар Войно-Ясинецький Валентин Феликсович

У 1898 р., звітуючи про стан земської медицини, лікар-консультант Золотоніської земської лікарні П. Л. Золотаревський відзначав, що організація медицини в Золотоніському повіті насамперед спрямована на формування лікувальної справи із широко розвиненою дільничною діяльністю медичного персоналу. Кожен сьомий хворий був відвіданий медичним персоналом вдома. Цим досягалась популяризація медицини серед простого народу, переважна більшість якого навіть за легких захворювань почала звертатися по медичну допомогу. У цьому сенсі Полтавський губернський з'їзд лікарів і представників земств, що проходив у 1896 р. у м. Полтава, визнав організацію медицини в Золотоніському повіті зразковою[502].

Утім, попри вагомі досягнення земської медицини, жителі м. Золотоноша та Золотоніського повіту все ще залишалися беззахисними перед різноманітними хворобами та пошестями, що постійно переслідували і дітей, і дорослих. Тогочасна медична статистика дає досить повну картину захворюваності та смертності серед населення повіту. Зокрема, земський лікар О. Герман, який аналізував цю статистику, у своєму звіті зазначав, що «у 1897 р. від головних епідемічних хвороб померло 2 259 осіб, що становило 34,9 % усіх смертей. Найбільше людей померло від дифтерії (1 314 ос.), дизентерії (451 ос.), тифу (195 ос.), скарлатини (113 ос.), коклюшу (106 ос.). Особливо великий відсоток смертності був серед немовлят. Наприклад, у с. Великий Хутір, де в 1897 р. померли 110 осіб (64 особи чоловічої статі та 46 – жіночої), 48 осіб померли в перші два роки свого життя»[503].

---

[501] Отчет Золотоношской уездной земской управы XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 г. С приложениями. Золотоноша: лито-тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1899. С. 193–229.

[502] Авторству П. Л. Золотаревського належать праці: Статистические данные и соображения о мерах борьбы с сифилисом и венерическими болезнями в Золотоношском уезде. Золотоноша: [б. и.], 1896; Медико-статистический отчет о движении населения и о состоянии земской медицины по Золотоношскому уезду за 1899 год. *Приложение к отчету Золотоношской земской уездной управы за 1899 год*. Золотоноша, 1900. С. 160–191.

[503] Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1897 г. Золотоноша: лито-тип. Лепского и Вурмана, 1898. С. 132–176.

У своїх звітах земські лікарі також зазначали, що загальна демографічна ситуація в Золотоніському повіті мала позитивну динаміку, бо народжуваність удвічі перевищувала смертність. Але за рівнем смертності (на 1 000 осіб) Золотоніський повіт випереджав багато повітів у державі, навіть тих, які за економічними показниками перебували в гіршому становищі. Однією з причин був незадовільний санітарний стан м. Золотоноша та сільських поселень. Ось як описували його земські лікарі: «Санітарна організація у Золотоніському повіті відсутня. Прикладом може слугувати наш місцевий центр – м. Золотоноша, про санітарний стан якого наведемо деякі документи. На просторі в 197 кв. десятин, майже на половину зайнятих болотом річки Золотоношка, розташовано 1 428 будинків із середньою кількістю жителів на будинок – 6 (у старому місті – 12, у решті – 4). Кількість будинків з ретирадами[504] – 250; помийні ями є при 155 будинках. Вулиць – 15, з яких дві мощені; провулків – 33; площ – 2; громадських садів і бульварів немає; громадських бань немає; громадських боєнь немає (є приватна); два кладовища у межах міста. Нечистоти вивозяться у відкритих бочках з-під цукру за місто в «темний яр». Міські школи на 50 % вологі. Санітарного лікаря в місті немає. Витрати міста на санітарний нагляд не перевищують 100 руб. на рік. Добра вода для пиття із колодязів доступна не більше як третині всіх жителів. Більшість населених пунктів повіту не далеко відійшли від своєї метрополії...»[505].

Таке становище змушувало земських діячів шукати нові способи для вдосконалення системи медичного обслуговування населення, покращення його санітарного та гігієнічного благополуччя. У 1901 р. за пропозицією гласного М. Г. Кононовича Золотоніські повітові земські збори проголосували за введення посад дільничних санітарних піклувальників, які мали здійснювати нагляд за санітарним станом населених пунктів. Спільно із Медичною радою була розроблена інструкція щодо діяльності таких піклувальників. Проте через недосконалість правової бази відразу реалізувати цю постанову земству не вдалося.

Вважаємо за доцільне навести додатковий перелік лікарів і фельдшерів, які працювали в Золотоніському земстві в другій половині XIX ст.: І. А. Александров, П. К. Балюра, Р. О. Батечко, В. О. Белецький, В. М. Бірюков, [?] Боголюбський, [?] Богомолов, Я. С. Бондар, [?] Борткевич, П. Б. Борщ, Й. П. Буцик, [?] Васильченко, К. Великохатько, В. І. Власенко, [?] Власюк, [?] Возніковецький, В. Ф. Войно-Ясинецький, [?] Волковий,

[504] Ретирада – туалет на подвір'ї.

[505] Отчет Золотоношскому уездному земскому собранию Золотоношской уездной земской управы XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 г. с приложениями. Золотоноша: лито-тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1899. С. 208–209.

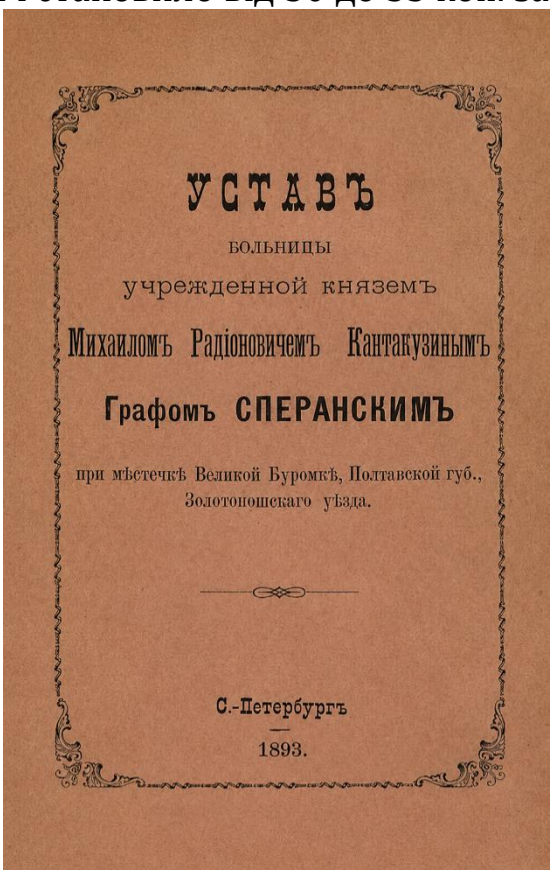
[?] Волчановський, [?] Гайдай, [?] Гармаш, [?] Гвоздиковський, О. І. Глущенко, С. І. Головченко, Б. Гольдберг, [?] Горностаєв, [?] Гулак-Артемовський, О. Глухнов, С. О. Дамаскін, [?] Дерпа, А. А. Дзиковський, [?] Жарко, С. Г. Жмурко, [?] Жур, Т. А. Землянський, Д. Д. Іщенко, [?] Канівець, І. М. Канцевич, [?] Карпов, О. Ф. Кістяковський, [?] Климко, [?] Ковалевський, [?] Колісник, [?] Коровник, М. Д. Кошуцький, Ф. Ф. Кривенко, Є. С. Кричевська, І. В. Кроковський, [?] Кулішенко, [?] Куниця-перший, [?] Куниця-другий, [?] Ларіонов, В. І. Лебедєв, [?] Левченко, [?] Лубенський, [?] Маринич, [?] Михайловський, Ф. Ф. Мірошніченко, [?] Момот, М. О. Мохнова, [?] Мохонько, [?] Нагорний, [?] Назаретянець, [?] Немчин, [?] Ніколаєв, [?] Нікольський, [?] Обихвостов, А. В. Омельчук, [?] Павелко, Л. Й. Паць-Помернацький, А. В. Пелехов, [?] Плющ, І. В. Ракун, [?] Рейдер, [?] Рижанов, А. К. Рубісов, [?] Рябоволов, П. П. Ракул, [?] Романюк, Т. Ф. Савченко, Б. К. Сарнецький, М. С. Сарнецький, Й. Г. Святенко, [?] Сигорський, О. І. Склобовський, [?] Скуратівський, І. А. Снігурський, [?] Соколов, П. О. Соколова, Ю. В. Сомова, Д. І. Станькевич, [?] Сукачов, Г. В. Сушко, [?] Титов, [?] Трусов, В. Я. Ус, В. Ф. Федоров, А. Я. Фейльдгандер, [?] Філенко, [?] Ходасевич, [?] Цепелевський, [?] Церанський, [?] Черненко, М. В. Чернов, В. М. Черняков, І. П. Шелухін, [?] Шепель, О. П. Шер, А. Штрайхер, [?] Щербак, [?] Щочкін, [?] Якубовський, М. О. Яресько, Є. П. Ярмоленко, К. Л. Яцута.

Таким чином, започаткування системи земської медицини в Золотоніському повіті стало відповіддю місцевого самоврядування на гострі виклики часу, пов’язані з поширенням хвороб, епідеміями та загальним занедбанням у сфері охорони здоров’я. Уже з перших засідань Золотоніське повітове земство звернуло увагу на критичний стан громадського здоров’я населення. Поширеність інфекційних захворювань, висока смертність, відсутність кваліфікованої медичної допомоги в сільській місцевості вимагали негайних дій. Ініціативи земства на початковому етапі були спрямовані передусім на організаційне оформлення медичної допомоги: окреслення головних напрямів роботи, планування витрат, пошук персоналу та налагодження елементарної медичної інфраструктури. Це заклало підґрунтя для подальшого розгортання мережі лікувальних пунктів і стало першим кроком до створення сталої системи охорони здоров’я на місцевому рівні. Сам факт того, що земство поставило питання медицини серед пріоритетних, свідчить про усвідомлення ним важливості охорони здоров’я як основи соціального добробуту населення повіту.

6.2. Організація стаціонарної медичної допомоги. Відкриття Драбівської лікарні

Велике значення для покращення медичного обслуговування жителів Золотоніського повіту мали заходи, спрямовані на розширення мережі стаціонарних лікарень та збільшення в них палат і ліжко-місць. Більшість лікарів і земських діячів добре розуміли, що якісне лікування можливе лише в умовах стаціонару з дотриманням хворими режиму та необхідних процедур. Тому вирішенню цих питань приділяли особливу увагу.

Як ми вже зазначали, першим кроком на цьому шляху стало перепідпорядкування повітовому земству Золотоніської міської лікарні, що перебувала спочатку у віданні полтавського губернського «Приказа громадського здоров'я». На 1 січня 1867 р. у цій лікарні було 13 хворих. Протягом року по медичну допомогу звернулося 319 чоловіків і 45 жінок, із них 327 осіб одужало, а 24 – померли, решта продовжували лікування. Лікування в земській лікарні було платним і становило від 50 до 53 коп. за добу, що було доволі значною сумою. Попри це, у звітному році за лікування хворих було отримано 3 112 руб. 79,5 коп., а витрати на утримання лікарні становили 2 483 руб. 8 коп. Тобто, у 1867 р. чистий прибуток земської лікарні – 629 руб. 74,5 коп. Окрім того, лікарня отримала 341 руб. 57,5 коп. у вигляді різних пожертв і відсотків за надання позички[506].

УСТАВЪ
БОЛЬНИЦЫ
УЧРЕЖДЕННОЙ КНЯЗЕМЪ
МИХАИЛОМЪ РАДІОНОВИЧЕМЪ КАНТАКУЗИНЫМЪ
ГРАФОМЪ СПЕРАНСКИМЪ
ПРИ МѢСТЕЧКѢ ВЕЛИКОЙ БУРОМКѢ, ПОЛТАВСКОЙ ГУБ., ЗОЛОТОНОШСКАГО УѢЗДА.
С.-ПЕТЕРБУРГЪ
1893.

Титульний аркуш «Статуту» приватної лікарні в с. Велика Бурімка, 1893 р.

Як свідчать земські матеріали, одним із благодійників Золотоніської лікарні був купець 1-ї гільдії, Золотоніський міський голова та громадський піклувальник цього закладу Г. С. Юнаков[507]. Значний внесок у покращення медичного обслуговування населення робили і представники дворянства. Наприклад, кн. Є. М. Фролова-Багреєва, яка в 1839 р., після смерті батька, стала власницею с. Велика Бурімка, була

[506] Отчет о действиях и распоряжениях Золотоношской уездной земской управы за 1867 год. Киев: тип. Е. Федорова, 1868. С. 64–65.

[507] Піклувальниками земської лікарні м. Золотоноша значились В. М. Дараган та М. П. Лісеневич.

найбільшою землевласницею Золотоніського повіту. Вона з'ясувала, що в цьому селі від голоду та хвороб щороку помирає близько 1 500 осіб, і вирішила збудувати для селян лікарню. Під час епідемії холери, що лютувала в 1841 р., поміщиця та її 15-річна донька Марія самі розносили ліки хворим селянам, через що місцеві жителі вважали їх ледь не святими.

Пізніше лікарнею, побудованою кн. Є. М. Фроловою-Багреєвою, опікувався її син – кн. Михайло Кантакузін гр. Сперанський та онук Сергій. У 1898 р. у Міністерстві внутрішніх справ був зареєстрований «Статут Великобурімської лікарні», що обслуговувала не лише мешканців цього містечка, а й жителів інших населених пунктів, які належали Великобурімській медичній дільниці. Лікарня утримувалась за рахунок коштів від поміщицького господарства, але в організаційно-методичному відношенні підпорядковувалась Медичній раді Золотоніського повіту.

11 липня 1897 р. на кошти місцевого землевласника К. А. Требинського було відкрите стаціонарне лікувальне відділення в с. Ірклііів. Воно містилося в пристосованому орендованому приміщенні та мало лише 2 палати на 7 осіб. Попри це, у 1898 р. послугами лікувального відділення скористалися 84 особи (57 чоловіків і 27 жінок). Із них одна особа померла, а решта були виписані «з покращенням».

Ще одним знаним благодійником, який піклувався про здоров'я селян, був гласний Золотоніського повітового земства В. А. Іванов, який мешкав у с. Малі Канівці, де мав маєток. У 1901 р. він пожертвував для місцевої амбулаторії невеликий флігель, а згодом збудував окреме приміщення, в якому була відкрита лікарня[508]. У 1902 р., після смерті Віктора Андрійовича, цій лікарні присвоїли його ім'я. У такий спосіб Золотоніське повітове земство заохочувало й інших землевласників робити пожертви для розвитку медичної справи. Іноді ці пожертви були досить значними. Наприклад, у 1902 р. відставний прапорщик і колишній гласний Золотоніського повітового земства І. І. Карпов-Печуга пожертвував

Г. ЗОЛОТОНОША

№ 3-й.

ВЪ ПОНЕДѢЛЬНИКЪ 6-го ІЮНЯ 1894 ГОДА

ВЪ ПОМѢЩЕНІИ ОБЩЕСТВЕННАГО СОБРАНІЯ

ЛЮБИТЕЛЯМИ ДРАМАТИЧЕСКАГО ИСКУССТВА

ДАНЪ БУДЕТЪ СПЕКТАКЛЬ

въ пользу Вознесенскаго крестьянскаго общества на постройку въ с. Вознесенскомъ зданія для земской амбулаторіи.

1-е.

ДАРМОѢДКА

Комедія въ 5-ти дѣйствіяхъ—Салона по литографированному изданію Московской библіотеки Е. И. Разсохина 1888 года.

Афіша вистави золотоніського аматорського театру, кошти від якої було спрямовано на підтримку будівництва амбулаторії в с. Вознесенське. 6 червня 1894 р.

[508] Після смерті В. А. Іванова завершальні роботи з введення в експлуатацію приміщення земської лікарні проводив підрядник Золотоніського повітового земства К. Е. Боровик.

земству 1189 кв. сажнів землі та садибу в с. Чернещина для влаштування там амбулаторії.

На початку ХХ ст. основні зусилля Золотоніського повітового земства були спрямовані на розширення мережі амбулаторій і фельдшерських пунктів та збільшення штату медичних працівників. Для запрошення на роботу лікарів і фельдшерів земство друкувало оголошення в київських, харківських газетах і в такий спосіб заповнювало вакансії, що з'являлися через плинність кадрів. Також була розроблена нова інструкція лікарняної служби.

Для стаціонарного лікування хворих Золотоніське повітове земство продов-жувало будувати нові приміщення для лікарняних закладів. Наприклад, у 1900 р. воно асигнувало понад 7 000 руб. на будівництво нового приміщення для Гельмязівської дільничної лікарні на 4 палати. У лікарні був підвал, кухня та квартира для фельдшера. Того ж року було заплановане будівництво лікарень у сс. Богодухівка та Вереміївка, а також відкриття цілої низки амбулаторій у волосних центрах. У зв'язку з цим земська управа звернулася до сільських громад із проханням безкоштовно виділити приміщення під амбулаторії, на що відразу ж відгукнулися громади сс. Безпальче, Великий Хутір, Піщана, Мельники, Мойсенці та низки інших населених пунктів. Одночасно з пошуком приміщень земство закуповувало для майбутніх амбулаторій меблі, аптечне приладдя, хірургічні інструменти та медикаменти, а також підбирало фельдшерів, яких катастрофічно не вистачало.

У 1902–1903 рр. у Золотоніському повіті діяло 14 амбулаторних пунктів, а весь повіт був розділений на 14 медичних дільниць. Звітуючи перед земськими зборами про стан медичної галузі в цей період, земська управа відзначала, що система надання лікарської допомоги в Золотоніському повіті здебільшого стаціонарна: при лікарнях і амбулаторіях, з одним приймальним днем на тиждень у виїзному пункті та виїздами до важкохворих додому. Амбулаторний прийом проводився щоденно, крім суботи, з 9 годин ранку до останнього відвідувача, після чого, за винятком невідкладних випадків, здійснювались виїзди за викликами. Під час виїздів лікарі також наглядали за санітарним станом своєї дільниці. За консультації медичного персоналу, що супроводжувались видаванням ліків, стягувалася плата в розмірі 5 коп., від якої звільнялися бідні, хворі на хронічні й епідемічні хвороби, а також ті особи, які потребували невідкладної допомоги. Але з жовтня плату було скасовано. Ліки за рецептами земських лікарів видавали безкоштовно, лише потрібно було заплатити 5 коп. за земський посуд, у якому відпускали ліки.

Станом на 1 січня 1903 р. на службі Золотоніського повітового земства перебувало 15 лікарів (14 дільничних та 1 консультант), а також 32 фельдшери, з яких 12 – для виїздів, 4 – фельдшерки-акушерки, 7 – стаціонарних фельдшерів при лікарнях. Але навантаження на них було величезне. Достатньо сказати, що в 1903 р., порівняно з попереднім роком, кількість хворих у Золотоніському повіті зросла на 12 895 осіб. Попри це, протягом звітного року лише лікарями сільських дільниць було прийнято в амбулаторіях 4 611 пацієнтів і надано медичну допомогу вдома 7 111 особам. Крім того, 28 477 осіб були прийняті фельдшерами амбулаторно, а 4 805 осіб отримали від них допомогу вдома[509].

Золотоніське повітове земство доклало багато зусиль для організації в повіті належної медичної допомоги, і його діяльність у цій сфері дала відчутні результати. Одним із таких результатів стало відкриття Драбівської дільничної лікарні, якої гостро потребувало місцеве населення. Рішення про будівництво цієї лікарні було ухвалено на позачергових земських зборах 31 березня 1902 р. На них затвердили кошторис цього будівництва в розмірі 13 тис. руб. Значну допомогу погодилася надати власниця драбівського маєтку – кн. Н. О. Барятинська, яка пожертвувала 300 тис. штук цегли, 2 000 руб. і десятину садибної землі на Цибулівці[510]. Того ж року драбівські селяни організували безкоштовне перевезення 150 тис. штук цегли до місця будівництва лікарні, а Полтавське губернське земство виділило для будівництва позику в розмірі 10 тис. руб.[511].

Навесні 1903 р. розпочались будівельні роботи. Але проводились вони зі значною затримкою. Це пояснювалось підготовкою дарчого договору на землю, відсутністю достатньої кількості нової цегли та складністю доставки піску для будівництва, який довелося возити аж із Прохорівської пристані. Очікувалося, що будівництво завершиться до весни 1904 р., проте затягнулося, і, як свідчать матеріали Золотоніського повітового земства, Драбівська лікарня була відкрита 19 лютого 1905 р. Пропрацювала вона лише перші пів року, бо на той час приміщення лікарні повністю ще не було готове та не мало необхідного обладнання. Згодом для неї закупили медичні інструменти, установили дезінфекційну камеру та паровик. А вже з початку 1906 р. лікарня, розрахована на 16 ліжок, розпочала повноцінне

[509] Приложение к отчету XXXX очередной сессии (1903 года) Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 107–141.
[510] Історичний куток с. Драбів (сучасна вулиця Б. Хмельницького).
[511] Приложение к отчету XXXIX очередной сессии (1903 года) Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1902 г. – Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 182–183.

функціонування. Біля неї також було збудовано сарай, погріб, а пізніше – кухню-пральню та «мертвецьку».

Із 1905 до 1916 рр. Драбівською лікарнею завідував Г. Р. Казаков, у підпорядкуванні якого було троє фельдшерів: для виїздів, аптечний і фельдшерка-акушерка. Про результати їхньої діяльності свідчать статистичні звіти Золотоніського повітового земства. Так, за перші 6 місяців роботи Драбівської лікарні в ній пролікувалося 56 чоловіків і 37 жінок, які загалом перебували в лікарні 1 534 дні (1 хворий у середньому лікувався 16,5 днів). Із цієї кількості пацієнтів одужали 32 особи, виписалися «з покращенням» – 42, «без покращення» – 17 і 2 особи померли. За видами захворювань хворі розподілялись так: хірургічні – 49 осіб, очні – 12 осіб, з іншими хворобами – 32 особи. У перший рік роботи Драбівської лікарні найбільше хворих (44 особи) потрапило до неї із с. Драбів, а також із навколишніх сіл і хуторів. Повне добове утримання та лікування одного хворого коштувало майже 75 коп., з яких 8,5 коп. витрачали на харчування[512].

У січні 1906 р. Драбівська лікарня не працювала через відсутність палива та «неможливість його дістати». Утім, незабаром ця проблема була вирішена і лікарня відновила повноцінну роботу. Протягом року стаціонарну медичну допомогу в ній отримали 158 осіб (94 чоловіки та 64 жінки), які загалом перебували там 2 283 дні. За видами захворювань усі хворі розподілилися так: хірургічні – 57, очні – 15, із загальними захворюваннями – 86. Для покращення матеріального стану лікарні повітове земство додатково закупило для неї медичні інструменти, кронштейни, резервуари та горілки для спиртового освітлення. За цей час дещо зросли витрати на харчування одного хворого (до 15,5 коп.) та на добове утримання і лікування хворого (до 85,5 коп.)[513].

У 1908 р. лікар Г. Казаков звітував, що Драбівська лікарня функціонувала лише 8 місяців, бо він перебував у науковому відрядженні в м. Санкт-Петербург, де підвищував свою кваліфікацію. У цей час його тимчасово заміняв лікар Великохутірської дільниці С. Д. Міхновський. Того року стаціонарну медичну допомогу в Драбівській лікарні отримали 233 хворих. Із них 94 особи (40 %) одужали, 70 осіб (30 %) виписалися «з покращенням», 23 особи (9 %) – «без покращення», 1 особа (0,4 %) померла, а решта 41 особа (17 %) – продовжували лікування, а 4 продовжили лікування на 1909 р. За родом захворювань усі хворі

[512] Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1905 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1906. С. 274–276.
[513] Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1906 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. С. 263–264.

розподілялись так: терапевтичні – 76, із нервовими захворюваннями – 18, із очними – 45, хірургічні – 61, гінекологічні – 33. Хірургічні операції проводились із застосуванням хлороформного наркозу, а деякі – із адреналін-кокаїновою анестезією, одна операція – із хлоретиловим наркозом.

Загальні витрати по Драбівській лікарні в 1908 р. становили 1 500 руб. Утримання одного ліжко-місця коштувало 93 руб. 75 коп. на рік, а загальна вартість лікування кожного хворого становила в середньому 6 руб. 43 коп.

Упродовж 1910 р. у Драбівській лікарні пройшли лікування вже 246 осіб (92 чоловіки, 128 жінок і 26 дітей). Із них 132 особи одужали, 26 – «одужували», 57 – виписалися «з покращенням», 21 – виписалися «без покращення», а 3 – померли. У середньому один хворий перебував у лікарні 14 днів, а загальна кількість днів, проведених там хворими – 3 561. За місцем проживання найбільше хворих було із сс. Драбів (56 ос.), Великий Хутір (22 ос.), Горобйовка (20 ос.), Михайлівка (18 ос.) і Криштопівка (13 ос.). На утримання лікарні, включно із дрібним ремонтом, було витрачено 1 752 руб. Вартість утримання та лікування одного хворого знову дещо зросла і вже становила 7 руб. 12 коп., а утримання одного ліжко-місця зросло до 109 руб. 50 коп.[514]

Потрібно зазначити, що як лікарська, так і фельдшерська допомога хворим, котрі зверталися до Драбівської лікарні, надавалась безкоштовно, так само, як і видавання їм ліків. Лікарня повністю утримувалась за рахунок Золотоніського повітового земства. Проте високий рівень захворюваності, що спостерігався серед мешканців с. Драбів та Драбівської волості, спонукав місцевий медперсонал не лише лікувати різноманітні хвороби, а й шукати причини їхнього виникнення. Ось що писала про це газета «Рада»: «На додачу до злиднів, що заливають за шкуру сала нашим селянам, останніми часами пішли пошесні хвороби. І зімою, і влітку наша земська лікарня повнісінька хворих, а лікар і хвершал не мають одпочинку од роботи. Найбільше дошкуляють сухоти, тиф, лихорадки тощо. Земський лікар зацікавився причинами цих пошестів і де про що взнав. На його думку, справжнім джерелом хвороб є та невелика річка, що тече через наше село. Місце у нас степове, рівне; дерева й зовсім немає, коли не вважати на верби, що де-не-де притулилися понад берегом. Наша річка зробилася шкодливою ось через віщо. Трохи вище села пані Барятинська збудувала кілька заводів та фабрик і водою з річки порядкують «по хазяйському». Просто в річці мочать льон для льонотіпальної фабрики, сюди ж спускають всю нечисть од

[514] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1910 год и Приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 220–223.

паперової фабрики, з винокурні тощо. Вода од цього зробилася така каламутна та вонюча, що й худоба її не п'є. Але колодязів у нашому селі обмаль, води влітку треба багато, і без річної води обійтися ніяк не можна. Отож, водою зараза і передається на людей, вони й хворіють. Тепер селяни наші гомонять, що треба б переговорити з сусідою, чи не можна буде дать всьому цьому яку раду?..»[515].

Як бачимо, з одного боку кн. Н. О. Барятинська проявляла піклування про здоров'я місцевого населення (сприяла будівництву лікарні), а з іншого – господарська діяльність її економії наносила велику шкоду довкіллю та громадським інтересам. На жаль, на той час не було ефективних механізмів, щоб протистояти таким загрозам. Після припинення діяльності льонотіпальної фабрики в 1914 р. у с. Драбів ситуація дещо поліпшилась.

Станом на 1914 р. Драбівська лікарня обслуговувала 12 сіл і хуторів із населенням 18 257 осіб. Як свідчить земська статистика, того року в цій лікарні пройшли лікування 283 особи, які загалом перебували там 3 442 дні. Крім того, 21 655 осіб отримали амбулаторну допомогу, в т.ч. 8 538 – від лікаря; 2 088 осіб медики відвідали вдома, зокрема 1 157 осіб відвідав сам лікар Г. Казаков. Упродовж року ним також було зроблено 220 малих хірургічних операцій, а допомогу під час пологів отримали 116 жінок[516]. Серед медпрацівників Драбівської лікарні також варто згадати фельдшерів В. А. Медвєдєва, Й. С. Гординського, В. Копилова, фельдшерок-акушерок Н. І. Старинську, Н. В. Улицьку та інших. У 1916 р. Г. Казаков вийшов на пенсію, а новим завідувачем Драбівської лікарні було призначено лікаря Ш. С. Воловика.

Як і раніше, суттєвого клопоту земським лікарям додавали епідемічні захворювання, що періодично проявлялись на території Золотоніського повіту. Так, у 1910 р. медикам довелося боротися з епідемією холери, що вразила 46 населених пунктів. Найбільше постраждали мешканці сс. Великий Хутір, Безпальче, Деньги, Васютинці, Мельники, Піщана та Велика Бурімка. Перші випадки хвороби, що «поклала в ліжко» 16 осіб, було зафіксовано 15 травня. Тому, зважаючи на швидкість поширення холери, на боротьбу з нею були кинуті не тільки місцеві сили, а й 6 санітарних загонів, направлених із м. Полтава губернським земством. Два з цих загонів, що складались із трьох лікарів, чотирьох фельдшерів, шести братів і сестер милосердя та шести санітарів, працювали в с. Великий Хутір. Там епідемія холери тривала протягом двох місяців: із 17 липня до 10 вересня 1910 р. За цей час інфікувались 178 осіб, з яких 71 особа померла. Загалом у

[515] Дописи. *Рада*. 1909. 19 липня. С. 4.

[516] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 53–63.

Золотоніському повіті перехворіли холерою 674 особи, з яких 306 – померли. У 1913 р. земські медики боролися з епідемією кору, яка тільки на території Драбівської медичної дільниці вразила 116 осіб (2 ос. померли); на скарлатину захворіли 104 особи (12 ос. померли); епідемія грипу вразила 170 осіб, крупозна пневмонія – 25 осіб, рожа – 16 осіб.

Звіти Золотоніського повітового земства засвідчують, що наприкінці XIX – на початку XX ст. серед медичних працівників спостерігалася велика плинність кадрів і постійно відчувався брак фельдшерів. Зі свого боку Золотоніське повітове земство намагалося створювати гідні умови для ефективної роботи лікарів та їх належного матеріального забезпечення. Так, у 1902 р. повітові земські збори затвердили «Інструкцію роботи земського лікаря»[517], у 1903 р. на повітових земських зборах було заплановано збудувати у населених пунктах повіту 17 будинків для земських лікарів. Із цією метою Золотоніське повітове земство зверталось до Полтавського губернського земства з проханням надати кредит у розмірі 24 тис. руб. терміном на 28 років. Тоді ж було запроваджено надбавку до платні тим лікарям, які працювали 10 і більше років та відзначилися відданою працею. Таку ж надбавку отримували і земські фельдшери[518]. Крім того, у 1907 р. для медичних працівників було запроваджено земське страхування на випадок їх смерті чи каліцтва. Для лікарів розмір страхування становив від 3 до 5 тис. руб., а для студентів, фельдшерів та інших службовців – від 500 до 1 тис. руб.[519]

Рівень фінансування медичної галузі Золотоніським повітовим земством зростав з кожним роком. Так, у 1914 р. на утримання земської медицини та на заходи щодо покращення в повіті санітарно-епідеміологічного стану повітове земство спрямувало 158 747 руб. 17 коп., що становило приблизно шосту частину від усіх земських витрат[520]. Отже, витрати на розвиток повітової медицини зросли майже в 5 разів проти 1884 р. Крім того, у 1913 р. за ініціативою земських зборів у Золотоніському повіті було засновано «Особливий фонд на медичну справу». За період з 1 січня до 15 червня до нього надійшло 4 322 руб. 72 коп.[521]

---

[517] Инструкция земской врачебной службы в Золотоношском уезде Полтавской губернии. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1902. 15 с.

[518] Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1905 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1906. С. 172–236.

[519] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1909 год и Приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. С. 166–206.

[520] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1910 год и Приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 42–46.

[521] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 46–62.

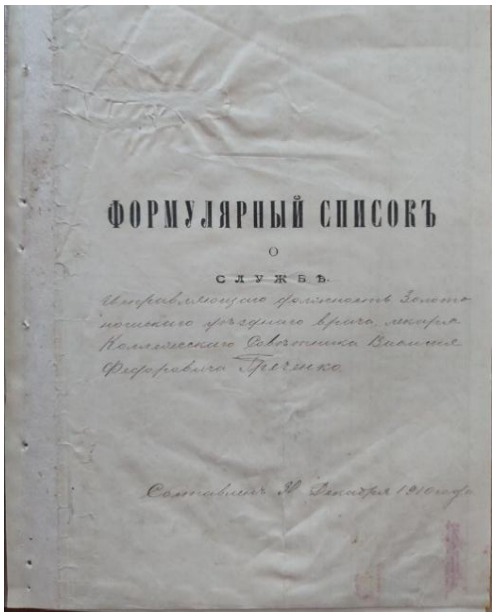

Будівля колишньої земської лікарні з квартирою для лікаря. Збудована приблизно в 1914 р. у с. Великий Хутір

Ще одним важливим джерелом фінансування потреб медичної галузі стала позика в сумі 115 тис. руб., яку в 1913 р. надало Полтавське губернське земство. Фактично з цієї суми в перший рік Золотоніське повітове земство отримало 95 тис. 555 руб., що були спрямовані на будівництво сільських амбулаторій, лікарень і квартир для лікарів. Один із таких закладів (лікарню з квартирою) у 1914 р. збудували в с. Великий Хутір, громада якого виділила для цього необхідну кількість землі. Тоді ж за кошти земства в селі збудували й «абіссинський колодязь», кошторисна вартість якого становила 728 руб. 90 коп.

Перед початком Першої світової війни в Золотоніському повіті працювало вже 17 земських лікарів, 39 фельдшерів, 8 фельдшерок-акушерок і 2 акушерки, які обслуговували понад 270 тис. жителів повіту. Серед лікарів найбільшим авторитетом користувалися О. Д. Шпагньов, С. Я. Елленгорн, С. Д. Янпольський, Г. Р. Казаков, В. В. Смислов, Р. Г. Вержбицький та інші земські медики, які віддали медичній службі багато років. Значною повагою користувалися і приватні лікарі: Ф. О. Самотия, Л. І. Айзенштейн, А. В. Крупков, дантисти Б. Р. Аптекарь і Г. Н. Бурсановський. З початком війни частину лікарів і фельдшерів мобілізували на фронт, що поглибило кадрову проблему. Водночас на Золотоніщину почали прибувати поранені воїни та біженці, багато з яких потребували медичної допомоги. Відповідно зростало навантаження на той медичний персонал, який залишався в тилу та продовжував виконувати свої обов'язки. Як свідчить земська статистика, навантаження на одного медичного працівника в цей період становило в середньому 4 до 4,5 тис. осіб місцевого населення, яке потребувало медичного нагляду або допомоги.

Особлива відповідальність лежала на повітовому земському лікареві та завідувачах земськими лікарнями, яким, крім суто медичних, доводилося вирішувати багато господарчих та організаційних питань. Нагадаємо, що з 1906 р. посаду повітового лікаря обіймав один із найдосвідченіших земських лікарів колезький радник В. Ф. Греченко. Земській службі він віддав понад тридцять років, тривалий час завідував повітовою земською лікарнею. Деякий період В. Ф. Греченко також був гласним Золотоніської міської думи та членом повітового відділення піклування про в'язниці[522].

ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОКЪ
О
СЛУЖБѢ

Титульна сторінка «Особової справи» лікаря Греченка Василя Федоровича, 1910 р.

Протягом 23 років працював земським лікарем М. С. Семенов. Деякий час він також був членом повітової Медичної ради та гласним Золотоніських повітових земських зборів. У 1911 р., уже після смерті М. С. Семенова, земство присвоїло його ім'я земській лікарні в с. Вереміївка, де він працював.

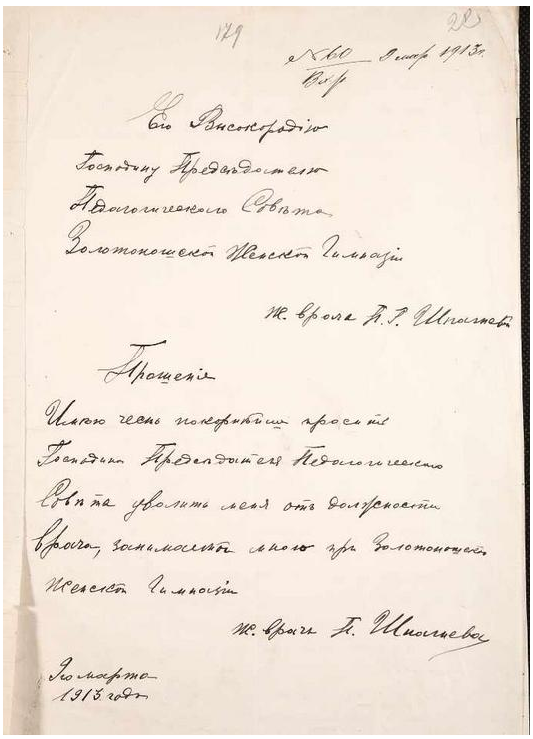
Велику роботу виконував і міський санітарний лікар. Цю посаду обіймав Л. І. Айзенштейн, який одночасно займався і приватною лікарською практикою в м. Золотоноша. Ця посада була введена в 1911 р., після того як Золотоніський повіт пережив чергову епідемію холери. Відповідно виникла потреба в покращенні санітарного стану населених пунктів, зокрема й повітового центру. У цьому сенсі найбільше значення мало влаштування в м. Золотоноша водогону та забезпечення централізованим водопостачанням повітової земської лікарні.

За даними Статистичного бюро Полтавського губернського земства, станом на 1916 р. у Золотоніському повіті було 15 медичних дільниць, у яких діяло 7 приймальних відділень і лікарень на 141 ліжко-місце. Мережа медичних закладів охоплювала 286 332 жителів, у т.ч. 12 631 – міських. Характерною особливістю демографічної ситуації в цей період було те, що народжуваність на території повіту переважала над смертністю в 1,5 раза, а природний приріст населення становив понад 3 тис. осіб на рік. У цей час на території повіту працювало 18 земських лікарів, 38 фельдшерів і

[522] Формулярный список о службе уездного врача Василия Федоровича Греченко от 9 января 1908 г. *ДАЧО*. Ф. 476. Оп. 2. Спр. 10. 6 арк.; Формулярный список о службе уездного врача Василия Федоровича Греченко от 10 декабря 1910 г. *ДАЧО*. Ф. 476. Оп. 2. Спр. 11. 7 арк.

фельдшерок, 10 фельдшерок-акушерок. При цьому вакантними залишалися 7 лікарських посад, 6 фельдшерських і 6 акушерських.

Про доступність медичних послуг свідчать такі показники: у середньому одна медична дільниця обслуговувала 19,1 тис. жителів, тоді як по Полтавській губернії – 22,3 тис. жителів. За цим показником Золотоніський повіт входив до п'ятірки кращих повітів Полтавської губернії. Щороку медична статистика фіксувала збільшення кількості звернень до медичного персоналу. Наприклад, упродовж 1914 р. зафіксовано майже 290 тис. таких звернень. Лише лікарями було прийнято 136 900 пацієнтів, з яких 748 осіб отримали госпітальну операційну допомогу, а 6 702 особи були прооперовані амбулаторно. Крім того, 949 жінок отримали акушерську допомогу від лікарів і фельдшерок-акушерок. Для запобігання поширенню інфекційних хвороб фельдшерами було зроблено 12 749 щеплень від віспи та 730 антидифтерійних щеплень[523].

Заява лікаря Павла Григоровича Шпагньова про звільнення з посади лікаря Золотоніської жіночої гімназії від 9 березня 1913 р.

За рівнем фінансування медицина залишалася одним із безумовних пріоритетів земства (після народної освіти). Аналіз фінансових показників свідчить, що в 1916 р. витрати на земську медицину становили 176,1 тис. руб. або 22,3 % від усіх витрат. Якщо ж врахувати зовнішні запозичення та добровільні пожертви на охорону здоров'я, то цей показник буде ще більшим.

У Золотоніському повіті функціонували як приватні, так і земські аптеки. У м. Золотоноша активно функціонували «Аптека» провізора М. Д. Фромета (1865) з арендаторами: [?] Видавським (1865), [?] Марцинчиком (1867–1872 рр., аренда та управління), [?] Софроновим (1874 р.), Г. Ф. Вержбицьким (1880–1886 рр., оренда та управління); «Аптека» Вержбицького (1887–1888 рр.), спадкоємців Вержбицького (1890 р.), у якій працював провізор С. І. Гольдберг (1890 р.); «Аптека» провізора Людвіга-Ігнатія Феліціановича

[523] Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. Вып. 10. Полтава: Полтавс. губерн. земство, 1917. С. 228–231.

Вержбицького (1894 р.) та його спадкоємців. З 1908 р. керував «Аптекою» Роберт-Чеслав Ігнатович Вержбицький.

Земську аптеку при лікарні м. Золотоноша очолювали: Ю. Поплавський (1900 р.), А. М. Брандгольд (1904 р.), О. З. Коврига (1906–1908 рр.). Серед працівників у документах зазначений А. П. Середа (1916 р.).

Насамкінець наведемо перелік медичних дільниць, що були в Золотоніському повіті станом на 1916 р., та їхніх службовців[524]:

1 дільниця – Гельмязівська, лікар С. Д. Янпольський. Тут же земська лікарня. Старший фельдшер – колезький реєстратор А. П. Борисюк;

2 дільниця – Драбівська, Безпальчівська, Білоусівська волості, лікар – Ш. С. Воловик. Тут же земська лікарня;

3 дільниця – Золотоніська, лікарі: О. Д. Шпагньов, П. М. Жебіньов, Г. Ш. Альтшулер;

4 дільниця – Богодухівська, лікарка В. О. Антонова;

5 дільниця – Ірклiївська, лікарка Г. П. Кучнова;

6 дільниця – Вереміївська, лікар Р. С. Бромберг;

7 дільниця – Деньгівська, посада лікаря вакантна;

8 дільниця – Прохорівська, лікарка Є. І. Руденко;

9 дільниця – Великобурімська, лікар Л. А. Сушицький;

10 дільниця – Чернещинська, посада лікаря вакантна;

11 дільниця – Жовнинська, посада лікаря вакантна;

12 дільниця – Великохутірська, посада лікаря вакантна;

13 дільниця – Канівецька, лікар С. Я. Елленгорн;

14 дільниця – Мойсенська, посада лікаря вакантна;

15 дільниця – Піщанська, лікарка Є. М. Левицька.

Окрім вищезазначених лікарів і фельдшерів на початку XX ст. у Золотоніському земстві працювали: М. В. Абрютіна, [?] Аверкієв, Т. Авраменко, [?] Адамова, [?] Алексеєв, [?] Алфьоров, Г. Ш. Альтшулер, В. Х. Андреєва, С. М. Архангельська, Р. Баглей, І. Балабан, [?] Барабаш, [?] Білостоцька, Г. Блат, І. Я. Брайловський, [?] Брикун, К. Г. Букаяс, О. І. Буткевич, Ф. Васильєв, І. Верещитін, М. П. Виноградова, [?] Віленська, [?] Водяник, [?] Воєводський, А. Воробйова, Т. Д. Вороніна, С. І. Воскалович, [?] Вронська, К. Галаніна, Р. Б. Галустянц, В. Ганненко, [?] Гармаш, [?] Гафт, О. С. Гельмязенко, Я. Д. Голомб, Н. І. Гомолицька, М. Є. Горохов[525], [?] Гребенников, С. Гурін, І. Д. Добровольський, [?] Дьяконенко, М. Т. Долгов, В. М. Дробницький, [?] Дяченко, [?] Жмудь, [?] Жовтий, [?] Зінченко,

[524] Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. Полтава: типо-лит. Губ. правления, 1916. С. 144.

[525] У історіографії зафіксовано, що Микола Єгорович Горохов у 1917 р. у м. Золотоноша надрукував працю «Дорогу женщине». Спеціалізувався на дослідженні захворюваності тифу.

[?] Зубашев, [?] Ізраілевич, Ф. Каганова, О. С. Кадигробов, [?] Кайдаш, [?] Капінос, П. Н. Катрухін, [?] Коба, [?] Кобизський, С. Кобзаренко, Г. А. Коган, Г. Я. Колесницький, В. М. Колосова, М. М. Колпаков, [?] Концевич, М. Й. Косоногова, В. С. Костіна, Ф. Котов, Є. Кочкіна, [?] Красовський, Н. Кривонос, А. І. Крузе, М. К. Кулаков, [?] Кусакова, М. Лайкович, [?] Латишев, М. А. Левітан, Г. Ледін, О. Лелейко, [?] Лісняков, І. В. Лісовський, В. Ф. Лукашев, О. Лук'янець, [?] Лук'яненко, Я. О. Лукирич, М. М. Мекленбурцева, [?] Мазуркевич, [?] Макаренко, Є. Б. Мамонт, К. О. Мариниченко, В. А. Медведєв, М. Мережинська, Г. С. Мережинський, Я. А. Мірер, [?] Міхнюк, Ю. І. Міхновський, І. І. Моторний, [?] Мясоєдова, В. Т. Назаренко, М. В. Новицький, М. Овсієвський, В. С. Омельчук, О. Я. Орда, Я. Орлов-Кисилевський, Я.-Л. Ф. Островський, Д. Паливода, М. Пандась, Н. С. Панченко, Б. Г. Петров, І. С. Подкамінський, М. А. Пономаренко, Л. Похвиснев, [?] Приходько, Н. Пужай, [?] Ра(е)дченко, В. В. Раєвський, В. І. Рафаілов, [?] Редько-Середа, С. Д. Резніков, Х. Л. Ремезова, Я. Ю. Савенко, А. А. Савич, П. В. Савченко, В. О. Салтиков, [?] Самохвалова, [?] Сапогін, Є. Сапунов, А. Семенова, А. Н. Середенко, [?] Серьга, [?] Сотников, [?] Слуцький, А. М. Смирнов, [?] Соловйов, [?] Ставнічук, О. Стативко, Д. О. Станкевич, І. Степанов, С. Х. Степанов, [?] Сулковська, В. Сургучов, С. П. Сухенко, С. А. Терихов, В. Тищенко, В. Н. Улізько, Н. Т. Фельдман, Г. Філянський, М. К. Фон-Крузе, Г. Хотинський, [?] Цеханович-Левкович, П. Червенко, [?] Чернацький, Б. М. Чериковський, Г. Я. Чмихало, [?] Чубатий, [?] Шатський, [?] Шведов, К. М. Ширяєв, П. Г. Шпагньов, В. Г. Яковлєва.

Варто зазначити і технічних працівників лікарні в м. Золотоноша: Д. Валюн (конторник), [?] Каздобіна (продавчиня), [?] Ловчицький (наглядач), [?] Подпорінов (діловод), В. С. Романовський (наглядач), [?] Ткаченко (сторож), [?] Шамраєвський (наглядач) та інші.

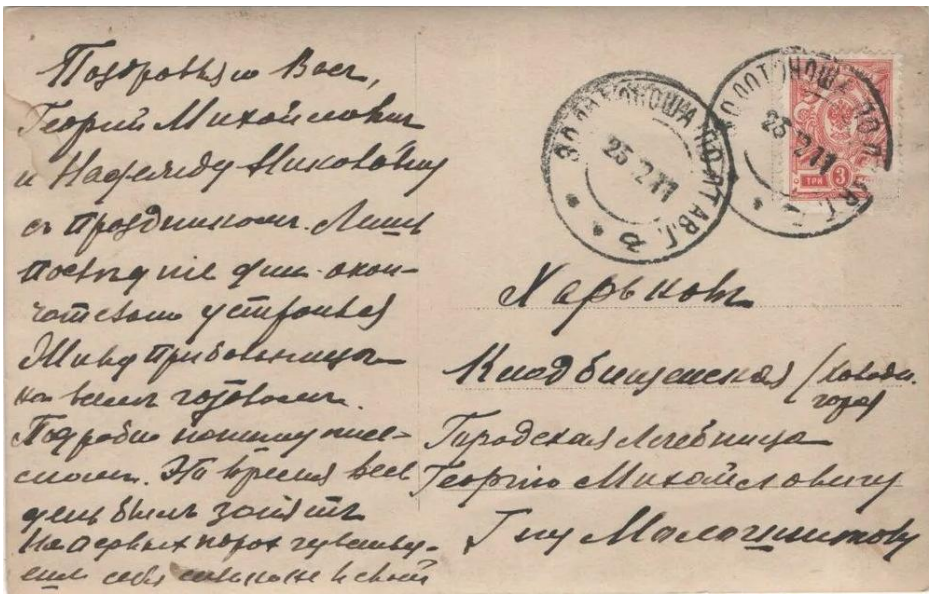
Наприкінці XIX – на початку XX ст. у м. Золотоноша акушерками працювали М. Г. Лукерська, К. М. Пасута, Е. М. Аптекарь, Х. А. Аронова, Б. В. Волинська, М. Е. Волинська (Смілянська), Х. П. Дорозець, О. Ф. Лукашева та Д. В. Самбурт.

* * *

Таким чином, починаючи з другої половини XIX ст. Золотоніське повітове земство, усвідомлюючи критичність ситуації у галузі охорони здоров'я, розпочало роботу над створенням власної медичної системи фактично з перших днів свого існування. Організація земської медицини передбачала як функціонування стаціонарних лікувальних закладів, так і впровадження виїзної допомоги для сільського населення, яке становило

переважну частину мешканців повіту. Увагу було приділено побудові лікарень, амбулаторій, фельдшерських пунктів, підбору та підготовці кваліфікованих медичних кадрів, закупівлі медикаментів та медичного обладнання. Земство фінансувало заходи з покращення санітарного стану населених пунктів, проводило просвітницьку роботу щодо гігієни, профілактики інфекційних захворювань, організовувало щеплення, підтримувало фельдшерів і лікарів, які працювали у віддалених селах. Було створено мережу медичних дільниць, у межах яких здійснювався медичний нагляд і надавалися послуги як первинного, так і вторинного рівня. На початок ХХ ст. у Золотоніському повіті вже сформувалася чітко організована система земської медицини, яка охопила частину населення й відігравала важливу роль у зниженні захворюваності, боротьбі з епідеміями та підвищенні загального рівня життя. Водночас становлення земської медицини в Золотоніському повіті супроводжувалося низкою суттєвих труднощів. Кількість лікарів і фельдшерів тривалий час не відповідала потребам сільського населення, що за умов бездоріжжя ускладнювало доступність своєчасної допомоги. Особливо слабко була розвинена акушерська допомога, тож значна частина породіль продовжувала звертатися до повитух. Фінансування медичної справи з боку Золотоніського повітового земства, хоч і зростало щороку, все ж таки, не задовольняло потреби галузі. Додатковим викликом залишалося поширення епідемічних захворювань, боротьба з якими ускладнювалася повільним формуванням довіри селян до земської медицини.

.

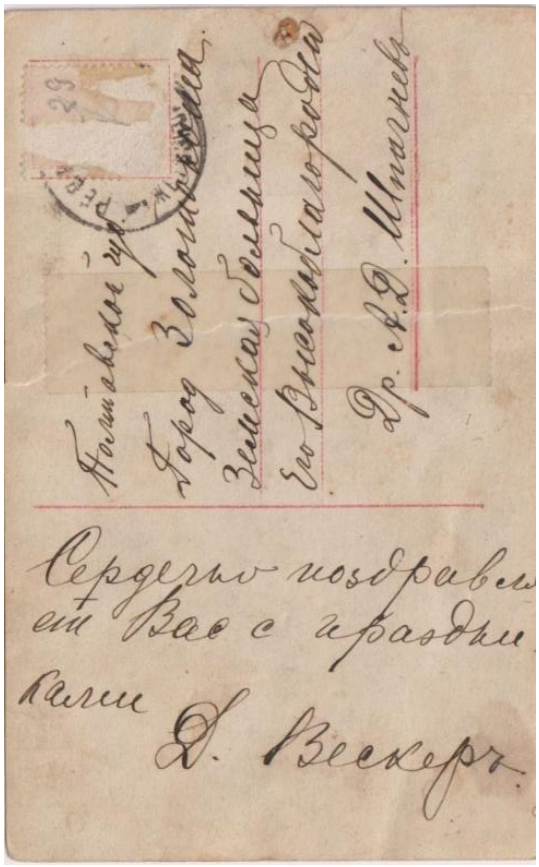

Листівка відправлена з м. Золотоноша 25.12.1911 р. до «м. Харків, міська лікарня, лікареві Молошникову Георгію Михайловичу».

«Вітаю *вас, Георгію Михайловичу та Надіє Миколаївно зі святом. Лише в останні дні остаточно влаштувався. Живу при лікарні на повному забезпеченні. Деталі напишу у листі. Цілий день є чим займатися. На початку відчував себе «не у своїй тарілці». Лікарня розрахована на 51 ліжко, але іноді доходить до 70 і більше. Перед святами – порівняно пусто. Усі мої складності вирішилися. ... Бажаю усього найкращого. На листівці – кінець Головної вулиці. Петро Жебіньов*».

Листівка, написана лікарем Петром Миколайовичем Жебиньовим, який з 1911 р. працював у Золотоніському земстві

«*Сердечно вітаємо Вас зі святами. Д. Вескер*».
Адреса: Полтавська губ., м. Золотоноша, земська лікарня.
Датування: умовно 1909–1915 рр.

Листівка «З Новим роком!», адресована золотоніському земському лікарю Олександру Дмитровичу Шпагньову

РОЗДІЛ VII

ВПЛИВ ЗОЛОТОНІСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА НА ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ У СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

7.1. Підтримка сільськогосподарської освіти, агрономічної грамотності та народних ремесел

Золотоніська сільськогосподарська школа. Розвиток економічних відносин в Україні наприкінці XIX ст. вимагав кваліфікованих кадрів. Частиною цих процесів стало розширення мережі освітніх закладів для підготовки відповідних фахівців, і не лише за допомогою збільшення кількості навчальних закладів, але й за рахунок відкриття нових спеціальностей. У Золотоніському повіті відкривалися навчальні заклади, спрямовані на підготовку фахівців у галузі сільського господарства та ремесел.

27 грудня 1883 р. урядом було затверджено «Положення про нижчі сільськогосподарські школи», відповідно до якого такі навчальні заклади мали «поширювати в народі основні знання з сільського господарства і необхідних ремесел шляхом практичних занять»[526]. Земські установи в Україні наприкінці XIX ст. розпочали активну роботу з відкриття сільськогосподарських шкіл. Значна частина фінансування цих навчальних закладів лягла саме на повітові земські бюджети. Найбільшого поширення набули сільськогосподарські школи I та II розрядів, де курс навчання тривав три роки. Нижній віковий ценз для вступу до школи – 13 років. На теренах Полтавської губернії було організовано 6 сільськогосподарських шкіл. І серед них – Золотоніська.

Опрацювання звітів Золотоніської земської повітової управи дає підстави зробити висновок, що історія школи почалась із засідання чергової сесії 6–8 жовтня 1893 р., коли серед інших важливих питань було винесено на обговорення і питання про організацію сільськогосподарської школи[527]. Проте клопотання повітових зборів про її заснування перед Полтавським губернським земством було залишено відкритим до «створення загального

[526] Нормальное положение о низших сельскохозяйственных школах: утв. 27 декабря 1883 г. № 1919. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург. 1883. Т. 3. С. 11–12.

[527] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXX очередной сессии (1894 года) за 1893 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1894. С. 221.

Центральний корпус Золотоніської сільськогосподарської школи. Початок XX ст.

плану сільськогосподарської освіти у Полтавській губернії і вивчення найбільш доцільних типів сільськогосподарських шкіл»[528].

У 1894 р. Золотоніські повітові земські збори знову повернулись до цього питання. Було заслухано доповідь, у якій детально викладені завдання школи, план організації та проєкт її Статуту. Згідно зі «Статутом», затвердженим через 4 роки, 28 жовтня 1898 р.[529], метою Золотоніської сільськогосподарської школи було «розповсюдження в народі основних знань із сільського господарства в цілому, із садівництва, городництва та ремесел, зокрема ковальсько-слюсарного та теслярського з їхнім орієнтуванням на ремонт і часткове виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь»[530]. Термін навчання в школі – 4 роки, зокрема 3 роки теоретичної та практичної підготовки безпосередньо в самій школі й 1 рік практики в приватному маєтку за домовленостями із власниками.

У 1898 р. з ініціативи та фінансової підтримки Золотоніського повітового земства була відкрита Золотоніська нижча сільськогосподарська школа I розряду («Статут» підписано 28 жовтня

[528] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXX очередной сессии (1894 года) за 1893 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1894. С. 223.

[529] Устав Золотоношской низшей сельскохозяйственной школы 1-го разряда. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1898. 18 с.

[530] О сельскохозяйственной школе. *Отчет Золотоношскому уездному земскому собранию Золотоношской уездной земской управы XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 г. с приложениями*. Золотоноша: лито-тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1899. С. 348–362.

1898 р.). Новий навчальний заклад був підзвітний департаменту землеробства Міністерства землеробства та державного майна[531]. Тоді ж із гласних Золотоніських повітових земських зборів була створена спеціальна комісія з облаштування школи та пошуку земельної ділянки для неї. Також було ухвалено рішення про створення спеціального капіталу (грошового фонду) для побудови школи і перерахування до нього 23 128 руб. 19 коп. із запасного капіталу та 6 871 руб. 81 коп. із обігових коштів. Загальна ж кошторисна вартість становила 42 000 руб. Дефіцит (у сумі 10 000 руб.) передбачалось перекрити за рахунок коштів від Полтавського губернського земства, а на облаштування дослідного поля при школі (2 000 руб.) – із державного бюджету. Також розглядалось питання про безкоштовне отримання від Міністерства землеробства та держмайна земельної ділянки для садиби та господарства школи.

Проте дійсність виявилась іншою. Відрахування з обігового капіталу 6 871 руб. 81 коп. було заблоковане Полтавським губернатором, тому до фонду для відкриття сільськогосподарської школи надійшли лише кошти від Золотоніського повітового земства – 23 128 руб. 19 коп. Міністерство ж виділило лише 1 500 руб., а в безкоштовному виділенні земельної ділянки взагалі відмовило. Отже, на Золотоніську земську комісію ліг ще додатковий клопіт: пошук і придбання земельної ділянки, яка відповідала б вимогам школи.

Розглянувши кілька варіантів, вищезазначена комісія зупинила свій вибір на запропонованій гласним П. Я. Куличевським ділянці за три версти від м. Золотоноша. Вона і була придбана в 1896 р. у кількості 60 десятин, по 200 руб. за десятину. Загальна ж сума витрат земства, разом із розробленою документацією, становила 12 720 руб. 70 коп.[532]

З весни 1897 р. почались будівельні роботи, якими завідували голова Золотоніської земської управи В. М. Дараган і її член П. Я. Куличевський. Проєктування і планування були виконані земськими техніками, безпосередні роботи велись земськими підрядниками, нагляд за якими здійснювала відповідальна особа за 25 руб. оплати в місяць.

Будівництво велось досить швидкими темпами, і до кінця року було споруджено чотири будівлі (без оздоблення). Перша – двоповерховий основний корпус, виконаний у зруб. У ньому було 16 приміщень, 4 з яких передбачалися під навчальні класи. З флігелі з 18 приміщеннями. Два з них

---

[531] З 1905 р. – Головне управління землеустрою і землеробства, з 1915 р. – Міністерство землеробства.

[532] О сельскохозяйственной школе. *Отчет Золотоношскому уездному земскому собранию Золотоношской уездной земской управы XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 г. с приложениями*. Золотоноша: лито-тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1899. С. 349.

– для квартири та кабінету завідувача, квартир для двох учителів. Третій флігель розташовувався на задньому дворі. У ньому розміщувались їдальня, приміщення для прання та квартири для майстрів. Дахи на всіх чотирьох будівлях були вкриті залізом.

Крім будівельних, роботи проводились і на земельній ділянці. З часу її придбання ділянка площею понад 15 десятин була відведена під дослідне поле, де ґрунт утримувався під зеленим паром. Решта площі перебувала в оренді аж до початку навчального процесу, за винятком 4,5 десятини, на яких було закладено три ділянки саду: яблуневу, грушеву та кісточкову. Усього висаджено 200 дерев, отриманих із плодового розплідника Г. Вороного Прилуцького повіту.

До відкриття школи в 1898 р. усі чотири будівлі були готові. Крім того, були збудовані кузня та слюсарна майстерня, сараї для робочої худоби й інвентарю. Дахи господарських приміщень були вкриті новим вогнетривким матеріалом – черепицею, отриманою безкоштовно із заводу Полтавського губернського земства. Також були побудовані погріб, льодник і вбиральня. Витрати на будівництво склади 29 926 руб. 86 коп. Загальна ж сума на будівництво й облаштування школи – 49 931 руб. 69 коп.[533]

У 1900 р. до списку золотоніського земського повітового майна додалися такі побудови при школі: конюшня, свинарник, дві вбиральні, два колодязі, баня з колодязем, зерновий склад, загони для худоби. Звертає на себе увагу факт побудови бані. До цього учні, які постійно фізично працювали, мились у пральні приблизно раз на місяць.

З 1895 до 1899 рр. інвестиції в Золотоніську сільськогосподарську школу становили: від Золотоніського повітового земства – 28 378 руб. 19 коп., від Полтавського губернського земства – 12 250 руб., від Міністерства землеробства та державного майна – 4 343 руб. 83 коп.

Надалі, згідно зі «Статутом» школи, її грошові кошти складались із щорічних асигнувань Золотоніського повітового земства – 3 500 руб., щорічної допомоги від Міністерства землеробства та державного майна – 3 000 руб., щорічної допомоги Полтавського губернського земства – 1 500 руб. Якщо суми, що надавали міністерство та губернське земство, залишались сталими, то кошти від Золотоніського повітового земства змінювались. Наприклад, у 1902 р. було виділено 6 010 руб., в інші роки – за потребою.

---

[533] О сельскохозяйственной школе. *Отчет Золотоношскому уездному земскому собранию Золотоношской уездной земской управы XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 г. с приложениями*. Золотоноша: лито-тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1899. С. 351.

Крім того, до шкільного бюджету надходили кошти від послуг майстерень та учнівських внесків – оплати за навчання. Якщо спочатку передбачалось безкоштовне навчання учнів, то потім стало зрозуміло, що тільки за рахунок сторонніх інвестицій школі не вижити. У 1898 р. чергові Золотоніські повітові земські збори ухвалили рішення клопотати про внесення змін до Статуту школи, відповідно до яких плата за навчання з «повних пансіонерів» має становити 60 руб.; для тих учнів, які «будуть у своєму одязі», – 30 руб.; для тих, які «користуються від школи лише навчальними посібниками та харчуються під час практичних польових робіт», – 5 руб. Тому в 1899 р. учні платили «за повне забезпечення» 60 руб., а «за часткове» (без форми) – 30 руб. Надалі умови плати за навчання теж частково змінювались, зокрема для жителів інших повітів плата становила для «пансіонерів» 110 руб. і для «напівпансіонерів» – 60 руб.

30 вересня 1898 р. Золотоніська сільськогосподарська школа відкрила свої двері та прийняла до навчання перших учнів. Із цього ж дня школа перейшла в підзвітність Міністерству землеробства та державного майна. У перший рік працював лише підготовчий клас. Зі 190 кандидатів, які подали заяви, до екзаменів було допущено 125 осіб. За результатами іспитів відібрано 40 осіб. Із різних причин навчання розпочали 36 осіб, із яких 25 були «на повному пансіоні». До школи приймали дітей усіх станів і віросповідань віком не менше 13 років. У перший рік навчання розподіл учнів за станами мав такий вигляд (осіб): дворяни – 5, духовенство – 6, міщани – 4, козаки – 9, селяни – 12. За віком (осіб): 13 років – 5, 14–15 років – 13, 16 років – 8, 17 років – 4, 18 років – 3, 19–22 роки – по 1. До школи приймали лише осіб чоловічої статі.

Щорічні звіти про діяльність Золотоніської сільськогосподарської школи друкували як окремими примірниками, так і у звітах Золотоніської земської управи. Відповідно до їхнього змісту можемо реконструювати інформацію про педагогічний склад установи. Водночас ми свідомі того, що ці дані є неповними.

Попечитель – С. В. Лукашевич (1899–1906 рр.), Д. І. Тоцький (1906–1915 рр.).

Керівники – С. Ф. Анцибор (1899–1900 рр.), М. Д. Семенов (1900–1909 рр.)[534], В. А. Здановський (1909 р.), К. І. Голубов (1909–1913 рр.), А. С. Волощук (1914–1916 рр.).

Секретар – Ф. М. Павленко (1899 р.).

[534] Семенов М. Д. Золотоношское опытное поле, его организация, программа и технические приемы опытов. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. 35 с.

Учителі – О. П. Модестов (1899 р.), М. Т. Квітко (1899–1903 рр.), О. Гужовський (1900–1901 рр.), М. Куниця-Романенко (1900–1901 рр.), С. А. Воблієв (1900–1904 рр.), М. А. Перековець (1902 р.), [?] Гільдулін (1902–1904 рр.), В. І. Брезгунов (1905 р.), Г. І. Брезгунов (1907–1913 рр.), І. Ф. Сокальський (1909–1913 рр.), Ф. Г. Трофимець (1909 р.), М. М. Фомін (1909 р.), В. В. Астапов (1914 р.), В. А. Волков (1914 р.), Г. Л. Кушаков (1914 р.), І. Ф. Абумов (1915 р.), П. С. Бутко (1914–1915 рр.), І. П. Харченко (1914–1915 рр.), В. Волощук (1915 р.), Я. І. Мар'єнко (1915 р.).

Учителі Закону Божого – С. В. Андрієвський (1899–1902 рр.), М. І. Рудичев (1902–1904 рр.), З. О. Гусаченко (1904–1909 рр.), А. Міщенко (1909–1915 рр.).

Постать священника С. Андрієвського зайняла гідне місце в історії м. Золотоноша. Саме його стараннями було споруджено дерев'яний, а потім і кам'яний Соборно-Успенський храм (дерев'яний згорів 8 травня 1904 р.). Будівництво велось з 1907 до 1910 р.[535]. Крім того, С. В. Андрієвський був благочинним Золотоніської округи, членом освітньої ради при Золотоніському повітовому земстві, читав Закон Божий в Золотоніській жіночій гімназії. С. В. Андрієвський помер після 1922 р., похований біля південної вівтарної стіни Свято-Успенського собору.

Учитель співів – М. Л. Галат (1899 р.).

Наглядач за дослідним полем – П. Ф. Любочка (1904–1909 рр.), І. І. Семенов (1909 р.), А. С. Волощук (1914 р.).

Конторник – І. А. Богацький (1909 р.).

Працівники – І. Загородній, ковалі [?] Кухарський та І. Овчаренко, столяр [?] Сірик, тесля [?] Мовчан, економ-конторник [?] Морозов, садівник [?] Святченко, майстер ковальсько-слюсарного ремесла Т. Г. Тарасевич, який мав практичний досвід роботи на парових молотильнях у маєтках поміщиків, майстер теслярсько-столярного ремесла С. С. Ткаченко – міщанин, власник столярної майстерні в м. Золотоноша; садівник Ф. К. Хоменко – міщанин, який працював у кількох приватних маєтках (усі станом на 1904 р.). Окрім вищезазначених працівників, при школі працювали також старший робітник, кухар і сторож.

Відомо й кілька прізвищ учнів і випускників Золотоніської сільськогосподарської школи: [?] Вовчок (1901 р.), [?] Баранников, [?] Глушко, [?] Кочерга (усі 1903 р.), [?] Морозов (1903–1908 рр.), [?] Капустянський, [?] Тулін (1909 р.) та інші.

[535] Золотоніське церковне торжество. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1910. № 4. С. 293–303.

Серед практикантів школи значились: І. Олексенко (1903 р.), С. Мірошніченко (1903 р.), О. Овчаренко (1904 р.), І. Кравченко (1905–1909 рр.), П. Радченко (1903 р.), Г. Юрченко (1905 р.).

Печатка Золотоніської сільськогосподарської школи

Навчальний процес відбувався за визначеним планом. У 1899 р. із 36 учнів підготовчого класу перейшло до першого класу 22 особи. До підготовчого класу було знову зараховано 23 учні, чотирьох учнів не перевели до першого класу. Отже, підготовчий клас налічував 27 осіб, а в першому класі навчалося 25 осіб. У цей рік було 116 навчальних днів, проведено 494 години уроків, із них: Закону Божого – 47, російської мови – 82, арифметики – 92, географії – 70, історії – 54, фізики – 31, ботаніки – 31, загального садівництва – 30, городництва – 18, хімії – 16, зоології – 14, землеробства – 9. Надалі до переліку предметів були додані тваринництво, ветеринарна справа, головні закони селянського побуту. Також, окрім церковного співу, учні за бажанням мали можливість навчатися музиці.

Практичні ж заняття займали значно більшу частину часу. У перерахунку на десятигодинний робочий день учні відпрацювали на різних сільськогосподарських роботах днів: із садівництва та городництва – 1 429 днів, у майстернях – 1 502 дні, з діловодства – 90 днів. Чергування по школі відбувалось 650 днів. У весняний та осінній періодм практичні заняття починались о 6:00 годині, у літній – о 5:00 годині ранку. Закінчувались, відповідно о 18:00 і 20:00 годині. Передбачалась перерва весною та восени з 12:00 до 14:30 години, улітку – з 12:00 до 15:00 години дня. Для сніданку та полудня виділялось по пів години.

Про обсяги виконаних учнями сільськогосподарських робіт зазначено в звіті Золотоніської повітової земської управи за 1899 р.: проведено посів на комерційному та дослідному полях 40,5 десятини, виорано весною 6 десятин і на зиму 29 десятин, промотижено 8 десятин, прополото багаторічних трав 4,5 десятини, зібрано врожай із 40,5 десятини, зокрема на площі 1,25 десятини картоплі та на 2,5 десятини буряків, вивезено та розкидано гною 2 040 возів на 13 десятинах, привезено соломи 75 гарб[536].

Школа мала шестипільну сівозміну: чорний і зайнятий пар, озимі пшениця та жито, просапні культури (картопля, кормовий буряк, кінські

[536] Гарба – віз із високими не суцільними бортами, яким перевозили сіно.

боби), овес, однорічні трави, ярові зернові (гречка, чечевиця, ячмінь). Сад налічував 1 317 дерев, серед них чільне місце займали яблуні, росли груші, сливи, вишні, черешні, абрикоси та навіть три персики. У ягіднику було 200 кущів малини, 160 кущів смородини, 50 кущів винограду та 300 кущів полуниці[537].

У кількох звітах є опис побутових умов учнів: з розрахунку на кожного з них налічувалося в спальних приміщеннях 421, у їдальні – 421, у класах – 190 кубічних фунтів повітря. Харчувалися учні тричі на день. Борщ із яловичиною, супи, каші з салом, галушки, узвар, чай, пшеничний і житній хліб не нормувались, м'ясо видавали по 0,5 фунта, цукор – по 4 колоті шматки, сало – по 1 фунту на 10 осіб. У літній час давали ще полудень, що складався з хліба, молока, сала чи риби.

Умови проживання були дуже прості: металеві ліжка з набитими соломою матрацами, такі ж подушки, простирадло та сіра суконна ковдра. Солому періодично змінювали на нову.

Зимовий одяг мав типову форму та складався з шинелі сірого сукна, баранячої шапки зі значком, тужурки, жилета, штанів і високих чобіт. Улітку шапку замінювали на солом'яний капелюх (бриль), а суконні штани та тужурку – на парусинові.

Коли школа уже повністю увійшла в робочий ритм, до форми учнів додали сорочку з напівсукна, дві пари штанів, кашкет, башлик. Кожен учень отримував на рік 2 пари шкіряних чобіт. Білизна учнів складалася з трьох сорочок і трьох кальсонів; кожен отримував по 2 простирадла, рушники та по 2 пари онуч.

Про успіхи школи в підготовці спеціалістів пішов широкий розголос. Про це свідчить розширення географії учнів. У 1904 р. у школі навчалось 47 осіб із Полтавської губернії, із них із Золотоніського повіту – 31 особа, з Київської губернії – 13 осіб, із Харківської – 2 особи, з Херсонської – 1 особа. У 1906 р. серед учнів були мешканці Чернігівщини (1 особа) та Ставропілля (2 особи).

На початку XX ст. відбулися зміни щодо складу рухомого та нерухомого майна школи. Крім 60 десятин землі, придбаної Золотоніським повітовим земством, Міністерством землеробства та державного майна було виділено 36 десятин лісу (у кількох ділянках) за 10 верст від школи. Предмет «Шкільне господарство», окрім тем «Рільництво», «Садівництво», «Городництво», поповнили ще «Лісівництвом», «Бджільництвом», «Шовківництвом». Крім того, при школі запрацювали парувальний пункт

[537] О сельскохозяйственной школе. *Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1899 г.* Золотоноша: лито-тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1900. С. 31–61.

для корів і свиней, плодовий розсадник, дослідне поле, метеорологічна станція та дві майстерні, що давали відчутний дохід.

На парувальному пункті утримувався чистокровний бик симентальської породи та 2 кабани йоркширської породи. Господарства округи користувалися послугами пункту. Наприклад, за 1904 р. були покриті 81 корова та 10 свиноматок.

Із плодового розсадника було реалізовано 1 005 штук плодових дерев однорічного та дворічного віку покращених сортів, зарезервовано 1 500 саджанців для нового шкільного саду.

Передові для того часу технології вирощування сільськогосподарських культур, використання сівозміни та продуктивних сортів дозволили господарству школи отримувати врожаї з деяких культур помітно вищі за врожаї навіть у великих господарствах повіту. У 1906 р. урожай жита становив 153 пуди з десятини, озимої пшениці – 130 пудів, вівса – 77 пудів, ячменю – 65 пудів, проса – 91 пуд, гречки – 52 пуди. Середня ж урожайність великих господарств у Золотоніському повіті за 1905–1914 рр. становила: жита – 99 пудів, озимої пшениці – 80 пудів, ячменю – 76 пудів, вівса – 88 пудів, гречки – 64 пуди та проса – 94 пуди.

Для виконання сільськогосподарських робіт при школі утримували робочу худобу: 2 пари волів та 11 коней. Молочну худобу, у кількості 7 голів (1 бугай, 4 корови, 2 телиці), утримували для отримання молока для харчування школярів і гною як добрива для польових культур. На кінець 1906 р. поголів'я свиней нараховувало 20 штук, окрім того, було 50 курей і 9 бджолиних вуликів для навчальних цілей.

Керівник школи періодично звітував про проведену роботу перед Золотоніською повітовою управою та земськими зборами[538]. Водночас були періоди, коли звіти керівника школи не затверджувались. Так сталось, наприклад, у 1908 р., коли було ухвалено рішення про створення спеціальної ревізійної комісії, яка б вивчила діяльність школи та її керівництва. Однією з причин виникнення такої ситуації стало звільнення

[538] Отчет Золотоношской сельскохозяйственной школы 1-го разряда. I-я часть за 1899/1900 учебный год. II-я, III-я и IV-я части 1900 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1901. 112 с.; Отчет Золотоношской сельскохозяйственной школы 1-го разряда за 1902 г. Переяслав: тип. П. Лепского, 1903. 147 с.; Отчет Золотоношской сельскохозяйственной школы 1-го разряда за 1910 р. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. 173 с.; Отчет Золотоношской сельскохозяйственной школы 1-го разряда за 1912 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1913. 194 с.; Отчет Золотоношского сельскохозяйственного училища имени статс-секретаря П. А. Столыпина за 1913 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1914. 185 с.; Отчет Золотоношского сельскохозяйственного училища имени статс-секретаря П. А. Столыпина за 1914 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1915. 227 с.; Отчет Золотоношского сельскохозяйственного училища имени статс-секретаря П. А. Столыпина за 1915 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1916. 185 с.

учителя спеціальних предметів і завідувача дослідним полем П. Ф. Любочки, який зайняв принципову позицію щодо протиправних дій керівника. За результатами перевірки комісією було складено протокол, у якому вказувалось на прорахунки керівництва школи. Земські збори ухвалили рішення про звільнення М. Д. Семенова з посади керівника та призначення на вакантну посаду В. А. Здановського – випускника агрономічного відділу Київського політехнічного інституту. Збори також затвердили постанову про зміну форм ведення бухгалтерського обліку та фінансової звітності. Крім того, було прийнято рішення про заборону штатним службовцям школи користуватись безкоштовно та за пільговими цінами продуктами шкільного господарства.

Чергова одіссея в історії сільськогосподарської школи почалась з 47 сесії Золотоніських повітових земських зборів 1910 р., на якій було ухвалено клопотання перед Головним управлінням землеробства та землеустрою про прийняття ним на повне забезпечення з державного бюджету сільськогосподарської школи. І хоч воно не було підтримано в управлінні, голова земської управи Д. І. Тоцький отримав обіцянку від держави про щорічну дотацію в розмірі вже не 5 000, а 10 000 руб. за умови перетворення школи в училище відповідно до положення від 26 травня 1904 р. Для цього потрібно було змінити Статут навчального закладу, передбачивши плату за навчання із місцевих «пансіонерів» 100 руб., а з учнів із інших повітів і губерній – 150 руб. Зміни оплати стосувались і «напівпансіонерів». Новий Статут був затверджений Головним управлінням землеробства та землеустрою в серпні 1912 р.[539] Планувалося ввести його в дію на початку 1913 р., але чергова сесія Золотоніських повітових земських зборів вирішила залишити плату за навчання в попередніх розмірах. Крім того, вносились зміни ще до низки параграфів Статуту, що стосувались розширення можливостей Золотоніського повітового земства контролювати діяльність школи. Дія цієї постанови була зупинена Полтавським губернатором, як і процес зміни статусу школи[540]. Тобто, у 1913 р. відбулися зміни у статусі навчального закладу і, відповідно його назві – «Золотоніське сільськогосподарське училище імені статс-секретаря П. А. Столипіна».

У звіті Золотоніської земської управи за 1913 р., у розділі «Народна освіта», є запис про призначення учням стипендії імені імператора Олександра ІІ, що була започаткована в 1912 р. при Золотоніському

[539] Устав Золотоношского низшего сельскохозяйственного училища / Устав Золотоношского сельскохозяйственного училища имени статс-секретаря П. А. Столыпина. Киев: б.и., 1911. 18 с.
[540] Журнал Золотоношского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 21 февраля 1913 г. с докладами. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1913. С. 12.

сільськогосподарському училищі на ознаменування 50-річчя звільнення селян від кріпацтва. Тут же зазначалось, що плата за навчання, що встановлювалась 49 черговими земськими зборами в розмірі 80 руб. із «пансіонерів» і 50 руб. із «напівпансіонерів», була затверджена очільником Головного управління землеробства та землеустрою за письмовим зверненням голови Золотоніської земської управи. Про це було повідомлено керівнику училища для виконання з початку 1914–1915 навч. р. Серед навчально-просвітницьких заходів школи варті уваги спеціальні курси з садівництва, городництва та ремонтної справи, уперше організовані з 24 травня по 24 червня 1906 р. Перших слухачів було 24 особи, із них 20 – це учителі земських шкіл Золотоніського повіту. Субсидіювали проведення курсів Золотоніська повітова земська управа та Головне управління землеробства та землеустрою. Відомо, що одним із лекторів на цих курсах був інструктор із садівництва в Полтавській губернії Ф. Ф. Дермашко. Навчання на курсах було безкоштовним. Вдала практика була продовжена й у 1917 р., коли керівництво запропонувало організувати навчальні курси з «монтажу та ремонту сільськогосподарських машин і реманенту» та курси з «садівництва та городництва» для солдатів-інвалідів, які отримали поранення на фронтах Першої світової війни.

Для детальнішої ілюстрації навчання у Золотоніському сільськогосподарському училищі подаємо текст спогадів, які написав Іван Копил – випускник училища у 1917 р. «Я навчався у Золотоніському сільськогосподарському закладі з осені 1913 по осінь 1917 року. Що ж собою являв цей заклад? Яка була його матеріально-технічна база? Як проводились навчання та виховання учнів?

Наш навчальний заклад називався «Золотоніське нижче сільськогосподарське училище 1-го розряду імені статс-секретаря П. А. Столипіна».

Велика садиба – близько 5 гектарів у Куличевському хуторі, всі її будівлі і насадження були добре сплановані. У двоповерховому головному дерев'яному корпусі розміщувались навчальні класи, кабінети і гуртожиток учнів. Навкруги цієї будівлі розташовувалися добротні одноповерхові житлові будинки, у яких проживали учителі та службовці. Всі будівлі потопали у розкішній окультуреній зелені. Головний корпус прикривався струнками пірамідальними тополями, що дивились у блакитне небо. Палісадники, формовий сад (із неймовірними вазами) були гідні того, щоб їх змалював іменитий художник. Особливо хотілось би відмітити яблуню-чашу, що стояла у центрі палісадника біля центрального корпусу. Це була цариця декоративно-плодових насаджень. По середині садиби стояв дубовий стовп із газовим ліхтарем. Садиба була обнесена строгим парканом світло-сірого кольору та живою загорожею з серебристої маслинки й

абрикос. Парадний заїзд із Переяславської дороги був увінчаний високою аркою з буквами «ЗСХУ». Широкі ворота заїзду на ніч закривались на замок. Парадний заїзд був прокладений прямо до головного корпусу. Він проходив через плодовий розплідник і парк. Перед навчальним корпусом був красивий, округлої форми, палісадник із квітами і рослинами, що наповнювали повітря надзвичайними ароматами. Дуже затишним був також невеликий парк зі ставочком, що підтримувався в хорошому стані. На ньому розташовувався крихітний острівець, густо вкритий декоративними кущами. По краях садиби розміщувались ферми (пташник, конюшня, свинарник, тваринницький двір). Тут же були зерновий склад, сарай для сільськогосподарських машин і возів, ваги, їдальня, столярно-теслярська майстерня, кузня, слюсарня і контора.

Ґудзик з форми учнів нижчих сільськогосподарських училищ на початку ХХ ст.

Чисельність учнів не перевищувала 100 осіб. За право навчатись кожен платив 25 рублів за рік. Дехто отримував від земств стипендію. Харчування було безкоштовним. Одяг та взуття кожен купував за свій кошт. Кожному учню видавалась маленька книжечка з «Правилами поводження учнів ЗСХУ». Для учнів була встановлена форма одягу: чоботи, чорний однобортний піджак із петлицями. Ґудзики мідні з зображеннями коси та грабель. В якості головного убору ми носили (влітку і взимку) капелюхи чорного сукна з зеленими кантами і кокардою (ображення коси й грабель). Крім цього парадного костюму мали ще суконні гімнастерки і штани. У холодну пору року, в якості верхнього одягу, учні носили теплі бобрикові, добре пошиті, свитки.

Підйом по дзвінку проводився о 7:00, вихід в їдальню і на молитву о 7:30. Уроки з 8:00 до 13:00. Молитва, обід і відпочинок з 13:00 до 15:00. У години відпочинку учні знаходились у своїх класах та читальному залі. Спальня на денний час закривалась. Практичні заняття по господарству з 15:00 до 19:00. Молитва, вечеря і перекличка з 19:00 до19:30. Самостійні заняття з 19:30 до 23:00. Сон з 23:00 до 7:00. У літній час навчальних занять не було. Учні працювали у господарстві училища. Кожен з нас мав зібрати й описати гербарій та колекцію комах. У святкові дні всі вільні від чергувань учні організовано, під керівництвом чергового учителя, ходили до Миколаївської церкви в м. Золотоноша до обідні.

Під час практичних демонстраційних занять в усі періоди року, крім зими, учителями систематично організовувались групові обходи полів, садів, парків, тваринницьких приміщень, де у формі запитань-відповідей зверталась увага на стан об'єктів, що обстежувались. Тут же ставились запитання, які заходи потрібно провести для покращення їх стану.

Чергування зазвичай назначались на тиждень за алфавітом. Об'єктами чергувань були їдальня, кухня, дослідне поле, демонстраційні ділянки, сад, ділянка з овочами, метеорологічна станція, навчальні класи, бібліотека і всі тваринницькі ферми. Чергові майже повністю обслуговували свої об'єкти. Лише на кухні, у пекарні та пральні були відповідні працівники.

Практичні заняття планувались на щоденних нарядах. У кабінеті керівника збирались керівники всіх виробничих підрозділів і під його керівництвом намічались найбільш актуальні на даний час роботи та складались відповідні наряди. Серед учителів гідно бути відмічені А. С. Волощук (керівник училища), К. В. Волощук, В. А. Волков, І. А. Берзинь, П. С. Бутко, А. І. Меленевський, В. І. Рябов та інші. Більшість із них були великими ентузіастами та патріотами. А. С. Волощук був своєрідною людиною. Для нього (у деякій мірі сурового) керівника була характерна невтомність, ініціативність з покращення викладання та благоустрою господарства училища. Він мав солідні знання з багатьох тем природознавства і сільського господарства. Йому, у військовий час, доводилось викладати нам майже всі природничі та сільськогосподарські дисципліни, адже учителі весь час змінювались у зв'язку із призовом багатьох з них до лав армії. До того ж, незадовго після початку військових дій, основні корпуси училища були задіяні під шпиталь. Училище частково перебазувалось у тісні і непристосовані приміщення поміщицького двору. Учні проживали у перенаселених приватних будинках. Але, в той же час, брали участь у бригадах Союзу земств і міст по наданню допомоги солдаткам в їхніх господарствах.

Рослинництво в училищі було представлене рільництвом, садівництвом, декоративним садівництвом, овочівництвом, лісівництвом. Знання на уроках давали сучасні. Садівництво було поставлено дуже добре. Багато часу виділялось роботам у саду та плодовій шкілці. Добре було розвинуто і овочівництво. Вирощувалось багато цінних сортів овочевих культур. Нам доводилось сіяти насіння лісових культур, доглядати за лісом, училище мало прекрасне лісове урочище поблизу с. Коробівка. Кормовиробництво забезпечувало потреби тваринницьких ферм. Годівля тварин велась за нормами. Раціони складались черговими учнями і затверджувались учителями.

Багато уваги надавалось технологіям переробки продукції рослинництва і тваринництва. Ми проводили переробку молока, консервування овочів та фруктів (соління, квашення, виготовлення варення, пастили, джему та іншого). У машинному парку були всі необхідні сільськогосподарські знаряддя й обладнання різних торговельних фірм. При училищі було організовано ремеслене учнівство. Сюди приймались на повне забезпечення хлопці 12–15 років. Навчались вони практично у майстернях.

Із задоволенням хочу відмітити, що в училищі була добре організована учнівська самодіяльність (хор, духовий оркестр, струнний оркестр, драматичний гурток, гурток художнього читання та інше). У репертуарі хору були, в основному, народні пісні. Виконували ми також фрагменти з деяких опер. Духовий оркестр успішно виконував «Боже, царя храни», «Коль славен наш Господь в Сионе». Диригував оркестром відповідальний військовий музикант на прізвище Гора. Він написав для нас марш «Золотоніський сільськогосподарник». Після оголошення про ліквідацію самодержавства, ми, за одну ніч, навчились виконувати «Марсельєзу». Ось такі мої два слова про свою улюблену Альма-матір»[541].

Разом зі здобутками Золотоніського повітового земства в розвитку базової сільськогосподарської освіти фіксуємо і ті виклики, з якими зіштовхнулися керівництво земства та школи. Щорічне збільшення кількості учнів вимагало розширення площ для спалень, тому постало питання про побудову окремого приміщення для гуртожитку. Навчання кількох груп в одній аудиторії відбувалося по черзі. Для вчителів службове житло не передбачалось.

Отже, потреба в кваліфікованих кадрах для розвитку сільського господарства сприяла появі в Золотоніському повіті спеціалізованої сільськогосподарської школи, яка згодом отримала статус училища. Місцева ініціатива була підтримана губернським і державним керівництвами. За період своєї діяльності (1898–1917 рр.) Золотоніська сільськогосподарська школа/училище дала необхідну агрономічну освіту майже 360 своїм випускникам. Їхня подальша практична робота, безсумнівно, мала вплив на розвиток сільського господарства як Золотоніського повіту, так і інших повітів.

Просвітницькі заходи Золотоніського повітового земства, спрямовані на розвиток агрономічної грамотності населення повіту. Відповідно до даних державного перепису населення 1897 р., із загальної чисельності

[541] Копил І. Ф. Спогади. Рукопис. *Музей Золотоніського коледжу ветеринарної медицини Білоцерківського національного університету*. 8 арк.

населення Золотоніського повіту 227 594 особи (із них 111 844 чоловіки та 115 750 жінок) грамотними були лише 3,44 % або 34 478 осіб. Серед селян не знали грамоти 177 196 осіб, із них 76 344 чоловіки та 100 852 жінки.

Одне з приміщень Золотоніської сільськогосподарської школи (училища). Початок ХХ ст.

Одне з приміщень Золотоніської сільськогосподарської школи (училища). Початок ХХ ст.

Ймовірно учні та учителі Золотоніської сільськогосподарської школи (училища). Початок ХХ ст. м. Золотоноша. Фотограф – Брагинський

З усієї кількості грамотних селян (24 121 особа) переважну більшість становили діти та юнацтво до 19 років – 11 722 особи (48,6 %). Неписьменних селян віком від 20 до 60 років було 69 525 осіб.

Такий показник неграмотності перешкоджав реалізації ініціатив Золотоніського повітового земства щодо розповсюдження серед населення брошур, плакатів, статей на сільськогосподарську тематику з метою поширення нових агрономічних знань. Дієвими способами навчання населення стали бесіди, лекції-читання, розповіді на показових полях і демонстраційних ділянках, пряме спілкування з агрономами, організаторами сільськогосподарських виставок та ярмарків. Ефективними заходами, що викликали підвищену зацікавленість у населення, стали організовані за сприяння Полтавського губернського земства публічні просвітницькі лекції-читання («народні читання з туманними/світловими картинками»). Для цього використовувався «чарівний ліхтар» (проєкційний апарат), праобраз поширених у другій половині XX ст. фільмоскопа та слайдового апарата. Це був пристрій, що проєктував через оптичну систему зображення, нанесені на скляні пластини в металевому, дерев'яному чи картонному обрамленні. Джерелом світла, посиленого рефлектором, слугували свічка, лампада, гасова лампа, пізніше – електрична лампа.

Спочатку лекції-читання організовувались при церковнопарафіяльних і земських початкових школах лише священниками. Це було обумовлено тим, що тільки єпархіальне керівництво давало дозвіл на проведення таких громадських заходів духовними особами. Зафіксовано, що такі лекції-читання проводились священниками Ф. Павловським із с. Деньги, І. Росінським із с. Великий Хутір, І. Дроздовським із с. Антипівка, В. Романицьким із с. Чорнобай. У м. Золотоноша читання організовувались під наглядом протоієрея С. Андрієвського. Із 1898 р. до лекцій були допущені визначені Золотоніським повітовим земством учителі. Це дало можливість проводити такі заходи у всіх селах, які охопила мережа земських початкових шкіл.

Оскільки Золотоніська повітова земська управа в 1898 р. мала лише три ліхтарі зі 150 «світловими картинками», що ілюстрували 20 літературних творів, було вирішено проводити «пересувні читання», щоб охопити навчанням якнайбільшу кількість населення. Два ліхтарі мали працювати в Золотоніському повіті, один – у м. Золотоноша. Зображення з ліхтарів проєктувались на полотняні екрани, що встановлювались на спеціальному штативі. Для збереження як ліхтарів, так і картин під час транспортування

були виготовлені дерев'яні ящики[542]. Із одного населеного пункту до іншого ліхтарі перевозили або земською поштою, якщо її маршрут співпадав з пунктом призначення, куди потрібно було доставити ліхтар, або опікунами земських початкових шкіл. Маршрути були розроблені так, щоб двома ліхтарями, з 15 грудня 1897 р. до 1 січня 1899 р., охопити всі населені пункти, в яких функціонували земські початкові школи. Оскільки Золотоноша не мала приміщення для проведення таких просвітницьких заходів, земська управа ухвалила рішення про використання третього ліхтаря в школах Золотоніського повіту.

На 1898–1899 навч. р. за сприяння Полтавського губернського земства у Золотоніському повіті з'явилось ще 2 ліхтарі. Це дозволило збільшити терміни їх використання в одному населеному пункті до одного місяця.

Таблиця 7

Тематика лекцій-читань у 1898 р. у Золотоніському повіті

Номер «чарівного ліхтаря»	Тема «світлової картинки»
1	«Святині Києва» (13 зображень). «Сорочинський ярмарок». Твір М. Гоголя (9 зображень). «Сигнал» (5 зображень). «Хлібний жук» (5 зображень). «Утворення Російської держави» (18 зображень).
2	«Дванадцяті свята» (13 зображень). «Вечір проти Івана Купала». Твір М. Гоголя (7 зображень). «Орач» (5 зображень) і «В'янення зелені» (3 зображення). «Російська історія від Петра Першого» (52 зображення).
3	«Про життя та діяльність імператора Олександра II» (13 зображень). «Пропала грамота». Твір М. Гоголя (7 зображень). «Сарана» (6 зображень) і «Гесенська муха» (5 зображень). «Татарська неволя» (11 зображень).
4	«Старий Микита» (6 зображень). «Страшна помста». Твір М. Гоголя (11 зображень). «Кавказький полонений». Художній твір (6 зображень). «Шкідливі комахи» (5 зображень). «Смутний час» (27 зображень).
5	«Перехожий». Твір В. Д. Григоровича (4 зображення). «Тарас Бульба». Твір М. Гоголя (6 зображень). «Про стан страв у світі тварин» (21 зображення). «Загрозливі явища природи» (12 зображень). «Московське самодержавство» (17 зображень).

[542] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1899 г. Золотоноша: литотип. П. Лепского и И. Вурмана, 1900. С. 87–88.

Поряд із читаннями на релігійні теми проводились лекції-читання, на яких громадськість знайомили з творами М. Гоголя, В. Гаршина, Л. Толстого й інших письменників. Викликали зацікавлення лекції на сільськогосподарські та природничі теми, зокрема про хлібного жука, шкідливих комах, гесенську муху, сарану, стан справ у тваринництві, різні явища природи тощо.

Торговыя фирмы.
С. Ф. Анциборъ. г. Прилуки, Полтавской губ.
Оцѣнка, покупка и продажа земель.

Реклама власної справи колишнього агронома Золотоніського повітового земства Анцибора Степана Федоровича

Перевозити екрани, натягнуті на дерев'яні планки, було зовсім не зручно, тому робили спрощення конструкцій або ж взагалі відмовлялись від їх використання, коли зображення проєктувались на стіну. Якість дещо втрачалась, але вигравалась площа, якої часто не вистачало. У ліхтарях не була врахована мала інтенсивність джерел світла. Її доводилось збільшувати за рахунок «відсовування гніту». Від цього гасові лампи починали дужче чадити, і сажа, за словами лекторів, покривала густим нальотом обличчя глядачів і навколишні предмети. Отже, потрібно було вдосконалити ліхтарі.

Читання тривали, залежно від теми, від 1,5 до 5 годин. За перше півріччя 1898 р. відбулося 60 читань у 12 селах. Найбільшу кількість слухачів лектори нарахували в с. Жовнине – 2 025 осіб, с. Прохорівка – 1 800 осіб, с. Матвіївка – 1 124 особи, с. Бубнів – 990 осіб, с. Вознесенське – 920 осіб. У другому півріччі проведено 55 читань у 17 населених пунктах. Кількість слухачів була помітно меншою. Пальму першості тримали с. Деркачівка – 1 019 осіб і с. Бойківщина – 1 041 особа[543].

Відповідно до «Правил з організації народних читань», затверджених 28 січня 1901 р., лекції-читання продовжували організовувати при золотоніських земських початкових школах. Їх проводив місцевий учительський персонал у неділю та святкові дні в два періоди: з 1 січня до 1 травня та з 1 жовтня до 1 січня. У 1904 р. у Золотоніському повіті використовували вже 10 ліхтарів для публічних лекцій-читань. У першому півріччі такі заходи відбулися в 29 школах, у другому півріччі – у 27 школах. У кожній земській школі ліхтар знаходився один місяць, а потім його передавали до іншої за розкладом. До проведення лекцій, окрім учителів, періодично залучали земських лікарів та агрономів. Посібниками для лекцій із початкових медичних знань і гігієни слугували брошури та

[543] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1899 г. Золотоноша: литотип. П. Лепского и И. Вурмана, 1900. С. 91–94.

«картини», виписані Золотоніською повітовою управою за кошти Золотоніського повітового земства, а з основ сільськогосподарських знань – «картини» Полтавської комісії народних читань, отримані від неї в тимчасове користування Золотоніським сільськогосподарським товариством. На таких лекціях слухачі могли отримати початкові медичні знання про сибірську виразку, очні хвороби, віспу, інфекційні хвороби, сифіліс, чуму та дифтерит[544].

Усі «картини», які використовувало Золотоніське повітове земство для лекцій-читань, можна розділити на три категорії: земські, Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість і Полтавської комісії народних читань. Наприклад, у 1908 р. загальна кількість «картин» була 729 штук, з яких 538 належали Золотоніському повітовому земству та 191 – Золотоніському повітовому комітету піклування про народну тверезість.

Усього за 1904 р. лекції-читання в Золотоніському повіті відвідало 10 473 особи. Завдяки розширенню пропонованих тем, найбільше відвідувачів було на літературних читаннях – 3 711 осіб, на читаннях з історичної тематики – 3 424 особи, з релігійної тематики – 1 490 осіб. Новизна тем з медицини зібрала 837 осіб, агрономічна ж тематика зацікавила лише 695 слухачів. Географічні читання були про Південно-Уссурійський край, що викликало найменшу зацікавленість – 316 осіб[545].

Проведення читань було для вчителів додатковим навантаженням, тому вони не завжди вони добросовісно виконували свою роботу. Іноді лектори обмежувались демонстрацією картинок окремо від лекцій-читань. Але цьому було пояснення – тіснота приміщень і великий наплив слухачів. Були навіть випадки, коли від нестачі повітря чаділи і лектори, і слухачі, переставав горіти ліхтар. У деяких школах, зокрема в с. Каленики та с. Матвіївка, практикували, з метою зменшення слухачів, проводити читання для дітей шкільного віку в будні, а для дорослих – у свята в один і той же час.

Вимоги населення до тематики читань з часом зростали. При цьому в різних селах вони дуже різнились. Наприклад, у с. Москаленки через часте згадування персонажа «дідька» твори М. Гоголя не любили, а в с. Коврай, навпаки, його твори цінували більше за інші; в с. Котлів «ні дивитись, ні слухати про сарану не хочуть», а в с. Митьки «висловлюють незадоволення і розчарування щодо інформації з бджільництва»[546].

---

[544] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1904 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. С. 55–59.
[545] Там само. С. 59–65.
[546] Там само. С. 71.

З 1906 р. рішенням Полтавського губернського земства відповідальність за забезпечення «чарівними ліхтарями» лекцій-читань було покладено на повітові земства. Станом на 1910 р. у Золотоніському повіті було лише 6 таких ліхтарів. У цьому році читання були організовані при 42 школах, їх відвідало 5 697 осіб. Це значно менше, ніж було в 1908 р. Це пояснювалось зменшенням кількості ліхтарів (у 1908 р. – 8 шт.). Якщо в 1908 р. навантаження на один ліхтар становило 917 глядачів, то в 1910 р. – 950 глядачів.

На початок 1913 р. Золотоніське повітове земство вже мало 22 «чарівні ліхтарі», але 6 із них були несправними. До кінця року вийшло з ладу ще три. Читання проводились у 72 земських початкових школах, використовувалось 1 197 картин і 83 брошури. Найбільша середня кількість слухачів на одному читанні зареєстрована в Драбівській школі – 1 157 осіб, у Старосільській школі – 1 121 особа, у Москаленківській школі – 980 осіб, найменша ж – у Богданівській, де було лише одне читання для 5 учнів.

Водночас гласні Золотоніського повітового земства усвідомлювали той факт, що жодні читання не можуть замінити живого спілкування з досвідченим спеціалістом-агрономом. Його практичні рекомендації сприймались селянами краще, ніж прочитані лекції. Організація просвітницької агрономічної допомоги населенню на початку ХХ ст. була серед пріоритетних завдань Золотоніського повітового земства.

Посада агронома «за сумісництвом» уперше зафіксована в «Звітах» Золотоніської земської управи за 1895 р. Першим агрономом був Олександр Миколайович Красовський, який здобув освіту в Новоолександрійському інституті сільського господарства та лісівництва в м. Пулава, отримував оклад 1 200 руб. на рік[547]. Другим – Степан Федорович Анцибор, який у 1899–1900 рр. поєднував обов'язки земського агронома з посадою керівника Золотоніської сільськогосподарської школи. Після звільнення з посади переїхав до м. Прилуки, де зайнявся власною справою.

А вже в 1903 р., згідно рішення Золотоніських повітових земських зборів, було запроваджено посаду земського агронома. Ця посада суміщалась із іншою – ученого секретаря Золотоніського сільськогосподарського товариства. Її обіймав агроном за освітою [?] Замятін. На жаль, перебування на ній спеціаліста було недовгим: з початку березня до грудня. Маючи вищу сільськогосподарську освіту, агроном надавав усні та письмові поради, особливо селянам під час роз'їздів по повіту. Під час таких бесід

[547] Справочный указатель земских сельскохозяйственных учреждений (по сведениям на 1895 год). Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1896. С. 69, 145.

проводилась пропаганда травосіяння, для розвитку якого безкоштовно роздавалось насіння кормових трав, отриманих від Міністерства землеробства та державного майна. Улітку агроном займався вивченням проблеми забур'яненості полів. Ним було зібрано розширений гербарій зернових рослин, що був надісланий до згаданого міністерства, та складена доповідь про заходи з покращення посівного матеріалу в селянських господарствах. Ця доповідь була взята до розгляду Золотоніськими повітовими земськими зборами, а після її вивчення подано прохання до Полтавського губернського земства та Міністерства землеробства та державного майна щодо виділення Золотоніському повітовому земству грошових субсидій на придбання зерноочисних машин.

До обов'язків земського агронома належав і нагляд за діяльністю парувальних пунктів великої рогатої худоби, а також ведення бесід із бджільництва в земських початкових школах. Оскільки селянські господарства потерпали від нестачі кормів для худоби, агроном мав проводити просвітницьку роботу з інформування населення про важливість використання для годівлі худоби січки соломи та стебел кукурудзи. За короткий час свого перебування на посаді земського агронома Замятіним було винесено на розгляд Золотоніських повітових земських зборів ще дві доповіді: «Про побудову вогнестійких приміщень» і «Про організацію розплідника племінного птахівництва».

У наступні роки Золотоніське повітове земство користувалось послугами вченого секретаря Золотоніського сільськогосподарського товариства як агронома. Так, у 1906 р. цю посаду обіймали Г. І. Коркушко та [?] Ностиць-Яцьковський. Але після припинення надходження земської фінансової субсидії товариству з 1906 р. воно відмовило Золотоніському повітовому повітовому земству у наданні послуг агронома, щоправда, залишило лише «допомогу в реєстрації приплоду».

У 1908 р. Золотоніські повітові земські збори знову розглядали питання про впровадження посади земського агронома та постановили запросити стороннього агронома, доручивши йому подати пропозиції щодо розвитку економічної діяльності земства на наступний період у зв'язку з облаштуванням дослідних полів; організації нових і підтримки чинних сільськогосподарських товариств. На утримання посади агронома було виділено 1 800 руб., із них 600 руб. надавало Полтавське губернське земство.

У пошуках кандидатів на посаду агронома земська управа звернулася до директорів вищих сільськогосподарських закладів, а також до полтавського, харківського та воронезького губернських агрономів. Але жодної позитивної відповіді не отримала. Тому управа сама знайшла

кандидата – колишнього стипендіата земства Г. Ф. Зеленського, який мав, окрім агрономічної, ще й ветеринарну освіту. На жаль, кандидат не зміг виконати жодного доручення земства, оскільки обіймав цю посаду дуже короткий час: з 9 квітня до 23 червня. Земська управа знову була змушена шукати кандидата на посаду земського агронома.

Після кількох невдалих спроб організувати агрономічну роботу на систематичній основі, питання організації агрономічної допомоги населенню займало центральне місце в діяльності земства. Сформована земська спеціальна комісія запропонувала створити дільничну організацію агрономічної допомоги та відкрити на спільні кошти Золотоніського повітового земства, Полтавської губернії та Міністерства землеробства та державного майна три вакансії агрономів, заснувати економічну раду, влаштувати три прокатні станції та 9 показових полів. Така пропозиція була затверджена, про що повідомили Міністерству внутрішніх справ, Полтавському губернатору, Полтавській губернській управі та державному уповноваженому інспектору з питань сільського господарства. Також комісія звернулася з проханням про виділення коштів на організацію запланованих заходів із державного та губернського бюджетів. Після підтвердження отримання кредиту від губернського земства Золотоніська земська управа ухвалила рішення: одну посаду агронома закріпити в м. Золотоноша, другу – в с. Ірклiїв, а третю (після надходження коштів від держави) – в с. Гельмязів. Коли ж стали зрозумілими розміри державної субсидії, відкрили і четверту вакансію в с. Чорнобай та посаду агрономічного старости в с. Білоусівка, де були сконцентровані хутірські поселення.

Три кандидати на посади агрономів були випускниками Київського політехнічного інституту, четвертий же мав 20-річний досвід роботи в агрономії. Плани комісії з організації прокатних пунктів і показових полів зустріли чимало перепон і не були впроваджені. Правда, на осінь 1909 р. було заплановано закласти майже 30 таких полів за рахунок кредитів від Золотоніського повітового земства – 270 руб., від Головного управління землеустрою та державного майна – 350 руб., від Департаменту землеробства згаданого міністерства – 450 руб.

Для місць перебування агрономів потрібно було облаштувати 4 кабінети. Витрати на обладнання розділились між Департаментом землеробства, профільним міністерством, Полтавським губернським і Золотоніським повітовим земствами. На останнє припали закупівлі меблів і канцелярського приладдя на суму 120 руб. та бібліотечних фондів – по 250 руб. на кожен кабінет. Через нестачу коштів було вирішено зупинитись

лише на закупівлі меблів, формування ж бібліотеки організовувати поступово протягом трьох років.

Отже, агрономічний відділ при Золотоніській земській управі був створений у 1910 р. Першою завідувачкою цього відділу була А. О. Носова. Початково до його складу увійшли: повітовий агроном С. А. Сіденснер, завідувач земським сільськогосподарським складом-магазином С. Д. Шут та завідувач дослідним полем П. Ф. Любочка.

У джерелах за 1912 р. згадується прізвище агронома Г. Барибарова. Зокрема, за його участі в 1912 р. у с. Троїцьке було засновано Троїцьке сільськогосподарське товариство[548].

У «Звіті» Золотоніської повітової земської управи за 1913 р. міститься інформація про таких службовців агрономічної служби. Це:

- А. О. Носова, завідувачка агрономічного відділу Золотоніської земської повітової управи, на посаді – з 1909 р.;

- Л. А. Хачатурянц, земський агроном, на посаді – з 20 січня 1910 р., обслуговував Золотоніську волость і земський маєток у с. Малі Канівці. Площа земель у його підзвітності – 37 288 десятин. Річний посадовий оклад – 2 400 руб. Л. А. Хачатурянц входив до складу редакційної ради газети Золотоніського сільськогосподарського товариства «Вісник». Був очільником агрономічного відділення при Золотоніській земській управі. Брошура його авторства «Лущення стерні» безкоштовно розповсюджувалась серед сільського населення повіту;

- П. М. Околович, дільничний агроном, на посаді – з 15 травня 1910 р., проживав у с. Гельмязів та обслуговував Великохутірську, Безпальчівську, Гельмязівську, Піщанську та Прохорівську волості. Площа земель на обслуговуванні – 105 867 десятин. Річний посадовий оклад – 2 100 руб.;

- К. І. Пилинський, дільничний агроном, на посаді – з 10 червня 1913 р., проживав у с. Ірклiїв, працював у Лялинській, Вереміївській, Жовнинській, Васютинській, Мойсенській, Ірклiївській і Мельниківській волостях. Площа земель на обслуговуванні – 111 831 десятина. Річний посадовий оклад – 1 800 руб.;

- О. М. Красовський, дільничний агроном, на посаді повітового агронома – з 1 жовтня 1911 р., проживав на х. Сотницька Гребля Золотоніського повіту. Обслуговував 73 577 десятин у Драбівській, Білоусівській, Вознесенській і Кропивнянській волостях. Річний посадовий оклад – 2 100 руб. і 300 руб. подорожніх;

- О. Ф. Галимський, дільничний агроном, на посаді – з 20 лютого 1913 р., проживав у с. Богодухівка й обслуговував Богодухівську, Чорнобаївську та

[548] Село Троицкое. *ВЗСХО*. 1912. № 14. С. 3.

Великобурімську волості. Річний посадовий оклад – 2 100 руб. на рік і 300 руб. подорожніх.

У «Звіті» за 1914 р. згадується прізвище ще одного агронома, секретаря Золотоніського сільськогосподарського товариства – О. М. Курносова. У цей період до агрономічного персоналу варто віднести й агрономічних старост. Серед них: А. А. Абловатий (з 21.03.1911 р.), І. С. Бакум (с. Коврай, з 01.06.1910 р.), С. К. Носенко (м. Золотоноша, з 1911 р.), А. І. Сагайдак (с. Вознесенське, з 01.03.1912 р.), М. Ф. Шклярський (с. Гельмязів, з 1909 р.), М. Я. Тищенко (с. Богодухівка, з 1911 р.), Т. К. Подоляка (с. Чорнобай, з 1911 р.), І. М. Дзюбло (с. Білоусівка, з 01.03.1913 р.), Ю. І. Кушнір-Якименко (с. Ірклiїв, з 01.03.1912 р.), Т. І. Копил (с. Вереміївка, з 01.02.1913 р.), І. І. Яценко (с. Велика Бурімка, з 20.08.1913 р.), Г. А. Пустовійт (з 01.12.1911 р.), Ф. І. Гринець (з 01.04.1911 р.), Є. П. Ширяй (с. Драбів, з 21.03.1911 р.), А. Г. Рустанович (з 06.03.1913 р.), Ф. М. Ус-Усенко (з 02.03.1913 р.), А. І. Жежель (з 09.03.1912 р.), Ф. Т. Іващуков (з 01.06.1913 р.) та інші.

Кожен із них отримував оклад 420 руб. на рік і 100 руб. подорожніх, обслуговував населені пункти кількох волостей.

До компетенції агрономічної служби повіту входили організація агрономічних заходів, проведення лекцій і бесід з населенням, організація та нагляд за роботою показових полів і демонстраційних ділянок, ведення необхідної документації, звітність перед земством, а також співпраця з громадськими сільськогосподарськими товариствами.

З 1910 до 1913 р. за безпосередньої участі земських агрономів було закладено 34 показових поля. Завдяки цьому в Золотоніському повіті 24 господарства з 58 полями перейшли на використання землі з сівозмінами. Одним агрономом обслуговувалось у середньому 11,6 господарств.

На показових ділянках, яких на 1913 р. налічувалось 219, велось ознайомлення населення з кормовими культурами, демонструвались переваги ранньої оранки, парового обробітку, лущення стерні тощо.

За 1913 р. агрономами проведено 101 читання зі «світловими картинками», на яких були присутні 4 395 слухачів. Теми, що висвітлювались, стосувались багатьох питань, зокрема обробітку ґрунту, видів сівозмін, удобрення гноєм, догляду за посівами, боротьби зі шкідниками агротехнічними заходами, посівів проса, люцерни, цукрових і кормових буряків, стійлового утримання тварин, запобігання захворюванню тварин на сибірську виразку та ящур, про свинарство, птахівництво тощо.

Окремо варто виділити популяризацію бджільництва. Так, у 1913 р. земський інструктор з бджільництва Д. Ф. Палкін прочитав 11 публічних лекцій, у яких переконував господарів переходити на рамкові вулики та пояснював сучасні основи догляду за бджолами[549].

Окрім бесід, агрономи надавали консультації, адже вони виявляли неабияку зацікавленість щодо посилення контактів із населенням. Загалом було надано 2 873 консультації. Під час читань і бесід населенню було роздано 4 350 брошур, плакатів і листків на різноманітну аграрну тематику[550].

Велику роботу вели земські агрономи і під час проведення сільськогосподарських виставок. Наприклад, у м. Золотоноша з 1 до 8 вересня 1910 р. Золотоніське сільськогосподарське товариство організувало виставку, на якій було представлено 11 відділів. На її проведення Золотоніське повітове земство виділило 200 руб. Переважно експонати стосувались сільського господарства та демонстрували досягнення в рільництві, садівництві, городництві, квітникарстві, лісівництві, тваринництві, бджільництві, шовківництві. Демонструвались сільськогосподарські машини, ремісничі вироби. Відвідувачі виставки могли ознайомитись з приладами для метеорологічних досліджень[551].

З 18 до 20 жовтня 1913 р. у с. Гельмязів теж пройшла сільськогосподарська та ремісничa виставка, яку відвідало 2 266 осіб. Виставка мала такі відділи: «Ґрунтознавство», «Тваринництво» (велика рогата худоба, конярство, вівчарство, птахівництво, свинарство, козівництво), «Ремісничий», «Протипожежне будівництво», «Лісівництво», «Садівництво та городництво», «Науковий», «Культура боліт». Ґрунтознавство було представлене 77 експонатами, тваринництво – 188, бджільництво – 10, лісівництво – 16. Окремо демонструвались культури боліт (кормові буряки, вика, трави). Але переважали вироби ремісничого відділу. Їх налічувалось 547 експонатів[552]. У цьому ж році в супроводі агрономів представники 72 господарств Золотоніського повіту відвідали загальнодержавну виставку в м. Київ.

Отже, наприкінці XIX ст. Золотоніське повітове земство розпочало й успішно реалізовувало програми з популяризації новітніх практик щодо організації та ведення сільського господарства. Зокрема, земство сприяло

---

[549] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 273.

[550] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 270–273.

[551] Выставка сельскохозяйственная и кустарно-промышленная сельскохозяйственного общества в г. Золотоноше с 1 по 8 сентября 1910 г. *Хуторянин*. 1910. № 25. С. 1020.

[552] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 276–277.

заснуванню показових полів і демонстраційних ділянок, організувало щорічні публічні лекції-читання, створило земський агрономічний відділ з посадами земського агронома, агрономічного старости та земського інструктора з бджільництва, які забезпечували реалізацію продуктивних способів підвищення рівня освіченості населення через надання основ сільськогосподарських знань.

Піклування земства про зайнятість населення. Основними заняттями населення Золотоніського повіту наприкінці XIX ст. були землеробство з вирощуванням зернових культур, тваринництво, виробництво та заготівля кормів. Збільшувались посіви кукурудзи, кормових буряків, багаторічних і зернобобових сумішей однорічних трав. Зі зростанням попиту та цін росли і посівні площі льону, ріпаку, тютюну[553], олійних культур.

Проте частина жителів повіту страждала від безземелля. Це було пов'язано з розташуванням населених пунктів у придніпровській зоні. Тут ґрунти відзначались малопродуктивністю («малозручні землі»). Через це основними заняттями населення цих сіл були перевезення вантажів і грабарювання (земельні роботи під будівництво), частково заняття промислами та ремеслами. Чоловіки займалися виготовленням возів і коліс до них. Широковідомою була сукновальня в с. Панське, що надавала робочі місця мешканцям села.

Частина населення знаходила собі заробітки за межами повіту. За даними статистичних відомостей, у 1910 р. на дальні заробітки ходили в літній період 15 554 особи. Такий стан справ не міг не турбувати Золотоніське повітове земство. Тому ще в 1899 р. на засіданнях Золотоніських повітових земських зборів було розглянуто питання про організацію лозових майстерень у селах, де населення особливо страждало від мало- та безземелля, щоб сприяти розвитку ремесел. У 1900 р. Золотоніська земська управа звернулася до Полтавського губернського земства з проханням про виділення коштів (усього 100 руб.) на обладнання та утримання майстерень. Отримало ж лише половину – 50 руб. Згодом було звернення до громад сс. Хрести, Залізки, Домантове, Келеберда, Самовиця, Наліски, Вільхи та Чехівка про можливість виділення земству безоплатно двох десятин землі для закладки лозової плантації та будівництва самої майстерні. Погодилась виділити земельну ділянку лише Келебердинська громада за умови відкриття в селі філіального відділення. Рішення земства було зосереджене на с. Вільхи, яке вирізнялося найнижчим рівнем забезпечення земельними ресурсами та економічною неспроможністю

[553] Розведення тютюну в Золотоніському повіті не набуло значного поширення. Детальніше: Без назви. *ВЗСХО*. 1912. № 33. С. 5.

серед запропонованих населених пунктів для реалізації зазначеної ініціативи.[554].

Для лози, що технологічно підходила для плетіння, потрібна була лугова низинна земля. Громада таку землю безкоштовно не виділила. Тому управа вимушена була взяти потрібну ділянку площею приблизно 1 десятина в козака [?] Невмиваки в оренду терміном на 6 років за 30 руб. на рік. У звіті земської управи так описано ситуацію станом на 1902 р.: «Майстерня розташовується в орендованій хаті, а плантація лози – на орендованому городі, в іншому кутку Вільхів. Город обрано вкрай незручно, оскільки земля на ньому під лозу – усього кілька квадратних сажнів, інша земля – під сінокіс із оплатою 3 руб. Учнів було 6 осіб.»[555]. У 1903 р. у майстерні навчалося вже 12 осіб віком від 14 до 17 років. Лоза, окрім місцевих сортів, надходила до майстерні з маєтку В. П. Кочубея; очерет, солома, ремені – з міст Варшава, Москва та Золотоноша. Реалізовувалась виготовлена продукція в магазині Золотоніської спілки споживачів[556].

У середині березня 1902 р. із Полтавської землеробської колонії було «виписано» посадковий матеріал на суму 88 руб. 76 коп. і закладено плантацію. Одночасно підшукували учителя-майстра, а загальне керівництво організацією майстерні покладалось на члена Золотоніської земської управи Ф. А. Василенка.

За задумом, лозова майстерня мала бути пересувною, щоб охопити ширші верстви населення. Проте, почавши працювати в с. Вільхи в 1902 р. (7 учнів при одному майстрові)[557], вона продовжувала свою роботу в цьому селі й у подальші роки. Як виявилось, для оволодіння мистецтвом плетіння, щоб мати змогу працювати самостійно, 1–2 роки навчання було замало.

Майстерня розміщувалась у двох досить тісних селянських хатах, узятих в оренду, третя хата використовувалась як житлове приміщення для майстра. У 1904 р. на навчанні було 11 учнів віком від 12 до 19 років. У звіті Золотоніської земської управи збереглись їхні прізвища: І. Середа, Ф. Рябошлик, Є. Циганник, В. Гонза, Г. Нор, Я. Озірський, А. Чуприна, Ф. Циганник, А. Закусило, І. Циганник. Навчання було безкоштовним.

---

[554] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1899 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1900. С. 35.

[555] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому уездному собранию XXXIX очередной сессии (1903 года) за 1902 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 210.

[556] Приложение к Отчету XXXX очередной сессии (1903 года) Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 102–103.

[557] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому уездному собранию XXXIX очередной сессии (1903 года) за 1902 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 114.

Майстру земство платило 403 руб. 61 коп. на рік. Учні теж отримували заробітну плату в розмірі 40–50 % від вартості виробленої продукції. Учням-початківцям платили менше у зв'язку з повільнішими темпами виконуваних робіт. Усього учнями за рік вироблено продукції на 823 руб. 46 коп., за що вони отримали 194 руб. 90 коп. заробітної плати.

У майстерні виготовляли такі вироби: скрині, подорожні валізи, меблі, коляски, базарні та домашні кошики. Частину виробів продали в магазині Золотоніської спілки споживачів, а також безпосередньо з майстерні.

У 1905 р. учнів було вже 18. Дещо змінився і їх вік: від 14 до 22 років. Значно збільшився і асортимент виробів. Виготовлялось до 90 найменувань товарів, серед них – садові та домашні меблі, дорожні та господарські вироби[558]. Виробами майстерні зацікавились, крім покупців із м. Золотоношв, ще й жителі м. Катеринослава. Проте більшість продукції віддавалась на продаж «під комісію» до золотоніського земського книжкового складу. Усього було реалізовано виробів на суму 1 214 руб. 58 коп. Заробіток учнів становив 641 руб. 54 коп., а майстра – 360 руб. за рік.

Увага до діяльності лозової майстерні в с. Вільхи постійно зростала. У 1905 р. сума виробленої продукції становила 1 591 руб. 83 коп. У 1907 р. кількість учнів зросла до 32. Було вироблено товарів на 3 165 руб. 94 коп. Учні першого року навчання заробили в середньому по 33 руб., третього – по 52 руб., четвертого – по 74 руб., п'ятого – по 82 руб. У 1908 р. було вироблено продукції на 4 113 руб. 50 коп., реалізовано – на 3 204 руб. 28 коп. Кількість учнів збільшилась до 42 осіб, із них навчалось 6 дівчат.

У 1910 р. кількість найменувань виробів вільхівської майстерні становила 650 позицій. Вони були представлені на Всеросійській виставці в С.-Петербурзі в 1913 р. (із 1912 р. майстерня була реорганізована в артіль, що утворилася з майстрів-випускників земської майстерні) та на Київській виставці в цьому ж році, де за них було отримано 67 руб. 92 коп.

Майстром, який навчав лозоплетінню в с. Вільхи, був місцевий мешканець Григорій Павлович Дрок. Освіту він отримав у кустарно-ремісничій школі Переяславського повітового земства. Від Золотоніського повітового земства за свою роботу він отримував 420 руб. на рік. Зазначимо, що середня оплата праці повітового земського вчителя складала 200 руб.

Ще в 1905 р. на засіданні Золотоніських повітових земських зборів розглядалось питання про перенесення навчальної майстерні до інших волостей повіту, проте планували зберегти заняття цим ремеслом у с. Вільхи. Був отриманий дозвіл на відкриття з 1908 р. двох майстерень у

[558] Приложение к Отчету Золотоношской XLIV очередной сессии Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1907 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1908. С. 269.

Прохорівській і Лялинській волостях. Майстром уже були оглянуті дикі зарослі лози та приміщення в с. Лялинці. Проте громада села на своєму сході не дала дозволу на використання лози, що росла на землях громади. Очевидно, це стало приводом для відкриття майстерень у сс. Гусине та Келеберда. Нагадаємо, що ще в 1885 р. стипендіат Золотоніського повітового земства М. Романовський, який завершив навчання в Дехтярівській ремісничій школі, клопотав перед Золотоніськими повітовими зборами розглянути питання про відкриття на базі Прохорівської земської початкової школи «ремісничого відділення»[559].

У гусинській майстерні навчалося 5 учнів, у келебердинській – 9. Обсяги їхнього виробництва були незначними: у першій – на 75 руб. 45 коп., у другій – на 21 руб. 20 коп. Це пояснювалось початком роботи майстерень, адже в гусинській майстерні працювали лише 139 робочих днів, а в келебердинській і того менше – 70 днів. Викладання велось майстрами – випускниками вільхівської майстерні під наглядом майстрів-інструкторів І. В. Середи й А. Чуприни відповідно.

Для кращого збуту виробів у м Золотоноша було організовано при земській лікарні склад лозових виробів, а при складі медикаментів відкрито спеціалізований магазин, у якому торгували учні лозової майстерні по одному місяцю за платню в 10 руб.

На основі звітів Золотоніської земської управи можна відновити прізвища учнів лозових майстерень:

- учні вільхівської майстерні: Я. П. Циганник (15 років), Ю. І. Циганник (19 років), Ф. К. Рябошлик (23 роки), А. Чуприна (22 роки), В. Г. Гонза (21 рік), Г. С. Нор (19 років), І. С. Гонза (20 років), А. О. Закусило (20 років), О. Г. Гонза (20 років), Я. Ф. Озірський (20 років), Г. Г. Рябошлик (19 років), Р. М. Беркут (18 років), І. А. Озірський (19 років), А. Й. Циганник (19 років), А. С. Ковтунець (16 років), А. С. Рябошлик (20 років), П. І. Циганник (15 років), К. І. Циганник (15 років), Г. Н. Циганник (15 років), П. І. Лущій (15 років), С. О. Гонза (16 років), Я. О. Озірський (16 років), П. М. Лущій (17 років), І. І. Циганник (17 років), Ф. П. Беценко (15 років), П. Г. Гонза (14 років), М. С. Беценко (14 років), А. К. Беценко (16 років), П. Д. Циганник (15 років), С. С. Кострицяя (13 років), М. Й. Циганник (13 років), М. Н. Циганник (13 років), Я. М. Гонза (14 років), Я. О. Гонза (13 років), П. Е. Циганник (16 років), В. І. Беценко (17 років), О. С. Гонза (13 років), Г. М. Лущій (13 років), Г. М. Середа (13 років), П. О. Гонза (14 років), П. П. Гонза (14 років); учениці: М. В. Матюша (16 років), Є. К. Рябошлик

[559] Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания XXI очередного созыва заседаний 14, 15, 16 и 17 июня 1885 года. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1885. С. 23, 114.

(16 років), М. Ф. Гонза (15 років), Г. Д. Ковтунець (13 років), Ц. І. Циганник (16 років), М. А. Озірська (14 років), Є. Т. Гонза (16 років), М. І. Циганник (13 років), С. Н. Левченко (14 років);

- учні келебердинської майстерні – П. П. Індутний (16 років), Х. Т. Туба (15 років), Ф. А. Прохватський (14 років), М. К. Закалюжний (16 років), Л. М. Прохватський (14 років), С. Я. Голуб (16 років), С. Ф. Індутний (12 років), В. Д. Сіренко (12 років), Г. А. Мороз (14 років);

- учні гусинської майстерні – М. І. Коверзай (13 років), К. М. Гавриленко (14 років), О. І. Гавриленко (14 років), Д. Ю. Шаповал (15 років), І. Ф. Гавриленко (12 років).

У 1909 р. гусинську майстерню перемістили в с. Вереміївка через малу зацікавленість населення с. Гусине здобуттям навичок лозоплетіння. У 1912 р. розпочали роботу майстерні в с. Домантове (завідувач – вільхівський випускник А. Рябошлик) та в с. Ліпляве (завідувач – вільхівський випускник Ф. Рябошлик).

Майстерня виробів із рогозу. У 1912 р., з метою ознайомлення населення з методикою плетіння виробів із рогозу, в с. Хрести була створена спеціалізована майстерня. У 1913 р. при майстерні навчалось 15 учнів, із них 3 юнаки та 12 дівчат віком від 12 до 15 років. Майстринями працювали випускниці вільхівської лозової майстерні з оплатою 15 руб. на місяць. У перший рік роботи майстерні виготовили виробів на 23 руб. 15 коп. Частина з них була представлена на виставці в с. Гельмязів.

Ткацькі майстерні. Серед домашніх ремесел ткацтво було чи не найпоширенішим заняттям сільського населення. Водночас земські установи прагнули до популяризації сучасних (удосконалених) прийомів ткацтва та підвищення якості виробленої продукції. За період 1896–1899 рр. у Полтавській губернії створено 7 навчальних ткацьких майстерень. Серед них і в с. Деньги Золотоніського повіту. Постанова Золотоніських повітових земських зборів щодо її організації була ухвалена в 1897 р. Але Міністерством землеробства та державного майна не була виконана обіцянка про постачання модернізованих верстатів та іншого обладнання для занять ткацьким ремеслом. Крім того, у визначені Золотоніським повітовим земством строки не прибули учитель-ткач та інструктор з ткацтва. Розуміючи марність письмової переписки, Золотоніська земська управа доручила колишньому своєму голові В. М. Дарагану звернутись із цього питання до міністерства з особистим проханням.

Дещо інша версія про заснування деньгівської навчальної ткацької майстерні викладена в додатках до звіту Золотоніської земської управи за 1899 р. Згідно з нею, до Міністерства землеробства та державного майна

звернулось Свято-Михайлівське братство, яке не мало вдосталь власних коштів для організації ткацької майстерні в с. Деньги. Міністерство висловило готовність допомогти в такій важливій справі, якщо, крім братства, в організації майстерні візьме участь і Золотоніське повітове земство. Міністерство зобов'язувалось забезпечити майстерню двома верстатами та певною кількістю бавовняної пряжі, а також командирувати на весь курс навчання учителя-ткача та техніка-ткача. Свято-Михайлівське братство виділило приміщення та невелику суму грошей. Золотоніське повітове земство для організації та функціонування майстерні виділило 850 руб.

За задумом курс навчання мав тривати три місяці, щоб до початку польових робіт учні могли закінчити навчання. До навчання хотіли долучити якнайбільшу кількість населення повіту, яке було елементарно знайоме з ткацтвом. Усім, хто прибув з інших населених пунктів, планувалось призначити стипендію на харчування в сумі 3 руб.

Чекати виконання обіцянок від міністерства довелося довго. І, очевидно, подіяли особисті контакти В. М. Дарагана, бо нарешті 1 травня 1899 р. у с. Деньги прибув ткач-учитель, але без інструктора та без обіцяної пряжі, оскільки в ній було відмовлено.

Усе обладнання, верстати та пряжу надіслали аж 17 травня. До того часу земство придбало 11 верстатів, один із яких був обладнаний жакардовою машинкою (доповнення до ткацького верстата для виготовлення тканин із великими візерунками). Також земство придбало необхідну кількість пряжі зі складу Кролевецького повітового земства.

Майстерня почала свою роботу в двох приміщеннях: земській і церковнопарафіяльній школах під керівництвом двох учителів, один із яких був запрошений Золотоніським повітовим земством. Завідування майстернею було доручено члену земської управи Д. Г. Демченку.

Отже, для відкриття майстерні було проведено значну роботу. Але кількість учнів була значно меншою від запланованої, оскільки населення уже було зайняте на польових роботах, а велика його частина подалася на далекі заробітки.

У перший день роботи майстерні (17 травня) на навчання прийшло 17 осіб. Але з цієї кількості лише 10 учнів відвідували заняття від 45 до 47 днів. Це були переважно жінки с. Деньги. Збереглися їх прізвища: [?] Бабенко, [?] Скорик, [?] Голиш, [?] Короп, [?] Кикоть, [?] Грекало, [?] Донченко, [?] Саранча, [?] Вовкова, [?] Надточій, [?] Шелухіна, [?] Євич, [?] Хвиль, [?] Лотапенко, [?] Черненко, [?] Квітка та [?] Кривенко.

За час навчання було виготовлено полотна, скатертин, рушників і мішків розміром 365 аршинів, вагою 3 пуди 18 фунтів, на суму 180 руб.

63 коп. Витрати ж у перший рік роботи ткацької майстерні становили 679 руб. 61 коп. Від Свято-Михайлівського братства надійшло 15 руб., від міністерства – 120 руб., від Полтавського губернського земства – 275 руб. Витрати Золотоніського повітового земства становили 269 руб. 21 коп. Кількість і якість виготовленої в майстерні продукції повністю задовольняли Золотоніське повітове земство, тому було вирішено продовжити цю важливу справу. Крім того, випускницям першого року було подаровано 7 станків.

За задумом, щоб охопити навчанням якомога більшу частину населення, ткацька майстерня мала стати «пересувною». Тому після с. Деньги ткацьку майстерню відкрили в 1902 р. у с. Богодухівка[560]. Вона працювала до 20 вересня 1903 р. У богодухівській ткацькій майстерні навчалось 28 учениць, а завершили навчання – 10 учениць. П'ятьом кращим ученицям із с. Богодухівка Золотоніським повітовим земством були подаровані ткацькі верстати за умови, «що ці верстати не будуть продані та не надані в оренду іншим особам». Якщо умови договору будуть порушені, або протягом 6 місяців верстати не будуть введені в експлуатацію, Золотоніське повітове земство мало право повернути їх у свою власність[561].

Надалі майстерня продовжила роботу в с. Скородистик, де проходили навчання 16 учнів. Повітовими земськими зборами було надано дозвіл керівнику майстерні використати в 1903 р. кошти в розмірі майже 400 руб., які б мали виділити в 1904 р. Це було необхідно для заготівлі пряжі, закупівлі устаткування для ткацьких верстатів. Навчальні роботи велись досить інтенсивно. Було виткано тканин розміром 417 ¾ аршина, причому з пряжі земства – на 180 аршинів (на 137 руб.) Реалізовано тканин на 140 руб. 28 коп.

Основними видами продукції стали лляні та напівлляні рушники, тканина. Крім того, робили подушки «перським вузлом», оксамитові квіти на гладкому фоні, напівшерстяні доріжки та навіть перський килим. У с. Скородистик проходили навчання Христина Лисак, Марина Біленко, Ганна Берлімова, Мотрона Біла, Олександра Дядьченко, Фрося Ілляшенко, Євдокія Канакова, Пелагія Коробка, Фрося Курилова, Варвара Сумська, Фрося Ганницька, Катерина Герман, Параска Берлімова, Анастасія Лазоренко, Пелагія Силенкова, Тетяна та Фекла Лук'янові. Серед учнів були

[560] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому уездному собранию XXXIX очередной сессии (1903 года) за 1902 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 210.

[561] Приложение к Отчету XXXX очередной сессии (1903 года) Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 96–97.

і юнаки – Петро Захарченко (16 років), Захарій Чучупака (15 років) та Леонтій Шепель (17 років).

У 1905 р. майстерня переїхала до с. Драбів, де розмістилась у будинку, наданому безкоштовно кн. Н. Барятинською.

Навчання проводили дві майстрині, які отримали освіту в ткацькій майстерні с. Дегтярі Прилуцького повіту. Починали навчання 13 учениць і 3 учні. Закінчили ж 12 осіб. За підсумками екзаменів 8 учениць були визнані майстринями. У подарунок від Золотоніського повітового земства вони отримали «Методичні керівництва з ткацтва». Троє випускниць безкоштовно отримали ткацькі верстати, які, за умовами, мали вилучатись, якщо ткалі припиняють це заняття. Четверо вивчили фарбувальну та килимову справи, були нагороджені книгами «Настанови по фарбуванню». Наступний набір учнів нараховував 19 осіб. Із них 15 – із с. Драбів, по одному – із сіл Білоусівка, Бойківщина, Коробівка та з Зіньківського повіту. Крім того, виявили бажання продовжити навчання 3 особи із с. Скородистик. Вік учениць – від 14 до 26 років. За рік було виготовлено виробів на 169 руб. 37 коп. У 1907–1908 рр. майстерня продовжувала свою роботу в с. Драбів. Крім ткацтва, учні наступного набору також освоювали мистецтво фарбування лляної, пенькової, вовняної пряжі, а також перефарбовування старих і вилинялих виробів[562]. У 1908 р. ученицями було виготовлено 675 аршинів тканин. Навчання в драбівській майстерні проходили Євдокія Удовикіна, Марія Чучупакіна, Олена Цибулевська, Олена Буравцева, Марія Ганченко, Ганна Пригодіна, Тетяна Несена, Варвара Біленкова, Наталія Вакуліна, Тетяна Козлова, Варвара Камишева, Єфросинія Мартиненко, Варвара Малинникова, Пелагея Синьоокова/Синенкова, Анастасія Петренкова, Тетяна Штокіна, Ольга Юрченко, Анастасія Петренкова й один учень – Ананій Дражевський.

Діяльність ткацьких майстерень розглядалась на черговій 44 сесії Золотоніських повітових земських зборів у 1909 р. Пропонувалось із другого року навчання вводити спеціалізацію, організувати прядильне відділення, з метою ширшої переробки власної сировини відкрити склад прядильних матеріалів. Збори доручили дільничному члену управи та завідувачці майстернею вивчити пропозиції для подальшого їх втілення в життя.

З початку травня 1909 р. майстерня перемістилась у с. Мельники, де розміщувалась в орендованому приміщенні. Кількість учнів постійно змінювалась. На початку навчання було 3 учениці, потім прибуло ще 12, до

[562] Приложение к Отчету Золотоношской XLIV очередной сессии Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1907 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1908. С. 273.

кінця року залишилось 8. Наступного року прийшло на навчання ще 11 осіб, але на кінець року залишилось 13. Вік учениць – від 13 до 20 років. Крім мельниківських, навчались дівчата та жінки із сіл Крутьки, Скородистик, Богушкова Слобідка, Деньги, Самовиця.

Окрім уже традиційних рушників, полотен, скатертин, гладких килимів, почали виробляти гардини, серветки перебірні та чайні, манішки, сарпинки (легка бавовняна тканина), лляні простирадла. Майстернею за 1910 р. було виготовлено 744 аршини тканин.

Шостим населеним пунктом, де розмістилась пересувна ткацька майстерня, у 1913 р. стало с. Вознесенське. Знаходилась вона традиційно в орендованому будинку. Заняття проводили майстриня Пелагея Трохимівна Улізько та помічниця А. Полетун. Вік учениць – від 14 до 20 років. На початку навчання їх було 18, закінчували рік 12. Ними було виготовлено 235 аршинів тканин. Крім ткацтва, проводилось навчання плетінню панчіх.

Окрім ткацьких навчальних майстерень, у Золотоніському повіті з 1915 р. діяла ще й великобурімська килимова навчальна майстерня при місцевій церковнопарафіяльній школі. На її функціонування та розвиток Полтавське губернське земство щорічно виділяло по 60 руб. Засновницею цієї майстерні була кн. Є. К. Кантакузіна гр. Сперанська[563].

Навчально-показова майстерня з виготовлення піщано-цементної черепиці. Час змінював погляди та ставлення населення до покращення вигляду та надійності будівель, зокрема шкільних приміщень.

Вивчивши питання вартості виготовлення кустарним способом черепиці, якої потрібно було для шкільних новобудов до 150 тис. шт., Золотоніська повітова управа в квітні 1911 р. звернулася до земських зборів із пропозицією про організацію заводу з виготовлення цементно-піщаної черепиці. Відповідно було ухвалено низку клопотань до різних інстанцій про сприяння в створенні такої майстерні. У січні 1912 р. Головне управління землеробства та землеустрою повідомило Золотоніське повітове земство про виділення коштів у сумі 2 180 руб. Земство відправило на навчання до м. Київ майстра, який дав згоду на організацію такого виробництва. 20 червня 1911 р. Золотоніське повітове земство вже приступило до виготовлення черепиці, не чекаючи рішень інстанцій, до яких були відправлені клопотання. Причому виробництво було організовано біля місць будівництва. Черепицю виготовляли різного кольору: білого, жовтого, синього, сірого, але переважав червоний. Місце

[563] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию 52 очередной сессии за 1915 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана. 1916. С. 39.

розташування майстерень було різним у різні періоди: м. Золотоноша, х. Мережик, сс. Мельники, Краснохиженці, Гусине та Чернещина.

За наявними даними, за період 20.07.1911 – 27.10.1913 рр. було виготовлено 380 576 шт. черепиці. Переважно вона була використана для покрівлі будівель сільських шкіл та училищ у 26 населених пунктах, а також аптечного складу, аптеки й амбулаторії при золотоніській земській лікарні, приміщень для квартир лікарів у сс. Богодухівка, Велика Бурімка, Гельмязів, господарських будівель у м. Золотоноша та с. Малі Канівці. Тільки за 1913 р. у м. Золотоноша було виготовлено 131 088 шт. черепиці, яку відправили до сс. Зорівка, Рождественське, Піщана, Гельмязів, Щербинівка, Велика Бурімка, Малі Канівці, Великий Хутір, Чорнобай, Мохнач, Драбів, Троїцьке, Богуславець, Вознесенське, Деньги, Хрестителеве, Бубнів, Антипівка, Кандибівка, Бурдоносів хутір, Богодухівка, Краснохиженці, а також земської управи та земського гасового складу.

Отже, наприкінці XIX ст. Золотоніське повітове земство розпочало реалізацію ще одного напряму своєї діяльності – розвиток сільськогосподарських ремесел і початок підготовки сільськогосподарських кадрів для регіону. Уперше була організована сільськогосподарська школа з дослідним показовим полем, плодовим розсадником дерев і кущів, парувальним пунктом великої рогатої худоби та свиней, ковальськими, слюсарними та теслярськими дворами. Початок XX ст. позначився створенням локальних навчальних майстерень, що дозволило залучити до роботи частину населення та розширити асортимент сільськогосподарської продукції, яка реалізовувалась через земські структури.

7.2. Організація новітніх форм сільськогосподарської дослідної справи: демонстраційні поля, парувальні пункти, метеорологічні спостереження

Історія Золотоніського дослідного поля нерозривно пов’язана з історією Золотоніської сільськогосподарської школи/училища. Воно розміщувалось на одній із земельних ділянок, викуплених Золотоніським повітовим земством у 1896 р. у місцевого землевласника, заступника голови Золотоніської повітової управи П. Я. Куличевського. Спочатку площа дослідного поля становила 15 десятин 1 820 кв. сажнів, з 1903 р. його площа помітно скоротилась до 9 десятин 370 кв. сажнів. Для поля підбиралась ділянка з рівним рельєфом та однорідним ґрунтом. Ґрунт відповідав ознакам ґрунтового покриву середньої тераси р. Дніпро, відносився до легких супіщаних долинних чорноземів. Ця ґрунтова відміна була нетипова для Полтавської губернії.

Від дня утворення дослідного поля його фінансування здійснювалось за рахунок Золотоніського повітового земства (1 140 руб.) та Головного управління землеустрою та землеробства (450 руб. щорічно). З 1903 до 1911 рр. завдяки розширеній програмі досліджень до співфінансування долучилось і Полтавське губернське земство (600 руб.). У звіті Золотоніської земської управи за 1904 р. вказана сума на фінансування дослідного поля в розмірі 621 руб. 80 коп. З 1899 до 1906 рр. на його утримання витрачено 5 250 руб. 70 коп. Після формування в 1911 р. Полтавської губернської мережі дослідних полів фінансування Золотоніського дослідного поля губернським земством і Департаментом землеробства Головного управління землеустрою та землеробства було припинено. Тож фінансування робіт і досліджень на дослідному полі з того часу повністю лягло на Золотоніське повітове земство.

Автори сучасних публікацій про діяльність Золотоніського дослідного поля, визначаючи дату початку його роботи, очевидно, спираються на дату, вказану в його першому звіті – 1898 р. Але, відповідно до методики польового досліду, роботи на полі почались раніше, хоча б з отримання зеленого пару, розбивки полів і ділянок, вирівнювання мікрорельєфу. Тобто, на полі ще не проводились дослідження, але воно вже існувало та діяло з дня купівлі землі. У 1899 р., поряд з іншими, існувала шестипільна сівозміна, саме така, як і на дослідному полі, щоб можна було зіставити результати вирощування сільськогосподарських культур. У 1908 р. під дослідами було три сівозміни, що налічували 17 постійних полів із 272 ділянками. Величина поля – 960 кв. сажнів, ділянки – від 60 до 40 кв. сажнів.

Мета роботи дослідного поля – визначення за допомогою дослідів найоптимальніших чинників, що впливають на продуктивність сільськогосподарських культур, а також «нагромадження фактичного матеріалу, точного спостереження і точних записів».

Велику увагу приділяли введенню в селянських господарствах сівозмін на основі отриманих у ході досліджень даних. Адже ще в 1848 р. відомий український статист, етнограф, історик М. І. Арандаренко писав: «…сіють хліб по хлібу по декілька років, не даючи землі відпочити, …отримуючи при цьому озимого хліба не більше 15 пудів із десятини, а ярого не більше 20 пудів»[564]. Із часу написання цієї роботи та до початку ХХ ст. мало що змінилось у селянських господарствах. І Золотоніське дослідне поле мало показати своїми результатами переваги введення сівозмін. Крім того,

[564] Цит. за Вергунов В. А. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: віхи видатних діянь на благо України. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. доп*. Вінниця, 2015. С. 19.

вивчались вплив глибини оранки, терміни посіву та глибина закладки насіння, густота посіву, вплив органічних і мінеральних добрив, терміни їх внесення; випробовувались на урожайність однорічні та багаторічні трави, сортовий склад жита, пшениці, вівса, картоплі. У сучасних книго/архіво/музейних сховищах України, зокрема й у фондах Золотоніського краєзнавчого музею, зберігаються результати дослідів поля, надруковані в місцевій типографії Лепського та Вурмана[565].

Усі досліди були поділені за тематикою на 5 груп: обробіток ґрунту, посів, добрива, випробування сортів, випробування кормових культур. Цікавими є дослідження про використання 3 600, 2 400 та 1 200 пудів гною на десятину, а також мінеральних добрив – томасів шлак, попіл, фосфоритна мука. Досліди з використання мінеральних добрив дозволили зробити висновок, що найбільшу ефективність має фосфоритне борошно.

Принагідно зазначимо, що угноєння чорноземів у польовій культурі введено з 1862 р. членом правління Полтавського сільськогосподарського товариства, бельгійцем Я. В. Арондарем.

Не меншу зацікавленість викликають і назви тодішніх сортів сільськогосподарських культур, наприклад, озимої пшениці – Червона остиста, Біла безоста, Сандомирка, Тріумф, Йодолід, Банатка; проса – Кормове червоне, Французьке біле, Мітельчате червоне, Бланжеве; картоплі – Рання роза, Кінс-Нобле, Синій велет, Імператор Ріхтер, Професор Меркер, Лео. Причому, лідером урожайності став сорт картоплі Кінс-Нобле (510 пудів 30 фунтів), а аутсайдером – Професор Меркер (371 пуд 13 фунтів).

Управляли дослідним полем керівники Золотоніської сільськогосподарської школи/училища – С. Ф. Анцибор і М. Д. Семенов. Ними ж були розроблені програми досліджень. Серед учителів, які безпосередньо займалися польовими роботами, були Т. М. Квітка, А. М. Модестов, П. Гужовський, С. Воблієв, П. Ф. Любочка, Б. П. Черепахін та інші.

«Програми» та «Результати досліджень» Золотоніського дослідного поля виходили окремими виданнями, містились у звітах Золотоніської сільськогосподарської школи та Золотоніського сільськогосподарського товариства, про них доповідали на засіданнях Золотоніських повітових земських зборів і на засіданнях місцевих сільськогосподарських товариств,

[565] Золотоношское опытное поле, его организация, программа и технические приемы опытов / сост. М. Д. Семенов. Золотоноша: П. Лепского, 1907. 35 с.; Овсянников Б. О. Свод работ по 1911 год включительно четырех опытных полей Полтавской губернии: Золотоношского, Андреевского, Роменского и Прилукского. Полтава: электр. тип. Д. Н. Подземского, 1914. XX, 128 с.

тобто різними способами впроваджували у практику селянських господарств. Окремо у «Віснику» Золотоніського сільськогосподарського товариства періодично друкували замітки, що популяризували ідею розвитку дослідних полів[566].

Зазначимо, що Золотоніське дослідне поле – це не окрема установа, а складова Золотоніської сільськогосподарської школи. На цьому полі працювали не залучені за оплату працівники, а учні й учителі школи. Залучення сторонньої оплачуваної праці було неможливим через відсутність коштів на її оплату. Для ефективного функціонування дослідного поля використовували шкільні приміщення, робочу худобу, насіннєвий матеріал, обладнання та реманент.

На самому полі були відсутні будь-які будівлі, окрім «будки», побудованої за кошти Департаменту землеробства Головного управління землеустрою та землеробства. Для роботи на полі використовували таке сільськогосподарське знаряддя школи: плуг Сакка, сіялка від «Ельворті Роберт і Томас» рядова, культиватор «Гриф», каток Кемпбелля, борона «Валькура» и Говарда, дискова борона Рандаля, ущільнювач Кемпбеля, культиватор «Планета», куколевідбірник Майера та віялка.

Отже, Золотоніське дослідне поле було відкрите за кошти Золотоніського повітового земства за підтримки профільного міністерства. Земля належала Золотоніському повітовому земству. Полтавське губернське земство долучилось до фінансової підтримки дослідного поля з 1903 р. Програми дослідів розробляли і втілювали у життя керівниками Золотоніської сільськогосподарської школи. Рецензували та затверджували такі програми на засіданнях Золотоніського сільськогосподарського товариства, а звітували на засіданнях Золотоніських повітових земських зборів.

Варто наголосити, що в Золотоніському повіті функціонувало ще Драбівське дослідне поле. Його поява була ініційована Золотоніськими повітовими земськими зборами в 1909 р. Але через відсутність у земства коштів на придбання землі та забезпечення функціонування нової установи, Драбівське поле було засноване Полтавським губернським земством і звітувало йому.

Окремо виділимо факт існування в межах Золотоніського повіту і приватних господарств, власники яких застосовували на практиці сучасні знання про організацію сільськогосподарського виробництва. Це – так звані «зразкові господарства». Одним із таких було господарство у Варварівсько-

[566] С. Х. Общественная агрономия и опытно-показательные учреждения. *ВЗСХО*. 1910. 23 березня. С. 2–3.

Безбородьківському маєтку князя В. П. Кочубея в с. Рацюківщина, який мав 1 487 десятин орної землі, 117 десятин лісу й дендропарк, що займав 44 десятини. У маєтку функціонувало дві економії, де, крім польового господарства, що велося за шестипільною системою, також розводили велику рогату худобу сірої української породи та свиней йоркширської породи (було до 300 голів). Також у господарстві була невелика пасіка, розсадники плодових дерев (яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси) і лісових (сосни, граби, берези, ільми, клени, ясени, тополі та верби). Щорічно працівники економії висаджували нові дерева, заліснюючи на значній площі яри та балки. Була в маєтку і своя метеостанція 2-го розряду, за допомогою якої вели спостереження за кліматичними змінами та станом ґрунтів. Саме ці спостереження заклали основу метеорологічних досліджень у Золотоніському земстві.

Як окремий напрям у популяризації результатів проведених земських наукових сільськогосподарських досліджень було створення та утримання демонстраційних полів і ділянок. Головною метою їх організації було сприяння підвищенню економічного добробуту населення за допомогою розповсюдження агрономічних знань, передових методів господарювання, упровадження результатів польових дослідів у діяльність приватних господарств.

Мережа золотоніських земських показових полів почала розвиватися з 1910 р. У цьому році в повіті було закладено 11 полів, у 1911 р. – 4, у 1912 р. – 5, у 1913 р. – 14. У 1914 р. у Полтавській губернії працювало 575 показових полів, із них 41 – у Золотоніському повіті. Мета, яку переслідували їх організатори, – показати населенню переваги використання сівозмін відповідно до економічних умов певного району з досконалим веденням рільництва.

У більшості полів було організовано чотирипільні сівозміни. П’ятипільну використовувало одне господарство, шестипільну – три. Середня площа поля становила 3,7 десятини, тоді як у Полтавській губернії цей показник становив 5,4 десятини.

Найбільшу площу в 10 десятин під показове поле виділив Г. І. Рева з с. Коврай Гельмязівської волості, 8 десятин – М. М. Нечитайло з х. Леонівщина Гельмязівської волості, по 6 десятин – Т. І. Борисенко з с. Броварки, Ф. В. Ковба з с. Лукашівка та А. Квітка з присілку Головатівка. Прізвища решти власників показових полів: В. П. Власенко (х. Гайворонщина Великохутірської волості), П. Ф. Лозін, І. П. Шереметьєв (с. Гельмязів), М. А. Харченко (с. Піщана), П. О. Ворона, М. А. Бондаренко (с. Богодухівка), П. М. Степаненко, Д. Ю. Кіян і К. Д. Косенко (Богодухівська волость), свящ. М. П. Федоренко (с. Велика Бурімка), І. І. Копил (с. Ірклiїв),

А. Я. Сукач (с. Лукашівка), Ф. М. Бондар (с. Павловщина Драбівської волості), М. Я. Божко (с. Вознесенське), Н. Є. Шевченко, О. А. та І. А. Прозорі, К. А. Соломка (с. Хрестителеве), П. Я. Чумахан (с. Чорнобай), П. Є. Калашник та І. Є. Грясько. Під показові поля були виділені земельні ділянки Великобурімським, Мельниківським, Москаленківським, Троїцьким, Жовнинським і Вереміївським сільськогосподарськими товариствами. Середня врожайність на показових полях помітно відрізнялась від середніх показників у Золотоніському повіті (пудів із десятини): жито – 164 і 89, відповідно озима пшениця – 164 і 87, просо – 152 і 54, гречка – 67 і 39, ярова пшениця 102 і 66, овес – 134 і 86, ячмінь – 135 і 78, вика на сіно – 288, картопля – 1 001, кормовий буряк – 4 300. Найвищий урожай жита (200 пудів із десятини) отримано в с. Чорнобай на ділянці П. Я. Чумаханя, ярої пшениці (135 пудів із десятини) – в с. Жовнине (у Жовнинському сільськогосподарському товаристві), вівса (160 пудів із десятини) – в с. Піщана в М. А. Харченка, проса (200 пудів із десятини) зібрано в П. О. Ворони (с. Богодухівка) та в Троїцькому сільськогосподарському товаристві.

На відміну від демонстраційних полів, ділянки мали ознайомити населення з новими культурами, особливо кормовими травами, що не тільки дозволяли заготовляти зелені корми та сіно, а й забезпечували випас худоби до пізніх термінів. Крім того, пропагувались новітні прийоми обробітку ґрунту, зокрема лущення стерні, що давало змогу боротись із бур'янами та комахами-шкідниками. Земство розглядало як обов'язкову умову створення показових ділянок кормових трав поряд із парувальними пунктами великої рогатої худоби та коней.

У 1913 р. у Золотоніському повіті нараховувалось 219 демонстраційних ділянок. У Полтавській губернії їх кількість становила 4 718. Частина показових ділянок у Золотоніському повіті була зайнята люцерною – 171, конюшиною – 4, озимою викою – 3, тимофіївкою – 3, сумішшю трав – 1, буряками – 8, просом – 11, гречкою – 1. Результати популяризації травосіяння в Золотоніському повіті за окремими позиціями виглядали так: якщо в 1910 р. сіяні трави займали 4 000 десятин, то в 1916 р. – 5 500 десятин, із них однорічні трави займали 3 400 і 2 900 десятин, а багаторічні – 600 і 2 400 десятин, відповідно.

Забезпечення населення високоякісним насінням кращих сортів сільськогосподарських культур мало на меті підвищення урожайності та, відповідно валових зборів сільськогосподарської продукції. На жаль, бажаних результатів не було досягнуто через дефіцит посівного матеріалу та його нераціональне використання. Витрачаючи великі кошти, Золотоніське повітове земство не спостерігало значного підвищення

урожайності. Тому в 1911 р. було вирішено організувати власне господарство з насінництва на 138 десятинах землі в с. Малі Канівці, які належали земству. Ці землі були в оренді селянських господарств, тому дуже виснажувалися та забур'янювалися. До того ж це був голий степ без будь-яких господарських будівель.

До 1915 р. тривали роботи з покращення якості ґрунту в Малоканівецькому маєтку. Пізніше почалося впровадження шестипільної сівозміни з наступним чергуванням полів: чорний удобрений пар, озимі хліби: жито Петруське та озима пшениця Коркова та Банатка, кукурудза Король Філін, пшениця яра Полтавка, висадки кормових буряків і насіння з удобренням суперфосфатом, овес Шведський і ячмінь Шестирядний.

З метою покращення якості ґрунту й отримання прибутку до переходу земельної ділянки до сівозміни, у 1912 р. по оранці на глибину 4 вершки було посіяно 16 десятин викової суміші, 15 десятин проса, 15 десятин гречки, 65 десятин вівса, 3 десятини ячменю. 24 десятини утримувалися під удобреним чорним паром. У 1913 р. прибуток від польового господарства становив 7 624 руб. 85 коп., від племінного розсадника – 2 250 руб., усього – 9 874 руб. 85 коп.

Одночасно з польовою сівозміною Золотоніським повітовим земством у маєтку було організовано племінний розплідник коней, великої рогатої худоби, свиней і птиці. Комісія Золотоніського повітового земства, яка інспектувала маєток у 1916 р., дійшла висновку, що вирощування тварин, частина з яких потрапляла на племінні пункти, стало вигіднішим, ніж утримання зернового господарства. У маєтку утримували 4 племінних жеребців (для власних потреб), 16 жеребців-плідників, 29 кобил, 13 голів молодняку до трьох років. Велика рогата худоба була представлена симентальською (12 голів) та сірою українською (42 голови) породами. У висновках комісії було висловлене захоплення і сподівання, що в умовах маєтку збереже свою чистокровність сіра українська порода корів – окраса та гордість широких степів України[567].

Галузь тваринництва доповнювали свині йоркширської породи, 100 овець-мериносів із тонкорунною вовною. Крім того, розводили тулузьких гусей, пекінських качок, бронзових індиків і курей фавероль. Непогані результати давало рослинництво. Під зерновими було зайнято 112 десятин. Зібрано 2 138 пудів озимої пшениці, 5 540 пудів вівса, 25 пудів насіння конюшини, 5 000 пудів кормових буряків, 1 800 пудів моркви,

[567] Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52 очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 г. с докладами. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 55–57.

1 500 пудів картоплі. Відповідальним за малоканівецький маєток був Золотоніський земський агроном Л. А. Хачатурянц.

Одним із дієвих способів ефективного розвитку тваринництва, разом із покращенням раціону, умов годівлі та доглядом за тваринами, було поліпшення племінної справи. Це добре розуміли гласні Золотоніського повітового земства, вивчаючи досвід кращих маєтків Полтавської губернії і всього Придніпров'я та використовуючи його в господарствах повіту. Вони були зацікавлені в поліпшенні породності свійських тварин у приватних господарствах Золотоніського повіту. Відповідно до статистичних описів, у 1900 р. жителі повіту утримували 22 129 волів, 31 691 голова корів (із них робочих – 12 177), 30 335 коней дорослих, 101 545 овець, 31 274 теля та 9 282 телиці.

У 1910 р. кількість тварин помітно змінилась: зменшилось поголів'я волів до 12 400 голів, корів – до 27 500 голів (із них робочих – 5 800), зросла кількість дорослих коней до 31 800 голів, зменшилась кількість овець до 71 800 голів. Поголів'я свиней становило 34 600 голів. І це разом із тим, що чисельність населення зросла з 224 994 осіб у 1900 р. до 283 195 осіб на початок 1915 р. Отже, для задоволення потреб населення у тваринницькій продукції потрібно було збільшувати продуктивність утримуваних у їхніх господарствах тварин. Будь-яку череду необхідно поновлювати поголів'ям кращої породності зі сталими спадковими ознаками. А постійне внутрішньопородне схрещування призводило до виродження тварин, зменшення їх продуктивності.

Для покращення породи місцевих коней Золотоніськими повітовими земськими зборами в 1890 р. було ухвалено рішення про організацію в повіті парувальних пунктів для коней, які б утримувалися за рахунок прибутків складу-магазину землеробських машин і знарядь. Оскільки жеребців використовували тільки під час парувального періоду (з 15.02 до 15.06.1890 р.), Золотоніська земська управа вирішила не облаштовувати власної конюшні, а відкрити пункт у дворищі міщанки [?] Юнакової (за плату 120 руб. за сезон), на якому вже були пристосовані для пункту криті приміщення[568]. Нагадаємо, що пані Юнакова була орендодавцем приміщення для Золотоніського повітового земства, зокрема для проведення з'їздів мирових суддів Золотоніського повіту. Нагляд за роботою пункту було доручено одному з найдосвіченіших членів управи П. Я. Куличевському.

[568] Приложение к Отчету XXXX очередной сессии (1903 года) Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 82.

У перший рік роботи (1891 р.) на пункті утримували двох жеребців: один ваговоз віком 4 роки з маєтку російського промисловця П. О. Більдерлінга та верховий араб віком 14 років із державного Стрілецького кінного заводу. Плідниками було виконано 105 садок із 75 кобилами, що менше визначеної норми в 120 садок. Це пояснювалось тим, що не було попереднього запису та графіка, тому господарі приводили кобил у будь-який зручний для них час. Жеребці ж мали (згідно з правилами) відпочивати, особливо молодий ваговоз, для відновлення продуктивних властивостей. Тому господарі не завжди могли скористатися послугами пункту.

Зважаючи на зростання попиту на послуги пункту, гласними Золотоніського повітового земства обговорювалось питання про його розширення. Тому Золотоніська земська управа звернулася до керівника Полтавської державної конюшні з проханням про збільшення кількості жеребців. У 1892 р. їх було вже 3 голови: ваговоз, верхової та робочої порід. У 1893 р. – 8 голів. Коні, надані Полтавською державною конюшнею, – Бебень, Маг, Пірат, Бурний, Казбек і Король.

Окрім плати за парування (2 руб. із ваговозами й 1 руб. із верховими), брався ще й гербовий збір у 5 коп. за кожне виписане «Свідоцтво». Оскільки популярність послуг пункту постійно зростала, у 1895 р. було ухвалено рішення про розширення мережі та відкриття трьох пунктів (у м. Золотоноша, сс. Іркліїв і Богодухівка), для яких було замовлено 4 жеребці в м. Золотоноша й по 2 – в сс. Іркліїв і Богодухівка.

Земство оплачувало оренду приміщень, послуги другого конюха та ветеринарного фельдшера. Державним конюхом був Іов Малеємецький. У 1898 р. утримувалися жеребці Полтавської державної конюшні, зокрема 2 верхових, рисак – англійський напівкровок і ваговоз.

Окрім земського, у 1898 р. діяло ще й два приватні парувальні пункти – В. М. Дарагана в с. Богодухівка та В. В. Цимбалістова в с. Старий Коврай. В обох налічувалось по два жеребці.

У 1899 р. Золотоніський парувальний пункт був перенесений до Золотоніської сільськогосподарської школи. На думку гласних Золотоніського повітового земства, таке перенесення забезпечувало «кращий догляд як за діяльністю пункту, так і за жеребцями». На той час обліковувалось 6 плідників Полтавської державної конюшні. У звіті Золотоніської земської управи зафіксовано клички тварин та їхні породи: Жезл – гнідий верховий, Командир – рудий верховий напівкровок, Магомед – світло-гнідий верховий напівкровок, Мінотавр – сірий рисистий і Чернець – вороний битюг (ваговоз, помісна порода).

Кошти від діяльності парувального пункту надходили в прибуток Полтавської державної конюшні й, за потребою, використовувались для закупівлі фуражу й оплати праці головного конюха. Утримання другого конюха, як і раніше, оплачувало Золотоніське повітове земство з прибутків свого складу-магазину землеробських машин і знарядь. З метою розширення та створення земської мережі парувальних пунктів, Золотоніське повітове земство кілька разів (у 1900 та1901 рр.) зверталось до Полтавської державної конюшні з проханням надіслати 12 жеребців для відкриття шести пунктів. Відповідь була негативною, з наголосом на тому, що постійні парувальні пункти коней можуть функціонувати лише при приватних конюшнях[569]. А в 1902 р. керівник Полтавської державної конюшні звернувся до Золотоніських повітових земських зборів із пропозицією надіслати до Золотоніського повіту кілька жеребців для створення земських парувальних пунктів.

Умови утримання жеребців були зазначені в спеціальних «Правилах» від 15 березня 1900 р.[570] Власники парувальних пунктів мали утримувати коней на сухому фуражі, зокрема в парувальний період давати по 4 гарнці, у решту часу (8 місяців) – по 3 гарнці на добу, сіна – по 12 фунтів і соломи – по 8 фунтів на добу.

Утримання жеребців дозволяли лише в сухих, світлих, просторих приміщеннях без протягів і з обов'язковим щоденним моціоном – прогулянкою на свіжому повітрі. Для робочих коней і рисаків допускалось «проганяти їх в упряжі».

У 1903 р., окрім земського парувального пункту, працювало ще два приватні – у Бурівському (4 коня) та Староковрайському (2 коня) маєтках. Станом на 1907 р. у Золотоніському повіті «постійні» пункти запліднення коней функціонували в маєтках Н. Л. Мусман при х. Веселому, В. О. Лодигіної в с. Білоусівка, Є. Є. Чевакінського в с. Чорнобай; тимчасові – Золотоніського повітового земства в сс. Вереміївка, Гельмязів і Кропивна, кн. Н. О. Барятинської в с. Драбів, В. В. Цимбалістова в с. Старий Коврай[571].

Кількість кінних пунктів постійно зростала й у 1913 р. досягла 12, із них 2 (у м. Золотоноша та с. Лукашівка) були тимчасовими, де жеребці утримувалися тільки на парувальний період. Тут знаходилось 9 жеребців. Постійні ж пункти діяли з 1907 р. у с. Малі Канівці, з 1910 р. у с. Загородище,

---

569 Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому уездному собранию XXXIX очередной сессии (1903 года) за 1902 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 89.

570 Там само. С. 90–92.

571 Памятная книжка по Главному управлению государственного коннозаводства. Санкт-Петербург: типо-лит. Ю. Я. Римана, 1907. 233 с.

с. Великий Хутір, с. Мехедівка, з 1911 р. у с. Красенівка та с. Троїцьке, з 1912 р. у с. Богодухівка та с. Жовнине. Кількість жеребців на парувальних пунктах сумарно становила 25, зокрема 8 рисаків, 7 верхових, 7 арденів, 2 ваговози й 1 англійської породи. За 1913 р. за 879 парувань отримано 1 030 руб. 75 коп.

До економічних заходів Золотоніського повітового земства (розроблені в 1899 р.), що були спрямовані на підвищення добробуту населення повіту, відносимо також і організацію парувальних пунктів великої рогатої худоби з демонстраційними ділянками посівів кормових трав при них. Робота Золотоніського повітового земства в цьому питанні розпочалась із вивчення тих господарств, де розводили племінну худобу симентальської та сірої української порід на продаж. Золотоніська земська управа звернулася до кількох провідних економій за інформацією про умови продажу плідників, їх вік і ціну. Після отриманої відповіді та консультативних засідань комісією, за участі уповноваженого від Міністерства землеробства та державного майна в Полтавській губернії, було вирішено закупити плідників симентальської породи в с. Карлівка Полтавської губернії, а сірої української – в с. Дібрівка Київської губернії або в скотозаводчика С. С. Деконського (Катеринославська губернія). Відповідне доручення було дане голові Золотоніської управи С. В. Лукашевичу. З обіцяної Полтавським губернським земством суми на придбання 8 биків було виділено кошти лише на 4 голови.

Згодом було придбано двох биків симентальської породи (за 590 руб.) та двох биків української сірої (за 550 руб.). Для них парувальні пункти були відкриті в с. Великий Хутір, де в економії кн. Н. О. Барятинської було виділено безкоштовно три десятини землі; в с. Богодухівка, де змогли висіяти, окрім вико-вівсяної суміші, люцерну та сорго; в с. Дмитрівка, де місцевим землевласником запропоновано безкоштовне приміщення, а в майбутньому – і земельну ділянку. З часом, відповідно до постанови Золотоніських повітових зборів, парувальні пункти були відкриті ще в трьох населених пунктах: сс. Білоусівка, Ірклiїв і Жовнине. Причому в першому і приміщення, і землю земство узяло в оренду, а в двох інших – приміщення безкоштовно виділили сільські громади.

Крім закупівель власним коштом, Золотоніське повітове земство звернулося через уповноваженого з сільського господарства до Міністерства землеробства з проханням про виділення биків-плідників за рахунок державного бюджету. У результаті проведеної роботи було вироблено план дій, згідно з яким Міністерство дало згоду на постачання биків, якщо Золотоніське повітове земство дотримуватиметься таких умов: пункти мали відкрити в с. Домантове (якщо дозволить розлив р. Дніпро)

або ж у сс. Дмитрівка, Великий Хутір, Бубнівська Слобідка та в Золотоніській сільськогосподарській школі та утримувати по 2 бики. Витрати на функціонування пунктів, де планували розмістити державних тварин, мало взяти на себе Золотоніське повітове земство, до бюджету якого надходитимуть і кошти від парувань. У зимовий період биків мали утримувати у теплих приміщеннях із вентиляцією та забезпечувати їх кормом у кількості, необхідній для підтримки відповідної маси тіла тварин.

Отже, парувальні пункти великої рогатої худоби в Золотоніському повіті були утворені в 1900 р. Станом на 1902 р. уже функціонувало 11 таких пунктів, на яких утримували 23 бика сірої української та симентальської порід. Пункти розміщувались у сс. Гельмязів, Ірклiїв, Жовнине, Дмитрівка, Великий Хутір, Келеберда, Маліївка, Мар'янівка, Мехедівка та Васютинці. У 1903 р. пункти в сс. Келеберда та Маліївка були закриті, а натомість відкриті в сс. Михайлівка, Хоружівка, Піщана та Мойсенці.

У 1905 р. кількість пунктів зросла до 18 одиниць. У сс. Лукашівка, Гельмязів, Вереміївка та Малі Канівці Золотоніським повітовим земством були збудовані спеціалізовані приміщення, у решті сіл приміщення орендували. Серез них 11 пунктів орендували за умов догляду господарями та з кормом. Так, за оренду в с. Великий Хутір земство виплачувало 80 руб. на рік, у с. Дмитрівка – 200 руб., у сс. Піщана, Мельники та Лялинці – по 240 руб., у с. Кандибівка – по 10 руб., у сс. Білоусівка, Хрестителеве та Деньги – по 20 руб., у с. Мехедівка – 25 руб., у с. Михайлівка – 28 руб. на 1 бика. На трьох пунктах (у сс. Васютинці, Ірклiїв і Мойсенці) за рахунок Золотоніського повітового земства забезпечувався лише догляд, корми та підстилка. З 25 биків 9 було сірої української породи та 16 сименталів. Протягом року за рахунок Золотоніського повітового земства було придбано 9 чистопородних сименталів. За кошти від Міністерства землеробства та державного майна – 6 биків сірої української породи та 3 сименталі. Отже, на кінець року поголів'я породистих плідників збільшилось до 35 (7 сірої української та 28 симентальської порід). Такі дані засвідчують свідоме прагнення Золотоніського повітового земства до сименталізації громадського стада з одночасним збереженням автентичної степової породи. За підсумками року у всіх пунктах було виконано 1 507 парувань. Витрати на утримання пунктів за 1905 р. становили 4 364 руб. 19 коп. Плата ж за парування, що надійшла до каси, дорівнювала 1 507 руб.

З 1905 р. Золотоніська земська управа запровадила племінну реєстрацію отриманого приплоду. За даними експертної комісії, було оглянуто 169 голів, із них 22 бички та 147 теличок. Із бичків тільки один отримав свідоцтво про кондицію до подальшого використання як

племінного плідника, телички ж усі були внесені до племінного реєстру, з них 79 визнані першокласними.

У 1907 р. парувальних пунктів великої рогатої худоби в Золотоніському повіті було 21[572]. Інтерес Золотоніського повітового земства до розвитку таких пунктів полягав, окрім покращення якості місцевої породи, й у фінансових розрахунках, адже земство отримувало плату за кожне парування («злучку»), навіть якщо його результат був негативним[573]. Умови тримання та харчування худоби, оренди приміщень, оплати праці працівників були різними. Усе залежало від договірних умов між земством та утримувачем парувального пункту.

На початок 1908 р. у парувальних пунктах нараховувалось 35 биків, із них 9 придбані за земські кошти, 26 – за державні. Кількість сименталів значно перевищувала місцеву породу. За кількістю спарованих корів першість тримали Вереміївський (184 голів), Малоканівецький (148 голів) та Іркліївський (143 голів) пункти. Утримання биків обійшлось Золотоніському повітовому земству в 4 637 руб. 60 коп. Плати ж за спаровування надійшло 1 758 руб., тобто кожна спарована корова обійшлася земству понад плати за парування в 1 руб. 64 коп.

Під час реєстрації племінного молодняка 249 господарям видано премії за добре доглянуте потомство в сумі 285 руб. У подальші роки відбувалось поступове розширення мережі парувальних пунктів і сименталізація стада. На 1913 р. налічувалось уже 39 пунктів. На них утримували 57 сименталів і 23 бики сірої української породи. Відповідно і кількість спарованих корів у першому випадку становила 2 338 голів, у другому – лише 1 040 голів. Середні витрати на одного бика становили 150 руб. Після огляду виводку було відібрано 358 голів симентальської і 65 – сірої української порід, видано премії: 138 грошових і 93 натуральні. Заходи Золотоніського повітового земства з покращення поголів'я великої рогатої худоби почали давати результати уже в 1911–1912 рр. За даними статистики, надої молока від потомства непородистих корів із сименталами становили 124 відра, сірих із сименталами – 112 відер, а сірої української – 96 відер на рік.

Окрім земських парувальних пунктів, у Золотоніському повіті функціонували і приватні: в с. Старий Коврай при кінному заводі В. В. Цимбалістова, на х. Веселому при кінному заводі І. Л. Мусман, у

[572] Приложение к Отчету Золотоношской XLIV очередной сессии Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1907 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1908. С. 247.

[573] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому уездному собранию XXXIX очередной сессии (1903 года) за 1902 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 209.

с. Білоусівка при кінному заводі В. А. Ладигіної, в с. Чорнобай при кінному заводі Є. Є. Чевакинського та в с. Драбів при кінному заводі кн. Н. О. Барятинської.

Свинарство та птахівництво займали важливе місце в господарській діяльності населення Золотоніського повіту. Згідно з «Подвірним переписом» 1910 р. у дрібних і великих господарствах повіту налічувалось 34,6 тис. голів свиней, 33 514 господарств утримували птицю на плем'я загальною кількістю 329 113 голів, переважно курей. Тому питання поліпшення продуктивності в цих двох галузях тваринництва за рахунок племінної роботи було досить актуальним.

Покращення стада свиней велось у напрямі схрещування місцевих порід із плідниками йоркширської (велика біла) та беркширської порід із Англії. Вони були виведені шляхом складних багатоступінчастих схрещувань із різними наявними породами. Наприклад, робота над розведенням беркширської породи тривала понад 50 років. Ці породи були і залишаються серед лідерів за чисельністю голів у світі.

Поголів'я йоркширської породи вирізнялось скоростиглістю та невибагливістю в утриманні. В Україні вона з'явилась спочатку в поміщицьких господарствах, добре себе зарекомендувала та набула поширення серед населення. До речі, вона стала родоначальницею української білої степової породи, що була визнана як самостійна порода наприкінці 1930-х рр.

Беркширська порода вирізнялась чорно-рябою мастю, швидким набором ваги. У шість місяців свині цієї породи досягали 100 кг. Рекордсмени ж важили 250–300 кг.

У Золотоніській сільськогосподарській школі в 1899 р. уже утримувалось 6 молодих метисів місцевої та беркширської порід. Був намір придбати для парувального пункту двох племінних кабанців із заводу князя М. Урусова. Але той, на жаль, не дотримався обіцянки. Та все ж школа не зупинилась на цьому. Пункт був відкритий. І в 1904 р. у ньому було 2 кабани йоркширської породи.

Станом на 1903 р. Золотоніське повітове земство організувало 2 парувальні пункти свиней: у маєтках О. Ф. Палкіна та В. Ващенка-Захарченка. Там утримували по одному кабану. Плата за парування, що надходила на рахунок земства, становила 25 коп. На кінець року кабанів було передано до економій С. Жуковського й Е. Ільяшенка. Там утримували кабанів йоркширської породи. Виручка від парувань надходила господарям у рахунок покриття збитків на утримання свиней.

У 1910 р. пункти розведення йоркширської породи діяли в сс. Лукашівка, Васютинці, Гельмязів, Піщана, Загородище, Чорнобай,

Сазонівка, Богодухівка, Жовнине. Для них було закуплено 10 голів по 75 руб., 2 голови по 40 руб. і 1 голова беркширської породи за 100 руб. у Золотоніської сільськогосподарської школи. За утримання тварин Золотоніське повітове земство сплачувало від 5 до 7 руб. за місяць. Парквання коштувало 50 коп.

У 1913 р. мережа парувальних пунктів свиней у Золотоніському повіті налічувала 23 пункти із поголів'ям плідників у 30 голів, із них 28 – йоркширської та 2 – беркширської порід. Ними було покрито 721 свинку.

Племінну птицю розводили в Золотоніській сільськогосподарській школі та с. Малі Канівці. Серед порід курей вирізнялась фавероль, серед качок – пекінські, серед гусей – тулузькі, серед індиків – бронзова порода.

Приплід племінних свиней і птиці використовували для видачі натуральних премій за зразкове утримання молодняка великої рогатої худоби.

Звичайно, разом із успіхами в племінній справі були і прорахунки, пов'язані з недостатнім доглядом, що призводило до захворювань биків або їх загибелі; перевищення кількості парувань, що виснажувало тварин, збільшувало період їх відновлення. Але справжньою бідою стало подорожчання кормів, пов'язане з Першою світовою війною. Кілька власників приміщень, де тварин утримували на їхніх кормах, були змушені зменшувати раціони годівлі, щоб вкластися в суми, передбачені договором із Золотоніським повітовим земством. Це стосувалось утримання не тільки биків, а й жеребців і хряків. Їх повертали до Золотоніської сільськогосподарської школи та малоканівецького маєтку «в надзвичайно виснаженому стані». Хряки від голоду не могли навіть ставати на ноги. Жеребці, бики потребували посиленого харчування та введення до раціону фізіологічно можливих доз миш'яку для покращення обміну речовин.

Ослаблені тварини, особливо після 9-річного віку, ставали недієздатними при паруваннях. А це викликало нарікання населення. У 1916 р. Золотоніським повітовим земством була створена спеціальна комісія для вирішення цієї проблеми. Однією з її рекомендацій було розміщення тварин лише в перевірених і знаних приватних господарствах. Крім того, було запроваджено щомісячний контроль за тваринами в опорних пунктах і приватних господарствах з обов'язковим звітом перед Золотоніською земською управою. Хряків же рекомендовано утримувати виключно в опорних пунктах. Комісія також вважала за потрібне підняти ціни за послуги парувальних пунктів. Станом на кінець 1916 р. до покращення племінного стада було залучено 28 жеребців, биків симентальської породи – 59 голів, сірої української – 22 голови та 34 хряки.

Організація та розвиток сільськогосподарських досліджень наприкінці XIX – на початку XX ст. органічно були пов'язані й обумовлені започаткуванням і систематизацією метеорологічних спостережень. Мережі метеорологічних станцій на рівні губерній почали утворювати з метою вивчення впливу несприятливих метеорологічних умов на ріст і розвиток сільськогосподарських культур; забезпечення сільських господарів інформацією про стан погоди та її прогноз. На початок 1914 р. кожна українська губернія мала свою мережу, що підпорядковувалась губернським земським управам. У Полтавській губернії вона складалася з 20 станцій і 168 дощомірних пунктів.

Меценат-засновник Золотоніської земської метеорологічної станції – Кочубей Василь Петрович

Одним із тих, хто стояв біля джерел метеорології, був видатний винахідник і реформатор В. Н. Каразін – засновник і перший ректор Харківського університету. У своєму маєтку в с. Кручик він обладнав одну з перших метеостанцій. Відоме висловлювання Василя Назаровича, що метеорологія – це наука, яка могла б прогнозувати уряду час, коли слід чекати убогих врожаїв на ґрунті та планувати заходи, які б спрямовувались якщо не до перешкоджання їхньої нестачі, то, принаймні, на уникнення голоду.

Звичайно, Золотоніське повітове земство не могло стояти осторонь такої важливої справи. Уперше опис метеорологічної станції зустрічається у «Додатках до звіту Золотоніської земської управи за 1896 р.». Там зазначено, що Золотоніська земська метеорологічна станція II розряду I класу була облаштована повітовим земством на кошти, пожертвувані спеціально на ці цілі місцевим землевласником В. П. Кочубеєм[574]. Облаштування станції, а відбувалось воно за вказівками земського агронома С. Ф. Анцибора, було завершене 30 листопада 1894 р. із таким розрахунком, щоб до 1 січня 1895 р. провести пробні вимірювання, а вже 1 січня розпочати регулярні спостереження. Для їх проведення було закуплено 14 видів приладів, що дозволили відстежувати температурні режими в повітрі, на поверхні ґрунту та різних

[574] Розен Г. Г. Краткое описание деревьев и кустарников искусственно-разведенных в степных имениях Василия Петровича Кочубея, в Прилукском, Пирятинском, Переяславском и Золотоношском уездах Полтавской и в южной части Козелецкого уезда Черниговской губернии. Киев: тип. С. В. Кульженко, 1897. 43 с.

його глибинах, фіксувати максимальні та мінімальні температури, вологість повітря, напрямок і силу вітру, кількість опадів, атмосферний тиск. Зберігся перелік перших метеорологічних інструментів: «у психрометричній будці термометри сухий, вологий, максимальний і мінімальний, термометри для вимірювання на поверхні ґрунту (звичайні, 2 максимальні та 2 мінімальні), термометри для спостереження температури на глибині 3, 10, 25, 50 і 100 см, геліограф системи Величко, флюгер, вимірювач дощу, анероїд системи Ноде та 2 рейки»[575]. Водночас зазначено, що не вистачало 2-х приладів, необхідних відповідно до документів Головної фізичної обсерваторії, – ртутного барометра та так званого евапорометра – приладу, що фіксує випаровування вологи.

Метеорологічну станцію, за пропозицією земства, розмістили в м. Золотоноша на подвір'ї земської лікарні. Частина приладів, згідно з методикою проведення спостережень, розміщувалась на різних висотах над поверхнею ґрунту. Наприклад, гігрометр, психрометр і термограф були закріплені на висоті 5 метрів. Ще вище встановлено геліограф. Дощоміри закріплювались на висоті 2 метри від поверхні ґрунту. Найвище встановлено флюгер. Він розміщувався на окремому стовпі висотою приблизно 6 метрів. У звіті є приписка: барограф, поправки до всіх приладів, бланки для ведення зошитів спостережень, чорнила для самописців зберігались в «особливій кімнаті» – квартирі спостерігача в будинку арештантів. Чому саме там? Усе дуже просто: земством було доручено вести спостереження з дотриманням суворої регулярності (спостереження велись щоденно тричі на день: о 7 годині ранку, о 13.00 і 19.00 годинах) наглядачу будинку арештованих і земської лікарні В. С. Романовському. Василь Степанович на цих посадах перебував з 1885 до 1896 рр. У червні 1896 р. він залишив земську службу, тому відповідальність за функціонування метеостанції та проведення спостережень було покладено на його наступника Ф. М. Безверхого.

У «Додатках до Звіту Золотоніської земської управи за 1898 р.» уже уточнюється географічне розташування станції: 49° 40' північної широти, 32° 30' східної довготи. Також подано нові дані щодо висоти розміщення приладів: висота барометра над рівнем моря – 120 м, висота термометра над поверхнею землі – 0,5 м, дощоміра – 2 м, флюгера – 10,3 м. Спостереження продовжував Ф. М. Безверхий за винагороду в 120 руб., які виділяв В. П. Кочубей: «З 1894 р. у м. Золотоноша є метеорологічна станція,

[575] Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях России. Санкт-Петребург: типо-лит. М. П. Фроловой, 1911. С. 163.

яка існує за рахунок щорічного фінансування з боку землевласника В. П. Кочубея – 120 руб. при доплаті повітового земства, за потребою»[576].

Очевидно, через місцезнаходження метеостанції в 1898 р. була спроба прив'язати метеорологічні умови до сплесків захворюваності населення: «Північні та західні вітри, що досягають великої швидкості взимку, викликають простудні легеневі захворювання, через велику скупченість селян у хатах від холоду, відсутність гігієнічних умов, відсутність світла та повітря розвиваються захворювання шкіри, особливо короста. Для літа характерні шлунково-кишкові захворювання (вплив температури й опадів). Весною та літом господарює перемінна пропасниця»[577].

Наприкінці 1898 р. виникла ідея про перенесення станції до новоствореної Золотоніської сільськогосподарської школи (на Куличевський хутір). Вести спостереження доручили її педагогам. Як аргумент – наближеність до дослідного поля, а це дало б можливість зіставляти результати метеорологічних досліджень із практичними сільськогосподарськими даними, отриманими від спостережень за роботою дослідного поля. Оскільки станція працювала за програмою Головної фізичної обсерваторії, зробити це було неможливо. Але В. П. Кочубей був категорично проти. Він наполягав на думці, що в такому випадку метеостанція втратить своє первинне призначення.

І все ж у 1901 р. з допомогою та за підтримки Метеорологічного бюро Міністерства землеробства та державного майна, яке надіслало необхідні прилади на суму майже 200 руб., метеостанцію було перенесено та відкрито на території Золотоніської сільськогосподарської школи. Надані прилади дозволяли вести спостереження за попередньою методикою та в попередніх об'ємах. Вівся облік температур повітря та ґрунту на різних глибинах, вологості повітря та атмосферного тиску, сили та напрямків вітру, кількості опадів, сонячного випромінювання, кількості хмарних днів, із грозами та висоти снігового покриву. Учителям, які вели спостереження, земством була встановлена плата в розмірі 120 руб. Отже, власне метеорологічні дані почали фіксувати з квітня 1901 р. Копії «Звітів» залишались на місці, в м. Золотоноша, а оригінали відправлялись до Головної фізичної обсерваторії в м. Миколаїв.

Крім історії самої метеостанції, цікавими є і записи метеорологічних спостережень. На жаль, у наявних даних відсутні абсолютні щоденні величини, але й усереднені місячні дані варті зацікавлення. Нинішні

[576] Справочный указатель земских сельскохозяйственных учреждений (по сведениям на 1895 год). Санкт-Петребург: тип. В. Киршбаума, 1896. С. 69.
[577] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1899 г. Золотоноша: литотип. П. Лепского и И. Вурмана, 1900. С. 112.

розмови про нестійкий характер погоди, часті відлиги взимку та засушливі умови літа, про сильні морози та значні снігопади стають не такими уже й актуальними, якщо ознайомитись із даними про погодні умови кінця XIX – початку XX ст.

Наприклад, мінімальна температура січня 1898 р. - 22° спостерігалася 27 числа, а уже 31.01 відмічена максимальна – +3,4°. 5 лютого термометр показував +5°, а 26.02 – -21,5°, 12 березня було -20,8°, а 22–23 – +5,4°. 18 квітня зафіксовано +3,8°, а через декаду (28 квітня) – +17,5°. Мінімальна температура травня – +4°, максимальна – +31,1°. У літні місяці мінімум температур коливався від +5,5° до +8,5°, а максимум – від +31,6° до +33,5°. Морози зі значеннями -4,5°…-8,1° прийшли в жовтні-листопаді, у грудні зафіксовано +10,7° і -13,7°. Спостерігалось 100 днів із опадами, із них 35 – зі снігом.

У 1895, 1896 і 1899 рр. максимальна кількість опадів припадала на літні місяці, а на осінні, як не дивно, – найменша.

У 1904 р. сніжних днів було 45. Середня глибина снігового покриву в грудні – 2 см, січні – 15 см, лютому – 4 см, березні – 0,4 см. Загальна кількість опадів за рік – 365,2 мм. Із морозами було 128 днів. Зауважимо, що із них 9 було в квітні, 2 – у травні, 1 – у червні.

Погодні умови 1913 р. сприяли вегетації озимих і ярих зернових культур, успішному їх збору, заготівлі сіна, вирощуванню буряків і картоплі, а також проведенню зяблевої оранки. У січні фіксувались коливання температури від +4,9° до -12°. Тільки 30 числа вона знизилась до -21°. За місяць випало 14,3 мм опадів. Лютий вирізнявся сильнішими морозами на рівні -8°…-9°, протягом шести днів у середині місяця температура знижувалась до -18,5°. Кількість опадів становила всього 5,7 мм. Березень і квітень були теплими, з дощами, що дозволило рослинам рано почати вегетацію, а господарям – польові роботи. Середня температура травня становила 17,9°. Кінець червня відзначався значними дощами. Температурний фон тримався на рівні 19°…30°. У серпні випало 51,3 мм опадів, що сприяло посіву озимих в оптимальні терміни. У вересні спостерігалася помірна температура, що не піднімалась вище 20,5°. Приморозки почались лише наприкінці листопада. Зимова погода встановилась наприкінці грудня.

У «Звітах» Золотоніської земської управи, члени якої періодично проводили перевірки роботи станції, майже завжди зафіксовано таке:

«Спостереження ведуться своєчасно – три рази на день; будівля перебуває в задовільному стані»[578].

Отже, наприкінці XIX ст. з ініціативи Золотоніського повітового земства в повіті розпочалась організація комплексних наукових сільськогосподарських досліджень, спрямованих на збільшення врожайності сільськогосподарської продукції в регіоні, покращення породності коней, великої рогатої худоби, хряків і птиці. Складовим елементом такої програми стало створення земської метеорологічної станції.

7.3. Започаткування земської ветеринарії

Зародження земської системи ветеринарної допомоги населенню в другій половині XIX ст. мало свої особливості, що відрізнялися від побудови системи медичної допомоги. Реалізація проєкту «Земська ветеринарна справа» стала можливою завдяки кільком рівням комунікації: держава – губернія – повіт, лікар – фельдшер – селянин і повітовий справник – гласний – волосний старшина. Земська ветеринарія зародилась як необхідність боротьби з чумними захворюваннями худоби, а вже згодом сконцентрувалася на заходах із ліквідації інших хвороб – сапу та сибірської виразки. І лише після цього відбулося запровадження обов'язкових щеплень, створювались лабораторії для виготовлення вакцин, виділялись кошти на компенсації за утилізованих тварин. Вершиною ветеринарної допомоги стало виникнення лікувальної ветеринарії: організували лікувальні амбулаторії, запровадили ветеринарні дільниці з лікарями та фельдшерами. Відмінність у становленні земської ветеринарії від земської медицини полягає в їхній спрямованості. Так, якщо земська медицина виникла через потребу організації лікування, а потім перейшла до профілактичних (санітарних) завдань, то земська ветеринарія виникла через необхідність локалізації епідемії та убезпечення від неї інших сіл і з часом перейшла до організації системи лікування худоби. У Золотоніському повіті земська ветеринарія існувала за змішаним принципом, що полягав у різних комбінаційних підходах до участі в ній Полтавського губернського та Золотоніського повітового земств.

Серед чисельних завдань, що постали перед Золотоніським повітовим земством у перші роки його діяльності, значилася організація в повіті «Ветеринарного відділу». І лише 30 травня 1869 р. за дорученням земських зборів розпочалася робота з улаштування в повіті земської ветеринарії.

[578] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому уездному собранию XXXIX очередной сессии (1903 года) за 1902 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 210.

Причин активізації цього питання було дві: перша – наполягання Полтавського губернського земства на необхідності налагодити структуру інформування губернського центру про захворювання тварин за ланцюжком: «губернське земство – повітове земство – волосне правління», а друга – чергова поява в Золотоніському повіті «холери, ящура та тифозної гарячки» у свійської худоби. Протягом 1869 р. через поширення епізоотій, переважно ящура та тифозної гарячки, у повіті було вражено хворобами 7 962 голови худоби, з яких загинуло 541[579].

Проте земські ветеринарні справи далі обговорень на засіданнях не рухалися впритул до 1882 р. Причина полягала, за звітно-статистичними документами, у відсутності достатньої суми коштів для повного фінансування роботи земського ветеринарного лікаря та його помічників. Натомість заходами з локалізації та ліквідації епізоотичних хвороб займалися Золотоніська земська управа та Комітет громадського здоров'я[580]. У межах Полтавської губернії станом на 1868 р. лише 5 повітів спромоглися на започаткування ветеринарної допомоги населенню – Зіньківський, Кобеляцький, Лохвицький, Полтавський та Прилуцький[581].

Необхідність локалізувати та ліквідувати епідемічні хвороби худоби щоразу змушувала місцевих гласних і керівництво Золотоніського повітового земства ставити на обговорення питання про організацію роботи ветеринарного лікаря. Після тривалих дискусій Золотоніське повітове земство знайшло можливість забезпечити фінансування одного земського ветеринарного фельдшера за умов оплати його праці лише на період епідемії. Відомо, що в 1871 р. на цій посаді працював фельдшер [?] Щербина[582]. Така практика була традиційною в Золотоніському земстві на початку втілення проєкту «Земська ветеринарія»: після виникнення чергової хвилі інфекційного захворювання худоби земські збори голосували за запрошення фахівця, а після локалізації та ліквідації епідемії співпраця з лікарем/фельдшером припинялася[583].

Коли в 1872–1873 рр. у Золотоніському повіті вчергове було зафіксовано епідемію чуми великої рогатої худоби, земство запросило допомоги в [?] Рейнфельда – ветеринарного лікаря третього гусарського

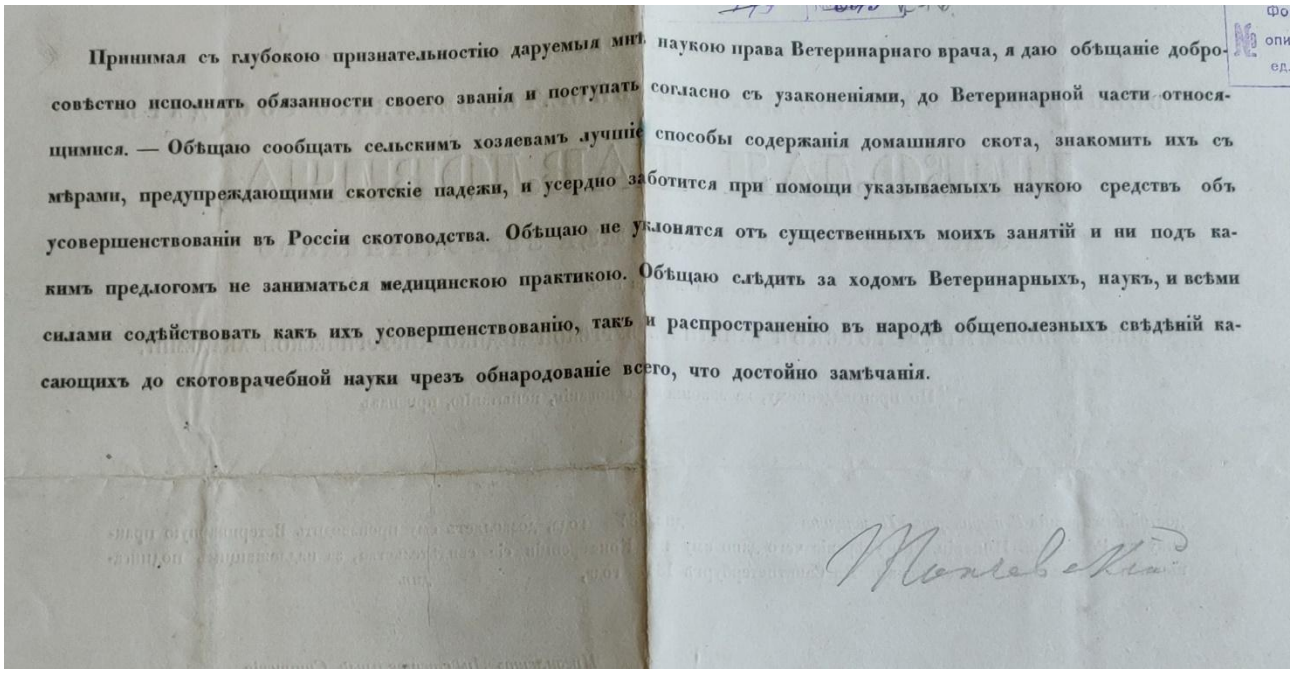
[579] Отчет за 1869 год Золотоношской уездной земской управы. Полтава: в тип. Пигуренко, 1870. С. 133.

[580] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1882 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1883. С. 134.

[581] Велецкий С. Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Краткий отчет. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1894. С. 103.

[582] Тут і далі в матеріалах Золотоніського повітового земства відсутні ініціали у ветеринарних лікарів і фельдшерів.

[583] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1882 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1883. С. 134.

Принимая съ глубокою признательностію даруемыя мнѣ наукою права Ветеринарнаго врача, я даю обѣщаніе добро-
совѣстно исполнять обязанности своего званія и поступать согласно съ узаконеніями, до Ветеринарной части относя-
щимися. — Обѣщаю сообщать сельскимъ хозяевамъ лучшіе способы содержанія домашняго скота, знакомить ихъ съ
мѣрами, предупреждающими скотскіе падежи, и усердно заботится при помощи указываемыхъ наукою средствъ объ
усовершенствованіи въ Россіи скотоводства. Обѣщаю не уклонятся отъ существенныхъ моихъ занятій и ни подъ ка-
кимъ предлогомъ не заниматься медицинскою практикою. Обѣщаю слѣдить за ходомъ Ветеринарныхъ, наукъ, и всѣми
силами содѣйствовать какъ ихъ усовершенствованію, такъ и распространенію въ народѣ общеполезныхъ свѣдѣній ка-
сающихъ до скотоврачебной науки чрезъ обнародованіе всего, что достойно замѣчанія.

«Обіцянка» ветеринарного лікаря Франца Станіславовича Топчевського (у майбутньому Золотоніського земського ветеринарного лікаря) після завершення навчання в медико-хірургічній академії м. Санкт-Петербург, 1864 р.

Єлисаветградського полку, який розміщувався в м. Золотоноша. Тут ми спостерігаємо своєрідну комунікацію між земськими органами влади та Військовим міністерством. Адже військовий ветеринар мав отримати дозвіл на проведення цивільної діяльності від свого безпосереднього керівництва. Оплата праці лікаря, зафіксована в документах Золотоніської земської управи, становила 3 руб. на добу та «проїзні». Загалом за свою роботу [?] Рейнфельд отримав 737 руб. 25 коп., а фельдшер [?] Щербина – 250 руб.[584]. Також у період активізації епізоотичних хвороб Золотоніське повітове земство додатково виділило кошти на «облаштування у інфікованих чумою місцевостях у літній період карантинних загонів, на оренду у зимовий час карантинних дворів, на облаштування загонів та дворів відповідним обладнанням, на оплату праці працівникам цих дворів та загонів, на заходи, які були спрямовані на посилення поліційного контролю за цими територіями та на залучення, на договірній основі, тимчасових ветеринарних фельдшерів»[585]. На цю статтю видатків Золотоніське повітове земство в 1872 р. виділило 945 руб. 57 коп. Проблема нестачі вільних коштів була вирішена за рахунок надання кредиту з боку Полтавського губернського земства в розмірі 1 000 руб. «для

[584] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1873 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1874. С. 123–124.
[585] Там само.

запровадження заходів, які будуть спрямовані на ліквідацію чуми»[586]. Прохання Золотоніського повітового земства до губернського центру про взяття на свій баланс оплати праці лікарів-ветеринарів було відхилено[587]. Додамо, що оплата праці військового ветеринарного лікаря [?] Рейнфельда та нового для земства фельдшера [?] Мензелевського розтягнулася на кілька років. Принаймні в 1875 р. Золотоніське повітове земство ще оплачувало їхню роботу за 1872–1873 рр. у розмірі 446 руб. 10 коп.[588] Цілком можливо, що фельдшер [?] Мензелевський був одним із «тимчасово запрошених» Золотоніським повітовим земством.

3 червня 1879 р. на рівні держави був ухвалений закон «Про обов'язкову ліквідацію зачумлених тварин». Саме необхідність виконання норм цього закону стимулювала на місцях чергове обговорення питання організації системи земської ветеринарії.

«Звіти» Золотоніського повітового земства за 1879 р. містять інформацію, що «до ліквідації чуми» за рахунок земських коштів були залучені «ветеринарний лікар із фельдшерами»[589]. Але, на жаль, при цьому жодного прізвища не зазначено. Ми, як робочу версію, припускаємо, що цим ветеринарним лікарем міг бути золотоніський житель, лікар-ветеринар, надвірний радник Ф. С. Топчевський. Він брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр.[590] і після демобілізації (в 1885 р.) повернувся до м. Золотоноша. Принаймні це перше прізвище місцевого фахівця, який мав державну ліцензію на проведення ветеринарної практики.

Після підтвердження чергової чуми на початку 1880 р. до справи лікування худоби й організації карантину так само, як і в попередні періоди, земство долучило «ветеринарного лікаря та фельдшера»[591]. І знову в земських документах відсутні прізвища ветеринарів.

У 1882 р. у межах Золотоніського повіту вибухнула щорічна епідемія чуми. Комітет громадського здоров'я спрямував у епіцентр захворювання с. Бубнів ветеринарного лікаря Ф. Топчевського. Тогоріч Золотоніське повітове земство увійшло в колаборацію з державним Комітетом

---

[586] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1873 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1874. С. 123.

[587] Велецкий С. Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Краткий отчет. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1894. С. 103.

[588] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1875 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1876. С. 20, 106.

[589] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1879 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1880. С. 141.

[590] Памятник восточной войны 1877–1878, заключающий в себе в алфавитном порядке. Санкт-Петербург: тип. Б. Г. Янпольского, 1878. С. 410.

[591] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1880 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1881. С. 134.

громадського здоров'я для вирішення питання щодо оплати праці залучених лікаря та фельдшера й організації карантинних заходів. Так, за загальної суми витрат 700 руб. земство профінансувало протиепізоотичні заходи на суму 448 руб. Проте цих коштів було недостатньо для ліквідації хвороб, і восени 1882 р. чума та ящур продовжили ширитися Золотоніським повітом. Коштів на локалізацію хвороб катастрофічно не вистачало. Земство змушене було взяти кредит на 600 руб. (на закупівлю ветеринарно-медичних препаратів) і відмовитися від послуг лікаря та фельдшера. За цей рік зафіксовано відомості, що ветеринарні фельдшери працювали/проживали в Богодухівській та Вознесенській волостях[592]. Саме ці волосні центри стануть у подальшому одними з дільничних центрів у структурі Золотоніської земської ветеринарії.

У 1883 р. до справи організації ветеринарної земської медицини на місцях учергове долучилося Полтавське губернське земство, яке спромоглося обґрунтувати Міністерству внутрішніх справ необхідність фінансування роботи 10 ветеринарних лікарів у межах губернії. У Золотоніському повіті за цією програмою упродовж 1883 – листопада 1885 рр. працював лікар [?] Фірсов. Згідно з офіційними списками ветеринарних лікарів, можемо припустити, що «лікар Фірсов» – це колезький секретар Петро Іванович Фірсов[593]. Після того, як він звільнився зі своєї посади, місце ветеринара залишалося вакантним до серпня 1886 р. За рішенням Полтавських губернських зборів обов'язки ветеринара на Золотоніщині, паралельно зі своїми, виконував державний ветеринарний лікар Переяславського повіту. У серпні 1886 – березні 1888 рр. урядовим ветеринарним лікарем (позаштатним) Золотоніського та Пирятинського повітів був пан [?] Шурменьов/Шурмев[594].

Водночас Золотоніське повітове земство щодо ветеринарії також працювало і над її законодавчим забезпеченням. Були затверджені «Обов'язкові правила для населення повіту щодо попередження сапу, сказу та інших захворювань домашньої худоби» (1885 р.)[595]. Усі інші дії місцевої влади з метою уникнення епізоотичних хвороб були спрямовані на обмеження перебування худоби на ярмарках і людних місцях, виплату

---

[592] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1882 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1883. С. 134–138, 328.

[593] Российский медицинский список: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек на 1883 год. Санкт-Петербург: Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1883. С. 372.

[594] Отчет Золотоношской уездной земской управы XXIII очередного созыва за 1886 год. Полтава: тип. Н. Пигуренка, Полтава, 1887. С. 163; Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1871 год. Полтава: в тип. Н. Пигуренко, 1872. С. 155.

[595] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1885 год. Полтава: тип. Н. О. Пигуренко, 1886. С. 137.

компенсацій за забій хворих тварин, оренду або купівлю приватної землі для відведення її під могильники худоби[596].

З березня 1888 р. Полтавське губернське земство вдруге організувало оплату праці ветеринарного лікаря в м. Золотоноша та повіті за рахунок губернського земства в межах реалізації програми «Попередження та ліквідація чуми рогатої худоби». До обов'язків нового ветеринара входило не лише фахове реагування на факти виявлення чуми, але й контроль та лікування усіх епізоотичних хвороб. Золотоніська земська управа залучала цього ветеринара в 1888 р. для ліквідації епідемії сибірської виразки в одному із сіл повіту (с. Прохорівка)[597].

У 1889 р. Полтавські губернські земські збори відмовили Золотоніській земській управі у вирішенні питання про фінансування з губернського бюджету оплати «подорожніх» коштів для ветеринарних лікарів і фельдшерів[598].

Фінансові звіти Золотоніського повітового земства за 1889 р. містять інформацію, що ветеринарним лікарем, який працював за губернською програмою, був Г. Г. Дидзюль (умовно ставимо дату з 1888 р.). Державну ліцензію на проведення лікарської практики Г. Дидзюль отримав у 1884 р. і був підзвітний Міністерству внутрішніх справ[599]; помічником-фельдшера від Полтавського губернського земства в нього був Ф. Г. Андрейченко (умовно теж із 1888 р.). Оплата їхньої праці в звітному році становила 916 руб. 63 коп. і 240 руб. відповідно[600]. У статистичних матеріалах загальнодержавного рівня за 1890 р. зазначено, що в м. Золотоноша «тюремним, міським та ветеринарним» лікарем працював М. І. Гуссов[601]. У 1891 р. Г. Дидзюль за свою роботу отримав 1 000 руб., а його помічник-

---

[596] Отчет Золотоношской уездной земской управы XXIII очередного созыва за 1886 год. Полтава: тип. Н. Пигуренка, Полтава, 1887. С. 163–166; Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1871 год. Полтава: в тип. Н. Пигуренко, 1872. С. 155–156.

[597] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1890 год Золотоношскому уездному земскому собранию XXVII очередного созыва 1891 года. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1891. С. 196.

[598] Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1889 год Золотоношскому уездному земскому собранию XXVI очередного созыва 1890 года. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1890. С. 309.

[599] Российский медицинский список: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек на 1886 год. Санкт-Петербург: Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1886. С. 507.

[600] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXVI очередного созыва 1890 года. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1890. С. 255.

[601]Российский медицинский список: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек на 1890 год. – Санкт-Петербург: Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1890. С. 55.

фельдшер А. Ченка – 240 руб. відповідно[602]. У 1891 р. «подорожні» кошти за рахунок Золотоніського повітового земства для ветеринарного лікаря та фельдшера становили 253 руб. 86 коп.[603], у 1892 р. – 500 руб.[604]. У 1892 р. оплата праці Г. Дидзюля становила 1 000 руб., а нового фельдшера [?] Васильченка – 240 руб.[605]. У 1893 р. додався ще один запрошений фельдшер – [?] Забігайло. Свою роботу в Золотоніському повіті фельдшери поєднували з роботою в інших повітах. Так, відомо, що фельдшер [?] Васильченко працював «на ліквідації чуми» в Костантиноградському повіті, а фельдшер [?] Забігайло – в м. Прилуки[606].

Уперше зустрічаємо звіт ветеринарного лікаря Г. Дидзюля із прикладкою «земський» за 1895 р.[607] Золотоніське повітове земство не виділяло коштів ані на закупівлю ліків від хвороб, ані на інструменти, якими лікар мав працювати. Після виявлення хвороби у тварини її власник мав придбати ліки й інструменти за власний рахунок. Відповідно кількість охочих відводити свою худобу до ветеринара була мінімальною. Зміни сталися в 1896 р., коли на чергове звернення Г. Дидзюля «Про необхідність створення земської ветеринарної амбулаторії» Золотоніські повітові збори дали згоду на виділення відповідних коштів «на купівлю ліків для безоплатного використання та інструментів»[608]. Ветеринарна лабораторія була відкрита 1 травня 1897 р. Цей захід сприяв кількісному збільшенню звернень до ветеринарної служби. Також восени 1897 р. обговорювалося питання про виділення додаткових коштів для оплати праці трьох земських ветеринарних фельдшерів, закупівлі медикаментів та інструментів з метою організації в повіті трьох фельдшерських пунктів.

Зважаючи на це, 1897 р. можемо вважати роком започаткування ветеринарної служби в Золотоніському повіті. Станом на 1898 р. у Золотоніському повіті вона мала таку структуру: діяла ветеринарна

---

602 Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1891 г. Золотоношскому уездному земскому собранию XXVIII очередного созыва 1892 года. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1892. С. 289.

603 Там само. С. 239.

604 Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXIX очередной сессии за 1892 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1893. С. 37.

605 Там само. С. 121.

606 Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXX очередной сессии (1894 года) за 1893 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1894. С. 143.

607 Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXII очередной сессии (1896 года) за 1895 г. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1896. С. 199–201.

608 Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1897 г. Золотоноша: литотип. Лепского и Вурмана, 1898. С. 251.

амбулаторія в м. Золотоноша; створено осередки ветеринарних дільниць у волосних центрах сс. Гельмязів, Богодухівка й Ірклiїв; оплата праці фельдшерів здійснювалася за рахунок повітових земських коштів (300 руб. оплата та 120 руб. «подорожніх»); за консультування та допомогу в роботі фельдшерів лікар Г. Дидзюль додатково отримував фінансове стимулювання в розмірі 600 руб. за рік із коштів Золотоніського повітового земства. На нашу думку, варто наголосити ще раз на тому факті, що Г. Дидзюль працював як Полтавський губернський земський лікар, а Золотоніське повітове земство забезпечувало йому виплату «подорожніх». У 1898 р. було розповсюджено «Інструкцію» Золотоніських повітових земських зборів щодо обов'язків ветеринарного персоналу. Усі ці дії сумарно стимулювали звернення селян за ветеринарною допомогою, покращували стан худоби в повіті та поступово змінювали на позитивне ставлення селян до фахових знань фельдшерів.

Щодо особи ветеринарного лікаря, то за 1898 р. у звітно-статистичних матеріалах зазначені Г. Дидзюль і надвірний радник Ф. С. Топчевський[609]. Тобто через 16 років Золотоніське повітове земство знову запрошує військового 76-річного ветеринара на службу. Упродовж 1899–1905 рр. Ф. Топчевський значиться єдиним ветеринаром у повіті; у 1906–1907 рр. – знову два лікаря: Ф. Топчевський та Г. Дидзюль; упродовж 9 квітня – 23 червня 1908 р. – Г. Ф. Зеленський; у 1908–1912 рр. – Г. Дидзюль і фельдшер Ф. Г. Андрейченко (до 1915 р.); у 1912 р. другим фельдшером значиться вже відомий нам К. Буякас; у 1913–1916 рр. призначено нового повітового лікаря М. О. Крутикова. Останній у 1916 р. був мобілізований до лав війська, і його змінив Г. Дидзюль[610].

Станом на 1900 р. у повіті вже активно діяла створена ветеринарна структура: в м. Золотоноша працювали міський лікар (Ф. Топчевський) і фельдшер, у повіті – три дільничні фельдшери в Гельмязівській, Ірклiївській і Богодухівській амбулаторіях[611].

Збільшення обсягів роботи у ветеринарного лікаря та фельдшерів поставило питання перед Золотоніським повітовим земством про необхідність розширення штату фахових лікарів. Проте брак кошів

---

[609] Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год. Полтава: лито-тип. Губ. правления, 1899. Золотоношский уезд. С. 15.

[610] На материалах «Адрес-календарей и справочных книжек Полтавской губернии на 1899–1916 годов. Полтава: лито-тип. Губ. правления, 1899–1917. Золотоношский уезд».

[611] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXVIII очередной сессии (1902 года) за 1901 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1902. С. 26; Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1900 г. Полтава: типо-лит. Губ. правления, 1900. С. 12; Тоцкий Д. О цене на услуги ветеринарного фельдшера в Золотоношском уезде. *Хуторянин*. 1900. № 5. С. 72–73.

змушував земство звертатися до Полтавського губернського земства з клопотанням узяти на себе оплату праці майбутніх двох ветеринарних лікарів через надання позики Золотоніському повітовому земству в розмірі 1 500 руб.[612]. Посаду другого лікаря планувалося надати Золотоніському земському стипендіату Г. Ф. Зеленському, який проходив навчання в Харківському ветеринарному інституті в 1899–1907 рр. Ветеринарні фельдшери фінансово утримувалися Золотоніським повітовим земством. Усі вони, як свідчать дані земських звітів, станом на 1904 р. не мали фахової освіти, а «досвід ветеринарної практики отримали під час проходження військової служби»[613].

На 1905 р. Полтавське губернське земство затвердило кошторис, у якому передбачило виділення субсидій земствам для розвитку ветеринарії. Зокрема, по 600 руб. на кожного лікаря та 150 руб. на кожного фельдшера. Оскільки в Золотоніському повіті працювали 1 лікар (Ф. Топчевський) і 5 фельдшерів, то на рахунки земства було спрямовано 1 350 руб. Згідно з новими фінансовими розрахунками, Золотоніське повітове земство продовжило розвиток ветеринарної структури, запланувавши створити 8 фельдшерських дільниць із фельдшерами. У результаті обговорень і взаємодії з губернським центром, не завжди продуктивної, зупинилися на створенні трьох нових дільниць. Як засвідчує повітовий звіт, «усі нові ветеринарні волосні амбулаторії мають аптекарський посуд, шафи для зберігання медикаментів, необхідний медичний інструментарій, книги, інструкції, список сіл та графік їхнього відвідування фельдшером»[614].

Станом на 1 січня 1905 р. Золотоніська земська структура ветеринарної допомоги була такою: Золотоніська міська амбулаторія, лікар і фельдшери Богодухівської (з 1898 р.), Гельмязівської (з 1898 р.), Іркліївської (з 1898 р.), Піщанської (з 1905 р.), Великохутірської (з 1905 р.), Бойківщицької (Деркачівської) (з 05.1905 р.), Вереміївської (з 1905 р.) та Великобурімської (з 1905 р.) дільниць. На цей час встановлено й ім’я одного із земських фельдшерів Іркліївської дільниці – К. Г. Буякас. Він працював до 20 серпня 1904 р. і залишив земську службу в зв’язку з призивом до війська. До кінця року посада фельдшера Іркліївської дільниці залишалася вакантною, а його обов’язки поєднував зі своїми фельдшер Вереміївської дільниці. Після повернення з армії Казимир Гнатович навчався у фельдшерській школі на

[612] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 30.
[613] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1904 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1905. С. 38.
[614] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1904 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1905. С. 37.

стипендію від Золотоніського повітового земства, у 1906 р. був Золотоніським повітовим земським запасним фельдшером до 26 травня 1913 р., а потім і ветеринарним фельдшером м. Золотоноша в 1913–1915 рр.[615] У фінансових звітах за 1906 р. є відомості про оплату праці двох лікарів (1 200 руб.) і десяти фельдшерів (3 000 руб.)[616]. Такий склад ветеринарного персоналу зберігся в Золотоніському повіті до 1917 р.

Структура та матеріальна частина ветеринарії з 1905 р. зазнавали поступових змін. Так, територія повіту була поділена на дві великі частини. До першої належала Золотоніська дільниця з амбулаторією та лікарем, Великохутірська, Бойківщинська, Гельмязівська, Прохорівська та Безпальчівська дільниці; до другої – Іркліївська дільниця з амбулаторією та лікарем, Вереміївська, Великобурімська та Богодухівська дільниці. Для Іркліївської амбулаторії Золотоніське повітове земство орендувало приміщення, а з 1 січня 1913 р. виплачувало «квартирні» кошти лікареві в розмірі 300 руб. на рік (150 руб. із земських і 150 руб. із губернських коштів)[617].

Щодо персонального складу земських ветеринарних фельдшерів, то збереглися імена працівників Безпальчівської дільниці – К. О. Пустовойт (1 грудня 1910 р.) та Д. Юхно (з 8 грудня 1910 р.); Великобурімської дільниці – О. Шафорост (з 30 серпня 1910 р.) та І. Ільяшенко (з 12 вересня 1910 р.), Іркліївської дільниці – В. М. Перетятько (до 20 серпня 1910 р.)[618], М. А. Кравченка (з 1905 до 1919 рр.)[619].

У 1909 р. Золотоніському повітовому земству вдалося організувати роботу земського складу медикаментів, із якого розподілялися лікувальні засоби ветеринарному лікарю та фельдшерам. Наступним етапом стала побудова в м. Золотоноша спеціального приміщення для потреб ветеринарії – «Ветеринарної лікувальної амбулаторії-поліклініки». Місто виділило землю площею 1 400 кв. сажень «на польовій дорозі, яка з'єднує за лісовими складами Піщанську та Гельмязівську дороги з міста»[620].

---

[615] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1906 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. С. 104; Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 г. Полтава: тип.-лит. Губ. правления, 1915. Золотоношский уезд. С. 187.

[616] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1906 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. С. 192.

[617] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 64.

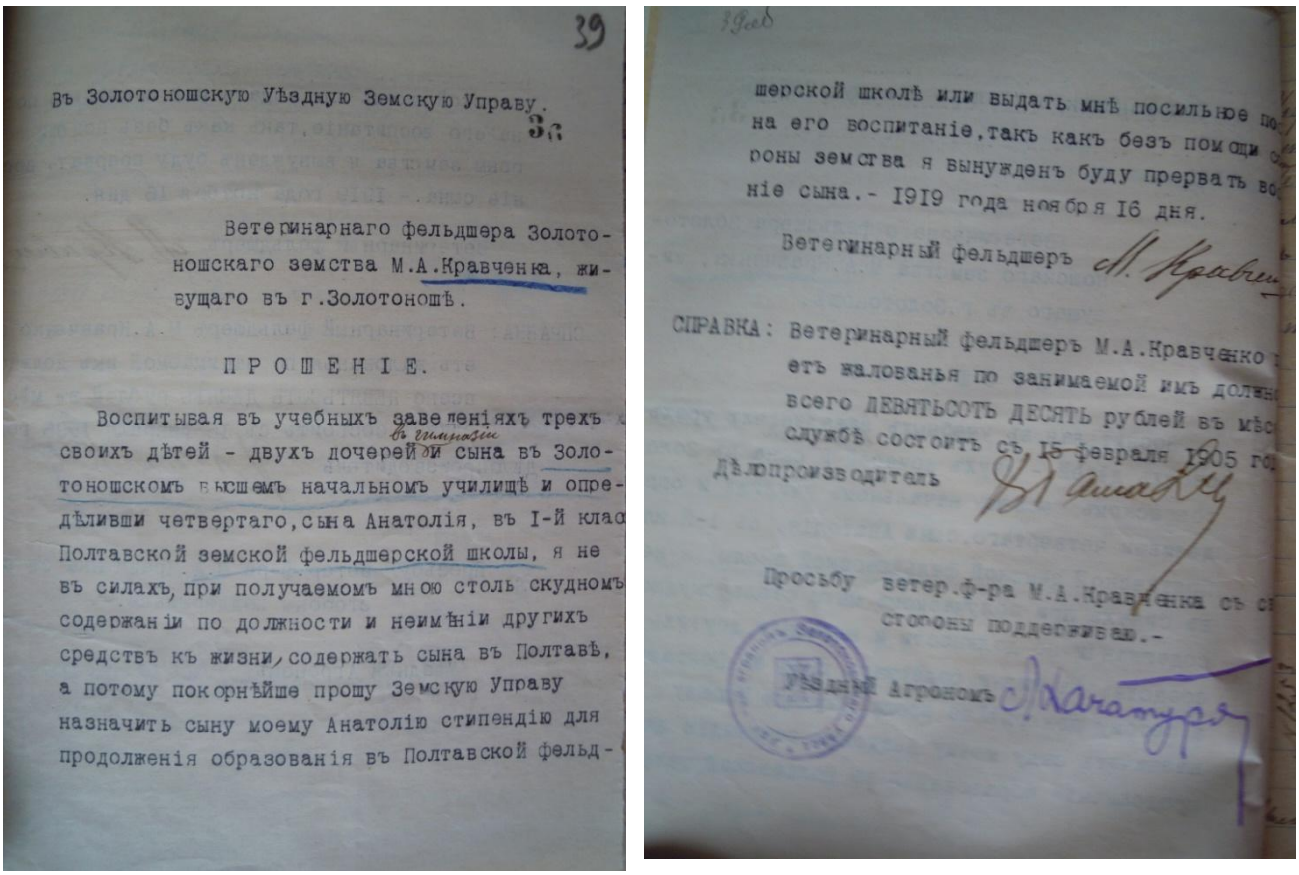
[618] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1910 год и Приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 276.

[619] До Золотоніської повітової земської управи ветеринарного фельдшера М. А. Кравченка. *ДАЧО*. Ф. 476. Оп. 2. Спр. 136. Арк. 39–39 зв.

[620] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 64–66.

Це приміщення планували побудувати як амбулаторію з квартирою для лікаря, інфекційним відділенням, квартирою для фельдшера, службовими приміщеннями та парканом. Терміни будівництва визначалися 1913–1914 рр.[621]

Отже, створення Золотоніської земської ветеринарної системи відбувалося за складних економічних умов і в ситуації «кадрового професійного голоду». Протягом перших десяти років (1865–1875 рр.) протиепідеміологічні заходи реалізовувалися в тісній співпраці з державними та губернськими органами влади. Закон від 3 червня 1879 р. учергове актуалізував проблему організації епізоотичних заходів і спричинив обговорення питання про необхідність звернення уваги на стан

Въ Золотоношскую Уѣздную Земскую Управу.

Ветеринарнаго фельдшера Золотоношскаго земства М.А.Кравченка, живущаго въ г.Золотоношѣ.

ПРОШЕНІЕ.

Воспитывая въ учебныхъ заведеніяхъ трехъ своихъ дѣтей - двухъ дочерей въ гимназіи и сына въ Золотоношскомъ высшемъ начальномъ училищѣ и опредѣливши четвертаго, сына Анатолія, въ I-й клас Полтавской земской фельдшерской школы, я не въ силахъ, при получаемомъ мною столь скудномъ содержаніи по должности и неимѣніи другихъ средствъ къ жизни, содержать сына въ Полтавѣ, а потому покорнѣйше прошу Земскую Управу назначить сыну моему Анатолію стипендію для продолженія образованія въ Полтавской фельд-

шерской школѣ или выдать мнѣ посильное по на его воспитаніе, такъ какъ безъ помощи с роны земства я вынужденъ буду прервать во ніе сына.- 1919 года ноября 16 дня.

Ветеринарный фельдшеръ М. Кравч

СПРАВКА: Ветеринарный фельдшеръ М.А.Кравченко етъ жалованья по занимаемой имъ должн всего ДЕВЯТЬСОТЪ ДЕСЯТЬ рублей въ мѣс службѣ состоитъ съ 15 февраля 1905 го.

Дѣлопроизводитель

Просьбу ветер.ф-ра М.А.Кравченка съ с стороны поддерживаю.-

Уѣздный Агрономъ Хачатурянъ

Клопотання ветеринарного фельдшера М. А. Кравченка про надання стипендії для навчання його сина (м. Золотоноша, 16 листопада 1919 р.). У документі підписи М. А. Кравченка та Золотоніського повітового агронома Л. А. Хачатурянца

ветеринарії, а його виконання в перспективі створило систему земської ветеринарної допомоги населенню. Організація ветеринарної справи в Золотоніському земстві мала свої особливості й проходила в співробітництві з Полтавським губернським земством. Відсутність фінансових коштів не дозволила Золотоніському повітовому земству швидко організувати систему ветеринарної допомоги та відповідно

[621] Там само. С. 65.

реагувати на факти появи епідемічних захворювань худоби. Переважно земство обмежувалося запрошенням тимчасового лікаря та фельдшера на час епідемії. У зв'язку з цим Полтавське губернське земство з 1880-х рр. узяло на себе частину фінансових витрат за статтею «ветеринарія». За його рахунок фінансувалася оплата праці одного ветеринарного лікаря та одного фельдшера-помічника, які працювали в м. Золотоноша. Золотоніське повітове земство проводило інформаційні заходи щодо комунікації з селянами, оплачувало «подорожні» витрати ветеринарного лікаря. Згодом адміністрації губернського та повітових земств усвідомили той факт, що результативна боротьба з епідеміями худоби буде ефективною лише за умов спільних дій кількох повітів, а то й губерній. У 10-х рр. ХХ ст. Золотоніське повітове земство вже оплачувало роботу одного лікаря, «подорожні» двом лікарям, роботу та «подорожні» десятьом фельдшерам, закуповувало необхідні медикаменти й інструментарій, а також орендувало приміщення для амбулаторії в с. Ірклiїв. Загалом структуру ветеринарної системи Золотоніського повіту можна визначити як «змішану», у якій і губернське, і повітове земства відігравали важливу роль.

7.4. Взаємодія з місцевими громадськими сільськогосподарськими об'єднаннями

Наприкінці XIX – на початку ХХ ст. життя українського селянства було пов'язане з кардинальними перетвореннями у всіх сферах, результати яких докорінно вплинули на його подальшу історію. З одного боку, світова економічна криза, війни, невирішеність земельного питання, утвердження ринкових відносин, збереження залишків кріпацтва тощо негативно позначились на соціально-економічному становищі селянства. А з іншого – під впливом модернізаційних процесів, зокрема капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації общини/громади, селянство поступово трансформувалося, змінювалась його самоідентифікація. У проміжному підсумку на початок ХХ ст. селянство стало активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій.

Починаючи з останньої третини XIX ст. у державі активними темпами почав розвиватися статутний громадський сектор – держава надала можливість активним громадянам організовуватися в товариства за відповідними інтересами. Станом на 1910-ті рр. функціонували сотні таких товариств, які забезпечували права громадянина (з 1906 р.) на реалізацію власних захоплень у різних сферах економіки, освіти, культурного розвитку,

благодійності тощо. Найбільш чисельний пласт становили сільськогосподарські товариства (далі СГТ). Їхнє становлення та організація діяльності відбувалися завдяки місцевій ініціативі. Водночас важливу роль у зазначених процесах відіграла і реалізація спеціальних губернських земських і повітових земських програм, спрямованих на поширення інноваційних ідей у селянське середовище.

Термінологічно під СГТ розуміємо офіційне статутне об'єднання громадян[622], мета якого полягала в «сприянні силами членів товариства розвитку сільського господарства» у його широкому значенні.

Перше сільськогосподарське товариство в Золотоніському повіті виникло в 1902 р. Це було Золотоніське повітове СГТ, Статут якого підписано 1 лютого. До 1902 р. існував Золотоніський відділ Полтавського товариства сільського господарства. Власне ідею організації «у середовищі місцевих землевласників агрономічного товариства» було поставлено на обговорення громади ще під час проведення в м. Золотоноша агрономічних зборів у 1884 р. Фінансовим підґрунтям майбутнього товариства пропонувалося визнати кошти на рахунку Золотоніського повітового земства, які залишились від проведених зборів у розмірі 4 138 руб.[623] Згодом інституційне оформлення Золотоніського сільськогосподарського товариства ще кілька разів обговорювалося на земських зборах: у 1891 р. і 1895 р. Остаточна передача зазначеного фінансового капіталу (8 468,16 руб.) Золотоніському СГТ відбулася лише в 1903 р. після підписання його Статуту[624]. Золотоніське СГТ було п'ятим товариством за часом виникнення серед повітових об'єднань сільськогосподарської спрямованості в Полтавській губернії після Костянтиноградського (1898 р.), Лохвицького (1886 р.), Прилуцького (1893 р.) та Роменського (1895 р.).

Першим волосним СГТ у Золотоніському повіті стало Кропивнянське (засновано 9.11.1903 р.). Загалом процес самоорганізації селян у громадські статутні об'єднання в Золотоніському повіті відбувався повільно, навіть дуже повільно та нерівномірно: у 1902 р. – 1, 1903 р. – 1, 1905 р. – 2, 1906 р. – 1, 1910 р. – 5, 1911 р. – 6, 1912 р. – 3, 1913 р. – 1, 1916 р. – 1 СГТ відповідно.

---

[622] Кожне товариство мало свій Статут, який затверджував губернатор. З дня підписання Статуту товариство перебувало в юридичному полі держави. Як будь-яка організація, товариство мало управління (голова, заступник), дійсних і почесних членів, щорічно звітувало про свою діяльність і фінанси. Натомість такі громадські статутні об'єднання не сплачували податки.

[623] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XXX очередной сессии (1894 года) за 1893 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1894. С. 130–131.

[624] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXX очередной сессии за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 118–119.

Збільшення СГТ у 1910 р. і 1911 р. пов'язується із запровадженням поділу повіту на агрономічні дільниці. На початок 1917 р. у повіті було зареєстровано 1 повітове, 15 волосних (із 20 волостей) і 5 сільських СГТ.

Зокрема, у період 1905–1914 рр. відбулася реєстрація волосних СГТ у сс. Білоусівка, Богодухівка, Васютинці, Велика Бурімка, Великий Хутір, Вереміївка, Гельмязів, Драбів, Жовнине, Кропивна, Мельники, Піщана, Прохорівка, Чорнобай і сільських – у сс. Лукашівка, Москаленки, Троїцьке, Хрестителеве, а також хутірського – у х. Регушівка (поблизу с. Сазонівка).

Під час Першої світової війни почало функціонувати Іркліївське СГТ.

Таблиця 8

Кількість членів сільськогосподарських товариств Золотоніського повіту

Назва СГТ	Рік виникнення	Кількість членів			К-ть загальних зборів у 1913 р.	К-ть засідань ради в 1913 р.
		на 1.01.1912 р.	на 1.01.1913 р.	на 1.01.1914 р.		
Білоусівське	1912	–	50	53	5	9
Богодухівське		180	180	176	4	2
Васютинське	1906	49	53	–	–	–
Великобурімське	1910	66	51	88	3	4
Великохутірське	1911	29	42	38	4	11
Вереміївське	1911	12	39	43	12	14
Гельмязівське	1911	73	114	145	8	12
Драбівське	1912	–	43	65	8	9
Жовнинське	1911	26	17	14	4	6
Золотоніське	1902	123	123	28	–	14
Іркліївське	1916	–	–	–	–	–
Кропивнянське	1903	86	88	87	10	10
Лукашівське	1910	63	60	40	6	6
Мельниківське	1911	28	29	20	5	7
Москаленківське	1911	23	11	30	6	14
Піщанське	1905	59	67	61	4	7
Прохорівське	1912	–	–	47	7	7
Регушівське	1910	30	30	27	3	14
Троїцьке	1912	–	30	25	5	15
Хрестителевське	1912	–	42	43	3	–
Чорнобаївське	1910	93	81	87	9	1

Вище ми вже зазначали, що в Золотоніському земстві на початку 1890-х рр. зафіксовано існування посади агронома, обов'язки якого

виконував один із членів земської управи. До 1902 р. на оплату його праці земство виділяло щорічно 1 200 руб. Необхідною умовою перебування на такій посаді була наявність вищої сільськогосподарської освіти. Після відкриття Золотоніського СГТ обов'язки земського агронома було покладено на секретаря товариства (з 1902 до 1908 рр.). З 1908 р. відповідно до губернської програми земство запровадило вже окрему посаду повітового агронома, але територіальні межі повіту та масштаби необхідних до виконання завдань були перепонами в роботі одного агронома. Запровадження в 1909 р. на території Полтавської губернії агрономічних дільниць (1 дільниця – 1 агроном) дозволило покращити процес інформування сільського населення про сучасні методи господарювання, асортимент насіннєвої продукції, найновіші технічні досягнення в галузі сільського господарства та про певний економічний зиск від гуртування селян у межах статутних сільськогосподарських об'єднань.

Станом на 1917 р. у Золотоніському повіті працювало 5 агрономів: Л. Хачатурянц, П. Околович, О. Галимський, К. Пилинський та О. Курносов. Їхня діяльність щодо поштовху до організації нових СГТ підтверджується звітною статистикою самих товариств – із 20 об'єднань 10 виникли завдяки проведеній просвітницько-роз'яснювальній роботі з боку земських агрономів[625].

Відповідно до текстів Статуту абсолютної більшості СГТ, основним джерелом фінансування їхньої діяльності були грошові внески членів об'єднання. Як засвідчила практика, питання сплати членами своєї фінансової частки стояло поруч із проблемою відсутності ініціативи та фактами самоусунення від відповідальності за справи в СГТ. Виникало замкнене коло: з одного боку, розмір членського внеску був обмежений фінансовими статками селян, з іншого – зібрані кошти не могли забезпечувати бодай елементарні дії товариств. Вихід із такого становища шукали в двох напрямах: брали позики в місцевих ощадно-позичкових товариствах і клопотали про виділення субсидій перед повітовим і губернським земствами, а також перед Міністерством землеробства та державного майна. Позики видавалися сільськогосподарським товариствам на створення та розширення діяльності складів землеробського реманенту, насіннєвих магазинів, на організацію виставок тощо.

[625] Мазлах С. Мелкие сельскохозяйственные общества Полтавской губернии в 1913 году. *Полтавские агрономические известия*. Полтава, 1916. № 15–16. С. 3.

Звітні матеріали Золотоніських повітових зборів засвідчують, що в перші роки діяльності Золотоніського та Кропивнянського товариств земство щороку виділяло по 1 000 та 100 руб. субсидії відповідно (з 1903 р. до 1906 р.). Значна сума, що передбачалася Золотоніському СГТ, виділялася лише на утримання секретаря, але за умови використання його фахових агрономічних знань на користь земства. До його обов'язків входили такі дії: письмові й усні поради, роз'їзд по повіту та пропаганда травосіяння з безкоштовною роздачею насіння, яке надходило від Міністерства землеробства та державного майна. Золотоніське повітове земство також активно використовувало ресурси товариства (людський чинник) для розв'язання своїх нагальних проблем, зокрема рада товариства мала неофіційний статус економічної ради при земських зборах. Золотоніське СГТ, підтримуючи земську програму щодо покращення показників приплоду рогатої худоби, у 1904 р. виступило з ініціативою «реєстрації племінного приплоду від земських биків із подальшим виданням свідоцтв 3 ступенів відповідно до якості приплоду, а також преміювання кращих результатів на майбутніх місцевих виставках»[626]. Після її схвалення обов'язки щодо реєстрації приплоду від племінної худоби на земських пунктах-розплідниках було покладено на секретаря Золотоніського СГТ. Є відомості про залучення Золотоніським повітовим земством членів СГТ до обговорення окремих питань агрономізації повіту. Так, у 1903 р. секретар товариства виголосив доповідь на засіданні земських зборів «Про травосіяння», презентував колекцію власних зразків зернових та ініціював розгляд актуальних питань: «Про розповсюдження вогнетривких будівель» і «Про організацію земського пункту племінного птахівництва»[627]; у 1904 р. доповідь колишнього земського агронома [?] Зам'ятіна «Про

«Звіт про діяльність Золотоніського сільськогосподарського товариства за 1905 рік». м. Золотоноша, 1906 р.

[626] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLI очередной сессии за 1904 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. С. 159–160.
[627] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1903 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1904. С. 105–106.

розповсюдження травосіяння у повіті» пройшла попереднє обговорення членів товариства[628] тощо.

Ці й інші факти свідчать про, безумовно, тісну співпрацю Золотоніського повітового земства та СГТ. Таким фактом співпраці земство наперед контролювало, якщо не повною мірою, то частково, цільове використання виділених коштів, адже Золотоніське СГТ мало звітувати за них реальними результатами, наприклад, річною статистикою щодо зазначених вище пунктів-розплідників. Хоча траплялися й негативні приклади. Навіть виділяючи кошти, Золотоніське повітове земство, на жаль, не могло забезпечити свідоме ставлення до виконання обов'язків з боку секретаря Золотоніського СГТ. Так, 15 жовтня 1906 р. секретар товариства звільнився з посади, а отже, достроково, в одноосібному порядку, фактично припинив виконання своїх обов'язків щодо земства ще до закінчення терміну виплати річного фінансування. У зв'язку з такою ситуацією рада товариства повідомила земські збори, що нового секретаря не буде, а отже, і на благо земства не буде кому працювати. Фактично, з боку товариства прозвучала вимога: якщо не будуть виділені кошти, Золотоніське СГТ залишиться без секретаря. Виникла парадоксальна ситуація, коли земство мало думати про те, як забезпечити ефективну роботу громадського об'єднання, що зовсім не входило до кола його безпосередньої діяльності. У відповідь на таку заяву «управа, на її вимогу, отримала усі реєстраційні книги та звернулася за допомогою до реєстратора-спеціаліста зі скотарства, який працював від Департаменту землеробства Міністерства землеробства та державного майна в Полтавській губернії, та до земських ветеринарів»[629].

З 1908 р. (запровадження окремої посади Золотоніського повітового агронома), земські збори почали виділяти на оплату праці секретаря Золотоніського СГТ суму вдвічі меншу за попередню. Аналогічна ситуація повторилася і в 1914 р., коли на потреби товариства було асигновано лише 200 руб. Виділяючи кошти на субсидіювання діяльності СГТ повіту, земство ставило перед ними обов'язкову умову – щорічне надання звітів до Золотоніського повітового земства про свою діяльність. Дивно про це читати, адже згідно з основним нормативно-правовим документом товариств – Статутом – вони зобов'язані були щорічно подавати звіт про свою діяльність на ім'я полтавського губернатора. Станом на 1 липня

[628] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXX очередной сессии за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 43.

[629] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLIII очередной сессии за 1906 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. С. 40.

1911 р. грошову допомогу попросили з 5 наявних лише 3 (Васютинське, Лукашівське та Кропивнянське) сільськогосподарські товариства.

Механізм отримання субсидії був таким: СГТ зверталося з клопотанням про надання грошової допомоги спочатку до повітової земської управи, через неї потім до повітових земських зборів, і лише після них – до губернських земських зборів. Установлено, що розмір губернської допомоги не міг бути більшим ніж у два рази за розмір повітової допомоги.

Проведений аналіз субсидійної політики щодо місцевих СГТ засвідчив таке: громадські об'єднання мали змогу отримувати додаткову грошову допомогу з чотирьох джерел фінансування: від повітового земства, від губернського земства, від Департаменту землеробства Міністерства землеробства та державного майна та від приватних осіб. Серед них стабільними були перші два.

Сельско-хозяйственный складъ Золотоношскаго Земства
предлагаетъ къ весеннему сѣву сѣмена КОРМОВЫХЪ ТРАВЪ (вики, клевера, тимофеевки, люцерны, костра и др.), ХЛѢБОВЪ (овса, гречихи, проса, пшеницы, ячменя и др.), КОРНЕПЛОДОВЪ (свеклы кормовой, мор кови кормовой и др.).
При заказахъ просятъ выслать ЗАДАТОКЪ. 5

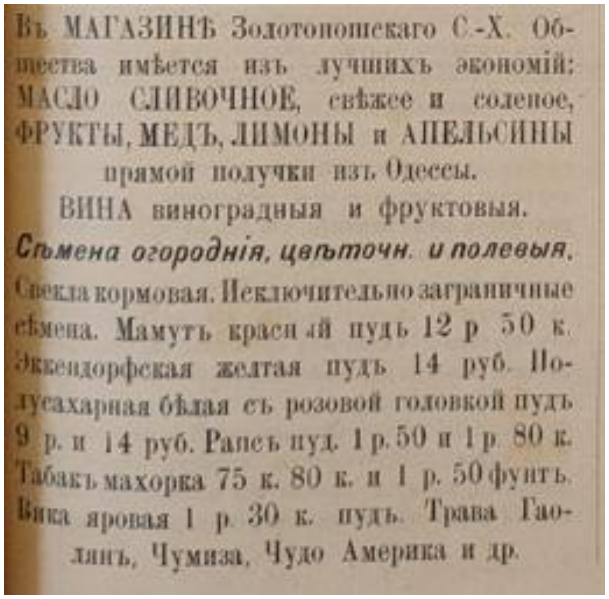
Оголошення про асортимент товарів у сільськогосподарському складі Золотоніського повітового земства, 1912 р.

Земське фінансування діяльності місцевих СГТ, на наш погляд, було ще однією, а в деяких випадках єдиною, формою контролю за діяльністю громадських товариств, адже необхідною умовою для отримання фінансів було дотримання таких вимог:

1. СГТ зобов'язувалося не пізніше ніж 1 травня надавати до губернської земської управи ретельний річний звіт про діяльність товариства, окремо виділяючи фінансовий звіт;
2. тричі на рік (1 травня, 1 вересня та 1 січня) надавати до губернської земської управи поточний річний звіт про діяльність товариства;
3. ввести до складу членів СГТ двох представників від губернського земства – члена губернської управи та повітового агронома.

Відповідно губернське земство вводило до складу губернської сільськогосподарської ради одного представника від СГТ.

Нестачу коштів на підтримку СГТ Золотоніського повіту Золотоніське повітове земство намагалося частково вирішити, звертаючись за фінансовою допомогою до губернських зборів. Наприклад, у 1904 р. Золотоніське повітове земство клопотало перед Полтавськими

Въ МАГАЗИНѢ Золотоношскаго С.-Х. Общества имѣется изъ лучшихъ экономій: МАСЛО СЛИВОЧНОЕ, свѣжее и соленое, ФРУКТЫ, МЕДЪ, ЛИМОНЫ и АПЕЛЬСИНЫ прямой получки изъ Одессы. ВИНА виноградныя и фруктовыя. Сѣмена огороднія, цвѣточн. и полевыя. Свекла кормовая. Неключительно заграничные сѣмена. Мамуть красный пудъ 12 р. 50 к. Эккендорфская желтая пудъ 14 руб. Полусахарная бѣлая съ розовой головкой пудъ 9 р. и 14 руб. Рапсъ пуд. 1 р. 50 и 1 р. 80 к. Табакъ махорка 75 к. 80 к. и 1 р. 50 фунтъ. Вика яровая 1 р. 30 к. пудъ. Трава Гаолянъ, Чумиза, Чудо Америка и др.

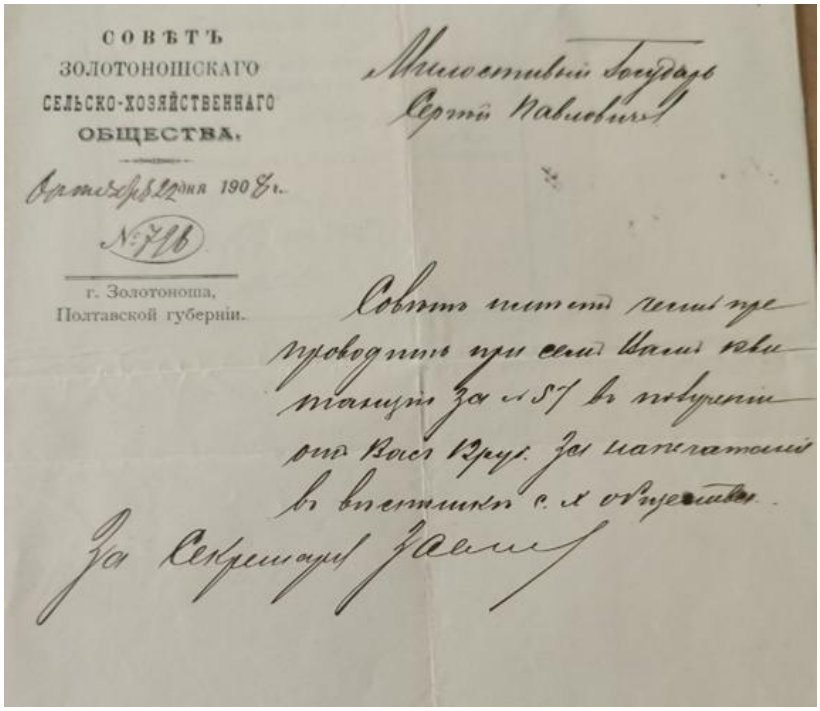
Оголошення про асортимент товарів у магазині Золотоніського сільськогосподарського товариства, 1912 р.

губернськими зборами про субсидіювання діяльності (у розмірі 200 руб.) Кропивнянського СГТ. Відповідь губернського земства покликана була стимулювати Золотоніські повітові земські збори на кількісне збільшення виділених коштів із їхнім обов'язковим цільовим спрямуванням, зокрема губернські збори погоджувалися субсидіювати на рахунок Кропивнянського СГТ 200 руб., але за умови виділення такої ж суми з боку Золотоніського повітового земства й лише на утримання секретаря з освітою не нижче ніж початкова сільськогосподарська[630]. У 1910 р. Золотоніські повітові земські збори знову клопотали про виділення фінансової підтримки Кропивнянському, Піщанському, Васютинському, Чорнобаївському та Лукашівському СГТ. За рішенням губернії кошти було виділено лише чотирьом СГТ, за винятком Кропивнянського, оскільки «у його звітній документації зафіксовано тенденцію до зниження результатів роботи»[631]. Парадоксально, але за періодичної відмови виділення певної суми на підтримку місцевих об'єднань, Золотоніське повітове земство водночас перераховувало кошти іншим громадським товариствам, осередки яких навіть не діяли на території повіту. Наприклад, Товариству покращення народної праці у пам'ять царя-визволителя Олександра II, Російському товариству порятунку на водах, Київському товариству боротьби з інфекційними хворобами, Вільному економічному товариству тощо.

До нашого часу частково збереглась інформація про персональний склад СГТ у Золотоніському повіті. Так, членами Золотоніського СГТ були: голова – Вс. А. Ващенко-Захарченко (1905 р.), О. Ф. Палкін (1910 р.), заступник голови – Г. Г. Дидзюль (1905 р.), секретарі – І. Ф. Ностиць-Яцьковський (1906 р.) і Г. І. Коркушко (1906 р.), скарбник – П. Я. Куличевський (1905 р.), члени в 1905 р. – [?] Боровик, М. Г. Кононович, Л. Я. Долгій, М. П. Перековець, Є. К. Носенкова, І. Ф. Зевальд,

630 Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLI очередной сессии за 1904 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. С. 40.
631 Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLVII очередной сессии за 1910 г. и приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 58.

А. В. Піньковський, Л. І. Годзишевський, Н. А. Годзишевська, Б. К. Дорошкевич, М. Д. Семенов, О. М. Красовський, П. Ф. Любочка[632], Я. І. Кривошия, Ф. А. Василенко, А. В. Левченко, М. М. Бернацький, В. М. Єгоров, Д. Г. Демченко, у 1910 р. – О. Т. Слюсаренко, [?] Дергач, М. Д. Бабаш, М. О. Злобинець, А. Н. Новак; Гельмязівського СГТ – І. І. Ванькевич (1913–1916 рр.), П. П. Дзюбенко (1913–1916 рр.), К. Г. Козантіков (1915 р.), Ф. В. Кононенко (1913–1915 рр.), І. Г. Штефан[633] (1913 р.); Кропивнянського СГТ – секретар В. Смілянський (1912–1913 рр.) та інші.

СОВѢТЪ
ЗОЛОТОНОШСКАГО
СЕЛЬСКО-ХОЗЯЙСТВЕННАГО
ОБЩЕСТВА.
№ 716
г. Золотоноша,
Полтавской губерніи.

Лист-запрошення від Ради Золотоніського сільськогосподарського товариства до його дійсного члена Сергія Павловича Шелухіна. 22 жовтня 1908 р.

Ще одним вектором поряд із агрономічною та фінансовою допомогою, який безпосередньо впливав на діяльність СГТ, було введення в дію в 1887 р. одного з перших в Україні складу-магазину сільськогосподарських машин і знарядь у м. Золотоноша. Земство як гуртовий покупець і, перебуваючи в безпосередньому зв'язку з постачальниками мало змогу значно знизити ринкову вартість продукції (від 15 до 40 %); маючи своїх спеціалістів, брало на комісію продукцію кращої якості; продавало продукцію в кредит і заклало тенденцію щодо обмеження діяльності в селах чисельних агентів і посередників. Завідувачем земським складом-магазином землеробських машин і знарядь у період 1900–1915 рр. був гласний Золотоніської міської думи С. Ю. Шут. До 1917 р. в Золотоніському повіті для більшої доступності продукції в сільській місцевості було створено 5 відділень цього складу-магазину – в сс. Гельмязів, Васютинці, Чорнобай, Богодухівка та Лукашівка. Після створення Васютинського (1906 р.), Чорнобаївського (1910 р.), Богодухівського (1911 р.) та Лукашівського (1910 р.) СГТ земство віддало ці склади-магазини на певних економічних умовах у їхнє розпорядження.

---

[632] Любочка П. О Комиссионной лавке. *ВЗСХО*. 1908. № 9. С. 3.

[633] Штефан И. Д. Краткое руководство для секретарей сельскохозяйственных обществ. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1913. 64 с.

У загальних рисах організація зазначеної вище торгівлі мала такий вигляд: 1) СГТ на загальних зборах затверджувало рішення про отримання від земської управи кредиту під вексель на організацію торгівлі сільськогосподарськими знаряддями та насіннєвим матеріалом; управа дозволяла кредит, зважаючи на платоспроможність Товариства, до 1 000 руб.; після дозволу управи земський склад-магазин відпускав Товариству предмети на реалізацію за земською ціною в перші 2 місяці без відсотків, понад 2 місяці – під 6 % річних; якщо протягом 4 місяців предмети не було реалізовано, вони ставали власністю товариства і до земського складу не поверталися; насіннєвий матеріал відпускався лише за готівковим розрахунком. Проаналізовані нами обсяги торгівлі (у грошовому еквіваленті) в магазинах СГТ Золотоніського повіту через земський склад-магазин за 1910 р. виявилися не надто успішними.

Преміальна медаль від Золотоніського сільськогосподарського товариства учасникам сільськогосподарської виставки в м. Золотоноша 1910 р.

Наприклад, Васютинське СГТ отримало товару на 1 359,70 руб., а відрахувало до каси Золотоніської земської управи 650 руб.; Чорнобаївське СГТ отримало товару на 1 379,35 руб., а повернуло 582,58 руб.; Богодухівське СГТ отримало товару на 1 482,90 руб., а повернуло тільки 500 руб. Лише Лукашівське СГТ виконало узяті на себе зобов'язання перед земством, отримавши та повернувши 59,12 руб.[634] Як перший, так і інший приклади засвідчують вкрай повільні темпи організації продажу товарів

[634] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLVII очередной сессии за 1910 г. и приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 53.

сільськогосподарського вжитку, які реалізовували сільськогосподарські товариства через новозасновані земські склади-магазини.

Золотоніське повітове земство, маючи можливості, підтримувало та сприяло роботі повітового Золотоніського СГТ. Про це свідчить низка фактів, як от: під час відкриття товариства земство надало йому позику в розмірі 55,50 руб. на придбання необхідних меблів; у 1903 р. було ухвалено рішення про безкоштовну пересилку земською поштою від членів товариства службової кореспонденції на ім'я його секретаря; у 1904 р. земство надало дозвіл об'єднанню на придбання посівного матеріалу в земському складі-магазині «за достатньо зниженою ціною» з метою надання можливості придбати його членам товариства; дозволило користуватися земськими спеціальними приміщеннями для проведення загальних зборів товариства, наприклад, у кімнаті Золотоніського з військової повинності присутствія тощо.

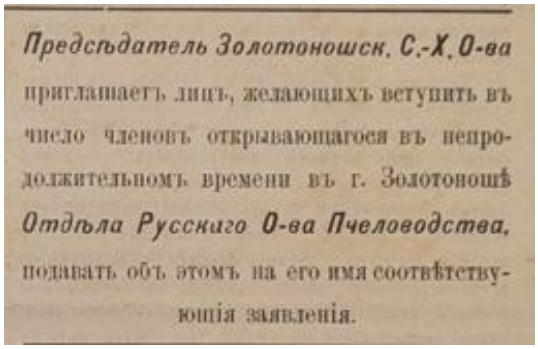
Одними із завдань діяльності Золотоніського СГТ були організація та успішне проведення сільськогосподарської виставки. Товариство періодично просило земство про виділення коштів на її проведення (у 1908, 1909 і 1910 рр. розміром 350 руб.).

Золотоніські повітові земські збори, своєю чергою, клопотали про субсидіювання такої виставки перед урядом. Оскільки урядовий дозвіл на організацію виставки не був отриманий, відповідно й місцеві збори не виділяли кошти. І лише в 1910 р. відбулася виставка в м. Золотоноша, а в 1913 р. за підтримки земства та Золотоніського СГТ – в одному із волосних центрів повіту с. Гельмязів[635]. Золотоніське повітове земство разом із Золотоніським СГТ проводило активну підготовку до участі в Полтавській сільськогосподарській виставці 1909 р. Зокрема, у 1902 р. було запропоновано з метою підготовки на виставку експонатів організувати із членів Золотоніського СГТ повітовий комітет майбутньої виставки. За ініціативи товариства земство почало виділяти кошти на проведення та забезпечення участі у виставці товарів від Золотоніського повіту (у 1903–1906 рр. – по 300 руб., 1908–1909 рр. – по 400 руб.). За посередництва Золотоніського СГТ Золотоніське повітове земство здійснювало відправлення до м. Полтава кращих зразків фруктів на виставку.

Золотоніським повітовим земством і Золотоніським СГТ було зроблено певні кроки, хоч і не завжди поступові, щодо організації бджолярів повіту в статутну організацію.

---

[635] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1913 г. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 276, 290.

Предсѣдатель Золотоношск. С.-Х. О-ва
приглашаетъ лицъ, желающихъ вступить въ
число членовъ открывающагося въ непро-
должительномъ времени въ г. Золотоношѣ
Отдѣла Русскаго О-ва Пчеловодства,
подавать объ этомъ на его имя соотвѣтству-
ющія заявленія.

Оголошення про майбутнє відкриття в м. Золотоноша відділу Російського товариства бджолярства, 1912 р.

Так, у 1878 р. на пропозицію Вільного економічного товариства про призначення земських стипендій для навчання у школах бджолярства, Золотоніське повітове земство із середовища гласних обрало спеціальну бджолярську комісію. На одному з її засідань гласним М. С. Богацьким «було висловлено низку пропозицій, що стосувалися організації з'їзду бджолярів, дозволу варити мед без акцизів тощо»[636]. У 1902 р. до голови Золотоніських повітових земських зборів надійшло клопотання від Південноросійського товариства бджолярства про призначення хоча б однієї земської стипендії на навчання в Київській практичній школі бджолярства. Збори ухвалили рішення «про невизнання потреби у фінансуванні стипендії у Київській школі бджолярства»[637]. У 1904 р. на пропозицію Полтавської губернської управи «організувати за губернський кошт штат роз'їзних інструкторів-бджолярів, які б мали спеціальне професійне приладдя, з метою організації зразкових пасік» Золотоніські повітові земські збори відповіли теж відмовою. Водночас виділили 400 руб. для організації складу бджолярського ременанту в м. Полтава та 300 руб. на відрядження земського інструктора з бджолярства. У 1906 р. земські збори попри прохання Російського товариства бджолярства й інструктора з бджолярства в Полтавській губернії, знову ж таки, відмовилися фінансувати відрядження народних учителів на курси бджолярів до Петербурга й організацію аналогічних курсів у Золотоніському повіті, посилаючись на відсутність коштів. А в 1912 р. Золотоніське СГТ уже закликало бджолярів Золотоніського повіту вступати до лав майбутнього Золотоніського відділу Російського товариства бджолярства. Нагадаємо, що організаційне оформлення бджолярів Російської імперії як окремого товариства відбулося 03.03.1891 р.; на початку ХХ ст. в Україні діяли Південноросійське товариство бджолярства, Київське центральне товариство бджолярства, Полтавське губернське товариство бджолярства, Канівське товариство бджолярства, Катеринославське товариство бджолярства й інші.

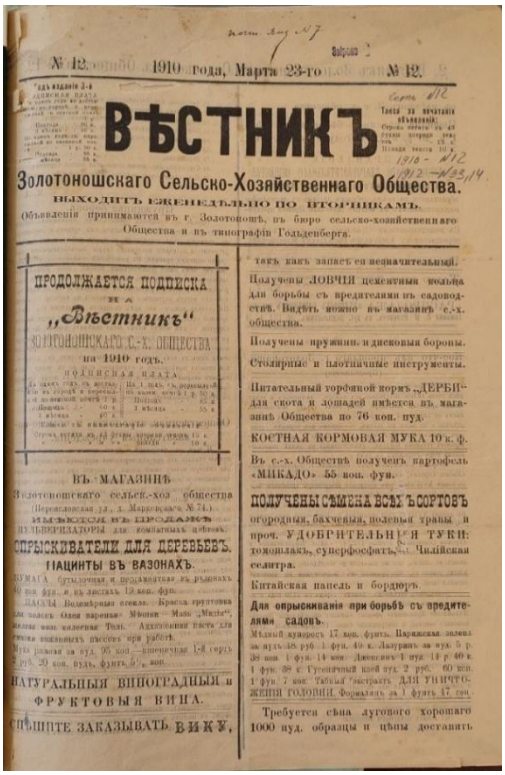
---

[636] Краткий отчет экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892 гг.). Полтава: тип. Л. Фришберга, 1894. С. 48.

[637] Журнал Золотоношского уездного земского собрания XXXVIII очередной сессии. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 156–158.

У 1912 р. на заклик Золотоніського СГТ надійшла відповідь від одного з активних дописувачів часопису «Вісник Золотоніського сільськогосподарського товариства», громадсько-політичного діяча С. П. Шелухіна про необхідність створення не відділу загальноросійського товариства, а власного «Українського товариства бджолярства»[638].

Для організації та фінансової підтримки в початковий період діяльності «Золотоніського товариства бджолярства»[639] земські збори клопотали про виділення грошової допомоги перед Департаментом землеробства Міністерства землеробства та державного майна й перед Полтавським губернським земством. Із замовлених 3 400 руб. Департамент виділив 400 руб., з яких 200 руб. рекомендувалося спрямувати на підтримку товариства бджолярства, 80 руб. – на придбання спеціального обладнання та медоносних рослин, 120 руб. – на організацію показової пасіки. Полтавські губернські земські збори виділили лише 100 руб. на підтримку майбутнього товариства. У підсумку робота земського інструктора з бджолярства опинилася без урядової та губернської фінансової підтримки. Його діяльність, знову ж таки, фінансувало Золотоніське повітове земство, виділяючи щороку 1 200 руб. З 15 січня 1913 р. золотоніським повітовим земським інструктором із бджільництва був гласний земських зборів, член земської управи, власник парувального пункту свиней О. Ф. Палкін.

№ 12. 1910 года, Марта 23-го № 12.

ВѢСТНИКЪ

Золотоношскаго Сельско-Хозяйственнаго Общества.

ВЫХОДИТЪ ЕЖЕНЕДѢЛЬНО ПО ВТОРНИКАМЪ.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА на „Вѣстникъ“ ЗОЛОТОНОШСКАГО С.-Х. ОБЩЕСТВА на 1910 годъ.

ПОДПИСНАЯ ПЛАТА

ВЪ МАГАЗИНѢ Золотоношскаго сельск.-хоз. общества

ОПРЫСКИВАТЕЛИ ДЛЯ ДЕРЕВЬЕВЪ.

ГИАЦИНТЫ ВЪ ВАЗОНАХЪ.

НАТУРАЛЬНЫЯ ВИНОГРАДНЫЯ и ФРУКТОВЫЯ ВИНА.

СПѢШИТЕ ЗАКАЗЫВАТЬ ВИКУ.

Получены ДОВОЙНЫЯ деженныя кольца для борьбы съ вредителями въ садоводствѣ. Видѣть можно въ магазинѣ с.-х. общества.

Получены пружинно-дисковыя бороны.

Столярные и плотничные инструменты.

Питательный торфяной корм „ДЕРБИ“ для скота и лошадей имѣется въ магазинѣ Общества по 75 коп. пуд.

КОСТНАЯ КОРМОВАЯ МУКА 10 к. ф.

Въ с.-х. Обществѣ полученъ картофель «МИКАДО» 55 коп. фун.

ПОЛУЧЕНЫ СѢМЕНА ВСѢХЪ СОРТОВЪ огородныя, бахчевыя, полевыя травы и проч. УДОБРИТЕЛЬНЫЯ ТУКИ: томасшлакъ, суперфосфатъ, Чилійская селитра.

Китайская панель и бордюръ.

Для опрыскивания при борьбѣ съ предителями садовъ.

Требуется сѣна лугового хорошаго 1000 пуд. образцы и цѣны доставить

Перша сторінка «Вісника Золотоніського сільськогосподарського товариства» № 12 за 1910 р.

Окрім безумовно позитивних моментів у взаємодії Золотоніського повітового земства із Золотоніським СГТ, варто також наголосити і на сумнівних, як для громадського об’єднання, фактах. Відомо, що в 1909 р. на одному із засідань повітових зборів Золотоніське СГТ ініціювало розгляд питання про відкриття філіалу Золотоніського земського складу-магазину землеробських машин і знарядь у с. Вереміївка (волосний центр), оскільки діяльність першого відкритого відділення в с. Васютинці (1906 р.) виявилася

638 Шелухин С. [Без назви]. *ВЗСХО*. 1912. № 33. С. 3.

639 Тимошенко С. В. Золотоношское общество пчеловодства. *Пчеловодная жизнь*. 1914. № 17–18. С. 675–676.

ефективною. Золотоніське СГТ запропонувало, зі свого боку, організувати та контролювати процес торгівлі, а від земства клопотало про забезпечення оплати праці продавця. Поточні повітові земські збори схвалили пропозицію товариства, але за умов прийняття ним на себе матеріальної відповідальності за відпущений товар. Нам залишається лише здогадуватися, через які причини такі умови не задовольнили членів ради СГТ, а його представник взагалі не виявив бажання бути присутнім на обговоренні договору із земством. Натомість у протоколах зборів залишився запис: «У приватній бесіді голова ради товариства висловився, що тягар матеріальної відповідальності не відповідає заявленій грошовій компенсації, яку пропонувало земство»[640].

Щодо взаємовідносин між земством і Золотоніським СГТ можемо зазначити ще один факт. У 1906 р. Золотоніське товариство побудувало на території земської Золотоніської сільськогосподарської школи пташник, витративши за кошторисом 300 руб. Голова Золотоніського СГТ домігся рішення про повернення земством протягом кількох наступних років використаних грошових ресурсів. Тобто Золотоніське повітове земство виплачувало Золотоніському СГТ щорічно по 30 руб., компенсуючи його витрати на будівництво пташника. Зрозуміло, що СГТ виступило посередником між підрядником і земством.

Інформаційним органом Золотоніського товариства була газета «Вісник Золотоніського сільськогосподарського товариства». Газета виходила протягом 1908–1914 рр.: у 1908 р. – 2 рази на місяць (24 номери), у 1909–1912 рр. – щотижнево (по 52 номери), з 1913 р. – 2 рази на тиждень (96 номерів) і в 1914 р. встигли видати лише 34 номери. Окремими додатками до газети було надруковано праці С. Павленка (С. Шелухіна) «Чи бути чорноморській Німеччині»[641] та «Хліборобський порадник на 1914 р.»[642]. Редакторами газети були голова Золотоніського товариства Вс. Ващенко-Захарченко, Л. Хачатурянц та О. Палкін.

Спочатку члени сільськогосподарського об'єднання отримували «Вісник» безкоштовно, згодом було введено платню. Редакція газети, як і бюро (рада) товариства, розташовувалася у приватному будинку Золотоніського міського голови А. О. Марковського (у 1913–1916 рр.).

Опрацювання змісту збережених примірників «Вісника» засвідчило його «земську» тематичну спрямованість. Більшість інформаційного матеріалу присвячено подіям, що відбувалися в Золотоніському повіті,

---

[640] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLVI очередной сессии за 1909 г. и приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. С. 65.
[641] Павленко С. Чи бути чорноморській Німеччині. *ВЗСХО*. 1912. № 33. С. 6–8.
[642] Хліборобський порадник. Календарь «Ріллі» на 1914 рік. Київ: [Б. в.], 1913. 224 с.

зокрема друкувалась і звітна документація земської управи. Річ у тім, що самостійно Золотоніське СГТ випустило лише кілька номерів «Вісника» на початку 1908 р. Для продовження видання потрібні були кошти, за якими товариство звернулося до земських зборів. Відповіддю на клопотання стало таке рішення: «на субсидіювання друку «Вісника» в 1908 р. гроші не виділяти, оскільки на його сторінках друкуються матеріали, які неправильно та тенденційно висвітлюють діяльність земської управи»[643]. На поточних зборах рада Золотоніського СГТ ухвалила рішення про продовження друку газети, але за умов, які «м'яко» запропонували земські збори. У газеті Золотоніська повітова земська управа друкувала також свої постанови. Зиск від цього отримали дві сторони: товариство продовжило видання «Вісника» зі щорічним фінансуванням у розмірі 300–350 руб., а земство – «правильну» інформаційну площу.

Отже, констатуємо такі вектори активної взаємодії Золотоніського повітового земства із громадськими сільськогосподарськими об'єднаннями: виникнення ідеї та реалізація проєкту повітового сільськогосподарського товариства в середовищі гласних Золотоніського повітового земства; співпраця земських агрономів із сільським активом у відкритті сільськогосподарських об'єднань із подальшим посильним сприянням їхній роботі; фінансова підтримка діяльності секретарів товариств; субсидіювання відкриття магазинів-складів землеробських машин і знарядь; земська підтримка діяльності об'єднань через задоволення їхніх часткових потреб тощо. Вважаємо за доцільне наголосити і на фактах певного тиску з обох боків, що було спричинено необхідністю захисту інтересів (колективних або індивідуальних) чи то земства, чи то громадських об'єднань. Змістове навантаження в діяльності сільськогосподарських товариств проходило в полі освітньо-просвітницьких, популяризаторських, дослідницьких проєктів земства, спрямованих на покращення виробничої культури українського селянства. Аграрне просвітництво ми виділяємо як основний напрям громадської діяльності членів сільськогосподарських товариств.

Водночас співпраця Золотоніського повітового земства з сільськогосподарськими товариствами була деякою мірою вимушеною, тобто рівень її активності залежав від відповідних постанов Департаменту землеробства Міністерства землеробства та державного майна та Полтавських губернських земських зборів. Рішення останніх лише втілювались у міру сил на місцях. З іншого боку, серед завдань земства і не

[643] Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XLV очередной сессии за 1908 г. Золотоноша: тип. Лепского и И. Вурмана, 1910. С. 64.

було прописано сприяння громадській ініціативі на місцях. Науково-історичну зацікавленість статутні громадські об'єднання, що діяли на сільському адміністративно-територіальному рівні, викликають саме через особливості самогуртування та подальшої самостійної діяльності. Об'єднуючи в своїх лавах активну частину сільського соціуму, яка була зацікавлена в розвитку свого господарства, сільськогосподарські товариства ставили собі на меті покращення врожайності та розвитку тваринництва. Засобами її досягнення були популяризація ідей про необхідність запровадження нової техніки та використання мінеральних добрив, досконаліших методів обробітку ґрунту, застосування сівозміни, організації пунктів-розплідників племінної худоби та птиці, пропаганда сільськогосподарських знань, створення пунктів прокату сільськогосподарського знаряддя, показових агрономічних ділянок тощо.

* * *

Таким чином, результати впливу Золотоніського повітового земства на впровадження інновацій у сільське господарство повіту були відчутні, а в окремих випадках – кардинальні. Запровадження земської агрономічної організації та земської дільничної агрономії, започаткування агрономічної освіти, поширення агрономічної грамотності та підтримка розвитку народних ремесел створили ширші можливості для збільшення кількості освічених господарів-власників, які отримали змогу практичного використання набутих наукових знань, передових технологій, сучасних сільськогосподарських інструментів. Започаткування та організація Золотоніським повітовим земством наприкінці XIX ст. наукових сільськогосподарських досліджень, які були реалізовані на показовому полі та демонстраційних ділянках, парувальних пунктах та метеорологічній станції, мали позитивний відгук серед населення повіту. Звичайно, результати показових дослідів входили до щоденної роботи селянина поступово, але неухильно. Сільське господарство повіту отримало можливість застосовувати насіннєвий матеріал покращеної якості, власники почали використовувати сучасні (раціональні) методи обробітку ґрунту, застосовувати сівозміну. Позитивний вплив на зміну сільського традиційного аграрного світогляду мало запровадження прокатних пунктів сільськогосподарського знаряддя, сільськогосподарських складів-магазинів, пунктів-розплідників, бібліотек, зерноочисних пунктів та інших складових. Намагаючись вплинути на селянські господарства за допомогою наочного прикладу, Золотоніське повітове земство організовувало показово-дослідні сільськогосподарські ділянки, показове годування

тварин, навчально-показові пасіки тощо. До цієї ж категорії зараховуємо й організацію сільськогосподарських виставок. Спільні зусилля держави, Полтавського губернського та Золотоніського повітового земств, а також громадського активу зумовили виникнення невеликого, але стабільного прошарку селян, які вели своє господарство «по-новому», ґрунтуючись на основах наукового знання, які змогли перебороти традиціоналізм і консерватизм у засобах і методах своєї праці, стати носіями нової агрокультури.

РОЗДІЛ VIII

ПІДТРИМКА ЗОЛОТОНІСЬКИМ ПОВІТОВИМ ЗЕМСТВОМ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ І СОЦІАЛЬНИХ ІНІЦІАТИВ

8.1. Організація бібліотечної мережі в Золотоніському повіті. Участь земських посадовців у започаткуванні архівної та музейної справи

У 1867 р. на черговому засіданні Золотоніських повітових земських зборів гласний І. Товбич уперше наголосив на необхідності організації в повіті земської бібліотеки, книжковий фонд якої був би доступним для широких верств населення, і яка «мала б стати важливим компонентом поширення серед місцевого населення грамотності й освіти»[644].

Згодом був утворений окремий комітет із гласних, члени якого повинні були напрацювати пропозиції щодо розвитку системи народної освіти в Золотоніському повіті. Частина цих пропозицій мала стосуватися розробки проєкту Золотоніської повітової земської бібліотеки. Така бібліотека мала задовольняти потреби в читанні книг «вищої літератури», популярних книг, журналів і газет. Передбачалось, що мешканці м. Золотоноша будуть особисто отримувати книги додому в приміщенні бібліотеки, а сільські читачі – через земську пошту на безоплатній основі.

Автори проєкту планували, що фінансовим підґрунтям функціонування нової бібліотеки буде позика від Золотоніського повітового земства та кошти від читачів. Зокрема, передбачалось, що земство надасть кошти-позику, які дозволять бібліотеці накопичити первинний капітал у сумі 1 800 руб. і придбати близько 900 книг. За розрахунками членів комітету, постійними читачами Золотоніської земської бібліотеки могли стати приблизно 300 осіб. Плата за користування книгами та журналами для них становила 3 руб. на рік. Очікувалося, що кожен із читачів візьме за рік орієнтовно 100 примірників друку (здебільшого журналів). На подібних умовах комітет планував організувати при бібліотеці окремий книжковий фонд для «народного читання». Передбачалося, що читачами цього фонду стануть майже 100 осіб, кожен із яких зможе платити за користування книгами та часописами по 1 руб. на рік.

[644] Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания 8–16 августа 1868 года. Киев: в тип. Федорова, 1868. С. 129–133.

Отже, бібліотека мала діяти на принципах самоокупності й охоплювати найактивніших читачів, які були фінансово спроможними оплатити бібліотечні послуги.

Реальна ситуація на місці виявилась трохи іншою. За даними Полтавської губернської статистики, у 1864 р. жителі усієї Полтавської губернії передплачували 110 назв журналів і газет у кількості 3 653 примірники. Із них майже 200 примірників надходило до м. Золотоноша та 174 – у населені пункти Золотоніського повіту. Здебільшого це були часописи «Сын Отечества», «Московские ведомости», «Русские ведомости», «Северная почта», «Современник» тощо. Значна частина цих видань потрапляла в приватні бібліотеки місцевих дворян, а згодом і міщан. Гласний Золотоніських повітових земських зборів, член Золотоніської повітової шкільної ради, колезький секретар В. А. Іванов, який мешкав у с. Малі Канівці, заповів після своєї смерті передати в користування сільській громаді один із будинків під лікарню та власне книжкове зібрання (5 491 том) для створення громадської публічної бібліотеки[645]. Але «Проєкт» Золотоніської повітової земської бібліотеки Золотоніському повітовому земству в 1860–1870-ті рр. реалізувати не вдалось.

У Золотоніському повіті перша публічна бібліотека почала діяти лише в 1883 р. з відкриттям Центральної учительської бібліотеки. Її поява була викликана розвитком мережі початкових сільських шкіл, учителі яких гостро потребували книг і навчальних посібників. У перше десятиріччя своєї діяльності Золотоніському повітовому земству вдалося заручитися підтримкою наявних і створити нові школи, таким чином розширити мережу освітніх закладів у повіті, до якої входили Золотоніська жіноча прогімназія, приватна початкова школа В. Д. Авадовського (двокласна) в м. Золотоноша, 22 однокласні та 8 двокласних земських шкіл. У наступні кілька років додалися 3 початкові, що були в підзвітності Міністерства народної освіти. Відповідно постало питання і про створення єдиного бібліотечного хабу, який забезпечував би потреби Золотоніського повіту у навчальній літературі та літературі для позакласного читання. Традиційно навчальні заклади повіту отримували примірники книг і часописи від Золотоніської повітової управи, яка спорадично передплачувала їх за клопотанням Золотоніської повітової шкільної ради.

Із 1882 р. Золотоніська земська управа змінила принцип замовлення літератури для освітніх закладів. Сформувати список необхідних

[645] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию L очередной сессии за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1914. С. 111.

примірників було запропоновано активним учителям повіту – Є. Стрижевському, В. Ф. Некрашенко, М. Швачці, А. Концевич і В. Петраш. Саме вони підготували доповідну записку, в якій виклали свої міркування щодо цього питання. Орієнтиром став «Каталог книг» бібліотеки Золотоніської жіночої прогімназії. Після укладання нового списку-каталогу Золотоніська повітова земська управа звернулася до книжкових магазинів із проханням забезпечити купівлю необхідних книг[646].

Водночас підготовлений список-каталог спричинив активну дискусію на засіданнях Золотоніських повітових земських зборів. Якщо з переліком навчальної літератури все було більш-менш зрозуміло, то щодо літератури для позакласного читання виникли запитання. Так, на одному із засідань гласний В. В. Косюра порушив питання про повну відсутність у школах книг для читання, що були б цікавими та зрозумілими учням. Зазначимо, що в цей час в українських губерніях навчання проводилось виключно російською мовою, відповідно й усе книжкове забезпечення та література для позашкільного читання теж були російськомовними. Політика державної цензури забороняла українську мову й україномовні книги, з 1863 р. діяв Валуєвський циркуляр, що забороняв друкувати та ввозити будь-які книги українською мовою, з 1881 р. – Емський указ, що забороняв українську мову в освіті та релігійних заходах, а з 1884 р. – українську мову було заборонено на всіх громадських заходах, у т.ч. у театральних виставах. Власне, гласний В. В. Косюра у своїй промові наголосив на тому, що книги К. Ушинського, І. Паульсена й інших за своїм змістом і мовою зовсім не пристосовані до українських шкіл, а оповідання, які в них містяться, не відповідають ані духу, ані розумінню українського народу. «Нам потрібна така книжка для народного читання, яка б у легкій і доступній формі давала б відомості, що цікавлять учня – у народному дусі та характері, відповідно до його логіки та світорозуміння. Словом, щоби ця книга викликала в читача живий інтерес, адже це так важливо для освіти», – зазначав Василь Васильович. Також у розрізі порушеного питання В. Косюра порадив заснувати грошову премію від Золотоніського повітового земства «За кращу книгу для народного читання, яка відповідає віку учнів». Цю пропозицію підтримали гласний, проф. І. В. Лучицький, та голова земських зборів, предводитель Золотоніського повітового дворянства О. В. Гінц, який після погодження із золотоніськими гласними запропонував звернутися з відповідними пропозиціями до Полтавських губернських

646 Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания: XIX очередного созыва. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1883. С. 117–124.

земських зборів. Відповідь із губернського центру була цілком очікувана – відмовити в підтримці.

Для розробки «Положення» про Центральну учительську бібліотеку була створена спеціальна комісія в складі гласних Золотоніських повітових земських зборів, а саме І. В. Лучицького, М. А. Савича, І. В. Велецького, С. В. Лукашевича, В. В. Косюри, О. В. Гінца, І. В. Тоцького, М. М. Дарагана, П. М. Максимовича. Після кількох обговорень в остаточному варіанті «Положення» було зазначено, що «Центральна учительська бібліотека засновується і розміщується при Золотоніській повітовій земській управі. Головною і прямою метою цієї бібліотеки було надання учителям початкових сільських шкіл засобів для ознайомлення «з кращими творами літератури і сучасним станом педагогіки». Фінансовим підґрунтям установи були кошти Золотоніського повітового земства та приватні пожертви. Завідування бібліотекою доручалось Золотоніській повітовій земській управі спільно з членами земської шкільної ради та гласними Золотоніських повітових земських зборів...»[647]. Отже, у серпні 1883 р. за постановою Золотоніських повітових земських зборів у м. Золотоноша було засновано Центральну учительську бібліотеку та виділено 1 000 руб. на придбання для неї книг.

У 1890-ті рр. державний уряд учергове звернув увагу на стан бібліотечної справи в країні, зокрема, підтримав законодавчі ініціативи щодо змін у процедурах відкриття нових бібліотек і формування їхнього книжкового фонду. Так, у 1890 р. було опубліковано «Правила про безкоштовні бібліотеки і народні читальні та порядок нагляду за ними». Згідно з ними дозвіл на появу нового культурно-освітнього центру надавало вже не Міністерство народної освіти, а місцевий губернатор. У 1892 р. міністерство розширило список періодичних видань, які дозволило ввести до книжкового фонду місцевих публічних бібліотек. З цього часу він налічував 69 назв періодичних видань, зокрема 38 назв «фахових спеціалізованих», 8 назв «дитячих», 3 назви «народних», 7 назв «ілюстрованих» видань тощо. Певну фінансову підтримку в справі відкриття нових бібліотек надало громадське об’єднання «Санкт-Петербургский комитет грамотности». Зокрема, у 1893 р. цей комітет оголосив збір фінансових донатів (пожертв) на відкриття в державі 100 безкоштовних місцевих публічних бібліотек. До ініціативи долучилось і Золотоніське повітове земство. Результатом співпраці стала поява кількох нових книгозбірень: із 1895 р. розпочали свою роботу публічні бібліотеки в

[647] Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания: XIX очередного созыва. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1883. С. 117–124.

с. Гельмязів і Богодухівка, із 1897 р. – у сс. Ірклііів, Троїцьке та Велика Бурімка. Кожна з установ мала свій «Статут», затверджений полтавським губернатором. Загалом у названих бібліотеках нараховувалось 2 049 назв книг (2 480 томів) без урахування періодичних часописів. Бібліотека в с. Богодухівка мала 514 назв книг, 612 томів та 1 періодичне видання. Щодо тематики книг, то майже половину з них становила художня література, далі – видання релігійної тематики, книги з географії, сільського господарства й інші. У звітах Золотоніського повітового земства зафіксовано, що найбільшим попитом у читачів користувалися «книги релігійно-морального змісту, а також художня література, книги з історії, географії тощо»[648]. Окрім книг, які можна було отримати в бібліотеках, читачі також мали можливість знайомитися з періодичними виданнями, зокрема «Нива», «Сельский вестник», «Хуторянин», «Крестьянское хозяйство», «Деревня». На 1 січня 1904 р. загальний фонд місцевих публічних бібліотек у Золотоніському повіті становив 6 564 книги (8 736 томів) і 159 примірників періодичних видань. Найбільший фонд мала Гельмязівська бібліотека, де було 612 книг і 18 періодичних видань.

Водночас зазначимо, що позитивній тенденції поширення публічних бібліотечних осередків у Золотоніському повіті завадили традиційні, як на той час, перепони – брак коштів і відсутність окремих приміщень. Книжкові фонди здебільшого зберігались у шкільних приміщеннях, і відповідальними за них були місцеві вчителі. За це вони отримували доплату від Золотоніського повітового земства в розмірі 15 руб.

На початку ХХ ст. у Золотоніському повіті функціонувало 13 публічних бібліотек. При цьому земство продовжувало розвивати мережу як шкільних книгозбірень, так і місцевих громадських бібліотек, а для поширення знань серед неграмотного населення організовувало публічні лекції «зі світловими («туманними») картинками». Так, у 1902 р. на відкриття 3-х публічних бібліотек Золотоніське повітове земство виділило 650 руб., на поповнення і влаштування шкільних бібліотек – 200 руб., на проведення публічних лекцій – 50 руб. Загальні витрати Золотоніського повітового земства на заходи «з поширення освіти серед населення» становили 3 259 руб.[649].

На 1 січня 1904 р. бібліотечна мережа Золотоніського повіту вже нараховувала 74 бібліотеки: 61 шкільну та 13 громадських. У зв’язку з цим

[648] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1897 г. Золотоноша: литотип. Лепского и Вурмана, 1898. С. 196–201.

[649] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому уездному собранию XXXX очередной сессии за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 36–37.

учергове виникла необхідність розширення змісту каталогу книг від Міністерства народної освіти, дозволених для читання в безкоштовних публічних бібліотеках. Ініціативу щодо вирішення цього питання взяли на себе гласні Золотоніського повітового земства І. В. Лучицький та В. П. Науменко. Крім того, вони звернулися до Полтавського губернського земства з пропозицією дозволити закупити в публічні бібліотеки всі книги, які не заборонені цензурою. Полтавське губернське земство підтримало таку ініціативу.

У цьому ж 1904 р. у Золотоніському повіті відбулася ще одна знакова подія для розвитку бібліотечної справи. З нагоди 100-річчя від дня народження Михайла Максимовича, за пропозицією гласного В. П. Науменка, була відкрита шкільна бібліотека в с. Прохорівка та «проведено скромний молебень на могилі вченого». У майбутньому було вирішено підшукати для цієї бібліотеки краще приміщення та замовити портрет М. О. Максимовича. У 1907 р. Золотоніське повітове земство отримало від поставського губернатора позитивну відповідь на своє клопотання щодо присвоєння Прохорівській публічній бібліотеці імені Михайла Максимовича. Але питання переведення бібліотечного книжкового фонду до «окремої кімнати при сільській управі та відкриття при ній читальні» не було вирішено. Причина традиційна – відсутність коштів «на ремонт цієї кімнати та оплати посади окремого бібліотекаря». Отже, бібліотека залишилась на старому місці, при місцевій школі. На той час Прохорівська бібліотека нараховувала 542 назви книг і 5 періодичних видань. Завідував нею місцевий учитель Я. Іваницький[650].

Надалі Золотоніське повітове земство щороку відкривало у селах повіту по кілька шкільних і публічних бібліотек. Книги для них здебільшого замовляли в московського книговидавця І. Д. Ситіна та в Павленківському фонді[651]. Для розширення мережі бібліотек земство залучало до цієї справи сільські громади та приватних осіб. Серед останніх зазначимо землевласницю М. М. Требінську, на кошти якої була відкрита публічна бібліотека в с. Троїцьке. У 1905 р. публічні бібліотеки були відкриті в сс. Домантове, Сушки та Мойсенці, наступного року – в сс. Антипівка, Великі Канівці та Митьки. Крім того, Золотоніське повітове земство виділило кошти на поповнення книгами громадських бібліотек у сс. Гельмязів,

[650] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию XLIV очередной сессии за 1907 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1908. С. 80.

[651] Ф. Павленко – російський книговидавець, редактор і просвітник, який заповів свій капітал для влаштування земських бібліотек у селах. З 1901 по 1911 рр. частково за рахунок цього капіталу в Російській імперії було відкрито 2 тисячі земських бібліотек, зокрема 21 у Золотоніському повіті.

Вереміївка та Великий Хутір. На передплату періодичних видань для 19 земських бібліотек земство асигнувало 330 руб. і додатково ще 200 руб. – на палітурні роботи та ремонт бібліотечних меблів[652].

У 1909 р. Золотоніське повітове земство переглянуло порядок комплектування книгами шкільних і публічних бібліотек. «Поповнення бібліотек проводиться шляхом заміни втрачених або зношених книг примірниками аналогічних назв, а там, де вартість утрачених книг менша, – примірниками із додаткового списку», – зазначено в «Звіті» Золотоніської земської управи. Для здешевлення цього процесу земська управа планувала надрукувати єдиний каталог для шкільних і окремо для публічних бібліотек, поширити його серед громадських організацій і приватних компаній, що займалися книготоргівлею. За цими каталогами мали комплектуватися і всі нові бібліотеки, які планувало відкривати земство[653].

Поповнення земських бібліотек також проводилося через Золотоніський земський книжковий склад-магазин, який торгував книгами та письмовим приладдям. Він був відкритий у м. Золотоноша 30 серпня 1895 р. згідно з рішенням Золотоніських повітових земських зборів. Метою діяльності складу оголошувалося забезпечення земських шкіл необхідними екземплярами книг, наочних посібників і письмовим приладдям. Склад щороку нарощував обсяги продажу своїх товарів[654]. У 1903 р. він продав 11 057 шт. навчальних посібників, зокрема для земських шкіл, і 8 016 шт. книг для публічних бібліотек на загальну суму 4 668 руб. 19 коп.[655] У 1910 р. торговельний обіг складу становив 14 168 руб. 41 коп., із яких 5 893 руб. 81 коп. були отримані від продажу книг для читання, шкільних підручників і навчальних посібників[656]. Торгівля велася за безпосередній розрахунок на місці, в окремих випадках товар надавався в кредит. Із 1895 по 1899 рр. завідувачкою складу була Н. І. Стродомська, а з 1899 по 1916 рр. – Н. А. Главинська, яка, за відгуками керівників Золотоніського повітового земства, була «глибоко проникнута ідеєю служіння земства населенню». Помічниками завідувачки складу були: Л. О. Балано, К. В. Шут, М. М. Романенко, Г. П. Донченко, В. А. Резунова-Харченко, І. Лаврентьєв,

---

652 Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1906 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. С. 86.

653 Там само. С. 27.

654 Каталог Склада книг и письменных принадлежностей Золотоношского уездного земства 1898 года. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1898. 35 с.

655 Приложение к Отчету XXXX очередной сессии (1903 года) Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 57–60.

656 Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию XLIII очередной сессии за 1906 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. С. 111.

Т. А. Давиденко, А. Н. Фон-Крузе[657]. Роботу складу контролювала Золотоніська земська управа.

На початок 1914 р. у Золотоніському повіті діяло вже 46 публічних і 100 шкільних бібліотек. Останні лише в Богушковослобідській, Панько-сельській, Деньгівській та Сушківській школах містились в окремих кімнатах. У решті шкіл бібліотекам відводили місця в класних кімнатах, де стояли шафи з книгами. Звичайно, це створювало певні незручності для читачів. До того ж, більшість бібліотек працювали періодично, лише під час навчального процесу. Публічними бібліотеками, як і раніше, на громадських засадах завідували учителі місцевих шкіл. Наприклад, у с. Великий Хутір, яке мало 3 860 жителів, такою бібліотекою завідував учитель місцевої школи В. Ф. Піскун. Очолювана ним бібліотека працювала лише в середу та суботу після 15:00. У ній нараховувалось 772 томи книг, здебільшого художньої літератури, та 9 назв періодичних видань. Як свідчать дані Золотоніської земської статистики, читачами Великохутірської бібліотеки було 225–266 осіб, які протягом року отримали 602 книги, переважно з літературного та релігійного відділів. Зазвичай найактивнішими читачами були школярі та підлітки[658].

Печатка публічної бібліотеки Золотоніського повітового земства

У Золотоніській земській мережі шкільних бібліотек нараховувалось 20 630 томів книг. Земство відзначало, що більшість шкільних бібліотек утримувалась у належному стані. Але, на жаль, «читачі загалом не були проникнуті повагою до книги, часто виривали цілі аркуші для власних господарських потреб». За псування книг із них стягували встановлену плату, що частково давало змогу зберігати книги та поповнювати книжкові фонди новими виданнями.

Варто зазначити, що навіть в умовах Першої світової війни Золотоніське повітове земство продовжувало розвивати та вдосконалювати мережу публічних бібліотек. У 1916 р. на засіданні чергових земських зборів гласні розглядали питання про будівництво в населених пунктах повіту 20 «народних будинків», що мали стати центрами

[657] Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX століття). Історико-бібліографічне дослідження / за ред. та упоряд. О. З. Силки. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 23.

[658] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию L очередной сессии за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 201–221.

позашкільної культурно-просвітницької роботи. Найприйнятнішим типом «народного будинку» для Золотоніського повіту було визнано спрощений тип будівлі «дві хати через сіни». Одна із хат мала слугувати місцем для бібліотеки, сторожі, правління кооперативу тощо, а інша – місцем для проведення різних зборів. На комплектування кожної бібліотеки земство планувало виділити по 250 руб. і 510 руб. – на її утримання[659]. На жаль, загострення суспільно-політичної ситуації в країні, а згодом події Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. завадили реалізації цих планів. Проте бібліотечна мережа, створена Золотоніським повітовим земством, діяла й пізніше, за радянських часів.

Визначною подією стало відкриття Золотоніської повітової земської публічної бібліотеки, що була придбана в київської дворянки М. М. Кононович. У 1901 р. вона звернулася до Золотоніського повітового земства з пропозицією придбати її «київську бібліотеку», що нараховувала майже 15 000 томів книг. Земство зацікавилось цією пропозицією, обрало комісію з шести гласних, якій доручило оглянути бібліотеку й оцінити її реальну вартість. У своєму звіті комісія зазначила, що початкова вартість цієї книгозбірні становила 25 тис. руб., але, зважаючи на те, що приблизно третина книг уже втратили свою вартість через зношеність, реальна вартість бібліотеки може бути не більше 7 800 руб. Зрештою, М. Кононович погодилася продати свою книгозбірню за 8 000 руб. із розстрочкою (оплата частинами) платежів на 6 років. Отримавши від полтавського губернатора дозвіл на відкриття публічної бібліотеки, Золотоніське повітове земство уклало з М. Кононович угоду про придбання її книгозбірні, після чого книги перевезли з м. Київ до м. Золотоноша[660].

КАТАЛОГЪ КНИГЪ
Золотоношской
ЗЕМСКОЙ
публичной библіотеки.

Титульний аркуш «Каталог книг Золотоніської публічної бібліотеки». м. Золотоноша, 1909 р.

Золотоніська публічна земська бібліотека розпочала свою роботу в січні 1902 р. і діяла на підставі «Статуту», затвердженого полтавським губернатором. У перший рік своєї діяльності бібліотека мала 67 передплатників, які, залежно від розміру абонентської плати, поділялись на кілька розрядів. Найдешевший місячний

[659] Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52 очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 г. с докладами. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1917. С. 36–37.

[660] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXVIII очередной сессии (1902 года) за 1901 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1902. С. 31–32.

абонемент для читачів V розряду коштував 35 коп. Крім того, за видачу книг додому з читачів брали грошову заставу, що дорівнювала вартості книги. Для вчителів Золотоніське повітове земство запровадило пільгові абонементи, звільнивши їх від сплати застави. З метою інформування інших жителів Золотоніського повіту про роботу Золотоніської земської публічної бібліотеки земська управа надрукувала й поширила детальні «Правила користування» книжковим фондом цієї установи. Для отримання книг читачами сільської місцевості через земську пошту Золотоніське повітове земство запровадило пільгові умови їхньої пересилки та транспортування.

Послуги бібліотеки були платними; її фонд користувався великою популярністю в читачів, серед яких були учні й учениці гімназій та учителі навчальних закладів. Особливістю бібліотеки було те, що більшу половину її фонду (приблизно 8 600 томів) становила белетристика (художня література) та книги для дітей. Решта книг – довідкова та спеціальна література з різних галузей знань. Для майбутнього поповнення фонду бібліотеки Золотоніська земська управа на чолі з С. Лукашевичем утворила спеціальну комісію, до складу якої увійшли члени земської управи, учителі жіночої гімназії та завідувачка бібліотекою. Уже на першому своєму засіданні комісія склала список періодичних видань і книг, які пропонувалось передплатити на 1903 р. Переважно це були журнали: «Вестник Европы», «Мир Божий», «Русская старина», «Новый журнал иностранной литературы», «Русское богатство», «Русская мысль», «Исторический вестник», «Киевская старина», «Научное обозрение», «Театр и искусство», «Практическая медицина», «Новый мир», «Задушевное слово», «Всходы», «Плодоводство и промышленное садоводство», «Хозяин»; газети: «Русские ведомости», «Новое время», «Восход», «Киевское слово», «Приднепровский край»; ілюстровані та гумористичні видання: «Живописное обозрение», «Нива», «Вокруг света», «Шут», «Стрекоза»; книги: брошури С. Шарапова, останні томи творів М. Горького («Мещане», «На дне»), «История западной Европы» М. Кареєва, «Боярская дума» В. Ключевського, «Очерки русской истории» Д. Мілюкова, «Очерки по истории смуты» С. Платонова, «Друг несчастных доктор Ф. П. Гааз» Ф. Паульсена, «Понад Дніпром» і «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого, «Научно-популярная библиотека для народа» В. Лункевича, «Жизнь пчел» М. Метерлінка, «Дитя и его природа» В. Друммонда, «Сказки из сибирской действительности» Ф. Кона, «О школьных попечительствах» П. Долгорукова, нове видання «Шехерезади» і збірник творів Л. Андреєва[661].

[661] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому уездному собранию XXXIX очередной сессии (1903 года) за 1902 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 36–37.

У підсумку на поповнення фонду бібліотеки Золотоніське повітове земство виділило 250 руб., із яких 50 руб. було використано на придбання книг для медичного відділу. Зазначимо, що Золотоніське повітове земство сплачувало М. М. Кононович 1 333 руб. 33 коп. щорічно за придбану в неї бібліотеку[662].

Водночас сучасні та прогресивні нововведення Золотоніського повітового земства мали і своїх противників, тих, хто був незадоволений прогресом. Про це свідчить анонімний допис за 1903 р. у газеті «Киевлянин»: «Виявляється, цю бібліотеку відвідують виключно євреї. У жіночій гімназії на 250 дівчат з повіту лише 30. Нам видається, що Золотоніська управа, яка турбується про середні освітні заклади в м. Золотоноша, дещо відходить від своїх прямих обов'язків – турбуватися про сільську початкову освіту...»[663].

У 1908 р. бібліотека перейшла у власність Золотоніського повітового земства й була перенесена до будівлі земської управи, що розташовувалася на вул. Черкаська. До 1910 р. доглядачкою за книжковим фондом залишалась М. Кононович, у період 1911–1915 рр. завідувачкою була дворянка К. Л. Димська, а в 1916 р. – дворянка А. Ворона.

У період 1908–1910 рр. держава вкотре посилила цензурне законодавство. Як наслідок, на початку 1910 р. у бібліотеці було закрито читальний зал, і вона працювала лише на видачу книг для домашнього читання. Для частини читачів це створило певні незручності та викликало нарікання з їхнього боку. Зокрема, це засвідчує анонімна публікація в тижневику «Слово»: «Наше земство має велику публічну бібліотеку з читальнею, куди до цього часу виписувались газети і журнали різних напрямків. Бібліотека у городі була найлюднішим кутком. Раніше тут можна було зустрінути всяких людей: читають старі і малі, сила учнів гімназій та інших шкіл, тут рядом сиділи наймит і господар. З бібліотеки посилались без плати книжки і газети по земських школах, і учитель, одрізаний од культурного світу, міг хоч читати про його. Та ось земство постановило з 1908 р. брати плату за вхід у читальню, далі заборонило читати учням, а тепер взялося і за учителів. По всіх земських школах розіслано бумагу, в якій учителів та учительок повідомляють, що «віднині» вони можуть із бібліотеки брати тільки книжки «дозволені педагогічною цензурою для вчительських бібліотек»; окрім того, земство дозволяє читати книжки ще з педагогічного відділу, а що інше, то, пан учитель,

[662] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому земскому уездному собранию XXXIX очередной сессии (1903 года) за 1902 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. С. 86–87.

[663] Золотоношский уезд. *Киевлянин*. 1903. 11 жовтня (№ 281). С. 3–4.

вибачте. Хто ж з учителів голодний до книжок, то хай заплатить за читання філософії, яку радить інспектор шкіл, та ще й залог дай. Треба сказати, що земство платить учителям, аби стало прожити. От тут і попробуй вивернутись»[664].

І в таких умовах Золотоніське повітове земство продовжувало підтримувати бібліотеку, регулярно виділяючи кошти на поповнення її фондів. Також своїм новим рішенням земство запровадило зміни до «Правил користування публічною бібліотекою», знизивши для читачів абонементну плату. У результаті кількість постійних передплатників бібліотеки зросла із 175 до 235 осіб, але водночас зменшились і надходження від абонементної плати. Для службовців Золотоніського повітового земства ця плата, як і раніше, становила половину від суми, встановленої для інших категорій користувачів. На початок 1909 р. Золотоніська публічна бібліотека мала вже 287 читачів. Найбільшою популярністю вона користувалась у гімназистів, учителів шкіл та гімназій, чиновників різних відомств, представників місцевої інтелігенції. Упродовж року до бібліотеки записалися ще 363 читачі, серед яких було 100 школярів і 75 підлітків, а 30 читачів припинили користуватися послугами бібліотеки. У цьому році плата за читацькі абонементи бібліотеки становила 723 руб. 23 коп., а витрати на утримання бібліотеки становили 1 726 руб. 25 коп., із яких 570 руб. 78 коп. – на замовлення книг і періодичних видань, 590 руб. – на зарплату двох бібліотекарок, 515 руб. 45 коп. – на друк «Каталогу», 32 руб. 52 коп. – на страхування книг і 17 руб. 52 коп. – на дрібні витрати[665].

У 1909 р. у місцевій типографії П. Лепського й І. Вурмана коштом Золотоніського повітового земства було надруковано два «Каталоги» книг Золотоніської земської публічної бібліотеки (основний і додатковий), зміст яких дає уявлення про її фондове наповнення. Отже, станом на початок 1909 р. книжковий фонд бібліотеки нараховував 32 032 назви книг та 24 назви періодичних видань (2 437 томів). За 1908 р. до бібліотеки надійшла 541 книга та 16 найменувань періодичних видань. Увесь фонд бібліотеки поділявся на 14 тематичних відділів, найбільшим із яких був відділ белетристики та поезії, що нараховував 12 948 книг. Наступними були відділ природничих наук, медицини та математики (4 602 назви); відділ дитячої літератури (2 602 назви); філософії, психології та соціології (2 350 назв); географії та етнографії (2 342 назви). Чисельним був історичний відділ, що нараховував 1 906 найменувань книг. Їх усі умовно

[664] Золотоноша. *Слово*. 1909. № 11. С. 13.

[665] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию XLVI очередной сессии за 1909 год и приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. С. 75–79.

можна розділити на кілька підвідділів: праці зі світової та європейської історії, праці з історії Росії та Російської імперії, книги з історії України й українського народу. Особливу цінність становили праці М. Костомарова, В. Антоновича, М. Бантиш-Каменського, П. Куліша, І. Лучицького, М. Максимовича, А. Петрушевича, Д. Багалія, О. Лазаревського, М. Сумцова, Д. Яворницького й інших істориків.

Крім того, у бібліотеці були широко представлені праці М. Богдановича, О. Брікнера, М. Карамзіна, М. Кареєва, В. Ключевського, М. Погодіна, М. Полєвого, С. Соловйова й інших російських істориків. Серед іноземних авторів привертали увагу історичні праці Г. Боплана, Г. Вебера, Е. Гібона Т. Маколея, В. Прескотта й інших. Окрім книг, у бібліотеці було кілька історичних збірників, зокрема перший том «Архива Юго-Западной России», «Сборник» Російського історичного товариства, «Сборник» матеріалів для історичної топографії Києва та його околиць тощо.

Був у бібліотеці й відділ «южно-русской», тобто української літератури, що нараховував 1 178 назв книг. Серед них – три «Кобзарі» Т. Шевченка (видання 1876, 1883 і 1884 рр.), його поема «Гайдамаки» (видання 1875 р.), дві книги «Українець» М. Максимовича та його «Українські думи» (рік друку – 1834 р.), твори В. Антоновича, А. Ващенка-Захарченка, М. Вовчка, М. Драгоманова, І. Котляревського, Є. Гребінки, Л. Глібова, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, І. Левицького, М. Старицького, І. Тобілевича, О. Марковича, П. Мирного, М. Кропивницького й інших українських письменників. Серед найновіших на той час видань цього відділу варто виділити окремі твори І. Франка (1900 р.), Л. Українки (1905 р.), Є. Чикаленка (1903 р.), С. Черкасенка (1907 р.) й О. Пчілки (1907 р.) [666].

Періодично Золотоніське повітове земство оприлюднювало «Звіти» про діяльність публічної земської бібліотеки, які давали уявлення про рух книг, читачів і характер книгочитання. Наприклад, у своєму «Звіті» за 1913 р. управа Золотоніського повітового земства повідомляла, що на початок 1914 р. її книжковий фонд нараховував 34 345 назв (17 760 томів), а також 65 назв (2 885 томів) періодичних видань. Упродовж звітного року до бібліотеки надійшло 538 томів нових книг і 16 назв періодичних видань. У цей період бібліотека працювала безперервно, видача книг відбувалася в усі дні, крім святкових і недільних, із 10 до 19 години. Штат бібліотеки складався з завідувачки та бібліотекарки. Заробітна плата бібліотекарки становила 25 руб. на місяць. Абонементної плати за читання книг у звітному році надійшло 194 руб. 42 коп. та 279 руб. – у вигляді застави.

[666] Каталог книг Золотоношской земской публичной библиотеки. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1909. 592, 39 с.; Добавочный каталог книг Золотоношской земской публичной библиотеки за 1909–1910 гг. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. 14 с.

На 1 січня 1914 р. у Золотоніській публічній земській бібліотеці було зареєстровано 123 читачі, серед яких переважали чоловіки. Кількісні показники засвідчують різке зменшення читачів. Загалом упродовж 1913 р. послугами земської бібліотеки скористались 397 осіб, яким було видано 9 725 книг[667].

У 1915 р. у Золотоніській земській публічній бібліотеці нараховувалось 18 214 томів книг і 3 054 томи періодичних видань. Цього року коштом земства тут встановили телефон. У 1916 р. бібліотека видала читачам 1 353 абонементи, з них – 375 учнівських. За читання книг книгозбірня виручила 1 603 руб. 25 коп. Ревізійна комісія, яка перевіряла діяльність бібліотеки, зазначила, що за дев'ять років «багато книг зносилися і виникла потреба придбати нові».

Персональний склад завідувачів земських бібліотек, який можливо було реконструювати за «Звітами» та «Журналами» Золотоніського повітового земства, виглядає так:

с. Білоусівка – Л. О. Покровська (1904–1909 рр.), О. Д. Клепачевський (1913–1915 рр.);

с. Богодухівка – А. Л. Кочеткова (1902–1915 рр.), І. Ф. Хрущ (1900–1904 рр.);

с. Богушкова Слобідка – О. В. Знайкова (1904–1915 рр.);

с. Васютинці – О. Й. Троян (1900–1913 рр.), М. М. Троян (1914–1915 рр.);

с. Велика Бурімка – П. Х. Гармаш (1900 р.), П. С. Трухан (1903–1904 рр.), Ю. А. Прокопенко (1902–1909 рр.), А. В. Чєстнєйший (1913–1916 рр.);

с. Великий Хутір – В. Ф. Піскун (1904–1913 рр.), М. Г. Петчке (1914–1915 рр.);

с. Вереміївка – К. М. Ільяшенко-Кирилович (1903–1904 рр.), М. Я. Панченко (1906–1908 рр.), Т. Г. Юнакова (1899–1915 рр.);

с. Гельмязів – П. П. Дзюбенко (1900–1904 рр.), [?] Тираспольська (1904 р.), Є. І. Трипольська (1906 р.), О. А. Борсюкова (1909 р.), А. А. Бокій (1913–1915 рр.);

с. Деньги – Ст. П. Шелухін (1904–1909 рр.), В. Р. Шелухіна (1913–1915 рр.);

с. Деркачівка – А. С. Воропай (1902–1904 рр.), В. Сулятицька (1906 р.), А. Г. Дудкіна (1909–1915 рр.);

с. Домантове – Н. Л. Сергієнко (1909 р.), Н. П. Соколовська (1913–1915 рр.);

с. Жовнине – О. П. Тарановська (1913 р.), Н. І. Юнакова (1915 р.);

---

[667] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию L очередной сессии за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1914. С. 228.

с. Ірклііів – Я. Топцюра (1900 р.), І. Й. Голінько (1903–1904 рр.), А. А. Чєстнєйшая-Баришевська (1904 р.), В. Піскун (1904–1913 рр.), П. І. Малюк (1914–1916 рр.);

с. Мельники – [?] Петрановська (1904 р.), К. Великохатько (1906 р.);

с. Мойсенці – Ю. Садковська (1909 р.), М. І. Єржковська (1913–1915 рр.);

с. Прохорівка – Я. Іваницький (1904–1906 рр.), Я. Шульга-Нестеренко (1909 р.), Н. П. Шульга-Нестеренко (1913–1915 рр.);

с. Сушки – А. Зерницький (1909 р.), О. С. Романовська (1913–1915 рр.);

с. Троїцьке – Ф. Руденко (1906–1909 рр.);

с. Чорнобай – К. С. Бугарін та І. І. Корнієнко (1900–1904 рр.), Г. Журавель (1906 р.), С. І. Тарасенко (1909–1915 рр.).

Важливо зазначити, що разом із Золотоніським повітовим земством наповненням книжкових фондів безкоштовних бібліотек займалися і громадські меценати. Зокрема, у 1910 р. Лялинську бібліотеку підтримував [?] Анісімов, а в 1913–1914 рр. власні кошти на придбання книг для бібліотеки Золотоніської жіночої гімназії жертвував золотоніський міщанин В. Л. Донченко; про передачу гласним В. І. Івановим своєї бібліотеки в громадське користування (після смерті) ми зазначали вище.

До складу земської програми з розвитку бібліотечної мережі у Золотоніському повіті входила і бібліотека при Золотоніській жіночій гімназії. Серед тих, хто очолював бібліотеку, відомі прізвища Л. О. Лінник (1905–1906 рр.) та О. І. Рождественської (1910 р.).

Окремим бібліотечним сектором, що існував у Золотоніському повіті, були бібліотеки при сільськогосподарських товариствах. У період із 1902 до 1917 рр. у повіті виникло та функціонувало 21 громадське сільськогосподарське товариство. У своїх щорічних звітах вони фіксували наявність бібліотек із різною кількістю книжкового та газетного фонду. Здебільшого доступ до цих фондів мали лише члени об'єднання, але за бажанням прогресивно налаштований селянин чи селянка мали змогу ознайомитися з сучасними агрономічними знаннями. «Наші сільськогосподарські товариства – це, здебільшого, гуртки просвітні, – зазначав один із дописувачів «Вісника Золотоніського сільськогосподарського товариства», – я б сказав, що це неодмінна прикмета повинна бути у всіх наших товариствах хліборобських, що вони мають гарні бібліотеки, впоряджують збори, лекції, курси, влаштовують показні збори в полі, в садку, на городі, зі скотиною. Де такий «показ та розповідь» гарно ведеться, том і вигода людям є, і вони охоче вчащають до гурту, беруться до якоїсь роботи»[668].

[668] Григорович А. Про хліборобську освіту та літературу. *ВЗСХО*. 1912. № 33. С. 2.

Ще один книжковий осередок існував у м. Золотоноша при *«Чайній» Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість.* «Чайна» містилась в одній із кімнат будинку наглядача Золотоніської поштово-телеграфної станції П. Г. Корецького, яку він віддав для потреб Комітету[669]. Першим завідувачем цієї бібліотеки був Д. П. Кравчинський, який працював повітовим справником Золотоніського поліційного управління. Після нього, у 1903–1904 рр., завідував бібліотекою та золотоніським театром у «Літньому» саду М. Г. Кононович, у 1906 р. – Є. Д. Мержвинський, у 1909–1915 рр. – О. І. Резунов, у 1915 р – І. Г. Храпаль. Окрім м. Золотоноша, «Чайні» Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість функціонували у кількох селах повіту. Наприклад, такі «Чайні» були: в с. Дмитрівка (завідувач Г. З. Корнієнко), в с. Гельмязів (завідувач А. К. Степанюкова), в сс. Вереміївка, Мельники та Лящівка (завідувач Я. Антоновський). У с. Мельники розвиток громадського руху за тверезий спосіб життя у 1914 р. оформився у «Мельниківське товариство тверезості». Але, цей рух, не отримав розповсюдження у Золотоніському земстві. Ось один із відгуків відвідання цієї «Чайної» за 1916 р., який залишив земський гласний М. О. Злобинець: «Достатньо довго змушені були очікувати замовлених 5 порцій на 5 осіб; поданий чай виявився поганої якості. Це був не чай, а каламутна вода, смердюча та холодна. На стінах та на стелі повсюди росла трава. Молодь, … поводила себе буйно, розкидала цигарки, не знімала головного убору, зневажала один одного. Така чайна слугує для місцевого населення, щось на зразок, блажейнішої пам'яті, шинка»[670].

У 1916 р., за розпорядженням Полтавського губернського земства, у Золотоніському повіті почали розробляти новий культурно-просвітницький проєкт про створення мережі народних будинків, які мали з'явитися в кожній волості. У цих будинках планувалось розмістити бібліотеки-читальні, правління місцевих громадських просвітницьких та фінансових об'єднань. Розглядалося і питання про запровадження у Золотоніському повіті посади завідувача позашкільною освітою. Така посада з'явилася лише у 1917 р., її обіймала вже відома нам М. Кононович. Проте, повністю реалізувати плани Золотоніського повітового земства щодо розвитку мережі закладів позашкільної освіти так і не вдалося.

Кінець XIX – початок XX ст. – час активного розвитку *архівної та музейної галузей*. Золотоніське повітове земство в міру своїх сил, прагнуло долучитися до цих загальнодержавних тенденцій. У 1910 р. Золотоніське

[669] З приватного листування дослідників О. Силки та Вол. Побиванця. Листопад 2022 р.
[670] М. Д. [Чайная в с. Мельники]. *ВЗСХО*. 1916. № 8. С. 4.

повітове земство робило певні спроби щодо створення пересувного шкільного музею і замовляло для нього наочні посібники в харківському відділенні Російського технічного товариства[671]. Але класичного краєзнавчого музею за земського періоду, створити не вдалось. Між тим, як у Золотоніських жіночій, так і чоловічій повітових гімназіях існували «навчальні колекції» з історичної та природничої спрямованості. Частина гласних та заможних золотонісців також мали свої приватні колекції старожитностей.

Одним із наслідків встановлення радянської влади на Золотоніщині (з 1920 р.) була конфіскація майна, в т.ч. й предметів мистецтва, у колишніх великих землевласників, підприємців, купців, аристократії. Значна частина предметів мистецтва потрапила до фонду новоствореного Золотоніського історико-краєзнавчого музею. У ньому було 10 відділів і картинна галерея. Загалом музей нараховував понад 1800 експонатів (одиниць зберігання). Заснований він був, ймовірно, у 1920 р. та розташовувався у будинку колишнього земського лікаря О. Д. Цисса. Газета «Вісти» – орган Золотоніського повітового виконавчого комітету рад робітничих,

Чоловік у темній шапці та темному пальто –
директор музею Афанасій Дмитрович Гірс. м. Золотоноша, 1920-ті рр.

[671] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1910 год и Приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 28.

селянських та червоноармійських депутатів і Золотоніського повітового комітету КП(б)У – повідомляла, що «Відділом народної освіти в домі Цисса організовано музей. При музеї існують відділи: археологічний з пам'ятниками живопису письменників Золотоніського повіту та іконографічний. Цінні у музейному відношенні речі вилучені із колишніх поміщицьких маєтків»[672].

Чому ми говоримо про Музей, якщо він існував уже за радянської влади? А тому, що фонди Музею склали експонати, які зберігались у заможних мешканців Золотоніського повіту саме за часів земства. На основі аналізу цих експонатів можна сформувати уявлення про естетичні смаки та зацікавлення верхніх прошарків суспільства. Наші знання про наявні експонати у Музеї ґрунтуються на основі «Довідки про стан колишнього Золотоніського окружного музею» та «Витягу з інвентарної книги Золотоніського окружного музею» від 12 жовтня 1925 р. Ці документи були складені уповноваженим Всеукраїнської Академії наук на Черкащині О. М. Олександровим.

Отже, серед усіх експонатів увагу О. Олександрова привернула картина «Амур і Психея», яку він атрибутував як професійну копію роботи Тиціана, а також портрети місцевих землевласників і діячів роботи К. Брюлова, В. Боровиковського, О. Кіпренського та інших. Також він повідомляв, що у Музеї було кілька портретів роботи Т. Г. Шевченка, які вивезли до Києва. У описі згадуються картини, які належали графу Д. Капністу (с. Велика Бурімка), князям Барятинським (с. Драбів), представникам старих дворянських родів Максимовичам (сс. Прохорівка, Ірклiїв), Ланге (с. Старий Коврай), Кочубеям, (м. Золотоноша, х. Рацюцівщина), Лукашевичам (с. Мехедівка), Требинським (с. Ірклiїв) та іншим. При цьому, у зібранні були не лише копії картин відомих художників, а й оригінальні твори: «Дещо цікаве є в Військовому відділі (мідні пушки, татарська булава...). Серед речей церковного відділу є «чудотворні ікони» колишнього Красногірського Золотоношського монастиря – Дубенська й Коренськая – старого письма, олов'яні чаши. В книгозбірні музею друковані книги на закордонних мовах – з XVI віку», – звітував О. Олександров[673].

У 1921 р. директором Музею був титулярний радник О. Д. Гірс, який працював нотаріусом і казначеєм Золотоніської страхової каси взаємодопомоги. Саме він у 1913 р. був обраний членом Полтавської

[672] Музей. *Вісти*. 1920. 17 грудня. С. 2.

[673] Золотоношский музей. Про археологічну роботу Музею. 1925 рік. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. № 4616. 1 арк.; ВУАК. Про стан музеїв (акти про передачу музеїв, листування з приводу ліквідації музеїв, з приводу охорони музейних цінностей та інше. 1925 рік. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. № 46. – 109+6 арк.

губернської археологічної комісії, яка займалася виявленням, збиранням та впорядкуванням цінних, з наукової точки зору, архівних документів. Із Археологічною комісією також співпрацювали селянин із с. Мойсенці Золотоніського повіту К. Ф. Кушнір-Марченко та учителі Золотоніської чоловічої гімназії Є. С. Богуславський, С. Т. Сиротенко та М. О. Злобинець[674]. Останній у 1914 р. займався описом земських і церковних архівів на території Золотоніського повіту. Під час цієї роботи дослідниками виявлено багато рідкісних та старовинних книг, що зберігались у парафіяльних церквах. Також на М. Злобинця було покладене завдання опрацювати зміст місцевого архіву м. Золотоноша[675]. Припускаємо, що інформація про золотоніські архіви у виданні Полтавської архівної комісії була подана саме М. Злобинцем. Отже, станом на 1915 р. було зафіксовано стан таких архівосховищ: міської управи, повітової земської управи, міщанської управи, повітового дворянства, дворянської опіки, сирітського суду та акцизного управління. Зміст звіту засвідчив втрату значної кількості документів через об'єктивні (пожежі) та суб'єктивні (безвідповідальне ставлення посадових осіб до зберігання документів) причини.

Отже, за час своєї діяльності Золотоніське повітове земство зробило вагомий внесок у розвиток бібліотечної справи, створивши спільну мережу шкільних і публічних бібліотек. Особливо важливим було те, що бібліотеки з'явились у селах Золотоніського повіту, а книги стали доступними для селян. Свою роль у цих процесах відіграли і центральна учительська, а потім – земська публічна бібліотека, що діяли в м. Золотоноша. Наявність розгалуженої бібліотечної мережі, безперечно, сприяла підвищенню освіченості населення, хоча його загальний рівень грамотності все ще залишався на вкрай низькому рівні. Дотичність Золотоніського повітового земства до архівної та музейних сфер знаходилась на початковому етапі, яка з часом так і не оформилась у окремі проєкти.

[674] Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 11. Полтава: тип. Г. И. Маркевича, 1914. 110 с.; Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 12. Полтава: тип. Г. И. Маркевича, 1915. 240+21 с.; Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 13. Полтава: тип. Г. И. Маркевича, 1915. 353+47 с.

[675] Описание архивов Полтавской губернии. *Отчет Полтавской ученой архивной комиссии за 1914 год* / сост. И. Ф. Павловский. Полтава, 1915. С. 8.

8.2. Співпраця земства з громадськими об'єднаннями Золотоніського повіту. Благодійні та піклувальні проєкти

Складовою діяльності Золотоніського повітового земства була організаційна та фінансова підтримка різноманітних ініціатив. Такі пропозиції могли надходити до повітової управи на розгляд як від громадських об'єднань, так і від приватних осіб. Важливою частиною громадського життя золотонісців були різноманітні об'єднання. Усі вони свого часу домоглися часткового фінансового забезпечення від Золотоніського повітового земства.

Процес створення таких добровільних громадських об'єднань в Україні розпочався з другої половини XIX ст. До періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. була сформована вже мережа таких об'єднань – товариств. У «Тимчасових правилах про товариства та спілки» від 1906 р. подано таке юридичне визначення поняття «товариство»: «товариством визнається об'єднання декількох осіб, які не мають на меті отримання прибутку від будь-якого виду діяльності, а спілкою – об'єднання двох або декількох таких товариств, безпосередньо або через представництво»[676]. На території Полтавської губернії зафіксовано достатньо велику кількість таких об'єднань, що функціонували в різних суспільних категоріях (доброчинність, охорона здоров'я, сільське господарство, пожежна справа тощо); їхній вплив розповсюджувався на різні територіальні рівні (сільський, міський, губернський, загальнодержавний); мали різний діапазон впливу на громадське життя тощо.

Місто Золотоноша було одним із 15 повітових центрів Полтавської губернії. За рівнем економічного, а відповідно і громадсько-культурного розвитку Золотоніський повіт перебував серед останніх у губернії. Водночас уже з кінця XIX ст. у місті, а згодом і в повіті, фіксується тенденція до створення добровільних громадських об'єднань. Їхнє виникнення стало можливим завдяки безпосередньому впливу подібних процесів на рівні губернії та держави, а також історичній ситуації, коли державні організації не забезпечували реалізацію особистих інтересів громадян. Громадські товариства виникали та функціонували на основі самоорганізації, були підзвітні державі щодо виконання юридично-правових норм відповідно до «Статуту», не ставили на меті отримання фінансових прибутків і надавали кожному громадянину можливість реалізовувати свої різнопланові інтереси.

---

[676] Справочная книжка об обществах и союзах / сост. В. И. Чарнолуский. Санкт-Петербург.: тип. Б. В. Вольфа, 1912. С. 3.

Ігуменя Красногірського Іоанно-Богословського жіночого монастиря Нонна

У м. Золотоноша на початку ХХ ст. свою діяльність розгорнули благодійні товариства, сільськогосподарські товариства, товариства за інтересами – полювання, акторська майстерність, захист майна, піклування про нужденних та інші.

Перші громадські об'єднання в м. Золотоноша виникли на ґрунті благодійності. Це було *Золотоніське благодійне товариство* та *Товариство допомоги матеріально незабезпеченим учням*. Діяльність цих товариств частково контролювалася державою, а частково Золотоніським повітовим земством. Зокрема, до їхнього складу обов'язково входив представник від земства.

Традиції громадської благодійності, а точніше, патронатної підтримки, в м. Золотоноша беруть свій початок з кінця XIX ст. Першим медичним закладом, який був створений в межах піклувальної програми, стала земська Золотоніська богадільня. Вона розпочала своє функціонування у 1890 р. А вже на початку ХХ ст. золотоніська мешканка Ф. П. Требинська заснувала «благодійний капітал», відсотки з якого спрямовувалися на допомогу дітям-сиротам.

Золотоніське благодійне товариство було створено 11 квітня 1896 р. з метою здійснення доброчинних акцій і турботи про місцевих дітей-сиріт[677]. Ті, хто потребував допомоги, мали змогу звернутися до товариства з тим, аби отримати її. Це могла бути фінансова допомога (одноразова чи постійна).

Згодом при товаристві організували дитячий притулок-сиротинець, який частково утримувався за рахунок коштів Золотоніського повітового земства. Золотоніське повітове земство щорічно (з 1911 р.) виділяло кошти на утримання сиротинця, але за умови контролю – прийняття до ради товариства як повноправного члена представника від земства. Оскільки коштів, яких потребував сиротинець, постійно бракувало, його керівництво періодично зверталося за допомогою до інших громадських (благодійних, фінансових, мистецьких) організацій. Одним із патронів сиротинця було Золотоніське товариство шанувальників витончених мистецтв (з 1913 р.).

[677] Устав Золотоношского благотворительного общества. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1896. 15 с.

Його роль у підтримці існування притулку красномовно відображена в звіті Золотоніської повітової управи за 1916 р.: «Неоціненну фінансову допомогу здійснює Товариство шанувальників витончених мистецтв, спрямовуючи кошти від публічних вистав»[678].

ПРАВЛЕПІЕ
ЗОЛОТОНОШСКАГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАГО ОБЩЕСТВА
И ПОПЕЧИТЕЛЬСТВО ДѢТСКАГО ПРІЮТА
обращается ко всѣмъ добрымъ людямъ съ просьбой о
пожертвованіяхъ въ пользу Дѣтскаго Пріюта продук-
тами и разными вещами.
Съ пожертвованіями Правленіе Общества проситъ
обращаться къ Александрѣ Васильевнѣ Марковской.

Оголошення про збір речей для потреб дитячого сиротинця при Золотоніському благодійному товаристві, 1910 р.

На 1 січня 1913 р. у притулку перебували 43 дитини (20 дівчаток і 23 хлопчики). Протягом року 6 дітей забрали з притулку, 2 – померли, 9 нових дітей було прийнято до сиротинця. На початок 1914 р. у притулку було 44 дитини віком від 3 до 12 років (21 дівчинка та 23 хлопця). При притулку існувала початкова школа, у якій у той рік навчалися 27 дітей, 16 з яких брали участь у церковному хорі золотоніської кладовищенської Церкви святих жінок-мироносиць. У власності притулку була сільськогосподарська земля (город), де працювали діти; дві швейні машинки, завдяки чому задовольняли потреби дітей у білизні й одязі. На території сиротинця було побудовано лазню, пральню, їдальню, комору, колодязь, водогін (від колодязя до бані та будинку)[679].

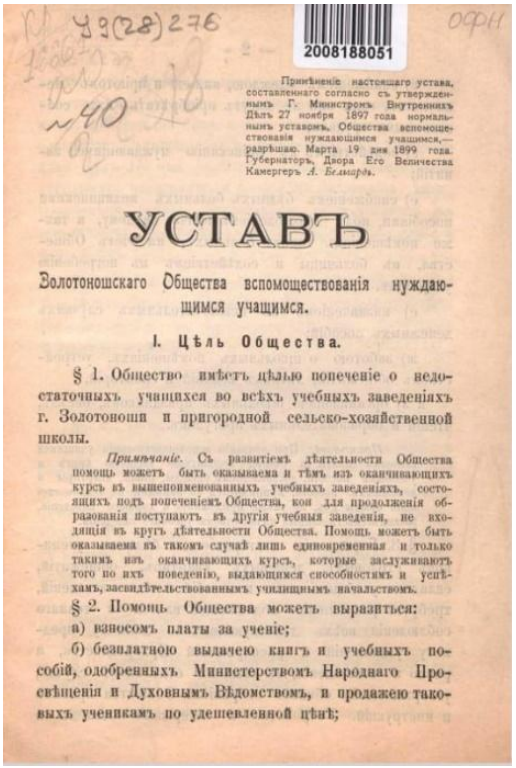
Головою товариства був В. В. Косюра (1900–1915 рр.); заступниками голови – М. О. Тимченко (1900 р.), І. Г. Андрієнко (1909 р.), М. Г. Семічєва (1909–1915 рр.), секретарями – О. Л Жигадло (1900 р.), П. Я. Куличевський (1909–1913 рр.), І. О. Каланчук (1913–1915 рр.), скарбником – М. С. Мержвинська, наглядачами (головами піклувальної ради) дитячого сиротинця – М. М. Ловчицька/Ловгацька (1906–1909 рр.), Є. Д. Мержвинський (1906 р.), О. В. Марковська (1909 р.), почесною піклувальницею – ігуменя Красногірського Іоанно-Богословського жіночого монастиря Нонна (1906–1913 рр.). Серед активних членів товариства значилися золотонісці: В. П. Бабинін, Д. Г. Демченко, В. І. Ігнатовський, Ф. А. Каришковський, Д. Д. Касалапов, О. П. Кондратьєв, Д. Д. Косюра, Д. П. Кравчинський, М. І. Левицький, П. М. Лепський, С. В. Лукашевич, П. М. Максимович, О. С. Паркова, І. Г. Сафронов, О. О. Тимченко, Я. М. Цареградський.

---

[678] Приют для детей. *Журнали Золотоношского уездного земского собрания 52 очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 года с докладами*. Золотоноша, тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 69.
[679] Приложения к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1913 год. Золотоноша: тип. И. Лепского и И. Вурмана, 1914. С. 116.

Відомо, що і Золотоніське благодійне товариство, і сиротинець, і школа при ньому функціонували в 1918 р. Це засвідчує звернення Золотоніської міської управи до Департаменту нижчої освіти Міністерства народної освіти Української держави, у якому вона клопотала про фінансування «надбавок» для вчителів.

Золотоніське товариство допомоги матеріально незабезпеченим учням було засноване 19 березня 1899 р. Його мета визначалась так: «піклування про учнів Золотоніських жіночої гімназії та чоловічої прогімназії, які потребували матеріальної підтримки, а також студентів-медиків для забезпечення, в майбутньому, фаховими лікарями Золотоніського повіту»[680].

«Статут» Золотоніського товариства допомоги матеріально незабезпеченим учням, 1899 р.

Товариство існувало за часткової фінансової допомоги з боку Золотоніського повітового земства. Стати членом товариства міг будь-хто з дорослих незалежно від статі, віку, стану та віросповідання. Серед його членів були дружини представників золотоніської влади, учителі, лікарі та громадсько-активні золотонісці-волонтери. Зокрема, голови товариства – Б. О. Ходачинський (1909 р.), П. О. Шліттер (1913 р.), О. В. Тоцька (1914–1915 рр.); члени – С. М. Андреєв (1913–1915 рр.), С. В. Андрієвський (1909 р.), М. С. Бобровніков (1909–1913 рр.), Є. С. Богуславський (1913 р.), І. Г. Волков (1913–1915 рр.), А. Д. Гірс (1909 р.), К. І. Голубов (1909–1913 рр.), Д. Г. Демченко (1909 р.), І. О. Каланчук (1909–1913 рр.), Д. Д. Касалапов (1909 р.), М. С. Мержвинська (1909–1913 рр.), О. А. Мінченко (1909 р.), М. М. Міртовський (1913–1915 рр.), А. Д. Самотия (1915 р.), Г. Н. Саргіджанц (1913–1914 рр.), М. Д. Семенов, М. Г. Семічева (1909–1915 рр.), І. Г. Храпаль (1914–1915 рр.), Е. Н. Яковлєва (1915 р.).

Члени об’єднання сплачували членські внески. Допомога учням полягала в частковій оплаті за навчання, придбанні підручників, організації

680 Устав Золотоношского Общества вспомоществования нуждающимся учащимся: утвержден 19 марта 1899 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. 8 с.

харчування та медичної допомоги, проведенні культурно-просвітницьких заходів. Найчастіше запити стосувалися оплати навчання та отримання фінансової допомоги. Саме тому товариство виробило алгоритм отримання допомоги на навчання в розмірі 265 руб. і фінансової підтримки в розмірі 8 руб.

Така доброчинна ініціатива знайшла своє продовження і на території Золотоніського повіту, коли в 1911 р. було створено в с. Гельмязів місцеве *Товариство допомоги матеріально незабезпеченим учням*[681]. Це товариство мало на меті допомагати учням місцевої початкової школи ім. І. М. Гоптаренка[682]. Головою товариства був наглядач Гельмязівської початкової школи О. І. Соломаха (з 1913 р.), заступником голови – баронеса О. М. Фон-Бремзен (з 1913 р.), членом правління – А. С. Школенко (з 1913 р.), секретарем/скарбником – І. Г. Штефан (з 1913 р.), почесним членом – О. Ю. Ільяшенко (з 1913 р.)[683].

Також у м. Золотоноша функціонувало відділення державного Лубенського товариства «Патронат». Відділення підтримувало родини, члени яких були позбавлені волі. Відомо, що в 1913 р. допомогу було надано родинам Анни Вертової, Марії Мойсі, Дарії Ющенко, Петра Маринки. У 1913 р. серед адміністрації відділення зазначені Б. О. Ходачинський (заступник голови) і М. В. Римашевський (секретар правління)[684].

Г. ЗОЛОТОНОША.

ИКЪ 20 ЯНВАРЯ 1897 ГОДА

ОБЩЕСТВЕННАГО СОБРАНІЯ

ДРАМАТИЧЕСКАГО ИСКУСТВА

ДАНЪ БУДЕТЪ СПЕКТАКЛЬ

На усиленіе средствъ Золотоношскаго Благотворительнаго Общества

ПРОГРАММА:

СПЛЕТНИ.

Афіша вистави золотоніських шанувальників драматичного мистецтва на користь Золотоніського благодійного товариства. м. Золотоноша, 20 січня 1897 р.

681 Устав Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Гельмязовского 4-х классного городского училища имени И. М. Гоптаренка. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. 11 с.

682 Гоптаренко Іван Маркович (?–1909 р.) – титулярний радник, у 1900–1909 рр. – наглядач Золотоніської поштово-телеграфної станції, у 1907–1909 рр. – гласний Золотоніських повітових земських зборів.

683 Устав Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Гельмязовского 4-х классного городского училища имени И. М. Гоптаренка. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1913. 12 с.; Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Гельмязовского 4-х классного городского училища имени И. М. Гоптаренка за 1913 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1914. 15 с.

684 Из жизни Золотоношского отделения Лубенского общества «Патронат». *ВЗСХО*. 1912. № 14. С. 8.

Частково фінансування благодійно-патронатного сектору в Золотоніському повіті забезпечувало Полтавське губернське земство. Наприклад, у 1916 р. Золотоніське повітове земство просило губернію забезпечити фінансування таких позицій: на утримання Чорнобаївської богадільні – 1 000 руб., на утримання дитячого сиротинця та на допомогу Золотоніському благодійному товариству – 500 руб., на утримання безпритульних дітей-сиріт і дітей, від яких відмовились батьки – 2 498 руб.[685]

З метою «збереження та використання коштів для громадських потреб; покращення становища фінансово неспроможних громадян; створення та здійснення підтримки діяльності міських благодійних установ» 13 січня 1912 р. було створено нову організацію – *Золотоніський міський громадський банк*. Ця установа покликана була залучати кошти золотонісців, що спрямовувалися на благодійні цілі[686]. Серед очільників цієї благодійної організації були: директор Вс. А. Ващенко-Захарченко (1913–1916 рр.), заступники С. Й. Жуковський (1914–1915 рр.), Г. В. Чевакинський (1914–1915 рр.), бухгалтери П. А. Оправхата (1914 р.), О. Е. Саммер (1915 р.).

Єврейська національна меншина на початку XX ст. теж організувала благодійне об'єднання – *Золотоніське єврейське благодійне товариство*, головою якого в 1913 р. був рабин Золотоніського повіту З. А. Фрідкін[687].

Перепись городскихъ недвижимыхъ имуществъ Полтавской губерніи 1910 года.

10

1. Городъ Золотоноша 2. № квартала по переписи 1900 года I 3. Оцѣночный районъ I

4. Названіе улицы, переулка, площади Старобазарная площадь

5. Званіе, фамилія, имя и отчество владѣльца: земли ~~Еврейское О-во~~ Золотоношское

" " " " " построекъ Еврейское благотворительное

6. № владѣнія въ кварталѣ 1 37

7. Земли подъ усадьбой — десят. 400 кв. саж.

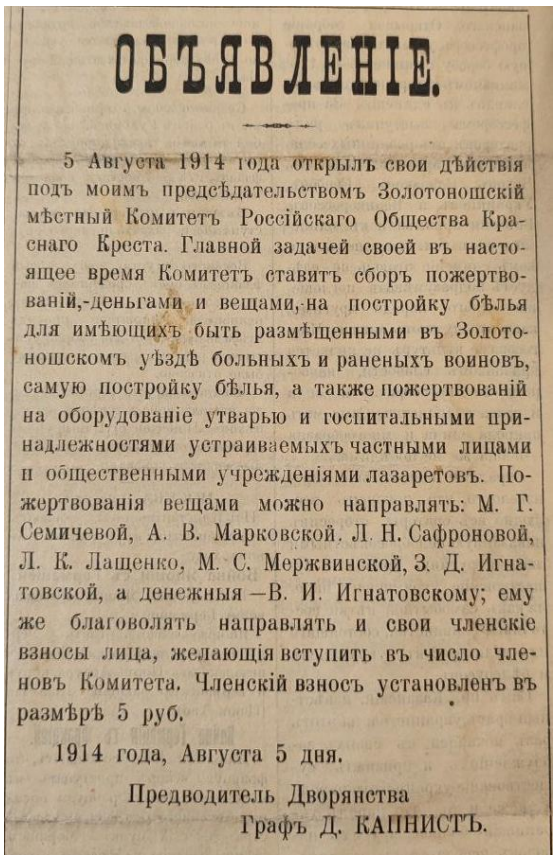
Документ, що підтверджують право власності на земельну ділянку в м. Золотоноша Єврейського благодійного товариства в 1910 р.

[685] Відомості про прогнозовані видатки на потреби народної освіти у Золотоніському повіті на 1916 та 1918 рр. *ДАЧО*. Ф. 476. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 5 зв.

[686] Устав Золотоношского городского общественного банка. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1912. 10 с.

[687] Устав Золотоношского еврейского благотворительного общества. Золотоноша: тип. . Лепского и И. Вурмана, 1908. 10 с.; *ДАЧО*. Ф. 476. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 8–10.

Найчисельніший блок громадських товариств становили об'єднання, мета яких полягала в розвитку й удосконаленні основ сільського господарства – *сільськогосподарські товариства*. Першим таким об'єднанням було Золотоніське сільськогосподарське товариство (з 1.02.1902 р.), що постало на базі Золотоніського відділу Полтавського товариства сільського господарства. Головами товариства були Вс. А. Ващенко-Захарченко (до 1913 р.) і А. Ф. Палкін (1913–1917 рр.). На початок 1914 р. загальна кількість сільськогосподарських товариств у Золотоніському повіті становила 21 об'єднання[688].

ОБЪЯВЛЕНІЕ.

5 Августа 1914 года открылъ свои дѣйствія подъ моимъ предсѣдательствомъ Золотоношскій мѣстный Комитетъ Россійскаго Общества Краснаго Креста. Главной задачей своей въ настоящее время Комитетъ ставитъ сборъ пожертвованій,-деньгами и вещами,-на постройку бѣлья для имѣющихъ быть размѣщенными въ Золотоношскомъ уѣздѣ больныхъ и раненыхъ воиновъ, самую постройку бѣлья, а также пожертвованій на оборудованіе утварью и госпитальными принадлежностями устраиваемыхъ частными лицами и общественными учрежденіями лазаретовъ. Пожертвованія вещами можно направлять: М. Г. Семичевой, А. В. Марковской, Л. Н. Сафроновой, Л. К. Лащенко, М. С. Мержвинской, З. Д. Игнатовской, а денежныя—В. И. Игнатовскому; ему же благоволять направлять и свои членскіе взносы лица, желающія вступить въ число членовъ Комитета. Членскій взносъ установленъ въ размѣрѣ 5 руб.

1914 года, Августа 5 дня.

Предводитель Дворянства
Графъ Д. КАПНИСТЪ.

Оголошення про створення в м. Золотоноша Комітету Російського товариства Червоного Хреста в 1914 р.

Окремий блок золотоніських громадських об'єднань становили товариства за інтересами. Так, 15 вересня 1912 р. було створено *Золотоніське товариство організації правильного полювання*[689]. Мета гуртування полягала в забезпеченні членам товариства можливостей для правильного та зручного полювання, у сприянні збереженню та розмноженню тварин і птахів для полювання. Серед завдань об'єднання проголошувалися такі: сприяння розповсюдженню уявлень про правильне полювання, про корисних і шкідливих тварин і птахів; сприяння зменшенню загрози під час користування зброєю та розповсюдження знань про стрільбу з нарізної та гладкоствольної зброї. Засобами популяризації діяльності товариства були збори, лекції та громадські просвітницькі заходи. Головою товариства в 1913 р. був граф Д. П. Капніст.

[688]Силка О. З. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX–на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя): монографія. Черкаси: ФОП Гордієнко Є., 2015. С. 177–180.

[689] Устав Золотоношского общества правильной охоты. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1912. 8 с.

Въ пользу Золотоношскаго Комитета
РОССІЙСКАГО ОБЩЕСТВА КРАСНАГО КРЕСТА
НА ПОМОЩЬ БОЛЬНЫМЪ И РАНЕНЫМЪ ВОИНАМЪ ВЪ КИТАѢ.
Г. ЗОЛОТОНОША.
ВЪ ВОСКРЕСЕНЬЕ 6 АВГУСТА 1900 Г.
ВЪ ЛѢТНЕМЪ ТЕАТРѢ
ЛЮБИТЕЛЯМИ ДРАМАТИЧЕСКАГО ИСКУССТВА
ТЕЩА ВЪ ДОМЪ-
ВСЕ ВВЕРХЪ ДНОМЪ.
СВАТАНЬЯ НА ГОНЧАРІВЦИ
НАЧАЛО ВЪ 8 ЧАС. ВЕЧ.

Оголошення про виставу, кошти від якої спрямовувалися Золотоніському Комітету Російського товариства Червоного Хреста, 6 серпня 1900 р.

1 січня 1913 р. розпочало свою діяльність *Золотоніське товариство шанувальників витончених мистецтв*. Це було об'єднання, члени якого цікавились мистецтвом і літературою, прагнули покращити свою та громадську художню освіту, вивчати історію мистецтва, розвивати художній смак, а також «надавати членам товариства та їхнім родинам можливості для приємного та корисного проведення часу, зокрема влаштування аматорських вистав»[690]. Головами товариства були Є. С. Богуславський (1913–1914 рр.), О. М. Лукашев (1915 р.); секретарями – І. Ф. Власовський (1913–1914 р.) і П. В. Борсук (1915 р.).

У сфері громадського порядку, зокрема боротьби з пожежами, 29 вересня 1912 р. було створено *Золотоніське міське вільне пожежне товариство*[691]. Варто наголосити, що це товариство діяло незалежно від державної міської пожежної команди. Члени товариства на добровільній основі у випадку пожежі надавали посильну допомогу міським пожежникам. Головою товариства в 1913 р. був Д. І. Тоцький. Зазначимо, що проблематика організації протипожежної діяльності в м. Золотоноша на державному/земському/міському/громадському рівні в історіографії майже не висвітлена. Причина традиційна – відсутність історичних джерел, на основі яких можна було б організувати дослідження. Між тим, відомо, що Золотоніське повітове земство у 1880-х рр. розпочало цілеспрямовану кампанію на забезпечення сіл повіту пожежним устаткуванням. Золотоніська повітова земська управа отримала від Полтавської земської губернської управи 36 пожежних труб. З них по 1 трубі було розподілено в кожен волосний центр. Принагідно зазначимо що кількість волостей становила 20, а населених пунктів у повіті станом на 1910 р. – понад 160. Показовим є такий факт: громади трьох сіл «у розпорядження яких було спрямовано труби, заявили рішучу відмову

690 Статут Золотоніського товариства шанувальників витончених мистецтв та Виписка з журналу про оренду саду Товариству шанувальників витончених мистецтв. 1.02.1913–11.04.1914. *ДАЧО*. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 1. 7 арк.

691 Устав Золотоношского городского вольно-пожарного общества. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1913. 12 с.

прийняти труби, облаштувати для них відповідне приміщення та здійснювати необхідний догляд за пожежним обозом»[692]. Натомість активна просвітницька та піклувальна діяльність Свято-Михайлівського церковного братства в с. Деньги щодо організації протипожежної безпеки у селі стимулювала створення у 1902 р. Денезької сільської пожежної дружини. Позитивним відгуком на появу добровільного протипожежного руху у Золотоніському повіті стала організація в с. Чорнобай Золотоніського повіту в 1914 р. також місцевої сільської пожежної дружини[693].

Зафіксовано також, що в м. Золотоноша станом на 1889 р. на державній пожежній службі перебувало 10 робітників, які мали 6 коней, 12 діжок, 17 відер, 2 драбини, 4 сокири, 2 щити, 4 лопати, 1 лом і 4 вила.

Золотоношу на початку ХХ ст. називали «солом'яним містом», отже, пожежі періодично ставали подією міського життя. На початку ХХ ст. у центрі міста було побудовано пожежну частину. Вона стала його окрасою. Свій внесок у розвиток протипожежної безпеки міста зробив його голова В. В. Равич, який перебував на посаді з 1897–1910 рр. і з 1910–1914 рр. Зокрема, він ініціював побудову казарм для пожежників, кухні та столової для ратників державного ополчення (військових на державній службі), а також сприяв запровадженню в місті гасового освітлення.

У межах реалізації державних і губернських програм щодо активізації добровільного громадського статутного руху в м. Золотоноша функціонували: *Золотоніський повітовий комітет піклування про народну тверезість (з 1896 р.), Золотоніський комітет загальноросійського товариства Червоного Хреста (з 1894 р.), імовірно, Золотоніський відділ Російського товариства бджолярів (з 1912 р.). Золотоніське товариство бджолярів (з 1914 р.) і Золотоніський відділ загальноросійської ліги для боротьби з туберкульозом*.

Фінансова допомога Золотоніського повітового земства благодійним проєктам і громадським об'єднанням у документах фіксується з 1902 р. Стабільно земство перераховувало кошти загальнодержавним і губернським громадським об'єднанням. Наприклад, Російському товариству рятування на водах, Вільному російському економічному товариству, Полтавському товариству землеробських колоній, низці благодійних об'єднань, членом яких було земство. Місцеві громадські товариства отримували постійну фінансову допомогу від Золотоніського

---

[692] Отчет Золотоношской уездной земской управы, Золотоношскому уездному земскому собранию XX-го очередного созыва за 1883 год. Полтава: тип. Н. О. Пигуренко, 1884. С. 155–156.
[693] Устав Чернобаевской сельской пожарной дружины. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1914. 13 с.

повітового земства, починаючи з 1911 р. Цей факт зафіксовано в його звітних документах. Проте відсутність фінансових документів не дає змоги нам повною мірою реконструювати розміри цих виплат.

Таблиця 9

Фінансова допомога окремим громадським об'єднанням

Назва/рік	**1902**	**1903**	**1904**	**1906**	**1908**	**1909**	**1910**
Золотоніське благодійне товариство (дитячий притулок)	50 руб.	300 руб.	300 руб.	500 руб.	–	–	–
Золотоніське товариство допомоги малозабезпеченим учням	–	–	50 руб.	50 руб.	50 руб.	100 руб.	–
Золотоніське сільськогосподарське товариство	–	1 000 руб.	1 000 руб.	1 000 руб.	498 руб.	650 руб.	680 руб.
Кропивнянське сільськогосподарське товариство	–	–	–	100 руб.	–	–	–

Земства, поряд із підтримкою благодійних громадських проєктів, приділяли увагу й підтримці навчання в середніх школах, ремісничих училищаї та університетах. Важливим механізмом такої допомоги стало заснування земських стипендій, що надавалися здібним, але матеріально незабезпеченим учням і студентам. Завдяки цим фінансовим виплатам талановита молодь отримувала можливість продовжувати навчання, що своєю чергою сприяло формуванню нової інтелігенції з місцевих вихідців. Земські стипендії виконували не лише соціальну, а й стратегічну функцію – вони зміцнювали кадровий потенціал краю, забезпечували підготовку вчителів, лікарів, агрономів та інших спеціалістів, необхідних для модернізації суспільства та господарства. Таким чином, система стипендій стала одним із інструментів інтеграції земств у ширший освітній процес та інвестицією в майбутній розвиток громади.

Матеріали Золотоніського повітового земства уже в 1870-х рр. містять інформацію про земських стипендіатів, які отримували фінансову підтримку протягом усього періоду свого навчання в середніх та вищих

навчальних закладах. Наприклад по 100 руб. одержували: [?] Брус (1873–1880 рр.), [?] Масенко (1873–1880 рр.), [?] Герман (1880–1883 рр.), [?] Краковецький (1876 р.), [?] Жиденко (1879–1880 рр.), Євгеній Ус (1879–1884 рр.) на навчання у гімназії м. Лубни. У 1882 р. стипендіальну підтримку від земства отримували наступні учні: на навчання в Університеті Святого Володимира по 300 руб. – Олександр Злобинцев, Олександр Герман та Кирило Носенко; у гімназії м. Ананьїв 100 руб. – Микита Масенко, у гімназії м. Полтава 100 руб. Сергій та Софія Гірмани; у прогімназії м. Прилуки 100 руб. – Сергій Ільяшевич; у початковій школі м. Золотоноша 59 руб. Василь Подпорінов, у початковій школі м. Переяслав 100 руб. Аркадій Терещенко; у прогімназії м. Золотоноша 50 руб. Анна Подпорінова, Марія Станкевич(ева); у ремісничому училищі (школі) с. Дегтярі – Степан Артеменко, Прохор Власенко, Михайло Романовський, Олексій Некрашенко, Стефан Шут, Пантелеймон Горбань, Микола Товбич, Олександр Терещенко, Дмитро Приходько, Дем'ян Ровняков. У 1883 р. стипендії на навчання отримували: Василь Коровников, Андрій Міссюра, Іван Балясний, Кирило Стешенко, Іван Гербаневський (1883 р.) та інші.

Окремо відзначимо наявність у кошторисі Золотоніського повітового земства видатків на допомогу дітям із порушенням слуху («глухонімих») та зору. Зафіксовано, що земство забезпечувало їхнє навчання в спеціальних школах. Серед таких діток були Г. Желізняк (1913 р.), М. Клігач (1906–1910 рр.), [?] Литвиненко (1913–1914 рр.) та інші.

Також Золотоніське повітове земство співфінансувало стипендіальну програму у Золотоніській сільськогосподарській школі. Зокрема з 1902 р. при школі було запроваджено три щорічні учнівські стипендії ім. В. А. Іванова по 60 руб. кожна, а з 1912 р. на ознаменування 50-річчя звільнення селян від кріпацтва – стипендії імені імператора Олександра ІІ. Серед тих, хто отримував такі стипендії відзначені: [?] Баранников (1903 р.), [?] Капустянський (1909 р.), [?] Кочерга (1903 р.), [?] Морозов (1903–1906 рр.), Є. Рибалка (1904 р.), [?] Тулін (1909 р.) та інші.

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у м. Золотоноша розпочався процес створення громадських добровільних об'єднань, які ставили собі за мету реалізувати приватні та громадські інтереси, а також прагнення мешканців міста та повіту. Поруч із такими об'єднаннями виникали і державні організації, і місцеві комітети загальноросійських товариств. Для дослідників важливо оцінювати не стільки факт виникнення (реєстрації) об'єднання, скільки фактичні дії та наслідки його діяльності. Важливо було б для реконструкції історії Золотоніського повітового земства відновити, за можливості, персональний склад цих товариств, виявити активну частину соціуму, дослідити місцеві проєкти, що були реалізовані завдяки роботі

товариств тощо. Фінансовим підґрунтям таких об'єднань були грошові внески їхніх членів. Але збільшення масштабів діяльності таких об'єднань вимагало збільшення фінансування. Саме тому з 1910-х рр. важливою зовнішньою фінансовою підтримкою стали кошти Золотоніського повітового земства.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що співпраця Золотоніського повітового земства з громадськими об'єднаннями повіту стала важливою складовою його соціально-культурної діяльності. Благодійні та піклувальні проєкти не лише зменшували тягар соціальних проблем, але й формували нову модель взаємодії влади та громади на принципах солідарності й взаємодопомоги. Підтримка сиріт, організація притулків, допомога малозабезпеченим, а також сприяння розвитку освітніх і культурних ініціатив продемонстрували здатність земства виступати каталізатором громадських ініціатив. У результаті такої співпраці Золотоніський повіт поступово формував стійкішу соціальну інфраструктуру, яка закладала основи для модернізації суспільного життя та посилювала локальну ідентичність громади.

Сільські ясла-притулки. Певна форма громадської допомоги в період літніх жнив у сільській місцевості існувала здавна. Про це зазначали наприкінці XIX ст. земські організатори ясел-притулків: «Помилково було б думати, що ясла в селі – явище незнане. У малих розмірах ясла в селах існують уже давно, існують вони і сьогодні, паралельно зі справжніми яслами. У кожній місцевості є бабуся, яка бере під нагляд дітей 4–6 років. Матері їй приносять молоко та хліб, щоб було чим годувати дітей»[694].

Необхідність обговорення питання на рівні Полтавського губернського земства та Золотоніських повітових земських зборів про організацію літніх ясел-притулків у сільській місцевості була викликана декількома причинами. По-перше, збереження життя дітей, покращення їхнього фізичного та духовного виховання, оскільки протягом тривалого часу в літній період вони були позбавлені догляду батьків. Так, станом на кінець XIX ст. у Золотоніському повіті смертність дітей до року становила 50 %, зокрема «найбільша смертність припадала на липень та серпень, місяці кишкових розладів та залишення дітей без нагляду, внаслідок проведення польових робіт»[695]. По-друге, забезпечення земствами протипожежної безпеки, зокрема улаштування ясел з метою зменшення кількості пожеж, спричинених недоглядом за дітьми. По-третє, покращення ситуації з

[694] Арнольди А. К. Ясли. Опыт практического руководства к устройству детских яслей. Санкт-Петербург: [Б.и], 1902. С. 11.
[695] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1896 г. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1897. С. 89.

літньою безпритульністю, зокрема частковою компенсацією відсутності належного догляду батьків за дітьми в період активного збору врожаю зернових. По-четверте, інформування селянок про санітарно-гігієнічні основи догляду за дітьми тощо.

Загальні завдання щодо розгортання мережі дитячих ясел-притулків полягали в такому: збільшення кількісних та якісних показників праці дорослого сільського населення; покращення рівня загального благоустрою населення через відсутність затрат на заходи, пов'язані зі смертністю дітей і збитками від пожеж; покращення загального санітарного стану населення через організацію профілактичних заходів, спрямованих на боротьбу з інфекційними хворобами; популяризація серед сільського населення сучасного виховання та догляду за дітьми дошкільного віку.

Питання організації дитячих літніх ясел кілька разів обговорювалось на засіданнях земських зборів. Більшість гласних усвідомлювали важливість цієї ініціативи. І на початку ХХ ст. земську програму «догляду за малолітніми дітьми у літній період року» почали втілювати в життя. Частину фінансових витрат на організацію догляду за дітьми взяло на себе і Полтавське губернське земство. Воно стало зачинателем у справі організації літніх сільських ясел-притулків.

У 1896 р. на засіданні Полтавських губернських земських зборів уперше було порушене питання про необхідність створення літніх сільських ясел-притулків, а в 1897 р. за фінансової підтримки Полтавської губернії в сумі 1 000 руб. відкрито троє ясел-притулків: у с. Піски Лубенського повіту, в с. Уствиця Миргородського повіту й у с. Деньги Золотоніського повіту. Зазначимо, що перший успішний досвід функціонування дитячих ясел-притулків, що налічували 1 774 дитини, сприяв виділенню наступного 1898 р. суми в розмірі 7 000 руб. Щодо визначення способів і форм організації сільських ясел-притулків губернське земство надало повну свободу дій їхнім ініціаторам. На виділені кошти було організовано 56 притулків у 12 повітах. Зокрема, у Гадяцькому – 3, Золотоніському – 16, Кобеляцькому – 3, Кременчуцькому – 1, Лубенському – 10, Лохвицькому – 2, Миргородському – 2, Полтавському – 6, Прилуцькому – 2, Переяславському – 4, Пирятинському – 6, Хорольському – 1. Закцентуємо увагу на тому факті, що навіть за наявності коштів (на організацію 56 ясел було виділено майже 3 600 руб.) і дозволів на орендування земських приміщень у трьох повітах – Зіньківському, Костянтиноградському та Роменському не знайшлося жодної приватної особи чи громадського об'єднання, які б узялися за справу створення літнього притулку для дітей.

Отже, перші дитячі ясла в Золотоніському повіті були відкриті в с. Деньги в 1897 р. У джерельних матеріалах з історії Золотоніського

повітового земства зафіксовано, що за його кошти в Золотоніському повіті було організовано 16 літніх дитячих ясел, які відвідували діти від 2 до 10 років, зокрема:

- у 1897 р. – у с. Дмитрівка, у приміщенні земської початкової школи (діти від 1 до 10 років);
- у 1898 р. – у с. Деркачівка, у приміщенні земської початкової школи (36 дітей від 2 до 12 років);
- у 1899 р. – у с. Мехедівка, приміщення орендувало Золотоніське повітове земство (80 дітей від 2 до 12 років);
- у 1900 р. – у с. Білоусівка, у приміщенні земської початкової школи (40 дітей);
- у 1901 р. – у с. Богуславець із розрахунку на 60 дітей (влітку 1901 р. там перебувало 35 дітей, показово, що окремі з них жили у яслах на постійній основі, тобто залишалися на ночівлю);
- у 1901 р. – у с. Ліпляве, у приміщенні земської початкової школи (40 дітей);
- у 1901 р. – у с. Кропивна, приміщення орендувало Золотоніське повітове земство (окремі діти перебували на постійній основі);
- у 1901 р. – у с. Богушкова Слобідка, приміщення орендувало Золотоніське повітове земство (74 дитини, частина з яких перебувала на постійній основі);
- у 1901 р. – у с. Драбівці, у приміщенні земської початкової школи (24 дитини, кілька перебувало на постійній основі);
- у 1901 р. – у с. Бубнівська Слобідка, у приміщенні земської початкової школи (65 дітей);
- у 1902 р. – у с. Бубнів, у приміщенні земської початкової школи (32 дитини);
- у 1902 р. – у с. Скородистик, у приміщенні земської початкової школи;
- у 1903 р. – у с. Васютинці, у приміщенні земської початкової школи (20 дітей) та інших селах повіту.

Проте така кількість літніх ясел не задовольняла потреби селян у догляді за дітьми. У селянському середовищі спостерігалась інертність щодо створення власними силами (на рівні ініціювання та організації діяльності) сезонних дитячих ясел-притулків. Фінансове стимулювання до відкриття таких установ з боку земства в кожному селі не завжди було ефективним через об'єктивні причини: сільське населення через свою психологію та відсутність попереднього позитивного досвіду спочатку не сприймало сам факт організації ясел-притулків як щось корисне. Згодом, відчувши певні результати функціонування ясел, селяни змінили своє ставлення до них. Показники ініціювання, організації та діяльності

сільських літніх дитячих притулків, на нашу думку, залежали від двох причин: масштабів інформаційно-пропагандистської роботи й економічного рівня життя сільського населення. Сучасні українські дослідники достатньо позитивно оцінюють прояви приватно-громадського ініціювання щодо організації сільських літніх ясел для дітей.

Окремо слід проаналізувати і негативний досвід у діяльності сільських ясел, який здебільшого пов'язаний із особистим ставленням завідувача установи до виконання своїх обов'язків. Яскравою ілюстрацією функціонування системи літніх притулків в українському селі є звіт за 1916 р. про діяльність двох дитячих установ у Золотоніському повіті, який за кількісними показниками перебував на лідерських позиціях у Полтавській губернії. На нашу думку, така ситуація є показовою та повною мірою відображає загальноукраїнські тенденції. «Із притулків був відвіданий притулок у с. Вознесенське, який знаходився під наглядом вчительки Є. Я. Папуші, яка дійсно виконувала своє завдання. Цілий день діти знаходилися у притулку на очах завідувачки і відпускалися лише ввечері, деякі залишалися на ніч у притулку. Приємно було бачити ставлення дітей до завідувачки – поганого нічого не було. Діти цілий день зайняті грою або слухають розповіді; будь-яка безпечність зупиняється і тим самим дитина звикає до порядку, а добре насіння, закладене у дитину, залишається надовго».

Зовсім інше ставлення зафіксоване у Великохутірському притулку. «Братство при Петропавлівській церкві відкрило також притулок. Притулок, скоріше за все, знаходиться у завідуванні отця настоятеля церкви – священника Тихона Нестеренка. Але що це за притулок! Комісія надає зборам право судити про доцільність цієї установи. Земство видало субсидію у притулок 50 руб. Діти були зібрані на вигоні поблизу могили, яка була місцем збору; викопані дві пічки для приготування їжі і притулок готовий. Кожен день діти збиралися на сніданок та обід, а весь інший час були або у себе вдома без усякого нагляду, або бродили по городах, звичайно, чужим, або шаталися по великому полю-вигону без певних занять. При відвіданні одним із членів Комісії згаданого табору, під назвою притулок-ясла, дітей біля пічки було троє. На питання, де інші діти, відпочиваючі тут дві жінки заявили, що пообідали та й розійшлися по хатах. Про те, що діти, ймовірно, обідали, можна судити по обстановці: стоять горшки і миски, з яких доїдають залишки собаки. На питання, де розміщуються діти у непогоду, прислуга повідомила, що такої погоди не було і поки що у приміщенні немає потреби. Відповідно до зібраних довідок, діти були у віці від двох до семи років; збиралися декілька разів у церковну школу і під керівництвом отця-настоятеля співали «Господи Помилуй» та

Пожежна каланча в м. Золотоноша. Фотограф – Брагинський. 1910-ті рр.

Пожежна каланча в м. Золотоноша. Фотограф – І. Еленкріг. Початок ХХ ст.

інші божественні пісноспіви. Корисність такого притулку-ясел Комісія заперечує, а відповідно асигновані земством 50 руб. не досягли свого призначення, а були використані на створення безкоштовної столової, абсолютно не потрібної»[696].

Є всі підстави стверджувати, що практика організації літніх дитячих ясел у селах Золотоніського повіту продовжувалась до 1917 р., а потім з політичних та економіко-соціальних причин зійшла нанівець.

8.3. Аматорське театральне мистецтво в м. Золотоноша. Приватний театр В. І. Маринича та В. В. Маринич-Яковенко

В останній третині XIX ст. у м. Золотоноша не було жодної культурної установи для широкої громадськості, де б існувала можливість у той чи інший спосіб провести «культурно» час. Не існувало ані бібліотеки, ані читального залу, ані книгарні, ані лекторію, не говорячи вже про театр чи Народний дім. Культурними осередками були лише церкви, монастир і приватний простір окремих золотонісців. Кінець же XIX ст. відзначився відкриттям Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість. Юридично цей комітет постав як державна ініціатива щодо формування антиалкогольного «культурного» середовища та «боротьби» в такий спосіб із жахливою статистикою щодо вживання алкоголю та спричиненими ним результатами. Такі комітети було створено в 1894 р. за ініціативи Міністерства фінансів у зв'язку з реформою торгівлі алкогольними напоями та запровадження державної монополії на торгівлю ними. Згідно законів від 2.05.1895 р. і 19.02.1896 р. реформа поширювалася на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську та Харківську губернії. Незважаючи на формально-державний принцип створення зокрема і золотоніського комітету, результати його культурно-просвітницького напряму варті уваги дослідників. Переконані, що реалізація «театрального» напряму в діяльності комітету могла бути прикладом для будь-якого тогочасного повітового громадського об'єднання, у «Статуті» якого прописані «постановка вистав та проведення культурних вечорів».

У золотоніській краєзнавчій літературі з нарису у нарис переходить інформація, що в 1897 р. у місті відбулося заснування «аматорського театру, на сцені якого грали не лише місцеві аматори, але й багато заїжджих

[696] Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52 очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 г. с докладами. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 70–72.

знаменитостей»[697]. Перші його чотири вистави зібрали 2 679 глядачів, а загалом за перші чотири роки (1897–1901 рр.) відбулося 85 вистав[698]. Водночас в історіографії, з огляду на певні об'єктивні причини, відсутні посилання на першоджерела. Виникає багато додаткових питань: яким був склад цього «самодіяльного драматичного театру», а фактично громадського об'єднання, мета або один із напрямів діяльності якого полягали в проведенні театральних постанов; який у нього був репертуар; наскільки активно «театр» ставив вистави; чи проводив він гастролі тощо? І чи не найголовніше, у якому законодавчому полі діяли золотоніські «артисти»? Важливо, що це був час, коли збори громадян і проведення громадських заходів регламентувалися законодавством Російської імперії. Знаний золотоніський краєзнавець М. Пономаренко, окрім дати народження «аматорського театру» – 1897 р., зазначив і трьох золотонісців – засновників «театру» й «ентузіастів сцени»: О. Л. Жигадло, Д. П. Кравчинський і В. І. Марченко[699]. Ми виявили інформацію про двох із них. Жигадло Олександр Львович – колезький реєстратор (1900 р.), у 1895–1900 рр. був секретарем Золотоніської повітової дворянської опіки, секретарем Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість і секретарем Золотоніського благодійного товариства (станом на 1900 р.); Кравчинський Діонісій Прохорович – колезький асесор (1896 р.), надвірний радник (1900 р.); помічник повітового справника Золотоніського повітового поліційного управління (1896–1900 рр.), член Золотоніського благодійного товариства, завідувач «Чайної» Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість і театру в «Літньому» саду), завідувач народної безкоштовної бібліотеки (1900 р.). Автор кількох робіт

М. Ф.
ЗОЛОТОНОШСКІЙ
уѣздный
КОМИТЕТЪ
ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА О НАРОДНОЙ
Трезвости.
Февраля 6 дня 1918 г.
№ 80
Г. Золотоноша.

Офіційний бланк (частина) Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість, м. Золотоноша, 1918 р.

[697] Голиш Г. М., Голиш Л. Г., Пономаренко М. Ф. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. Черкаси: «Вертикаль», 2008. С. 27.
[698] Голиш Г. Золотоніський аматорський театр і Наталія Ужвій. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Черкаси, 1999. Вип. 12. С. 94.
[699] Пономаренко М. Ф. Золотоноша. *Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Черкаська область*. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 263.

під літературним псевдонімом «Денис Цікавий»[700]. Щодо третьої особи – В. І. Марченка, то тут ситуація неоднозначна. Сучасний науковець, дослідник Золотоніщини Г. Голиш корелює прізвище Марченко на Маринич[701]. Зважаючи на час і контекст, можемо припустити, що в цьому випадку йдеться про Віктора Івановича Яковенка-Маринича –військового (штабс-капітана). У 1897–1900 рр. він був діловодом Золотоніського управління повітового військового начальника.

Ця інформація дає підстави стверджувати, що Золотоніський «аматорський театр 1897 р.» – це театральні заходи, які проводив Золотоніський повітовий комітет піклування про народну тверезість. Принаймні відповідь на питання про законодавче поле, у якому діяли «золотоніські аматори», є зрозумілою – на підставі «Типового статуту» від 20 грудня 1897 р.

Після заснування в м. Золотоноша повітового Комітету піклування про народну тверезість, одразу ж, як складова його структури, була створена «Чайна» – спеціальна кімната, у якій планувалося організовувати «зустрічі, бесіди, вистави та всіляко культурно проводити час». Проблема нестачі

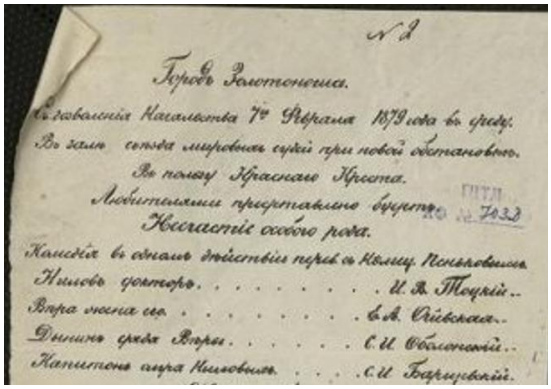

Міський сад з «Літнім» театром.
м. Золотоноша, 1910-ті рр.

[700] Кравчинский Д. Краткие исторические сведения об Осетии, в связи с распространением в ней христианства. Полтава: типо-лит. Губ. правления, 1909. 17 с.; Цикавый Д. Бытовые юмористические рассказы. Константиноград: тип. И. Л. Ицковича, 1912. 96 с.
[701] Голиш Г. Золотоніський аматорський театр і Наталія Ужвій. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Черкаси, 1999. Вип. 12. С. 94.

пристосованих приміщень була вирішена за допомогою перепрофілювання одного з наявних приватних будинків. Річ у тім, що Золотоноша наприкінці XIX – на початку XX ст. за рівнем економічного розвитку була на останньому місці серед повітів Полтавської губернії. Саме до неї застосовувалися такі характеристики: «солом'яне місто» та «глушина». Відповідно будівництво нового приміщення для потреб Комітету навіть не обговорювалося. За відомостями золотоніських краєзнавців Л. Патлахи та В. Побиванця, вихід був знайдений у відчуженні частини (кімнати) приватного будинку наглядача Золотоніської поштово-телеграфної станції Пантелеймона Григоровича Корецького для потреб комітету, зокрема організації в ній «Чайної»[702].

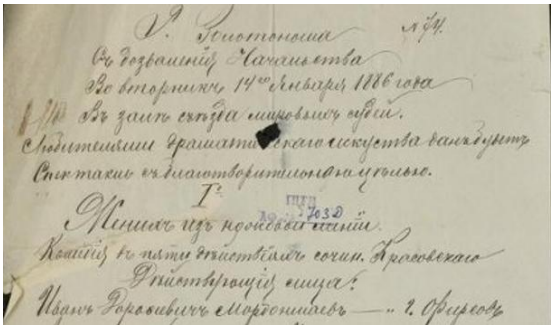
Варто зазначити, що серед офіційних членів комітету були: повітовий предводитель дворянства, представники від духовенства, керівники середніх навчальних закладів, інспектор народних училищ, повітовий член і заступник прокурора окружного суду, повітовий справник, поліцмейстер, акцизний чиновник, податкові інспектори, міський лікар, міські судді, міський голова й інші високопоставлені чиновники міста та повіту. Але на практиці їхнє членство було лише номінальним. Усім комплексом робіт займалися місцеві ентузіасти, імена яких здебільшого не відомі в сучасній історіографії.

Городъ Золотоноша.
Его Высокія Начальства 7го Февраля 1879 года въ среду:
Въ залѣ сессіи мировыхъ судей при новой обстановкѣ.
Во пользу Краснаго Креста.
Любителями приготовлено будетъ
Несчастіе особого рода.
Комедія въ одномъ дѣйствіи перев. съ Нѣмец. Пенкевичемъ
Жилецъ доктора . . . . . И. В. Тоцкій
Вера жена его . . . . . Е. А. Сѣдельская
Дѣвица среда Веры . . . . . С. И. Обольянинъ
Капитонъ отца Николая . . . . С. И. Барщевскій.

Афіша спектаклів золотоніщів-аматорів від 7 лютого 1879 р.

Отже, після урочистого відкриття комітету та проведення «гулянь» в активної частини членів об'єднання зародилася ідея про організацію «народного театру». Такий проєкт «викликав у благочестивих мешканців збентеження», «більшість із них дивилися на театр як на засуджувальний богомерзкий захід», «спостерігалася відсутність підтримки такої ініціативи» та «протидія окремих обскурантів»[703]. Останнє слово було за статським радником В. В. Косюрою – повітовим предводителем дворянства, який

Золотоноша
Въ воскресенье, 14го Января 1886 года
Въ залѣ сессіи мировыхъ судей
Любителями драматическаго искусства дано будетъ
Спектакль съ благотворительною цѣлью.
I.
Женихъ изъ провинціи
Комедія въ пяти отдѣленіяхъ соч. Крыловскаго
Дѣйствующія лица:
Иванъ Горовичъ Морозовъ — г. Орловъ

Афіша спектаклів золотоніщів-аматорів від 14 січня 1886 р.

[702] З приватного листування дослідників О. Силки з Вол. Побиванцем. Листопад 2022 р.
[703] Кравчинский Д. Золотоноша. *Театр и искусство*. 1899. № 15. С. 303.

остаточним рішенням підтримав нову «золотоніську театральну історію». У кімнаті «Чайної» і влаштували перші аматорські вистави. Успіх постанов був неймовірним. У кімнаті не могли розміститися усі охочі. Саме тому з ініціативи Д. Кравчинського Золотоніський повітовий комітет піклування про народну тверезість на своєму засіданні від 21.11.1897 р. виділив кошти в розмірі 850 руб. на побудову в саду П. Корецького театральної сцени[704].

Такий початок золотоніської «театральної» історії зафіксований у джерелах і цілком претендував на об'єктивність. Між тим, в одному з зібрань Російської Федерації (Державний центральний театральний музей ім. О. О. Бахрушина) нами виявлено можливо одну з найперших театральних афіш, в якій зафіксовано три вистави, поставлені золотоніськими «шанувальниками театру» 7 лютого 1879 р. Це: комедія у перекладі з німецької мови «Особливе нещастя», комедія М. Гоголя «Одруження» та водевіль М. Кулікова «Циганка». Ці вистави відбулись у будинку повітового з'їзду мирових суддів, кошти від яких спрямовувались на потреби товариства Червоного Хреста. Для дослідження історії міста важливим є той факт, що на афіші зазначені прізвища акторів-аматорів. Отже, першими золотоніськими акторами, кого нам вдалося ідентифікувати були: Ілля Васильович Тоцький – гласний Золотоніських повітових земських зборів, майбутній голова Золотоніської повітової земської управи та Сергій Іванович Оболонський – полковник, мировий суддя Золотоніського повітового з'їзду мирових суддів, майбутній гласний Золотоніських повітових земських зборів. Інші прізвища, на жаль, поки не відомі для дослідників: А. В. Карпова, А. П. Карпова, А. А. Лубенський, Н. І. Нікашин, Н. І. Навроцький, А. М. Тоцька, О. А. Огієвська, С. І. Барщевський та інші.

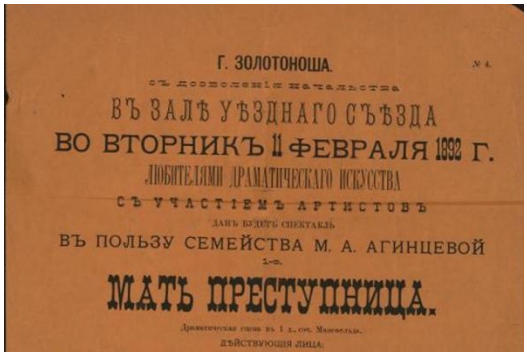
Відповідно інформації з афіші: було усього 4 ряди глядацьких місць; на 1 ряд квиток коштував 3 руб.; квитки можна було придбати у магазині Петра Степановича Сахновського – купця 2 гільдії, члена Золотоніської повітової земської управи та гласного Золотоніських повітових земських зборів, майбутній Золотоніський міський голова. З 1897 р. вартість квитків на вистави вже до будинку громадських зборів дещо знизилась (у 1 ряд – 2 руб. 10 коп.) і з'явились квитки по 0,75 коп. у 9 та 10 ряди.

Наступна збережена афіша датується вже 14 січня 1886 р. Вистава проходила так само, у будинку повітового з'їзду мирових суддів і кошти від неї, так само, спрямовувалися на благодійність. У цей день представляли комедію А. М. Красовського «Наречений з ножової лінії» та водевіль [?] Стоцького «Входини». Тут серед акторів зазначені: Фірсов, Кальченко,

[704] З приватного листування дослідників О. Силки з Вол. Побиванцем. Листопад 2022 р.

Рябінін, Трояновська, Кириченко, Ільяшевич, Балано, Цисс, Павленко, Янчевський, Кальченко та інші (усі прізвища без ініціалів). Оскільки на афіші не позначені імена та по-батькові – ми ідентифікували лише: Фірсова Петра Івановича – колезький секретар, земський повітовий ветеринарний лікар, Янчевського Олександра Васильовича – поручик/штабс-капітан, учитель гімнастики земської початкової школи м. Золотоноша, Цисса Олександра Даниловича – повітовий земський лікар та Балано Дмитра Олександровича – керівника відділу (столоначальник) Золотоніського повітового управління поліції.

Отже, можемо стверджувати, що історія золотоніських аматорських вистав тривала принаймні вже 18 років до відкриття «Чайної» комітету тверезості.

Г. ЗОЛОТОНОША.

ВЪ ЗАЛѢ УѢЗДНАГО СЪѢЗДА

ВО ВТОРНИКЪ 11 ФЕВРАЛЯ 1892 Г.

ЛЮБИТЕЛЯМИ ДРАМАТИЧЕСКАГО ИСКУССТВА

СЪ УЧАСТІЕМЪ АРТИСТОВЪ

ВЪ ПОЛЬЗУ СЕМЕЙСТВА М. А. АГИНЦЕВОЙ

МАТЬ ПРЕСТУПНИЦА.

Афіша благодійної вистави золотоніських аматорів від 11 лютого 1892 р.

До нашого часу афіші «аматорських» вистав збереглися також: від 30 жовтня 1888 р. (комедія І. В. Шпожинського «Фофан», водевіль К. Тарновського та Н. Руднєва «Живчик»), від 29 грудня 1888 р. (комедія «Дурочка», водевіль «На всеросійську виставку»), від 11 лютого 1892 р. (драма Д. Мансфельда «Мати злочинця», водевіль М. Трофимова «На песках», водевіль М. Кулікова «Волевіль з переодяганням») та інші. У 1894 р. вистави вже проходили у будинку Золотоніських громадських зборів. Так, 27 лютого 1894 р. були організовані вистави, кошти від якого спрямувались на підтримку новоствореної громадської бібліотеки (комедія А. Ф. Крюковського «Грошові тузи», комедія «Бувальщина», комедія В. Старцева «Через край»); 6 червня 1894 р. збирали кошти для допомоги громаді с. Вознесенське на будівництво земської амбулаторії (комедія «Дармоїдка»); 20 січня 1897 р. – на потреби Золотоніського благодійного товариства показували комедії М. Балуцького «Плітки» та Е. Е. Матерна «Фотограф-аматор»; 9 лютого комедію В. Крилова «Пригнічена невинність»; 22 лютого 1897 р. комедію І. І. Мясницького «Ні хвилини спокою» та інші. Усі вищезазначені вистави були творами російських драматургів. Але поряд із ними ми виявили і постановки українських авторів. Наприклад, комедію **«**Досвітки, або Москалеві штуки наробили муки» авторства українського артиста, режисера, антрепренера та драматурга К. П. Мирославського (Мирославський-Винников), яку показали 27 лютого 1894 р.; виставу «По ревізії» (6 червня 1894 р.) авторства українського письменника,

драматурга, театрального режисера і актора М. Л. Кропивницького; оперу «Сватання на Гончарівці» (9 лютого 1897 р.) українського прозаїка, драматурга та журналіста Г. Ф. Квітки (Квітка-Основ'яненко); 27 лютого 1897 р. водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» українського письменника, драматурга і культурного діяча М. П. Старицького. Також, встановлено, що 1896 р. з ініціативи голови Золотоніської повітової земської управи В. М. Дарагана було поставлено дві вистави в місті, кошти від яких (160 руб. 22 коп.) були спрямовані на підтримку Золотоніського будинку для малозабезпечених («богадільні»)[705].

Тобто на кінець XIX ст. у м. Золотоноша вже існувало певне коло шанувальників театрального мистецтва й учасників аматорських вистав. Тут варто наголосити, що аматорська театральна спільнота підтримала організацію театральних заходів новоствореного Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість щодо побудови стаціонарної сцени у «Літньому» саду. І в майбутньому, вже за новоорганізованої театральної локації, продовжували ставити свої вистави в будинку громадських зборів (у холодний період року). Принаймні нам відомо про заходи 8 лютого 1898 р. (драма «Темна сила», вистава «По ревізії»), 25 жовтня 1898 р. (драма «Катерина», комедія «Майська ніч, або два потопельника»), 8 листопада 1898 р. (комедія «Пропозиція») та інші.

Хто із золотонісців брав участь у аматорських виставах? На афішах зафіксовані такі прізвища: Я. С. Альтшулер, Л. О. Балано, А. А Батуров, З. В. Грінштейн, Є. Ф. Єщенко, Ф. М. Жежурист, М. М. Картавий, Л. Н. Медведков, О. Ф. Палкін, В. І. Прянікова, В. М. Пряніков, В. С. Романовський, Н. І. Савицький, В. І. Савицький, П. Д. Старицький, А. П. Яблуновська, І. П. Яблуновський, М. С. Яхнов, М. Г. Федорова, М. Г. Федоров та інших осіб, які належали до освіченої та суспільно активної частини міста.

Г. ЗОЛОТОНОША
ВЪ СРЕДУ 6 МАЯ 1898 ГОДА
ПРИ ЧАЙНОЙ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА О НАРОДНОЙ ТРЕЗВОСТИ
ЛЮБИТЕЛЯМИ ДРАМАТИЧЕСКАГО ИСКУССТВА
МЕДВѢДЬ СОСВАТАЛЪ
ПОШЫЛЫСЬ У ДУРНИ

Афіша вистави золотоніських аматорів від 6 травня 1898 р. у «Літньому» саду м. Золотоноша

Між тим, продовжуючи події 1897 р. Облаштування саду для театральних постанов завершилося в серпні 1897 р. Варто зазначити, що всі побудови та театральний реквізит було придбано «у кредит, на ризик підприємців». Зокрема, було створено павільйон із відкритою сценою, намальовані

[705] Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1896 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1897. С. 189, 190.

декорації, придбані театральні костюми й інший необхідний реквізит, лави для глядачів тощо.

Організатори вистав, розуміючи, що місцеві актори не завжди будуть мати змогу брати участь у виставах, на перший сезон запросили трьох професійних акторів та одну акторку на ролі «ingenue dramatique». І знову-таки імена акторів для нас залишаються невідомими. Знаємо лише про гонорар, який вони отримали за сезон 1897 р. – 778 руб. 52 коп.[706]

У серпні 1897 р. було поставлено 4 вистави, які відбувалися в недільні та святкові дні. За перший сезон 1897 р. відбулося 19 вистав[707] (п'єс з водевілями): «Пошились у дурні», «Дай серцю волю, заведе в неволю» (М. Кропивницького), «Ведмідь засватав» (В. Крилова), «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик» (Г. Квітки-Основ'яненка), «Грошові тузи» (А. Крюковського), «Кум Мірошник» (В. Дмитренка), «Мартин Боруля», «Батькова казка», «Мазепа», «Наймичка» (І. Карпенка-Карого), «За двома зайцями», «Ніч під Івана Купала», «Чорноморці», «Ой, не ходи Грицю на вечорниці», «Циганка Аза», «Тарас Бульба» (М. Старицького), «Розлучимося», «Нещасливе кохання» (Л. Манька), «Донька російського актора» (П. Григорьєва), «Ліс» (О. Островського), «Женитьба» та «Ревізор» (М. Гоголя), а також «Майбутня знаменитість», «Фортеця узята», «Нічне», «Лікар на пів години», «Бувальщина»[708].

Про успіх першого театрального сезону яскраво засвідчує цитата: «Сад ледве вміщував у себе глядачів. Паркани, дерева та дах сусіднього сараю перетворилися на бельетаж. Вереск дітей, надмірний сміх, голосні вигуки та викрики надавали особливої атмосфери виставам»[709].

Вартість квитків на дійства коливалася в діапазоні від 5 коп. до 1 руб. 50 коп. Наскільки доступними були театральні квитки, можемо судити за вартістю послуг золотоніських візників. Отже, за послуги візника в один кінець міста брали: у фаетоні з парою коней – 15 коп., з одним конем – 10 коп.; оренда фаетона з двома кіньми – 35 коп., з одним конем – 25 коп.[710]

Успіх перших сезонів золотоніських аматорів був обумовлений кількома чинниками: поява нового культурного проєкту; доступна вартість квитків, регулярність постановок, продуманість постанов (від простих водевілів до складних п'єс); міксування вистав місцевих «аматорів-театралів» із виставами професійних труп; активна участь у «театральному

[706] Кравчинский Д. Золотоноша. *Театр и искусство*. 1899. № 15. С. 303.
[707] Иноземцев Ив. К истории народного театра в России. *Театр и искусство*. 1901. № 20. С. 380.
[708] Кравчинский Д. Золотоноша. *Театр и искусство*. 1899. № 15. С. 303.
[709] Там само.
[710] Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год. Полтава: типо-лит. губ. правл. Золотоношский уезд. С. 18.

проєкті» окремих членів Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість. Варто ще раз наголосити: постановка вистав «місцевими аматорами» до 1897 р. для міста не було новиною. Відмінність полягала лише у тому, що «перші аматори» – це місцева аристократія, яка організовувала театральні події з благодійною метою і вартість квитка, відповідно, була чималою (від 1 до 3 руб.). Свої заходи вони традиційно (принаймні з 1879 р.) проводили у будинку повітового з'їзду мирових суддів.

Щодо кількості золотонісців і мешканців повіту, які дивилися вистави в саду. За статистикою комітету тверезості, у сезон 1897 р. на всі заходи було продано 10 317 квитків, або в середньому 545 квитків на одну виставу. Зауважимо, що все населення м. Золотоноша на кінець XIX ст. становило 8 739 осіб[711]. Відповідно до звіту комітету за 1899 р., кількість відвідувачів вистав була набагато більшою, принаймні можна стверджувати про її подвоєння, адже частина глядачів користувалася безкоштовним входом, коли «у другому акті ворота «Літнього» саду розчиняли навстіж і запрошували усіх охочих»[712].

Театральні вистави в саду були розраховані на 500 пронумерованих місць, але фактично глядачів у окремі дні було набагато більше, «чимало із місцевих мешканців приходили до саду заздалегідь, займали свої улюблені місця, приносили з собою особисті лавки, на яких сиділи або стояли під час виступів акторів, а окремі молоді люди годинами висіли, у прямому сенсі слова, на мотузці, один кінець якої кріпився до стовпа театральної конструкції, а інший, у вигляді петлі, одягався на ноги»[713].

Змовыны,
або
наскочыла коса на камінь.
Украинская народная сцэнка съ натуры.
Въ 1 дѣйствіи.
Сочиненія Владиміра Степановича Война.

Титульний аркуш п'єси В. С. Войни «Змовини, або наскочила коса на камінь». м. Золотоноша, 1913 р.

Збереглися унікальні інформатори-рекламки про вистави золотонісців у 1899 р. Так, у неділю 23 травня 1899 р. у «Літньому» театрі при «Чайній» попечительства про народну тверезість шанувальники-аматори драматичного мистецтва поставили дві вистави. Першу – комедія О. М. Островського «На жвавому місці», у якій брали участь А. Ф. Палкін, А. П. Балавенський, В. В. Жигадло, М. Г. Федорова, Н. К. Ісаєв, О. Л. Жигадло, А. Є. Кричевський, А. Н. Яковлєв,

[711] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XXXIII. Полтавская губерния. Санкт-Петербург: тип. «Т-ва Худ. печати», 1904. С. 1.
[712] Кравчинский Д. Золотоноша. *Театр и искусство*. 1899. № 15. С. 303.
[713] Там само.

М. Ю. Лукошко, З. В. Грінштейн. Другу – комедія М. Л. Кропивницького «Помирилися» у акторському складі: П. О. Шліттер, О. М. Рудницька, А. А. Батурова, А. І. Яковлєв, А. П. Балавенський, І. К. Ісаєв, М. А. Ласкавий.

Окрім театральних вистав, Золотоніський повітовий комітет піклування про народну тверезість долучався і до загальноімперських ювілейних дат. Так, зокрема, у липні 1899 р. комітет із власної ініціативи («керівництво міста жодної участі в святкуванні не брало, оскільки, ймовірно, не отримувало циркулярного розпорядження від свого керівництва») організував «гуляння» у саду на честь ювілею російського поета О. С. Пушкіна. Програма святкування складалася з трьох частин: перша – спільний хор учнів жіночої прогімназії, міського училища та сільськогосподарської школи після представлення біографії поета виконав «народний гімн» і кантату на музику В. Главача; друга – театральна вистава «Лісові чари» на вірші Я. Полонського («грали вихованки прогімназії, які були одягнуті у фантастичні костюми русалок; освітлення сцени було за допомогою бенгальського вогню»); третя – постановка частин із «Бориса Годунова», «Ночі у келії Чудова монастиря» та «Корчми на литовському кордоні». Участь у театральних постановах брали лише місцеві «артисти-аматори»[714].

Після створення театральної сцени в «Літньому» саду, який згодом отримав назву Міський сад, до міста на гастролі (на постійній основі) почали приїздити російські та українські театральні трупи. Відомо, що в 1897 і 1899 рр. у місті виступала музична капела під орудою Миколи Віталійовича Лисенка[715]. Зокрема, у 1899 р. хор М. Лисенка в м. Золотоноша давав виступи 20 та 22 червня. Сад «був переповнений публікою, яка з великим задоволенням слухала рідні мотиви в аранжуванні шанованого композитора». Відомо про такі музичні твори, що слухали золотонісці: «Гамалія», «Іван Гус», «Куперьян-цехмейстер», «Не забудь юних днів», «Коли розлучаються двоє».

Серед співаків особливо відзначали Флора Влодека (тенор) та Івана Зиновійовича Гребенецького (баритон). Вдячна золотоніська публіка «осипала Миколу Віталійовича квітами і подарувала ліру з квітів, які були перевиті стрічками»[716].

---

[714] Кравчинский Д. Золотоноша. *Театр и искусство*. 1899. № 24. С. 446.
[715] Пономаренко М. Ф. Золотоноша. *Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Черкаська область*. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 263.
[716] Кравчинский Д. Золотоноша. *Театр и искусство*. 1899. № 28. С. 404.

Афіша вистави «Лімерівна» з Марією Заньковецькою у головній ролі. м. Золотоноша, 1 червня 1900 р.

У 1900 р. Золотоноша вперше вітала Марію Заньковецьку: «…У Золотоношу Заньковецьку викликали аматори, …кожна вистава талановитої артистки збирала силу народу… Цей факт уже сам по собі свідчить, який вплив може зробити талановитий артист на наше провінціальне суспільство…»[717].

У 1902 р. із м. Золотоноша від'їжджає натхненник аматорського театру, завідувач «Чайної» Д. П. Кравчинський[718]. Після нього жодному

[717] Яковлев А. Я. [Без назви]. *Літературно-науковий вісник*. 1900. Кн. 8. С. 143.

[718] Д. П. Кравчинський у 1903 р. перейшов на посаду поліційного справника Костантиноградського повіту. Після роботи в м. Золотоноша, він опублікував принаймні дві роботи: Краткие исторические сведения об Осетии, в связи с распространением в ней христианства. Полтава: типо-лит. Губ. правл., 1909. 17 с.; Бытовые юмористические рассказы: Литературные вытребеньки, жарт регит и журба / Денис Цикавый (Д. П. Кравчинский). Константиноград, тип. И. Л. Ицковича, 1910. 122 с. Бытовые юмористические рассказы / Денис Цикавый (Д. П. Кравчинский). 2-е изд. Константиноград: тип. И. Л. Ицковича, 1912. 96 с.

завідувачу[719] не вдавалося збирати місцеві сили для постановок вистав аж до 1912 р., коли вдруге було відкрито театральну сцену в «Літньому» саду, а в 1916 р. – постав новий «Золотоніський мистецький проєкт» на чолі з дворянином Володимиром Степановичем Войною[720].

У період до 1910 р. «Літня» сцена використовувалася як майданчик для гастролей українських і російських труп. Оскільки і сад, і сцена були власністю Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість, він брав орендну плату за їх використання. Відомо, що в 1905 р. золотоніські глядачі мали змогу дивитися вистави російської трупи під керівництвом Л. Сабініна.

За відгуками місцевої преси, трупа «успіху як у матеріальному, так і в сценічному плані не мала»[721]. У вересні 1907 р. у м. Золотоноша планувалося зустрічати акторів-аматорів із Лубен на чолі з П. Деркачем з виставами «Украдене щастя» та «За волю і правду».

Як організувати показ вистави, наприклад у 1907 р., в Україні? Перед гастролями представник трупи мав орендувати «театр», узяти дозвіл у поліції; представити програму вистав відповідальному за «театр» і поліції. Станом на 1907 р. адміністрацію «театру» в м. Золотоноша представляв «міський українець, який має гетьманські вуса, добродій Цисс»[722]. Він надзвичайно переймався тим, вистави якого змісту будуть відбуватися в театрі: «коли в них єсть хоч єдине словечко з сучасного життя, або що-небудь про незадоволення сучасним державним становищем, то нема рації й балакать про дозвіл»[723], тобто місцева «театральна адміністрація» ретельно слідкувала за змістом пропонованих вистав. З літа 1907 р. пан Цисс був головою Золотоніського осередку «Союз русского народа»[724].

Збереглась афіша про постанову золотоніських аматорів 8 липня 1908 р. драми К. І. Ванченка «Катерина (мужичка)». Акторами були:

---

[719] Завідувачі «Чайної»: 1897–1901 рр. – Д. П. Кравчинський, 1902–1905 рр. – М. Г. Кононович, 1906–1907 рр. – Е. Д. Мержвинський, 1908 р. – В. М. Михайловський, 1909–1914 рр. – П. О. Терещенко, 1915 р. – І. Г. Храпаль, 1916–1917 рр. – В. С. Война.

[720] Война Володимир Степанович – дворянин, завідувач державним винним складом № 5 у 1913–1916 рр. Автор п'єс: Змовины, або наскочыла коса на каминь. Украинская народная сценка с натуры. В 1-м действии (Золотоноша, 1913 р.) і Не той злодій, що краде, а той, що ловіться. Шутка в 1 действии (Золотоноша, 1913).

[721] Каган А. Черкаси. *Театр и искусство*. 1905. № 39. С. 629.

[722] Цисс Олександр Данилович – Золотоніський земський повітовий лікар (1879–1885), письменник, державний цензор (відповідав за дотримання цензури у виступах мистецьких колективів у 1903–1914 рр.). Автор п'єси «Стародавня Україна в драматичних справах / О. Ц... батько. Одесса: типо-литогр. Юж.-Рус. о-ва печат. дела, 1899. 88, 80 с.». Голова Золотоніського осередку «Союз русского народа». Проживав у м. Золотоноша на вул. Благовісна у власному будинку.

[723] Золотоноша (на Полтавщині). *Рада*. 1907. 4.09. С. 4.

[724] г. Золотоноша. *Рада*. 1907. 22.07. С. 4.

В. В. Жигадло, С. І. Гусак, П. О. Шліттер, А. А. Батурова, З. В. Грінштейн, Н. Д. Шліттер, А. П. Балавенський, ? Гамалій.

У травні 1909 р. золотонісці мляво зустріли виступ акторів під керівництвом Винниченка: «Українська трупа під орудою якогось добродія Винниченка грає в м. Золотоноша, в літньому театрі піклування народної тверезості. Трупа має малі заробітки»[725].

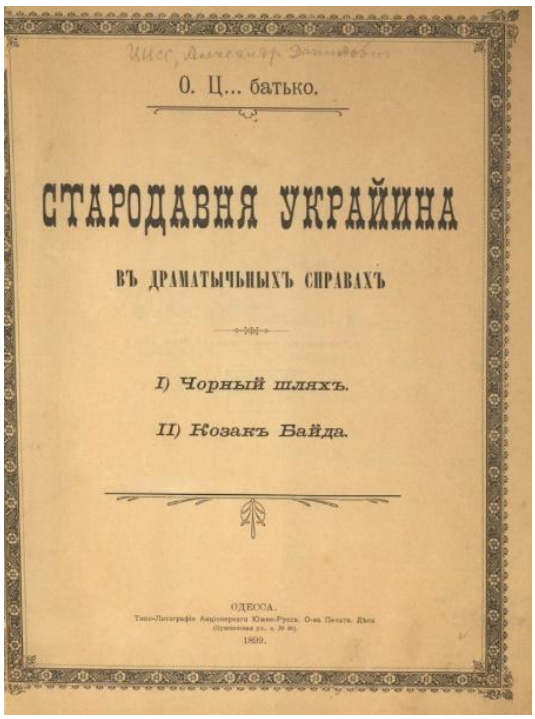
Нагадаємо, що «Золотоніський театральний проєкт» розпочинався під патронатом Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість, тобто кінцева мета таких заходів полягала в тому, щоб сформувати в золотонісців нову культурну парадигму – проводити вільний час без вживання алкогольних напоїв.

1910 р. увійшов в історію м. Золотоноша як рік відкриття стаціонарного кам'яного приватного театру[726]. Його було споруджено на кошти В. І. Маринича (Маринича-Яковенка який у 1897–1900 рр. служив діловодом Золотоніського управління повітового військового начальника. Ймовірно він був одним із ініціаторів організації аматорської театральної трупи в 1897 р. У 1908–1909 рр. В. І. Яковенко-Маринич проходив службу в 6-му стрілецькому полку, який базувався в Одеському військовому окрузі, був офіцером для доручень при завідувачу пересуванням військ і військових вантажів. Згодом В. І. Яковенко-Маринич в чині підполковника вийшов у відставку і знову переїхав до м. Золотоноша, був гласним Золотоніської міської думи, а в 1910–1913 рр. – Золотоніським міським головою. Напеване, його театр був збудований за проєктом техніка Золотоніського повітового земства А. Ф. Балавенського.

На фото, поданому нижче, чітко візуалізуються кілька вже побудованих будинків на Новобазарній площі м. Золотоноша. Будинок ліворуч, під металевим дахом, поруч із «інформаційною тумбою» (1905 р.), стоїть на розі вул. Московської. За списком жителів м. Золотоноша станом на 1913 р. ці будинки належали О. П. Кондратьєву, В. І. Мариничу, [?] Шліттеру, М. М. Пряді, І. І. Тимофеєву, [?] Гольдштейну, братам К. Ю. та С. Ю. Шутам. Спираючись на цю інформацію, цілком можемо припустити, що В. І. Маринич свого часу придбав будинок із вільною ділянкою, на якій і побудував театр.

[725] Українська трупа. *Рада*. 1909. № 111 (17.05). С. 4.

[726] Нині Золотоніський районний будинок культури.

О. Ц... батько.

СТАРОДАВНЯ УКРАЇНА

ВЪ ДРАМАТИЧЬНЫХЪ СПРАВАХЪ

I) Чорный шляхъ.

II) Козакъ Байда.

ОДЕССА.

1899.

Титульний аркуш твору О. Д. Цисса «Стародавня Україна в драматичних справах», м. Одеса, 1899 р.

Будинок О. Цисса, в якому під час золотоніських гастролей (1913–1914 рр.) зупинявся П. Саксаганський

На задньому плані праворуч – на стадії будівництва «Зимовий» театр В. І. Маринича. м. Золотоноша, Новобазарна площа. 1910 р.

«Зимовий» театр В. І. Маринича. м. Золотоноша, 1910-ті рр.

Цілком імовірно, що ідея побудови «Зимового» театру ґрунтувалась, зокрема, і на фінансових розрахунках. Після введення його в експлуатацію кожен мистецький колектив, що гастролював, мав змогу тепер відвідати місто не лише в літній, а й в осінньо-зимовий і весняний періоди. Відповідно власник театру отримував орендну плату від «артистів», а ті – зовсім іншу суму за квитки, ніж ту, яку могли отримати від літніх гастролей. А глядачі могли «культурно проводити час» у теплому приміщенні, без верхнього одягу й оцінити переваги «Зимового» театру над «Літнім». Земля під будівництво була в самому центрі міста. Побудова театру в м. Золотоноша стала значимою справою, про хід будівництва повідомлялося навіть у загальноімперській фаховій пресі від 22.08.1910 р.: «Золотоноша, Полтавської губернії. Будується кам'яний театр. Будівництво завершиться у найближчі терміни»[727]. Також газета «Рада» інформувала читачів про відкриття театру: «В. Маринич будує свій театр у м. Золотоноша, на Новобазарній площі. Театр буде великий, кам'яний. Сцена має 11 аршин завдовжки, 18 завширшки і 121/2 заввишки. Зала для глядачів має 28 аршин у довжину і 18 в ширину. В театрі може вміститися 650 душ. Світло в театрі буде електричне. Одкриється цей театр 11–12 листопада цього року. Перші вистави в ньому даватиме російська трупа»[728].

Відкриття «Зимового» театру відбулося 18 листопада 1910 р. Як повідомлялося в оголошенні: «театр побудований на площі та освітлюється електричним світлом». Перший сезон у новому театрі відкрила запрошена театральна трупа під керівництвом пані Красницької[729]. Напередодні відкриття стаціонарного приміщення театру до мвста завітала також трупа А. Дукельського, що ставила «Мазепу», «Хмари» й інші п'єси. Як зазначала центральна преса, трупа за свої виступи отримала «збори добрі»[730]. Як бачимо, у 1910 р. уже не йдеться про постанови золотоніських «театралів-аматорів», що опосередковано підтверджує нашу тезу про тимчасове призупинення їхньої діяльності.

Після урочистого відкриття театру В. І. Маринич активно зайнявся рекламуванням нового формату для проведення театральних гастролей, став театральним агентом[731]. Нам удалося знайти кілька тогочасних оголошень про можливість оренди приміщення «Зимового» театру на літній період: «Віддається у оренду театр, новий (кам'яний) В. І. Маринича з

[727] Золотоноша. *Театр и искусство*. 1910. № 34. С. 637.
[728] З Полтавщини. *Рада*. 1910. № 241 (24.10). С. 3.
[729] Золотоноша. *Театр и искусство*. 1910. № 49. С. 955.
[730] Театр і музика. *Рада*. 1910. № 156 (11.08). С. 4.
[731] Адреса актеров, агентов. *Артист и сцена*. 1911. № 4. С. 15–18.

електричним освітленням, 800 місць на осінь та літо. Потрібна драматично-опереточна трупа, співаки».

Тут вартими уваги є кілька моментів: поперше, пропонується оренда на літо й осінь, отже, зимовий час увесь розписаний, що може свідчити про попит у золотонісців на театральні вистави; по-друге, наявність електричного освітлення була перевагою над природним, сонячним; по-третє, 800 місць – цифра, яка знову ж таки підтверджує нашу тезу про наявність інтересу до сценічного мистецтва (зауважимо, що сучасні місцеві інформаційні джерела подають цифру 500 місць, не надто заглиблюючись в історію питання[732]); по-четверте, можливість «оренди саду та відкритої сцени» опосередковано засвідчує відсутність попиту серед труп, що гастролюють, на оренду сцени саду (за умови її існування у 1910 р.) і, по-п'яте, наявність «буфету міцних алкогольних напоїв» засвідчує провал ідеї привчити золотонісців культурно відпочивати без горілки та змогу отримання додаткового фінансового прибутку для В. І. Маринича.

Ищу компаньона
или самостоят. предпринимат. для театра-миніатюръ, единств. въ городѣ. Нужна также оперетка и русск. драма.
Золотоноша, Полт. г.
В. И. Мариничу.

Въ ЗОЛОТОНОШѢ
Полтавской губ.
сдается театръ В. И. Маринича съ электр. освѣщеніемъ, 800 мѣстъ на лѣто.
Нужна опереточн.-драмат. труппа и пѣвцы. При театрѣ буфетъ крѣпк. напит. Можно садъ и открытую сцену. Ищутъ предпринимателя на лѣто и долгосроч. аренду.
Адресъ: Золотоноша. В. И. Мариничу.

„ЗОЛОТОНОША"
Полтавской губ.
Театръ В. И. МАРИНИЧА.
Сдается на лѣто и въ долгосрочную аренду.
МѢСТЪ 800. ЭЛЕКТРИЧ. ОСВѢЩЕНІЕ.
При театрѣ имѣется буфетъ съ крѣпкими напитками.
ОТКРЫТАЯ СЦЕНА И САДЪ.
НЕМЕДЛЕННО НУЖНЫ:
Русская оперетта, драм. труппа, фарсъ или комедія.
Адресъ: ЗОЛОТОНОША.
Виктору Ивановичу Мариничу.

Рекламні оголошення театру В. І. Маринича

Ще в одному оголошенні за 1912 р. повідомляється про функціонування у приміщенні «Зимового» театру сінематографа: «Маю театр з електричним освітленням та синематограф у ньому, 800 місць, шукаю компаньйона або самостійного підприємця для театру мініатюр, єдиного у місті. Потрібна також оперетка або російська драма. Золотоноша, Полтавської губернії. В. І. Мариничу»[733]. Цікавою для нашого дослідження є фраза «єдиний у місті», тому можемо припускати, що сцена «Літнього» саду не функціонувала як театральна.

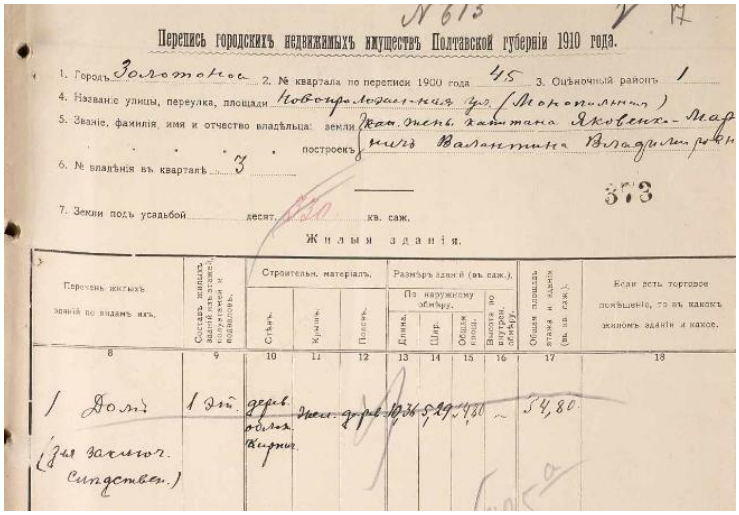
---

[732] Ямборська В. Місце видовища – історія Золотоніського повітового театру. URL: http://ist.zolotonosha.ck.ua/2020/07/mistse-vidovishha-istoriya-zolotonis-kogo-povitovogo-teatru/ (дата звернення: 20.10.2025).

[733] Объявление. *Рампа и жизнь*. 1912. № 4. С. 22.

Отже, можемо зафіксувати два періоди у формуванні традиції культурного відпочинку золотонісців: у першому періоді (1870-ті рр. – 1910 рр.) рушійною силою виступала група активістів Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість, вистави відбувалися у громадських повітових приміщеннях та на новозбудованій «Літній» сцені, існувала доброчинна складова в організації та проведенні вистав, усі дії були спрямовані на формування нової парадигми «культурного проведення часу без вживання алкогольних напоїв»; у другому – ініціатива щодо організації мистецького простору перейшла до приватного бізнесу, який покращив не лише умови організації мистецьких заходів, а й комфорт відвідувачів з метою отримання фінансових прибутків, при цьому не йшлося про реалізацію певних культурно-громадських стратегій.

І ще одна обставина, пов'язана з «Зимовим» театром. У жовтні 1910 р. В. І. Маринич був обраний міським головою[734]. У цей період, попри всі старання «Зимовий театр» не виправдав фінансових сподівань його власника, який, очевидно, для зведення будівлі театру, заліз у фінансові борги. У вересні 1912 р. газета «Коммерсант» повідомляла, що міський голова і власник театру Віктор Іванович Яковенко-Маринич припинив платежі кредиторам. «Розмір заборгованості поки що важко встановити. Дружина встигла виїхати за кордон, і, як пояснює Яковенко-Маринич, всі гроші забрала з собою»[735], – зазначалося в газеті. Також видання повідомляло, що лише місцевим кредитовим товариствам В. Яковенко-Маринич заборгував 15 тис. руб., причому одному Торгово-промисловому товариству забезпечив борг, видавши іншу закладну на майно. «Перше товариство взаємного кредиту збирається подати позов на Маринича і визнати його неспроможним.

Перепись городскихъ недвижимыхъ имуществъ Полтавской губерніи 1910 года.

Дружина капітана Яковенко-Маринич Валентина Володимирівна мала у власності будинок на вул. Новопрокладена (Монопольна), який орендувався Золотоніським повітовим земством для будинку попереднього ув'язнення злочинців

[734] У 1911 р. обов'язки міського голови м. Золотоноша виконував Олексій Калістратович Якубовський.
[735] Коммерсант. 1912. № 898. С. 2.

Причина неплатежу – занадто велика заборгованість і дуже погані справи з театром»[736]. Чим закінчилася ця справа достеменно не відомо, але театр продовжував функціонувати і після того, як В. Яковенко-Маринич переїхав до м. Київ. У 1913 р. власницею «Зимового» театру стала дружина Віктора Івановича Валентина Володимирівна Яковенко-Маринич[737].

Щодо мистецьких колективів, які гастролювали в м. Золотоноша в цей період, маємо інформацію про виступи української трупи пана М. Б. Дукельського (з 20.01.1911 р.)[738], трупи М. А. Фебера[739] (з 20.01.1912 р.), трупи Ф. Рудикова (29.06.1912 р.)[740], драматичної антрепризи [?] Карповського, вистави якої не користувалися глядацьким попитом: трупа «ледве дотягнула сезон, закінчив його крупним дефіцитом»[741]. Повідомлення у газеті «Рада» за лютий 1911 р.: «Труппа Дукельського має у Золотоноші успіх. Йде, між іншим, «Міреле Ефрос» Я. Гордіна в українському перекладі з пані Вержбицькою в заглавній ролі»[742]. Названа трупа (26 осіб) виступала в м. Золотоноша з 20 січня по 21 лютого 1911 р. у «Новому театрі». За цей період було поставлено 21 виставу, серед яких найбільшим успіхом у золотонісців користувалися: «Міреле Ефрос», «Помста жидівки», «Катерина» й інші. Такий успіх спонукав колектив повернутися знову до мічта восени цього ж року, але з більшим колективом (40 осіб) і власним хором з оркестром[743].

31 травня 1912 р. «Зимовому» театрі актори під керівництвом М. Б. Нєгіна представляли п’єсу М. Островського у 5 діях «Скажені гроші». Місцева преса відзначила гру акторки Велізарій, виділила акторів Муравйова, Неволіна, Казарського, Столярова[744].

У квітні 1913 р. у м. Золотоноша (вже за власниці театру В. В. Яковенко-Маринич) гастролювала антрепризна трупа М. К. Гончаренка[745], а в жовтні 1913 р. – трупа Ф. Рудикова. Актори поставили 8 вистав, серед яких «Лимерівна» та «Маруся Богуславка». Відгуки про вистави були якнайкращі: «трупа Рудикова за весь час перебування в Золотоноші щиро ставилася до свого діла і цим довела, що вона не з тих «малоросів», що їздять

---

[736] Коммерсант. 1912. № 898. С. 2.

[737] Памятная книжка Полтавской губернии на 1913 год. Полтава: типо-лит. Полтавского губернского правления, 1912. С. 205; Перепись городских недвижимых имуществ Полтавской губернии 1910 года. *ДАЧО*. Ф. 476. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 17.

[738] Золотоноша. *Рампа и жизнь*. 1911. № 4. С. 17; Труппа Дукельського. *Рада*. 1911. № 1 (14.01). С. 3.

[739] Обьявление. *Рампа и жизнь*. 1912. № 4. С. 20.

[740] Труппа д. Рудикова. *Рада*. 1912. № 148 (29.06). С. 3.

[741] Золотоноша. *Театр и искусство*. 1913. № 10. С. 235.

[742] Труппа Дукельського. *Рада*. 1911. № 35 (13.02). С. 3.

[743] Труппа А. Дукельського. *Рада*. 1911. № 57 (11.03). С. 4; Труппа А. Б. Дукельського. *Рада*. 1911. № 236 (20.10). С. 4.

[744] Гальперин С. Театр и музыка. *ВЗСХО*. 1912. № 33. С. 7–8. Усі прізвища записані без ініціалів.

[745] Українська трупа М. К. Гончаренка. *Рада*. 1913. № 82 (9.04). С. 3.

по провінціях і тільки плямують українське мистецтво»[746], але при цьому спостерігалась індиферентність з боку золотоніської публіки. Зокрема, на виставах були вільні місця, на відміну від того, «коли торік приїздив цирк, то він завжди був переповнений «інтелігенцією», котра захоплювалась клоунами та атлетами»[747].

Зауважимо, що з 1913 р. на афішах театральних вистав зникає назва «Театр Маринича». І нова назва звучить як «Зимовий театр». Відомо, що на сцені «Зимового» театру виступали трупа П. Саксаганського (листопад 1913 р., березень 1914 р.) й актор Б. Романицький (1914 р.)[748].

23 березня 1914 р. у м. Золотоноша драматичні вистави ставила трупа акторів під керуванням Г. М. Полонського та Н. Л. Зарайської. Вистав було дві: перша – трагедія Софокла в перекладі Т. Л. Щепкіної-Куперник «Цар Едіп», друга – «Обрив». До складу трупи входили актори театру з м. Ростов: Н. Л. Зарайська, В. М. Полонський, А. Ф. Свєтловський; акторки театру з м. Харків: Л. В. Тальгрен, Л. Н. Нельгова, В. Горинь[749]. Навесні 1915 р. Золотоноша зустрічала театр мініатюр[750].

У 1912 р. золотоніський сектор громадської ініціативи позначився «новою старою» ідеєю – об'єднання навколо спільного проєкту різних прошарків населення. Наприкінці XIX – на початку XX ст. по всій території України разом з державними організаціями почали виникати й позастанові громади (товариства). У цьому сенсі першим громадським товариством у м. Золотоноша був згаданий вище Золотоніський повітовий комітет піклування про народну тверезість. Нам невідомо, чому його «театральний» напрям діяльності з часом фактично зійшов нанівець, хоча певні припущення висловили. Натомість у 1912 р. розпочалася активізація частини золотоніської громадськості, яка прагнула реалізувати, а фактично відродити ідею «залучення до культурно-мистецьких подій міста золотонісців», тобто повернути історичну традицію безпосередньої участі їх у мистецьких заходах, але цього разу члени-засновники нового об'єднання поставили перед собою амбітну мету – залучити до культурного поля якомога ширше коло мешканців м. Золотоноша та повіту. Під «культурою» розумілося достатньо широке коло питань: від гігієни та доброчинності до саморозвитку.

---

[746] Золотоноша (на Полтавщині). *Рада*. 1913. 30.10. С. 4.
[747] Там само.
[748] Голиш Г. М., Голиш Л. Г., Пономаренко М. Ф. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. Черкаси: «Вертикаль», 2008. С. 32.
[749] Золотоноша. *Рампа и жизнь*. 1914. № 13. С. 13.
[750] Черкассы. *Театр и искусство*. 1915. № 22. С. 394.

Станом на початок 1913 р. у м. Золотоноша вже функціонували кілька державних і громадських об'єднань, зокрема Товариство допомоги матеріально незабезпеченим учням (з 1899 р.), Благодійне товариство (з 1896 р.), Єврейське благодійне товариство (з 1908 р.), Товариство правильного полювання (з 1912 р.), Міське вільне пожежне товариство (з 1912 р.), Сільськогосподарське товариство (з 1902 р.). Наступним громадським об'єднанням стало Золотоніське товариство шанувальників витончених мистецтв[751].

У тому ж 1912 р. спостерігається пожвавлення щодо використання сцени «Літнього» театру. Джерела фіксують, що у цьому році попечительство про народну тверезість запрошувало артиста Московського художнього театру О. П. Харламова з виставами «Усіх скорботних» та «Не усе коту масляна». У складі акторів зафіксовані і прізвища аматорів-золотонісців: Н. Главинська, З. Фалеєва, [?] Аптекар, [?] Ольшамовський та інші. Влітку 1912 р. місто відвідала трупа на чолі з О. П. Рудиковим. Місцями мали змогу у «Літньому» саду подивитися «Матинаймичка», «Сватання на Гончарівці», «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці», «Кум мірошник» та інші вистави.

Отже, ініціаторами створення та членами-засновниками нової громадської організації «Товариство шанувальників витончених мистецтв» були:

- Шліттер Павло Олександрович – дворянин, голова правління Золотоніського торгово-промислового та сільськогосподарського товариства взаємного кредиту, голова правління Золотоніської каси взаємодопомоги, співдиректор Золотоніського повітового піклувального комітету по в'язницям, голова Золотоніського товариства допомоги матеріально незабезпеченим учням;
- Донченко Василь Леонтійович – міщанин, гласний Золотоніської міської думи, член правління Золотоніського торгово-промислового та сільськогосподарського товариства взаємного кредиту, меценат (жертвував кошти на купівлю книг для бібліотеки) Золотоніської жіночої гімназії, староста Золотоніської Миколаївської церкви (у 1913–1915 рр.);
- Власовський Іван Федорович – учитель російської мови та філософії Золотоніської чоловічої гімназії;
- Богуславський Євген Семенович – учитель Золотоніської чоловічої гімназії;

[751] Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.). Історико-бібліографічне дослідження / за ред. та упоряд. О. З. Силки. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 46–52.

- Войсят Антон Владиславович – провізор, завідувач Золотоніського земського складу медикаментів і медичного приладдя;
- Фалеєв Микола Миколайович – спадковий почесний громадянин м. Золотоноша, бухгалтер Золотоніського торгово-промислового та сільськогосподарського товариства взаємного кредиту;
- Главинська Неоніла Аполлонівна – спадкова почесна громадянка, завідувачка Золотоніського земського складу книг і письмового приладдя;
- Балавенський Африкан Федорович – дворянин, технік Золотоніського повітового земства, архітектор.

Як бачимо, «нові старі» завдання узялося вирішувати вже нове покоління.

«Статут» Золотоніського товариства шанувальників витончених мистецтв був поданий на підпис полтавському губернатору 17 листопада 1912 р., а 1 лютого 1913 р. – підписаний. Ця дата є офіційною щодо визначення початку діяльності товариства. «Статут» товариства зберігається у фонді «Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість»[752], що засвідчує, з одного боку, відсутність власного документального фонду товариства, а з іншого – ототожнення його діяльності з діяльністю комітету. Водночас у самому «Статуті» відсутня вказівка на будь-який зв'язок із ним.

Мета товариства визначалась так: «Об'єднання осіб, які цікавляться вишуканими мистецтвами та літературою, для покращення художньої освіти серед населення м. Золотоноша та повіту». Для досягнення означеної мети планувалося організовувати літературні вечори, спілкування на літературні та мистецтвознавчі теми, концерти, вечори танців, вистави, публічні лекції, музеї, виставки, бібліотеки, мистецькі курси та майстер-класи не лише для членів товариства, але й для широкої громадськості. Зі збільшенням кількості членів товариства планувалося створити кілька секцій: літературну, вокально-музичну, драматичну, художню та інші.

Товариство складалося з дійсних і почесних членів. Дійсними членами могли бути чоловіки та жінки, учні «нижчих навчальних закладів», неповнолітні, солдати та матроси, які перебувають на дійсній службі, й інші. Єдина умова для членства – зацікавленість «літературою та мистецтвом», бажання приділяти вільний час культурно-мистецькому просвітництву.

[752] Устав Золотоношского Общества любителей изящных искусств и Выписка из журнала о сдаче сада Обществу любителей изящных искусств. 1.02.1913–11.04.1914. *ДАЧО*. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 1. 7 арк.

Наталія Ужвій у ролі Наталі у п'єсі «Бондарівна» І. Карпенка-Карого. м. Золотоноша, 1916 р.

Така норма позастанової участі була прописана в статутних документах не всіх громадських об'єднань. Окремо звертаємо увагу на можливість бути залученими до роботи товариства жінок, неповнолітніх і військових. Зазвичай для цих трьох категорій громадян існували обмеження щодо участі в громадських об'єднаннях. Статус «почесного члена товариства» надавався за «особливу допомогу в роботі товариства». Річний членський внесок становив 2 руб.

Вхід на засідання товариства був безкоштовний для всіх охочих, тобто, окрім його членів, на засідання міг прийти будь-хто зацікавлений, але плата за вхід на публічні заходи бралася з усіх, навіть із членів товариства.

Щодо інших питань (керування справами товариства, умови проведення загальних зборів, діяльність ревізійної комісії, прийом нових членів та інше) товариство діяло в межах, визначених «Статутом», що ґрунтувався на «Тимчасових правилах про товариства та союзи» від 4 березня 1906 р. Оскільки товариство функціонувало в офіційному законодавчому полі, останнє накладало на нього певні зобов'язання. Наприклад, за три дні до відкритих чи закритих зборів потрібно було обов'язково повідомити поліційного справника про зібрання; під час організації будь-яких культурних заходів – надати програму, відповідні публічні тексти й отримати дозвіл на їхнє проведення.

Товариство мало печатку та почесні знаки для своїх членів – «жетони».

Джерельних матеріалів, які б дозволи реконструювати персональний склад товариства та його керівні органи, дуже мало. Відомо, що керівництво обиралося на рік і складалося з голови товариства (у 1913–1914 рр. – Є. С. Богуславський, у 1915 р. – О. М. Лукашев); секретаря (у 1913–1914р р. – І. Ф. Власовський, у 1915 р. – П. В. Борсук); скарбника (у 1915 р. – В. Д. Булгак).

Активна діяльність Товариства розпочалася в 1913 р. Так, у Міському саду коштом товариства було встановлено дитячі майданчики для активного/спортивного відпочинку, організовано кілька дитячих свят («гулянь»). Дітей на таких заходах можна було залишити на певний час під наглядом «фребелічок» – випускниць Київського Фребелівського

педагогічного інституту, де готували вихователів для дошкільнят. Така нова форма дитячого дозвілля отримала схвалення від містян. За внутрішньою статистикою товариства, за два літні місяці 1913 р. функціонування дитячих майданчиків на них побувало до двох тисяч дітей.

Для проведення своїх засідань Товариство шанувальників витончених мистецтв орендувало приміщення в Золотоніського комерційного об'єднання. На засіданнях, окрім розгляду поточних справ, відбувалися літературні читання, обговорення доповідей із питань мистецтва та культури.

Зазначимо, що Золотоніське комерційне об'єднання виникло, як і Товариство шанувальників витончених мистецтв, у 1913 р. Мета його діяльності згідно зі «Статутом» тісно перегукувалася з метою Товариства шанувальників витончених мистецтв, а саме: «надання можливості членам об'єднання та їхнім родинам проводити вільний час на організованих літературних, драматичних, музично-вокальних та танцювальних вечорах, виставах, хорах шанувальників співу»[753]. Різниця полягала в тому, що Комерційне об'єднання свою діяльність спрямовувало лише на власних членів, а Товариство шанувальників витончених мистецтв – на широкі верстви населення.

Активність драматичної секції товариства можемо аналізувати лише за короткими повідомленнями в місцевій або регіональній пресі. Звичайно, ці відомості є короткими, вони з'являлися час від часу. Це не дає змоги нам повною мірою підсумувати результати діяльності товариства, але дає змогу реконструювати основні тенденції, характерні для етапу відродження традиції золотоніської аматорської театральної школи. У 1913 р. – першій половині 1914 р. Товариство шанувальників витончених мистецтв організувало співпрацю з Золотоніським повітовим комітетом піклування про народну тверезість. Тоді до керівництва комітету входили такі особи: голова – граф Д. П. Капніст, депутат від духовного відомства, священник І. Волков, священник В. Романицький, голова з'їзду мирових суддів А. М. Лащенко, голова повітової земської управи Д. І. Тоцький, земський начальник 1 дільниці М. П. Кандиба, 3 дільниці – В. Р. Келлер, 5 дільниці – Ф. А. Василенко, представник акцизного відомства О. Т. Грабина, повітовий справник С. М. Андреєв, директор Золотоніської чоловічої гімназії Г. Н. Саргиджанц, секретар комітету І. Г. Кулаковський, завідувачі «Чайної» комітету – П. О. Терещенко (1909–1915 рр.), О. І. Резунов (1912 р.), І. Г. Храпаль (1915 р.), В. С. Война (1916 р., член комітету в 1915 р.).

[753] Устав Золотоношского коммерческого собрания. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1913. 20 с.

Завідувачем безкоштовної народної бібліотеки комітету в 1909–1916 рр. був О. І. Резунов. Він же, з 1912 р., опікувався Садом (за додаткову плату)[754].

Африкан Петрович Балавенський (ліворуч) і Леон Аркелович Хачатурянц (праворуч) у театральних образах.
м. Золотоноша, 1913–1917 рр.

Початкова співпраця полягала в домовленості з товариством про ремонт сцени «Літнього» театру в Міському саду з метою його оренди на час мистецьких заходів. Нагадаємо, що «Літній» театр був власністю Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість. Для поновлення сцени театру ані в товариства, ані в комітету коштів не було, тому вони домовились, що товариство бере на себе зобов'язання «швидко знайти інвесторів» і ввести в експлуатацію «Літній» театр, а комітет – отримати фінанси через структури Полтавського губернського комітету піклування про народну тверезість. Це підтверджує звіт засідання Золотоніського комітету від 11 квітня 1914 р., на якому розглядали питання «Про оренду Міського саду Товариству шанувальників витончених мистецтв». За результатами обговорення було ухвалено рішення про те, щоб «зобов'язати Садову комісію комітету з'ясувати суму заборгованості комітету перед товариством шанувальників за ремонт, який товариство здійснило у театрі. Після її з'ясування – просити закрити борг перед товариством за рахунок фінансування Полтавського губернського комітету піклування про народну тверезість»[755].

Роботи щодо реконструкції «Літнього» театру розпочалися й завершилися у 1913 р. Фактично, як засвідчують документи, це була не реконструкція, а «побудова та облаштування», що дає підстави підтвердити нашу тезу про те, що «Літній» театр не функціонував принаймні з 1910 р. Збереглися імена тих золотонісців, хто фінансово доклався до появи важливої громадської локації – нового «Літнього» театру. До будівництва театру фінансово долучилися Ш. Гафанович (вклав 245 руб. 61 коп.,

[754] Местная хроника. *ВЗСХО*. 1912. № 14. С. 3.
[755] Устав Золотоношского Общества любителей изящных искусств и Выписка из журнала о сдаче сада Обществу любителей изящных искусств. 1.02.1913–11.04.1914. *ДАЧО*. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–1 зв.

повернули 125 руб.), Ш. Поволоцький (вклав 104 руб. 37 коп., повернули 50 руб.), типографія Пейсаха Лепського та Ізраіля Вурмана (вклали 30 руб. 05 коп.), [?] Белицький (вклав 25 руб. 50 коп.), Х. І. Костюков[ський] (вклав 23 руб. 15 коп.), М. Б. Львов (вклав 16 руб. 65 коп.), М. М. Бершадський (вклав 92 руб. 04 коп., повернули 42 руб. 04 коп.), Б. С. Кольчинський (вклав 51 руб. 10 коп., повернули 40 руб.), М. Ф. Кавуновський (вклав 48 руб. 52 коп.). Для закупівлі обладнання та реквізиту внесли кошти А. Ф. Балавенський (12 руб.), Р. Хорошко (39 руб. 38 коп.), Х. І. Костюковський (42 руб. 30 коп.), О. І. Резунов (13 руб.), [?] Тихонова (9 руб. 57 коп.), М. О. Масловський (8 руб.), Є. М. Геніс (1 руб. 50 коп.), М. Б. Львов (13 руб. 75 коп.), М. М. Кац (27 коп.), [?] Ольницкий (1 руб. 90 коп.) та А. Попович (1 руб. 15 коп.). Загалом у будівництво «Літньої» сцени було інвестовано 379 руб. 95 коп., у театральний реманент – 170 руб. 55 коп. Зазначимо, що процес повернення коштів інвесторам тривав ще й у серпні 1915 р., коли фінансові розрахунки вчергове підтвердив член Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість В. Война[756]. Ми не можемо стверджувати, що всі, хто потрапив до переліку донаторів на відновлення аматорського театрального мистецтва в м. Золотоноша, були членами Золотоніського товариства шанувальників витончених мистецтв, але два прізвища – А. Балавенський та О. Резунов (члени Золотоніського повітового комітету піклування про народну тверезість) – учергове засвідчують комунікацію та зв'язки між товариством і комітетом. Така інформація дає підстави стверджувати, що згадки про золотоніських акторів-аматорів у 1913–1916 рр. можуть мати відношення до Товариства шанувальників витончених мистецтв.

У 1913 р. Товариство шанувальників витончених мистецтв розпочало формування нового аматорського театрального колективу, який грав, зокрема, постановки місцевих режисерів. Одним із них був уже згаданий вище В. С. Война. У 1913 р. він поставив одноактові вистави про українські народні традиції «Змовини, або наскочила коса на камінь» і «Не той злодій, хто краде, а той, хто ловиться», а золотоніський агроном [?] Падалка[757] в 1914 р. поставив «Назара Стодолю»[758]. Перший досвід вистав для широкої громадськості був вдалим, отримав схвальні відгуки, стимулював членів товариства до організації інших заходів. Для популяризації нових

[756] Устав Золотоношского Общества любителей изящных искусств и Выписка из журнала о сдаче сада Обществу любителей изящных искусств. 1.02.1913–11.04.1914. *ДАЧО*. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2–2 зв.

[757] У сучасній історіографії присутні різні скорочення імені агронома Падалки – В., Є. та М.

[758] Пилипчук Р. Я. Шевченко Т. Г. у театральному мистецтві. URL: http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn46.htm (дата звернення: 20.10.2025)

культурно-просвітницьких практик самі тексти вистав було надруковано в м. Золотоноша у вигляді окремих брошур[759]. Протягом діяльності товариства до нього приєдналася частина золотонісців, які відчували брак громадських культурно-просвітницьких заходів у місті та мали бажання долучитися до розбудови нового напряму в публічному житті. Серед них відомо про С. Воротняка, Г. К. Дробницького, Т. Гумелю, К. Білошапку, А. Любарську, В. Струна, В. Батурова, А. Боровика, В. Савицького, М. О. Крутикова й інших.

Про рівень майстерності золотоніських акторів-аматорів залишив свої спогади П. Саксаганський: «До Золотоноші загалом було їхати небезпечно, бо там існував міцний аматорський колектив. Він анітрохи не поступався перед професійним, а інколи грав навіть краще»[760]; оцінюючи гру А. Балавенського в ролі Голохвостого («За двома зайцями»), актор писав: «Ти – величезна осяйна зірка великої сцени. Золотоноша для тебе мала»[761].

Початок Першої світової війни, звичайно, вніс свої корективи в роботу товариства та його драматичної секції. Частина членів долучилася до війська та медичної санітарної служби. Про активну діяльність товариства свідчить фінансовий збір, який організовували громадські організації на підтримку солдатів у Першій світовій війні. Якщо проведений на початку вересня 1914 р. Золотоніським комітетом Червоного Хреста благодійний збір коштів приніс «скромну суму – 1 210 руб.», то Товариство шанувальників витончених мистецтв у жовтні 1914 р. зібрало майже вдвічі більшу суму для допомоги тим пораненим військовим, які перебували на лікуванні в «золотоніській лікарні, у приміщенні Золотоніського повітового з'їзду суддів, що було пристосоване під лазарет (100 ліжок), у приватних будинках, у келіях Красногірського жіночого монастиря». Спосіб акумуляції коштів – через «організацію вистав та концертів». Варто наголосити, що такі заходи члени драматичної секції проводили спільно з іншими громадськими об'єднаннями міста, зокрема з Золотоніським товариством допомоги матеріально незабезпеченим учням і Золотоніським благодійним товариством.

З 1916 р. відбулося пожвавлення роботи товариства. Так, до нього доєдналося кілька громадсько-активних золотонісців, які виступили з ініціативою поновити роботу згідно зі «Статутом». Товариство

---

[759] Война В. С. Змовины, або наскочыла коса на каминь. Украинская народная сценка с натуры. В 1-м действии. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1913. 18 с.; Война В. С. Не той злодий, что краде, а той, что не ловится. Шутка в 1 действии. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1913. 22 с.

[760] Голиш Г. Без Золотоноші, можливо, не було б і Наталії Ужвій. *Голиш Г. М. Пером публіциста*. Черкаси: Вертикаль, 2019. С. 143.

[761] Там само. С. 144.

продовжувало оренду «Літнього» саду та театру, запровадило там «кінематограф», де показувало фільми «художньо-просвітницького змісту», продовжило практику щотижневих театральних вистав «за доступною для народу вартістю квитків»[762].

Про театральний 1916 р. у м. Золотоноша залишила свої спогади українська радянська акторка театру та кіно Н. Ужвій. Вона, перебуваючи в евакуації в м. Золотоноша, згадувала, як разом із учительками першого ступеня К. Білоштан і Т. Гумелею випадково потрапила на виставу «золотоніського аматорського драмгуртка». У своїх споминах вона зазначала: «разом із колегами підходжу до акцизного чиновника з Товариства тверезості Володимира Войне (постановника вистав) зі сльозливим проханням: «Візьміть мене… Я вчителька… Біженка… Дуже люблю театр». – «Ну що ж, товаришко біженко, спробуйте!»[763]. І далі Н. Ужвій додає: «Театральною справою» у Золотоноші тоді заправляли ветеринарний лікар М. Крутіков, агроном Падалка та майстер самодіяльності Балавенський».

Микола Олексійович Крутиков був золотоніським ветеринарним лікарем, Африкан Балавенський – золотоніським повітовим земським техніком-архітектором, Євген Падалка (якщо він мається на увазі) – агрономом, який у 1917 р. увійшов до ради культурно-просвітницької організації в м. Золотоноша «Просвіта». Зважаючи на відсутність повного комплексу джерельного забезпечення з історії Товариства шанувальників витончених мистецтв, переконані, що кожне згадування про його членів і результати їхньої діяльності є важливими для краєзнавства Золотоніщини.

Загалом до драматичної секції Товариства шанувальників вишуканих мистецтв були дотичними понад 100 осіб. Серед них відомо й про дружину Володимира Войне – Емілію Іванівну.

Спогади Н. Ужвій дозволяють частково реконструювати репертуар золотоніського театру. Вона виконувала різні ролі, зокрема роль Г. Запольської в п’єсі «Мораль пані Дульської», Галі в п’єсі «Назар Стодоля», Марусі Чурай у п’єсі «Ой, не ходи, Грицю…», Марусі в п’єсі «Маруся Богуславка», Софії та Варки в п’єсі «Безталанна», Одарки в п’єсі «Дай серцю

---

[762] Золотоношского Общества любителей изящных искусств о пособии на развитие деятельности его и о приобретении помещения для народного дома. *Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52 очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 года с докладами*. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 77.

[763] Вергеліс О. Остання жертва. «Перша українська радянська актриса» Наталя Ужвій – сценарій прихованої долі. URL: https://zn.ua/ukr/ART/ostannya_zhertva_persha_ukrayinska_radyanska_aktrisa_natalya_uzhviy_stsenariy_prihovanoyi_doli.html (дата звернення: 20.10.2025); Голиш Г. М. Без Золотоноші, можливо, не було б і Наталії Ужвій. *Голиш Г. М. Пером публіциста*. Черкаси, 2019. С. 142–146.

волю», Олени та Марусі в п'єсі «Глитай, або павук», Наталії в п'єсі «Бондарівна».

Восени 1916 р. постало питання про необхідність проведення засідань товариства в теплому приміщенні й організацію публічних просвітницьких заходів. Оскільки результати діяльності товариства мали схвальні відгуки в містян, його члени вирішили продовжувати заплановані активності, зокрема забезпечити обладнання стаціонарного кінематографа з показом фільмів мистецько-просвітницького змісту; організувати постановку вистав, тематика яких була б зрозумілою для широких верств золотонісців; зафіксувати посильну оплату за відвідування вистав та фільмів; організовувати вокально-музичні й літературні вечори за участі членів товариства; запрошувати на мистецькі публічні заходи (доповіді, читання, дискусії) представників мистецьких кіл з інших міст; організувати спільно з педагогами міста низку загальнодоступних популярних лекцій з усіх галузей знань. Візуалізувати такі лекції планувалося «туманними картинками» та фільмами кінематографа, які сподівались орендувати на безоплатній основі в Золотоніського повітового земства. Зусилля членів «Секції морального та фізичного виховання дітей» планували спрямувати на створення та відкриття дитячого садочка для дітей із малозабезпечених родин. Дитячий заклад планували організувати як заклад денного перебування із гарячим харчуванням. Розглядалося питання й про організацію при садочку освітнього процесу за програмою початкової освіти. З метою популяризації серед золотонісців програми щодо організації та відкриття дитячого садочка планували запросити для публічної лекції Н. Д. Лубенець – редакторку журналу «Дошкольное воспитание» та засновницю одного з дитячих садочків у м. Київ[764].

Варто зазначити, що в м. Золотоноша функціонував притулок для дітей-сиріт. Опікувалося сиротинцем Золотоніське благодійне товариство. Частину фінансування на себе брало й Золотоніське повітове земство, але коштів однаково бракувало. Саме тому до часткового фінансування притулку долучалися інші фінансові та благодійні організації, зокрема й Товариство шанувальників витончених мистецтв. Його роль у підтримці існування притулку красномовно відображена в звіті Золотоніської повітової управи за 1916 р.: «Неоціненну фінансову допомогу здійснює Товариство шанувальників витончених мистецтв, спрямовуючи кошти від публічних вистав»[765].

---

[764] Детский сад. *Утро*. 1913. 31 жовтня. С. 7.

[765] Приют для детей. *Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52 очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 года с докладами*. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 69.

У перспективі (за умови реалізації зазначених вище напрямів діяльності товариства) на базі Товариства шанувальників витончених мистецтв планувалося відкрити Народний дім – «місце, де наш народ повинен проводити своє дозвілля з користю: читати книги, слухати лекції, дивитися фільми, розширювати свої знання про флору та фауну світу тощо»[766]. Народний дім розглядався і як громадський простір, який через залучення до його роботи широких верств населення (найперше дрібного міщанства, селянства, залучених робітників) допоможе вирішенню проблеми пияцтва: «Народний дім є найкращим інструментом у боротьбі з пияцтвом. Активні члени суспільства, які пропагують заборону продажу вина та горілчаних сурогатів, повинні навчити народ у інший, ніж вживання алкоголю, спосіб організовувати своє дозвілля… »[767]. У видимій перспективі товариство планувало побудувати або придбати відповідне приміщення для Народного дому. Звичайно, реалізація такого плану лише силами членів товариства – завдання непосильне. Саме тому товариство виступило з пропозицією розглянути питання про придбання спільнокоштом Полтавським губернським земством, Золотоніським повітовим земством і Золотоніською міською управою приміщення «Театру Маринича» із розрахунку 50 000 руб.

Наприкінці 1916 р. культурно-мистецька громада м. Золотоноша ставить питання про можливість викупити з приватної власності «Зимовий» театр і передати його в користування громадам міста та повіту. І тут постає питання: чому взагалі виникла ідея про купівлю приміщення, невже концепція «теплого театру з буфетом міцних напоїв» себе не виправдала, і В. В. Яковенко-Маринич розглядала можливість продажу приміщення? У відповідь можемо припустити, що, з одного боку, події Першої світової війни порушили звичний гастрольний графік мистецьких колективів, а з іншого – соціально-економічна ситуація не сприяла організації культурного відпочинку золотонісців. Але В. Яковенко-Маринич «Зимовий» театр все таки продала, хоча і у 1918 р. Новими власниками стали Л. В. Хуторський, І. І. Славуцький та Г. М.-П. Гулько[768].

---

[766] Золотоношского Общества любителей изящных искусств о пособии на развитие деятельности его и о приобретении помещения для народного дома. *Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52 очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 года с докладами*. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 77–78.

[767] Золотоношского Общества любителей изящных искусств о пособии на развитие деятельности его и о приобретении помещения для народного дома. *Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52 очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 года с докладами*. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1917. С. 78.

[768] Промышленные заведения. Театр с электрической машиной. *ДАЧО*. Ф. 476. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 10–10 зв.

Джерел, які б підтвердили діяльність Золотоніського товариства шанувальників витончених мистецтв у 1917 р., збереглося дуже мало. У 1917 р. воно серед місцевої громадськості мало назву «товариство артистів-аматорів», що, безперечно, свідчить про домінування в його діяльності одного напряму – театрального. Так, наприклад, маємо відомості, що товариство 21 травня брало участь у Дні національного фонду. Зокрема, воно організувало в Саду «з електричним освітленням» виставу, від продажу квитків на яку отримало 780 руб. 78 коп. при загальних зборах за цілий день від усіх громадських об'єднань і зборів до карнавок 1 635 руб. 69 коп.[769] Серед інших громадських об'єднань у м. Золотоноша на початку 1917 р. діяли Золотоніське товариство «Просвіта», жіноче товариство «Праця» і військовий клуб імені Павла Полуботка; активно долучався до громадських заходів оркестр духової музики Золотоніської чоловічої гімназії, Золотоніське єврейське благодійне товариство з гуртком єврейської молоді.

Є свідчення, що в місті влітку 1917 р. також відбувалися театральні вистави за участю золотоніських акторів. Наприклад, «не далі як 18 червня я був випадково в саду під час вистави. На сцені йшла звичайно «малоросейська» п'єса «Панна Штукарка» і гопак. …після гопака «врезали» «Ще не вмерла», а потім, звичайно, і «Заповіт» – такий відгук залишив у місцевій пресі один із представників антиукраїнських поглядів[770]. 20 червня 1917 р. у саду ставили дві вистави «Зимовий вечір» і «По ревізії». Для дослідження історії м. Золотоноша важливим є той факт, що збереглася непрофесійна рецензія на вистави, з якої можемо реконструювати акторів, а у нашому випадку членів Золотоніського товариства шанувальників витончених мистецтв (товариства артистів-аматорів). Отже, у «Зимовому вечорі» грали Ю. Єржковський (Подорожній, Олекса), Н. Ужвій (Лікера), Н. Главинська (баба Наталка), Ф. Шульга (дід Микола Струг), а в «По ревізії» – П. Воротняк і пан Кузьменко[771]. 14 липня золотонісці мали змогу переглянути виставу за п'єсою М. Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», де головні ролі грали Ф. Левицький з трупи М. Садовського, П. Падалка (Гордій), Н. Ужвій, М. Єржковський (Максим Хвортун), І. Гречанівський (Скубко)[772]. 16 липня вже грали «Осінь» і «На перші гулі»

[769] Злобинців М. Справоздання. Про День національного фонду 21 травня. *Вільне слово*. 1917. 24.06. С. 3.
[770] В-н. Золотонішський патріотизм. *Вільне слово*. 1917. 21 червня. С. 3.
[771] Лесь. Вистава 20 червня «Зимовий вечір» і «По ревізії». *Вільне слово*. 1917. 24.06. С. 3.
[772] Вистава 14 липня. *Вільне слово*. 1917. 22.07. С. 4.

разом із артистами гастрольної трупи Московської оперети. Серед акторів були Н. Главинська, Н. Ужвій, Ю. Єржковський[773].

26 жовтня 1917 р. члени Товариства шанувальників витончених мистецтв у приміщенні Золотоніської чоловічої гімназії організували літературно-вокальний вечір. У програмі вечора були постановки двох п'єс «Культурна місія» та «Лікар приймає», виконання кількох музичних творів, у т.ч. «Полонез» Ф. Шопена і декламування вірша Т. Шевченка «Сон». Серед виконавців зазначені: І. Сергучов, [?] Паливода, К. Пономаренко, Є. Сагарда, [?] Медянова, [?] Брагинський, [?] Молостова, [?] Савицький, [?] Лінник, М. Лютик, [?] Войцешко[774].

Отже, театральний організований простір у м. Золотоноша вже існував у 1870-х рр. XIX ст. Наприкінці століття з ініціативи державного об'єднання «Золотоніський повітовий комітет піклування про народну тверезість» розвиток театрального аматорського мистецтва отримав своє продовження. Становлення та розвиток «золотоніських аматорів-акторів» відбулися завдяки усвідомленню важливості формування нового культурного простору, наприклад, Д. П. Кравчинського. Роль П. Корецького у цьому процесі є історичною: наслідком відчуження його приватного саду для потреб театральної громади міста стало створення Міського саду з «Літнім» театром, територія яких майже у незмінному вигляді функціонує нині як Золотоніський парк імені Т. Г. Шевченка.

У своєму розвитку золотоніський «театральний простір» пройшов три етапи: перший – поява аматорської театральної трупи, яка грала на сцені «Літнього» театру та намагалася сформувати в золотонісців звичку культурного відпочинку на природі (за помірну оплату, а в окремих випадках і безоплатно), без вживання алкоголю (1897–1909 рр.); другий – побудова приватного стаціонарного «Зимового» театру з абсолютно протилежною концепцією: тепле зручне приміщення, електричне освітлення, продаж міцних алкогольних напоїв, виступи лише запрошених театральних труп і мистецьких колективів з відповідною вартістю вхідних квитків (1910–1914 рр,); третій – відродження традиції Золотоніської школи театралів-аматорів, відбудова «Літньої» сцени, «запуск» Міського саду як «нової старої» локації для громадського відпочинку, формування колективу трупи, поява місцевих театральних режисерів та акторів у межах реалізації концепту «культурного відпочинку громадян без вживання алкогольних напоїв» (1913–1917 рр.).

[773] Лесь [Без назви]. *Вільне слово*. 1917. 22.07. С. 4.
[774] Семен С. Пародия на подобие. *Молоді сили*. 1917. 14 грудня. С. 3.

Власне третій період «театральної історії» презентує громадське об'єднання «Золотоніське товариство шанувальників витончених мистецтв». Саме воно разом із Золотоніським повітовим комітетом піклування про народну тверезість за короткий час свого існування стало амбасадором актуальної на початку XX ст. суспільної ідеї – залучення до духовного та культурного життя якомога більшої кількості мешканців краю. Спираючись на досвід своїх попередників і продовжуючи його, їм вдалося замінити саму парадигму відпочинку й організації простору «вихідного дня» або «вільного часу» золотонісців. Театр став не салонним і вартісним, а масовим, доступним для незаможних міщан, селян і робітників.

Г. ЗОЛОТОНОША.

СЪ ДОЗВОЛЕНІЯ НАЧАЛЬСТВА

въ Воскресенье 23 Мая 1899 года

ВЪ ЛѢТНЕМЪ ТЕАТРѢ

при чайной попечительства о народной трезвости

ЛЮБИТЕЛЯМИ

драматическаго искусства

представлено будетъ:

I.

НА БОЙКОМЪ МѢСТѢ

Комедія въ 3 дѣйствіяхъ А. Н. Островскаго.

Дѣйствующія лица:

Павлинъ Ипполитовичъ Миловановъ, помѣщикъ средней руки . . . А. Ф. Пазкинъ.
Вукол Ермолаевичъ Безсудный, содержатель постоялаго двора . . А. П. Балавенскій.
Евгенія Мироновна, его жена . . . В. В. Жигадло.
Анюшка, его сестра . . . . . М. Г. Озерова.
Пыжиковъ, изъ мелкопомѣстныхъ дворянъ . . . . . П. К. Исаевъ.
Петръ Мартиновичъ Непутевый, купеческій сынъ . . . . . А. Л. Жигадло.
Сеня, его приказчикъ . . . . . А. Е. Крижевскій.
Жукъ, работникъ Безсуднаго . . . А. П. Яковлевъ.
Разоренный ящикъ . . . . . Н. Е. Лукошко.
Гришка, козачекъ Миловидова . . . З. В. Гранштейнъ.

дѣйствіе происходитъ на постояломъ дворѣ, лѣтъ 40 назадъ.

II.

ПОМЫРЫЛЫСЬ

Комедія въ 1 дію М. Л. Кропивницкаго.

Лицедѣи:

Панасъ Гурынъ, мищанынъ . . . П. А. Шлиттеръ.
Степанида, его жинка . . . . . О. М. Рудницкая.
Оксана, ихъ дочка . . . . . А. А. Батурова.
Васыль Совуненко, волостный писарь А. П. Яковлевъ.
Лаптіонъ Поповъ, кулашникъ . . . А. П. Балавенскій.
Степанъ Андреичъ Рыбкинъ, отставный чыновныкъ . . . . . П. К. Исаевъ.
Горшко шынкарь . . . . . М. А. Ласкавый.

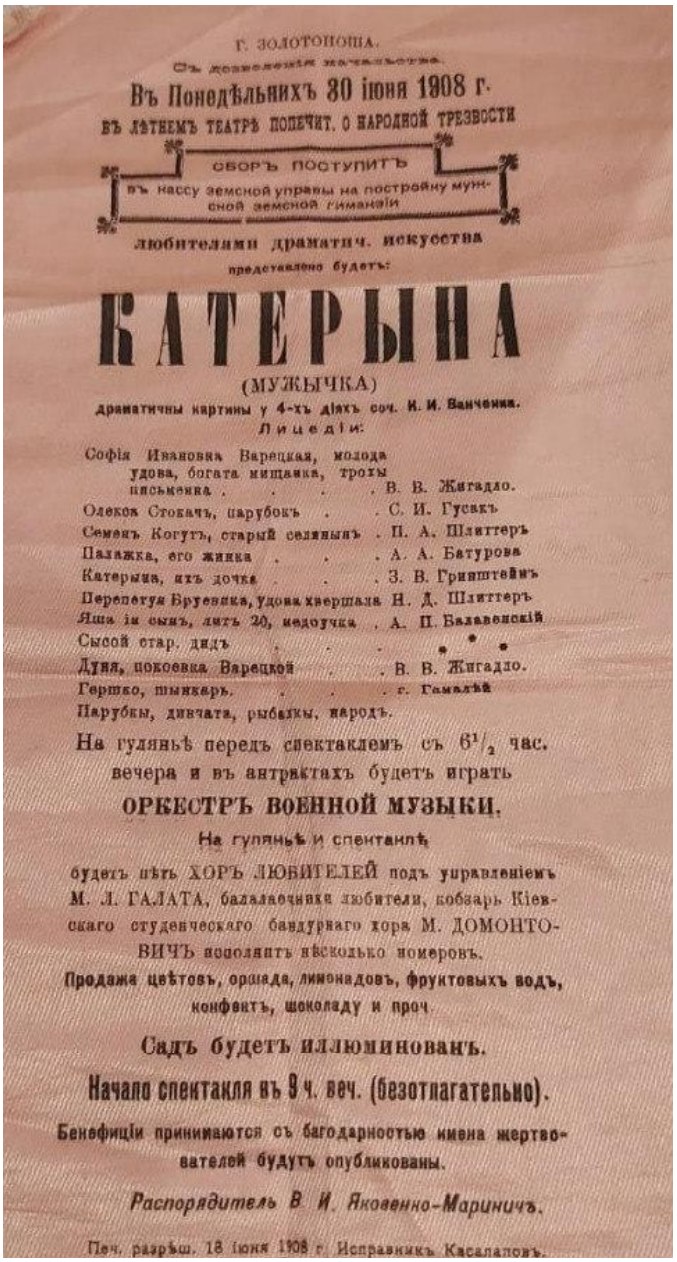
Дѣется у мистечку, у хати Гурына.

НАЧАЛО ВЪ 8 Ч. ВЕЧ.

въ антрактахъ будетъ играть Черкасскій оркестръ балъной музыки Г. Городецера.

Распорядитель Яковенко-Маринычъ.

№ 10. Печ. разр. 7 мая 1899 г. уѣзд. Исправникъ Родзянко.

Г. ЗОЛОТОНОША.

Съ дозволенія начальства.

Въ Понедѣльникъ 30 іюня 1908 г.

ВЪ ЛѢТНЕМЪ ТЕАТРѢ ПОПЕЧИТ. О НАРОДНОЙ ТРЕЗВОСТИ

СБОРЪ ПОСТУПИТЪ

въ кассу земской управы на постройку мужской земской гимназіи

любителями драматич. искусства

представлено будетъ:

КАТЕРЫНА

(МУЖЫЧКА)

драматичны картины у 4-хъ діяхъ соч. И. И. Ванченка.

Лицедѣи:

Софія Ивановна Варецкая, молода удова, богата мищанка, трохы письменна . . . . . В. В. Жигадло.
Олексѣй Стокачъ, парубокъ . . . С. И. Гусакъ.
Семенъ Когутъ, старый селянынъ . П. А. Шлиттеръ.
Палажка, его жинка . . . . А. А. Батурова.
Катерына, ихъ дочка . . . . З. В. Гриштейнъ.
Перепетуя Брусенка, удова хвершала Н. Д. Шлиттеръ.
Яшя іи сынъ, лѣтъ 20, недоучка . А. П. Балавенскій.
Сысой стар. дидъ . . . . . * * *
Дуня, покоевка Варецкой . . . В. В. Жигадло.
Горшко, шынкарь . . . . . г. Гамалѣй
Парубкы, дивчата, рыбалкы, народъ.

На гуляньѣ передъ спектаклемъ съ $6^1/_2$ час. вечера и въ антрактахъ будетъ играть

ОРКЕСТРЪ ВОЕННОЙ МУЗЫКИ.

На гуляньѣ и спектаклѣ

будетъ пѣть ХОРЪ ЛЮБИТЕЛЕЙ подъ управленіемъ М. Л. ГАЛАТА, балалаечника любители, кобзарь Кіевскаго студенческаго бандурнаго хора М. ДОМОНТОВИЧЪ исполнятъ нѣсколько номеровъ.

Продажа цѣтовъ, оршада, лимонадовъ, фруктовыхъ водъ, конфентъ, шоколаду и проч.

Садъ будетъ иллюминованъ.

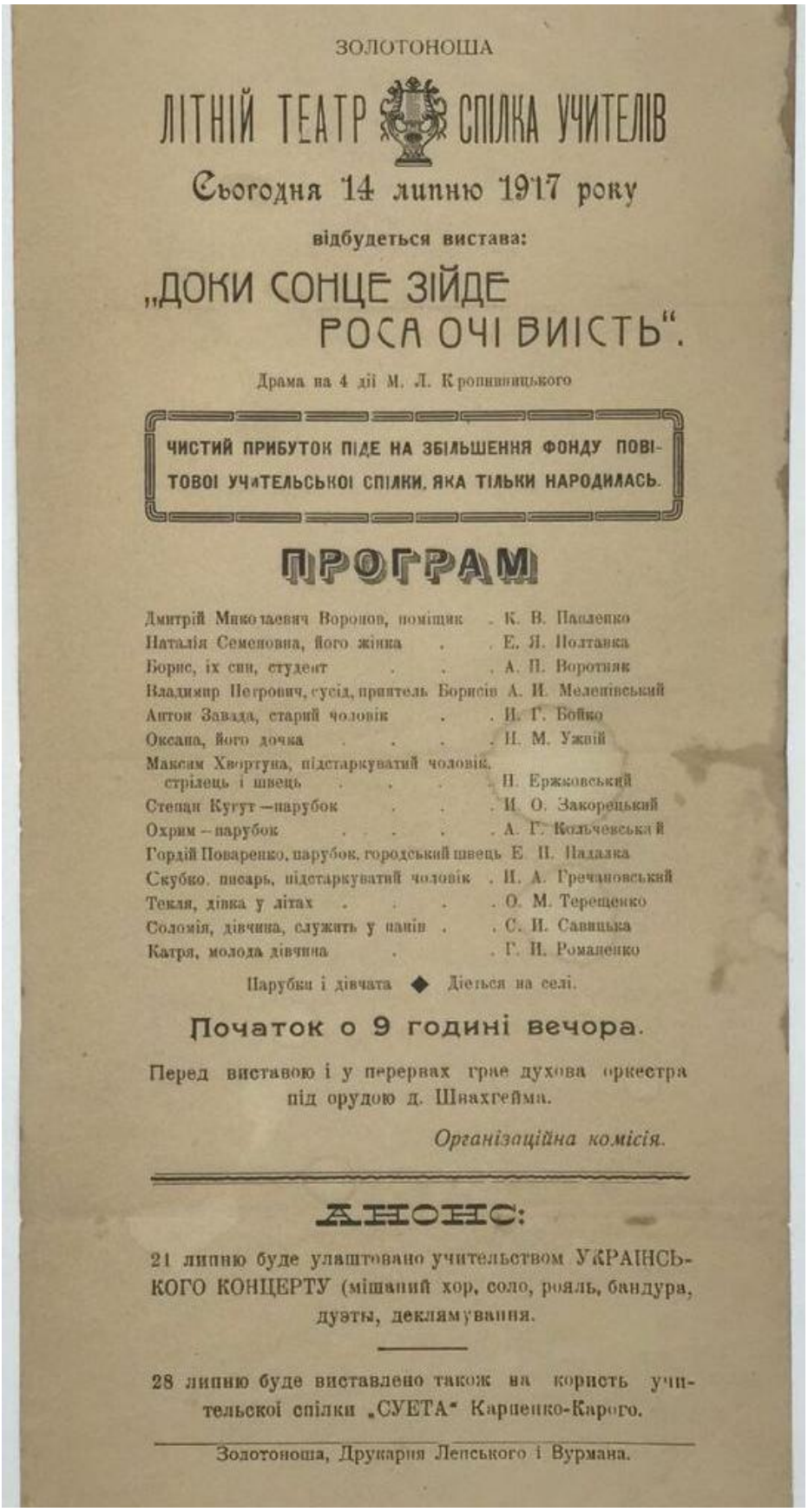
Начало спектакля въ 8 ч. веч. (безотлагательно).

Бенефиціи принимаются съ благодарностью имена жертвователей будутъ опубликованы.

Распорядитель В. И. Яковенко-Маринычъ.

Печ. разрѣш. 18 іюня 1908 г. Исправникъ Касалаповъ.

Афіші вистав золотоніських акторів-аматорів від 23 травня 1899 р. та 30 червня 1908 р.

ЗОЛОТОНОША

ЛІТНІЙ ТЕАТР СПІЛКА УЧИТЕЛІВ

Сьогодня 14 липню 1917 року

відбудеться вистава:

„ДОКИ СОНЦЕ ЗІЙДЕ РОСА ОЧІ ВИСТЬ".

Драма на 4 дії М. Л. Кропивницького

ЧИСТИЙ ПРИБУТОК ПІДЕ НА ЗБІЛЬШЕННЯ ФОНДУ ПОВІТОВОЇ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СПІЛКИ, ЯКА ТІЛЬКИ НАРОДИЛАСЬ.

ПРОГРАМ

Дмитрій Миколаєвич Воронов, поміщик	К. В. Паленко
Наталія Семенівна, його жінка	Е. Я. Полтавка
Борис, їх син, студент	А. П. Воротняк
Владимир Петрович, сусід, приятель Борисів	А. И. Мелешівський
Антон Завада, старий чоловік	И. Г. Бойко
Оксана, його дочка	П. М. Ужвій
Максим Хвортуна, підстаркуватий чоловік, стрілець і швець	Н. Ержковський
Степан Кугут—парубок	И. О. Закорецький
Охрим—парубок	А. Г. Кольчевська й
Гордій Поваренко, парубок, городський швець	Е. П. Надалка
Скубко, писарь, підстаркуватий чоловік	И. А. Гречановський
Текля, дівка у літах	О. М. Терещенко
Соломія, дівчина, служить у панів	С. И. Савицька
Катря, молода дівчина	Г. И. Романенко

Парубки і дівчата ◆ Діється на селі.

Початок о 9 годині вечора.

Перед виставою і у перервах грає духова оркестра під орудою д. Шнахгейма.

Організаційна комісія.

АНОНС:

21 липню буде улаштовано учительством УКРАЇНСЬКОГО КОНЦЕРТУ (мішаний хор, соло, рояль, бандура, дуэты, деклямування.

28 липню буде виставлено також на користь учительської спілки „СУЕТА" Карпенко-Карого.

Золотоноша, Друкарня Лепського і Вурмана.

Афіша вистави золотоніських акторів-аматорів від 14 липня 1917 р.

8.4. Золотоніська шевченкіана. Меморіальні заходи щодо вшанування пам'яті знаних працівників Золотоніського повітового земства

Діяльність Золотоніського повітового земства щодо вшанування пам'яті Т. Шевченка є яскравим і неординарним прикладом прогресивних починань. Зокрема, 6 грудня 1882 р. на засіданні Полтавських губернських земських зборів був прочитаний лист від С. Н. Кулябки, який описав «красномовні руїни», що являла собою могила «величного поета України та одного з найвеличніших слов'янських поетів Т. Г. Шевченка»[775]. У цьому листі він запропонував створити спеціальний фонд зі статутним капіталом 1 тис. руб., відсотки від якого можна було б спрямовувати на утримання та догляд за могилою. Також С. Н. Кулябка пропонував «закріпити» контроль за виконанням догляду за одним чи кількома гласними. Полтавські губернські земські гласні після дебатів і дискусій пристали на таку пропозицію. Серед тих, хто підтримав нову ініціативу, був і представник від Золотоніського повітового земства І. В. Лучицький. Також звучали побажання встановити пам'ятний знак на могилі Т. Г. Шевченка та відкрити школу імені Шевченка. У підсумку керування справою догляду за могилою було доручено Золотоніському повітовому земству.

У 1883 р. із коштів Полтавського губернського земства на рахунок Золотоніського повітового земства надійшло 500 руб. «на видатки з реконструкції могили поета Шевченка»[776]. З цього часу Золотоніське повітове земство заснувало спеціальний фонд для догляду за могилою Кобзаря в м. Канів на Чернечій горі та розпочало публічний збір коштів для упорядкування місця його поховання. Так, у 1884 р. на рахунок Золотоніського повітового земства надійшло 180 руб. (частково від Полтавського губернського земства, частково від кн. В. Репніної)[777]; станом на 1 січня 1896 р. на рахунку земства в Золотоніській ощадній касі нараховувалось 181 руб. 15 коп.[778]; а наприкінці XIX ст. у фінансовому звіті Золотоніського повітового земства з'явився вже окремий розділ – «Капітал на виправлення могили Шевченка». Відповідно до його змісту, станом на 1 січня 1899 р. на рахунку в Золотоніській ощадній касі рахувалися все ті ж

[775] Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 – по 1882 гг.). Вып. I. Органы земского самоуправления. Земские финансы. Земские повинности. Дорожная повинность и пути сообщения. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1885. С. 1623.

[776] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1883 год. Полтава: тип. Н. О. Пигуренко, 1884. С. 179.

[777] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1884. Полтава: тип. Н. О. Пигуренко, 1885. С. 161–162.

[778] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1895 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1896. С. 65, 139.

181 руб. 15 коп. Відсотки за рік становили 20 руб. 22 коп., видатки – 0,90 руб. (казначейству за зберігання коштів). Загалом на 1 січня 1900 р. сума коштів становила 200 руб. 47 коп. (готівкою 2 руб. 10 коп. і 198 руб. 37 коп. на рахунку)[779].

Таблиця 10

Кошти на рахунку Золотоніського повітового земства на реконструкцію могили Т. Г. Шевченка

Дата	Кошти на початок року	% по Золотоніській ощадній касі	Видатки	Кошти на кінець року
на 1.01.1899	181 руб. 15 коп.	20 руб. 22 коп.	0,90 руб.	200 руб. 47 коп.
на 1.01.1901	214 руб. 05 коп.	7 руб. 70 коп.	–	221 руб. 75 коп.
на 1.01.1902	221 руб. 75 коп.	7 руб. 95 коп.	–	229 руб. 70 коп.
на 1.01.1903	229 руб. 70 коп.	8 руб. 24 коп.	–	237 руб. 94 коп.
на 1.01.1906	255 руб. 32 коп.	10 руб. 11 коп.	–	265 руб. 43 коп.
на 1.01.1908	276 руб. 03 коп.	11 руб. 04 коп.	–	287 руб. 07 коп.
на 1.01.1909	287 руб. 07 коп.	11 руб. 48 коп.	–	298 руб. 55 коп.
на 1.01.1910	298 руб. 55 коп.	–	–	–

Паралельно зі збором громадських коштів 17 вересня 1904 р. Золотоніське повітове земство порушило питання про встановлення «повноцінного» пам'ятника Т. Шевченку в м. Київ. Традиційно була створена комісія «з улаштування пам'ятника Т. Г. Шевченку в найближчі ювілейні терміни: або в 1911 р. – до 50-річчя від дня смерті поета, або в 1914 р. – до 100-річчя від дня його народження»[780]. До складу комісії увійшли гласні В. П. Науменко, І. В. Лучицький та голова повітової земської управи С. В. Лукашевич. Прикметно, що за постанову про спорудження пам'ятника проголосувала абсолютна більшість гласних. Одним із напрямів роботи комісії стала розробка проєкту майбутнього пам'ятника. Для фінансової підтримки такої ініціативи Золотоніські повітові збори звернулися до Міністерства внутрішніх справ із клопотанням про «відкриття грошової підписки» по всій території Російської імперії. У першій відповіді від 22 квітня 1905 р. вони отримали дозвіл на збір коштів лише в межах Полтавської губернії, а згодом, після чергового звернення, – позитивне рішення на перше їхнє клопотання[781].

[779] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1899 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1900. С. 146–147.
[780] Памятник Т. Г. Шевченку и подписка на него. *Киевская старина*. 1906. № 3–4. С. 77–78.
[781] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1904 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. С. 11, 48–49.

Ініціатива Золотоніського повітового земства була підтримана багатьма іншими прогресивними земствами та приватними особами, які жертвували кошти на збудування пам'ятника Т. Г. Шевченку. У 1906 р. на адресу Золотоніського повітового земства надійшли кошти від громадських діячів і кількох земств на загальну суму 1 752 руб. 54 коп. Зокрема, від Костянтина Солухи – 202 руб. 79 коп., від Пирятинської повітової земської управи – 99 руб. 79 коп., від Зіньківської повітової земської управи – 100 руб., від Кременчуцької повітової земської управи – 100 руб., від Хорольської повітової земської управи – 1 000 руб., від Лохвицької повітової земської управи – 100 руб., від Євпаторійської повітової земської управи – 50 руб., від Бердянської повітової земської управи – 100 руб.[782]; у 1908 р. – від Золотоніського повітового земства – 100 руб., від Зіньківського повітового земства – 100 руб., від Лубенського повітового земства – 100 руб., від Кобеляцького повітового земства – 50 руб., від Харківського губернського земства – 200 руб.[783]; у 1909 р. – від Зіньківського повітового земства – 200 руб., від Харківського губернського земства – 200 руб., від Лубенського повітового земства – 100 руб.[784]; у 1914 р. – від Золотоніського повітового земства – 100 руб.[785].

Таблиця 11

Кошти для встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку (на рахунку Золотоніського повітового земства, частково)

Дата	Кошти на початок року	Прибутки	% по Золотоніській ощадній касі/ касі дрібного кредиту	Кошти на кінець року
1.01.1906	110 руб. 00 коп.	1 752 руб. 54 коп.	18 руб. 90 коп.	1 881 руб. 44 коп.
1.01.1908	3 397 руб. 84 коп.	550 руб. 00 коп.	4 руб. 24 коп./ 122 руб. 02 коп.	4 073 руб. 99 коп.
1.01.1909	4 073 руб. 99 коп.	600 руб. 00 коп.	157 руб. 53 коп.	4 831 руб. 52 коп.
1.01.1910	4 831 руб. 52 коп.	–	–	–

[782] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1906 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. 134, 165.
[783] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1908 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1909. С. 166–167.
[784] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1909 год и приложения. – Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. – С. 166.
[785] Смета расходов и доходов и раскладка уездного земского собрания на 1914 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1915. С. 314.

Меморіальна «шевченківська» ініціатива Золотоніського повітового земства час від часу стикалась із необхідністю виконання державних постанов, які напряму руйнували концепцію вшанування постаті Т. Шевченка. Так, у 1909 р., реагуючи на державні цензурні обмеження, Золотоніська земська управа заборонила продаж «Кобзаря» через свій книжковий склад: «…вирішили, що це крамольна річ. Знайдено сім чи вісім примірників за сургучною печаткою. Тепер бережуться, і продажу, розуміється, на далі не може бути»[786]. Натомість у Золотоніській земській бібліотеці в каталозі рахувалися три примірники «Кобзаря» Т. Шевченка (видання 1876, 1883 і 1884 рр.) та його поема «Гайдамаки» (1875 р.).

У 1910 р., з метою відзначення 50-х роковин від дня смерті Т. Г. Шевченка, Золотоніське повітове земство порушило питання «Про створення проєкту гідного вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка». Для фінансової підтримки такої ініціативи земство звернулося до Полтавського губернського земства, яке «на честь святкування цього дня постановило виділити ще 300 руб., окрім щорічних коштів, які виділялись на спорудження пам'ятника поету»[787].

Золотоніське повітове земство також виступило з ініціативою щодо видання повної версії «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Але ця пропозиція не була підтримана органами цензури. Натомість на шпальтах «Вісника» (друкованого органу Золотоніського сільськогосподарського товариства) час від часу друкували твори Т. Шевченка. Зокрема, у 1913 р. було надруковано фрагмент із твору «Хорунжий Назар Стодоля та його любовні поневіряння»[788]. За рік до цього, у 1912 р., редакція «Вісника» долучилась до інформаційної кампанії щодо збору коштів для встановлення пам'ятника великому поету. Наприклад, у № 10 «Вісника» наголошувалось «про обов'язки суспільства перед українським народом, перед тим народом, – соками якого годуються і на території якого живуть багато чужиців»; нагадувалось: «Жертвуйте на пам'ятник Тарасові Шевченкові, котрий вийшов з нетрів українського народу. Тому, який закликав усі народи до братерства і спільної боротьби за визволення людей з рабських лабетів».

Ставлення до постаті Т. Шевченка серед громадськості Золотоніського повіту було різним. Незважаючи на офіційну підтримку Золотоніським повітовим земством загального курсу на шевченкіану, частина мешканців та організацій інертно ставилася до необхідності вшанування пам'яті Кобзаря. Прикладом такої реакції може слугувати позиція Золотоніського

[786] Тоже малороси. *Рада*. 1909. 27 лютого. № 47. С. 2.
[787] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1910 год и приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. С. 66.
[788] Шевченко Т. Хорунжий. *ВЗСХО*. Золотоноша, 1913. № 13. С. 3–4.

товариства взаємного кредиту. Так, у 1912 р. відбулися збори з акумуляції фінансових коштів для виготовлення та встановлення пам'ятника Т. Шевченку. Фінансовий звіт кредитного товариства засвідчив таке: частина прибутку була спрямована на благодійні проєкти, а саме: «на користь голодних, бідних, учнів усяких, на храм в пам'ять 300-ліття дома Романових, товариству «Патронат…» та на організацію бані». На Шевченківський фонд не було виділено жодної копійки.

Станом на 1913 р. у м. Золотоноша фіксується вулиця Шевченківська. Коли вона отримала свою назву і до якої події, нам, на жаль, не вдалося встановити, але сам факт наявності такої вулиці в умовах Російської імперії свідчить про відповідні переконання та настрої керівництва м. Золотоноша. Відомо, що на цій вулиці було два будинки [?] Зорі та І. Павленка, у яких проживали родини З. Друкарова, О. М. Копи-Овдієнка, І. Т. Павленка, М. В. Римашевського, А. Л. Цитовського й інші.

Ще одним кроком на вшанування золотонісцями пам'яті Т. Г. Шевченка стало перейменування на його честь Золотоніського сільськогосподарського училища (школи), яке до цього носило ім'я П. Столипіна. Таке перейменування було проведене у другій половині 1917 р.

Окремо слід виділити волонтерську діяльність громадських і культурних діячів щодо акумулювання коштів на пам'ятник Т. Шевченку. Серед інших зазначимо подвижницьку роботу юриста Сергія Павловича Шелухіна, уродженця Золотоніщини (с. Деньги), який брав активну участь у підтримці прогресивних ініціатив Золотоніського повітового земства. У фонді Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається «Звіт про надходження коштів», які Сергій Павлович збирав у 1908 р. у м. Одеса. Збір коштів здійснювався на основі «підписних листів», що були надіслані С. Шелухіну з Полтавської губернської земської управи. Загалом, відповідно до «Звіту», до «Шевченківського фонду» було перераховано 137 руб. Останнє речення у «Звіті» записане так: «збір буде продовжуватися» [789].

Отже, прогресивні ініціативи та діяльність Золотоніського повітового земства щодо вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка є складовою загальноукраїнської тенденції визнання народної поваги до поета. Попри те, що антиукраїнські сили всіляко перешкоджали збору коштів і будівництву пам'ятника Кобзарю, ця ініціатива мала важливе значення для збереження української культури та підвищення національної самосвідомості українців, переконання та діяльність яких безпосередньо свідчать про

[789] Відомості про пожертви на пам'ятник Т. Г. Шевченку, зібрані С. П. Шелухіним у м. Одеса. 1908 р. *ІР НБУВ*. Ф. XI. № 2517.

існування, а точніше, сповідування ними свідомої пошани до Т. Г. Шевченка. Зазначимо, що перший пам'ятник Кобзареві в м. Київ було відкрито лише у 1939 р.

Меморіальна політика Золотоніського повітового земства в загальному вигляді складалася з двох частин: перша – участь у вшануванні пам'яті громадських і культурних діячів на загальнодержавному рівні; друга – заходи та дії, спрямовані на вшанування пам'яті видатних гласних і працівників Золотоніського повітового земства. У когорті діячів, пам'ять яких вшановували в державі, був М. В. Гоголь. У 1909 р., у рік 100-річчя від дня народження письменника, Золотоніське повітове земство оплатило друк видання, авторами якого стали учителі Золотоніської чоловічої гімназії[790]. Загальна вартість витрат становила 149 руб. 90 коп.[791] Також на початку ХХ ст. із земських коштів майже щорічно перераховували 100 руб. до фонду спорудження пам'ятника письменнику в м. Полтава. Майже обов'язково під час проведення безкоштовних публічних лекцій для сільських громад у Золотоніському повіті («лекції з туманними картинками») говорили про творчість Миколи Васильовича.

У м. Золотоноша, за даними на 1913 р., зареєстровано вулицю Гоголівську. Недостатня кількість джерельних матеріалів, на жаль, не дає нам змоги з'ясувати, коли та за яких обставин було названо цю вулицю і де вона знаходилась територіально. Припускаємо, за аналогією до вул. Шевченківської, що Золотоніська міська дума могла ухвалити рішення про назву «Гоголівська» саме в 1909 р. Документи лише фіксують, що Гоголівська вулиця знаходилась «біля річки» і на ній розташовувався «Будинок Золотоніського повітового дворянства». Станом на 1913 р. на ній мешкали золотоніський повітовий земський ветеринарний фельдшер Ф. Андрейченко (власний будинок), міщани А. Бакова (власний будинок), І. Богуславський (власний будинок), А. та З. Аронські (будинок К. Лисовича), І. Боярський (будинок Ф. Андрейченка), Ю. Я. та Я. М. Бушелі (будинок М. Протусевича), І. Винокур (власний будинок), Д.-Л. Вульфов (власний будинок), М. Гайсинський і М. Лозовський (власний будинок), С. Гальперін (будинок М. Ункелеса), Д. Гутник (будинок М. Браславського), М. та Х. Дорнери (власний будинок), Я. Житинський (будинок Л. П'ятигорського), скарбник єврейського молитовного будинку Ю. Городецький (власний будинок), Д. Кливанський та інші. Окрім цієї

[790] Празднование столетнего юбилея со дня рождения Николая Васильевича Гоголя. 1809–1909 гг. / Золотоношская мужская гимназия. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1909. 36 с.

[791] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1909 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. С. 140–141.

вулиці, в м. Золотоноша існував і Гоголівський провулок, на якому мешкали О. Гілім (власний будинок), шорник[792] Т. Аршанський (будинок О. Гіліма), Е. Самойлович (будинок [?] Самойловича), Р. Хасім (власний будинок) та інші.

Через 10 років функціонування Золотоніського повітового земства його гласними було висунуто пропозицію щодо необхідності вшанування тих земців, які зробили помітний внесок у соціально-економічний та культурно-освітній розвиток регіону. Така пропозиція була схвалена та реалізовувалася протягом усієї діяльності Золотоніського повітового земства аж до 1917 р.

У 1868 р. у м. Золотоноша була відкрита перша приватна початкова школа зі спільним навчанням хлопців і дівчат. Її засновником і багаторічним учителем був В. Д. Авадовський. Школа функціонувала в його приватному будинку на вул. Троїцька до 1920 р. У 1908 р., після смерті засновника школи, їй присвоєно ім'я В. Д. Авадовського. Ураховуючи досягнення В. Д. Авадовського в розвитку початкової освіти, Золотоніське повітове земство вийшло з ініціативою встановлення пам'ятного знака на його могилі. Меценатами виступили О. П. Храпко – помічник завідувача Золотоніського земського складу медикаментів та аптечного приладдя та К. П. Горбань – помічник начальника станції «Золотоноша» залізничної гілки «Пирятин–Дніпро–Красне» Московсько-Києво-Воронезької залізниці.

У 1884 р. Золотоніське повітове земство виділило кошти для виготовлення пам'ятного знака на місці поховання учительки земської початкової школи в с. Михайлівка Драбівської волості Надії Пилинської з написом «Від Золотоніського повітового земства». Сам знак (металевий), відповідно до розпорядження голови Золотоніської повітової земської управи І. В. Тоцького, був відлитий на Київському машинобудівному заводі інженера-технолога О. Термена та являв собою «чавунний хрест під березу, навколо якої вився плющ». Золотоніське повітове земство проконтролювало доставку хреста з початком навігації по р. Дніпро в с. Прохорівка, а звідти до с. Михайлівка. Безпосереднє встановлення пам'ятника на кладовищі було покладене на опікуна Михайлівської школи П. Г. Галагана – землевласника Золотоніського повіту[793]. Також за кошти Золотоніського повітового земства в 1909 р. було встановлено огорожу на могилі земської фельдшерки [?] Ізраїлевич, організовано поховання

[792] Шорник – фахівець із виготовлення кінської упряжі.

[793] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1884 год. Полтава: тип. Н. Пигуренко, 1885. С. 204.

фельдшерки С. М. Архангельської, золотонісців [?] Шульги-Нестеренка, В. І. Лебедєва та [?] Броварника[794].

З нагоди 100-річчя від дня народження знаного золотонісця Михайла Олександровича Максимовича та шануючи його внесок у розбудову Золотоніського повітового земства як гласного, за пропозицією гласного В. П. Науменка Золотоніські повітові збори в 1904 р. проголосували за відкриття земської бібліотеки в с. Прохорівка та присвоєння їй ім'я М. О. Максимовича. Також окремим рішенням було ухвалено постанову про «пошук або виготовлення» портрета М. Максимовича та розміщення його в бібліотеці[795]. А в поминальний день на могилі Михайла Олександровича був проведений молебень та організовані «скромні» поминки[796].

З перших років функціонування Золотоніського повітового земства одним із активних гласних був Віктор Андрійович Іванов – юрист і мировий суддя Золотоніського повіту. Він обирався на три терміни – 1868–1871 рр., 1877–1880 рр. та 1883–1886 рр., входив до складу Золотоніської повітової освітньої ради й піклувальної ради Золотоніської земської жіночої прогімназії, був почесним попечителем Золотоніської повітової початкової

Будинок В. А. Іванова, який він заповів Золотоніському повітовому земству, щоби у ньому була організована лікарня та богадільня. Фотографія 1948 р.

[794] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1909 год и приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. С. 142.

[795] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1904 год. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. С. 24–25.

[796] Чествование памяти М. А. Максимовича. *Киевская старина*. 1904. № 10. Документы и известия. С. 204.

школи (училища). Наприкінці свого життя В. А. Іванов пожертвував Золотоніському повітовому земству власний будинок під земську лікарню в с. Малі Канівці Золотоніського повіту та бібліотеку, що налічувала 5 491 том[797]. Ім'я В. А. Іванова було присвоєно Канівецькій лікарні, відкриття якої відбулося 24 травня 1906 р. Каталог до подарованої книгозбірні уклав лікар М. А. Равич, роботу якого оплатило Золотоніське повітове земство (300 руб.)[798]. У рік смерті Віктора Андрійовича (1902 р.) Золотоніське повітове земство, вшановуючи внесок свого гласного в розбудову регіону, замовило його поясний портрет у художника Г. Зейденберга, який у цей час працював у м. Санкт-Петербург (випускник Київської художньої школи М. Мурашка), за 400 руб. При Золотоніській сільськогосподарській школі цього ж року було запроваджено три щорічні учнівські стипендії ім. В. А. Іванова по 60 руб. кожна[799]. Зазначимо, що в день поховання В. А. Іванова Золотоніське повітове земство придбало вінок на його могилу й узяло на себе турботи щодо її догляду. Щоразу, коли до земської управи надходила інформація про руйнування могили, скликалася комісія, за результатами огляду якої відбувалися доглядові та ремонтні роботи[800].

Понад 20 років працював у Золотоніському земстві повітовим лікарем Михайло Семенович Семенов (помер у 1910 р.). Наприкінці життя він був обраний гласним Золотоніських повітових земських зборів, входив до складу повітової медичної ради. До сфери його відповідальності входили Вереміївська, Васютинська, Лялинська та Жовнинська волості Золотоніського повіту. Вшановуючи внесок М. С. Семенова в розвиток системи медичного обслуговування населення, Золотоніське повітове земство в 1910 р. присвоїло земській лікарні в с. Вереміївка ім'я М. С. Семенова, про що в земському «Звіті» було записано: «Вивіска з такою назвою виготовлена та повішена на будівлі лікарні. Портрет замовлений і після виготовлення буде повішаний у лікарні».

У частині звітно-статистичних матеріалів Золотоніського повітового земства початку XX ст., де йдеться про відзначення пам'яті земців, на жаль, відсутня інформація не лише про їхні здобутки, а й ім'я та по батькові. Наприклад, у 1913 р. земська влада вшановувала внесок помічника

---

[797] Отчет Золотоношской уездной Земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана. 1914. С. 111.

[798] Отчет Золотоношской уездной Земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1903 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана. 1904. С. 94.

[799] Отчет Золотоношской уездной Земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1902 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана. 1903. С. 84–85, 98.

[800] Отчет Золотоношской уездной Земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1915 год. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана. 1916. С. 44.

золотоніського земського техніка в розбудову міста К. І. Дробницького. Ми припускаємо, що він брав активну участь у допомозі земському техніку А. П. Балавенському в можливому проєктуванні та складанні кошторисів нових кам'яних будівель, що з'явились у м. Золотоноша в період 1902–1910 рр. Після смерті К. І. Дробницького (у 1913 р.) його дружина, за рішенням Золотоніських повітових земських зборів, отримувала на постійній основі матеріальну допомогу від Золотоніського повітового земства, в т.ч. на навчання старшого сина, студента університету. Золотоніська земська управа замовила у свого техніка А. П. Балавенського проєкт могильного пам'ятника, який було виготовлено та встановлено на місці поховання[801].

У 1914 р., напередодні святкування 50-річчя діяльності Золотоніського повітового земства, було заплановано «виготовити та встановити мармурову дошку з іменами земських діячів»[802]. Про реалізацію цього проєкту в матеріалах земства інформація відсутня. Натомість інший проєкт із виготовлення портретів голів земської управи був успішно здійснений: «Портрети колишніх голів земської управи перезняті фотографічним способом із фотокарток та збільшенні. Власне фотокартки були надані або особисто головами управи або їхніми родичами». Загалом було замовлено в м. Санкт-Петербург, у майстерні Пакіна, 8 портретів; портрет І. В. Тоцького подарував земству його син С. І. Тоцький; а голова управи В. С. Лукашевич особисто оплатив свій портрет[803].

Меморіальна політика Золотоніського повітового земства здійснювалась як відповідно до загальнодержавних заходів, так і за власною програмою. Варто зазначити, що родини службовців земства, які пропрацювали 10 і більше років, могли розраховувати на різного роду фінансову підтримку з боку влади. Наприклад, відомо, що вдова секретаря/писця Золотоніської повітової земської управи В. І. Савицького після його смерті (до 1900 р.) отримувала пожиттєву пенсію.

У другій половині XIX – на початку XX століття Золотоніське повітове земство розгорнуло низку важливих ініціатив, спрямованих на розвиток культурно-освітнього простору краю. Одним із ключових напрямів його діяльності стало створення мережі шкільних та громадських бібліотек,

---

[801] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и Приложения. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1914. С. 20.

[802] Смета расходов и доходов и раскладка Золотоношского уездного сбора на 1914 г. Золотоноша: тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1913. С. 314.

[803] Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному собранию за 1913 год и приложения. Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 20.

завдяки чому частина мешканців повіту, особливо молодь, отримала доступ до знань і нових джерел інформації.

Окремим напрямом роботи Золотоніського повітового земства була розробка своєрідної «меморіальної програми» – комплексу заходів, спрямованих на збереження пам'яті про найактивніших і найвідданіших працівників органу. Такі дії не лише дозволяли віддати належне їхнім зусиллям, але й формували у суспільстві відчуття спадкоємності поколінь та важливості громадської діяльності. Завдяки цьому суспільство отримувало можливість осмислити внесок золотонісців у розвиток освіти, культури, сільського господарства й інших сфер життя повіту. Варто наголосити, що Золотоніське повітове земство було новатором серед українських земств: саме тут уперше започатковано програму збору коштів для впорядкування могили Тараса Григоровича Шевченка, а згодом і для спорудження пам'ятника Кобзареві в м. Київ. Ця ініціатива мала не лише символічне значення, а й ставала прикладом для інших земських органів у питаннях збереження національної пам'яті та вшанування видатних діячів.

* * *

Отже, діяльність Золотоніського повітового земства в галузі культурно-просвітницької та соціальної підтримки наприкінці XIX – на початку XX ст. стала важливим чинником модернізації місцевого суспільства та помітним проявом реформи земського самоврядування. Заснування бібліотек і читальнь, організація лекцій, публічних заходів та підтримка народної освіти сприяли розширенню інтелектуального простору повіту, формуванню освіченого селянства й розвитку нової генерації фахівців, здатних виконувати управлінські, культурні та освітні функції. Водночас були започатковані окремі соціальні ініціативи – від створення дитячих притулків і підтримки сиріт до благодійних програм допомоги найбільш уразливим верствам населення.

Золотоніське повітове земство демонструвало приклад конструктивної співпраці з громадськими об'єднаннями, приватними меценатами та активними членами місцевої спільноти, що давало змогу об'єднувати зусилля та ресурси для досягнення суспільно значущих цілей. Усе це мало сприяти поступовій трансформації Золотоніського повіту з традиційного аграрного середовища у простір, відкритий для соціальних реформ та культурних інновацій. Отже, культурно-просвітницькі та соціальні ініціативи Золотоніського повітового земства наприкінці XIX – на початку XX ст. можна розглядати як відповідний внесок у загальноукраїнські процеси модернізації суспільства.

ВИСНОВКИ

Історія земського самоврядування в Україні, попри вже здійснені узагальнювальні студії, і надалі залишається невичерпним резервуаром краєзнавчого знання, здатним суттєво доповнити й уточнити загальну картину соціально-економічного та культурного розвитку регіонів на межі XIX–XX ст. Діяльність Золотоніського повітового земства – це приклад того, як практична робота земської інституції дає нам змогу реконструювати не лише її власну організаційну історію, а й специфіку розвитку Золотоніського повіту: стан господарства, рівень освітнього й медичного забезпечення населення, ступінь залученості місцевої інтелігенції до вирішення нагальних потреб краю. У цьому сенсі результати дослідження продовжують і конкретизують наукову загальноукраїнську тенденцію активного нарощування регіональних земствознавчих студій як важливого джерела для об'єктивної, цілісної історії українського суспільства.

Становлення Золотоніського повітового земства та перші десятиліття його діяльності підтвердили загальну закономірність, притаманну земській реформі 1864 р. на теренах Лівобережної України: ефективність нового інституту місцевого самоврядування залежала не лише від нормативно-правової бази, закладеної тогочасним «Положенням про губернські та повітові земські установи», а значною мірою від персонального складу гласних, їхньої готовності перетворити формальні повноваження на реальну роботу на користь повіту. Аналіз головних напрямів діяльності Золотоніського повітового земства розкрив поступове й послідовне освоєння ним широкого кола повноважень: від господарських і фінансових питань до закладення підвалин майбутньої соціальної інфраструктури повіту. Водночас звернення до постатей провідних діячів золотоніського земського руху дало змогу побачити персоніфіковане обличчя цієї інституції: саме через їхню громадську ініціативу, фахову компетентність і готовність відстоювати інтереси повіту абстрактна структура земського самоврядування наповнилась конкретним практичним змістом. Історія Золотоніського повітового земства постає, зрештою, нерозривною єдністю інституційного та персонального вимірів, де без розуміння діяльності конкретних гласних неможливо повною мірою осягнути й логіку розвитку самої установи.

Реалізовані Золотоніським повітовим земством проєкти інфраструктурного та господарського розвитку Золотоніського повіту переконливо показали практичний вимір діяльності цього органу самоврядування. Розбудова дорожньої мережі, налагодження поромних

переправ та участь в організації залізничного сполучення розв'язували проблему транспортної ізольованості значної частини повіту, тоді як меліоративні роботи й заліснення пісків та укріплення ярів були спрямовані на подолання екологічних викликів, що безпосередньо позначалися на продуктивності сільського господарства краю. Запровадження власної земської поштової служби, своєю чергою, засвідчило прагнення Золотоніського повітового земства подолати комунікаційну відірваність віддалених волостей від повітового центру. Показовим є й будівельний вимір земської діяльності: спорудження адміністративних будівель поряд із загальною технічною модернізацією поступово перетворювало повітове місто на реальний центр господарського й культурного тяжіння для навколишньої сільської округи.

Економічні проєкти Золотоніського повітового земства розкрили ще один важливий вимір його діяльності – це здатність поєднувати стратегічне бачення господарського розвитку повіту з оперативним реагуванням на нагальні потреби населення. Вироблені земством економічні стратегії і практики фіксують поступовий перехід від фрагментарної підтримки окремих господарських ініціатив до системнішого підходу в управлінні ресурсами повіту, що відповідало загальній логіці еволюції земських установ Лівобережної України на межі XIX–XX ст. Водночас саме у сфері продовольчої безпеки Золотоніського повіту, зокрема створення «хлібозапасних магазинів», реагування на неврожайні роки, підтримка найвразливіших верств селянства, земство наштовхнулося на найбільші труднощі: ці заходи не завжди були достатньо ефективними, а їхня непослідовність чи обмеженість нерідко викликали критику з боку селян.

Розбудова освітньої сфери в Золотоніському повіті характеризується як системний і послідовний напрям земської діяльності. Взаємодія земства з мережею церковнопарафіяльних шкіл та міністерських початкових шкіл попри те, що ці заклади формально належали духовному відомству та міністерству народної освіти, засвідчує готовність земських діячів долучатися до фінансування й розвитку освітніх осередків незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості, керуючись насамперед інтересами всього повіту. Паралельно земство послідовно розбудувало власну мережу закладів початкової освіти, поступово перетворюючи земську школу на основну форму долучення сільського населення повіту до писемності й елементарних знань. Середню освіту в м. Золотоноша було представлено жіночою та чоловічою гімназіями, а також сільськогосподарським училищем (спеціалізована школа), яким земство надавало підтримку впродовж усього періоду їхньої діяльності.

Створення системи земської медицини в Золотоніському повіті є одним із найскладніших і водночас найпоказовіших напрямів земської діяльності: тут йдеться не просто про фінансування, а про вибудовування принципово нової для повіту інфраструктури охорони здоров'я практично з нуля. Гласні усвідомлювали гостроту проблеми. Завдяки їхнім рішенням вдалося послідовно створити мережу медичних дільниць, залучити кваліфікованих лікарів і фельдшерів, розгорнути заходи із санітарно-профілактичного та просвітницького спрямування. Перехід від точкової, амбулаторної допомоги до організації стаціонарного лікування, кульмінацією якого стали реорганізація Золотоніської та відкриття Драбівської й Іркліївської лікарень, ознаменував якісно новий етап у розвитку земської медицини повіту, етап, коли населення отримало можливість не лише консультаційної, а й госпітальної допомоги. Разом із тим становлення цієї системи відбувалося в умовах об'єктивних труднощів, притаманних земській медицині в цілому: нестачі кадрів, обмеженого фінансування, значних відстаней і бездоріжжя, а також певної недовіри й пересторог з боку самого селянства, яке не завжди охоче зверталося до земських лікарів, надаючи перевагу традиційним, звичним формам лікування.

Вплив Золотоніського повітового земства на впровадження інновацій у сільське господарство повіту ілюструє послідовне перетворення земства на активного провідника аграрної модернізації краю. Підтримка сільськогосподарської освіти, агрономічної грамотності та народних ремесел заклала кадрову й просвітницьку основу для сприйняття селянством нових методів господарювання; натомість організація демонстраційних полів, парувальних пунктів і метеорологічних спостережень перевела цю просвітницьку роботу в площину практичного впровадження новітніх агротехнічних досягнень безпосередньо на землях повіту. Започаткування земської ветеринарії доповнило цю систему турботою про здоров'я худоби як невіддільну складову продуктивного сільського господарства. Не менш важливою була і взаємодія земства з місцевими громадськими сільськогосподарськими об'єднаннями: вона підтверджує, що аграрна модернізація Золотоніщини відбувалася не в один бік, а завдяки тісній співпраці земства з дедалі активнішою й самоорганізованою сільською громадськістю повіту.

Підтримка Золотоніським повітовим земством культурнопросвітницьких та соціальних ініціатив розкриває ту грань його діяльності, яка виходила за межі суто господарських і адміністративних завдань. Організація бібліотечної мережі була теж важливим напрямом земської діяльності, спрямованим на підвищення рівня освіченості

населення повіту. Земство розвивало одразу два типи бібліотек – публічні та шкільні, забезпечуючи доступ до книги як через мережу земських шкіл, так і поза нею. На розвиток бібліотечної справи земство виділяло окремі кошти, які спрямовувалися на закупівлю книг і поповнення шкільних книгозбірень. Співпраця Золотоніського повітового земства з громадськими об'єднаннями повіту, реалізована через благодійні та піклувальні проєкти, була своєрідним каналом налагодження комунікації між земською адміністрацією та колом небайдужих осіб й ініціатив. Одночасно земство реалізовувало й власні благодійні проєкти: виділяло стипендії для навчання, здійснювало одноразові або постійні виплати заслуженим працівникам земства, частково оплачувало лікування. Своєю чергою, золотоніська шевченкіана та меморіальні заходи щодо вшанування пам'яті знаних працівників земства засвідчили формування в повіті власної традиції історичної пам'яті.

Перспективним напрямом подальшого вивчення історії Золотоніського повітового земства є зміщення дослідницького фокусу з погляду самих земських діячів на реакцію місцевого населення на їхні ініціативи. Представлений у монографії матеріал переважно відтворює земську політику «згори»: задуми, проєкти, звіти й пояснення самих гласних та службовців; водночас голос селянської громади, парафій, волосних сходів здебільшого залишається опосередкованим і фрагментарним. Між тим саме дослідження комунікаційних зв'язків між Золотоніським повітовим земством і населенням Золотоніського повіту, включно з випадками нерозуміння, спротиву чи прямого саботажу окремих земських заходів, могло б суттєво уточнити картину практичної ефективності земського самоврядування, показавши не лише декларовані наміри, а й реальну міру сприйняття чи відторгнення нововведень на місцях. Такий погляд «знизу» дозволив би побачити земство не як монолітну й безальтернативну інституцію модернізації, а як учасника складного, часом суперечливого діалогу з населенням повіту – діалогу, у якому конфлікти й непорозуміння є не менш промовистим джерелом, ніж офіційні звіти про досягнення.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Адміністративно-територіальний поділ Золотоніського повіту (станом на 1912 р.)[804]

№	Назва волості	№	Назва населеного пункту
		1	**Золотоноша**, повітове місто
1	**Безпальчевська**	2	**Безпальче**, село (волосний центр)
		3	Безбородьків, хутір
		4	Гороб'ївка, село (присілок)
		5	Жорнокльови, село
		6	Коврайсько-Безбородьків, хутір
		7	Левченків, хутір
		8	Підставки, село
		9	Софіївка, село (присілок)
		10	Тополі, село (присілок)
2	**Богодухівська**	11	**Богодухівка**, село (волосний центр)
		12	Головатівка, село (присілок)
		13	Іванівка, село (присілок)
		14	Красенівка, село
		15	Хрестителеве, село
		16	Мар'янівка, село (присілок)
		17	Прилипки, село (присілок)
		18	Савківка, село (присілок)
3	**Білоусівська**	19	**Білоусівка**, село (волосний центр)
		20	Бойківщина, село (присілок)
		21	Деркачівка, село
		22	Деркачівський, хутір
		23	Козацьке, село (присілок)
		24	Кандибівка, хутір
		25	Карповичівський, хутір
		26	Мала Чевельча, хутір
		27	Мехедівка, село (присілок)
		28	Митлашівка, село
		29	Нерознако-Павликівський, хутір
		30	Поповичівській, хутір
		31	Регушівка, хутір
		32	Сазонівка, село
		33	Чернещина, хутір
4	**Васютинська**	34	**Васютинці**, село (волосний центр)
		35	Котлів, село
		36	Москаленки, село
		37	Старе, село
5	**Великобурімська**	38	Велика Бурімка, село (волосний центр)

[804] Таблиця сформована за: Список населенных мест Полтавской губернии, с кратким географическим очерком губернии. Полтава: тип. Д. Н. Подземского, 1912. С. 26–42.

		39	Лукашівка, село (присілок)
		40	Лящівка, село
		41	Мала Бурімка, село
		42	Мохнач, село (присілок)
6	**Великохутірська**	43	Великий Хутір, село (волосний центр)
		44	Ашанинівка, село (присілок)
		45	Бондарівка, хутір
		46	Гайворонщина, село (присілок)
		47	Галатівка, хутір
		48	Драбівці, село
		49	Жилівка, село (присілок)
		50	Львівка, село
		51	Миколаївка, село
		52	Раківка, хутір
		53	Сеньківці, село
		54	Скориківка, село (присілок)
		55	Соколи, хутір
		56	Сотницька Гребля, село (присілок)
7	**Вознесенська**	57	Вознесенське, село
		58	Благовіщенське, село
		59	Богуславець, село
		60	Зорівка, село (присілок)
		61	Кривоносівка, село (присілок)
		62	Лукашівка, село
		63	Манжаківка, село (присілок)
		64	Мелесівка, село (присілок)
		65	Пальміра, село (присілок)
		66	Синьооківка, село
		67	Сотниківка, село (присілок)
		68	Суха Згар, село (присілок)
		69	Траущина, хутір
		70	Хрущівка, село (присілок)
		71	Шкурківка, хутір
8	**Гельмязівська**	72	**Гельмязів**, село (волосний центр)
		73	Богдани, село
		74	Білоуса, хутір
		75	Броварки, хутір
		76	Вознивщина, хутір
		77	Гончаров, хутір
		78	Гумнинський, хутір
		79	Дубинка, село (присілок)
		80	Дубрівка, урочище
		81	Жуковський, хутір
		82	Заори, хутір
		83	Коврай, село
		84	Коврай Левада, село
		85	Каленики, село
		86	Ковтунівський, хутір
		87	Леонівщина, хутір

		88	Малиновський, хутір
		89	Озерище, хутір
		90	Плешкани, село
		91	Палкіна, хутір
		92	Софіївка, село (присілок)
		93	Спичаківщина, хутір
		94	Стріховський, хутір
		95	Черкащина, хутір
		96	Шкодунівка, хутір
9	**Драбівська**	97	**Драбів, село** (волосний центр)
		98	Вершино-Згарське, хутір
		99	Дуниновка, село (присілок)
		100	Михайлівка, село
		101	Олімпіадівка, село
		102	Павлівщина, село (присілок)
		103	Рождественське, село (присілок)
10	**Вереміївська**	104	**Вереміївка**, село (волосний центр)
		105	Митлашівка, село (присілок)
		106	Погоріле, село (присілок)
11	**Жовнинська**	107	**Жовнине**, село (волосний центр)
		108	Воїнська Гребля, село (присілок)
		109	Кліщинці, село
		110	Матвіївка, село
12	**Золотоніська**	111	Антипівка, село
		112	Бакаївка, хутір
		113	Бурдоносів, хутір
		114	Голубки, хутір
		115	Гольштейна, хутір
		116	Дача, хутір
		117	Деркача, хутір
		118	Дібрівка, хутір
		119	Домантове, село
		120	Єщенка, хутір
		121	Залізки, село (присілок)
		122	Згар, хутір
		123	Кедина Гора, хутір
		124	Ковтуни, село
		125	Комарівка, хутір
		126	Коробівка, село
		127	Котлибівка, хутір
		128	Хрести, село (присілок)
		129	Куличевського, хутір
		130	Липівське, село
		131	Любарського, хутір
		132	Мицалівка, село
		133	Мости, хутір
		134	Нова Мелесівка, хутір
		135	Вільхи, село
		136	Слюзчина Слобідка, село

		137	Снігурівка, село (присілок)
		138	Стара Мелесівка, хутір
		139	Суровцова, хутір
		140	Троя, хутір
		141	Ярки, хутір
13	**Іркліївська**	142	**Іркліїв**, село
		143	Григорівка, село (присілок)
		144	Загородище, село (присілок)
		145	Коврай, хутір
		146	Лихоліти, село
		147	Орлась, хутір
		148	Павленків, хутір
		149	Ревбинці, село
		150	Семеногірка, село (присілок)
		151	Скородистик, село
		152	Старий Коврай, село
		153	Троїцьке, село
14	**Кропивнянська**	154	**Кропивна**, село (волосний центр)
		155	Гобитьки, село (присілок)
		156	Деньги, село
		157	Згарські, хутори
		158	Крупське, село
		159	Богушкова Слобідка, село
		160	Маліївка, село (присілок)
		161	Тишківка, село (присілок)
		162	Хвильово-Сорочинський, хутір
		163	Щербинівка, село (присілок)
15	**Лялинська**	164	**Лялинці**, село (волосний центр)
		165	Гусине, село
16	**Мельниківська**	166	**Мельники**, село (волосний центр)
		167	Воронинці, село
		168	Дубинка, село (присілок)
		169	Ільків, хутір
		170	Красний/Червоний, хутір
		171	Крутьки, село
		172	Панське, село
		173	Чехівка, село
17	**Мойсенська**	174	Мойсенці, село (волосний центр)
		175	Бузьки, село
		176	Більки, село (присілок)
		177	Демки, село
		178	Краснохиженці, село (присілок)
		179	Митьки, село
		180	Мутихи, село
		181	Наліски, село
		182	Пищики, село
		183	Самовиця, село
18	**Піщанська**	184	**Піщана**, село (волосний центр)
		185	Гладківщина, село (присілок)

		186	Дмитрівка, село
		187	Коврайський 1, хутір
		188	Коврайський 2, хутір
		189	Матвіївка, село (присілок)
		190	Нова Гребля, село (присілок)
		191	Подільське, село (присілок)
		192	Шабельники, село
19	**Прохорівська**	193	**Прохорівка**, село (волосний центр)
		194	Бубнів, село
		195	Бубнівська Слобідка, село
		196	Видумка, хутір
		197	Германівський, хутір
		198	Кагов, хутір
		199	Келеберда, село
		200	Красний кут, хутір
		201	Ліпляве, село
		202	Решітки, село (присілок)
		203	Сушки, село
20	Чорнобаївська	204	**Чорнобай**, село (волосний центр)
		205	Великі Канівці, село
		206	Іванівка, хутір
		207	Костянтинівка, село (присілок)
		208	Малі Канівці, село

Додаток № 2

Хронологія засідань Золотоніських повітових земських зборів (1865–1917 рр.)

	Номер скликання	Тип сесії	Дата засідання
Вибори гласних	1 (I)	Установча	16–19 серпня 1865 р.
		Надзвичайна	12 січня 1866 р.
	2 (II)	Чергова	23–24 серпня 1866 р.
			23 вересня 1866 р.
	3 (III)	Чергова	24 серпня 1867 р.
Вибори гласних	4 (IV)	Чергова	8–16 серпня 1868 р.
		Надзвичайна	21 січня 1869 р.
	5 (V)	Чергова	30 травня 1869 р.
	6 (VI)	Чергова	31 травня – 1 червня 1870 р.
		Надзвичайна	21 вересня 1870 р.
		Надзвичайна	20 березня 1871 р.
Вибори гласних	7 (VII)	Чергова	31 травня – 3 червня 1871 р.
		Надзвичайна	22 серпня 1871 р.
		Надзвичайна	15 лютого 1872 р.
	8 (VIII)	Чергова	15–16 червня 1872 р.
		Надзвичайна	20 вересня 1872 р.
		Надзвичайна	15 грудня 1872 р.
	9 (IX)	Чергова	25–26 червня 1873 р.
		Надзвичайна	22 серпня 1873 р.
		Надзвичайна	15 листопада 1873 р.
Вибори гласних	10 (X)	Чергова	30 червня – 2 липня 1874 р.
		Надзвичайна	16 вересня 1874 р.
		Надзвичайна	16 грудня 1874 р.
	11 (XI)	Чергова	червень 1875 р.
		Надзвичайна	17 жовтня 1875 р.
	12 (XII)	Чергова	25–26 червня 1876 р.
Вибори гласних	13 (XIII)	Чергова	10–12 червня 1877 р.
		Надзвичайна	17 грудня 1877 р.
	14 (XIV)	Чергова	27 липня 1878 р.
	15 (XV)	Чергова	30 травня – 1 червня 1879 р.
Вибори гласних	16 (XVI)	Чергова	20–22 серпня 1880 р.
	17 (XVII)	Чергова	1881 р.
		Надзвичайна	16–17 серпня 1881 р.
		Екстрена	17 січня 1882 р.
		Екстрена	21 лютого 1882 р.

	18 (XVIII)	Чергова	30 червня – 3 липня 1882 р.
		Екстрена	21–22 липня 1882 р.
		Екстрена	20 жовтня 1882 р.
		Екстрена	21 січня 1883 р.
Вибори гласних	19 (XIX)	Чергова	31 липня – 3 серпня 1883 р.
	20 (XX)	Чергова	31 травня – 3 червня 1884 р.
		Надзвичайна	22 вересня 1884 р.
		Надзвичайна	21 лютого 1885 р.
	21 (XXI)	Чергова	14–17 червня 1885 р.
		Надзвичайна	11 травня 1886 р.
Вибори гласних	22 (XXII)	Чергова	1–4 червня 1886 р.
		Надзвичайна	28 серпня 1886 р.
		Надзвичайна	22 лютого 1887 р.
	23 (XXIII)	Чергова	4–6 вересня 1887 р.
		Надзвичайна	29 лютого 1888 р.
	24 (XXIV)	Чергова	28–29 липня 1888 р.
		Надзвичайна	21 січня 1889 р.
Вибори гласних	25 (XXV)	Чергова	12–15 вересня 1889 р.
		Надзвичайна	23 лютого 1890 р.
	26 (XXVI)	Чергова	5–7 вересня 1890 р.
		Надзвичайна	22 лютого 1891 р.
	27 (XXVII)	Чергова	24–27 вересня 1891 р.
Вибори гласних	28 (XXVIII)	Чергова	15–17 вересня 1892 р.
		Екстрена	10 лютого 1893 р.
		Екстрена	7 вересня 1893 р.
	29 (XXIX)	Чергова	6–8 жовтня 1893 р.
		Екстрена	12 грудня 1893 р.
		Надзвичайна	26 березня 1894 р.
		Надзвичайна	30 червня 1894 р.
	30 (XXX)	Чергова	3–5 жовтня 1894 р.
		Надзвичайна	8 лютого 1895 р.
Вибори гласних	31 (XXXI)	Чергова	28–30 жовтня 1895 р.
		Надзвичайна	25 лютого 1896 р.
	32 (XXXII)	Чергова	9–11 жовтня 1896 р.
	33 (XXXIII)	Чергова	21–24 вересня 1897 р.
		Надзвичайна	18 квітня 1898 р.
Вибори гласних	34 (XXXIV)	Чергова	29 жовтня – 1 листопада 1898 р.
		Надзвичайна	3 лютого 1899 р.
	35 (XXXV)	Чергова	8–11 жовтня 1899 р.
	36 (XXXVI)	Чергова	20–22 вересня 1900 р.
Вибори гласних	37 (XXXVII)	Чергова	27–29 серпня 1901 р.
		Надзвичайна	31 березня 1902 р.

	38 (XXXVIII)	Чергова	26–29 вересня 1902 р.
		Надзвичайна	2 березня 1903 р.
	39 (XXXIX)	Чергова	28 вересня – 2 жовтня 1903 р.
	.	Надзвичайна	21 квітня 1904 р.
Вибори гласних	40 (XL)	Чергова	15–18 вересня 1904 р.
		Надзвичайна	22 грудня 1904 р.
	41 (XLI)	Чергова	25–28 вересня 1905 р.
		Надзвичайна	18 березня 1906 р.
	42 (XLII)	Чергова	20–23 вересня 1906 р.
Вибори гласних	43 (XLIII)	Чергова	1–4 жовтня 1907 р.
	44 (XLIV)	Чергова	16–19 вересня 1908 р.
	45 (XLV)	Чергова	10–14 вересня 1909 р.
		Надзвичайна	18 грудня 1909 р.
		Надзвичайна	21 січня 1910 р.
Вибори гласних	46 (XLVI)	Чергова	29 вересня – 3 жовтня 1910 р.
		Надзвичайна	19 грудня 1910 р.
		Надзвичайна	19–20 квітня 1911 р.
	47 (XLVII)	Чергова	29 вересня – 3 жовтня 1911 р.
		Надзвичайна	17 березня 1912 р.
	48 (XLVIII)	Чергова	31 жовтня – 5 листопада 1912 р.
		Надзвичайна	21 лютого 1913 р.
Вибори гласних	49 (XLIX)	Чергова	3–10 жовтня 1913 р.
	50 (L)	Чергова	12–14 листопада 1914 р.
	51 (LI)	Чергова	29–31 жовтня 1915 р.
Вибори гласних	52 (LII)	Чергова	15–16 листопада 1916 р.
		Надзвичайна	29 березня 1917 р.
		Надзвичайна	19 травня 1917 р.

Додаток № 3

Гласні Золотоніських повітових земських зборів (1865–1917 рр.)

Роки	Посада та ПІП гласних	ПІП гласних (у т.ч. представники від відомств)
1865–1868 1–3 скликання	**Голова зборів** – Неплюєв Василь Іванович Деркач Яків Максимович **Голова управи** – Гінц Василь Іванович **Члени управи** – Деркач Петро Львович Маркевич Олександр Миколайович Самойлов Никифор Петрович Сахновський Петро Степанович	Білуха-Кохановський Михайло Андрійович Гайворонський Микола Єлисейович Гінц Василь Іванович Дараган Михайло Михайлович Деркач Петро Львович Деркач Яків Максимович Ільяшенко-Кирилович Георгій Миколайович Косюра Микола Васильович Леонтович Петро Григорович Максимович Михайло Олександрович Маркевич Олександр Миколайович Неплюєв Василь Іванович Романовський Степан Миколайович Савич Микола Андрійович Самойлов Никифор Петрович Сахновський Петро Степанович Товбич Іван Васильович Товбич Микола Васильович Томара Лев Павлович (загалом 54 особи)
1868–1871 4–6 скликання	**Голова зборів** – Томара Михайло Павлович **Голова управи** – Деркач Петро Львович **Члени управи** – Деркач Яків Максимович Ільяшевич Петро Федорович Келеберда Іван Григорович Самойлов Никифор Петрович	Білих Дем'ян Якович Біда Яків Петрович Бондар Іов Захарович Бука Петро Данилович Ващенко-Захарченко Андрій Єгорович Гайворонський Микола Єлисейович Гінц Василь Іванович Дараган Михайло Михайлович Деркач Микола Львович Деркач Яків Максимович Дерновий Микита Єлисейович Жиденко Іван Павлович Засенко Федір Петрович Іваненко Олександр Олександрович

		Іванов Віктор Іванович Ільяшевич Петро Федорович Ільяшенко-Кирилович Петро Андрійович Келеберда Іван Григорович Кобець Гаврило Андрійович Колчинський Невах-Янкель Лейбович Копил Василь Іванович Кулик Семен Мойсейович Левітан Данило Данилович Леонтович Петро Григорович Ляшко Роман Гнатович Максимович Михайло Олександрович Маркевич Олександр Миколайович Нічпаєвський Василь Лаврентійович Оріховський Платон Максимович Панченко Кирило Іванович Патлаєвський Іустим Іванович Поривай Кіндрат Данилович Прохорович Олександр Григорович Проценко Лев Іванович Рева Олексій Іванович Самойлов Никифор Петрович Середа Омелян Якович Собко Іван Якович Тищенко Герасим Пилипович Томара Михайло Павлович Томара Михайло Михайлович Фесенко Григорій Андрійович Чуприна Гнат Данилович Шкіря Федір Іванович
1871–1874 7–9 скликання	**Голова зборів** – Томара Михайло Павлович Деркач Єгор Львович **Голова управи** – Самойлов Никифор Петрович **Члени управи** – Яковенко Іван Дем'янович Верба Федір Дем'янович Келеберда Іван Григорович Жиденко Іван Павлович	Бабич Трохим Дем'янович Біда С. Г.[805]* Білицький Еля Янкелевич Білих Дем'ян Якович Біленко Григорій Хомич Богуш Федір Кирилович Велецький Іван Васильович Верба Федір Дем'янович Виноградов Михайло Петрович Гайворонський Микола Єлисейович Галабутський Микола Кирилович Гінц Василь Іванович

[805] Тут і далі за позначенням * мається на увазі, що ім'я та по батькові відсутнє у документах Золотоніського повітового земства.

		Голінько Роман Михайлович Дахновський Матвій Іванович Денисенко Дем'ян Михайлович Деркач Петро Львович Деркач Яків Максимович Дерновий Микита Єлисейович
		Дорошенко Захарій Григорович Дриженко Степан Антонович Дубровний Дмитро Захарович Дяченко Акім Пилипович Жиденко Іван Павлович Жук Федір Іванович Заєць Степан Йосипович Ільяшевич Петро Федорович Ільяшенко Юхим Сергійович Каздобін Федір Кирилович Калашник Єлисей Степанович Каюн Василь Іванович Келеберда Іван Григорович Кобець Гаврило Андрійович Коломієць Микола Колчинський Невах-Янкель Лейбов Короп Іван Олексійович Косюра Василь Васильович Косюра Микола Васильович Левітан Данило Данилович Ляпкало Василь Ляшко Роман Гнатович Максимович Петро Миколайович Маркевич Олександр Миколайович Мігрин Микола Іванович Міхновський Іоанн Григорович Нічпаєвський Василь Лаврентійович Науменко Василь Палкін Федір Федорович Панченко Дмитро Кирилович Панченко Кирило Іванович Патлаєвський Іустим Іванович Попович Яків Васильович Рева Олексій Іванович Савич Микола Андрійович Самойлов Никифор Петрович Середа Омелян Якович Строкань Євстафій Степанович Тимофієв Іван Якович Тищенко Іван Ілліч Товбич Іван Васильович Томара Лев Павлович Томара Михайло Павлович Томара Михайло Михайлович

		Фесенко Григорій Андрійович Харченко Федір Цибенко Микола Васильович Черненко Микита Юхимович Чуприна Гнат Данилович
		Шкарбан Дмитро Шкіря Федір Іванович Шуличенко-Єщенко Іван Григорович Щербина Василь Калинович Якименко Дмитро Яковенко Іван Дем'янович Ярмілко Данило Кіндратович
1874–1877 10–12 скликання	**Голова зборів** – Томара Михайло Павлович **Голова управи** – Томара Михайло Павлович **Члени управи** – Дараган Дмитро Федорович Ус Яків Хомич Келеберда Іван Григорович	Біда П. П.* Балута М. Н.* Богуш Федір Кирилович Гайворонський Микола Єлисейович Гінц Василь Іванович Гірман Микола Кузьмич Дараган Дмитро Федорович Дараган Михайло Михайлович Дахновський Матвій Іванович Дворний Костянтин Іванович Денисенко Дем'ян Михайлович Жадько М. І.* Заєць Степан Йосипович Каюн Василь Іванович Калашник Н. С.* Келеберда Іван Григорович Комишан Логвін Матвійович Короп Іван Олексійович Косюра Василь Васильович Лазоренко І. А.* Максимович Петро Миколайович Марченко І. М.* Масенко А. К.* Наєнко Ф. * Піскун Ф. Г.* Поляков Федір Олексійович Понежа А. А.* Савич Микола Андрійович Савич Олександр Андрійович Сушко Н. І.* Томара Михайло Павлович Ус Яків Хомич Цимбалістов Василь Васильович Шкіря Федір Іванович Щасний Корній Терентійович Юнаков Григорій Спиридонович
1877–1880	**Голова зборів** –	Артеменко Давид Юхимович

13–15 скликання	Лісеневич Михайло Павлович **Голова управи** – Товбич Іван Васильович Болюбаш Іван **Члени управи** – Ус Яків Хомич (заступник голови) Келеберда Іван Григорович Лівицький Микола Іванович	Богацький Михайло Степанович Велецький Іван Васильович Вишневський Дмитро Іванович Волинський Янкель Лейбович Головченко Андрій Федорович Дараган Дмитро Федорович Деркач Петро Львович Єжовський Філіціан Йосипович Заєць Степан Йосипович Іваненко Олександр Олександрович Іванов Віктор Іванович Ільяшенко-Кирилович Микола Миколайович Кантакузін Михайло Радіонович Келеберда Іван Григорович Копитько Іван Леонтійович Косюра Василь Васильович Котух Василь Федорович Куниця Лука Петрович Лівицький Микола Іванович Лісеневич Михайло Павлович Лісеневич Олександр Павлович Максимович Петро Миколайович Менциковський Лейба Нісімовіч Мошенець Григорій Іванович Нічпаєвський Василь Лаврентійович Поляков Федір Олексійович Пугач Дорофій Іванович Руденко Семен Мойсейович Савенко Василь Федотович Самойлов Никифор Петрович Сахновський Петро Степанович Сірик Яків Степанович Станіславський Трохим Миронович Тимофієв Іван Якович Товбич Іван Васильович Тоцький Іван Ерастович Тоцький Ілля Васильович Ус Яків Хомич Харченко Самуїл Степанович
1880–1883 16–18 скликання	**Голова зборів** – Товбич Іван Васильович **Голова управи** – Товбич Іван Васильович (1880–1882) Тоцький Ілля Васильович (1882–1883)	Велецький Іван Васильович Гінц Олександр Васильович Гольштейн Володимир Мар'янович Дворний Костянтин Іванович Ільяшенко-Кирилович Микола Миколайович Лучицький Іван Васильович Панченко Дмитро Кирилович

	Члени управи – Гольштейн Володимир Мар'янович Куличевський Петро Якович Куниця Лука Петрович Ус Яків Хомич	Дараган Михайло Михайлович Келеберда Іван Григорович Кононенко В. Н.* Кононович Яків Григорович Короп Іван Олексійович Кривошия Яків Іванович Куличевський Петро Якович Куниця Лука Петрович Лісеневич Михайло Павлович Мошенець Григорій Іванович Нічпаєвський Василь Лаврентійович Палкін Данило Федорович Рева Н. А.* Савич Микола Андрійович Сахновський Петро Степанович Сидорець Я. Ф. * Ус Яків Хомич Цистов Василь Васильович Шліттер Павло Олексійович
1883–1886 19–21 скликання	**Голова зборів** – Гінц Олександр Васильович **Голова управи** – Тоцький Ілля Васильович **Члени управи** – Ус Яків Хомич Гольштейн Володимир Мар'янович Куличевський Петро Якович Куниця Лука Петрович	Андріанопольський Микола Миколайович Артеменко Давид Юхимович Біда А. С.* Білих Дем'ян Якович Білуха-Кохановський Михайло Андрійович Богацький Михайло Степанович Велецький Іван Васильович Вишневський Дмитро Іванович Волинський Янкель Лейбович Гінц Олександр Васильович Гольштейн Володимир Мар'янович Грінштейн Володимир Титович Дараган Михайло Михайлович Дахновський Матвій Іванович Дубинець Є. П.* Жиденко Іван Павлович Іванов Віктор Іванович Ільяшенко-Кирилович Василь Михайлович Ільяшенко-Кирилович Петро Андрійович Карпов-Печуга Іван Іванович Колінько Д. Г.* Колісник І. Ф.* Кононенко В. Н.* Кононович Яків Григорович Короп І. В.* Короп Іван Олексійович Косюра Василь Васильович

		Косюра Микола Васильович Кривошия Яків Іванович Куличевський Петро Якович Куниця Лука Петрович Лісеневич Михайло Павлович Лукашевич Степан Володимирович Лучицький Іван Васильович Магденко Т. Р.* Максимович Петро Миколайович Маркевич Олександр Миколайович Мігрин Микола Іванович Міхнов Сава Данилович Мошенець Григорій Іванович Нічпаєвський Василь Лаврентійович Носенко Федір Григорович Отришко І. П.* Пагікевич Варсоній Аристригович Палкін Данило Федорович Поляков Федір Олексійович Романенко Дмитро Матвійович Савич Микола Андрійович Савич Олександр Андрійович Самойловський Василь Миколайович Соломаха Олександр Іванович Станіславський Трохим Миронович Стеблівський К. П.* Супрун І. Н.* Тоцький Іван Ерастович Тоцький Ілля Васильович Ус Яків Хомич Цимбалістов Василь Васильович Чубов Михайло Олексійович Шкарбан Дмитро А. * Якименко Дмитро Г.*
1886–1889 22–24 скликання	**Голова зборів** – Цимбалістов Василь Васильович **Голова управи** – Палкін Степан Юхимович **Члени управи** – Ус Яків Хомич Демченко Дмитро Григорович Станіславський Трохим Миронович Лівицький Микола Іванович	Велецький Іван Васильович Гольштейн Володимир Мар'янович Демченко Дмитро Григорович Косюра Василь Васильович Куличевський Петро Якович Лівицький Микола Іванович Лукашевич Степан Володимирович Максимович Петро Миколайович Палкін Степан Юхимович Станіславський Трохим Миронович Ус Яків Хомич
1889–1892	**Голова зборів** – Цимбалістов Василь Васильович	Андріанопольський Микола Миколайович

25–27 скликання	**Голова управи** – Палкін Степан Юхимович **Члени управи** – Куличевський Петро Якович Жуковський Станіслав Йосипович Келеберда Іван Григорович Старицький Павло Дмитрович	Анненко Гаврило Іванович Барчан Микола Трохимович Береза Антон Степанович Васильєв Василь Олександрович Велецький Іван Васильович Виноградов Михайло Петрович Вишневський Дмитро Іванович Голіцин Микола Сергійович Куличевський Петро Якович Дараган Володимир Михайлович Дворний Костянтин Іванович Дергач Пилип Петрович Дергач П. Ф.* Жуковський Станіслав Йосипович Капля Г. Т.* Келеберда Г. І.* Келеберда Іван Григорович Кононенко Олександр Іванович Кривусєв Віталій Миколайович Куниця С. М.* Кутовий П. Л.* Лукашевич Степан Володимирович Ляпкало Андрій Максимович Петро Миколайович Мошенець Григорій Іванович Оболонський Сергій Іванович Палкін Степан Юхимович Панченко Дмитро Кирилович Романенко Дмитро Матвійович Савич Микола Андрійович Сахновський Петро Степанович Старицький Павло Дмитрович Тищенко Іван Ілліч Фабрициус Михайло Платонович Харченко Самуїл Степанович Цимбалістов Василь Васильович Шліттер Павло Олексійович
1892–1895 28–30 скликання	**Голова зборів** – Косюра Василь Васильович **Голова управи** – Дараган Володимир Михайлович **Члени управи** – Куличевський Петро Якович Жуковський Станіслав Йосипович Старицький Павло Дмитрович Шліттер Павло Олексійович	Алексеєв Григорій Романович Балюра Прокіп Харитонович Барчан Микола Трохимович Велецький Іван Васильович Велецький Сергій Михайлович Вирвикишка Іван Михайлович Воропай Микола Васильович Гладун Василь Тимофійович Горбенко Андрій Федорович Дараган Володимир Михайлович Жуковський Станіслав Йосипович Косюра Василь Васильович Кривошия Яків Іванович Куличевський Петро Якович

		Лукашевич Степан Володимирович Старицький Павло Дмитрович Телепньов Володимир Миколайович Шліттер Павло Олексійович
1895–1898 31–33 скликання	**Голова зборів** – Косюра Василь Васильович **Голова управи** – Дараган Володимир Михайлович **Члени управи** – Жуковський Станіслав Йосипович Лівицький Микола Іванович Куличевський Петро Якович Максимович-Васильківський Василь Васильович	Абель Рудольф Генріхович Андріанопольський Микола Миколайович Андрієвський Сімеон Васильович Боровик Петро Пилипович Бабич С. А.* Барчан Микола Трохимович Васильєв Василь Олександрович Велецький Іван Васильович Гладун Василь Тимофійович Дараган Володимир Михайлович Жуковський Станіслав Йосипович Кабан Федір Опанасович Кандиба Михайло Петрович Канієвський Михайло Акімович Кононович Яків Григорович Косюра Василь Васильович Красота Іван Васильович Кривошия Яків Іванович Куличевський Петро Якович Лівицький Микола Іванович Лісеневич Микола Олександрович Лукашевич Степан Володимирович Максимович-Васильківський Василь Васильович Максимович Петро Миколайович Мусман Борис Михайлович Палкін Данило Федорович Панкевич Адольф Адольфович Равич Костянтин Владиславович Сень Семен Михайлович Собко Іван Григорович Старицький Павло Дмитрович Требинський Костянтин Адріанович Цимбалістов Василь Васильович Щербина Павло Михайлович
1898–1901 34–36 скликання	**Голова зборів** – Косюра Василь Васильович **Голова управи** – Лукашевич Степан Володимирович **Члени управи** – Василенко Федір Андрійович	Абель Рудольф Генріхович Андрієвський Сімеон Васильович Бондаренко Марк Іванович Вакула Яків Андрійович Василенко Федір Андрійович Васильєв Василь Олександрович Велецький Іван Васильович Герман Олександр Олександрович Гладун Василь Тимофійович

	Кривошия Яків Іванович Куличевський Петро Якович Демченко Дмитро Григорович	Дараган Володимир Михайлович Демченко Дмитро Григорович Завадський Герасим Іванович Іскра Петро Іванович Кабан Федір Опанасович Кандиба Михайло Петрович Кондратьєв Олександр Петрович Кононович Микола Григорович Кононович Яків Григорович Косюра Василь Васильович Куличевський Петро Якович Кучман Іван Іванович Лівицький І. В.* Лівицький Микола Іванович Лукашев Олексій Михайлович Лукашевич Степан Володимирович Лучицький Іван Васильович Мошенець Карп Іванович Омельченко Іван Петрович Равич Костянтин Владиславович Савенко Микола Васильович Сень Семен Михайлович Скиба Василь Григорович Скорик Олександр Лаврентійович Супрун Діомід Мойсейович Требинський Костянтин Адріанович Троян Сава Федорович Ярмоленко Іван Дмитрович
1901–1904 37–39 скликання	**Голова зборів** – Косюра Василь Васильович **Голова управи** – Лукашевич Степан Володимирович **Члени управи** – Демченко Дмитро Григорович Жуковський Станіслав Йосипович Кривошия Яків Іванович Петраш Василь Андрійович	Абель Рудольф Генріхович Волков Іоанн Григорович Агафонов Михайло Максимович Бондаренко Марк Іванович Борисов Федір Герасимович Бородай Трохим Юхимович Брайловський Ісай Янкелев Василенко Федір Андрійович Ващенко-Захарченко В’ячеслав Андрійович Ващенко-Захарченко Всеволод Андрійович Велецький Іван Васильович Величко Олександр Степанович Гармаш Петро Хомич Гладун Василь Тимофійович Гумеля Дмитро Францович Демченко Дмитро Григорович Жуковський Станіслав Йосипович Ільяшенко-Кирилович Микола Костянтинович Іскра Петро Іванович

		Кандиба Михайло Петрович Канієвський Михайло Акімович Кононович Микола Григорович Кононович Яків Григорович Кочубей Василь Петрович Кривошия Яків Іванович Куличевський Петро Якович Леонтович Володимир Єлисейович Лисак Данило Антонович Лісеневич Микола Олександрович Лукашевич Степан Володимирович Лучицький Іван Васильович Мошенець Григорій Іванович Мошенець Карп Іванович Непомнящий Микола Степанович Павленко Іван Терентійович Петраш Василь Андрійович Піскун Матвій Йосипович Равич Костянтин Владиславович Сахновський Петро Степанович Скиба Василь Григорович Соломаха Микола Іванович Станіславський Трохим Миронович Старицький Павло Дмитрович Терещенко Павло Йосипович Требинський Костянтин Адріанович Троян Сава Федорович Харченко Андрій Федорович Хоменко Патрикій Григорович Цимбалістов Василь Васильович Чуйкевич Георгій Антонович
1904–1907 40–42 скликання	**Голова зборів** – Косюра Василь Васильович Лісеневич Микола Олександрович **Голова управи** – Лукашевич Степан Володимирович **Члени управи** – Жуковський Станіслав Йосипович Куличевський Петро Якович Палкін Олексій Федорович Петраш Василь Андрійович	Абель Рудольф Генріхович Андрієвський Сімеон Васильович Балковський Йосип Антонович Барабаш Омелян Іванович Барчан Микола Трохимович Бернацький Микола Миколайович Василенко Федір Андрійович Ващенко-Захарченко В’ячеслав Андрійович Ващенко-Захарченко Всеволод Андрійович Векленко Андрій Петрович Велецький Іван Васильович Вільдзюнас Климентій Костянтинович Волошин Григорій Миколайович Гармаш Петро Хомич Гладун Василь Тимофійович

		Головченко Кіпріан Андрійович Демченко Дмитро Григорович Доброштан Ілля Максимович Жуковський Станіслав Йосипович Завойко Костянтин Дем'янович Кандиба Михайло Петрович Комишан Федір Матвійович Косюра Василь Васильович Кривошия Яків Іванович Крупков Олександр Акімович Куличевський Петро Якович Кучман Іван Іванович Лазоренко Захар Васильович Лисак Данило Антонович Лісеневич Микола Олександрович Лукашевич Степан Володимирович Лучицький Іван Васильович Науменко Володимир Павлович Палкін Олексій Федорович Петраш Василь Андрійович Романицький Василь Андрійович Собко Іван Григорович Соломаха Микола Іванович Тищенко Микита Юхимович Цимбалістов Василь Васильович Цистов Василь Васильович Чевакинський Григорій Васильович Чуйкевич Георгій Антонович Шарана Михайло Феодосійович Шліттер Павло Олексійович
1907–1910 43–45 скликання	**Голова зборів** – Лісеневич Микола Олександрович **Голова управи** – Шліттер Павло Олексійович **Члени управи** – Кривошия Яків Іванович Навроцький Георгій Іванович Романенко Іван Дмитрович Тищенко Микита Юхимович Тоцький Дмитро Іванович Якубовський Олексій Калістратович	Абель Рудольф Генріхович Балковський Йосип Антонович Болобан Іван Павлович Борзяк Семен Іванович Василенко Федір Андрійович Ващенко-Захарченко В'ячеслав Андрійович Ващенко-Захарченко Всеволод Андрійович Верба Митрофан Федорович Волошин Григорій Миколайович Гайдамака Тимофій Григорович Гоптаренко Іван Маркович Дараган Володимир Михайлович Дахновський Матвій Іванович Демченко Дмитро Григорович Дубровний Михайло Максимович Ільяшенко Ілля Юхимович Ільяшенко-Кирилович Микола Костянтинович

		Келлер Володимир Рудольфович Кикоть Кузьма Михайлович Косюра Василь Васильович Косюра Дмитро Дмитрович Косяченко Євстафій Гаврилович Кривошия Яків Іванович Куличевський Петро Якович Лісеневич Микола Олександрович Лукашевич Степан Володимирович Лучицький Іван Васильович Максимович-Васильківський Павло Васильович Максимченко Олександр Михайлович Мунько Макар Григорович Навроцький Георгій Іванович Непомнящий Микола Степанович Романенко Іван Дмитрович Романицький Василь Андрійович Собко Федір Григорович Стуц Г. І.* Петраш Василь Андрійович Терещенко Павло Йосипович Тищенко Микита Юхимович Требинський Костянтин Адріанович Цимбалістов Василь Васильович Цистов Василь Васильович Черненко Семен Микитович Чуйкевич Георгій Антонович Шліттер Павло Олексійович Якубовський Олексій Калістратович
1910–1913 46–48 скликання	**Голова зборів** – Лісеневич Микола Олександрович Капніст Дмитро Павлович **Голова управи** – Тоцький Дмитро Іванович **Члени управи** – Дубровний Михайло Максимович Навроцький Георгій Іванович Тищенко Микита Юхимович Шелухін Степан Павлович	Балковський Йосип Антонович Борзяк Семен Іванович Борозенець Семен Лукич Ващенко-Захарченко В’ячеслав Андрійович Ващенко-Захарченко Всеволод Андрійович Гольштейн Володимир Мар’янович Горбенко Андрій Федорович Гурін Іван Дмитрович Демченко Дмитро Григорович Донець Пантелеймон Петрович Дубровний Михайло Максимович Ільяшенко-Кирилович Микола Костянтинович Ісаєвич Всеволод Степанович Капніст Дмитро Павлович Келлер Володимир Рудольфович

		Кикоть Кузьма Михайлович Косюра Василь Васильович Косюра Дмитро Дмитрович Куличевський Петро Якович Лісеневич Микола Олександрович Лукашевич Степан Володимирович Максименко Олександр Михайлович Михайлик Микита Федорович Мошенець Антон Григорович Навроцький Георгій Іванович Новак Андрій Васильович Романенко Іван Дмитрович Романицький Василь Андрійович Семенов Михайло Семенович Собко Федір Григорович Тищенко Микита Юхимович Тоцький Дмитро Іванович Троян Федір Савович Цимбалістов Василь Васильович Шелухін Степан Павлович Шереметьєв Петро Степанович Яковенко-Маринич Віктор Іванович Якубовський Олексій Калістратович
1913–1916 49–51 скликання	**Голова зборів** – Косюра Дмитро Дмитрович Капніст Дмитро Павлович **Голова управи** – Тоцький Дмитро Іванович **Члени управи** – Велецький Олександр Олександрович Кривошия Яків Іванович Михайлик Микита Федорович Онищенко Федір Григорович Тищенко Микита Юхимович	Балковський Йосип Антонович Божко Микита Якович Борозенець Семен Лукич Браунсдорфер Едуард Едуардович Василенко Федір Антонович Василець Олександр Савич Велецький Олександр Олександрович Демченко Дмитро Григорович Дорошенко Микола Іванович Злобинець Михайло Олександрович Ігнатовський Віктор Іванович Кантакузін Сергій Михайлович Капніст Дмитро Павлович Келлер Володимир Рудольфович Косюра Василь Васильович Косюра Дмитро Дмитрович Кривошия Яків Іванович Крижановський Анатолій Миколайович Куличевський Петро Якович Ланге Павло Карлович Лівицький Микола Васильович Лукашевич Степан Володимирович

		Лучицький Микола Іванович Максименко Олександр Михайлович Марковський Адам Олександрович Михайлик Микита Федорович Міщенко Андрій Мусін-Пушкін Володимир Олексійович Новак Андрій Васильович Онищенко Федір Григорович Піскун Матвій Йосипович Піскун Михайло Євменович Піскун Петро Степанович Пшеничний Василь Андрійович Романенко Петро Дмитрович Романицький Василь Андрійович Середа Трохим Йосипович Тищенко Микита Юхимович Тоцький Дмитро Іванович Тоцький Сергій Ілліч Требинський Костянтин Адріанович Троян Федір Савович Шандра Андрій Іванович Шелухін Степан Павлович Шереметьєв Петро Степанович Яковлєв А. Г.*
1916–1917 52 скликання	**Голова зборів** – Капніст Дмитро Павлович **Голова управи** – Троян Федір Савович **Члени управи** – Алексеєв Олександр Матвійович Дорошенко Микола Іванович Іванов Георгій Олексійович Кречун Борис Миколайович Паливода Д. К.* Піскун Михайло Євменович Шандра Андрій Іванович	Білоусов Михайло Павлович Божко Микита Якович Бондар І. (П.) Я.* Борозенець Семен Лукич Бузунар Є. Д.* Василенко Касьян Кіндратович Василенко Федір Антонович Велецький Олександр Олександрович Гавриленко М. І.* Гармаш Петро Хомич Генін Ф. А.* Гриценко Гордій Опанасович Гусак Петро Йосипович Дахно М. Я.* Демченко Дмитро Григорович Дерева Сильвестр Максимович Десятник Павло Іванович Дехніч Архип Маркович Дорошенко Микола Іванович Ємець І. Ф.* Жерновий В. А.* Занузданий І. Є.*

		Злобинець Михайло Олександрович Іваницький С. І.* Іванов Георгій Олексійович Ігнатовський Віктор Іванович Кантакузін Сергій Михайлович Капштик Ф. В.* Квятницький Іван Родіонович Келлер Володимир Рудольфович Козидуб С. Я.* Конак Степан Дмитрович Косенко Г. М.* Косюра Дмитро Дмитрович Кречун Борис Миколайович Кривошия Яків Іванович Куличевський Петро Якович Литвинов Митрофан Андрійович Лівицький Андрій Миколайович Лівицький Микола Васильович Лучицький Микола Іванович Майліс Мендель Янкелев Максименко Олександр Михайлович Марковський Адам Олександрович Мережинський Георгій С.* Михайлик Микита Федорович Онищенко Федір Григорович Павленко К. В.* Паливода Д. К.* Передерій М. Т.* Піскун Михайло Євменович Піскун Михайло Йосипович Пустовойт Т. Л.* Пшеничний Василь Андрійович Романицький Василь Андрійович Середа Трохим Йосипович Сиротенко Степан Тимофійович Скорик І. А.* Токарський Є. С.* Троян Сава Федорович Троян Федір Савович Харченко І. І. * Хачатурянц Леон Аркелович Черненко Михайло Дмитрович Шандра Андрій Іванович Шелухін Степан Павлович Шереметьєв Петро Степанович Школенко М. Ф.* Янпольський Самсон Давидович Яременко І. Н.*

Додаток № 4

Адміністрація канцелярії Золотоніської повітової земської управи (частково)

Назва посади	ПІП та роки перебування на посаді
Секретар	Дурнєв Іван Ілліч (1881–1882 рр.) Святковський Сергій Павлович (1906–1914 рр.)
Начальник відділу	Гайкін Григорій Іванович (1875–1882 рр.) Синьооков Георгій Іванович (1875–1901 рр.) Пєтухов Іван Іванович (1881–1882 рр.) Равич Василь Антонович (1882 р.) Крупков Олександр Акімович (1892–1901 рр.) Холодна Катерина Карпівна (1898 р.) Швачка М. А.* (1899–1900 рр.) Неронович Дмитро Семенович (1898–1899 рр.) Ходолій Опанас Іванович (1900–1901 рр.) Вільдзюнас Климентій Костянтинович (1901–1914 рр.) Гуглинський*(1901 р.) Криштопов Георгій Іванович (1901–1915 рр.) Завойко Костянтин Дем'янович (1901–1908 рр.) Шульга-Нестеренко Митрофан-Петрович (1901–1909 рр.) Шульга Михайло Петрович (1903–1909 рр.) Бубновський Василь Іванович (1908–1912 рр.) Заборський А. А.* (1909 р.) Борсук Павло Володимирович (1913 р.) Дорошенко А. К.* (1913 р.) Циганенко Григорій Іванович (1913–1915 рр.) Яременко Йосип Петрович (1913–1915 рр.)
Помічник начальника відділу	Шульга-Нестеренко Митрофан-Петрович (1900–1901 рр.) Перетятько М. Г. (1909–1914 рр.) Левашов Микола (1913 р.) Сень В. І.* (1913 р.) Середа Трохим Йосипович (1908–1916 рр.) Яременко Йосип Петрович (1909–1913 рр.) Литвинов Митрофан Андрійович (1909–1916 рр.) Терещенко П. А.* (1909–1913 рр.)
Реєстратор	Терещенко Феофілакт Йосипович (1869–1882 рр.) Хоменко Іван Лаврентійович (1899–1906 рр.) Руденко Григорій Васильович (1906 р.) Гамалій Феодосій Іванович (1909–1916 рр.) Терещенко П. А. *(1909 р.)
Писар	Криштопов Георгій Іванович (1899–1901 рр.) Перетятько М. Г.* (1899–1904 рр.) Шут Кирило Юхимович (1899 р.) Зоц Василь Павлович (1899–1904 р.) Медведєв М.* (1899–1902 рр.) Романовський Степан Васильович (1900–1902 рр.) Неділька С. М.* (1900–1909 рр.) Шут Степан Юхимович (1901 р.) Завойко Костянтин Дем'янович (1901 р.) Балабан* (1901–1906 рр.)

	Литвинов Митрофан Андрійович (1901–1909 рр.) Бараєв М.* (до 1903 р.) Гельмязенко А.* (1903–1904 рр.) Гамалій Феодосій Іванович (1903–1908 рр.) Батуров В. А.* (до 1906 р.) Панкевич Адольф Адольфович (1904 р.) Бубновський Василь Іванович (1904–1906 рр.) Стеблинський Н. Г. *(1904–1906 рр.) Писаренко Я. С.* (1908 р.) Руденко Григорій Васильович (1908 р.) Яременко Йосип Петрович (1908 р.) Гурін Федір (1908–1909 рр.) Павлов Степан Степанович (1908–1909 рр.) Галичий Василь Семенович (1909 р.) Дорошенко А. К.* (1909 р.) Терещенко Євген Іванович (1909–1916 рр.) Сень В. І.* (1913 р.) Кривошия І. К.* (1913 р.) Никифоров М. М. * (1913 р.) Островський Микола Іванович (1913 р.) Саранча Василь Іванович (1913 р.) Третьяков І. В. * (1913 р.) Алексеєв Олександр Матвійович (1913–1916 рр.)
Касир	Шарков Кузьма Якович (1913 р.) Червенко П. О.* (1913 р.)
Архіваріус	Валюн Д. * (до 1899 р.) Базилевич Г. * (1899 р.)
Бухгалтер	Сичевський [?]* (1876 р.) Базилевич Іван Петрович (1879–1882 рр.) Шульга Є. * (1899 р.) Ус Андрій Степанович (1899–1904 рр.) Носенко Кирило Омелянович (1900 р.) Зоц Василь Павлович (1904–1908 рр.) Шут Кирило Юхимович (1904–1915 рр.) Шут Степан Юхимович (1906 р.) Ніколаєв Андрій Миколайович (1913 р.)
Помічник бухгалтера	Гурін Захар Дмитрович (1878–1882 рр.) Шульга Михайло Петрович (1899 р.) Шут Кирило Юхимович (1900–1904 рр.) Шут Степан Юхимович (1901–1904 рр.) Романовський Степан Васильович (1906–1908 рр.)
Працівники відділів	Савицький Василь Іванович (1878–1882 рр.) Шкурка Василь Олександрович (1881–1882 рр.) Лопотинов Г.* (1899 р.) Лазоренко Д.* (1899–1914 рр.) Завадська* (1906 р.) Ситник* (1906 р.) Коваленко В. Г.* (1909 р.) Денисенко* (1914 р.) Зоц Василь Павлович (1913 р.) Чокова А. Р. * (1916 р.)

Додаток № 5

Персональний склад Золотоніської міської управи (частково)

<table>
<tr><th>Роки</th><th>Посада</th><th>Члени міської управи</th><th>Гласні міської думи</th><th>Міська ратуша</th></tr>
<tr><td rowspan="2">1865</td><td rowspan="2">Міський голова – Юнаков Григорій Спиридонович

Секретар міської думи – Красовський Іван Іванович

Бухгалтер – Семенченко-Даценко Андрій Семенович</td><td rowspan="2">Бургомістр – Павлов Федір Іванович</td><td>Завада Антон
Кіндратович
Костюковський
Зелік Лейбов
Павлов Василь
Іванович</td><td>Ратмани:
Білицький
Герш-Мейша
Елінов
Колчинський
Дувід Лейбов

Секретар – Яхнов Спиридон Ілліч</td></tr>
<tr><td colspan="2">Гласні міської думи</td></tr>
<tr><td>1871
1872
1873
1874</td><td>Міський голова: вакансія (1871, 1872); Палкін Данило Федорович (1873–1874)

Бухгалтер: Семенченко-Даценко Андрій Семенович</td><td>Члени управи: Найда Петро Родіонович
Стеблинський Григорій Петрович
Равич Антон Владиславович

Секретар – Білицький Аврам Мейша Елінов</td><td colspan="2">Алейніков Сергій Степанович
Андрієвський Микола Львович
Барчан Іван Іванович
Білицький Аврам Мейша Елінов
Білицький Герш Мейша Елінов
Білицький Єля Янкевев
Білицький Іцко Аврам Гершев
Верба Федір Дем’янович
Вишневський Сруль Янкелев
Вишневський Янкель Іоселев
Волинський Лейба Іцков
Галактіонов Феодосій Феодосійович
Генін Гейзер Лейбов
Гінц Василь Іванович
Гурін Захарій Дмитрович
Кацовський Микола Васильович
Колчинський Дувід Лейбов
Побиванець Іван Кирилович</td></tr>
<tr><td>1875
1876
1877
1878</td><td></td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>1879
1880
1881
1882</td><td></td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
</table>

1883 1884 1885 1886	**Міський голова** – Грінштейн Володимир Титович (1885–1886)		
1887 1888 1889 1890	**Міський голова** – Грінштейн Володимир Титович (1887–1888) Сахновський Петро Степанович (1888–1890)	**Члени управи**: Стеблинський Григорій Петрович Тихонов Дмитро Степанович Волинський Янкель Лейбов Блінкін Берко Шмарков **Секретар** – Насвєтов Іван Якович	Волинський Янкель Лейбов Насвєтов Іван Якович Стеблинський Григорій Петрович Тихонов Дмитро Степанович
1891 1892 1893 1894	**Міський голова** – Сахновський Петро Степанович (1890–1892); вакансія (1893–1894)	**Члени управи**: Стеблинський Григорій Петрович Жиденко Федір Максимович Блінкін Берко Шмарков Середа Олексій Омелянович **Секретар** – Насвєтов Іван Якович	Блінкін Берко Шмарков Жиденко Федір Максимович Насвєтов Іван Якович Середа Олексій Омелянович Стеблинський Григорій Петрович
1895 1896 1897 1898	**Міський голова** – Яхнов Митрофан Спиридонович (1895–1896)	**Члени управи**: Скляренко Іван Васильович Солодовніков Олександр Матвійович Насвєтов Іван Якович **Секретар** – Павловський-Яблуновський Іван Петрович	Насвєтов Іван Якович Павловський-Яблуновський Іван Петрович Скляренко Іван Васильович Солодовніков Олександр Матвійович
1899 1900 1901 1902	**Міський голова** – Равич Костянтин Владиславович	**Члени управи**: Скляренко Іван Васильович Солодовніков Олександр Матвійович Дубина Петро Григорович	Вірський Микола Олександрович Донченко Леонтій Дем'янович Дубина Петро Григорович Євтушенко Омелян Якович Кандиба Петро Матвійович Коновалов Діомід Ієремійович Кривошия Яків Іванович Кучман Іван Іванович

		Секретар – Насвєтов Іван Якович	Магала Василь Дем’янович Мінциковський Лейба Нусімов Насвєтов Іван Якович Павленко Іван Терентійович Пономаренко Мойсей Опанасович Рабинович Іосель Іцков Равич Костянтин Владиславович Савлучинський Григорій Іванович Сахновський Петро Степанович Скляренко Іван Васильович Солодовніков Олександр Матвійович Старицький Павло Дмитрович Тихонов Дмитро Степанович Шут Степан Юхимович Яхнов Костянтин Ілліч
1903 1904 1905 1906	**Міський голова** – Равич Костянтин Владиславович (1903–1904) Крупков Олександр Акімович (1904–1906)	**Члени управи**: Крупков Олександр Акімович Нестеровський Віталій Миколайович Павленко Іван Терентійович **Секретар** – Тимофєєв Михайло Михайлович	Агафонов Михайло Максимович Борисов Федір Герасимович Брайловський Ісай Янкелев Величко Олександр Степанович Гумеля Дмитро Францович Донченко Леонтій Дем’янович Євтушенко Омелян Якович Коновалов Діомід Ієремійович Кривошия Яків Іванович Крупков Олександр Акімович Кучман Іван Іванович Лепський Пейсах Мойсеєв Магала Василь Дем’янович Мінциковський Лейба Нусімов Нестеровський Віталій Миколайович Павленко Іван Терентійович Пономаренко Мойсей Опанасович Рабинович Іосель Іцков Равич Костянтин Владиславович Савлучинський Григорій Іванович Сахновський Петро Степанович Старицький Павло Дмитрович Тихонов Дмитро Степанович Шут Кирило Юхимович Шут Степан Юхимович Яхнов Костянтин Ілліч

1907 1908 1909 1910	**Міський голова** – Якубовський Олексій Калістратович (1908–1910)	**Члени управи**: Павлов Василь Іванович Скляренко Іван Васильович	Алексенко Іван Дем'янович Войцешко Антон Матвійович Євтушенко Пилип Омелянович Зоц Василь Павлович Кучман Іван Іванович Лебедєв Степан Костянтинович Лепський Пейсах Мойсеєв Магала Василь Дем'янович Мінциковський Лейба Нусімов Ніцак Василь Якович Олексенко Дем'ян Трохимович Павлов Василь Іванович Павлов Федір Іванович Пономаренко Мойсей Опанасович Романовський Микола Миколайович Рудницький Гліб Михайлович Середа Опанас Омелянович Середа Степан Омелянович Скляренко Іван Васильович Солодовніков Самуїл Якович Тимофеєв Ілля Іванович Третьяков Іван Йосипович Шут Степан Юхимович Якубовський Олексій Калістратович
1911 1912 1913 1914	**Міський голова** – Якубовський Олексій Калістратович (1911) Маринич Віктор Іванович (1912–1913) Марковський Адам Олександрович (1913–1914)	**Члени управи**: Палкін Василь Іванович Скляренко Іван Васильович Шведов Григорій Федорович **Секретар** – Розум Степан Іванович	Андрієвський Сімеон Васильович Балавенський Африкан Петрович Білошапка Прохор Харитонович Ващенко-Захарченко В'ячеслав Андрійович Вержбицький Роберт Гнатович Вержбицький Федір Гнатович Гладун Василь Тимофійович Греченко Василь Федорович Гуржій Федір Васильович (кандидат у гласні) Демченко Дмитро Григорович Дергач Пилип Петрович Донченко Василь Леонович Ільєнко Теофіл Микитович Кривенченко Федір Федорович (кандидат у гласні) Кулаковський Іван Григорович Лепський Пейсах Мойсеєв Лукашев Олексій Михайлович Магала Василь Дем'янович Маринич Віктор Іванович Марковський Адам

			Мушкет Павло Євстафійович Навроцький Георгій Іванович Павленко Іван Терентійович Палкін Василь Іванович Середа Гліб Григорович Скляренко Іван Васильович Терещенко Павло Йосипович Шведов Григорій Федорович Шут Степан Юхимович (кандидат у гласні) Якубовський Олексій Калістратович (кандидат у гласні)
1915 1916 1917	**Міський голова** – Марковський Адам Олександрович	**Члени управи:** Павленко Іван Терентійович Палкін Василь Іванович **Секретар** – Розум Степан Іванович	Балавенський Африкан Петрович Вержбицький Ричард Гнатович Гермашов-Бубелло Дмитро Помпейович Греченко Василь Федорович Демченко Дмитро Григорович Ільєнко Феофіл Микитович Ковальов Аполлон Костянтинович Лукашев Олексій Михайлович Марковський Адам Олександрович Мушкет Павло Євстафійович Павленко Іван Терентійович Палкін Василь Іванович Розум Степан Іванович Самотия Франц Олександрович Шведов Григорій Федорович Шпагньов Олександр Дмитрович Шут Степан Юхимович

Додаток № 6

Предводителі дворянства та секретаріат Золотоніського повіту (частково)

Роки діяльності	ПІП	Секретар канцелярії
1865–1867	Неплюєв Василь Іванович	
1865–1868	Требинський Костянтин Адріанович	Прохорович Микола Михайлович (1865 р.)
1868–1871	Деркач Яків Максимович	
1871–1876	Томара Михайло Павлович Деркач Єгор Львович (1873–1874 рр.)	Товбич Микола Миколайович (1871 р.)
1876–1878	Лісеневич Михайло Павлович	
1878–1880	Товбич Іван Васильович	
1880–1881	Косюра Микола Васильович	
1881–1883	Гайворонський Микола Єлисейович	
1883–1886	Гінц Олександр Васильович	
1886–1892	Цимбалістов Василь Васильович	Д'яковський Климентій Цезарович (1886–1888 рр.) Неронович Дмитро Семенович (1890 р.)
1892–1904	Косюра Василь Васильович	Чаєвський Антон Домнікійович (1892 р.) Кулаковський Іван Григорович (1893–1904 рр.)
1904–1905	Велецький Іван Васильович	
1906	Косюра Василь Васильович	Яковлєв Іван Павлович (1906 р.)
1907–1909	Лісеневич Микола Олександрович	Катеш Василь Андрійович (1909 р.)
1910–1912	Капніст Дмитро Павлович	
1912–1916		Косюра Дмитро Дмитрович (помічник предводителя) Бобровніков Микола Михайлович (1913–1915 рр.)

Додаток № 7

Мирові судді та секретаріат Золотоніського повітового з'їзду (частково)

ПІП	Роки	Секретар	Роки
Гайворонський Микола Єлисейович	1865–1871		
Оріховський Платон Максимович	1865–1871		
Гінц Василь Іванович	1865–1874		
Требинський Костянтин Адріанович	1865		
Деркач Петро Львович	1871	Борошенко Петро Вікторович (помічник секретаря)	1871
Іваненко Олександр Олександрович	1871	Калиновський Дмитро Прокопович	1871
Косюра Василь Васильович	1871	Прохорович Микола Михайлович	1886–1888
Томара Лев Павлович	1871	Березняк Антон Пилипович	1888–1906
Томара Михайло Михайлович	1871	Хобот Іван Адріанович	1915
Томара Михайло Павлович	1871		
Іванов Віктор Андрійович	1871–1890		
Максимович Петро Миколайович	1871–1890		
Косюра Василь Васильович	1871–1915		
Дараган Василь Антонович	1871–1874		
Товбич Іван Васильович	1871–1874		
Дараган Михайло Михайлович	1871–1887		
Савич Микола Андрійович	1871–1890		
Велецький Іван Васильович	1873–1906		
Андріанопольський Микола Миколайович	1883–1890		
Лукашевич Степан Васильович	1883–1915		
Цистов Василь Васильович	1883–1906		
Гінц Олександр Васильович	1884		
Лісеневич Олександр Павлович	1884		
Самойловський Василь Миколайович	1884		
Тоцький Ілля Васильович	1884		
Лучицький Іван Степанович	1884–1906		
Білуха-Кохановський Михайло Андрійович	1884–1890		
Вишневський Дмитро Іванович	1884–1890		
Ільяшенко-Кирилович Василь Михайлович	1884–1887		
Маркевич Олександр Миколайович	1884–1888		
Савич Олександр Андрійович	1884–1890		

Цимбалістов Василь Васильович	1884–1906		
Оболонський Сергій Іванович	1886–1890		
Шліттер Павло Олексійович	1886–1890		
Андріанопольський Порфирій Миколайович	1887		
Куличевський Микола Якович	1887		
Васильєв Василь Олександрович	1887–1888		
Миргородський [?]*	1890		
Голіцин Микола Сергійович	1890		
Ільяшенко Андрій Антонович	1890		
Кантакузін Михайло Родіонович	1890		
Радіонов Михайло*	1890		
Телепньов Володимир Миколайович	1890		
Фабрициус Михайло Платонович	1890		
Дараган Володимир Михайлович	1890–1903		
Подгаєвський Михайло Маркович (міський суддя м. Золотоноша)	1892–1903		
Давидов Павло Миколайович (міський суддя м. Золотоноша)	1899		
Кондратковський Микола Андрійович (міський суддя м. Золотоноша)	1900–1904		
Дараган Олександр Михайлович	1900–1903		
Требинський Костянтин Адріанович	1900–1915		
Ходачинський Броніслав Йосипович (міський суддя м. Золотоноша)	1906–1909		
Чуйкевич Георгій Антонович	1909		
Голенський Казимир Іуліанович (в.о. міського судді м. Золотоноша)	1909		
Тертичников Василь Іванович (міський суддя м. Золотоноша)	1909		
Ільяшенко Емілій Андрійович	1909–1913		
Лісеневич Микола Олександрович	1909–1915		
Колпитін Євген Миколайович (міський суддя м. Золотоноша)	1913–1914		
Ващенко-Захарченко В’ячеслав Андрійович	1913–1915		
Кантакузін Сергій Михайлович	1913–1915		
Косюра Дмитро Дмитрович	1913–1915		
Капніст Дмитро Павлович	1913–1916		
Лівицький Андрій Миколайович	1913–1917		
Демченко Дмитро Григорович	1914–1915		
Квятницький Іван Родіонович	1914–1915		
Лященко Анатолій Миколайович	1914–1915		
Черненко Михайло Дмитрович	1914–1915		
Ігнатовський Віктор Іванович	1915		
Ланге Павло Карлович	1915		

Додаток № 8

Безкоштовні публічні бібліотеки в Золотоніському повіті (на 01.01.1914 р.)

№ з/п	Назва	Рік засн.	Завідувач(ка)	К-ть Назв	К-ть томів	К-ть період. видань	К-ть читачів
1	Антипівська	1905	Учителька	787	977	20	126
2	Безпальчівська	–	Учителька	398	502	3	63
3	Богодухівська	1895	Учителька	452	741	2	102
4	Богушковослобідська	–	Учителька	634	966	18	88
5	Бузьківська	–	–	430	588	1	102
6	Бубнівськослобідська	–	–	502	650	–	141
7	Білоусівська	–	Учителька	1026	1219	9	152
8	Васютинська	–	Учителька	833	893	56	378
9	Великобурімська	1897	Учителька	428	576	11	192
10	Великоканівецька	1905	Учителька	970	1166	17	66
11	Великохутірська	–	Учителька	760	939	9	281
12	Вознесенська	–	Учителька	887	1037	1	102
13	Гельмязівська	1895	Учителька	370	565	8	95
14	Денезька	–	Учителька	1006	1292	–	118
15	Деркачівська	–	Учителька	685	855	14	91
16	Дмитрівська	–	Учителька	941	1100	14	156
17	Домантівська	1904	Учитель	1057	1240	1	134
18	Драбівська	–	Учитель	1009	1144	5	213
19	Вереміївська	–	Учитель	334	567	1	259
20	Жовнинська	–	Учителька	104	134	1	62
21	Ірклiївська	1897	Учитель	447	871	3	149
22	Коврайська	–	Учителька	574	678	–	68
23	Коробівська	–	Учитель	574	674	–	101
24	Кропивнянська	–	Учителька	1032	1243	10	134
25	Красенівська	1913	Учителька	–	–	–	22
26	Хрестителевська	–	Учитель	400	510	1	149
27	Крупська	–	Учителька	896	1048	–	154
28	Крутьківська	1913	Учителька	566	667	1	68
29	Ліплявська	–	Учителька	1078	1277	5	83
30	Лящівська	–	Учитель(ка)	388	486	2	305
31	Малобурімська	–	Учителька	553	649	–	88
32	Мельниківська	–	Учитель	1008	1192	13	77
33	Митьківська	–	Учитель	–	–	–	84
34	Мойсенська	1904	Учителька	1011	1238	14	165
35	Москаленківська	1913	Учителька	–	–	–	56
36	Панськосельська	–	Учителька	864	1021	12	198
37	Пишиківська	–	Учитель	568	665	1	161
38	Прохорівська	–	Учителька	935	1077	12	81
39	Ревбинська	–	Учителька	402	514	3	75
40	Сушківська	1904	Учителька	953	1134	3	61
41	Троїцька	1897	–	–	–	–	–
42	Чорнобаївська	1898	Учителька	501	728	3	266
43	Чехівська	–	Учитель	373	472	7	152

Додаток № 9

Безкоштовні бібліотеки в навчальних закладах (шкільні бібліотеки) в Золотоніському повіті (на 01.01.1914 р.)

№ з/п	Назва	К-ть томів	К-ть читачів
1	Антипівська	972	126
2	Безпальчівська	71	438
3	Білоусівська	35	76
4	Богданівська	142	57
5	Богодухівська	60	33
6	Богуславська	94	45
7	Богушковослобідська (1 дільниця)	98	73
8	Богушковослобідська (2 дільниця)	135	23
9	Бойківщинська	113	84
10	Бубнівська	92	43
11	Бубнівськослобідська	118	50
12	Бузьківська	131	53
13	Бурдоносівська	206	53
14	Більківська	250	4
15	Васютинська (1 дільниця)	121	31
16	Васютинська (2 дільниця)	1131	893
17	Великоканівецька	130	114
18	Великохутірська	26	80
19	Вершинозгарська	178	126
20	Вознесенська	45	12
21	Воїнськогреблянська	563	12
22	Воронинська	185	18
23	Гельмязівська (1 дільниця)	69	56
24	Гельмязівська (2 дільниця)	214	40
25	Гладківщинська	313	48
26	Горобйовська	191	65
27	Гусинська	278	25
28	Демківська	206	25
29	Денезька	212	23
30	Деркачівська	61	31
31	Дмитрівська	186	67
32	Домантівська	55	34
33	Драбівська	321	96
34	Драбівецька	126	100
35	Дубинська Гельмязівської волості	197	32
36	Дубинська Мельниківської волості	296	19
37	Єлизаветівська	293	23
38	Вереміївська (1 дільниця)	49	49
39	Вереміївська (2 дільниця)	210	59
40	Жовнинська (1 дільниця)	170	69
41	Жовнинська (2 дільниця)	263	55

42	Зорівська	205	3
43	Іркліївська (1 дільниця)	71	54
44	Коврайська Гельмязівської волості	263	87
45	Коврайська Іркліївської волості	334	47
46	Каленківська	40	35
47	Кандибівська	195	112
48	Келебердянська	47	48
49	Кліщенська	258	97
50	Коробівська	40	41
51	Котлівська	113	154
52	Кропивнянська	80	42
53	Красенівська	188	51
54	Краснохиженська	102	80
55	Хрестителевська	49	82
56	Хрестівська	202	595
57	Крупська	122	57
58	Крутьківська	86	34
59	Лукашівська Великобурімської волості	141	43
60	Лукашівська Вознесенської волості	180	30
61	Ліплявська	45	23
62	Лялинська	112	42
63	Лящівська	19	40
64	Малобурімська	60	30
65	Малоканівецька	205	68
66	Мар’янівська	308	49
67	Матвіївська	135	85
68	Мельниківська	57	21
69	Митлашівська	183	120
70	Митьківська	41	58
71	Михайлівська	140	36
72	Мойсенська	80	37
73	Москаленківська	161	55
74	Мохнацька	204	37
75	Мутиська	207	60
76	Нерознакопавликівська	111	38
77	Олімпіадівська	304	28
78	Павловщинська	308	12
79	Панськосільська	207	75
80	Піщанська	202	53
81	Пищиківська	97	42
82	Підставська	88	70
83	Прохорівська	286	81
84	Радиківська	179	47
85	Ревбинська	213	48
86	Рождественська	251	–
87	Самовицька	137	76
88	Сизонівська	235	30
89	Скориківська	266	67
90	Скородистицька	108	11

91	Софіївська	173	46
92	Старосільська	110	219
93	Сушківська	39	38
94	Троїцька	139	50
95	Хрущівська	205	19
96	Хвилевосорочинська	249	15
97	Чорнобаївська	82	40
98	Чехівська	48	51
99	Шабельниківська	210	240
100	Щербинівська	206	40

ЗАСТАРІЛІ ОДИНИЦІ ВИМІРУ

Аршин – міра довжини, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 аршин дорівнює 71,12 см.

Верста – давня міра відстані, яка вживалась в Україні до прийняття метричної системи та дорівнювала 1,0668 км.

Верста квадратна – міра площі, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 верста дорівнює 500 сажням чи 1 066,781 м.

Відро – міра об'єму, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 відро дорівнює приблизно 12,299 літра.

Гарнець – міра об'єму, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 гарнець дорівнює 3,28 літра.

Десятина – міра площі, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 десятина дорівнювала 1,0925 га.

Десятина квадратна – міра площі, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 квадратна десятина дорівнює 1,0925 га.

Кварта – міра об'єму, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 кварта дорівнює 1 літр рідини.

Міра (четверик) – міра об'єму сипучих тіл, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 міра (четверик) дорівнює 26,24 л.

Пуд – міра ваги або маси, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 пуд дорівнює 16,3805 кг.

Сажень – міра довжини, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 сажень дорівнює 2,1336 м.

Сажень квадратний – міра площі, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 квадратний сажень дорівнює 4,55 кв. м.

Фунт – міра ваги або маси, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 пуд дорівнює 450 грам.

Чарка – міра об'єму, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 чарка дорівнює 0,12299 літра.

Чверть – міра об'єму сипучих тіл, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Україні. 1 чверть дорівнює 209,91 літра.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

арк. – аркуш
ВЗСХО – «Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества»
ГДА СБУ – Галузевий Державний архів Служби безпеки України
гр. – граф/графиня
ДАПО – Державний архів Полтавської області
ДАЧО – Державний архів Черкаської області
дес. – десятина
ім. – імені
кв. – квадратний
кн. – князь/княгиня
коп. – копійка
м. – місто
навч. - навчальний
НАН України – Національна академія наук України
оп. – опис
р. – рік, року
рр. – роки
руб. – рубль
с. – село, сторінка
спр. – справа
ст. – століття
тис. – тисяча
ф. – фонд
х. – хутір
ЦДАМЛМУ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України в м. Київ
ЦПШ – церковнопарафіяльна школа

Силка Оксана Захарівна

Верховцева Ірина Геннадіївна

Козоріз Віктор Петрович

Мельниченко Василь Миколайович

Петренко Ірина Миколаївна

Побиванець Володимир Григорович

Синявська Лариса Іванівна

ЗОЛОТОНІСЬКЕ ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО: ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОСОБИСТОСТІ

Підписано до друку 27.07.26 Формат 60х84\16
Ум. друк. арк. 32,3 Наклад 300 прим. Зам. № 260447

Видавець і виготовлювач Національний університет біоресурсів
і природокористування України,
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4097 від 17.06.2011